Едвард Саїд

Культура й імперіялізм

КРИТИКА

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Edward W. Said

Culture and Imperialism

Alfred A. Knopf, Inc.
New York
1993

Едвард Саїд

Культура й імперіялізм

Київ
2007

ББК 83.3(0)6
С 90

Книжка Едварда Саїда (1935–2003), американського науковця й публічного інтелектуала, основоположника постколоніяльної теорії, розкриває історію співучасти культури у справі імперського завоювання. Підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії – ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня брутальність вимагала потужного виправдального імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність і визволення, виправа у дикі землі та «подорож у», насилля і контрнасилля, тубілець і влада спостерігача, наратив і присвоєння географії – ці та інші теми сплетено в Саїдовій «контрапунктовій аналізі».

Перекладено за виданням
Edward W. Said, Culture and Imperialism
(Vintage Books, 1994, ISBN 0-679-75054-1)

З англійської переклали:
Катерина Ботанова (частини I–II, розділи 1–3 частини III)
Тарас Цимбал (розділи 4–5 частини III, частина IV)
за участи *Надії Ґхазалі, Тамари Марценюк*

Наукові редактори: *Віталій Чернецький*, *Тарас Цимбал*
Редактор *Ярина Цимбал*

ЦЕ ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА ФІНАНСОВОЇ ТА ЕКСПЕРТНОЇ
SPONSORED BY THE INTERNATIONAL RENAISSANCE FOUNDATION
ПІДТРИМКИ МІЖНАРОДНОГО ФОНДУ "ВІДРОДЖЕННЯ" В РАМКАХ
IN THE FRAMES OF JOINT PROGRAM WITH THE CENTER FOR PUBLISHING
СПІЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ЦЕНТРОМ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЧОЇ
DEVELOPMENT OF THE OPEN SOCIETY INSTITUTE – BUDAPEST
СПРАВИ ІНСТИТУТУ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА – БУДАПЕШТ

Видання здійснено в рамках науково-видавничої програми
Інституту Критики за підтримки Українського наукового
інституту Гарвардського університету

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання
у будь-якій формі та в будь-який спосіб без письмової згоди
правовласників заборонено

© Видавництво «Часопис "Критика"»,
Київ, 2007
© 1993, Edward W. Said
All rights reserved

ISBN 966-7679-97-7

Присвячується Екбалю Ахмаду

Зміст

Вступ 11

Частина перша

Переплетені території, переплутані історії

1. Імперія, географія, культура 37
2. Образи минулого – чисті й нечисті 51
3. Два бачення у «Серці темряви» 56
4. Суперечні досвіди 71
5. Імперія та секулярна інтерпретація 86

Частина друга

Консолідоване бачення

1. Наратив і соціяльний простір 111
2. Джейн Остен та імперія 135
3. Культурна цілісність імперії 155
4. Імперія в дії: «Аїда» Верді 173
5. Імперіялістичне задоволення 200
6. Підконтрольний тубілець 238
7. Камю та французький імперський досвід 246
8. Роздуми про модернізм 267

Частина третя

Опір і опозиція

1. Існують дві сторони 275
2. Теми культури опору 297
3. Єйтс і деколонізація 311
4. «Подорож у» та поява опозиції 336
5. Колаборація, незалежність і визволення 365

Частина четверта

Свобода від панування в майбутньому

1. Піднесення Америки: публічний простір у стані війни.....393
2. Кидаючи виклик ортодоксальності й авторитету 423
3. Рухи та міграції 453

Примітки 469
Вступ.....469
Частина перша. Переплетені території, переплутані історії.....469
Частина друга. Консолідоване бачення.....473
Частина третя. Опір і опозиція.....486
Частина четверта. Свобода від панування в майбутньому 497

Покажчик етнічних і географічних назв 503

Покажчик назв установ та періодичних видань.....514

Покажчик подій 520

Покажчик вигаданих персонажів із творів
літератури та мистецтва.....525

Покажчик документів, наукових праць та творів
літератури й мистецтва 529

Покажчик імен.....543

Термінологічний і предметний покажчик.....587

Завоювання землі, яке здебільшого означає відбирання її в тих, хто різниться від нас тілобудовою або пласкішим носом, не така вже й гарна річ, коли до неї придивитися ближче. Спокутує його лише ідея. Ідея в його основі, не сентиментальна відмовка, а ідея та безкорислива віра в цю ідею – щось, що можна заснувати, перед чим поклонятися і чому приносити жертви…

Джозеф Конрад, *«Серце темряви»*

Вступ

Приблизно через п'ять років після виходу 1978 року «Орієнталізму» я почав збирати докупи ідеї про загальні стосунки між культурою й імперією, які вочевиднилися для мене ще під час написання тієї книжки. Спочатку вони вилились у серію лекцій, з якими я впродовж 1985–1986 років об'їздив університети Сполучених Штатів, Канади й Англії. Ті лекції становлять стрижень цієї праці, яка відтоді цілком захопила мене. Різноманітні дослідження в царині антропології, історії та реґіонних студій розробили арґументацію, що її я свого часу виклав в «Орієнталізмі» – книжці, зосередженій на Близькому Сході. Натомість у новій праці я так само намагався розвинути згадану арґументацію для опису загальнішої моделі стосунків між модерною західною метрополією та її віддаленими територіями.

Які неблизькосхідні матеріяли я тут використовую? Европейські тексти про Африку, Індію, реґіони Далекого Сходу, Австралію та Кариби. Ці африканістичні й індологічні дискурси, як називають деякі з них, видаються мені частиною загального европейського намагання правити віддаленими землями й народами, а тому я вважаю, що вони пов'язані з орієнталістичними описами ісламського світу та з европейськими особливими способами репрезентації Карибських островів, Ірландії і Далекого Сходу. Вражають риторичні фігури, використовувані в цих дискурсах для описів «таємничого Сходу», а також стереотипи щодо «африканського (чи індійського, чи ірландського, чи ямайського, чи китайського) менталітету», ідеї принесення цивілізації примітивним чи варварським народам та, на жаль, доволі знайомі ідеї тілесного покарання, страти, позбав-

лення волі, на які «вони» заслуговують, якщо погано поводяться або бунтують, адже найкраще «вони» розуміють силу та жорстокість. «Вони» – не такі, як «ми», і це причина, щоб ними правити.

Проте майже скрізь у неевропейському світі прихід білої людини викликав певний опір. Я залишив поза межами «Орієнталізму» відповідь европейському домінуванню, кульмінацією якої став великий деколонізаційний рух, що прокотився «третім світом». У XIX сторіччі, крім збройного опору в таких несхожих місцях, як Алжир, Ірландія чи Індонезія, майже повсюдно робилися серйозні спроби культурного опору, спроби боронити національну ідентичність, а в політичній царині – створювалися асоціяції і партії, спільною метою яких було самовизначення й національна незалежність. Ніколи імперська зустріч не зіштовхувала активного західного завойовника з бездіяльним чи інертним незахідним тубільцем. *Завжди* існувала якась форма активного опору, зрештою, опір здебільшого й перемагав.

Ці два чинники – загальносвітова модель імперської культури й історичний досвід опору імперії – роблять цю книжку окремим дослідженням, а не просто продовженням «Орієнталізму». В обох працях я наголошую на тому, щó я – в досить широкому сенсі – називаю «культурою». Зокрема, мені йдеться про два аспекти. По-перше, такі доволі незалежні від економічної, соціяльної і політичної царин культурні практики, як мистецтво опису, комунікації та репрезентації, котрі часто прибирають естетичних форм, однією з принципових цілей яких є задоволення. До них, звісно, належать і весь набір популярного знання про віддалені частини світу, і спеціялізоване знання, заховане в таких дисциплінах, як етнографія, історіографія, філологія, соціологія та історія літератури. У цій праці я зосереджуюся винятково на модерних західних імперіях XIX–XX сторіч, тому особливу увагу приділено такій культурній формі, як роман, котрий, на мою думку, відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні імперських досвідів, ставлень і референцій. Я не стверджую, що важливим був лише роман, але його я вважаю *саме тим* естетичним предметом, чий зв'язок із розростанням британського та французького суспільств становить особливий інтерес для вивчення. Прототипом модерного реалістичного роману є «Робінзон Крузо», де, звичайно, невипадково йдеть-

ся про европейця, який створює такий собі феод на віддаленому неевропейському острові.

Сьогодні багато літературознавців пишуть про оповідну художню прозу, проте мало хто звертає увагу на її місце в історії імперії та в імперському світі. Читачі цієї книжки швидко зрозуміють, що наратив буде вирішальним для моєї аргументації. Головна ж моя теза така: в основі того, що дослідники й письменники говорили про незнані частини світу, лежать оповіді. Вони ж стали методом, який колонізовані народи застосовували, обстоюючи власну ідентичність та історію. Звичайно, імперіялізм бореться передусім за землю, однак володіння землею, право на її заселення та обробіток, її утримання, відвоювання і планування її майбутнього – ці питання відображалися, дискутувалися і якийсь час навіть вирішувалися в наративі. За словами одного критика, нації самі по собі *є* нараціями. Здатність оповідати або перешкоджати формуванню й виникненню інших наративів дуже важлива для культури й імперіялізму, адже це один із головних зв'язків між ними. Найважливіше те, що великі наративи емансипації і просвітництва спонукали людей у колоніяльному світі до повстання й повалення імперської залежности. Ці історії та їхні герої так схвилювали багатьох европейців і американців, що ті також боролися за нові наративи рівности й загальнолюдської спільноти.

По-друге, хоча це майже й непомітно, за означенням Метью Арнолда, яке він дав ще в 1860-х роках, поняття культури містить елемент ошляхетнення й піднесення. Для кожного суспільства культура – вмістилище «найкращого з помисленого і знаного», як висловився тоді Метью Арнолд. Він уважав, що культура пом'якшує, хоча й не остаточно нейтралізує руйнівну дію модерного аґресивного, меркантильного й брутального урбаністичного існування. Ви читаєте Данте або Шекспіра, щоб долучитися до найкращих думок і знань, а також щоб побачити себе, свій народ, суспільство і традиції в найкращому світлі. З часом культура, подеколи аґресивно, починає асоціюватися з конкретною нацією чи державою – це відрізняє «нас» від «них» (майже завжди з дещицею ксенофобії). У цьому сенсі культура є джерелом ідентичности і, як демонструють нещодавні «повернення» до культури й традиції, джерелом неабиякої войовничости. Ці «повернення» супроводже-

но суворими інтелектуальними й моральними правилами поведінки, протиставленими вседозволеності, котра асоціюється з такими відносно ліберальними філософіями, як мультикультуралізм і гібридність. У колишньому колонізованому світі такі «повернення» породили численні різновиди релігійного та націоналістичного фундаменталізму.

У цьому другому значенні культура подібна до театру, де змагаються різноманітні політичні й ідеологічні цілі. Вона не просто не є тихою, безтурботною сферою аполонівської гречности, вона навіть може стати полем для боротьби, де ці цілі оприявнюються і змагаються. І тоді з'ясовується, наприклад, що від американських, французьких чи індійських учнів – яких навчають читати *своїх* національних класиків до того, як вони прочитають чужих – чекають, що вони високо цінуватимуть свою націю та свої традиції і віддано, часто навіть сліпо, належатимуть до них, очорнюючи й борючись проти інших.

Проблема такого бачення культури полягає в тому, що воно тягне за собою не лише вшанування власної культури, а й ставлення до неї як до певною мірою відірваної від повсякденного світу, бо трансцендентної щодо нього. В результаті більшість фахівців-гуманітарів не здатні побачити зв'язки між, з одного боку, тривалою огидною жорстокістю таких практик, як рабство, колоніяльне й расове поневолення та імперське підпорядкування, і, з другого боку, поезією, прозою та філософією суспільства, яке ці практики здійснює. Однією з нелегких правд, які я відкрив, працюючи над цією книжкою, було те, як мало британських і французьких митців, котрими я захоплююся, намагалися сперечатись із поняттями «підлеглих» чи «нижчих» народів, поширеними серед чиновництва, що втілювало їх на практиці, керуючи Індією чи Алжиром. Ці поняття були загальноприйнятими й допомагали підтримувати імперські територіяльні надбання в Африці впродовж XIX сторіччя. Говорячи про Томаса Карлайла, чи Джона Раскіна, чи навіть про Чарлза Дикенса та Вільяма Текерея, критики, на мою думку, часто відносили їхні погляди на колоніяльну експансію, нижчі народи або «ніґерів» до зовсім іншої царини, ніж культура. Адже культура – це та піднесена сфера діяльности, до якої вони «насправді» належали і в якій вони робили свою «насправді» важливу справу.

Таке сприйняття культури може перетворити її на захисний футляр: облиш свої політичні погляди, перш ніж відкрити його. Як людина, котра все своє професійне життя викладала літературу і водночас виросла в колоніяльному світі перед Другою світовою війною, я зрозумів, що вельми непросто *не* сприймати культуру в такий спосіб – знезараженою, ізольованою від своїх мирських зв'язків, – а натомість тлумачити її як надзвичайно строкате поле прагнень. Романи й інші книжки, розглянуті в цій праці, я аналізую тому, що, по-перше, вони видаються мені гідними поваги й захоплення витворами мистецтва й науки, від яких я та багато інших читачів отримуємо задоволення й користь. По-друге, цікаво пов'язати їх не тільки з цим задоволенням і користю, а й з імперським процесом, частиною якого вони демонстративно і неприховано були. Замість засуджувати або іґнорувати їхню участь у тому, що для тогочасних суспільств було незаперечною дійсністю, я стверджую: те, що ми дізнаємося про цей досі іґнорований аспект, насправді *поглиблює* наше прочитання й розуміння цих творів.

Дозвольте трохи прояснити, навіщо я використовую два визнані й насправді великі романи. Роман Дикенса «Великі сподівання» (1861)[1] – це передусім твір про самообман, про марні спроби Піпа стати джентльменом, не гаруючи важко і не маючи аристократичного джерела прибутку, потрібного для такої ролі. У дитинстві він допоміг Ейблу Меґвічу, засудженому до каторги, а той, потрапивши до Австралії, віддячив своєму юному добродійникові великими грішми. Запрошений повірений, виплачуючи Піпові гроші, нічого не сказав про їхнє походження, тож Піп переконує себе, що ним опікується старша дама міс Гевішем. Коли ж Меґвіч нелеґально повертається до Лондона, він стає для Піпа небажаним гостем – від нього відгонить провиною і непристойністю. У фіналі Піп примиряється з Меґвічем і його дійсністю: він визнає переслідуваного, заляканого і смертельно хворого Меґвіча своїм названим батьком і перестає сприймати його як людину, якої треба зректися й відкинути

[1] Укр. переклад див.: Діккенс Чарлз. Великі сподівання / Пер. з англ. Ростислав Доценко. – К.: Веселка, 1986. – 477 с. (*Тут і далі посторінково – примітки перекладачів і редакторів. Примітки автора позначено у квадратних дужках і подано в кінці книжки.*)

(хоча насправді Меґвіч ізгой, котрий повернувся з австралійської каральної колонії, створеної для поселення, а не для репатріяції висланих англійських злочинців).

Більшість, якщо не всі трактування цього видатного твору, вміщують його безпосередньо в метрополійній історії британської прози; я ж уважаю, що він належить історії ширшій і динамічнішій від тієї, яку дозволяють подібні інтерпретації. Дві книжки, сучасніші від Дикенсової, – головний твір Роберта Г'юза «Смертельний берег» і блискуча теоретична розвідка Пола Картера «Дорога до Ботанічної затоки»[2] – відкрили багатющу історію вигадок про Австралію і вражень від неї. В Австралії, в «білій» колонії на зразок Ірландії, завдяки романові і набагато давнішому й ширшому досвіду стосунків між Англією та її віддаленими територіями Меґвіч і Дикенс стають не просто випадковими референціями в тій історії, а її учасниками.

Каральною колонією Австралія стала наприкінці XVIII сторіччя насамперед для того, щоб Англія могла вивозити безнадійний і небажаний надлишок населення – злочинців – у місце, окреслене на мапі ще капітаном Куком, яке також могло б функціонувати як колонія, замість утрачених колоній в Америці. Гонитва за прибутком, розбудова імперії і те, що Г'юз називає соціяльним *апартеїдом*, – усе це створило модерну Австралію. В 1840-х роках, коли Дикенс уперше зацікавився нею (туди щасливо імміґрує Вілкінс Мікобер у «Дейвіді Коперфілді»[3]), Австралія розвинулася в таку собі прибуткову «вільну систему», де робітники могли прекрасно давати собі раду і без зовнішнього втручання. І все ж у постаті Меґвіча «Дикенс зв'язав докупи кілька ниток англійського сприйняття каторжників після вивезення їх до Австралії. Вони могли досягти успіху, але навряд чи могли повернутися в прямому сенсі. Вони могли спокутувати свої злочини у формальному, юридичному розумінні, але те, що вони там зазнавали, робило їх вічними ізгоями. І все-таки вони могли звільнитися – доки залишалися в Австралії» [1].

---

[2] Ботанічна затока – затока в Новому Південному Вельсі (Австралія), куди привозили каторжників, а також у переносному сенсі – каторга, вигнання.

[3] Укр. переклад див.: Диккенс Ч. Історія особистих пригод, переживань і спостережень Даведа Копперфельда молодшого родом з «Блендерстонських Граків» (яку він зовсім не призначав для друку). – К.: Молодий більшовик, 1937. – 895 с.

Картерове дослідження того, що він називає просторовою історією Австралії, пропонує нам іншу версію того самого досвіду. Тут дослідники, каторжники, етнографи, спекулянти й солдати окреслюють просторий і порівняно пустинний континент – кожен у дискурсі, який зіштовхується з іншими, витісняє їх або захоплює. Отже, Ботанічна затока є передусім дискурсом Просвітництва, дискурсом подорожі й відкриття, а вже потім низкою нараторів-мандрівників (разом із Куком), чиї слова, мапи та наміри акумулюють чужі території, поступово перетворюючи їх на «дім». Сусідство бентамівської організації простору[4] (яка створила місто Мельбурн) і позірного безладу австралійського бушу Картер описує як свідчення оптимістичної трансформації соціяльного простору на елізіюм для джентльменів та рай для робітників у 1840-х роках [2]. Те, що Дикенс передбачив для Піпа – роль Меґвічевого «лондонського джентльмена», – приблизний еквівалент того, що англійська доброзичливість передбачила для Австралії: один соціяльний простір леґалізує інший.

Проте, на відміну від Г'юза й Картера, Дикенс писав «Великі сподівання», не переймаючись думкою власне австралійців, не припускаючи і не передбачаючи традицію австралійського письменства, яке згодом представлятимуть твори Дейвіда Малуфа, Пітера Кері[5] та Патрика Вайта[6]. Заборона Меґвічу повертатися не лише покаральна, а й імперська: підданці підлягають виселенню до таких місць, як Австралія, але їм не можна дозволити «повернутися» до метрополії, простір якої ретельно прокреслений, проговорений і населений ієрархією метрополійних персонажів, про що свідчить уся проза Дикенса. Отже, з одного боку, інтерпретатори на зразок Г'юза й Картера наголошують на порівняно непомітній присутності Австралії в британській літературі XIX сторіччя, зображуючи повноту і здобуту ціліс-

---

[4] Джеремі Бентам – британський філософ і економіст, засновник утилітаризму, автор-архітектор паноптикуму – кільцьової моделі в'язниці з наглядовою вежею в центрі.

[5] Укр. переклади див.: Кері Пітер. Американські мрії: Оповідання / Пер. з англ. Леся Маланчук // Всесвіт. – 1986. – № 11.

[6] Укр. переклади див.: Вайт [Уайт] Патрік. Жіноча рука: Повість / Пер. з англ. Надія Боровик // Всесвіт. – 1977. – № 12; Вайт [Уайт] Патрік. Повне черево: Оповідання / Пер. з англ. Марія Габлевич // Всесвіт. – 1995. – № 5/6.

ність її історії, яка в XX сторіччі унезалежнилася від британської історії. З іншого боку, уважне прочитання «Великих сподівань» засвідчує: після того як провину Меґвіча, сказати б, спокутувано завдяки Піповому рятівному визнанню свого боргу перед старим, знесиленим і озлобленим каторжником, сам Піп зникає і відроджується у двох очевидно позитивних іпостасях. З'являється новий Піп (дитина, яку також звати Піпом), менше скутий ланцюгами минулого, ніж старий. А старий Піп із другом дитинства Гербертом Покетом розпочинає нову кар'єру, вже не бездіяльного джентльмена, а працьовитого торговця на Сході, де інші британські колонії пропонують таку нормальність, яку ніколи не могла запропонувати Австралія.

Отже, навіть коли Дикенс залагоджує труднощі, пов'язані з Австралією, спливає інша структура ставлення й референції для позначення британських імперських зносин з Орієнтом через торгівлю й подорожі. Піпова нова кар'єра колоніяльного бізнесмена навряд чи виняткова, адже майже всі Дикенсові бізнесмени, норовливі родичі й страхітливі ізгої мають досить нормальні і надійні зв'язки з імперією. Однак лише останнім часом ці зв'язки набули інтерпретативної важливости. Нова ґенерація науковців і критиків – почасти діти деколонізації, а також представники сексуальних, релігійних або расових меншин, які виграли від поступу громадянських свобод у себе вдома, – побачила у таких великих текстах західної літератури сталий інтерес до того, що вважалося другорядним світом, населеним другорядними кольоровими людьми, і зображалося як світ, відкритий для втручання всіх можливих робінзонів крузо.

Наприкінці XIX сторіччя імперія – вже не просто тінь присутности, вона не втілюється в самій лише небажаній появі каторжника-втікача. У творах письменників, як-то Джозеф Конрад, Редьярд Кіплінґ, Андре Жід чи П'єр Льоті, вона стає головною темою. Дія мого другого прикладу – «Ностромо» (1904) Конрада – відбувається в центральноамериканській республіці. На відміну від колоніяльних африканського та східноазійського контекстів його ранніх творів, вона незалежна, але водночас тут панують зовнішні інтереси, бо в країні є величезні срібні копальні. Сучасного американця у Конрадовому романі найбільше приваблюють передбачення: автор прогнозує вічний неспокій і «погану владу» в латиноамериканських республіках

(керувати ними, каже він, цитуючи Болівара, – все одно, що орати море), виділяючи особливий північноамериканський спосіб впливати на обставини — вирішальний, але майже непомітний. Голройд, фінансист із Сан-Франциско, який підтримує Чарлза Ґулда, британського власника копальні Сан Томé, попереджає свого протеже: як інвестори «ми не вплутуватимемося у великі неприємності». Проте

> Ми можемо сидіти і спостерігати. Звісно, одного дня ми втрутимося. Ми мусимо. Але не варто поспішати. Сам час має зачекати на найвеличнішу країну в цілому Божому Всесвіті. Ми віддаватимемо накази всьому: промисловості, торгівлі, праву, журналістиці, мистецтву, політиці і релігії – від мису Горн аж до протоки Сміта[7] і далі, якщо щось варте того, аби ним заволодіти, виявиться на Північному полюсі. А тоді ми зможемо зручненько прибрати до рук віддалені острови й континенти землі. Ми керуватимемо світовими справами незалежно від того, подобається це світові чи ні. Світ нічого з цим не може вдіяти, як, зрештою, здається, й ми самі [3].

Істотна частина риторики «нового світового порядку», декларованої американським урядом по закінченні холодної війни, риторики запаморочливих самовихвалянь, неприхованого тріюмфалізму та загрозливих прокламацій відповідальности, могла бути написана Конрадовим Голройдом: ми – найкращі, ми приречені бути на чолі, ми – за свободу й порядок тощо. Жоден американець не мав імунітету від цієї структури почування. Риторика влади, розгорнута в імперських декораціях, надто легко продукує ілюзію доброзичливости, тому над імпліцитним попередженням, захованим у Конрадових портретах Голройда й Ґулда, і досі рідко замислюються. Проте найганебніша ознака цієї риторики – те, що її вже не раз використовували раніше: Іспанія і Португалія, а в модерний період надзвичайно часто британці, французи, бельгійці, японці, росіяни, а тепер і американці.

Одначе прочитання великого твору Конрада буде неповним, якщо сприймати його просто як раннє передбачення реальних подій у Латинській Америці XX сторіччя – всіх цих «Юнайтед

[7] Протока Сміта, або протока Сміт, розташована між північно-західним узбережжям Ґренландії та островом Елесмір [Ellesmere]. У XIX і на початку XX ст. – стартовий пункт багатьох американських арктичних експедицій.

Фрут Компані»[8], полковників, борців за визволення й найманців, оплачуваних Сполученими Штатами. Конрад провістив західний погляд на «третій світ», який проявляється у творах таких різних письменників, як Ґрем Ґрін, Відьядгар Сураджпрасад Найпол і Роберт Стовн, у дослідників імперіялізму, як Ганна Арендт, чи авторів подорожніх нотаток, режисерів і полемістів, котрі намагаються представити неевропейський світ або на суд і розгляд европейської та північноамериканської авдиторії, або для задоволення її екзотичних смаків. Адже якщо можна сказати, що Конрад іронічно вважав імперіялізм американського й британського власників срібної копальні Сан Томé приреченим через його власні [імперіялізму. – *Прим. перекл.*] претензійні і нездійсненні амбіції, то так само правда й те, що він писав як людина, чиє *західне* бачення незахідного світу настільки зашкарубло, що затуляло від нього інші історії, культури і прагнення. Конрад міг бачити лише світ, у якому цілковито домінує атлантичний Захід і в якому кожна опозиція Заходові лише зміцнює його аморальну владу. Але він не міг побачити альтернативу цій жорстокій тавтології. Він не міг ані зрозуміти те, що Індія, Аф-

---

[8] «Юнайтед Фрут Компані» – гігантська корпорація, яка майже сторіччя була монополістом у виробництві й торгівлі бананами на американському континенті. Витоки компанії простежуються аж до 1871 року, коли підприємливий 23-річний американець Майнор Кейт споруджував залізницю в Коста-Риці. Паралельно він використовував прилеглу до залізниці територію під бананові плантації. Коли ж на початку 1890-х рр. пасажиропотік залізницею виявився недостатнім, щоб компенсувати витрати на неї і забезпечити прибуток, Кейт вирішує використати її для транспортування бананів, які вирощували поруч. Об'єднавшись 1899 року з «Бостон Фрут Компані», він утворив «Юнайтед Фрут Компані», котра стала прообразом «бананової компанії» в романі Ґабрієля Ґарсія Маркеса «Сто років самотности». Нова компанія безжально експлуатувала латиноамериканських робітників, завдавала шкоди економіці й довкіллю, неодноразово повалювала місцеві уряди, які зважувалися чинити їй опір на захист тубільного населення. У грудні–січні 1928–1929 рр. робітники бананових плантацій Колумбії розпочали масштабний страйк, вимагаючи 6-денного робочого тижня, 8-годинного дня та підписання трудових угод при наймі на роботу. Підручний уряд відрядив у «бананову зону» війська, які відкрили проти страйкарів вогонь, багато людей було вбито. Ця розправа лягла в основу одного епізоду з Маркесового роману. Потрапивши у фінансову скруту, «Юнайтед Фрут Компані» злилася з кількома іншими компаніями, 1970 р. змінила назву на «Юнайтед Брендз Компані», а 1989 року на «Чікіта Брендз Інтернешнл Інкорпорейтед».

рика й Південна Америка так само живуть своїм життям і мають свою культуру, що їхню цілісність не абсолютно контролюють ґрінґо-імперіялісти й реформатори цього світу, ані дозволити собі повірити в те, що не всі антиімперіялістичні визвольні рухи були корумпованими маріонетками, оплачуваними ляльководами з Лондона або Вашинґтона.

Ці ключові обмеження сприйняття є частиною «Ностромо», як і його дійові особи чи сюжет. Роман Конрада втілює ту саму патерналістську зарозумілість імперіялізму, що її він висміює в таких персонажах, як Ґулд і Голройд. Конрад ніби каже: «Ми, люди західного світу, будемо вирішувати, хто добрий, а хто поганий тубілець, адже всі тубільці існують, бо ми їх визнаємо. Ми створили їх, ми навчили їх говорити й мислити, тож коли вони повстають, то лише підтверджують наше ставлення до них як до нерозумних дітей, обдурених кимось із своїх західних панів-наставників». Саме так почувалися американці стосовно своїх південних сусідів: ми бажаємо їм незалежности, тільки якщо це буде схвалена *нами* незалежність. Усе інше неприйнятне, мало того – немислиме.

Отже, немає парадоксу в тому, що Конрад був одночасно й антиімперіялістом, і імперіялістом: проґресивним, коли йшлося про безстрашне й песимістичне представлення самостверджуваної і самооманливої прогнилости закордонного домінування, і вкрай реакційним, коли йшлося про можливість Африки чи Південної Америки колись мати незалежну історію й культуру, яку імперіялісти насильно порушили, але від якої, врешті-решт, і зазнали поразки. Проте, щоб не оцінювати Конрада – людину свого часу – зверхньо, варто зауважити, що відтоді настрої у Вашинґтоні й серед більшости західних політиків та інтелектуалів не надто змінилися. Те, що Конрад розгледів як приховану в імперіялістичній філантропії марність (а в подібних філантропічних інтенціях містяться ідеї на кшталт «забезпечення демократії у світі»), уряд Сполучених Штатів, намагаючись утілити свої бажання по всій земній кулі, а особливо на Близькому Сході, не може збагнути й досі. Конрад принаймні мав сміливість побачити те, що жодна з таких схем ніколи не мала успіху, адже вони заганяють своїх авторів у ще глибшу пастку ілюзій всевладдя й оманливого самовдоволення (як у В'єтнамі) і фальсифікують факти вже за самою своєю природою.

Про все це варто пам'ятати, читаючи «Ностромо», зважаючи на його сильні моменти й успадковані обмеження. Нова незалежна держава Сулако, яка з'являється наприкінці роману, – це тільки маленька, ще більше контрольована й нетерпима версія великої держави, від якої вона відкололася і яку тепер витісняє багатством і значенням. Конрад дає читачеві можливість побачити, що імперіялізм – це система. Вигадки й примхи панівної царини досвіду позначаються на існуванні однієї з підрядних царин. Але й протилежне справджується в міру того, як досвід панівного суспільства починає неусвідомлено залежати від корінного населення і його території, які буцімто потребують la mission civilisatrice[9].

При будь-якому прочитанні «Ностромо» відкриває надзвичайно безжальну картину і буквально уможливлює однаково суворий погляд на західні імперіялістичні ілюзії в таких різних романах, як «Тихий американець» Ґрема Ґріна[10] та «Вигин ріки» В. С. Найпола. Навряд чи сьогодні, після В'єтнаму, Ірану, Філіпін, Алжиру, Куби, Нікараґуа й Іраку, хтось із читачів не погодиться з тим, що саме завзята простодушність Ґрінового Пайла чи Найполового отця Гюйсманса – людей, котрі вважають, що тубільця можна дотягти до рівня «нашої» цивілізації, – врешті-решт спричиняє вбивства, перевороти й безконечну нестабільність у «примітивних» суспільствах. Подібний гнів сповнює такі фільми, як «Сальвадор» Олівера Стовна, «Апокаліпсис сьогодні» Френсиса Форда Кополи та «Втрата» Константина Коста-Ґавраса, де безпринципні аґенти ЦРУ й очманілі від влади офіцери однаково маніпулюють і корінним населенням, і сповненими найкращих намірів американцями.

Проте всі ці твори, які так завдячують Конрадовій антиімперіялістичній іронії в «Ностромо», доводять, що джерелом значущої світової діяльности і життя є Захід. Схоже, його представники вільні у своїх фантазіях і філантропічних жестах подорожувати недоумкуватим «третім світом». Під таким кутом зору віддалені реґіони світу позбавлені вартого уваги життя, історії чи культури, позбавлені незалежности або цілісности, вар-

[9] Цивілізаторська місія (*фр.*).

[10] Укр. переклад див.: Грін Грехем. Тихий американець. Наш резидент у Гавані / Пер. з англ. І. Коваленко та П. Шарадан. – Х.: «Вища школа», 1984. – 351 с.

тих репрезентації без Заходу. А коли й з'являється про що говорити, то з'ясовується, що воно невимовно зіпсуте, деґенеративне і безнадійне, як у Конрада. Конрад писав «Ностромо» в період европейського імперіялістичного ентузіязму, якому майже ніщо не опиралося, на відміну від нього, сучасні письменники й режисери, котрі так добре засвоїли його іронію, створили свої твори *після* деколонізації, *після* масштабного інтелектуального, морального і образного перегляду й деконструкції західної репрезентації незахідного світу, *після* праць Франца Фанона, Амілкара Кабрала, С. Л. Р. Джеймса, Волтера Родні, *після* романів і п'єс Чинуа Ачебе, Нґуґі ва Тіонґо, Воле Шоїнки, Салмана Рушді, Ґабрієля Ґарсія Маркеса та багатьох інших.

Отож, Конрад передав у спадок свої залишкові імперіялістичні нахили, проте його спадкоємці навряд чи мають виправдання для здебільшого прихованої і нерефлексованої упередженості у своїй творчості. Це стосується не тільки західних людей, яким бракує симпатії чи розуміння інших культур, бо, зрештою, і серед них є митці й інтелектуали, які перейшли-таки на інший бік: Жан Жене, Безил Дейвідсон, Альбер Мемі, Хуан Ґойтисоло-Ґай та інші. Вочевидь, доречнішим критерієм буде політична готовність серйозно прийняти альтернативи імперіялізму, серед яких – існування інших культур та інших суспільств. Чи вважатимемо ми, що незвичайна проза Конрада підтверджує звичні західні упередження щодо Латинської Америки, Африки й Азії, чи побачимо в романах на зразок «Ностромо» або «Великих сподівань» характерні риси разюче живучого імперського світогляду, здатного однаково викривити погляди і читача, і письменника – *обидва* ці способи прочитання чинних альтернатив застаріли. Сьогоднішній світ – це не видовище, яке можна сприймати песимістично чи оптимістично і про яке можна створювати дотепні або нудні «тексти». Такі ставлення передбачають втручання влади й інтересів. І те, наскільки ми бачимо в Конрада і критику, і репродукування імперської ідеології його часу, характеризує наші власні теперішні погляди: проєкцію чи відмову від бажання домінувати, спроможність засуджувати чи готовність розуміти й захоплюватися іншими суспільствами, традиціями та історіями.

З часів Конрада й Дикенса світ змінювався так, що дивував, а часами й непокоїв европейську й американську метрополію,

яка нині на своїй території протистоїть великим масам небілого іммігрантського населення і стикається із приголомшливою силою нових голосів, що закликають почути свої наративи. У своїй книжці я підкреслюю, що це населення і ці голоси вже існували раніше завдяки глобальним процесам, запущеним модерним імперіялізмом. Ігнорувати або ж знецінювати взаємонакладні західний і орієнтальний досвіди, взаємозалежність культурних теренів, на яких колонізатори й колонізовані співіснували й боролися за допомогою проєкцій, суперницьких географій, наративів та історій, означає недобачити найсуттєвіше про світ минулого сторіччя.

Тепер уперше історію імперіялізму та його культури можна вивчати не як монолітну чи як редуковано розрізану, відокремлену й окремішню. В Індії, Лівані або Югославії, а також в афроцентристських, ісламоцентристських чи европоцентристських прокламаціях справді помітне загрозливе виверження сепаратистського й шовіністичного дискурсу. Проте ці редукції культурного дискурсу не зводять нанівець боротьбу за визволення від імперії, а лише підтверджують чинність фундаментальної визвольної енерґії, що надихає бажанням бути незалежними, говорити вільно, без тягаря несправедливого домінування. Однак зрозуміти цю енерґію можна лише в історичний спосіб, звідси й досить широкий географічний та історичний діяпазон цієї книжки. У нашому бажанні бути почутими ми часто забуваємо, що світ надзвичайно велелюдний, і якби кожен наполягав на фундаментальній чистоті або пріоритетності свого голосу, то все, що ми мали б, – це несамовитий галас безконечної боротьби й кривавого політичного безладдя, справжній жах, який тут і там потроху проступає у відродженні расистських політик в Европі, у какофонії дебатів про політичну коректність і політику ідентичности в США та – говорячи про мою частину світу – в нетолерантності релігійних забобонів й ілюзорних перспектив бісмаркіянського деспотизму в дусі Садама Хусейна та його численних арабських епіґонів і двійників.

Тому це серйозна й натхненна справа: не лише відчитати позицію автора, а й збагнути, як такий великий митець, як Кіплінґ (більшого реакціонера й імперіяліста, ніж він, годі шукати), з такою точністю відтворив Індію і як сталося, що його роман «Кім» не тільки залежав від тривалої історії англо-індійської до-

ктрини, а й усупереч собі передбачив необґрунтованість її тверджень, ніби індійська дійсність вимагає, навіть жадає безстрокової британської опіки. Я стверджую, що інтелектуальні й естетичні інвестиції у віддалені володіння – це значний культурний архів. Будучи британцем або французом у 1860-х роках, ви бачили б і сприймали Індію та Північну Африку як щось знайоме й далеке, але ніколи як щось відокремлене й суверенне. У своїх наративах, історіях, подорожніх нотатках і дослідженнях найбільшим авторитетом і джерелом енерґії, що наділяє сенсом не лише колонізаційні дії, а й екзотичні географії та народи, ви представляли б власну свідомість. Крім цього, навряд чи ваше владне чуття підказало б вам, що колись ці «тубільці» – якщо не по-рабськи запобігливі, то похмурі й ворожі – зможуть зрештою примусити вас залишити Індію чи Алжир. Або наважаться сказати щось, що суперечить чи протистоїть панівному дискурсові, чи ще в якийсь спосіб підриває його.

Культура імперіялізму не була невидимою і не приховувала своїх секулярних зв'язків та інтересів. Базові риси цієї культури достатньо чіткі, щоб у них можна було побачити переважно точні сліди цих зв'язків, а також зрозуміти, що їм приділяли не надто багато уваги. Нинішній інтерес до цих зв'язків, який, наприклад, спонукає писати цю й інші книжки, походить не від якоїсь ретроспективної мстивости, а радше від нагальної потреби налагоджувати стосунки і сполучення. Одним із надбань імперіялізму було зближення світу, і хоча процес роз'єднання европейців і тубільців був несподіваним і в основі своїй несправедливим, сьогодні більшість із нас повинні розглядати історичний досвід імперії як спільний. Отже, постає завдання описати цей досвід як такий, що, попри жахи, кровопролиття та мстиву гіркоту, належить індійцям *і* британцям, алжирцям *і* французам, західним людям *і* африканцям, азіятам, латиноамериканцям, австралійцям.

Мій метод полягає в максимальному зосередженні на конкретних творах, у прочитанні їх насамперед як шедеврів креативної й інтерпретаційної уяви, а далі – демонстрація того, що вони є частиною стосунків між культурою й імперією. Я не вірю в те, що ідеологія, економічна історія чи належність до певного класу автоматично визначають творчість письменника, але припускаю, що він глибоко занурений в історію свого суспільства, формуючи її та будучи в різних пропорціях сформованим нею і своїм со-

ціяльним досвідом. Культура й належні їй естетичні форми походять з історичного досвіду, який насправді є однією з головних тем цієї книжки. Пишучи «Орієнталізм», я усвідомив, що не можна збагнути історичний досвід за довідниками й каталогами і що незалежно від кількости опрацьованого матеріялу окремі книжки, статті, автори й ідеї все одно залишаться неохопленими. Натомість я намагався звернути свій погляд на те, що мені видавалося важливим і суттєвим, заздалегідь визнаючи, що ця свідома вибірковість вплине на результати роботи. Сподіваюся, читачі і критики цієї книжки використають її для поглиблення намічених мною ліній дослідження та обговорення історичного досвіду імперіялізму. Обговорюючи й аналізуючи те, що насправді є глобальним процесом, мені подеколи доводилося бути і загальниковим, і конспективним, однак я впевнений: ніхто не пошкодує, що ця книжка не довша, ніж вона є!

Крім того, я взагалі не зачіпаю кілька імперій – Австро-Угорську, Російську, Османську, Іспанську та Португальську. Проте це зовсім не означає, що російське панування в Середній Азії та Східній Европі, панування Стамбула над арабським світом, португальське домінування над сучасними Анґолою й Мозамбіком та іспанське над Тихоокеанським реґіоном і Латинською Америкою були або милостивими (а тому заслуговували на схвалення), або хоч трохи менш імперіялістичними. Говорячи про британський, французький та американський імперські досвіди, я стверджую, що вони були винятково послідовними і мали особливу культурну центральність. Звісно, імперський ґатунок Англії вищий, величніший та імпозантніший від інших. Упродовж майже двох сторіч її прямою суперницею була Франція. Наратив відіграє суттєву роль в імперській жазі, тому не дивно, що Франція та (особливо) Англія мають безперервну традицію романописання, якій немає аналогів у світі. Історія Америки як імперії почалася у XIX сторіччі, але тільки в другій половині XX сторіччя, після деколонізації Британської і Французької імперій, вона стала на шлях прямого наслідування двох своїх великих попередниць.

Існують ще дві додаткові причини, щоб зосередитися на цих трьох імперіях. По-перше, в цих трьох культурах ідея заморського панування – виходу поза прилеглі території в дуже віддалені землі – має привілейований статус. Вона прямо пов'язана з про-

єкціями уяви (чи то прозовими, чи географічними, чи мистецькими), а завдяки реальній експансії, управлінню, інвестиціям і зобов'язанням її присутність стає постійною. В імперській культурі є щось систематичне, тому в жодній іншій імперії ця ідея не настільки очевидна, як у Британській чи Французькій та – дещо інакше – в Американській. Саме це я маю на увазі, вживаючи вислів «структура ставлення і референції». По-друге, в силовому полі саме цих трьох країн я народився, виріс і нині живу. І хоча я почуваюся в них як удома, але, будучи вихідцем з арабо-мусульманського світу, належу й до іншого табору. Це дозволяє мені в якомусь сенсі жити в обох світах, намагаючись бути посередником між ними.

Загалом це книжка про минуле й майбутнє, про «нас» і «них» у баченні різних, зазвичай роз'єднаних і ворожих сторін. Її, сказати б, час – це період після холодної війни, коли Сполучені Штати постали як остання наддержава. Для викладача й інтелектуала арабського походження жити в цей час у цій країні означало мати кілька особливих клопотів. Усі вони відбилися на цій книжці та, зрештою, вплинули на все, написане мною після «Орієнталізму».

По-перше, гнітило відчуття, ніби ти вже десь чув сьогочасні американські політичні формулювання (або читав про них). Усі великі метрополії, які прагнули світового домінування, говорили і, на жаль, діяли майже однаково. У керуванні меншими народами вони завжди апелюють до сили й до національних інтересів. У них з'являється той самий деструктивний запал, коли справи трохи погіршуються або коли корінне населення повстає і скидає догідливого, але непопулярного правителя, ставленика імперської влади, ошуканого нею. Чути жахливо передбачувані спростування: мовляв, «ми» – виняткові, не імперські, ми не повторюватимемо помилки попередників; спростування, за якими зазвичай ідуть саме помилки. Свідчення цьому – В'єтнам і війна в Перській затоці. Однак набагато гіршою видається дивовижна (хоч здебільшого й пасивна) колаборація інтелектуалів, митців, журналістів, котрі вдома проґресивні і сповнені найкращих поривань, але протилежно відмінні, коли йдеться про те, що діється в їхнє ім'я за кордоном.

Я маю таку (вочевидь, ілюзорну) надію, що історія імперської авантюри, зображена з позиції культури, зможе при-

служитися певній ілюстративній або навіть запобіжній меті. Хоча впродовж XIX і XX сторіч імперіялізм нестримно наступав, протистояння йому також зростало. Я намагаюся методологічно показати ці дві сили разом. Це аж ніяк не відміняє критику упосліджених колонізованих народів: як свідчить будь-який огляд постколоніяльних держав, успіхи й невдачі націоналізму, сепаратизму і тубільництва не завжди творять похвальну історію. Про це теж варто говорити хоча б для того, щоб показати: альтернатива Іді Аміну та Садамові Хусейну існувала завжди. Західний імперіялізм і націоналізм «третього світу» живляться одне одним, але навіть у своїх найгірших проявах вони ані монолітні, ані детерміністичні. Крім того, культура так само не є ні монолітним утворенням, ані власністю винятково Заходу чи Сходу, чи невеличких груп чоловіків або жінок.

Попри те, історія виглядає похмуро і часто знеохочує, нині її розбавляє хіба повсюдна з'ява нової інтелектуальної і політичної совісти. Це друге міркування, яке складає цю книжку. Скільки б не лементували, мовляв, старий курс гуманітарного навчання був об'єктом політизованого тиску, так званої культури незадоволення, різноманітних кричуще перебільшених претензій на користь «західних», чи «феміністичних», чи «афроцентричних», чи «ісламоцентричних» цінностей, – це не все, що є на сьогодні. За приклад можна взяти надзвичайні зміни у вивченні Близького Сходу, в яких, коли я писав «Орієнталізм», ще переважав аґресивно маскулінний і зверхній етос. Пригадаймо лише праці, що вийшли за останні три-чотири роки: «Завуальовані почуття» Ліли Абу-Луґод, «Жінки й ґендер в ісламі» Лейли Ахмед, «Жіноче тіло, жіночий світ» Федви Мелті-Дуґлас [4]. Зовсім інше бачення в них ісламу, арабів і Близького Сходу похитнуло й досить серйозно підважило старий деспотизм. Такі праці феміністичні, але не ексклюзивістські: вони демонструють розмаїття і складність досвіду, який працює на споді узагальнювальних дискурсів орієнталізму та близькосхідного (переважно чоловічого) націоналізму. Вони інтелектуально й політично витончені, узгоджені з найкращими теоретичними й історичними розвідками, ідейні, але не демагогічні, чутливі до жіночого досвіду, але не сльозливо сентиментальні. І, нарешті, хоч вони написані дослідницями різного походження і з різною освітою, ці праці перебувають

у діялозі з політичним становищем жінок на Близькому Сході, зі свого боку впливаючи на нього.

Разом із «Риторикою англійської Індії» Сари Сулері та «Критичними територіями» Лізи Лов [5] ревізіоністські дослідження такого ґатунку змінили, а то й узагалі зруйнували гомогенну, зредуковану географію Близького Сходу й Індії. Зникли дорогі серцю націоналістів та імперіялістів бінарні опозиції. Ми починаємо відчувати, що стару владу не можна просто замінити новою, натомість бачимо: нові утворення, створені наперекір кордонам, типам, націям і сутностям, які раптово з'являються на обрії, провокують і кидають виклик фундаментально статичному поняттю *ідентичности*, котре було осердям культурної думки імперіялістичної доби. В процесі обміну між европейцями та їхніми «іншими», що став систематичним пів тисячі років тому, уявлення про існування «нас» та «їх» – усталених, зрозумілих і незаперечно самоочевидних категорій – практично не мінялося. Як я уже згадував в «Орієнталізмі», цей розподіл походить від грецького ставлення до варварів, однак, незалежно від походження, до XIX сторіччя поняття «ідентичности» стало характерною ознакою й імперіялістичних культур, і тих культур, які намагалися опиратися европейським вторгненням.

Ми досі є спадкоємцями такого підходу, де людина означується за своєю нацією, яка, зі свого боку, вповноважена гіпотетично безперервною традицією. У Сполучених Штатах ці міркування довкола культурної ідентичности породили, зрозуміло, суперечки про те, які книжки й авторитетні джерела складають «нашу» традицію. Загалом, годі собі уявити виснажливішу справу, ніж намагання довести, що та чи та книжка є (або не є) частиною «нашої» традиції. Вона рясніє радше крайнощами, ніж унесками до історичної справедливости. Відверто кажучи, я не терплю думки про те, що «ми» повинні перейматися винятково або переважно «нашим». Так само я не можу пробачити реакції на подібну позицію, яка вимагає від арабів читати арабські книжки, застосовувати арабські методи тощо. Як казав С. Л. Р. Джеймс, Бетговен однаково належить і індіянцям Вест-Індії, і німцям, адже тепер його музика є частиною спадку людства.

Проте зрозуміло, що ідеологічні міркування про ідентичність переплелися з інтересами різноманітних груп (не всі з них

упосліджені меншості), котрі прагнуть установити пріоритети, які відображали б ці інтереси. Суттєва частина цієї книжки присвячена тому, щó і як читати з сучасної історії, тож зараз я лише побіжно підсумую свої ідеї. Перш ніж визначити, з чого складено американську ідентичність, ми повинні визнати: позаяк суспільство іммігрантів накладається на руїни вагомої корінної присутности, американська ідентичність занадто різноманітна, щоб бути унітарною й гомогенною. Насправді боротьба точиться між прибічниками унітарної ідентичности й тими, хто розглядає ідентичність як комплекс, який не можна зредукувати й уніфікувати. Ця опозиція передбачає дві різні перспективи, дві історіографії: одну – лінійну й категоризовану, другу – контрапунктову і здебільшого кочову.

Я наполягаю на тому, що тільки друга перспектива вповні чутлива до реальности історичного досвіду. Почасти завдяки імперії всі культури переплелися, жодна не є ізольованою і чистою, всі гібридні, неоднорідні, надзвичайно диференційовані й немонолітні. Гадаю, що це справедливо і щодо сучасних Сполучених Штатів, і щодо модерного арабського світу, де – відповідно – загроза «неамериканськости» й небезпека для «арабськости» були вельми роздуті. На жаль, захисний, реакційний, навіть параноїдальний націоналізм часто вплетений у саму тканину освіти: діти й учні старших класів вчаться шанувати й прославляти унікальність *своєї* традиції (зазвичай за рахунок ворожого ставлення до інших традицій). Саме таким некритичним і бездумним формам освіти й думки адресовано цю книжку – нейтралізуючий засіб, наполегливу альтернативу, відверто дослідницьку можливість. Пишучи її, я скористався з утопічного простору, що ним і досі є університет, який, на мій погляд, повинен залишатися місцем, де досліджують, обговорюють і осмислюють схожі життєво важливі питання. Адже якщо він стане місцем, де насправді або насаджують, або розв'язують соціяльні й політичні питання, то втратить університетську функцію і перетвориться на придаток до будь-якої політичної партії при владі.

Я не хотів би, щоб мене неправильно зрозуміли. Попри своє надзвичайне культурне розмаїття, Сполучені Штати є (і напевне залишаться) згуртованою нацією. Те саме можна сказати й про інші англомовні країни (Британію, Нову Зеландію, Австралію й Канаду) і навіть про Францію, де зараз проживають великі

групи іммігрантів. Звісно, полемічна розбіжність і поляризовані дебати, які Артур Шлезинґер у «Роз'єднанні Америки» називає шкідливими для вивчення історії, існують, проте, на мій погляд, це не віщує розпад країни [6]. Загалом, краще досліджувати історію, ніж утискати або заперечувати її. Не варто раптом лякатися того факту, що Сполучені Штати складаються з такої кількости історій, багато з яких нині вимагають уваги. Адже більшість із них завжди тут були, і з них насправді й було створене *саме* американське суспільство й американська політика (і навіть стиль історіописання). Інакше кажучи, результатом теперішніх дебатів про мультикультуралізм навряд стане «лівані-зація». Та якщо ці дебати уторують шлях для політичних змін і для змін у самосприйнятті жінок, меншин та нових іммігрантів, то не варто цього боятися чи захищатися. Втім, слід таки пам'ятати про те, що наративи емансипації та просвітництва у своїй найсильнішій формі були також наративами *інтеґрації*, а не розділення, історіями людей, вилучених із основної групи, людей, які тепер виборюють своє місце в ній. І якщо старі й звичні уявлення про основну групу виявилися недостатньо гнучкими чи відкритими, щоб прийняти нові групи, тоді їх треба змінювати. Це куди краще, ніж відкидати ці виниклі групи.

Останнє, на чому я ще хотів би наголосити: ця книга – це книга вигнанця. З об'єктивних, незалежних від мене причин я виріс як араб із західною освітою. Відколи я себе пам'ятаю, я завжди почувався належним до обох світів, повністю *не належачи* жодному з них. Проте впродовж мого життя ті частини арабського світу, до яких я був найбільше прив'язаним, або зовсім змінилися унаслідок громадянських заворушень і війни, або просто припинили своє існування. Протягом тривалих періодів я був у США ізгоєм, зокрема, коли дійшло до війни проти (далеко не ідеальних) культур і суспільств арабського світу і США перетворилися на їхнього затятого противника. Однак у моєму випадку слово «вигнанець» не має сенсу трагічности і втрати, навпаки, належність до обох боків імперського вододілу дозволяє краще зрозуміти їх. Мало того, Нью-Йорк, де було написано цю книжку, – у багатьох сенсах «вигнанницьке» місто par excellence, організоване за маніхейським принципом колоніяльного міста, що його описав Фанон. Очевидно, все це стимулювало ті зацікавлення й тлумачення, на які я тут нава-

жився. Проте я знаю напевне, що описані мною обставини дозволили відчути, ніби я належу не до однієї історії і не до однієї групи. Тепер уже читач мусить вирішити, чи можна вважати такий стан реальною альтернативою нормальному сенсові належности лише до однієї культури, лояльности лише одній нації.

Думки, які склали цю книжку, спочатку були оприлюднені в серіях лекцій, які я прочитав в університетах Великої Британії, Сполучених Штатів та Канади в 1985–1988 роках. За такі можливості я надзвичайно вдячний викладачам і студентам Університету Кенту, Корнелського університету, Університету Західного Онтаріо, Університету Торонто й Університету Есексу, а також Університету Чикаґо, де звучали попередні версії моїх тез. Пізніші варіянти деяких частин цієї книжки також були лекціями, прочитаними в Єйтсівській міжнародній школі в Сліґо, Оксфордському університеті (як лекція на вшанування Джорджа Антоніюса в Коледжі Святого Антонія), Університеті Мінесоти, Кінґз-коледжі Кембриджського університету, Дейвісівському центрі Університету Принстона, Беркбекському коледжі Лондонського університету й Університеті Пуерто-Рико. Висловлюю щиру подяку за ласкаве запрошення й гостинність Декляну Кіберду, Шеймасу Діну, Дереку Гопвуду, Пітеру Неселроту, Тоні Тенеру, Наталі Дейвіс, а також Ґаяну Пракашеві, А. Волтону Ліцу, Пітеру Галму, Дирдре Дейвід, Кену Бейтсу, Тесі Блекстовн, Бернарду Шарету, Лін Ініс, Пітеру Малфорду, Ґервазіо Луїсу Ґарсії та Марії де лос Анджелес Кастро. Великою честю для мене було запрошення прочитати першу Меморіяльну лекцію Реймонда Вільямса в Лондоні 1989 року: з цієї нагоди я говорив про Камю і завдяки Ґремові Мартину та покійній Джой Вільямс це стало для мене пам'ятним досвідом. Я мушу завважити, що багато моментів цієї книжки пов'язані з ідеями Реймонда Вільямса, мого доброго приятеля і видатного критика, який завжди був для мене моральним прикладом.

Працюючи над цією книжкою, я безсоромно скористався з численних інтелектуальних, політичних і культурних зв'язків, зокрема з моїх близьких друзів – редакторів часописів, де вперше публікувалися деякі з цих сторінок: Тома Мітчела («Critical Inquiry»), Ричарда Пуар'є («Raritan Review»), Бена Зоненберґа («Grand Street»), А. Сиванандана («Race and Class»), Джо Ен Ви-

пієвскі («The Nation») та Карла Мілера («The London Review of Books»). Я вдячний також редакторам «The Guardian» (Лондон) і Полові Кіґану з видавництва «Penguin», за чийого сприяння я вперше висловив деякі з оприлюднених тут ідей. Крім того, я покладався на терплячість, гостинність і критичність своїх друзів: Доналда Мітчела, Ібрагіма Абу-Луґода, Масао Мійоши, Джин Франко, Маріяни МакДоналд, Анвара Абдель-Малєка, Екбаля Ахмада, Джонатана Калера, Ґаятрі Співак, Гомі Бгабги, Беніти Пері та Барбари Гарлов. З особливим задоволенням визнаю яскравість і проникливість кількох своїх студентів із Колумбійського університету, якими гордився б кожен учитель. Ці молоді критики й науковці потішили мене своїми захопливими працями, вже виданими й добре відомими. Це Ен МакКлінток, Роб Ніксон, Сувенді Перера, Ґаурі Вішванатан і Тим Бренан.

У підготуванні цього рукопису мені в різний спосіб допомогли Юмна Сидикі, Аамір Муфті, Сюзан Лгота, Дейвід Бімз, Паола ді Робілант, Дебора Пул, Ана Допіко, П'єр Ґаньє та Кіран Кенеді. Зейнеб Істрабаді з подиву гідною терплячістю й майстерністю виконала важке завдання: розшифрувала мій кепський почерк і перетворила його на зрозумілі чернетки. Я дуже вдячний їй за постійну підтримку, гарний настрій і кмітливість. На різних стадіях редакторської роботи Френсис Коаді і Кармен Каліль були вдячними читачами й добрими порадниками. Я також мушу висловити глибоку подяку і засвідчити своє надзвичайне захоплення Елізабет Сифтон – давній подрузі, чудовому редактору та суворому й завжди прихильному критикові. Джордж Андреу був незмінним помічником у видавничому процесі. Моя сердечна подяка Мер'ям, Веді та Нейлі Саїд, які пережили з автором цієї книжки часами тяжкі обставини, за їхню постійну любов і підтримку.

Нью-Йорк, штат Нью-Йорк
Липень, 1992

3 - 7-1202

Частина перша

Переплетені території, переплутані історії

На порядку денному було втриматися від питання і замовчати його. Дехто порушував мовчання, а дехто, живучи за поліцейськими стратегіями, живучи всередині них, підтримував його. Мене ж цікавлять стратегії його поруйнування.

Тоні Морисон, *«Граючись у темряві»*

Інакше кажучи, історія – це не машина для підрахунків. Вона розгортається у свідомості й уяві та втілюється в різноманітних реакціях народної культури, що сама є ледь уловимим посередництвом матеріяльних реальностей, фундаментального економічного факту, впертих об'єктивностей.

Безил Дейвідсон, *«Африка в модерній історії»*

1. Імперія, географія, культура

Звернення до минулого – одна з найпоширеніших стратегій інтерпретації теперішнього. Їх породжує не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було минуле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, пройшло, чи триває – хоч, мабуть, і в інших формах. Ця проблема стимулює різноманітні дискусії про впливи, провину й оцінки, про теперішні обставини і майбутні пріоритети.

В одному зі своїх найвідоміших ранніх критичних есеїв Томас Стернз Еліот порушує низку схожих питань, і хоча привід та мета цього есею майже суто естетичні, його формулювання можна перенести на інші сфери досвіду. Поет, пише Еліот, безперечно є індивідуальним талантом, проте він працює в межах традиції, що її не можна просто успадкувати, а лише здобути, «доклавши неабияких зусиль».

«Передумовою традиції є історичне чуття, яке ми можемо визнати майже обов'язковим для кожного, хто хотів би залишатися поетом і після досягнення двадцяти п'яти років; а історичне чуття потребує розуміння того, що минуле не тільки в минулому, а й у теперішньому. Історичне чуття примушує писати не лише з відчуттям свого покоління, а й із відчуттям того, що ціла европейська література від Гомера аж до нинішнього, зокрема й вітчизняного, письменства існує одночасно як певна цілісність. Це історичне чуття, яке є чуттям позачасового, а також минущого – позачасового і минущого водночас, – є тим, що робить письменника традиційним. Водночас воно робить його свідомішим свого власного місця в часі, притомнішим своєї сучасности.

Жоден поет, жоден митець не має повного значення сам по собі» [1].

Мені здається, що ці слова однаково стосуються і поетів, наділених критичним мисленням, і критиків, чиї праці спрямовані на глибоке розуміння поетичного процесу. Головна ідея полягає в тому, що, хоч ми й мусимо вповні розуміти минулість минулого, не існує обґрунтованого способу ізоляції минулого від теперішнього. Минуле й теперішнє насичують одне одного, одне означує друге, одне співіснує з другим (в абсолютно ідеальному сенсі, окресленому Еліотом). Одним словом, Еліот пропонує бачення літературної традиції, яка, зберігаючи часову послідовність, не зовсім від неї залежить. Ні минуле, ні теперішнє, як і жоден поет чи митець, не витворюють повного значення самі-одні.

Однак запропонована Еліотом синтеза минулого, теперішнього й майбутнього ідеалістична, бо не в останню чергу є наслідком його власної своєрідної історії [2]. Крім того, його розуміння часу не враховує агресивну суперечку людей та інституцій за те, що вважати і що не вважати традицією, що доречне, а що – ні. Проте не можна не погодитися з головним арґументом Еліота: наше формулювання й репрезентація минулого формує наше розуміння й бачення теперішнього. Дозвольте навести приклад. Війна в Затоці у 1990–1991 роках – сутичка між Іраком і Сполученими Штатами – походила від двох фундаментально протилежних історій, кожну з яких офіційний істеблішмент цих країн використав із вигодою для себе. Модерна арабська історія у викладі іракської партії Баас демонструє незреалізовану, нездійснену можливість арабської незалежности, очорнену і «Заходом», і цілою низкою новіших ворогів, як-от арабський реакціонізм та сіонізм. Отже, криваву окупацію Кувейту Іраком обґрунтовували не тільки бісмаркіянськими принципами, а й упевненістю в тому, що араби повинні виправити заподіяні їм кривди, вирвавши в імперіялізму одну з його найбільших нагород. В американському ж баченні минулого, навпаки, Сполучені Штати були не класичною імперською владою, а відновниками справедливости по всьому світові, переслідувачами тиранії, захисниками свободи всюди й за будь-яку ціну. Війна неминуче зіштовхнула ці версії минулого.

Те, що Еліот казав про складність стосунків між минулим і теперішнім, особливо звучить як натяк у дебатах про значення

«імперіялізму». Це слово й ідея сьогодні настільки контроверзійні, наскільки обтяжені різними питаннями, сумнівами, суперечками й ідеологічними передумовами, аж до повного самозаперечення. Звісно, до певної міри йдеться про означення та спроби делімітації самого поняття: чи був імперіялізм головно економічним явищем? як далеко він зайшов? якими були його причини? чи був він системним явищем? коли він завершився і чи завершився взагалі? Перелік імен тих, хто долучився до дискусії в Европі й Америці, вражає: Каутський, Гілфердинґ, Люксембурґ, Гобсон, Лєнін, Шумпетер, Арендт, Маґдофф, Пол Кенеді. А видані останнім часом у США «Постання й падіння великих держав» Пола Кенеді, ревізіоністські виклади історії Вільяма Еплмена Вільямса, Ґабрієля Колко, Ноама Чомського, Говарда Зина й Волтера Лефебра та старанні захисти або прояснення американської політики як неімперіялістичної, написані різними стратегами, теоретиками й мудрецями, – все це підживлювало питання імперіялізму і його дотичности (або недотичности) до Сполучених Штатів як головної потуги сьогодення.

Згадані авторитети обговорювали переважно політичні й економічні питання, однак дуже мало уваги, як на мене, було приділено привілейованій ролі культури в модерному імперському досвіді. Непоміченим залишився той факт, що глобальний розмах класичного европейського імперіялізму XIX–XX сторіч і досі відкидає вагому тінь на наш час. Навряд чи сьогодні знайдеться хоча б один північноамериканець, африканець, европеєць, латиноамериканець, індієць, карибець, австралієць (перелік дуже довгий), котрого не зачепили б імперії минулого. Британія і Франція поділили між собою і контролювали неосяжні території: Канаду, Австралію, Нову Зеландію, колонії в Північній і Південній Америці та на Карибах, великі площі в Африці, на Близькому й Далекому Сході (Гонконґ залишатиметься британською колонією до 1997 року)[11], а також цілу Південну Азію.

[11] Нагадаємо, що книгу було видано 1993 року. 1 липня 1997 року Гонконґ перейшов під юрисдикцію Китаю. Острів став британською колонією в результаті перемоги в Першій опіюмній війні (1839–1842) і був переданий за умовами Нанкінського договору (1842). Британія також здобула деякі материкові території Китаю після Другої опіюмної війни (1856–1860), що їх під загальною назвою «Нові Території» отримала в 99-річну оренду з 1 липня 1898 р. до 30 червня 1997 р. З наближенням кінця оренди уряд Маргарет Тетчер у 1980-х рр. розпо-

З часом ці землі були звільнені від британського і французького панування. Крім того, впродовж цілого XIX сторіччя (або його частини) Сполучені Штати, Росія та кілька менших европейських країн, не кажучи вже про Японію й Туреччину, теж були імперськими потугами. Ця модель домініонів або володінь заклала фундамент теперішнього, цілковито глобального світу. Електронні засоби комунікації, глобальний розмах торгівлі, доступности ресурсів, подорожей, інформації про погодні умови й екологічні зміни поєднали навіть найвіддаленіші куточки планети. Така низка моделей, на мою думку, була вперше закладена й уможливлена модерними імперіями.

Тепер я пристрасно й по-філософськи виступаю проти масштабного системобудування і всеохопних теорій людської історії. Проте мушу сказати, що, отримавши освіту й живучи в модерних імперіях, я приголомшений тим, як вони постійно розширювалися і якими були безжально інтеграційними. У Маркса, чи в консервативних працях на зразок Дж. Р. Сілі, чи в модерній аналізі, наприклад у Д. К. Філдгавза або К. К. Елдриджа (його центральна праця – «Місія Англії») [3], читач бачить, що Британська імперія все об'єднала і розчинила в собі та разом з іншими імперіями зробила світ єдиним. Проте жодна людина (і вже напевне не я) не може побачити або вповні зрозуміти цей цілий імперський світ.

Читаючи дискусію між сучасними істориками Патриком О'Браєном [4] та Л. Е. Дейвісом і Р. А. Гатенбеком, які у своїй чільній праці «Мамона та гонитва за імперією» намагаються обчислити реальну прибутковість імперської діяльности [5], чи переглядаючи давніші суперечки, як-от полеміку між Робінсоном і Ґалаґером [6], чи вивчаючи розвідки з економіки залежности й глобального накопичення Андре Ґюндер Франка та Саміра Аміна [7] очима літературних і культурних істориків, ми змушені запитати, що все це означає, скажімо, для інтерпрета-

---

чав переговори з Китаєм щодо статусу Гонконгу. «Нові Території», які передбачалося повернути Китаю, становили більшу частину британської колонії, тож британський уряд не бачив сенсу далі утримувати сам лише острів Гонконг. До того ж це могло спричинити політичні тертя між Китаєм і Британією. Тому за Спільною китайсько-британською декларацією 1984 р. до Китаю від 1997 р. переходила юрисдикція не лише над «Новими Територіями», а й над островом Гонконг, які приєднувалися на умовах «одна країна, дві системи».

цій вікторіянського роману, або французької історіографії, або великої італійської опери, або німецької метафізики того самого періоду? З цього моменту ми вже не можемо іґнорувати імперії та імперський контекст нашого дослідження. Обговорюючи, як це робить О'Браєн, «пропаґанду імперської експансії, [що] створила ілюзію безпеки й породила хибні сподівання, ніби великі прибутки накопичуватимуться у тих, хто інвестуватиме за її межі» [8], ми насправді говоримо про атмосферу, створену однаково імперією й романами, расовою теорією й географічними спекуляціями, поняттям національної ідентичности й міською (чи сільською) рутиною. Вислів «хибні сподівання» відсилає до «Великих сподівань», «інвестувати за її межі» – до Джозефа Седлі й Бекі Шарп[12], «створені ілюзії» – до «Втрачених ілюзій»[13]. Точки перетину між культурою та імперіялізмом надто очевидні.

Непросто пов'язати такі різні царини, продемонструвати роль культури в розростанні імперії, говорити про мистецтво, зберігаючи його унікальні здобутки і водночас окреслюючи його заанґажованість, однак, на мою думку, ми повинні цього прагнути, ставлячи мистецтво в глобальний, земний контекст. На кону – територія й володіння, географія і влада. Все в історії людства обертається навколо землі. Це означає, що нам слід брати до уваги життєвий простір, але це означає й те, що люди планували *мати* більшу територію, а відтак мусили щось робити з її корінним населенням. На найпримітивнішому рівні імперіялізм – це міркування про землю, розселення на землі й контроль над землею, яка не твоя власність, а земля віддалена, земля, на якій живуть і якою володіють інші. З різних причин це приваблює одних людей і здебільшого несе нечувані злидні для інших. Однак правда й те, що історики літератури, котрі вивчають, наприклад, творчість великого поета XVI сторіччя Едмунда Спенсера, не пов'язують його криваві плани щодо Ірландії – а він уявляв британську армію, яка по суті винищує місцеве корінне населення, – з його поетичними здобут-

[12] Герої роману «Ярмарок суєти» Вільяма Текерея.

[13] Роман Оноре де Бальзака. Укр. переклад див.: Бальзак, Оноре де. Втрачені ілюзії. – К.: Дніпро, 1986. – 631 с.; або: Бальзак, Оноре де. Утрачені ілюзії. – К., 1937. – 635 с.

ками чи з історією британського панування над Ірландією, що триває й дотепер.

Для цієї книжки я зосередився на реальних суперечках за землю і за населення цієї землі. Я намагався провести географічне розслідування історичного досвіду, пам'ятаючи про те, що Земля – це насправді один світ, у якому майже не існує порожніх, незаселених місць. Як ніхто не може існувати поза межами географії, так само ніхто не може бути зовсім вільним від боротьби за географію. Це складна й цікава боротьба, адже йдеться не тільки про солдатів і гармати, а й про ідеї, форми, образи та уявлення.

Багато людей і в так званому західному світі, або метрополії, і в «третьому», або колишньому колонізованому світі розуміють, що доба високого, або класичного імперіялізму, котрий досяг кульмінації в тому, що історик Ерик Гобсбавм так цікаво описав як «добу імперії», та більш-менш формально завершився демонтажем великих колоніяльних структур після Другої світової війни, в той чи той спосіб має суттєвий культурний уплив на сьогодення. З різних причин вони відчувають нову потребу розуміння минулости *або неминулости* минулого, яка переноситься на сприйняття теперішнього й майбутнього.

В центрі такого сприйняття – майже ніким не опротестований факт: упродовж XIX сторіччя безпрецедентну владу, порівняно з якою влада Риму, Іспанії, Багдада чи Константинополя була свого часу куди менше грізною, сконцентрували Британія, Франція, а пізніше й інші західні країни, особливо Сполучені Штати. Двадцяте сторіччя довело «піднесення Заходу» до найвищої точки, а західна могутність дозволила імперським метрополійним центрам оволодівати територіями й підлеглими та акумулювати їх у гігантських масштабах. Ураховуючи, що 1800 року західні сили претендували на 55% земної поверхні, фактично маючи у володінні близько 35%, а до 1878 року цифра зросла до 67%, щорічний приріст земель становив 215 тисяч квадратних кілометрів. До 1914 року він виріс у приголомшливу цифру – 620 тисяч квадратних кілометрів. Европейські володіння: колонії, протекторати, домініони і співдружності, – складали майже 85% земної поверхні [9]. За всю історію людства жодне інше колоніяльне утворення не мало такого розмаху, жодне не знало настільки тотального панування, жодне у владі

не контрастувало так із західною метрополією. В результаті, за словами Вільяма МакНіла у «Гонитві за владою», «як ніколи доти, світ був об'єднаним в одне взаємопов'язане ціле» [10]. Наприкінці XIX сторіччя в самій Европі навряд чи знайшовся б якийсь не зачеплений імперським існуванням куточок життя. Економіки жадали закордонних ринків, сировини, дешевої робочої сили й надзвичайно прибуткових земель, а оборонні й зовнішньополітичні установи дедалі більше переймалися утриманням обширів віддалених територій і мас підпорядкованих народів. Західні держави, коли не змагалися – впритул і часами безжально – одна з одною за колонії (В. Ґ. Кірнан стверджує, що всі модерні імперії імітували одна одну [11]), наполегливо працювали над заселенням, межуванням, вивченням і, звісно ж, управлінням територій, які були під їхньою юрисдикцією.

У «Постанні Американської імперії» Ричард Ван Олстайн наголошує: досвід Америки від початку ґрунтувався на ідеї «імперіюму – домініону, штату чи суверенної держави, яка демографічно й територіяльно зростає, зміцнюючись у силі та владі» [12]. Довкола існували північноамериканські території, на які можна було претендувати і за які (з приголомшливим успіхом) можна було боротися; корінне населення, над яким можна було панувати, в різні способи його викорінюючи, різними методами витісняючи; а коли держава досягла повноліття й здобула владу у своїй півкулі, з'явилися віддалені землі, котрі можна було означити як життєво важливі для інтересів Америки, куди можна було вторгатися і за які можна було битися, скажімо, Філіпіни, Кариби, Центральна Америка, берберійське узбережжя, частини Европи та Близького Сходу, В'єтнам, Корея. Цікаво, що дискурс ствердження американської особливости, альтруїзму і потенціялу був настільки впливовим, що «імперіялізм» – чи то як слово, чи як ідеологія – тільки нещодавно (і то дуже рідко) почали уживати стосовно культури, політики й історії Сполучених Штатів. Однак між імперською політикою та культурою існує на диво безпосередній зв'язок. Американське ставлення до американської «величі», до ієрархій народів і до небезпек *інших* революцій (Американська революція вважається унікальною й неповторюваною в умовах будь-якої іншої країни) [13] залишається сталим, диктуючи (і затьмарюючи) імперські реалії, тоді як апологети американських інтересів за кордоном на-

полягають на американській невинності, правоті й боротьбі за свободу. Пайл, персонаж «Тихого американця» Ґрема Ґріна, – безжально точне втілення цієї культурної формації.

Одначе для громадян Британії та Франції XIX сторіччя імперія перебувала у фокусі невимушеної культурної уваги. Самі лише британська Індія та французька Північна Африка відігравали неоціненну роль в уяві, економіці, політичному житті і соціяльній тканині британського та французького суспільств. Називаючи такі імена, як Ежен Делякруа, Едмунд Берк, Раскін, Карлайл, Джеймс і Джон Стюарт Міли, Кіплінґ, Бальзак, Нерваль, Флобер чи Конрад, ми окреслюємо крихітний куточок реальности, набагато безкрайнішої, ніж могли охопити їхні таланти, навіть узяті разом. У віддалених володіннях цих двох імперських сил жили науковці й управлінці, мандрівники і торгівці, парламентарі, крамарі, письменники, мислителі, спекулянти, шукачі пригод, візіонери, поети та всі можливі покидьки й вигнанці, кожен із яких зробив свій внесок у формування колоніяльної дійсности, що існувала в серці метрополійного життя.

У моїй праці термін «імперіялізм» означає практику, теорію та ставлення панівної метрополії, яка керує віддаленою територією. «Колоніялізм», котрий практично завжди є наслідком імперіялізму, – це насадження поселень на віддалених територіях. Цитуючи Майкла Дойла: «Імперія – це формальні чи неформальні стосунки, у яких одна держава контролює чинний політичний суверенітет іншого політичного суспільства. Цей контроль може досягатися за допомогою сили, політичної колаборації або економічної, соціяльної чи культурної залежности. Імперіялізм – це всього-на-всього процес або політика встановлення чи підтримання імперії» [14]. У наш час власне колоніялізм переважно завершився. Імперіялізм, як побачимо далі, засидівся на своєму звичному місці – в загальнокультурній царині та у специфічних політичних, ідеологічних, економічних і соціяльних практиках.

Ані імперіялізм, ані колоніялізм не є просто актами накопичення і надбання. Їх підтримують і, здається, навіть просувають подиву гідні ідеологічні формації, які містять уявлення про те, що певні території та народи *потребують* і шукають опанування; а також пов'язані з пануванням форми знання: лексика класичної імперської культури XIX сторіччя рясніє слова-

ми й поняттями на зразок «нижчі раси», «підлеглі раси», «другорядні народи», «залежність», «експансія», «владність». Уявлення про культуру прояснювалися, закріплювалися, критикувалися або відкидалися з огляду на імперський досвід. А щодо курйозної, однак, здається, прийнятної ідеї, висловленої сто років тому Дж. Р. Сілі (він стверджував, що деякі віддалені европейські імперські володіння спочатку здобувалися бездумно), то навіть найбагатшій уяві вона не прояснює суперечливости й тривкости цих володінь, того, як систематизовано їх здобували й адмініструвала, не кажучи вже про посилений контроль над ними та їхню явну присутність. Як зазначав у «Розкутому Прометеї» Дейвід Лендес, «рішення певних европейських сил... заснувати "плантації", себто перетворити свої колонії на безупинні підприємства, було, попри моральний аспект проблеми, важливим новаторством» [15]. Отже, наразі мене хвилює питання: як, отримавши первинний поштовх, здавалося б, незрозумілого походження й невідомої рушійної сили, ідея та практика створення імперії від Европи до далеких земель на кінець XIX сторіччя набула постійности й інтенсивности безупинного підприємства?

Першість Британської чи Французької імперії аж ніяк не затьмарює варту подиву модерну експансію Португалії, Іспанії, Голандії, Бельгії, Німеччини, Італії та – хоч і інакшу – Росії та США. Росія, однак, здобула свої імперські землі майже винятково за рахунок сусідів. На відміну від Британії та Франції, які стрибнули на тисячі кілометрів від своїх кордонів на інші континенти, Росія ковтала всі землі й народи, що прилягали до її кордонів, які в такий спосіб розширювалися все далі й далі на схід і південь. Проте у випадку Британії і Франції велика відстань до привабливих територій викликала проєкцію далекосяжних інтересів. Са́ме вони в центрі моєї уваги, бо мені цікаво розглянути низку культурних форм і структур почування, породжених цією проєкцією, а ще тому, що закордонне панування – це той світ, у якому я виріс і живу досі. Американський і російський одночасний статус наддержав, який проіснував трохи менше ніж півсторіччя, має різну історію походження та відмінні імперські траєкторії. Існує кілька різновидів панування й реакції на нього, однак тема цієї книжки – са́ме «західне» домінування та опір, який воно викликає.

Очевидно, що в розширенні великих західних імперій надзвичайно важливу роль відігравали прибуток і сподівання на майбутній прибуток, на користь чого протягом сторіч свідчили принади спецій, цукру, рабів, кавчуку, опіюму, бавовни, олова, золота і срібла, а також інерція, інвестування в уже створені підприємства, традиція та ринок або інституційні чинники, які забезпечували роботу підприємств. Проте імперіялізм і колоніялізм – це не тільки ці чинники. Крім прибутку, існувала завжди актуальна й актуалізована відданість ідеям імперіялізму і колоніялізму. Це, з одного боку, уможливило прийняття порядними чоловіками й жінками тієї ідеї, що віддалені території та їхнє корінне населення *мусять* бути підкореними, а з іншого – так наснажувало метрополію, що ці порядні люди сприймали імперіюм як тривалий, майже метафізичний обов'язок керувати підлеглими, другорядними, менш розвиненими народами. Не варто забувати, що імперії майже не стикалися з внутрішнім опором, хоча досить часто вони поставали й підтримувалися за несприятливих, навіть невигідних умов. Проблеми полягали не лише у величезних труднощах, що їх терпіли колонізатори: завжди існувала надзвичайно ризикована кількісна нерівність між малою купкою дуже віддалених від дому европейців і масами тубільного населення на власній території. Наприклад, в Індії до 1930-х років «лише 4 тисячі чиновників за допомогою 60 тисяч військовиків та 90 тисяч цивільних (переважно бізнесменів і духовенства) розквартирувалися в країні з 300-мільйонним населенням» [16]. Можна лише здогадуватися про те, яка сила волі, самовпевненість, навіть зухвальство потрібні були для підтримки такого стану справ. Проте, як побачимо з романів «Шлях до Індії»[14] та «Кім», ці настрої принаймні не менш важливі, ніж кількість військовиків або чиновників чи мільйони фунтів, одержуваних Англією з Індії.

Імперська справа залежить від *ідеї існування імперії* (що, здається, дуже чітко зрозумів Конрад), тому культура найрізноманітнішими способами готується до неї. Тоді, своєю чергою, імперіялізм набуває певної зв'язности, здобуває низку досвідів і забезпечує присутність у культурі однаковою мірою і правителя, і підлеглого. Як завважив один проникливий сучасний до-

[14] Роман Едварда Форстера, написаний 1924 року.

слідник імперіялізму: «Модерний імперіялізм був поєднанням різновагових елементів, сліди яких можна знайти в кожній історичній епосі. Можливо, основні причини цього явища (разом із причинами війни) треба шукати не так у матеріяльних потребах, як у тривожному напруженні суспільств, викривлених класовою нерівністю, напруженні, що відбивається у викривлених ідеях в людських головах» [17].

Видатний консервативний історик імперії Д. К. Філдгавз наводить гостру ознаку того, наскільки вирішальним був момент відображення і розвитку в імперській культурі чинників напруги, нерівности й несправедливости, притаманних суспільству самої метрополії: «Основою імперської влади була внутрішня настанова колоніста. Прийняття ним субординації – в позитивному сенсі його спільних із материнською країною інтересів чи внаслідок неспроможности вигадати альтернативу – забезпечувало тривкість імперії» [18]. Філдгавз говорить про білих колоністів в обох Америках, проте його загальна теза ширша: тривкість імперії живилася з обох сторін – правителів і віддалених підданців, кожна з яких, своєю чергою, мала власну низку інтерпретацій спільної історії зі своєї позиції, з власним історичним сенсом, власними емоціями і традиціями. З колоніяльного минулого своєї країни пам'ять сьогоднішнього алжирського інтелектуала прискіпливо відбирає такі події, як французькі військові напади на мирні поселення, мордування ув'язнених під час війни за незалежність, радість від здобуття незалежности 1962 року. Для його ж французького колеґи, котрий міг брати участь в алжирській кампанії або чия родина жила в Алжирі, історія Алжиру приправлена гіркотою від його «втрати», а французька колонізаційна місія з її школами, охайно розпланованими містами і приємним життям має позитивне забарвлення, очевидно, навіть із відчуттям того, що «порушники порядку» й комуністи зруйнували ідилію стосунків між «нами» і «ними».

Доба високого імперіялізму XIX сторіччя великою мірою завершилася: після Другої світової війни Британія та Франція відмовилися від своїх найкращих володінь, багато менших держав теж позбулися своїх віддалених домініонів. Проте, знову нагадуючи слова Томаса Стернза Еліота, хоч та доба й мала свою власну ідентичність, значення імперського минулого на ній повністю

не замикається. Воно ввійшло в життя сотень мільйонів людей як спільна пам'ять та доволі суперечлива тканина культури, ідеології й політики і досі чинить величезний тиск. Франц Фанон казав: «Ми повинні категорично відмовитися від ситуації, в яку нас намагаються загнати західні країни. Знявши свої прапори й поліцейські загони з наших територій, колоніялізм та імперіялізм не сплатили своїх рахунків. Упродовж сторіч [чужоземні] капіталісти поводилися в слаборозвиненому світі не краще, ніж злочинці» [19]. Ми повинні критично оцінити ностальгію за імперією та злість і обурення, які вона викликає в тих, над ким панувала, уважно поглянути і скласти цілісне уявлення про культуру, що підживлювала почуття, думки і передусім уяву імперії. Ми також повинні спробувати збагнути гегемонію імперської ідеології, яка під кінець XIX сторіччя остаточно вкоренилася в тих культурах, чиї найменш гідні жалю риси ми й досі уславлюємо.

На мій погляд, у нашій теперішній критичній свідомості існує доволі серйозна прогалина. Через неї ми витрачаємо масу часу, скажімо, на розробку естетичних теорій Раскіна і Карлайла, не звертаючи уваги на той авторитет, яким їхні ідеї автоматично наділяли підпорядкування нижчих народів і колоніяльних територій. Або візьмемо інший приклад: якщо ми не зрозуміємо, як великий европейський реалістичний роман досягнув однієї зі своїх головних цілей – майже непомітно підтримувати згоду суспільства на закордонну експансію, згоду на те, що, за словами Дж. А. Гобсона, «егоїстичні сили на чолі Імперіялізму повинні використовувати захисні кольори ... безкорисливих рухів» [20], себто філантропії, релігії, науки й мистецтва, – то неправильно витлумачимо важливість культури та її резонанс в імперії і тоді, і тепер.

Це в жодному разі не означає огульне засудження й закидання критичними епітетами европейського або загалом західного мистецтва й культури. Аж ніяк. Я хочу дослідити, як відбувалися імперіялістичні процеси поза рівнем економічних законів і політичних рішень і як завдяки схильності, владі впізнаваних культурних формацій, тривалому укріпленню позицій в освіті, літературі, музиці та візуальному мистецтві вони проявлялися на іншому, дуже важливому рівні – на рівні національної культури, що її ми намагаємося стерилізувати як ґалерею незмінних інтелектуальних монументів, не заплямованих жодними земни-

ми зв'язками. Непримиренну позицію з цього питання займав Вільям Блейк. «У Підґрунті Імперії лежать Мистецтво і Наука. Усуньте їх, Скиньте їх – і Не стане Імперії. Імперія йде слідом за Мистецтвом, а не навпаки, як вважають Англійці», – пише він у своїх коментарях до «Трактатів» Джошуа Рейнолдса [21].

Який у такому разі зв'язок між переслідуванням національно-імперських цілей і загальнонаціональною культурою? Сучасний інтелектуальний і академічний дискурс намагається відокремити і розділити їх: більшість науковців – вузькі спеціялісти; більшість фахових розвідок присвячено цілком автономним темам, приміром, індустріяльному вікторіянському романові, французькій колоніяльній політиці в Північній Африці тощо. Я віддавна наполягаю на тому, що подрібнення і розмноження сфер діяльности та спеціялізацій суперечить розумінню цілісности, коли предметом обговорення є все: персонаж, тлумачення й напрям або тенденція культурного досвіду. Випустити з поля зору або знехтувати національним чи міжнародним контекстом, скажімо, в дикенсівському зображенні бізнесменів вікторіянської доби, або ж зосередитися лише на внутрішньому зв'язку їхніх ролей у його романах означає втратити істотний зв'язок між його літературою та історичною дійсністю. І розуміння цього зв'язку не редукує і не зменшує цінности цих романів як мистецьких творів: навпаки, вони *ще* цікавіші і *ще* цінніші як твори мистецтва якраз із огляду на їхню *приземленість*, на складні зв'язки з їхнім реальним оточенням.

На початку роману «Домбі та син» Дикенс намагається підкреслити, наскільки для Домбі важливе народження сина. «Адже землю створено, щоб Домбі і Син могли на ній торгувати, сонце і місяць – щоб світили їм. Річки потекли і моря простерлись, щоб було де плавати їхнім кораблям. Веселка обіцяла їм гарну годину. Вітри тільки або сприяли, або перешкоджали. Зірки та планети оберталися на орбітах, щоб не зрушився світ, центром якого був торговельний дім "Домбі і Син". Загальновживані скорочення набували для містера Домбі іншого змісту й стосувалися лише їхньої фірми: A. D. було вже не Anno Domini, а Anno Dombei... і Сина» [22].

Роль цього уривка очевидна – це опис самовпевненої зарозумілости Домбі, його нарцисичного самозабуття, його репресивного ставлення до свого щойно народженого дитяти. Од-

нак варто також запитати, як Домбі *міг* подумати, що всесвіт і час існують для того, аби він торгував? Ми також мусимо побачити в цьому уривкові (котрий зовсім не центральний у романі) припущення, властиве британським письменникам 40-х років XIX сторіччя, ніби це був, за словами Реймонда Вільямса, «вирішальний період, коли формувалася і виражалася свідомість нового цивілізаційного етапу». Але чому в такому разі Вільямс описує «цю трансформаційну, визвольну й загрозливу добу» [23] *без* жодних згадок про Індію, Африку, Близький Схід і Азію, адже саме на них, як іронічно показав Дикенс, поширилося і відбилося трансформоване британське життя?

Вільямс великий критик, чиї праці я високо ціную і з яких я багато користав, однак я відчуваю певну обмеженість у його міркуваннях про англійську літературу як таку, що стосується головно Англії. Ця ідея була центральною в його працях, так само як у працях більшости науковців і критиків. До того ж науковців, котрі пишуть про романи, працюють майже без винятку з ними (щоправда, Вільямс якраз не з таких). Подібні звички, як на мене, формує впливове, хоча й неточне, уявлення про те, що літературний твір – це автономне утворення. Натомість у цій своїй розвідці я намагатимуся показати, що література сама постійно відсилає до себе як до такої собі учасниці европейських закордонних кампаній, тим самим створюючи те, що Вільямс називає «структурами почування», які підтримують, розвивають і консолідують практику імперії. Звісно, Домбі – це не сам Дикенс, ані вся англійська література, але спосіб, у який Дикенс виражає егоїзм Домбі, не лише воскрешає та висміює, а й напряму залежить від старих добрих дискурсів імперської вільної торгівлі, етосу британського меркантилізму та його відчуття майже необмежених можливостей для комерційного просування за кордоном.

Ці питання не треба відокремлювати від нашого розуміння роману XIX сторіччя, так само як літературу не можна відрубати від історії й суспільства. Позірна автономія мистецьких творів приписує їм щось на зразок окремішности, яка, на мою думку, накладає марудні обмеження, категорично їм невластиві. Однак я навмисне утримуюся від плекання цілковито завершеної теорії зв'язку між літературою і культурою, з одного боку, та імперіялізмом – з другого. Натомість я сподіваюся,

що ці зв'язки проступлять у своїх конкретних місцях у різноманітних текстах разом зі своїм оточенням – імперією, з яким можна налагоджувати стосунки і яке можна осмислювати, розвивати, розширювати та критикувати. Ні культура, ні імперіялізм не є інертними, тому зв'язки між ними як між історичними досвідами динамічні й складні. Моя засаднича мета – це не відокремлення, а пов'язування. У ньому я зацікавлений через головну філософську й методологічну причину: культурні форми гібридні, різнорідні, змішані і прийшов час, коли культурна аналіза мусить переглянути їхні зв'язки з дійсністю.

2. Образи минулого – чисті й нечисті

Наприкінці XX сторіччя майже повсюдно існувало загальне усвідомлення кордонів *між* культурами та поділів і відмінностей, які не лише дозволяють розрізняти ці культури, а й уможливлюють наше бачення того, наскільки культура є штучно створеною структурою влади та співучасти – милосердною до того, що вона охоплює, об'єднує та обґрунтовує, жорсткішою до того, що відкидає і понижує.

На мій погляд, усі національно визначені культури прагнуть незалежности, впливу і панування. У цьому схожість британської і французької, японської та індійської культур. Парадоксально, але водночас сьогодні ми як ніколи усвідомлюємо чудернацьку гібридність історичного й культурного досвідів, їхню дотичність до багатьох, часто суперечливих досвідів і царин, розуміємо, що вони перетинають національні кордони і позбавляють *каральні* дії їхньої простої догми й гучного патріотизму. Не будучи унітарними, монолітними чи автономними утвореннями, культури насправді сприймають більше «зовнішніх» елементів, неподібностей і відмінностей, ніж свідомо відкидають. Хто в теперішній Індії або Алжирі може упевнено відділити британський або французький компонент минулого від реалій сьогодення? Хто в Британії або Франції може чітко окреслити британський Лондон чи французький Париж, що не знали впливу Індії або Алжиру?

Це не ностальгійно-академічні чи теоретичні питання. Вони мають важливі соціяльні й політичні наслідки, в чому можна переконатися за кілька коротких екскурсів у такі міста. І в Лон-

доні, і в Парижі проживає дуже багато імміґрантів із колишніх колоній, які, своєю чергою, мають у повсякденному житті суттєвий осад британської або французької культури. Проте це очевидні речі. Візьмемо складніший приклад – загальноприйняті уявлення про класичну грецьку античність або про традицію як детермінанту національної ідентичности. Дослідження Мартина Бернала («Чорна Атена») та Ерика Гобсбавма й Теренса Рейнджера («Винайдення традиції») наголошують надзвичайний уплив теперішніх прагнень і планів на сконструйовані нами чисті (навіть очищені) образи добірного, генеалогічно придатного минулого, з якого ми вилучили небажані елементи, сліди й наративи. Скажімо, за Берналом, витоки грецької цивілізації спочатку знаходили у єгипетській, семітській та багатьох інших південних і східних культурах, а впродовж XIX сторіччя її переробили на «арійську», очистивши від семітського й африканського коріння або приховавши його. Самі ж грецькі автори відкрито визнавали мішане минуле своєї культури, тому европейські філологи в інтересах аттичної чистоти взяли на озброєння ідеологічну навичку мовчки оминати незручні уривки [24]. (Можна також пригадати, що лише в XIX сторіччі европейські історики, які вивчали хрестові походи, *перестали* посилатися на канібалізм серед франкських лицарів, хоча поїдання людської плоті відкрито згадується у хроніках хрестових походів.)

Не тільки уявлення про Грецію, так само образ европейської влади сформувався і закріпився впродовж XIX сторіччя. Хіба можна було здійснити це в інший спосіб, окрім як сфабрикувати ритуали, церемонії і традиції? Са́ме такий арґумент висувають Гобсбавм, Рейнджер та інші автори «Винайдення традиції»[15]. В часи, коли старі нитки й переплетіння, які зсередини зв'язували домодерні суспільства, почали обтріпуватися, а соціяльний тиск управління численними віддаленими територіями й чималими новими внутрішніми землями зростав, европейські панівні еліти відчули нагальну потребу здійснити проєкцію своєї влади в минуле, в такий спосіб даруючи їй історію й леґітимність, що ними могли наділити тільки традиція і довговічність. Наприклад, 1876 року королеву Вікторію проголо-

[15] Укр. переклад див.: Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 448 с.

сили імператрицею Індії. Коли її намісник, лорд Літон, прибув туди з візитом, по всій країні й на великому Імперському зібранні в Делі його вітали й ушановували, влаштовуючи на честь імператриці «традиційні» збори та урочисті прийняття (дурбари), ніби її правління передусім залежало не від могутности й одностороннього указу, а від вікових традицій [25].

Подібні конструкти вибудовувала й інша сторона, тобто бунтівні «тубільці», щодо свого доколоніяльного минулого. Наприклад, під час війни за незалежність Алжиру (1954–1962) процес деколонізації стимулював алжирців і мусульман створювати образи своєї уявної ідентичности до французької колонізації. Ця стратегія проймає висловлювання і твори більшости національних письменників доби боротьби за незалежність або за визволення в усьому колоніяльному світі. Я хочу підкреслити мобілізуючу силу цих образів і традицій, а також їхню вигаданість або принаймні романтичну, фантастичну забарвленість. Згадаймо, що Єйтс робить для ірландської минувшини з її Кухулінами й величними династіями, котрі дають націоналістичній боротьбі об'єкт для відродження й замилування. У постколоніяльних національних державах роль таких сутностей, як кельтський дух, негритюд[16] або іслам, цілком зрозуміла: вони дотичні не лише до місцевих маніпуляторів, які, зокрема, використовують їх для прикриття своїх сучасних невдач, корупції і тиранії, а й до вишикуваних у бойовому порядку імперських контекстів, із яких вони походять і які їх потребували.

Хоча більшість колоній виборола свою незалежність, імперське ставлення, яке лежало в основі імперського завоювання, переважно існує й досі. 1910 року французький прибічник колоніялізму Жуль Арман казав: «Тоді слід визнати за принцип і відправну точку той факт, що ієрархія рас і цивілізацій існує і що ми належимо до вищої раси й цивілізації, але все ж таки визнати, що вищість, хоч і надає права, накладає й суворі обов'язки. Переконаність у власній вищості – не просто механічній, економіч-

[16] Фр. négritude – (*букв.*) характерні особливості негритянської раси. Національно-культурний рух, започаткований франкомовними чорношкірими інтелектуалами в середині XX сторіччя; його чільні ідеологи – Леопольд Сенгор та Еме Сезер. Основа цього руху – ідея культурної єдности чорношкірого населення планети, попри географічні, мовні та інші бар'єри.

ній і військовій, а саме моральній вищості – узаконює завоювання тубільного населення. Вона лежить в основі нашої гідности й нашого права керувати рештою людства. Матеріяльний аспект влади – тільки засіб для досягнення цього» [26].

Твердження Армана – предтеча нинішньої полеміки про вивищення західної цивілізації над рештою світу, найвищої цінности суто західної гуманітаристики, звеличеної консервативними філософами на зразок Алана Блума, сутнісної нижчости (й загрози) незахідної людини, проголошеної ідеологічними орієнталістами, японофобами та критиками «тубільного» реґресу в Африці й Азії, – містить приголомшливе провіщення.

Отже, вплив минулого на культурні ставлення сьогодення важливіший за самé минуле. З причин, почасти залежних від імперського досвіду, старий поділ на колонізатора й колонізованого знову виник у формі так званих північно-південних стосунків. Це викликало захисні реакції, різноманітні риторичні й ідеологічні зіткнення та ледь стримувану ворожість, що з великою ймовірністю може спричинити (а деінде вже й спричинило) спустошливі війни. Чи існують шляхи переосмислення імперського досвіду, які, не поділяючи його термінів подрібнення, дозволяли б натомість змінити наше розуміння і минулого, і теперішнього, і наше ставлення до майбутнього?

Варто розпочати з характеристики найзагальніших способів того, як ставляться до заплутаної й різнобічної спадщини імперіялізму не лише ті, хто покинув колонії, а й ті, хто був там від початку і залишився, тобто корінне населення. Вочевидь, в Англії багато людей відчувають докори сумління або шкодують про індійський досвід своєї нації, але є й немало таких, хто сумує за старими добрими часами, хоча цінність цих часів, причина їхнього завершення, а також ставлення цих людей до тубільного націоналізму – це нерозв'язані й досі дражливі питання. Особливо це стосується ситуацій, які зачіпають міжрасові стосунки, як-от криза, спричинена публікацією «Сатанинських віршів» Салмана Рушді й подальшою фетвою – закликом стратити автора, виголошеним аятолою Хомейні.

Проте і в країнах «третього світу» дискусії з приводу колонізаторських практик та імперіялістичної ідеології, яка їх підживлювала, надзвичайно активні й різнорідні. Чимало людей вірить, що, попри всю свою гіркоту й принизливість, досвід, який

їх фактично поневолив, приніс також переваги у вигляді ліберальних ідей, національної самосвідомости й нових технологій. І, здається, з часом це зробило імперіялізм куди менше неприємним. Інші в постколоніяльну добу осмислюють минуле колоніялізму задля кращого розуміння складностей сьогодення в нових незалежних державах. Про справжні проблеми демократії, розвитку й подальшої долі цих країн свідчить державне переслідування інтелектуалів, які насмілюються публічно діяти і пропаґувати свої ідеї: в Пакистані – Екбаль Ахмад і Фаїз Ахмад Фаїз, у Кенії – Нґуґі ва Тіонґо або в арабському світі – Абдельрахман ель Муніф. Страждання цих визначних мислителів і митців не похитнули їхні безкомпромісні переконання і не пом'якшили їхні суворі покарання.

Ані Муніф, ані Фаїз, ані Нґуґі чи ще хтось, схожий на них, не мали ненависти до насадженого колоніялізму або до імперіялізму, який стояв за ним. Парадоксально, але і Захід, і чинна влада їхніх суспільств почули їх лише частково. З одного боку, чимало західних інтелектуалів сприйняли їх як належних минулому Єремій, котрі засуджують лиха колишнього колоніялізму. З другого боку, уряди Саудівської Аравії, Пакистану й Кенії поставилися до них як до аґентів зовнішніх сил, які заслуговували на ув'язнення або вигнання. Трагедія такого досвіду, як і багатьох інших постколоніяльних досвідів, полягала в нечисленності спроб розібратися з поляризованими, радикально нерівними стосунками, що їх кожна сторона пам'ятає по-своєму. В метрополійному й екс-колонізованому світах сфери, точки напруги, порядки денні та спільноти громадян збігаються тільки почасти. На цей момент невеличкий простір, який уважається спільним, не породжує нічого, крім так званої «*риторики обвинувачення*».

Спочатку я хочу розглянути наявну дійсність інтелектуальних теренів, як спільних, так і розбіжних в постімперському публічному дискурсі, особливо спиняючись на тому, щу в цьому дискурсі породжує й підтримує риторику і політику обвинувачення. Далі, використовуючи погляди й методи того, що можна означити як порівняльне вивчення літератури імперіялізму, я розгляну, як переосмислене й переглянуте постімперське інтелектуальне ставлення може розширити простір, спільний для метрополійного та колишнього колонізованого суспільства.

Контрапунктово переглядаючи різні досвіди, ніби перебираючи те, що я називаю переплетеними й взаємонакладними історіями, спробую сформулювати альтернативу і політиці обвинувачення, і ще деструктивнішій політиці конфронтації та ворожнечі. Так може виникнути цікавіший спосіб секулярного тлумачення, загалом вартісніший, ніж засудження минулого, оплакування його завершення, ніж іще безперспективніша (через свою жорстокість, надзвичайну легкість і привабливість) ворожнеча між західними й незахідними культурами, яка спричиняє кризи. Світ замалий і занадто взаємозалежний, щоби пасивно за всім цим спостерігати.

3. Два бачення у «Серці темряви»

Панування та нерівний розподіл влади й багатства – споконвічні риси людського суспільства. Проте в сьогоднішньому глобальному контексті їх можна витлумачити як причетні до імперіялізму, до його історії, його нових форм. Нації сучасної Азії, Латинської Америки й Африки політично незалежні, але в багатьох аспектах вони залишаються так само підлеглими й залежними, як і за часів прямого правління европейських держав. З одного боку, це наслідок завданих самими собі ран. Критики штибу В. С. Найпола зазвичай кажуть: нехай *вони* (і всі знають, що «вони» означає кольорові, чурки, ніґери) самі себе звинувачують у тому, ким «вони» є, і не треба розводитися про спадщину імперіялізму. З іншого боку, безоглядне обвинувачення европейців у негараздах сьогодення навряд чи становить реальну альтернативу. Нам варто розглянути ці питання як мережу взаємозалежних історій. Придушувати ці історії було би безглуздою помилкою, проте зрозуміти їх корисно й цікаво.

Це нескладно збагнути. Якщо, сидячи в Оксфорді, Парижі чи Нью-Йорку, ви казатимете арабам або африканцям, що вони належать до засаднично слабкої і невідроджуваної культури, вам навряд чи вдасться їх переконати. Навіть якщо ви їх переможете, то, попри вашу очевидну силу й багатство, вони не визнають вашої посутньої вищости або права керувати ними. Історія цієї безвиході проходить через усі колонії, де спочатку білим панам опору не чинили, але зрештою вигнали їх геть. Звитяжні тубільці, навпаки, досить швидко зрозуміли, що Захід їм

потрібний і що ідея *повної* незалежности – це націоналістична вигадка, створена переважно тими, кого Фанон називає «націоналістичною буржуазією». Вона, своєю чергою, часто керує новими країнами, встановлюючи там бездушну експлуатаційну тиранію, схожу на тиранію колишніх панів.

Отже, наприкінці XX сторіччя імперський цикл попереднього сторіччя певним чином сам себе відтворює, хоча на сьогодні вже немає ані великих білих плям, ані рухомих погранич, ані нових привабливих місцин для колонізації. Ми живемо в одному глобальному середовищі з численними екологічними, економічними, соціяльними й політичними тисками, що розривають його ще не проінтерпретовану тканину, яку ми погано собі уявляємо і слабо розуміємо. Будь-хто свідомий цієї цілісности занепокоїться тим, що егоїстичні й вузькі інтереси – патріотизм, шовінізм та етнічна, релігійна й расова ненависть – можуть насправді призводити до масової деструктивности. Світ уже просто не може собі цього дозволити.

Не треба робити вигляд, ніби моделі гармонійного світового порядку вже в нас у кишені. Так само нещиро було би вважати, що ідеї миру й спільноти мають великі шанси в ситуації, коли аґресивне сприйняття «життєвих національних інтересів» або необмеженого суверенітету спонукає владу до активних дій. Сутичка Сполучених Штатів з Іраком та напад Іраку на Кувейт заради нафти – очевидні приклади. Дивно, що ці доволі наївні думки й учинки досі беззастережно й некритично приймаються, переважають у системі освіти та знову й знову повторюються у вихованні наступних поколінь. Усіх нас учать шанувати свою націю й захоплюватися своїми традиціями, непохитно боронити її інтереси, не зважаючи на інші суспільства. Новий і, на мою думку, страхітливий трайбалізм подрібнює суспільства, роз'єднує народи, сприяє жадібності, кривавим конфліктам та банальним утвердженням меншинної етнічної чи групової окремішности. Замало часу присвячено навіть не «вивченню інших культур» (який безглуздо розпливчастий вислів), а вивченню мапи взаємодій, дійсного й переважно ефективного щоденного та навіть щохвилинного руху між державами, суспільствами, групами й ідентичностями.

Ніхто не втримає в голові цілу цю мапу. Са́ме тому географію імперії та різнобічний імперський досвід, який лежить у її

підґрунті, варто спочатку розглянути через кілька характерних конфігурацій. Передовсім, озираючись на XIX сторіччя, бачимо, що поштовх до імперії насправді зібрав більшість земель під владою жменьки держав. Аби хоч трохи зрозуміти, що це значить, я пропоную поглянути на специфічний набір багатих культурних свідчень, які оживляють і оприявнюють взаємодію між Европою або Америкою, з одного боку, та імперіялізованим світом, з другого боку, як досвід для обох сторін зустрічі. Проте перш ніж перейти до цього історичного й систематичного перегляду, підготуймося: подивимося на залишки імперіялізму в сучасних культурних дискусіях – залишки насиченої, цікавої історії, яка парадоксальним чином водночас глобальна і локальна. Це також свідчить на користь живучости імперського минулого, що з дивовижною інтенсивністю провокує арґументи й контрарґументи. Ці сучасні нам сліди минулого в сьогоденні завжди напохваті, тому вони вказують шлях до вивчення історій (множина вжита навмисно), створених імперією. Не лише історій білого чоловіка і білої жінки, а й історій небілих людей, чиї землі й саме існування були в центрі уваги, навіть коли їхніми вимогами нехтували або ж відкидали їх.

Одна з важливих сучасних дискусій з приводу залишків імперіялізму, а саме про способи репрезентації «тубільців» у західних мас-медіях, ілюструє тривку взаємозалежність і взаємонакладність цих історій. Це вочевиднює не лише зміст дискусії, а навіть її форма, не лише те, щó говориться, а й те, як, ким, де і для кого. Це питання варте ретельнішого дослідження, але воно вимагає й неабиякої самодисципліни, адже стратегії конфронтації надзвичайно розвинені, спокусливі й завжди під рукою. 1984 року, задовго до появи «Сатанинських віршів», Салман Рушді констатував потік фільмів і статей про Британський Радж, аж до телесеріялу «Перлина британської корони» та екранізації Девідом Ліном «Шляху до Індії». Рушді завважив, що ностальгія, відроджена теплими спогадами про британське правління в Індії, збіглася з Фолклендською війною, а «хвиля ревізіонізму стосовно Раджу, прикладом чого став величезний успіх цих художніх вигадок, – це мистецький відповідник хвилі консервативних ідеологій, яка накрила сучасну Британію». Критики відреаґували на те, що вони вважали публічним ниттям і ремствуваннями Рушді, цілковито зневаживши

його головну ідею. А Рушді цілив далі. Він намагався влучити в інтелектуалів, яких більше не стосувалося блискуче означення Джорджа Орвела: місце інтелектуала в суспільстві – і всередині кита, і поза ним[17]. За словами Рушді, сучасність «безкитова, це світ без тихих закутків, [де] не існує легкої втечі від історії, від галасу, від жахливої метушні» [27]. Проте головною думкою Рушді була *не* та, яку підхопили й заходилися дискутувати. Навпаки, головним питанням до обговорення було: чи насправді справи у «третьому світі» після звільнення колоній не занепали і чи не краще було б дослухатися до поодиноких (від себе додам – на щастя, дуже поодиноких) інтелектуалів із «третього світу», які мужньо списують чималу частку своїх теперішніх тираній, варварства й деґрадації на власні історії, досить непривабливі до колоніялізму й так само невідрадні після нього. Отже, в *такому* разі краще нещадна чесність В. С. Найпола, ніж абсурдна поза Рушді.

З настроїв, які викликав випадок Рушді[18] – й одразу, й пізніше, – можна зробити висновок, що на Заході багатьом урвався терпець. Після В'єтнаму й Ірану – завважмо, що ці позначки зазвичай уживають для нагадування і про внутрішні американські травми (студентські заворушення 1960-х, громадська агонія у справі заручників у 1970-х), і про міжнародний конфлікт та «програш» В'єтнаму й Ірану радикальним націоналізмам, – постала потреба захищати кордони. Західну демократію було побито, і, хоча фізична шкода була заподіяна за кордоном, залишалося відчуття того, що Джимі Картер одного разу досить дивно назвав «взаємними поруйнуваннями». Це відчуття, своєю чергою, призвело до переосмислення Заходом цілого процесу деколонізації. Хіба ж не «ми», підказували Заходові ці нові висновки, дали «їм» проґрес і модернізацію? Чи ж не забезпечили ми їм порядок і стабільність, яких вони відтоді не можуть собі забезпечити самі? Чи не було це грубою, недоречною помилкою –

[17] Ідеться про есей Джорджа Орвела «В череві кита» (1939). За Орвелом, черево кита дає надійний притулок тим, хто відмовляється боротися з добою, в якій «свободу думки визнано смертним гріхом, аж доки її не буде перетворено на позбавлену сенсу абстракцію».

[18] Мається на увазі публікація «Сатанинських віршів» і наступна фетва аятоли Хомейні.

вірити в їхню здатність бути незалежними? Адже це призвело до появи бокас і амінів, чиїми інтелектуальними відповідниками є люди на зразок Рушді. Чи не варто нам було притримати колонії і зберегти контроль над підлеглими та вторинними расами, залишаючись вірними нашим цивілізаційним обов'язкам?

Я розумію, що попереду відтворене мною – радше карикатура, а не реальна картина. Менше з тим, вона досить неприємно нагадує сказане багатьма людьми, хто вважав себе речником Заходу. Схоже, скепсису щодо того, чи існує насправді якийсь монолітний «Захід» поза низкою всеохопних узагальнень цілого екс-колоніяльного світу, майже не помітно. Перехід до сутностей і узагальнень супроводжувався зверненням до уявленої історії західних пожертв і подарунків із подальшою ганебною низкою невдячних укусів щедрої «західної» руки. «Чому після всього, що ми для них зробили, вони такі невдячні?» [28]

Як легко запхати величезну історію в простеньку формулу знехтуваної щедрости! Відкинуто й забуто розорені колоніяльні народи, які впродовж сторіч існували в системі спрощеного судочинства, під нескінченним економічним гнітом, мирилися зі спотворенням свого соціяльного й приватного життя та беззахисним підпорядкуванням, що їх причиною була незмінна европейська вищість. Самі лишень мільйони африканців, проданих у рабство, – неймовірна ціна підтримки цієї вищости. Проте найчастіше відкидаються саме незліченні сліди, які надзвичайно багата на події і жорстока історія колоніяльного вторгнення хвилина за хвилиною, година за годиною залишала в життях людей і спільнот по обидва боки колоніяльного розділу.

Варто зауважити, наскільки узагальнювальна форма притаманна схожому сучасному дискурсові, який виражає вищість і навіть абсолютну центральність Заходу, наскільки всеохопні його ставлення й жести, як багато він у себе не допускає (навіть залучаючи, стискаючи і об'єднуючи). Раптом ми розуміємо, що нас відкинуто назад у часі, в кінець XIX сторіччя.

На мою думку, таке імперське ставлення чудово відбилося в складній і багатій наративній формі великої повісти Конрада «Серце темряви», написаної між 1898 і 1899 роками. З одного боку, оповідач, Марлов, визнає трагічність тієї безвиході, в якій перебуває будь-яке мовлення: «...передати світовідчуття будь-якого фраґмента свого існування, що саме воно робить

його правдивим, передати його сенс, його приховану та наскрізну сутність неможливо... Ми живемо, як мріємо, – на самоті» [29]. А з другого боку, у власному нездоланному наративі подорожі в африканські нетрі до Курца Марлову вдається-таки передати дивовижну силу Курцевого африканського досвіду. Своєю чергою, цей наратив безпосередньо пов'язаний із рятівною силою, а також з утратами й жахами европейської місії в темному світі. Все, що втратила, замовчала або просто вигадала надзвичайно захоплива оповідь Марлова, компенсує історична рушійна сила наративу, темпоральний рух уперед – з відступами, описами, захопливими зустрічами тощо. У наративі подорожі до Центральної станції Курца, чиїм інформатором і авторитетом він тепер стає, сам Марлов рухається вперед-назад по спіралі. Так само під час його подорожі до верхів'я річки епізоди підхоплює основний потік, спрямований до того, що він називає «серцем Африки».

Зустріч посеред джунґлів із клерком у неправдоподібно білому костюмі, а пізніше з напівбожевільним арлекіноподібним росіянином, якого так зворушили Курцові подарунки, змушує його на кілька абзаців відхилитися від головної оповіді. Проте засаднича Марловова незавершеність, його ухиляння, химерні медитації над власними почуттями й ідеями, власне, і становлять безжальний перебіг подорожі, яка, попри численні перешкоди, долає джунґлі, час і проблеми й доходить до самого осердя всієї справи – Курцової імперії торгівлі слоновою кісткою. Конрад хоче показати нам, що велика грабіжницька пригода Курца, подорож Марлова до верхів'я річки та й сам наратив пронизані спільною темою – демонстрацією европейської влади й волі в Африці (або над нею).

Від інших колоніяльних письменників, його сучасників, Конрада відрізняє те, що з причин (почасти пов'язаних із колоніялізмом), які перетворили його, польського еміґранта, на найманця імперської системи, він був цілком свідомим того, що робив. Отже, як і інші його твори, «Серце темряви» не може бути лише прямолінійним переказом подорожі Марлова. Це також драматизація самого Марлова, колишнього мандрівника колоніяльними землями, який розповідає свою історію групі британських слухачів у певний час у певному місці. Ця група складається переважно з ділків – у такий спосіб Конрад наголошує

на тому, що впродовж 1890-х років бізнес імперії (колись авантюрна і здебільшого індивідуалістична справа) перетворився на імперію бізнесу. (Варто зауважити, що приблизно тоді само Гелфорд Мекіндер, дослідник, географ і ліберальний імперіяліст, виступав із серією лекцій про імперіялізм у Лондонському інституті банкірів [30]. Можливо, Конрад знав про це.) Хоча мало не деспотичний тиск наративу Марлова залишає виразне відчуття невідворотности вищої історичної сили імперіялізму, сили системи, яка репрезентує і промовляє за все у своїх володіннях, Конрад показує нам, що ця розповідь Марлова випадкова, розіграна для низки британських слухачів-однодумців і обмежена до цієї ситуації.

Однак ані Конрад, ані Марлов не розкривають нам повну картину того, що існує *по той бік* завойовницьких настроїв, утілених у Курцові, Марлові, колі слухачів на борту «Нелі» та Конрадові. Тобто мені йдеться про те, що «Серце темряви» – впливовий твір, бо його стратегія й естетика, так би мовити, імперіялістичні. А в останніх роках XIX сторіччя це правило й за естетику, і за стратегію, і навіть за епістемологію – неминучу й невідворотну. Адже якщо ми справді не можемо осягнути чийсь досвід, а відтак мусимо залежати від аґресивного авторитету влади на зразок тієї, яку має Курц, біла людина в джунґлях або Марлов, іще одна біла людина й наратор, немає сенсу шукати інші, неімперіялістичні альтернативи. Система просто усунула їх, зробивши чимось немислимим. Зацикленість, абсолютна закритість твору не тільки естетично, а й логічно неприступна.

Конрад свідомий того, що оповідь Марлова вміщено у наративі, а тому дозволяє нам, зрештою, зрозуміти й те, що цей імперіялізм, зовсім не придушуючи власну історію, відбувався й окреслювався ширшою історією – історією, яка починалася відразу за межами вузького кола европейців на борту «Нелі». Проте ці землі, здавалося, ніхто не населяв, отож і Конрад залишив їх безлюдними.

Враховуючи, яка неевропейськість була тоді доступна Конрадові чи Марлову, Конрад, вочевидь, не міг би використати Марлова для репрезентації чогось іншого, ніж імперіялістичний світогляд. Незалежність була для білих і европейців; підлеглими чи другорядними народами слід було керувати; наука, освіта й

історія походили з Заходу. Конрад, справді, сумлінно засвідчував відмінності між бельгійським і британським ганебним колоніяльним ставленням, проте він міг уявляти собі хіба світ, розтягнутий по тих чи тих західних володіннях. Маючи ж надзвичайно сильне осадове відчуття власної вигнанської марґінальности, Конрад досить чітко (а хтось сказав би – навіжено) позначив оповідь Марлова перебіжністю як наслідком знаходження на самій межі між цим світом та іншим, невизначеним, проте відмінним. Ясна річ, Конрад не був видатним імперіялістичним ділком штибу Сесила Родса чи Фредерика Луґарда, хоча чудово розумів, що кожна людина, за словами Ганни Арендт, «потрапляючи у вир нескінченного процесу експансії, ...перестає бути тим, ким вона була, і, підкоряючись законам цього процесу, ототожнює себе з анонімними силами, яким їй належить служити, аби цей процес тривав і далі; вона сприйматиме себе як просто функцію і, зрештою, вважатиме таку функціональність, таке втілення в собі динаміки руху своїм найвищим досягненням» [31]. Конрад бачить, що імперіялізм, подібно до наративу, монополізував усю систему репрезентації (у випадку «Серця темряви» це дозволяє йому говорити від імені й африканців, і Курца, й інших шукачів пригод, аж до Марлова і його авдиторії). Усвідомивши себе ізгоєм, можна побачити, як працює цей механізм, але за тієї засадничої умови, що між спостерігачем і цією машинерією немає ідеальної синхронії або відповідности. Те, що Конрад ніколи не був англійцем, повністю інтеґрованим у систему культури, дозволило йому зберегти іронічну дистанцію в кожному своєму творі.

Отже, форма Конрадового наративу уможливила появу в постколоніяльному світі, який прийшов на зміну його власному, двох типів арґументації, двох типів бачення. У межах одного з них стара імперська справа умовно завершується, а після Другої світової війни навіть зміцнюється. Таке бачення – це світ очима офіційного европейського чи західного імперіялізму. Хоча фізично західні люди залишили свої старі колонії в Африці й Азії, Захід повернув їх не лише як ринки, а і як місця на ідеологічній мапі, над якими він продовжував морально й інтелектуально панувати. Як висловився нещодавно один американський інтелектуал: «Покажіть мені Толстого серед зулусів». Аґресивно зверхня інклюзивність такої арґументації прита-

манна тим, хто сьогодні говорить від імені Заходу про західні вчинки, а також про те, чим є, була і може бути решта світу. Твердження цього дискурсу відкидають те, що репрезентовано як «утрату», і наголошують на тому, що в онтологічному сенсі колоніяльний світ уже від початку був якоюсь мірою втраченим, безнадійним, безвідмовно підлеглим. Поза тим, вони зосереджуються не на тому, що було спільним у колоніяльному досвіді, а на тому, що ніколи не мусило бути спільним: влада і висока моральність, які супроводжують велику силу й проґрес. Риторично кажучи, цей дискурс виражено в організації політичних пристрастей, що – позичимо означення з чутливої критики модерних інтелектуалів Жульєном Бендою – неодмінно призводить до масових знищень, якщо не в буквальному, то напевне в риторичному сенсі.

Другий тип арґументації далеко не такий спірний. Він сприймає себе так, як Конрад сприймав власні наративи, – локалізованим у часі й місці, ні безумовно правильним, ні абсолютно певним. Як я вже казав, Конрад не дає нам підстав уважати, ніби він міг уявити вповні втілену альтернативу імперіялізмові: описані ним тубільці Африки, Азії й Америки були нездатні до незалежности. Здається, він розумів европейську опіку як даність, тож не міг передбачити, що станеться після її завершення. А воно таки буде хоча б тому, що – як і всі людські справи, як саме́ мовлення – у неї буде свій час, після якого має настати кінець. *Датуючи* імперіялізм, демонструючи його випадковість, фіксуючи його ілюзії та надзвичайну жорстокість і марнотратство (наприклад, у «Ностромо»), Конрад відкриває своїм пізнішим читачам шлях до іншої Африки, не розірваної на десятки европейських колоній, навіть якщо сам він слабо уявляв, як може існувати така Африка.

Повертаючись до першої прогнози, зробленої Конрадовим твором, дискурс відродженої імперії підтверджує, що імперська зустріч XIX сторіччя й сьогодні окреслює кордони та боронить межі. Дивно, це проявляється також у надзвичайно складному й цікавому взаємообміні між колишніми колоніяльними партнерами, наприклад, між Британією та Індією або Францією та франкомовними країнами Африки. Проте гучний антагонізм поляризованих дебатів між про- й антиімперіялістами, котрі кричать про національну долю, закордонні інтереси, неоімпе-

ріялізм тощо, затьмарює цей обмін. Крім того, вони відвертають своїх однодумців – агресивних західних людей і, що парадоксально, тих незахідних, до яких звертаються націоналісти й такі собі відроджені аятоли – від інших справжніх взаємообмінів. Усередині кожного ганебно згуртованого табору перебувають Бездоганні, Справедливі, Вірні, що їх ведуть Знавці, які відають Правду про себе та інших. Назовні ж перебуває різношерста купка сварливих інтелектуалів і невиразних скептиків, які безрезультатно ниють про минуле.

Впродовж 1970–80-х років, паралельно до вузькости горизонтів у тому, що я назвав першою із двох прогноз «Серця темряви», відбулася важлива ідеологічна зміна, зокрема в акцентах і – цілком буквально – в орієнтаціях мислителів, відомих своїм радикалізмом. Пізні Жан-Франсуа Ліотар та Мішель Фуко, видатні французькі філософи (котрі у 1960-х виступали як апостоли радикалізму й інтелектуального бунту), говорять про дивовижну нову відсутність віри у те, що Ліотар називає великими леґітимізуючими наративами емансипації і просвітництва. У 1980-х роках він сказав: наш час – постмодерністичний, він зачіпає лише локальні питання, не історію, а проблеми, які потребують розв'язання, не велику реальність, а ігри [32]. Фуко також відвернув свою увагу від опозиційних сил модерного суспільства – правопорушників, поетів, покидьків та їм подібних, – які цікавили його своїм нестримним опором вилученню й залученню. Він вирішив, що з огляду на всеосяжність влади може бути за краще сконцентруватися на локальній мікрофізиці влади, яка оточує індивіда. Отже, слід було вивчати, культивувати та залежно від потреби переформовувати і створювати «Я» [33]. І в Ліотара, й у Фуко ми віднаходимо той самий троп, ужитий, щоб пояснити розчарування в політиці визволення: наратив, що встановлює стартову точку (яка вможливлює шлях) і мету (яка цей шлях виправдовує), більше не є адекватним засобом для прокреслення людської траєкторії в суспільстві. Немає чого чекати – ми застрягли у своєму колі, а тепер коло охоплює й межу. Після тривалої підтримки антиколоніяльної боротьби в Алжирі, на Кубі, у В'єтнамі, Палестині та Ірані, яка для багатьох західних інтелектуалів стала символом їхнього найглибшого занурення в політику й філософію антиімперіялістичної деколонізації, на-

став момент виснаження й розчарування [34]. Почали лунати репліки про марність підтримки революції, варварство нових режимів і – як крайній прояв розчарування – про те, що деколонізація прислужилася «світовому комунізмові».

Додамо тероризм і варварство. Додамо також екс-колоніяльних експертів, чия широко розрекламована думка полягала в тому, що ці колоніяльні народи заслуговують лише на колоніялізм, даремно «ми» вийшли з Адена, Алжиру, Індії, Індокитаю тощо і непогано було б туди повернутися. Додамо ще різних експертів і дослідників відносин між визвольними рухами, тероризмом та КДБ. Відродилася симпатія до того, що Джин Кіркпатрик назвала авторитарними (на противагу тоталітарним) режимами, які були союзниками Заходу. З приходом рейґанізму, тетчеризму тощо почалася нова фаза історії.

Попри інші ймовірні історичні тлумачення, безапеляційне вилучення «Заходу» з його власного досвіду в «периферійному світі», безперечно, не було і не є привабливим або повчальним учинком для сьогоднішнього інтелектуала. Це відрізає можливість пізнавати й відкривати те, що означає бути поза китом. Повернімося до Рушді по іншу цитату:

> Як бачимо, вигаданий, вільний від політики всесвіт так само штучний, як і всесвіт, де нікому не треба працювати, їсти, ненавидіти, кохати або спати. Поза китом боротьба з особливими проблемами, що їх створює опанування політичного матеріялу, стає неодмінною і навіть захопливою справою, бо політика – це спочатку фарс, а потім трагедія, а деколи (наприклад, у Пакистані Зія-уль-Хака) і перше, і друге. Поза китом письменник зобов'язаний прийняти те, що він (або вона) є частиною натовпу, частиною океану, частиною шторму, а отже, об'єктивність, як і досконалість, стає недосяжною метою, за яку треба боротися, попри неможливість її досягнути. Поза китом існує світ відомої формули Сем'юела Бекета: "Я не можу продовжувати, я продовжуватиму" [35].

Хоча Рушді позичає свої образи в Орвела, на мій погляд, вони цікавіше резонують із Конрадом. Адже тут з'являється другий наслідок, друга прогноза Конрадової наративної форми. У своїх відвертих референціях до зовнішнього світу Конрад указує на перспективу, зовнішню базовим імперіялістичним репрезентаціям, створеним Марловом та його слухачами. Це глибоко секу-

лярна перспектива, яка не залежить ані від ідей історичної долі й есенціялізму, що його вона зазвичай тягне за собою, ані від історичної байдужости й покори. Перебування всередині відгороджує весь досвід імперіялізму, редагує і підпорядковує його одному европоцентричному й підсумковому погляду. Інша, зовнішня перспектива передбачає наявність поля без особливих історичних привілеїв для однієї сторони.

Я не хотів би захоплюватися тлумаченням Рушді або вкладати у його тексти те, про що він, може, й не думав. У своїй полеміці з місцевими британськими медіями (до того як «Сатанинські вірші» змусили його переховуватися) він стверджував, що в популярних медія-репрезентаціях Індії не впізнає правдивости власного досвіду. Я продовжу цю думку і скажу, що таке поєднання політики та культури й естетики цінне тим, що воно відкриває спільний ґрунт, прихований самою полемікою. Очевидно, найважче його побачити безпосереднім учасникам полеміки, які більше захищаються, ніж аналізують. Я чудово розумію гнів, яким палають доводи Рушді, адже я й сам почуваюся в кількісній і якісній меншості на тлі західного консенсусу щодо «третього світу» – жахливої халепи, культурно й політично нижчої території. Ми говоримо й пишемо як члени маленької меншини марґінальних голосів, у той час як наші критики, науковці й журналісти належать до заможної системи об'єднаних інформаційних і академічних ресурсів, яка має в розпорядженні газети, телемережі, журнали й інститути. Сьогодні більшість із них приєдналася до скрипучого хору правоспрямованих прокльонів, які все небіле, незахідне і неюдео-християнське відділяють від прийнятного й визначеного західного етосу, а тоді гуртують під різними принизливими заголовками: терористичне, марґінальне, другорядне або неважливе. Нападатися на зміст цих категорій означає захищати західний дух.

Та повернімося до Конрада і до того, що я назвав другою, менш імперіялістично-догматичною можливістю, яку пропонує «Серце темряви». Ще раз згадаємо, що Конрад розвиває оповідь на палубі корабля, пришвартованого на Темзі. Доки Марлов розказує, сідає сонце, і наприкінці наративу серце темряви з'являється в Англії. Навколо слухачів Марлова лежить невизначений і неясний світ. Іноді здається, що Конрад хоче загор-

нути цей світ в імперський дискурс метрополії, представлений Марловом. Однак завдяки власній зміщеній суб'єктивності він успішно протистоїть цьому бажанню. У мене завжди було враження, що це йому вдається переважно за рахунок формальних засобів. Свідомо закільцьовані оповідні форми Конрада привертають увагу своєю штучністю, заохочуючи нас відчути потенціял дійсности, яка видавалася недосяжною для імперіялізму, перебувала поза його контролем і тільки набагато пізніше, після Конрадової смерти 1924 року, втілилася в реальності.

Це потребує подальшого пояснення. Попри свої европейські імена й манери, Конрадові оповідачі не середні бездумні свідки европейського імперіялізму. Замість просто приймати те, що робиться в ім'я імперської ідеї, вони про це багато думають і переживають. Вони навіть стурбовані тим, чи зможуть сприймати її як щось рутинне. І їм це не вдається. Конрад демонструє розбіжність між ортодоксальними і власними поглядами на імперію, привертаючи увагу до того, як через зміщення в мові оповідача конструюються (і деконструюються) ідеї та цінності. Крім того, він ретельно продумує ці розповіді: оповідач – це мовець, його авдиторія, причина, через яку вони зібралися разом, характеристики голосу й ефект від розказаного – все це важливі й навіть нагальні аспекти історії, яку він розповідає. Наприклад, Марлов ніколи не говорить просто. Він балансує між балакучістю і приголомшливим красномовством і не марнує шансів зробити дивні речі ще дивнішими, несподівано перекручуючи їх або роблячи неясними й суперечливими. У нього французький військовий корабель «обстрілював континент», красномовство Курца видається водночас просвітницьким і шахрайським тощо. Його промова настільки багата на ці дивні розбіжності (Іян Ват влучно назвав їх «відкладеними декодуваннями» [36]), що в результаті у безпосередньої авдиторії і в читача залишається гостре відчуття, ніби сказане ним – це не зовсім те, чим воно мало би бути або здаватися.

Проте головний сенс того, про що говорять Курц і Марлов, фактично зводиться до імперського панування: білих европейців *над* чорними африканцями та їхньою слоновою кісткою, цивілізації *над* примітивним темним континентом. Наголошуючи на розбіжності між офіційною «ідеєю» імперії та африканською дійсністю, яка надзвичайно дезорієнтує, Марлов по-

рушує читачеве розуміння не лише самої ідеї імперії, а й чогось більш засадничого – самої реальности. Адже якщо Конрад може показати, що вся людська діяльність залежить від контролю над фундаментально нестабільною реальністю, до якої слова наближаються або зусиллям волі, або завдяки умовностям, то те саме стосується й імперії, і благоговіння перед ідеєю імперії тощо. Завдяки Конрадові ми перебуваємо у світі, який чи не весь час твориться і руйнується. Все, що видається стабільним і безпечним, наприклад поліцейський на розі, хіба трохи безпечніше від білої людини в джунґлях. Усе вимагає такої самої безперервної (хоча й сумнівної) перемоги над усепроникливою темрявою, яка під кінець розповіді однаково змальована у Лондоні і в Африці.

Геній Конрада дозволяв йому зрозуміти, що вічну темряву можна колонізувати й засвітити. «Серце темряви» повне референцій до mission civilisatrice, до милосердних і водночас жорстоких планів принести світло в темні закутки і до темних народів світу жестом волі та застосуванням сили. Але він також розумів, що слід визнавати незалежність цієї темряви. Курц і Марлов визнають темряву: перший перед смертю, другий – ретроспективно розмірковуючи над сенсом останніх слів Курца. Вони (звісно, разом із Конрадом) випереджають свій час, розуміючи: те, що вони називають «темрявою», має власну автономію і може захопити й відібрати те, що імперіялізм забрав *собі*. Проте Марлов і Курц залишаються людьми свого часу, вони не можуть зробити наступний крок і визнати: те, що вони зневажливо й сліпо вважали неевропейською «темрявою», насправді було неевропейським світом, який *опирався* імперіялізмові, щоб одного дня повернути собі суверенітет і незалежність, а не відновити, як зневажливо каже Конрад, темряву. Трагічна обмеженість Конрада полягала в тому, що хоча він чітко бачив, що на одному з рівнів імперіялізм був, по суті, чистим домінуванням і загарбанням земель, він не міг дійти висновку, що імперіялізм має завершитися, аби «тубільці» могли жити вільно від европейського панування. Як людина свого часу Конрад не міг дарувати тубільцям їхньої свободи, попри власну жорстку критику імперіялізму, який зробив їх рабами.

Культурних та ідеологічних доказів того, що Конрад помилявся у свій европоцентричний спосіб, на диво багато. Існує ці-

лий рух, література й теорія опору і відповіді імперії (це тема частини III цієї книжки). У дуже різних постколоніяльних реґіонах можна побачити надзвичайно енерґійні спроби розпочати полеміку з метрополією на рівних, щоб засвідчити розмаїтість і відмінності неевропейського світу, його плани, пріоритети й історію. Мета цього свідчення – прописати, перетлумачити і розширити територію й царини, виборювані в Европи. Деякі свідчення, як-от праці двох важливих і активних іранських інтелектуалів, Алі Шаріяті та Джелаля Алі і-Ахмада, котрі промовами, книжками, записами й памфлетами підготували шлях Ісламській революції, – тлумачать колоніялізм, боронячи абсолютну протилежність корінної культури: Захід – це ворог, хвороба, зло. В інших випадках романісти на зразок кенійця Нґуґі й суданця Таїба Саліха у своїй творчості присвоюють собі такі великі *топоси* колоніяльної культури, як пошуки й подорож у невідоме, заявляючи про своє право використовувати їх для власних постколоніяльних потреб. Герой Саліха в «Сезоні паломництва на північ» робить протилежне (і є таким) до того, що робить (і ким є) Курц: чорна людина подорожує на північ, углиб білих територій.

Отже, між класичним імперіялізмом XIX сторіччя і тим, що він збудив у корінних культурах, які чинили опір, існує і вперта конфронтація, і обміни в дискусіях, взаємні запозичення та полеміка. Чимало найцікавіших постколоніяльних письменників несуть у собі своє минуле: як рубці від принизливих ран, як стимул до різних практик, як потенційно виправлені бачення минулого, що прагнуть нового майбутнього, як досвіди, що знову й знову наполегливо тлумачаться і розгортаються, досвіди, у яких колись мовчазний тубілець говорить і діє на території, відібраній у імперії. Ці аспекти є у Рушді, у Дерека Волкота, Еме Сезера, Чинуа Ачебе[19], Пабло Неруди, Браєна Фрела[20]. Тепер ці письменники можуть по-справжньому прочитати великі колоніяльні шедеври, які не лише хибно репрезентували їх, а й уважали нездатними прочитати та безпосередньо відповісти на

[19] Укр. переклад див.: Ачебе Чінуа. Няньчина помста / Пер. з англ. В. Коробка // Всесвіт. – 1978. – № 9. – С. 131–140.

[20] Укр. переклад див.: Фріл Браєн. Почесні громадяни / Пер. з англ. Ростислав Доценко // Всесвіт. – 1978. – № 5.

написане про них. Так само як европейська етнографія вважала тубільців нездатними втрутитися в науковий дискурс про них. Тепер спробуємо повніше оглянути цю нову ситуацію.

4. Суперечні досвіди

Для початку погодьмося, що існує незводиме суб'єктивне ядро людського досвіду, проте цей досвід теж історичний і секулярний, а відтак надається до аналізи та інтерпретації і – що найголовніше – не вичерпується універсальними теоріями, не характеризується і не обмежується доктринальними або національними кордонами, не прикутий раз і назавше до аналітичних конструктів. Якщо пристати на думку Антоніо Ґрамші про соціяльну можливість і бажаність інтелектуального покликання, то доведеться відмовитися від того, щоб зводити аналізу історичного досвіду до винятків (згідно з якими, наприклад, лише жінки можуть зрозуміти жіночий досвід, лише євреї здатні збагнути єврейські страждання, лише колишні колоніяльні суб'єкти зуміють осягнути колоніяльний досвід).

Мені не йдеться про так звані два боки медалі. Проблема теорій есенціялізму й винятковости (як і проблема бар'єрів та сторін) полягає в тому, що вони спричиняють поляризацію, яка радше виправдовує і вибачає неосвіченість і демагогію, ніж уможливлює знання. Навіть побіжний погляд на сьогоднішню долю расових теорій і теорій сучасної держави та сучасного націоналізму потверджує цю гірку істину. Якщо ви заздалегідь упевнені в тому, що африканський, іранський, китайський, єврейський чи німецький досвід фундаментально цілісний, когерентний, окремішний, а отже, зрозумілий лише африканцям, іранцям, китайцям, євреям чи німцям, то ви, по-перше, визначаєте як сутнісне те, що, на мою думку, є історичною формацією і водночас результатом інтерпретації, тобто існування африканськости, єврейськости чи німецькости або, як у нашому випадку, орієнталізму й окциденталізму. А по-друге, як наслідок ви, мабуть, радше боронитимете цю сутність або досвід як такий, ніж прагнутимете повністю його зрозуміти та осягнути його переплетеність з іншими розуміннями і залежність від них. У результаті ви понижаєте в статусі різноманітні досвіди інших людей.

Якщо ми від початку визнаємо неабияку заплутаність і комплексність історій окремих, проте взаємонакладних і пов'язаних між собою досвідів (належних жінкам, західним людям, чорношкірим, національним державам і культурам тощо), то не буде особливого інтелектуального сенсу надавати всім і кожному з них ідеальний і сутнісно відокремлений статус. Однак хотілося б зберегти унікальність кожного з них так само, як ми бережемо певне відчуття людської спільноти й актуальних суперечок, які сприяють її формуванню і є її частиною. На чудовий приклад такого підходу я вже посилався – це есеї з «Винайдення традиції». Вони розглядають винайдені традиції, які вельми обмежені й локальні (наприклад, індійські дурбари та европейські футбольні матчі), дуже різняться між собою, а проте мають схожі характеристики. Головна думка цієї книги полягає в тому, що досить відмінні практики можна відчитувати й розуміти разом, позаяк вони належать до порівнюваних сфер людського досвіду, що їх Гобсбавм визначив так: вони намагаються «встановити наступність із відповідним історичним минулим» [37].

Щоб побачити зв'язок між ритуалами коронації в Англії та індійськими дурбарами кінця XIX сторіччя, потрібен порівняльний або радше контрапунктовий погляд. Треба вміти обмірковувати й витлумачувати суперечні досвіди разом – досвіди, кожен із яких має свою особливу програму і темп розвитку, власні внутрішні формації, внутрішню зв'язність і систему зовнішніх стосунків, досвіди, які співіснують і взаємодіють один з одним. Приміром, Кіплінгів роман «Кім» посідає надзвичайно важливе місце в розвиткові англійського роману та в пізньовікторіянському суспільстві, проте його зображення Індії глибоко антитетичне рухові за індійську незалежність. І роман, і політичний рух, представлені або інтерпретовані поодинці, втратять вирішальну взаємосуперечність, яка їм надана через актуальний досвід імперії.

Тут я хотів би дещо прояснити. Поняття «суперечних досвідів» витворено не для того, щоб намагатися уникнути проблеми ідеології. Навпаки, жоден інтерпретований або відрефлектований досвід не можна визначити як безпосередній і жодному критикові або інтерпретатору не можна цілком довіряти, якщо він чи вона заявляє про досягнення Архімедової позиції, незалежної ні від історії, ні від суспільного оточення. Моя ін-

терпретаційно-політична мета (в найширшому сенсі слова) – шляхом їх зіставлення, зіткнення зробити паралельними ці погляди й досвіди, які ідеологічно й культурно закриті один для одного, сповнені намірів дистанціюватися від інших поглядів і досвідів або придушити їх. Не намагаючись применшити значення ідеології, демонстрація і драматизація суперечности підкреслює її культурну вагу. Це дає нам змогу визнати владу ідеології та збагнути її безперервний уплив.

Отже, протиставимо два приблизно рівночасні тексти початку XIX сторіччя (обидва датовані 1820-ми роками) – масивний і приголомшливо зв'язний «Опис Єгипту» та порівняно тонкий томик «Аджа'їб аль-Атар» Абд аль-Рахмана аль-Джабарті. «Опис» – це 24-томовий підсумок експедиції Наполеона до Єгипту, написаний групою французьких науковців, яких він узяв із собою. Абд аль-Рахман аль-Джабарті, єгипетський нотабль і алім (себто релігійний лідер), жив під час французької експедиції і був її свідком. Спочатку візьмімо уривок із загального вступу до «Опису», написаний Жаном-Батистом-Жозефом Фур'є:

> Розташований між Африкою й Азією, безпосередньо пов'язаний із Европою Єгипет займає центральну частину стародавнього континенту. Ця країна дарує лише величні спогади; це батьківщина мистецтв, яка зберегла численні пам'ятники; її головні храми й палаци, де колись мешкали її царі, все ще існують, навіть попри те, що її найменш давні споруди були збудовані ще до Троянської війни. Гомер, Лікург, Солон, Пітагор і Платон – усі вони їздили до Єгипту вивчати [природничі] науки, релігію і право. Александр заснував тут пишне місто, яке впродовж тривалого часу утримувало торгівельну першість, яке пам'ятає Помпея, Цезаря, Марка Антонія й Августа, котрі вирішували між собою долю Риму та решти світу. Тому для цієї країни властиво привертати увагу знаменитих володарів, які вирішують долю націй. Жоден народ – чи то на Заході, чи то в Азії – ще ніколи не акумулював такої приголомшливої могутности, яка б не повертала його в напрямку Єгипту, що якоюсь мірою вважався його природним жеребом [38].

Фур'є промовляє як рупор наполеонівського вторгнення до Єгипту 1798 року, котрий намагається це вторгнення логічно обґрунтувати. Викликаний ним резонанс великих імен, розта-

шування, обґрунтування, нормалізація чужоземного завоювання у сфері культурного тяжіння європейського існування – усе це перетворює завоювання із зіткнення армії-переможниці й переможеної армії на куди триваліший і повільніший процес. Вочевидь, він прийнятніший для європейського смаку, охопленого власними культурними припущеннями, ніж руйнівний досвід для завойованого єгиптянина.

Майже тоді само Джабарті записує у своїй книзі низку зболених і проникливих рефлексій з приводу завоювання. Він пише як готовий до боротьби релігійний діяч, фіксуючи вторгнення у свою країну та знищення свого суспільства.

> Цей рік – початок епохи, позначеної великими битвами; раптом, ужахнувши, постали серйозні результати; без упину множаться біди, порушився порядок речей, розклався звичайний сенс життя, і руйнація захопила його, і спустошення стало всезагальним. [Далі як побожний мусульманин він вдається до саморефлексій і міркувань про долю свого народу.] "Господь, – сказано в Корані (аят XI, сура 9), – не руйнує неправедно міст, жителі яких праведники" [39].

Французьку експедицію супроводжувала велика група науковців, чиїм завданням було досліджувати Єгипет, як ніхто доти не робив. Вислідом їхніх старань і був гігантський «Опис». Однак Джабарті добре бачить і оцінює лише ті вияви влади, які він сприймає як призначену для Єгипту кару. Французька влада конструює його існування переможеного єгиптянина, для нього ж цей статус зводиться до того, щоб бути підпорядкованою часткою, здатною тільки фіксувати прихід і відхід французької армії, її імперські декрети, її незліченні суворі обмеження, її приголомшливу й, очевидно, нестримувану здатність робити те, що вона хоче, згідно з імперативами, на які співвітчизники Джабарті вплинути не могли. Суперечність між політикою, яка творить «Опис», і політикою негайної відповіді Джабарті виявляється абсолютною. Вона висуває на передній план територію, за яку вони змагаються на таких нерівних умовах.

Наразі неважко відстежити результати такого ставлення Джабарті. Це вже фактично робили покоління істориків, якоюсь мірою я теж робитиму це в наступних розділах. Його досвід породив глибоке антизахідництво, яке перетворилося на нав'язливу тему

єгипетської, арабської, ісламської історії та історії «третього світу». У творах Джабарті можна також віднайти зерна ісламського реформізму, який – як пізніше проголосили великий азхарський духівник і реформатор Мухамед Абду та його видатний сучасник Джамаль аль-Дін аль-Афґані – доводив, що ісламові слід або модернізуватися, щоб суперничати з Заходом, або повернутися до свого мекського коріння, щоб краще з ним боротися. До того ж Джабарті говорить на самому початку потужної хвилі національної самосвідомости, кульмінацією якої стала єгипетська незалежність, теорія і практика Насера та його послідовників, а також сучасні рухи так званого ісламського фундаменталізму.

Менше з тим, історики неохоче пояснюють розвиток французької культури й історії в термінах єгипетської експедиції Наполеона. (Те саме стосується британського панування в Індії – панування такого величезного розмаху та сили, що для імперської культури воно стало природним явищем.) Однак те, що пізніші науковці й критики кажуть про европейські тексти, які в цілком буквальному сенсі постали тільки завдяки увічненню завоювання Орієнту в «Описі», – це теж дещо розмитий і майже непомітний результат колишнього суперництва. Писати нині про Нерваля і Флобера, чиї твори так сильно залежать від Орієнту, означає працювати на території, від початку нанесеній на карту французькою імперською перемогою, ступати її слідами і поширювати їх на 150 років европейського досвіду, хоча щойно сказане взайві висвітлює символічну суперечність між Джабарті та Фур'є. Імперське завоювання було не одноразовим зриванням покровів, а безперервно повторюваною, інституціялізованою присутністю у французькому житті, де відповідь мовчазній інкорпорованій нерівності між французькою культурою та переможеними культурами набувала різноманітних форм.

Асиметричність разюча. З одного боку, ми вважаємо, що кращі сторінки історії колоніяльних територій постали внаслідок імперського вторгнення, з другого боку – існує не менш настирливе припущення, ніби колоніяльні справи були марґінальними і напевне несуттєвими щодо центральної діяльности великих культур-метрополій. Тому в антропології, історії й культурології Европи та Сполучених Штатів існує тенденція трактувати світову історію з погляду такого собі західного надсуб'єкта, чий історизуючий і дисциплінарний риґоризм або відбирає іс-

торію, або, як у постколоніяльний період, реконструює її для людей і культур «без» історії. Дуже мало докладних критичних студій зосереджувалося на стосунках між модерним західним імперіялізмом та його культурою – ці глибоко симбіотичні стосунки самі породили своє блокування. Зокрема, надзвичайно формальна й ідеологічна залежність великого французького й англійського реалістичного роману від імперського контексту ще ніколи не вивчалася з загальнотеоретичного погляду. Гадаю, всі ці недомовки і обмеження відтворені в напружених журналістських дебатах про деколонізацію, у яких імперіялізм, по суті, публічно промовляє: «Ти – такий, який ти є, завдяки нам. Коли ми пішли, ти повернувся до свого жалюгідного становища. Пам'ятай про це або нічого не знатимеш, адже, безперечно, тепер ані тобі, ані нам інше знання про імперіялізм не знадобиться».

Якби дискутована цінність знання про імперіялізм полягала лише у сперечанні про методологію або академічні перспективи в історії культури, ставлення до нього як до справді несерйозного, хоч, може, й вартого уваги, було б виправданим. Однак фактично ми говоримо про вельми важливу й цікаву конфігурацію у світі влади та націй. Не викликає питань, наприклад, те, що в минулому десятиріччі надзвичайно інтенсивне повернення до родових і релігійних почуттів в усьому світі супроводжувало і поглиблювало безліч суперечностей між формами правління, які тривають з доби високого европейського імперіялізму (або й породжені нею). Мало того, різні форми боротьби за домінування між державами, націоналізмами, етнічними групами, регіонами й культурними формаціями супроводили і посилили маніпуляцію поглядами й дискурсом, створення і споживання ідеологічних медія-репрезентацій, спрощення й редукцію численних складностей до легкої загальновживаности, яку легше поширювати й експлуатувати в інтересах державної політики. В усьому цьому інтелектуали відігравали важливу роль. Ніде, на мою думку, вона не була такою вирішальною і *водночас* такою скомпрометованою, ніж в успадкованій від колоніялізму царині переплетіння знання й культури, де на політику секулярної інтерпретації роблять дуже високі ставки. Природно, владна перевага була на боці самозваних «західних» суспільств і публічних інтелектуалів, котрі служили їхніми апологетами й ідеологами.

Проте чимало колишніх колонізованих держав відповіли на цей дисбаланс у цікавий спосіб. Сучасні дослідження Індії та Пакистану (наприклад, у «Студіях підлеглости») висувають на перший план співучасть постколоніяльної поліцейської держави й інтелектуальної націоналістичної еліти. Схожі критичні студії створили арабські, африканські й латиноамериканські інтелектуали-опозиціонери. Але тут я докладніше зосереджуся на невдалому збігові, який сліпо штовхає західні сили до дій проти колишніх колонізованих народів. Під час написання цієї книжки сягнула апогею криза, спричинена іракським захопленням та анексією Кувейту. До Саудівської Аравії прибули сотні тисяч американських військовиків, літаків, кораблів, танків і ракет. Ірак звернувся по допомогу до арабського світу, розколотого на тих, хто підтримує Сполучені Штати (єгипетський президент Мубарак, саудівська королівська родина, інші шейхи Перської затоки, мароканці), відвертих опонентів (Лівія та Судан) і тих, хто остаточно не визначився (Йорданія і Палестина). Організація Об'єднаних Націй розділилася на два табори, один із яких підтримав санкції проти Іраку, а другий виступив за блокаду країни Сполученими Штатами. Зрештою, Сполучені Штати переважили і почалася спустошлива війна. Дві центральні ідеї, безперечно, походили з минулого, все ще не втрачаючи впливу. Перша полягала в тому, що велика держава має право в будь-який спосіб боронити свої віддалені інтереси аж до військового втручання. Друга ідея відводила слабшим державам становище малих народів із меншими правами, мораллю й вимогами.

Важливу роль тут відігравали уявлення й політичні підходи, формовані й керовані мас-медіями. Як засвідчило чимало критичних праць в Европі й Сполучених Штатах, з часів війни 1967 року репрезентації арабського світу на Заході були грубими, редукціоністськими і вульґарно-расистськими. Проте фільми й телевізійні шоу, які зображали арабів як бридких «наїзників верблюдів», терористів та непристойно багатих «шейхів», і далі множилися, ніби з рогу достатку. Коли після інструкцій президента Буша мас-медії мобілізувалися на захист американського способу життя, щоб змусити Ірак відступити, мало хто говорив про політичні, соціяльні чи культурні реалії арабського життя (на більшість із яких сильно вплинули Сполучені Штати). Водночас якраз ці реалії уможливили страхітливу постать Садама

Хусейна і складну систему інших, радикально відмінних конфігурацій – арабський роман (видатний арабський романіст Наґіб Махфуз 1988 року отримав Нобелівську премію[21]) та чимало інституцій, які виживають серед того, що залишилося від громадянського суспільства. Факт, що мас-медії набагато краще підготовлені до карикатури й сенсації, ніж до повільніших процесів культури й суспільства, незаперечний, проте глибша причина цих непорозумінь – імперська динаміка та особливо її тенденції до розділення, есенціялізації, домінування й реаґування.

Самовизначення – один із видів діяльности, практикований усіма культурами: воно має власну риторику, систему подій і авторитетів (наприклад, національні свята, кризові моменти, отці-засновники, базові тексти тощо) та свою власну внутрішню обізнаність. Однак у світі, котрий як ніколи доти тісно пов'язаний нагальними потребами електронних комунікацій, торгівлі, подорожей, екологічних і реґіональних конфліктів, що можуть поширюватися з небаченою швидкістю, утвердження ідентичности за жодних умов не тільки формальність. Особливо небезпечним мені здається те, що це утвердження може реґресивно мобілізувати пристрасті, які відкидають людей назад, у ранньоімперіялістичні часи, коли Захід та його опоненти захищали й навіть утілювали чесноти, які є чеснотами лише на війні.

Може, дещо тривіяльний приклад цього – колонка, написана одним із чільних орієнталістів у Сполучених Штатах Бернардом Льюїсом для «The Wall Street Journal» від 2 травня 1989 року. Льюїс долучився до дискусії про зміну «західного канону». Він (виступаючи як авторитет з проблем ісламу) зайняв крайню позицію стосовно студентів і професорів Стенфордського університету, які проголосували за модифікацію навчальної програми і збільшення в ній числа текстів, написаних неевропейцями, жінками та ін.: «Якщо західна культура насправді відійде, то разом з нею відійде багато речей і на її місце прийдуть інші речі». Хоча ніхто не казав чогось настільки безглуздого, як «західна культура мусить відійти», Льюїсова арґумен-

[21] Укр. переклад див.: Махфуз Нагіб. Історія без початку й кінця / З араб. пер. Володимир Плачинда // Всесвіт. – 1989. – № 6. – С. 73–101; Махфуз Нагіб. Пансіонат «Мірамар»: Роман / З араб. пер. Володимир Плачинда // Всесвіт. – 1997. – № 2.

тація зосереджена на справах величніших, аніж абсолютна точність. Далі він розроджується чудовою ідеєю: зміни в списку літератури відповідають загибелі західної культури, тож слідом мають з'явитися такі речі (він назвав їх поіменно), як відновлення рабства, полігамія та дитячі шлюби. До цієї приголомшливої тези Льюїс додає, що «зацікавлення іншими культурами», яке, на його думку, притаманне лише Заходові, так само минеться.

Ця симптоматична і навіть трохи комічна арґументація – прикмета не лише надзвичайно девальвованого сенсу західної винятковости в культурних досягненнях, а й страшенно обмеженого, майже істерично антагоністичного погляду на решту світу. Говорити, що без Заходу повернулися б рабство і бігамія, означає відкидати можливість хоч якоїсь перемоги над тиранією й варварством поза межами Заходу. Ефект Льюїсової арґументації – доведення незахідної людини до несамовитої люті або з однаково неприємними наслідками до хизування здобутками незахідних культур. Риторичне відокремлення культур – замість стверджувати взаємозалежність різноманітних історій одна *від* одної та неодмінну взаємодію сучасних суспільств одного *з* одним – ґарантує криваву імперську боротьбу між ними. Сумна казка повторюється знову й знову.

Інший приклад – випадок, який стався наприкінці 1986 року під час показу телевізійного документального фільму «Африканці» та подальшої дискусії довкола нього. Цей серіял, замовлений і здебільшого фінансований BBC, написав і начитав видатний науковець, професор політології Університету Мічиґану Алі Мазруї – кенієць і мусульманин, чия компетентність та добре ім'я першорядного наукового авторитета були поза сумнівом. Серіял Мазруї ґрунтувався на двох речах: уперше в історії, в якій домінували західні репрезентації Африки (або, користуючись висловом із книжки Кристофера Мілера «Порожня темрява», у якій домінував дискурс, абсолютно африканістичний у кожному випадку і на кожному кроці) [40], африканець репрезентував себе й Африку перед західною авдиторією, що її суспільства впродовж кількох сторіч грабували, колонізували й поневолювали Африку. По-друге, африканська історія складалася з трьох елементів або, мовою Мазруї, концентричних кіл: корінного африканського досвіду, досвіду ісламу та досвіду імперіялізму.

Спочатку Національна пожертва для гуманітарних дисциплін скасувала фінансову підтримку трансляції цього документального фільму, але він усе-таки вийшов на каналі PBS. Тоді провідна американська газета «The New York Times» почала послідовні атаки на нього в серії статей (тоді) телевізійного кореспондента Джона Корі (від 14 вересня, 9 і 26 жовтня 1986 року). Опуси Корі без перебільшення можна назвати безглуздими й напівістеричними. Передусім він звинуватив персонально Мазруї в «ідеологічних» винятках і акцентах, наприклад у тому, що той ніде не згадав про Ізраїль (у програмі про африканську історію Ізраїль міг здаватися Мазруї недоречним) і суттєво перебільшив лиха західного колоніялізму. У своїх нападах Корі особливо підкреслював «моралістичні й політичні ординати» Мазруї. Цей специфічний евфемізм означав, що Мазруї мало не безпринципний пропаґандист. Так Корі легше було піддавати сумніву наведені факти про кількість людей, померлих на будівництві Суецького каналу, вбитих під час війни за визволення Алжиру тощо. За його бурхливою і безладною писаниною ховалася тривожна і неприйнятна (для Корі) реальність самого вчинку Мазруї. Нарешті на Заході у телевізійному прайм-таймі з'явився африканець, котрий насмілився звинуватити Захід у його діяннях, у такий спосіб відкривши справу, яка вважалася закритою. Те, що Мазруї позитивно висловлюється про іслам, те, що він демонструє засилля «західного» історичного методу та політичної риторики, кінець кінцем те, що сам він з'являється як переконлива модель справжньої людської істоти – усе це абсолютно суперечить відновленій імперській ідеології, речником якої, можливо й ненавмисне, виступає Корі. В осерді цієї ідеології лежить аксіома: неевропейці не повинні репрезентувати свої погляди на европейську й американську історії, як ці історії замахуються на колонії. Якщо ж вони все-таки наважаться на такий крок, то мусять зустріти рішучий опір.

Увесь спадок того, що метафорично можна назвати напругою між Кіплінґом, який, урешті-решт, бачив лише політику імперії, і Фаноном, який намагався заглянути по той бік націоналістичних тверджень, що прийшли на зміну класичному імперіялізмові, був катастрофічним. Визнаймо, що в умовах суперечности між европейською колоніяльною силою і силою колонізованого суспільства існувала історична неодмінність, через яку ко-

лоніяльний тиск породжував антиколоніяльний опір. Мене турбує те, у який спосіб цей конфлікт через покоління триває у жалюгідній і тому дедалі небезпечнішій формі завдяки некритичному альянсові між інтелектуалами й владними інституціями, що відтворює модель попередньої імперіялістичної історії. Як я вже відзначав, це призводить до інтелектуальної політики обвинувачення та критичного зменшення обсягу матеріялу, що його інтелектуали й історики культури пропонують до розгляду та обговорення.

Який набір різноманітних стратегій можна застосовувати для розширення, розвитку й поглиблення нашого знання того, як минуле й теперішнє імперської зустрічі взаємодіють між собою? Мені це видається питанням невідкладної важливости, і насправді воно теж пояснює ідею, яка лежить в основі цієї книжки. Дозвольте стисло проілюструвати її двома прикладами-розповідями. Більш формальний і методологічний опис питань, а також культурних інтерпретацій і політик, які випливають із цих прикладів, я запропоную далі.

Кілька років тому випадок звів мене з арабським християнським священиком, котрий прибув до Сполучених Штатів, як він пояснював мені, з надзвичайно терміновою і неприємною місією. Так сталося, що я від народження був членом малої, але важливої меншини, якій він служив, – меншини арабських християн-протестантів, тож мені було вельми цікаво його послухати. Починаючи з 1860-х років, існувала протестантська громада, яка охоплювала кілька сект, розкиданих по всьому Леванту. Великою мірою це був результат імперського змагання за навернених та громадян Османської імперії, переважно в Сирії, Лівані й Палестині. Звісно, з часом ці конґреґації (серед інших пресвітеріянська, євангелістська, єпископальна і баптистська) набули власної ідентичности і традицій, створили власні інституції. Все це без винятку відіграло поважну роль протягом арабського ренесансу[22].

[22] Період і течія в арабській культурі, які асоціюються з XIX – початком XX сторіччя та ідеєю пан-арабського націоналізму. Поштовхом до його початку вважають експедицію Наполеона до Єгипту (1798). Одним із головних проявів арабського ренесансу став розвиток модерних жанрів в арабській літературі, зокрема роману й есею. Центрами цього руху були Єгипет, Левант (нинішні Сирія, Ліван і Палестина) та Ірак.

Однак приблизно 110 років по тому ті самі европейські й американські синоди та церкви, які санкціонували і насправді підживлювали перші місіонерські зусилля, без жодних попереджень заповзялися переглянути стан справ. Вони зрозуміли, що східне християнство насправді заснувала Грецька православна церква (з якої, слід зазначити, у протестантизм прийшла переважна більшість левантійських новонавернених: протестантські місіонери XIX сторіччя були абсолютно безпорадними у вихрещенні мусульман або євреїв). Тепер, у 1980-ті роки, західні патрони арабських протестантських громад закликали своїх вірних повернутися в лоно православ'я. Точилися розмови про позбавлення фінансової підтримки, розформування церков і шкіл, у певному сенсі про анулювання всієї системи. Сто років тому місіонерське керівництво зробило помилку, відрізавши східних християн від матері-церкви, нині вони повинні туди повернутися.

Для мого приятеля-священика це було доволі брутальною випадковістю. Якби не йшлося про справді скривджені почуття, можна було б сприйняти всю цю історію просто як жорстокий жарт. Проте найбільше мене вразило те, як мій приятель наводив арґументи. Він пояснив, що в Америці збирається сказати своєму церковному керівництву, мовляв, він може зрозуміти новий пункт доктрини про те, що сучасний екуменізм має загальну тенденцію до асиміляції малих сект і захисту основної громади, а не до заохочення цих сект зберігати незалежність від матері-церкви – це ще надається до обговорення. Але жахливо імперіялістичною і цілковито зі сфери владної політики видається йому тотальна іґнорація, яка просто викреслила понад сторічний досвід арабського протестантизму, наче його ніколи й не було. Вони навіть не намагалися збагнути, – казав мій глибоко вражений приятель, – що хоча колись ми були їхніми новонаверненими й учнями, ми більше сотні років були також їхніми добрими партнерами. Ми довіряли їм і нашому власному досвіду. Ми розвинули власну цілісність і плекали власну арабсько-протестантську ідентичність не лише в межах свого середовища, а й – духовно – всередині їхнього. Як ми мали би стерти власну автономну модерну історію? Як вони можуть казати, що помилку, яку вони зробили сторіччя тому, сьогодні можна виправити помахом пера в Нью-Йорку чи в Лондоні?

Треба сказати, що ця зворушлива історія стосується досвіду імперіялізму, що викликає радше співчуття й розуміння, ніж антагонізм, обурення чи опір. Одна зі сторін наполягала на важливості спільного досвіду. Це правда, що колись існували головні й підлеглі, однак відбувалися ще й діялог та комунікація. Гадаю, в цій історії можна угледіти маніпуляції владою – приділяти увагу або відмовляти в ній, – яка вкрай необхідна для інтерпретації та політики. Імпліцитна арґументація західного місіонерського керівництва полягала в тому, що араби з того, що їм давали, взяли щось цінне. Але в цих стосунках історичної залежности й підлеглости усе, що давалося, йшло в один бік і цінність належала здебільшого одній стороні. Взаємність вважалася абсолютно неможливою.

Цю алегорію сфери уваги – більшої чи меншої за обсягом, більше чи менше рівної за цінністю і якістю – постімперська ситуація створила для інтерпретації.

Другу загальну проблему, яку я хочу підняти, також можна проілюструвати за допомогою прикладу. Однією з канонічних тем модерної інтелектуальної історії був розвиток панівних дискурсів та дисциплінарних традицій у головних сферах природничо-наукового, соціяльного й культурного дослідження. Я не знаю випадків, коли парадигми для цієї теми не походили б із того, що вважалося суто західними джерелами. Прикладом може бути доробок Фуко та в іншій сфері Реймонда Вільямса. Я загалом погоджуюся з генеалогічними відкриттями цих двох знаних науковців і вельми їм вдячний, однак для них обох імперський досвід зовсім недоречний. Це теоретична похибка, яка є нормою в західних культурологічних і природничих дисциплінах, окрім рідкісних досліджень з історії антропології, як-то «Час та Інший» Йоганеса Фабіяна й «Антропологія та колоніяльна зустріч» Талала Асада, або з історії соціології, як праця Браєна Тернера «Маркс і кінець орієнталізму» [41]. Написати «Орієнталізм» мене почасти підштовхнуло бажання продемонструвати залежність позірно незалежних і аполітичних культурологічних дисциплін від абсолютно ницої історії імперіялістичної ідеології та колоніялістичної практики.

Проте, зізнаюся, я також свідомо намагався висловити незадоволення стінами заперечення, які звели навколо студій політики і які видавали себе за безсуперечну, посутньо прагматичну

наукову справу. Хоч який ефект справила моя книжка, він був би неможливий, якби серед частини молодшої ґенерації науковців Заходу та колишнього колонізованого світу не існувала готовність свіжим поглядом подивитися на свої спільні історії. Попри уїдливість та обвинувачення, які супроводжували їхні зусилля, вони створили чимало ревізіоністичних розвідок. (Насправді такі розвідки почали з'являтися ще сто років тому під час антиімперського опору в усьому незахідному світі.) Багато таких сучасніших досліджень, які я далі обговорюватиму, цінні, бо виходять за межі оречевлених полярностей Сходу і Заходу. Вони прагнуть розважливо й конкретно осмислити неоднорідні і подекуди дивні події, які зазвичай випадають з поля зору так званих істориків світу і колоніяльних орієнталістів, котрі намагалися згуртувати величезні обсяги матеріялу у прості та всеосяжні категорії. Тут варто згадати розвідку Пітера Ґрена про мусульманське коріння модерного капіталізму в Єгипті, дослідження Джудит Такер про зміну структури єгипетської родини та селища під упливом імперіялізму, монументальну працю Гана Батату про формування модерних державних інституцій в арабському світі, величезну розвідку Сьєда Хусейна Алатаса «Міт про лінивого тубільця» [42].

Однак лише кілька праць мають до діла зі складнішою генеалогією сучасної культури й ідеології. Помітною спробою стала нещодавно видрукувана розвідка індійської докторантки Колумбійського університету, фахового науковця й викладача англійської літератури Ґаурі Вішванатан «Маски завоювання». На мою думку, це історичне й культурологічне дослідження розкриває політичне походження модерних англійських студій, великою мірою розташовуючи їх у системі колоніяльної освіти, нав'язаної корінному населенню Індії у XIX сторіччі. Уся розвідка викликає надзвичайний інтерес, але її центральна думка здається найважливішою: виховну структуру, котра, як зазвичай уважали, створена винятково британською молоддю і для неї ж таки, вперше на початку XIX сторіччя створила колоніяльна адміністрація для ідеологічного заспокоєння та реформування потенційно бунтівного індійського населення[23].

[23] Ідеться про виникнення на початку XIX сторіччя такої освітньої дисципліни, як «англійські студії» (English studies або просто English).

Згодом її імпортували до Англії для використання з досить відмінною, але спорідненою метою [43]. Гадаю, цей доказ незаперечний і позбавлений «тубільництва» – особливо помітної вади більшости постколоніяльних розвідок. Але найважливіше те, що такі студії окреслюють різноманітну й переплетену археологію знання, чиї реалії лежать набагато нижче поверхні, яка досі вважалася справжнім локусом, і текстуальности, що її ми вивчаємо як літературу, історію, культуру та філософію. Існує маса підтекстів, які відвертають нас від набридлих дискусій про вищість західних моделей над незахідними.

Ніде правди діти – сучасний ідеологічний і політичний момент складний для альтернативних норм інтелектуальної праці, запропонованих мною в цій книзі. Але так само невідворотна невідкладність і терміновість гарячих тем та актуальних проблем, на які більшість із нас з готовністю реагує. На жаль, ті з них, що приваблюють мене як араба, загострюються тиском на мене як на американця (і становлять чудовий приклад обговорюваних тут питань). Менше з тим, інтелектуальному чи критичному покликанню як такому притаманний стійкий і, мабуть, гранично суб'єктивний компонент опозиційної енергії. Треба покластися на його мобілізацію, особливо тоді, коли колективні пристрасті здаються переважно підкореними процесам патріотичного домінування й націоналістичного примусу, навіть у студіях і дисциплінах, які претендують на гуманітарний статус. Ми повинні сміливо зустрічати їх і давати відсіч їхній владі – у такий спосіб ми мусимо спробувати заручитися підтримкою нашого розуміння інших культур та інших періодів.

Літературознавець, фахівець із порівняльного літературознавства (царина, походження і призначення якої – подолати замкнутість і провінціялізм, представити різноманітні культури й літератури разом, контрапунктово) вже має чимало саме цього типу протиотрути редукційному націоналізмові та некритичній догмі. Зрештою, структура і первинні цілі порівняльного літературознавства в тому й полягали, щоб поглянути за межі власної нації, побачити певну цілісність замість маленького захисного клаптика, запропонованого власною культурою, літературою й історією. Я пропоную передусім подивитися, яким спочатку було порівняльне літературознавство як бачення і як практика. За іронією долі (у чому згодом можна пересвідчитися),

порівняльне літературознавство походить з доби високого европейського імперіялізму і безперечно з ним пов'язане. Отож із наступної траєкторії розвитку порівняльного літературознавства ми можемо краще зрозуміти роль цієї дисципліни в сучасній культурі і політиці, на які й далі впливає імперіялізм.

5. Імперія та секулярна інтерпретація

Задовго перед Другою світовою війною і аж до початку 1970-х у мейнстримі порівняльних студій Европи та Сполучених Штатів домінував тип досліджень, який відтоді майже зник. Головною рисою цього старого типу була переважна науковість, а не те, що ми звикли називати критикою. Нині немає таких кваліфікованих науковців, якими були Ерих Авербах і Лео Шпіцер – два видатні німецькі компаративісти, котрі знайшли у Сполучених Штатах притулок від фашизму: це однаково і кількісний, і якісний факт. Сучасний компаративіст може продемонструвати свою обізнаність у французькому, німецькому та англійському романтизмі 1795–1830-х років. А тогочасний компаративіст, швидше за все, спочатку вивчив би попередній період, потім упродовж багатьох років стажувався б у різноманітних експертів – філологів та інших дослідників – у різноманітних університетах і в різноманітних царинах, а тоді забезпечив би себе досконалим знанням усіх або майже всіх класичних і ранньоевропейських мов та відповідних літератур. Компаративіст початку XX сторіччя був *філологом* настільки, як казав Френсис Ферґюсон в огляді Авербахового «Мімезису», освіченим і витривалим, що порівняно з ним «наші найнепохитніші науковці – ті, хто з найчеснішим обличчям претендує на наукову строгість і вичерпність, – [виглядають] невпевненими й слабкими» [44].

За цими науковцями стояла ще триваліша традиція гуманістичної освіти, яка походила з того розквіту секулярної антропології (аж до революції у філологічних дисциплінах), що його ми асоціюємо з кінцем XVIII сторіччя і такими постатями, як Віко, Гердер, Руссо та брати Шлеґелі. В основі *їхньої* творчости лежала віра в те, що людськість утворила дивовижну, майже симфонічну цілісність, поступ і формації якої – знову-таки як цілісности – можна вивчати винятково як узгоджений і секулярний

історичний досвід, а не як ілюстрацію божественного. Позаяк історію творила «людина», побутував особливий герменевтичний спосіб вивчення історії, який і за інтенціями, і за методом відрізнявся від природничих наук. Ці великі прозріння доби Просвітництва надзвичайно поширилися і були прийняті у Німеччині, Франції, Італії, Росії, Швейцарії, а згодом і в Англії.

Аж ніяк не буде вульґаризацією історії відзначити, що головною причиною популярности в Европі й Америці упродовж двох сторіч (між 1745 та 1945 роками) кількох різних форм такого погляду на людську культуру було приголомшливе зростання націоналізму в цей-таки період. Взаємини між наукою (чи в цьому випадку літературою) та інститутами націоналізму серйозно й належно не вивчалися, проте очевидно, що коли найбільші европейські мислителі славили гуманність і культуру, вони здебільшого прославляли ідеї й цінності, які самі приписували власній національній культурі або ж Европі – відмінній від Орієнту, Африки і навіть двох Америк. Мої студії орієнталізму почасти пожвавила моя критика способу, в який позірна універсальність таких царин, як класичні мови (не згадуючи вже історіографію, антропологію й соціологію), була вкрай европоцентричною, неначе інші літератури й суспільства мали нижчу або ж подолану цінність. (Навіть компаративісти, виховані у поважній традиції, що породила Курціюса й Авербаха, не виявляли великого інтересу до азійських, африканських та латиноамериканських текстів.) І так само, як у XIX сторіччі посилилася національна й міжнаціональна конкуренція між европейськими країнами, зросла інтенсивність змагання однієї національної науково-інтерпретаційної традиції з іншою. Відомий приклад цього – дискусія Ернеста Ренана про Німеччину та єврейську традицію.

Проте цей вузький, часто кричущий націоналізм був фактично нейтралізований багатшим культурним баченням, яке репрезентували інтелектуальні попередники Курціюса й Авербаха, науковці, чиї ідеї з'явилися в передімперській Німеччині (мабуть, яко компенсація того, що політична уніфікація оминала країну) і трохи пізніше у Франції. Ці мислителі сприймали націоналізм як перехідне, врешті-решт, вторинне явище: набагато більше значення мала спільнота народів і людей, трансцендентна щодо жалюгідної політичної царини бюрократії, армій, митних бар'єрів і ксенофобії. З цієї місткої традиції, до якої звер-

талися европейські (як протилежне до національних) мислителі в часи жорстокого конфлікту, постала ідея, що порівняльне вивчення літератур може забезпечити транснаціональний, навіть транслюдський погляд на літературну діяльність. Отже, ідея порівняльного літературознавства не лише виражала універсальність і спосіб розуміння, здобуті філологами у вивченні мовних сімей, а й символізувала безкризовий спокій майже ідеальної сфери. Вивищування над дріб'язковими політичними справами було чимось на зразок антропологічного Едему, в якому чоловіки й жінки щасливо творили щось, що називалося літературою, і водночас світом, що його Метью Арнолд зі своїми послідовниками визначив як світ «культури», до якого приймається лише «найкраще з помисленого й знаного».

Ідея Ґете про Weltliteratur[24] – концепт, що коливається між поняттям «великих книг» і невизначеною синтезою *всіх* літератур світу, – була вельми важливою для фахових літературознавців-компаративістів на початку XX сторіччя. Та, як я вже зазначав, її практичне значення і чинна ідеологія (з погляду літератури й культури) полягали в тому, що Европа була на чолі світу і складала головний предмет зацікавлення. У світі великих науковців на зразок Карла Фослера і Франческо Де Санктиса саме Рим – центр для величезного гуртування світових літератур, він робить його зрозумілим; Рим підпирає Европу так само, як (у дивно-зворотний спосіб) католицька церква та Священна Римська імперія забезпечують цілісність ядра европейських літератур. На ще глибшому рівні західна реалістична література, якою ми її знаємо, походить із християнського втілення. Ця вперто пропаґована теза пояснює найвищу важливість Данте для Авербаха, Курціюса, Фослера і Шпіцера.

Отже, говорити про порівняльне літературознавство означало говорити про взаємодію світових літератур між собою, однак це поле було епістемологічно організоване як певна ієрархія – з Европою та її латинсько-християнськими літературами в центрі і на вершині. Коли Авербах у своєму заслужено відомому есеї «Філологія світової літератури», написаному по Другій світовій війні, звертає увагу на появу «інших» літературних мов і літератур (неначе нізвідки: він не згадує ні про колоніялізм, ні про

[24] Світова література (*нім.*).

деколонізацію), то висловлює більше болю й жаху, ніж задоволення щодо перспектив явища, яке він, здається, так неохоче визнає. Рим під загрозою [45].

Звісно, американські фахівці й університетські кафедри вважали цю европейську схему спорідненою, а тому придатною для наслідування. Першу американську катедру порівняльного літературознавства, як і перший компаративістичний журнал, було засновано 1891 року в Колумбійському університеті. Ось що сказав Джордж Едвард Вудбері, перший професор – голова катедри, про сферу своєї діяльности:

> Частини світу сходяться докупи, а з ними й частини знання поволі сплітаються в одну інтелектуальну структуру. Са́ме вона, вивищуючись над політикою і маючи не більше інституційної машинерії, ніж суддівські колеґії та конґреси джентльменів, нарешті стане справжніми узами цілого світу. Сучасний науковець більше за інших громадян користається з отакого зростання й комунікації, з цієї доби масштабної експансії і водночас концентрації, з цього безконечно розширеного і глибокого змішання народів між собою та з минулим. Його звичайний досвід має більше родової пам'яті й родової уяви, ніж його попередники, і горизонти його поглядів ширші. Він живе в просторішому світі: фактично він народжений не лише для свободи міста, хоч якої шляхетної, а для нового громадянства у новоформованій державі, яка (як у прихованих чи виразних мріях усіх великих учених від Платона до Ґете) не визнає расових або примусових кордонів – лише верховенство розуму. Поява і розвиток нової науки, відомої як "порівняльне літературознавство", характерні для становлення цього більшого світу та долучення до нього вчених. Наука йтиме своїм шляхом, разом з іншими схожими елементами прагнучи своєї мети – єдности людства, ґрунтованої на духовних єдностях науки, мистецтва й любові [46].

Така риторика природно і без труднощів резонує з упливом Кроче і Де Санктиса, а також із раніше висловленими ідеями Вільгельма фон Гумбольдта. Проте «суддівські колеґії та конґреси джентльменів» Вудбері доволі химерні й сильно суперечать реаліям життя в «більшому світі», про який він говорить. У часи найбільшої в історії західної імперської гегемонії Вудбері примудряється не помітити цю панівну форму політичної єдности задля відзначення єдности ще вищої, цілком ідеаль-

ної. З його слів незрозуміло, як «духовні єдності науки, мистецтва й любови» поєднуватимуться з менш приємними реаліями, і вже зовсім неясно, як можна чекати, що «духовні єдності» подолають прояви матеріяльности, влади й політичного поділу.

Академічні дослідження з порівняльного літературознавства принесли з собою уявлення про те, що Европа та Сполучені Штати разом були центром світу не лише завдяки їхнім політичним статусам, а й тому, що їхні літератури були найбільш гідними вивчення. Коли Европа впала перед фашизмом і США чудово скористалися з великої еміґрації науковців, мало що з їхнього кризового відчуття перемандрувало разом із ними. Наприклад, «Мімезис», написаний Авербахом у Стамбулі, де він переховувався від нацистської Европи, був не просто вправлянням у текстових тлумаченнях. Як сам він згадував в есеї 1952 року (на нього я щойно посилався), це був акт цивілізаційного виживання. Його власна місія компаративіста бачилася йому як представлення (можливо, востаннє) складної еволюції европейської літератури в усьому її розмаїтті – від Гомера до Вірджинії Вулф. Свою книжку про латинське середньовіччя Курціюс створив в атмосфері такого самого нагнаного страху. Одначе як мало цього духу передалося тисячам академічних науковців-літературознавців, наснажених цими двома книгами! За «Мімезисом» визнали, що це видатна книга з багатою аналітикою, проте сенс її призначення помер через її неодноразове використання з тривіяльною метою [47]. Нарешті, наприкінці 1950-х років з'явився радянський «Спутнік» і перетворив вивчення чужоземних мов, а заразом і порівняльного літературознавства, на сфери, які безпосередньо впливають на національну безпеку. Національний оборонний закон про освіту [48] підтримав цю сферу і разом з нею, на жаль, навіть більш самовдоволений етноцентризм та приховану «холодну войовничість», ніж міг собі уявити Вудбері.

Однак, як безпосередньо демонструє «Мімезис», поняття західної літератури, що лежить у самому центрі порівняльного дослідження, здебільшого висуває на передній план, драматизує й уславлює певну ідею історії, водночас затемнюючи фундаментальну географічну й політичну реальність, яка уможливлює цю ідею. Висловлена в «Мімезисі» та інших наукових працях з компаративістики ідея европейської і західної літерату-

ри посутньо ідеалістична та непослідовно геґельянська. Отже, принципом розвитку, який стверджує, що Рим досяг домінування, виявляється об'єднання і синтеза. Дедалі більше реальности входить у літературу, яка розширюється і розвивається від середньовічних хронік до величних споруд оповідної художньої прози XIX сторіччя – творів Стендаля, Бальзака, Золя, Дикенса, Пруста. Кожен наступний твір репрезентує синтезу проблемних елементів, які порушують засадничий християнський порядок, так вікопомно виведений у «Божественній комедії»[25]. Класові й політичні перевороти, зрушення в економічній системі й організації, війна – для великих письменників на зразок Сервантеса, Шекспіра, Монтеня (так само, як і для сили-силенної менших авторів) усі ці теми охоплені раз у раз поновлюваними структурами, баченнями, стабільностями, які засвідчують непорушний діялектичний порядок, що його репрезентує Европа як така.

Рятівне бачення «світової літератури», яке у XX сторіччі здобуло статус спасителя, збігається також із тим, що формулювали теоретики колоніяльної географії. У творах Гелфорда Мекіндера, Джорджа Чизголма, Жоржа Арді, Лєруа-Больйо і Люсьєна Февра з'являється відвертіша, але так само метропоцентрична й імперська оцінка світової системи. Тільки тепер – замість самої лише історії – і імперія, і наявний географічний простір співпрацюють, щоб створити «світову імперію», керовану Европою. Проте в цьому географічно артикульованому баченні (як показує Пол Картер у «Дорозі до Ботанічної затоки», воно ґрунтоване здебільшого на картографічних результатах реальних географічних досліджень і завоювань) існує не менше твердої віри в те, що европейська вищість природна. Кульмінацією цього Чизголм називає різноманітні «історичні переваги», які дозволили Европі зневажити «природні переваги» багатших, заможніших і доступніших реґіонів, контрольованих нею [49]. Феврова «Земля й еволюція людства» (1922) – переконлива й інтеґральна енциклопедія – за своїм масштабом і утопічністю дорівнює творчості Вудбері.

---

[25] Укр. переклад див.: Данте Аліг'єрі. Божественна комедія / Пер. з італ. Євген Дроб'язко. – К.: Дніпро, 1976. – 548 с.; або новіше видання: Данте Аліг'єрі. Божественна комедія / Пер. з італ. Є. А. Дроб'язко. – Х. : Фоліо, 2001. – 607 с.

Наприкінці XIX і на початку XX сторіччя великі географічні синтезатори пропонували своїй авдиторії формальні пояснення для готової політичної дійсности. Европа *уже* керувала світом, імперська мапа *уже* вможливлювала культурне бачення. Сторіччя по тому для нас збіги чи подібності між одним баченням світової системи та іншим, між географією та літературною історією видаються цікавими, але проблематичними. Що нам робити з цією схожістю?

Гадаю, по-перше, вона потребує *артикуляції* та *активації*, які можливі лише тоді, коли ми серйозно зважатимемо на сучасність, а особливо на демонтування класичних імперій і нову незалежність десятків колись колонізованих народів і територій. Ми повинні побачити, що збіги та конверґенції між географією, культурою й історією, які були неабияк важливі для піонерів порівняльного літературознавства, вже окреслили і передрекли сучасне глобальне оточення – взаємонакладні території, переплетені історії. Тоді ми зможемо по-новому, динамічніше збагнути й ідеалістичний історицизм, який підживлює компаративістську схему «світової літератури», і синхронну йому непохитно імперську мапу світу.

Проте цього не можна зробити, не визнавши, що демонстрація влади спільна для них обох. Справді ґрунтовні дослідження тих, хто вірив у *Weltliteratur* і вивчав її, містили надзвичайний привілей спостерігача, котрий, перебуваючи на Заході, фактично міг оглядати обшир світової літератури з почуттям суверенної безсторонности. Орієнталісти й інші фахівці з проблем неевропейського світу – антропологи, історики, філологи – мали цю владу. Як я вже намагався показати, вони часто рухалися пліч-о-пліч з імперським підприємством, відповідальність за яке вони свідомо взяли на себе. Ми мусимо з'ясувати ці різноманітні незалежні явища і виявити їхню спільну методологію.

Цілком географічну модель подано в есеї Ґрамші «Деякі аспекти південного питання». Непрочитана і непроаналізована ця розвідка – одинока послідовна (хоча так ніколи й не закінчена) розвідка політичної й культурної аналізи, яку розробив Ґрамші. Вона стосується географічної ломиголовки, сформульованої його соратниками як поштовх до дії та вивчення: як можна осмислити, спланувати, вивчити Південну Італію, враховуючи, що соціяльна дезінтеґрація перетворила її на, здава-

лося б, незрозумілу, однак парадоксально вирішальну для розуміння Італії Північної. Гадаю, блискуча аналіза Ґрамші – це більше, ніж просто тактичний зв'язок з італійською політикою 1926 року, адже це кульмінація його публіцистики до 1926 року і прелюдія до «Тюремних зошитів», у яких він зосередився передусім на територіяльних, просторових і географічних підвалинах суспільного життя (чого не зробив його видатний колеґа Лукач).

Лукач належить до геґельянської традиції марксизму, Ґрамші – до традиції Віко та Кроче. Для Лукача центральна проблематика його головних праць від початку наукової кар'єри й аж до книжки «Історія і класова свідомість» (1923) – темпоральність. Ґрамші розуміє соціяльну історію та реальність у географічних термінах – це очевидно навіть із побіжного огляду його понятійного словника, де переважають такі слова, як «терен», «територія», «квартали» та «реґіон». У «Південному питанні» Ґрамші не лише докладає зусиль, аби показати, що поділ на північний і південний реґіони Італії – підґрунтя проблеми: як політично вирішити питання національного робітничого руху, який наразі зайшов у глухий кут. Він також витончено описує специфічну топографію півдня, прикметну, як він каже, разючим контрастом між чималими недиференційованими масами селян, з одного боку, й існуванням «великих» землевласників, важливих видавництв і видатних культурних формацій – з другого. Самого Кроче – вельми поважну й шановану в Італії фігуру – Ґрамші з характерною проникливістю трактує як південного філософа, якому легше встановити зв'язки з Европою і Платоном, ніж із його власним південним оточенням, що розвалюється.

Отже, проблема полягає в тому, як пов'язати південь, чия бідність і велика кількість робочої сили пасивно вразливі перед північною економічною політикою і владою, із залежною від нього північчю. Ґрамші формулює відповідь, провіщуючи свою знамениту критику інтелектуала в «Тюремних зошитах»: він розглядає П'єро Ґобетті, котрий як інтелектуал розумів потребу поєднати північний пролетаріят із південним селянством (стратегія, яка рішуче контрастувала з діяльністю Кроче і Джустино Фортунато) і пов'язував північ і південь завдяки своїй здатності облаштувати культуру. Його праця «поставила південне питан-

ня на ґрунті, що відрізнявся від традиційного [який розглядав південь просто як відсталий реґіон Італії], долучивши до нього пролетаріят півночі» [50]. Однак, веде далі Ґрамші, це долучення не могло відбутися, якби не пам'ять про те, що інтелектуальна праця повільніша, що інтелектуали працюють за куди розтягнутішими календарями, ніж будь-яка інша суспільна група. Культуру не можна розглядати як безпосередній факт, її слід розглядати (як він зазначав у «Тюремних зошитах») sub specie aeternitatis[26]. Постання нової культурної формації вимагає багато часу, а цей процес потребує інтелектуалів, залежних від багаторічної підготовки, діяльности та традиції.

Ґрамші також розуміє, що впродовж тривалого часового відрізка, коли відбувається коралоподібне формування культури, існує потреба в «розламах органічного походження». Ґобетті репрезентує один такий розлам, тріщину, що відкрилася всередині культурних структур, які так довго підтримували і закріплювали північно-південну суперечність в італійській історії. Ґрамші ставиться до Ґобетті з очевидною теплотою, розумінням і сердечністю. Проте політичне й соціяльне значення останнього для Ґрамшівської аналізи південного питання (цілком зрозуміло, що незакінчений есей раптово завершується цим міркуванням про Ґобетті) полягає в тому, що Ґобетті підкреслює потребу в розвитку соціяльної формації, в розробці та заповненні нею розламу, породженого його працею і його наполяганням на тому, що інтелектуальне зусилля забезпечує зв'язок між нерівними, безсумнівно автономними реґіонами людської історії.

Те, що можна назвати чинником Ґобетті, функціонує як сполучна ланка, яка оживляє, виражає і репрезентує стосунки між розвитком порівняльного літературознавства та появою імперської географії. І робить вона це динамічно й органічно. Якщо просто назвати обидва дискурси імперіялістичними, це мало що скаже про те, де і як вони існували. Адже тоді ми випустимо те, що дає нам можливість формулювати їх *разом*, як ансамбль, як щось, що перебуває у більш ніж збіжних, випадкових, механічних стосунках. Отже, треба поглянути на панування над неевропейським світом з позицій опірної, дедалі викличнішої альтернативи.

---

[26] З огляду на вічність (*лат.*).

Дискурси універсалізації, притаманні сучасній Европі та Сполученим Штатам, (без суттєвих винятків) свідомо чи несвідомо симулюють мовчання неевропейського світу. Тут вам і об'єднання, і приєднання, і пряме правління, і насильство. Але рідко визнають те, що колонізовані народи конче потрібно почути, а їхні ідеї треба знати.

Можна стверджувати, що завдяки самим лише безперервним продукуванню й інтерпретації західної культури ця ж таки симуляція простяглася глибоко у XX сторіччя, навіть коли зріс політичний опір західній владі у «периферійному світі». Унаслідок цього опору та його наслідків наразі з'явилася можливість реінтерпретувати західний культурний архів, немовби географічно розірваний активізованим імперським поділом, можливість цілком відмінного прочитання та витлумачення. По-перше, історію таких царин, як порівняльне літературознавство, англійські студії, культурна аналіза, антропологія, можна розглядати як нерозривно пов'язану з імперією і навіть у певному сенсі як таку, що сприяє імперським методам підтримки західного домінування над незахідним корінним населенням (особливо якщо ми свідомі просторового розуміння, проілюстрованого «південним питанням» Ґрамші). А по-друге, наша інтерпретаційна зміна погляду дозволяє кинути виклик найвищому і нездоланному авторитету нібито неупередженого західного спостерігача.

Західні культурні форми можна вилучити з автономного замкненого простору, де вони зберігалися, і натомість розташувати в динамічному глобальному середовищі, створеному імперіялізмом, що постав у переосмисленій іпостасі невпинного змагання півночі й півдня, метрополії та периферії, білого й тубільного. Отже, ми можемо розглядати імперіялізм як процес, що триває в межах метрополійної культури, яка іноді потверджує, а іноді приховує саму неперервну імперську справу. Важливе питання – у дусі Ґрамші – полягає в тому, як національні культури Британії, Франції й Америки підтримували гегемонію над периферіями? Як усередині себе вони досягнули й постійно укріплювали згоду щодо віддаленого панування над тубільними народами й територіями?

Повертаючись до культурного архіву, починаємо перечитувати його не однозначно, а *контрапунктово*, пам'ятаючи про наратив метрополійної історії та водночас інших історій, що про-

ти них (або вкупі з ними) діє панівний дискурс. У контрапункті західної класичної музики різноманітні теми протиставляються одна одній із лише тимчасовою перевагою котроїсь із них; однак підсумкова поліфонія – це злагодженість і порядок, організована взаємодія, що походить із самих тем, а не з суворих мелодичних чи формальних принципів з-поза твору. Гадаю, у схожий спосіб можна прочитувати й інтерпретувати, наприклад, англійські романи, зв'язок яких (здебільшого прихований) із островами Вест-Індії або Індією, сказати б, сформувала і, можливо, навіть зумовила специфічна історія колонізації, опору і, врешті-решт, тубільного націоналізму. У цій точці виникають альтернативні чи нові наративи, відтак перетворюючись на інституціялізовані чи дискурсивно стабільні сутності.

Очевидно, що жоден загальний теоретичний принцип не керує цілою імперіялістичною єдністю. Так само очевидно, що принцип домінування та опору, який ґрунтується на поділі між Заходом і рештою світу, – довільно переказуючи африканського критика Чинвейзу, – розколює все навколо. Ця розколина вразила весь гамуз місцевих конфліктів, взаємонакладень і взаємозалежностей в Африці, Індії та на інших периферіях. Усі вони відмінні, кожна зі своєю власною концентрацією об'єднань і форм, своїми власними мотивами, працями, інституціями та – що найважливіше з нашої позиції перечитування – своїми власними можливостями й умовами пізнання. Для кожної зони конфлікту, де демонтується імперіялістична модель, а її об'єднавчі коди узагальнення і підсумку стають неефективними й непридатними, закладається специфічний тип дослідження й пізнання.

За приклад нового знання можуть правити студії з орієнталізму, африканізму та, беручи споріднений приклад, студії з англійськости і французькости. Сьогодні ці ідентичності аналізують не як богом дані сутності, а як результат взаємодії між, приміром, африканською історією й вивченням Африки в Англії або між вивченням французької історії та реорганізацією моделей пізнання в часи Першої імперії. Важливо те, що ми маємо справу з утворенням культурних ідентичностей, котрі тлумачаться не як есенціялізації (хоча їхня стабільна привабливість почасти полягає в тому, що вони видаються і вважаються есенціялізаціями), а як контрапунктові єдності. Адже жодна ідентичність не може існувати сама по собі, без низки протилежнос-

тей, заперечень та опозицій: греки завжди потребують варварів, а европейці – африканців, орієнталів і т. д. Однак правда й протилежне. Навіть у наш час величезні баталії через такі есенціялізації, як «іслам», «Захід», «Орієнт», «Японія» чи «Европа», відкривають особливе знання і структури ставлення й референції, що вимагають уважної аналізи та студіювання. При вивченні деяких головних культур-метрополій (наприклад, англійської, французької й американської) в географічному контексті їхньої боротьби за імперії вочевиднюється характерна культурна топографія. Вживаючи фразу «структури ставлення і референції», я маю на увазі цю топографію так само, як і влучний вислів Реймонда Вільямса про «структури почування». Мені йдеться про те, як у культурних мовах літератури, історії або етнографії з'являються структури місцеположення і географічної референції – деколи алюзивно, а деколи ретельно прокреслені через різні твори, які інакше ніяк не пов'язані один з одним чи з офіційною ідеологією «імперії».

Скажімо, в британській культурі можна простежити постійний інтерес до Спенсера, Шекспіра, Дефо та Остен. Він установлює в метрополійній Англії та Европі соціяльно бажаний, дозволений простір і за допомогою задуму, мотиву й висновку поєднує його з віддаленими чи периферійними світами (Ірландією, Венецією, Африкою, Ямайкою) – бажаними, але підпорядкованими. А разом із цими орієнтирами, що їх так уважно підтримували, формується ставлення – до правління, контролю, прибутку і приросту та відповідности, – яке з дивовижною силою увиразнюється з XVII й аж до кінця XIX сторіччя. Ці структури не постають з якогось передсущого (напівзмовницького) задуму, який потім використовують письменники. Вони пов'язані з розвитком британської культурної ідентичности, з тим, як ця ідентичність уявляє себе у світі, котрий сприймається з погляду географії. Схожі структури, які виникли з різних причин й, очевидно, в різний спосіб, можна відзначити у французькій та американській культурах. Ще не можна сказати, чи ці всеохопні структури готують культуру для імперського контролю й завоювання, чи вони супроводжують ці імперські процеси, а чи вони з'являються внаслідок імперії як дещо необережний відбиток. Проте нам уже слід звернути увагу на дивовижну повторюваність географічних артикуляцій у трьох західних культу-

рах, які мали найбільше влади над величезними територіями. Докладніше я досліджую це питання у другій частині книжки.

Навіть за найретельнішого прочитання й розуміння «структур ставлення і референції», на яке я був здатний, мені не трапилося жодне непогодження, жодне заперечення, жодне відхилення від них: існувала фактична одностайність стосовно того, що підлеглі раси мусять бути керованими, що вони *є* підлеглими расами, що лише одна раса гідна (і послідовно завойовувала право) вважатися такою, що її головна місія полягає у розширенні за межі власної території. (Як 1883 року Сілі зазначив стосовно Британії: Франція і Сполучені Штати мали своїх теоретиків – лише так можна зрозуміти британців.) Очевидно, досить неприємно визнавати, що прояви метрополійної культури, які відтоді стали аванґардом суспільної боротьби нашого часу, покірно пристали на цей імперський консенсус. За деякими винятками жіночий (так само як і робітничий) рух був проімперським. І хоча завжди треба намагатися показати, що тоді діяли відмінні уявлення, смаки, ідеї та філософії і що кожний твір літератури або мистецтва особливий, проте в цьому питанні існувала фактична єдність мети: потрібно було зберегти імперію і її *зберегли*.

Без руху опору імперії, який відбувся на всіх периферіях, неможливо було б читати й інтерпретувати головні культурні тексти метрополії у цей по-новому активізований, переформований спосіб. У третій частині цієї книжки я стверджую, що нова глобальна свідомість пов'язує всі різноманітні локальні арени антиімперської боротьби. І сьогодні письменники та науковці з колишнього колонізованого світу позначають свої несхожі історії, накреслюють свої власні місцеві географії у великих канонічних текстах европейського центру. І з цих взаємонакладних, але суперечних взаємодій починають виникати нові прочитання і нове знання. Варто лише замислитися над могутніми зрушеннями, які сталися наприкінці 1980-х років: ламання бар'єрів, народні повстання, дрейф через кордони, загрозливі проблеми з правами імміґрантів, біженців і меншин на Заході, – щоб побачити, наскільки застаріли давні категорії, глибокі відокремлення й зручні автономії.

Однак дуже важливо оцінити те, як було збудовано ці сутності, та зрозуміти, як наполегливо, наприклад, ідея англійської культу-

ри без кордонів завойовувала авторитет і владу нав'язувати себе на віддалених територіях. Це непосильна ноша для однієї людини, але ціле нове покоління науковців та інтелектуалів із «третього світу» зайнялося тільки цією справою.

Тут я хотів би закликати до розважливости та обережности. У цій книжці я, зокрема, зачіпаю тему непростих стосунків між націоналізмом і визволенням – двома ідеалами, двома цілями противників імперіялізму. Здебільшого це правда, ніби внаслідок створення великої кількости нових незалежних національних держав у постколоніяльному світі відновилася першість так званих уявлених спільнот: їх спародіювали і висміяли письменники, як-то В. С. Найпол і Конор Круз О'Браєн, їх захопила юрба диктаторів і дрібних тиранів, вони виплекані у різноманітних державних націоналізмах. Проте загалом свідомість багатьох науковців та інтелектуалів «третього світу» опозиційна, зокрема (але не винятково) вигнанців, еміґрантів і біженців на Захід, більшість із яких успадкувала зроблене еміґрантами першої половини XX сторіччя на зразок Джорджа Антоніюса та С. Л. Р. Джеймса. Їхнє намагання з'єднати досвіди різних сторін імперського поділу, їхній перегляд великих канонів, їхнє витворення критичної літератури – все це не могли кооптувати та, зрештою, й не кооптували відроджені націоналізми, деспотизми і дріб'язкові ідеології, які зрадили ідеям визволення на користь реальности націоналістичної незалежности.

Крім того, їхній доробок належить розглядати як такий, що має багато спільного з «витісненими» голосами й голосами меншости всередині самої метрополії: з феміністками, афро-американськими письменниками, інтелектуалами, митцями та іншими. Але й тут важливо залишатися пильним і самокритичним, бо існує природна небезпека інституціоналізації опозиційности, перетворення марґінальности на сепаратизм, догматизації опору. Звісно, діяльність, яка стверджує й переформульовує політичні проблеми в інтелектуальному житті, убезпечена від ортодоксальности. Однак ніколи не втратить актуальности потреба втримати на першому місці спільноту, а не примус, критичність, а не просту солідарність, пильність, а не згоду.

Позаяк питання, які я порушую, певним чином продовжують «Орієнталізм» (він так само, як і ця книжка, був написаний у США), слід ураховувати культурне й політичне середо-

вище Америки. Сполучені Штати – це не просто велика країна, це остання наддержава, надзвичайно впливова сила, здатна часто втручатися в хід подій майже по всій планеті. Громадяни й інтелектуали Сполучених Штатів особливо відповідальні за стосунки США з рештою світу. Цієї відповідальности не можна позбутися, її не можна «виконати», заявивши, що Радянський Союз, Британія, Франція чи Китай були або є гіршими. Ми справді відповідальні за *цю* країну, а тому можемо вплинути на *неї* в спосіб, недоступний доґорбачовському СРСР чи іншим країнам. Отже, спочатку варто скрупульозно розглянути, як у Центральній і Латинській Америці (це найочевидніше), на Близькому Сході, в Африці та в Азії Сполучені Штати заступили попередні великі імперії, ставши *єдиною* панівною зовнішньою силою.

Чесно кажучи, ця історія не з найкращих. Після Другої світової війни військові вторгнення США мали (й мають) місце майже на кожному континенті, більшість із них – досить складні й масштабні – вимагали приголомшливих національних інвестицій (що ми тільки тепер починаємо розуміти). Усе це, за словами Вільяма Еплмена Вільямса, – імперія як спосіб життя. Безперервні відкриття нових фактів про війну у В'єтнамі, про американську підтримку «контрас» у Нікараґуа, про кризу в Перській затоці – це лише частина історії цього комплексу вторгнень. Мало уваги звертають на те, що винятково імперіялістичною можна назвати політику США на Близькому Сході та в Центральній Америці: експлуатація геополітичного розламу між так званими іранськими поміркованими, допомога так званим борцям за свободу «Контра» у скиненні законного обраного уряду в Нікараґуа, підтримка королівських родин Саудівської Аравії та Кувейту.

Навіть якби ми припустили, як це багато хто робить, що зовнішня політика США принципово альтруїстична і віддана таким безсумнівним цілям, як свобода й демократія, причин для скептицизму цілком достатньо. Очевидно важливою видається релевантність міркувань Т. С. Еліота в «Традиції та індивідуальному таланті» щодо історичного чуття. Чи не повторюємо ми як нація попередній досвід Франції та Британії, Іспанії й Португалії, Голандії й Німеччини? І водночас чи не намагаємося ми вважати себе якоюсь мірою звільненими від брудні-

ших імперських авантюр, що передували нашим? Крім того, чи не оперуємо ми незаперечним припущенням, ніби наше призначення – керувати світом і панувати над ним, призначення, що його ми самі собі приписали як частину виправи до диких земель?

Одним словом, ми як нація зіткнулися з глибоким, надзвичайно дражливим і бентежним питанням наших стосунків з іншими – іншими культурами, державами, історіями, досвідами, традиціями, народами й долями. За межами цього питання немає Архімедової точки, з якої можна було б на нього відповісти. Немає переваги в існуванні поза реальністю стосунків між культурами, між нерівними імперськими й неімперськими силами, між нами та іншими. Ніхто не має епістемологічних привілеїв судити, оцінювати і тлумачити світ, не обтяжений інтересами та боротьбою стосунків. Ми, сказати б, *складаємося* зі зв'язків, а не перебуваємо поза або над ними. І нам як інтелектуалам, гуманітарям, секулярним критикам слід розуміти Сполучені Штати у світі націй і влади *зсередини* реальности, адже ми її учасники, а не відірвані зовнішні спостерігачі, котрі, як Олівер Ґолдсміт у чудовому вислові Єйтса, «неквапно сьорбають мед із горщика свого ума»[27].

Останні розвідки з сучасної европейської та американської антропології доволі цікаво й симптоматично відбивають ці ломиголовки і плутанину. Головний конститутивний елемент такої культурної практики й інтелектуальної діяльности – це нерівні силові стосунки між зовнішнім західним ентографом-спостерігачем і примітивною або принаймні іншою, але напевне слабшою і менш розвиненою неевропейською і незахідною людиною. У своєму надзвичайно багатому творі «Кім» Кіплінґ екстраполює політичне значення цих стосунків і втілює їх в образі полковника Крейтона, етнографа, відповідального за Картографічну службу Індії, а ще голови британської розвідки в Індії – «великої гри», до якої належить молодий Кім. Ці проблематичні стосунки часто повторювались у модерній західній антропології, а останні праці кількох теоретиків мають до діла з май-

[27] Єйтс Вільям Батлер. Кров і місяць / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 176.

же неподоланною суперечністю між замішаними на силі політичними реаліями та науковим і людським бажанням герменевтично і співчутливо зрозуміти Іншого у спосіб, який не зазнав упливу сили.

Питання про успіх або поразку цих спроб не таке цікаве, як питання про те, що їх вирізняє й уможливлює, а саме гостре й розгублене усвідомлення невідворотного і всеосяжного імперського оточення. Мені не відомий спосіб осягнути світ ізсередини американської культури (з цілою її історією викоренення й приєднання) без одночасного осягнення самого імперського контексту. Я назвав би це культурним фактом надзвичайної політичної й інтерпретативної важливости, попри те, його не визнають у теорії культури й літератури, його постійно оминають і відмежовують у культурних дискурсах. Читаючи більшість деконструктивістів культури, марксистів або нових історицистів, бачимо авторів, чий політичний обрій та історичне місце – всередині суспільства й культури, надто вплутаних в імперське домінування. Проте ці обрії майже не помічені, імперське оточення практично не визнане, усвідомлення імперської закритости фактично табуйоване. Натомість складається враження, що інтерпретація інших культур, текстів і народів (яка насправді є суттю інтерпретації як такої) відбувається в безчасовому вакуумі, настільки всепрощальному й потуральному, що вона одразу стає універсальною – без прив'язаности, інтересів і заборон.

Звісно, ми живемо у світі не самих лише товарів, а й репрезентацій, а репрезентації – їхнє продукування, обіг, історія та інтерпретація – це чистий елемент культури. У найновіших теоріях проблему репрезентації називають центральною, проте рідко коли розглядають у її справжньому політичному, здебільшого імперському контексті. Натомість ми маємо, з одного боку, ізольовану культурну царину, яку вважають безперешкодно й безумовно відкритою для невпливових теоретичних роздумів і розвідок, з іншого боку – зіпсовану політичну царину, де повинна відбуватися справжня боротьба інтересів. Для фахового дослідника культури – гуманітаря, критика, науковця – лише одна царина дотична до його діяльности. Ба більше, вважається, що ці дві царини роз'єднані, тоді як вони не просто пов'язані, а є одним цілим.

Це роз'єднання закладає радикальне підтасовування фактів. Із культури, заплямованої стосунками з владою, знімають тягар відповідальности за ці стосунки; репрезентації трактують лише як аполітичні образи, що потребують граматичної й синтаксичної аналізи, як численні граматики обміну, – й відрив теперішнього від минулого вважається завершеним. Проте, позаяк це роз'єднання сфер ані нейтральне, ані випадкове, його реальне значення полягає в акті співучасти, у виборі гуманітаря на користь закритої, відмежованої, систематично очищуваної текстуальної моделі, а не моделі войовничішої, принципові ознаки якої неминуче обертаються довкруг нескінченної боротьби навколо питання самої імперії.

Можна сказати й інакше, використовуючи всім відомі приклади. Впродовж щонайменше десяти років у Сполучених Штатах тривала доволі серйозна дискусія про значення, зміст і завдання ліберальної освіти. Більша частина цієї дискусії (хоч і не вся вона) виникла в університетському середовищі після заворушень 1960-х років. Тоді вперше в цьому сторіччі руйнівні сили, що їх вивільнили соціяльно й інтелектуально інспіровані провокації, поставили під сумнів структуру, авторитет і традицію американської освіти. Здобули престиж та прихильність новіші течії академічної думки і те, що називають теорією: у цій графі зібралося багато нових дисциплін, як-от психоаналіза, лінґвістика й ніцшеанська філософія, вигнані з таких традиційних галузей, як філологія, етика й природничі науки. Вони, здається, підірвали авторитет і стабільність усталених канонів, добре розбудованих царин, непорушних процедур акредитації, дослідження й розподілу інтелектуальної праці. Те, що все це сталося на скромній і обмеженій території культурно-академічного праксису одночасно з потужною хвилею антивоєнного й антиімперіялістичного протесту, було не випадковим, а радше справжнім політичним та інтелектуальним поєднанням обставин.

Велика іронія є в тому, що наші пошуки наново наснаженої, відновленої традиції в метрополії почалися після виснаження модернізму і проявляються у вигляді постмодернізму або, як я вже казав раніше, цитуючи Ліотара, втрати леґітимізуючої влади наративу західної емансипації та просвітництва. Водночас модернізм віднаходиться у колишньому колонізованому, периферійному світі, де тон задають опір, логіка насмілювання й різ-

номанітні дослідження вікових традицій (в ісламському світі – al-Turath).

Одинока відповідь західного світу новим обставинам була абсолютно реакційною: намагання підняти старі авторитети й канони, спроби відновити десять, чи двадцять, чи тридцять важливих західних книжок, без яких західна людина не може вважатися освіченою – усе це виражено в риториці войовничого патріотизму.

Проте може бути й інша відповідь. До неї варто тут звернутися, бо вона відкриває важливу теоретичну можливість. Культурний досвід або взагалі кожна культурна форма засадничо, у своїй суті, гібридна, тому якщо з часів Іманyїла Канта Захід практикував ізолювання культурної й естетичної царин від мирського світу, то нині настав час знову їх поєднати. Це справа непроста, бо, на моє переконання, сама суть західного досвіду, принаймні з кінця XVIII сторіччя, полягала не лише в тому, щоб запанувати над віддаленими землями і посилити гегемонію, а й у розведенні культури та досвіду в позірно окремі сфери. Утворення на зразок рас і націй, сутності на кшталт англійськости чи орієнталізму, способи виробництва, як-от азійський чи окцидентальний – усе це, на мою думку, свідчить на користь ідеології, культурні кореляти якої добре передують фактичному накопиченню імперських територій в усьому світі.

Більшість істориків імперії вважають, що формально «доба імперій» почалася приблизно 1878 року – від «бійки за Африку». Пильніша аналіза культурної дійсности відкриває набагато раніші, глибші й упертіші погляди на закордонну гегемонію Европи. Вже наприкінці XVIII сторіччя ми бачимо зв'язну і цілком завершену систему ідей, наслідком яких була низка невідлучних від них подій, як-от перші великі послідовні завоювання під проводом Наполеона, постання націоналізму й европейської національної держави, масштабна індустріялізація та зосередження влади в руках буржуазії. У цей-таки період роман і новий історичний наратив перевершують інші оповідні форми, утверджуючи важливість суб'єктивности для історичного часу.

Проте більшість істориків культури й, напевне, усі літературознавці не завважили *географічного* транскрибування, теоретичного картографування й окреслення території, на яких ґрунтуються західна художня література, історичне письмо й філо-

софський дискурс того часу. Їм передує авторитет европейського спостерігача – мандрівника, торговця, науковця, історика, романіста. Далі – просторова ієрархія, в якій сама метрополія, а з часом і економіка метрополії розглядаються як такі, що залежать від закордонної системи територіяльного контролю, економічної експлуатації та соціокультурного бачення. Без цієї системи стабільність і процвітання вдома (а «дім» тут – слово з надзвичайно сильним резонансом) були б неможливі. Мою думку чудово ілюструє приклад із «Менсфілд парку» Джейн Остен: рабовласницька плантація Томаса Бертрама в Антиґуа виявляється незбагненно конечною умовою стабільности і краси Менсфілд парку, описаного в категоріях етики й естетики задовго до «бійки за Африку» і до офіційного початку доби імперії. Цитуючи Джона Стюарта Міла у «Принципах політекономії»:

> Навряд чи ці [наші віддалені володіння] можна сприймати як країни... радше як віддалені сільськогосподарські чи виробничі маєтки, що належать більшій спільноті. Наприклад, наші вестіндські колонії не можна розглядати як країни з власним виробничим капіталом... [бо це радше] місце, де Англії зручно продукувати цукор, каву та кілька інших тропічних товарів [51].

Прочитайте цей надзвичайний пасаж разом із романом Джейн Остен – і проступить далеко не така великодушна картинка, ніж та, що зазвичай представляє культурні формації доімперіялістичної доби. В голосі Міла чути безжальні власницькі нотки білого господаря, звиклого викреслювати зі своєї свідомости існування, роботу і страждання мільйонів рабів, перевезених «середнім рейсом»[28], редукованих до самого лише збірного статусу «для вигід власників». За словами Міла, ці колонії треба сприймати як зручності і не більше. Таке ставлення потверджує

[28] «Середнім рейсом» [Middle Passage] називався відтинок традиційного маршруту атлантичної работоргівлі між африканським та американським узбережжями. Атлантична работоргівля мала «трикутникову» форму: кораблі вирушали з Европи, навантажені крамом для африканських ринків; в Африці крам продавали або обмінювали на рабів, яких потім транспортували до Америки; в Америці рабів продавали або обмінювали на товари для европейських ринків, після чого кораблі поверталися до Европи. За місцем у цьому маршруті перший перетин Атлантичного океану назвали «середнім рейсом».

Джейн Остен, котра у «Менсфілд парку» зводить багатостраждальне карибське життя до якогось пів тузіня побіжних згадок про Антиґуа. Чи не те саме можна сказати про інших канонічних письменників Британії і Франції. Одним словом, метрополія отримує свій авторитет великою мірою за рахунок знецінення й експлуатації віддалених колоніяльних володінь. (Недаремно Волтер Родні назвав свій великий деколонізаційний трактат 1972 року «Як Европа недорозвинула Африку».)

Нарешті авторитет спостерігача й авторитет европейської географічної центральности підкріплює культурний дискурс, який обмежує неевропейськість, зводячи її до вторинного расового, культурного й онтологічного статусу. І хоч як парадоксально, та ця вторинність суттєва для першости европейськости. Звісно, цей парадокс досліджували Сезер, Фанон і Мемі, однак те, що його рідко вивчали дослідники апорій і неможливостей прочитань, – лише одна з багатьох іроній модерної критичної теорії. Так, мабуть, сталося, бо він наголошує не стільки на тому, *як* читати, а радше *що* читати і *де* про це написано та представлено. Величезна заслуга Конрада полягає в тому, що в його такій складній і такій розщепленій прозі зазвучала автентична імперіялістична нота: як забезпечити сили всесвітнього накопичення й панування самопідкріплюваним ідеологічним двигуном (те, що Марлов у «Серці темряви» називає дієвістю, ґрунтованою на відданості ідеї, яка стоїть за «цим», себто за відбиранням землі у тих, хто має темніший колір шкіри і пласкіший ніс) та водночас замовчувати цей процес, стверджуючи, що культура й мистецтво не мають з «цим» нічого спільного.

Повне питання звучатиме так: що читати і що робити з тим читанням? Усі зусилля, вкладені в критичну теорію, в роман і демістифікаційні теоретичні практики, як-от новий історицизм, деконструкція чи марксизм, уникали головного, на мій погляд, визначального політичного горизонту модерної західної культури – імперіялізму. Таке масове уникання закріпило канони залучення й вилучення: залучаються всі руссо, ніцше, вордсворти, дикенси, флобери та інші і водночас вилучаються їхні стосунки із затяжною, складною й неоднорідною справою імперії. Але чому питання полягає в тому, що і де прочитати? Дуже просто: критичний дискурс не звертав уваги на вельми привабливу і розмаїту постколоніяльну літературу, що постала як опір імпе-

ріялістичній експансії Европи та Сполучених Штатів упродовж останніх двох сторіч. Читаючи Остен, не знаючи Фанона, Кабрала й інших, ми відриваємо модерну культуру від її зв'язків і зобов'язань. Такий підхід треба змінити.

Одначе мета мусить бути ширшою. Критична теорія й історико-літературні дослідження перетлумачили і перезатвердили головні взірці західної літератури, мистецтва й філософії. Більшість цих праць дуже захопливі й переконливі, хоча незрідка в них відчувається більше переробки й удосконалення, ніж відданости тому, що я назвав би секулярною й асоційованою критикою. Така критика неможлива без глибокого розуміння того, як свідомо вибрані історичні моделі стосуються соціяльних та інтелектуальних змін. Але якщо прочитувати й інтерпретувати модерну европейську й американську культуру як таку, що мала щось спільне з імперіялізмом, обов'язковою стає також реінтерпретація канону у світлі тих текстів, місце яких у цьому каноні мало пов'язували з европейською експансією і надавали йому недостатньої ваги з огляду на неї. Інакше кажучи, така процедура зумовлює прочитання канону як поліфонічного акомпанементу европейській експансії, відкориґовує напрям і переглядає значення письменників на зразок Конрада й Кіплінґа. Їх завжди читали як розвагу, а не як письменників, чия відверто імперіялістична тематика приховано або ж імпліцитно існувала задовго до них у творах, скажімо, Остен чи Шатобріяна.

По-друге, слід розпочати теоретичну роботу для означення стосунку між імперією та культурою. Цей процес уже має кілька віх, наприклад праці Кірнана або Мартина Ґріна, але інтерес до теми ще слабкий. Однак, як я вже зазначав, ситуація починає змінюватися на краще. Ціла низка праць із інших дисциплін, нова група здебільшого молодих науковців і критиків – і тут, і в «третьому світі», і в Европі – розпочинають теоретичну й історичну справу. Багато з них у той чи той спосіб, здається, наближаються до питань імперіялістичного дискурсу, колоніялістичної практики тощо. В теорії ми ще перебуваємо на стадії спроб інвентаризувати *запотребуваність* культури імперією, та й ці спроби хіба тільки починають розвиватися із зародкового стану. В міру того як вивчення культури сягає в царину мас-медій, популярної культури, мікрополітики тощо, загострюється увага до моделей влади й гегемонії.

По-третє, ми повинні завжди пам'ятати про прероґативи сьогодення як дороговкази й парадигми для вивчення минулого. Коли я наполягав на поєднанні і зв'язках між минулим і теперішнім, між імперіялізатором та імперіялізованим, між культурою та імперіялізмом, я робив це не для того, щоб вирівняти чи зменшити відмінності, а радше для того, щоб наголосити взаємозалежність між речами. Імперіялізм як досвід із вирішальним культурним виміром настільки широкий і різнобарвний, що ми повинні говорити про взаємонакладні території та переплетені історії – спільні для чоловіків і жінок, білих і небілих, жителів метрополії і периферії, для минулого, і теперішнього, і майбутнього. Ці території й історії можна побачити лише з перспективи цілісности секулярної історії людства.

Частина друга

Консолідоване бачення

Ми називали себе “групою вторгнення”, адже прагнули увірватися до затхлих зал англійської зовнішньої політики і, незважаючи на колії, прокладені для нас нашими предками, витворити на Сході новий народ.

Т. Е. Ловренс, *«Сім стовпів мудрости»*

1. Наратив і соціяльний простір

У британській і французькій культурах XIX – початку XX ст. майже повсюдно можна виявити алюзії на імперію, проте найчастіше і найрегулярніше вони трапляються саме в британському романі. Разом ці алюзії складають те, що я назвав «структурою ставлення і референції». «Менсфілд парк» – роман, який у доробку Джейн Остен оприявнює етичні й соціяльні цінності, засадничі для інших її творів, – пронизують референції на віддалені володіння сера Томаса Бертрама. Ці володіння дають серу Томасу його багатство, створюють приводи для від'їздів, закріплюють його соціяльний статус удома й за кордоном, уможливлюючи існування його цінностей, які, зрештою, поділяє і Фані Прайс (і сама Остен). Якщо, як каже Остен, це роман про «впорядковування», то право на колоніяльні володіння безпосередньо сприяє встановленню соціяльного порядку й етичних пріоритетів удома. Можна пригадати й народжену у Вест-Індії Берту Мейсон, божевільну дружину Рочестера з «Джейн Ейр»[29], чия загрозлива присутність замкнена в кімнаті на горищі. Джозеф Седлі з «Ярмарку суєти» Текерея[30] – індійський набоб, чий норов і надмірне (вочевидь, незаслужене) багатство переплітаються зі, зрештою, неприйнятною нещирістю Бекі. Останній протиставлена, своєю чергою, пристойність Амелії, кінець кінцем, відповідно винагороджe-

[29] Укр. переклад див.: Бронте Шарлотта. Джен Ейр / Пер. з англ. Петро Соколовський. – Х. : Фоліо, 2004. – 480 с.

[30] Укр. переклад див.: Теккерей Вільям Мейкпіс. Ярмарок суєти / Пер. з англ. Ольга Сенюк – Х.: Фоліо, 2003. – 398 с.

на. А наприкінці роману Джозеф Добін безтурботно заходиться писати історію Пенджабу. Корабель «Троянда» мандрує Карибами та Південною Америкою в романі Чарлза Кінґслі «Вествард Го!». У «Великих сподіваннях» Дикенса Ейбл Меґвіч – каторжник, засланий до Австралії, а його багатство (про походження якого навіть не здогадується Піп-тріюмфатор – провінційний юнак, котрий під машкарою джентльмена процвітає в Лондоні) за іронією долі вможливлює великі сподівання, що їх плекає Піп. У багатьох інших романах Дикенса бізнесмени мають зв'язки з імперією (варто згадати лише Домбі та Квілпа). У «Танкреді» Дизраелі та «Денієлі Деронді» Еліот Схід виступає як середовище, де живуть тубільці (або европейський іммігрантський люд), а також як територія, об'єднана під владою імперії. Ралф Тушет із «Портрета дами» Генрі Джеймса подорожує Алжиром і Єгиптом. А що вже казати про Кіплінґа, Конрада, Артура Конан Дойла, Райдера Гаґарда, Р. Л. Стивенсона, Джорджа Орвела, Джойса Кері, Е. М. Форстера та Т. Е. Ловренса – у їхніх творах імперія відіграє роль кардинально важливої обставини.

У Франції ситуація була інакшою, бо на початку XIX сторіччя французькі імперські нахили відрізнялися від англійських, підтримуваних неперервністю і стабільністю самого державного устрою Англії. Політичне задкування, втрата колоній, незахищеність володінь та зміни у філософії, через які проходила Франція під час Великої французької революції й доби Наполеона, призвели до того, що французька імперія мала не таку стабільну ідентичність і менш ґарантовану присутність у французькій культурі. Риторика імперської величі вчувається у творах Шатобріяна й Лямартина; в малярстві, в історичних і філологічних писаннях, у музиці й театрі подибуємо доволі чітке уявлення про віддалені володіння Франції. Проте загалом у культурі аж до другої половини сторіччя вагоме, майже філософське відчуття імперської місії (як у Британії) трапляється рідко.

Існує також щільний корпус американських творів, синхронних зі згаданими британськими і французькими працями, який представляє особливо гострий імперський тип. Хоча – парадоксально – у його підґрунті лежить нещадний антиколоніялізм, спрямований проти Старого світу. Пригадаймо, напри-

клад, пуританську «виправу до диких земель», пізніший надміру нав'язливий інтерес Купера, Твена, Мелвіла й інших письменників до експансії США на захід, а заразом і до тотальної колонізації та знищення корінного американського життя (що його вивчали Ричард Слоткін, Патриція Лімерик і Майкл Пол Роджин) [1]. Імперський мотив з'являється, щоб скласти конкуренцію европейському. (У частині IV цієї книжки я звернуся до інших, сучасніших аспектів, пов'язаних зі Сполученими Штатами імперського ґатунку кінця XX ст.)

Будучи орієнтиром, точкою відліку, цілком імовірним джерелом багатства й послуг, метою подорожей упродовж більшої частини европейського XIX сторіччя, імперія кодифіковано присутня (хоча тільки непрямо помітна) в художній літературі. Це дуже нагадує присутність слуг у великих домах і в романах: їхню працю сприймають як даність, про яку нечасто згадують, яку рідко вивчають (хоча Брюс Робінс нещодавно написав про це [2]) і якій здебільшого не надають значення. Наведу іншу цікаву аналогію: імперські володіння – анонімні, спільні, завжди *напохваті* – схожі на категорію вигнанців – міґраційних робітників, тимчасових працівників або сезонних ремісників (проаналізовані Ґаретом Стедменом Джонсом [3]). Значення має їхня присутність, а не імена й особистості. Вони приносять прибуток, не будучи вповні присутніми. Послуговуючись дещо самовдоволеним висловом Ерика Вулфа, можна сказати, що це літературний аналог «людей без Історії» [4]. Від них залежали економіка й державний устрій, підтримувані імперією, але їхня реальність не вимагала історичної та культурної уваги.

В усіх цих випадках факти імперської присутности асоціюються з великими володіннями, розлогими та почасти незнаними територіями, ексцентричними або неприйнятними людськими істотами, пошуками щастя або гонитвою за мрією, на зразок еміґрації, загрібання грошей і сексуальних пригод. До колоній відсилають опальних молодших синів, потерті життям старші родичі вирушають туди в пошуках утраченого щастя (як у «Кузині Беті»[31] Бальзака), підприємливі молоді мандрівники їдуть показитися та поколекціонувати екзотику. Колоніяльні те-

[31] Укр. переклад див.: Бальзак Оноре де. Бідні родичі. Кузина Бета / Пер. з фр. Валер'ян Підмогильний. – К., 1929. – 474 с.

риторії – царини можливостей, і вони завжди асоціювалися з реалістичним романом. Фактично не можна уявити собі Робінзона Крузо без колонізаційної місії, яка дозволяє йому створити власний новий світ у далеких закутках африканських, тихоокеанських і атлантичних диких земель. Проте чимало великих авторів реалістичного роману XIX сторіччя менш догматичні щодо колоніяльного панування й колоніяльних володінь, аніж Дефо чи пізніші письменники на кшталт Конрада або Кіплінґа. Доба останніх ознаменувалася великою виборчою реформою та масовою участю в політичному процесі – імперська конкуренція перетворилася на вкрай нав'язливу внутрішню проблему. У завершальний рік XIX сторіччя – після «бійки за Африку», консолідації французької колоніяльної імперії, анексії Філіпін Америкою та досягнення Британією вершин свого панування в Південній Азії – імперія стала всесвітньою справою.

Слід відзначити, що критика, котра в інших ситуаціях надзвичайно ретельно й винахідливо шукає теми для обговорення, залишила ці колоніяльні й імперські реалії без уваги. Вагомий унесок зробили ті письменники й критики (але їх порівняно мало), хто досліджує стосунки між культурою й імперією (серед них Мартин Ґрін, Молі Мегуд, Джон МакКлюр й особливо Патрик Брентлінґер). Проте їхній підхід, по суті, оповідний і описовий: вони вказують на існування таких тем, на важливість певних історичних кризових станів, на вплив і міцність уявлень про імперіялізм. Окрім того, вони охоплюють величезні обсяги матеріялу [5]. Майже завжди вони критикують імперіялізм, спосіб життя, який Вільям Еплмен Вільямс окреслив як такий, що поєднується з усіма видами інших ідеологічних переконань (навіть антиномічних), адже впродовж XIX сторіччя «імперські територіяльні апетити зробили неминучим розвиток відповідної ідеології» в союзі з військовими, економічними й політичними методами. Ці методи уможливили «збереження й розширення імперії, не марнуючи її психічної, культурної та економічної основи». У працях цих науковців є натяки на те, що, знову цитую Вільямса, імперіялізм продукує хворобливі образи самого себе, наприклад образ «милосердного прогресивного поліціянта» [6].

Проте розвідки цих критиків, переважно описових і позитивістичних, разюче відрізняються від тієї дещиці загальнотео-

ретичних та ідеологічних унесків, серед яких «Мітологія імперіялізму» Джони Рескіна, «Рабство, імперіялізм і свобода» Ґордона К. Льюїса, «Марксизм та імперіялізм» В. Ґ. Кірнана і його головна праця «Повелителі роду людського» [7]. Усі ці книжки, суттєво завдячуючи марксистській аналізі й будуючись на марксистських засадах, засвідчують центральне місце імперіялістичної думки в модерній західній культурі.

Однак жодна з них не справила належного впливу на наші ставлення до канонічних творів европейської культури XIX–XX сторіч. Головні фахівці-критики просто іґнорують імперіялізм. Наприклад, перечитуючи нещодавно чудову книжечку Лайонела Трилінґа про Е. М. Форстера, я був уражений тим, що у своєму загалом проникливому міркуванні про «Говардс-Енд» він жодного разу не згадує імперіялізм, який у моєму прочитанні неможливо випустити, а тим більше зіґнорувати. Зрештою, Генрі Вілкокс і його родина – колоніяльні фермери, які вирощують кавчук. «Вони мали колоніяльний дух і завжди прямували до тих місць, де біла людина могла непомітно нести свій тягар» [8]. І Форстер часто зіставляє та пов'язує цей факт зі змінами, які відбуваються в Англії і впливають на Леонарда та Джекі Бест, Шлеґелів і на сам Говардс-Енд. Ще несподіваніший випадок – «Культура та суспільство» Реймонда Вільямса, яка взагалі не зачіпає імперський досвід. (Якось в інтерв'ю авторові закинули цілковиту відсутність цієї теми в його праці, адже імперіялізм «не був чимось другорядним і зовнішнім – він був абсолютно конститутивним для цілої природи англійського політичного й соціяльного порядку, ...*найпомітнішим* фактом» [9]. Вільямс відповів, що під час написання «Культури та суспільства» його валлійський досвід, який мав би уможливити його міркування про досвід імперський, перебував «у стані непевности») [10]. Кілька провокативних сторінок у «Селі та місті», які стосуються культури й імперіялізму, периферійні щодо головної думки цього твору.

Чому трапилися ці пропуски? І як центральність імперського бачення відбилася в культурі й підтримувалася культурою, яка це бачення випродукувала, а тоді якоюсь мірою приховала, але й сама теж змінилася під його впливом? Звісно, якщо людина має колоніяльне походження, то імперська тема стає визначальною в її формуванні, а якщо ця людина – ще й відданий критик

европейської літератури, то ця тема безперечно її вабитиме. Індійський чи африканський дослідник англійської літератури читає, скажімо, «Кіма» або «Серце темряви» з інакшою критичною наполегливістю, ніж американський чи британський науковець. Проте як можна сформулювати стосунки між культурою й імперіялізмом поза персональними свідченнями? Поява колишніх колоніяльних суб'єктів у ролі інтерпретаторів імперіялізму та їхній суттєвий культурний уплив наділили імперіялізм яко предмет дослідження та завзятої ревізії помітною, сказати б, рельєфною ідентичністю. Однак як можна нав'язати активний контакт між са́ме цим видом постімперських свідчень і досліджень, що зазвичай перебувають на маргінесах критичного дискурсу, та нинішніми теоретичними клопотами?

Імперські інтереси конститутивно важливі для культури модерного Заходу – такий погляд, як я вже казав, витворює сприйняття цієї культури під кутом зору одночасно антиімперіялістичного опору і проімперіялістичної апології. Що це означає? А те, що ми не мусимо забувати: до середини XX сторіччя західні письменники – Дикенс чи Остен, Флобер чи Камю – писали суто для західної авдиторії, навіть коли йшлося про героїв, місця або ситуації, в той чи той спосіб пов'язані з віддаленими територіями, які належали европейцям. Джейн Остен у «Менсфілд парку» згадує Антигуа, а в «Переконанні» – землі, відвідані британським флотом. Вона робить це, абсолютно незважаючи на можливу реакцію корінного населення Карибських островів чи Індії. Проте це не означає, що ми повинні чинити так само. Тепер ми знаємо, що ці неевропейські народи не були байдужими до поширеної на них влади чи до загального мовчання, на якому ґрунтувалися в різний спосіб спрощені форми їхнього існування. Отже, слід читати великі канонічні тексти й, очевидно, цілий архів модерної та домодерної европейської й американської культури, намагаючись віднайти, розширити, наголосити й висловити те, що ці твори замовчали, змарґіналізували або ідеологічно репрезентували (наприклад, індійських персонажів Кіплінґа).

У практичних термінах «контрапунктовим прочитанням» я називаю прочитання тексту з розумінням чинників, задіяних у ситуаціях, коли автор показує, наприклад, що вважає колоніяльну цукрову плантацію важливою для підтримання певного три-

бу життя в Англії. Мало того, як і будь-який літературний твір, згадані мною романи не обмежені своїми формальними історичними зав'язками і розв'язками. Письменники згадують Австралію в «Дейвіді Коперфілді» або Індію у «Джейн Ейр», бо це *можливо*, бо це британська держава (а не просто письменницька примха) уможливила побіжні згадки про ці величезні привласнені землі. Однак правда й те, що згодом ці колонії визволилися від прямого й непрямого панування – цей процес розпочався й розгорнувся ще за присутности британців (чи французів, португальців, німців, ін.), хоча увагу на це звертали хіба тоді, коли намагалися придушити тубільний націоналізм. Мені йдеться про те, що контрапунктове прочитання мусить ураховувати обидва процеси: імперіялізм та опір йому. Цього можна досягнути, розширюючи наше прочитання текстів, щоб охопити те, що колись силоміць відкинули. Наприклад, у «Сторонньому» Альбера Камю – всю попередню історію французького колоніялізму, знищення ним алжирської держави та пізніше постання незалежного Алжиру (проти якого був налаштований Камю).

Кожен текст, як і кожен реґіон світу, має свій особливий дух, свої власні, взаємонакладні з іншими досвіди та взаємозалежні історії конфлікту. У кожному витворі культури можна успішно розмежувати його особливість і його самостійність (чи герметичну закритість). Звісно, жодне прочитання не повинно вдаватися до таких узагальнень, які стирали б ідентичність конкретного тексту, автора або руху. Воно має відкривати для дискусії те, що в кожному творі чи авторі було (або вважалося) відомим і визначеним. Індія в романі «Кім» Кіплінґа – постійна й невідворотна. І ця ознака притаманна не тільки цьому чудовому роману, а й Британській Індії, її історії, керівникам та апологетам. Так само – це не менш важливо – властива вона й Індії, за яку борються індійські націоналісти, їхній країні, котру вони хочуть відвоювати. Усвідомлюючи ці протистояння в Кіплінґовій Індії мірою того, як вони розгортаються в цьому мистецькому шедеврі, ми розуміємо, як розвивався і сам імперіялізм, і подальший антиімперіялістичний опір. Читаючи текст, слід відкрити його і для того, що до нього увійшло, і для того, що вилучив його автор. Кожен твір культури – це бачення свого часу, яке треба зіставляти з різними пізнішими ревізіями, які він же й

спровокував. У цьому випадку – з досвідом націоналізму в Індії після здобуття нею незалежности.

На додаток треба пов'язати наративні структури з ідеями, поняттями й досвідами, на які вони спираються. Наприклад, африканці Конрада походять із величезної бібліотеки так званого «африканізму» та з особистого досвіду письменника. Такого поняття, як *безпосередній* досвід (або *безпосереднє* відображення) світу, в лексиці тексту немає. На враження Конрада від Африки неминуче вплинули знання, відомості й тексти про цей материк, на які він посилається в «Особовій справі». У «Серці темряви» ми вже бачимо результат творчої взаємодії його вражень від цих текстів із вимогами й умовностями наративу, а також з особистим генієм і власною історією Конрада. Казати, що ця надзвичайно багата суміш «відбиває» Африку або навіть відбиває враження від Африки, було б дещо малодушно й напевне оманливо. В «Серці темряви» – романі, який мав величезний уплив і спровокував велику кількість прочитань та образів, – ми бачимо політизовану, ідеологізовану Африку, фактично імперіялізовану та пошматовану численними імперськими інтересами й ідеями, а не лише її буквальний фотографічний «відбиток».

Може, дещо перебільшуючи, я хочу підкреслити, що «Серце темряви» і створений у ньому образ Африки – це не «лише» література. Цей твір виявився втягнутим у «бійку за Африку» (і становить її органічну частину), яка точилася якраз тоді, коли Конрад писав роман. Цей письменник справді мав невелику авдиторію. Правда й те, що він був дуже критично налаштований до бельгійського колоніялізму. Проте більшість европейців найтісніше наближалися до Африки, читаючи такий доволі вишуканий текст, як «Серця темряви». У цьому вузькому значенні він ставав частиною европейської спроби вхопитися за Африку, замислитися над нею та вибудувати плани щодо неї. Репрезентувати Африку означає вступити в битву за Африку, безперечно пов'язану з пізнішим опором, деколонізацією тощо.

Літературні твори, особливо ті, що їхньою очевидною темою є імперія, мають природно неохайний, навіть незграбний вигляд у такому переобтяженому й перевантаженому політичному оточенні. Однак, попри свою істотну складність, твори на кшталт «Серця темряви» – це дистиляції, спрощення, низка виборів,

зроблених автором, набагато менше безладні, ніж дійсність. Хоча автори дуже ретельно продумують такі історії, як «Серце темряви», а читачі сильно ними переймаються, позаяк вони мусять відповідати потребам наративу (який, зрештою, мусимо додати, робить доволі конкретний внесок у боротьбу за Африку), несправедливо було б уважати ці витвори абстракціями.

Інтерпретація такого гібридного, мішаного і складного тексту вимагає особливої пильности. Модерний імперіялізм був настільки глобальним і всеохопним, що фактично ніщо не могло уникнути його впливу. Крім того, як я вже казав, імперські змагання тривають від XIX сторіччя й дотепер. Зважати чи не зважати на зв'язки між текстами культури й імперіялізмом означає зробити *вже зроблений* вибір: вивчати їх, критикуючи та пропонуючи альтернативи, чи не вивчати, залишаючи недослідженими і явно незміненими. Однією з причин написати цю книжку стало бажання продемонструвати, як далеко сягають пошуки віддалених володінь, занепокоєння й усвідомлення факту їхнього існування (не тільки в Конрада, а й у тих, про кого ми ніколи не думали в такому контексті, як-от у Текерея чи Остен) і наскільки важлива та плідна для критика увага до цього матеріялу – не лише з очевидних політичних причин, а й тому, що, як я вже доводив, саме цей тип уваги дозволяє читачеві проінтерпретувати канонічні тексти XIX і XX сторіч за допомогою наново позиціонованого інтересу.

Однак повернімося до «Серця темряви». У ньому Конрад пропонує неймовірно натякову стартову точку для зіткнення віч-на-віч із цими складними питаннями. Пригадаймо, що Марлов надзвичайно проникливо протиставляє римських колонізаторів колонізаторам модерним, оприявнюючи особливе поєднання влади, ідеологічної енергії та практичного ставлення, властиве европейському імперіялізму. Давні римляни, каже він, «аж ніяк не були колонізаторами, їхнє управління було самим лише визискуванням». Ці люди просто завойовували і більше майже нічого не робили. Натомість «нас рятує дієвість – відданість дієвості», на відміну від римлян, які покладалися на грубу силу, зазвичай просто на «випадок, що є вислідом слабкости інших». Проте сьогодні, «завоювання землі, яке здебільшого означає відбирання її в тих, хто різниться від нас тілобудовою або пласкішим носом, не така вже й гарна річ, коли до неї

придивитися ближче. Спокутує його лише ідея. Ідея в його основі, не сентиментальна відмовка, а ідея та безкорислива віра в цю ідею – щось, що можна заснувати, перед чим поклонятися і чому приносити жертви...» [11] Розповідаючи про свою подорож великою рікою, Марлов розвиває цю думку, відзначаючи відмінність між бельгійською жадібністю та, зрозуміло, британською раціональністю у провадженні імперіялізму [12].

У цьому контексті спасіння – цікаве поняття. Воно відділяє «нас» від гідних зневаги й засудження римлян і бельгійців, чия жадібність не приносить користи ні їм самим, ані підлеглим їм землям і народам. «Нас» рятує те, що, по-перше, нам немає потреби дивитися безпосередньо на результати наших дій. Практика дієвости, яка без залишку використовує і землю, і людей, замкнула нас у колі, що його ми самі й замкнули: наше панування повністю об'єднало територію та її жителів і, будучи, своєю чергою, дієвою відповіддю на їхні гострі потреби, повністю об'єднує й нас. Навіть більше, вустами Марлова Конрад говорить про спокуту, що в певному сенсі є кроком поза спасіння. Якщо спасіння рятує нас самих, заощаджує час і гроші, а також уберігає від виснаження короткочасного завоювання, то спокута поширює спасіння в іншу площину. Спокута приходить із часом у самовиправданні, даному через ідею чи місію, у структурі, яка повністю оточує людину й перед якою вона схиляється, хоч створила її передусім вона сама, та яку – хай як це іронічно – відмовилася вивчати, бо сприймає її як даність.

Отже, Конрад уловив два доволі відмінні, але тісно споріднені аспекти імперіялізму: ідею, що ґрунтується на праві захоплювати території, за якою стоїть цілком зрозуміла сила і яка має непомильні наслідки, та практику, що, по суті, цю ідею приховує, затьмарює, створюючи режим виправдання самозвеличувальної і самопороджуваної влади, встановлений між жертвою імперіялізму та його носієм.

Якщо просто вилучити цей арґумент із «Серця темряви», як цидулку з пляшки, ми геть упустимо його надзвичайну силу. Конрадів арґумент уписаний просто в саму форму наративу – таким він його успадкував, таким і послуговувався. Я піду ще далі, стверджуючи, що без імперії не було б европейського роману, яким ми його знаємо. Насправді, вивчаючи імпульси, які викликали появу европейського роману, можна побачити зовсім неви-

падковий збіг моделей наративної влади, конститутивних для роману, з одного боку, та комплексу ідеологічних конфігурацій, що лежить в основі схильности до імперіялізму, з другого.

Кожен романіст і кожен критик чи теоретик европейського роману завважує його інституційний характер. Роман засадничо прив'язаний до буржуазного суспільства. За словами Шарля Моразе, роман супроводжує і навіть становить частину завоювання західного суспільства тим, що він називає «les bourgeois conquérants»[32]. Не менш важливим видається й те, що роман зародився в Англії. Він починається від «Робінзона Крузо» – твору, де герой засновує новий світ, яким він править і який відвойовує для християнства й Англії. Хоча появу Крузо вочевидь уможливила ідеологія закордонної експансії, стилістично й формально пов'язана з наративами дослідницьких мандрівок XVI і XVII сторіч, які лягли в основу великих колоніяльних імперій, головні романи, написані після Дефо, і навіть пізніші твори самого Дефо вже не виглядають абсолютно відданими ідеї захопливих заморських проєктів. «Капітан Синґлтон» – це історія пірата, котрий багато мандрує Індією й Африкою. «Мол Флендерс» – роман, збудований на можливості цілковитого звільнення головної героїні від злочинного минулого, яку дає Новий світ. Філдинґ, Ричардсон, Смолет і Стерн не пов'язують так безпосередньо свої наративи з накопиченням закордонних скарбів і територій.

Одначе ці письменники все ж таки дію своїх творів розгортають у територіяльно більшій Британії, яка була ретельно досліджена, виводять їх із неї, а це *прямо* пов'язано з тим, що так далекоглядно розпочав Дефо. Попри те, що відомі розвідки з історії англійської літератури XVIII сторіччя (Ієна Вота, Ленарда Дейвіса, Джона Рикеті та Майкла МакКіона) присвячують досить багато уваги стосункам між романом і соціяльним простором, імперську перспективу вони іґнорують [13]. Тут не йдеться просто про непевність у тому, що, приміром, Ричардсонові шкіци буржуазної спокуси й жадібности насправді пов'язані з тогочасними британськими військовими діями проти французів ув Індії. Адже очевидно, що в буквальному сенсі – ні. Але в обох царинах ми бачимо спільні цінності: суперництво, переборю-

[32] Переможними буржуа (*фр.*).

вання незгод і перешкод, уперте встановлення авторитету завдяки таланту поєднувати в часі принцип із вигодою. Інакше кажучи, необхідно мати критичне розуміння того, що великі простори «Клариси» чи «Тома Джонса» – це водночас і домашній супровід імперського проєкту закордонної присутности й контролю, і практичний наратив розширення території, пересування у просторі, який треба швидко заселити й скористатися з нього і тільки тоді встановлювати його порядок та межі.

Мені йдеться не про те, що роман чи культура в широкому сенсі «спричинив» імперіялізм, а про те, що роман як культурний артефакт буржуазного суспільства й імперіялізм немислимі один без одного. З усіх основних літературних форм роман найсучасніший, його народження найточніше визначене в часі, його локалізація найзахідніша, його нормативна модель соціяльної влади найструктурованіша. Імперіялізм і роман настільки підтримують один одного, що, на мою думку, неможливо читати один, не маючи в якийсь спосіб справи з іншим.

Проте це ще не все. Роман є інтеґральною, квазіенциклопедичною культурною формою. Він містить і дуже впорядковані сюжетні механізми, і цілу систему соціяльної референції, що залежить від чинних інституцій буржуазного суспільства, їхнього авторитету та влади. Герой і героїня роману демонструють невгамовність і енерґію, притаманні підприємливій буржуазії, а пригоди, які чекають на них, відкривають їм межі того, чого вони можуть прагнути, куди піти й ким стати. Отже, романи завершуються або смертю героя чи героїні (Жульєн Сорель, Ема Боварі, Базаров, Джуд Непомітний), які через свою надмірну енерґію не вписуються у звичний порядок речей, або вгамуванням героя (зазвичай після шлюбу чи віднайдення своєї ідентичности, як у романах Остен, Дикенса, Текерея та Джордж Еліот).

Передбачаю питання: навіщо присвячувати так багато уваги романам і Англії? І як подолати відстань між конкретною естетичною формою та широкими поняттями й масштабними справами, як-от «культура» або «імперіялізм»? Бо перед Першою світовою війною Британська імперія безперечно домінувала – це був результат процесу, який розпочався ще наприкінці XVI сторіччя. Процес цей був настільки потужним, а його результати настільки остаточними, що, на думку Сілі та Гобсона (наприкінці XIX сторіччя), ця домінація перетворилася на цен-

тральний факт британської історії, який охоплював багато вельми різних дій [14]. Британія також створила й підтримувала інституцію роману, що не мала реальної конкуренції чи еквівалента в Европі, і це не просто збіг обставин. Як зазначала, нарікаючи, сила-силенна британських інтелектуалів, зокрема Арнолд, Карлайл, Міл і Джордж Еліот, принаймні впродовж першої половини XIX сторіччя Франція мала краще розвинені інтелектуальні інституції: академії, університети, інститути, часописи тощо. Надзвичайна компенсація за цю розбіжність настала, коли британський роман почав упевнено зростати і поступово беззастережно домінувати. (Лише після 1870 року, відколи Північна Африка набула певної метрополійної присутности у французькій культурі, можна побачити зародження гідних порівняння естетичних і культурних формацій. Це період, коли Льоті, ранній Жід, Доде, Мопасан, Міль, Психарі, Мальро, екзотисти на зразок Сеґалена й, звісно, Камю виображують глобальну згоду між метрополійною та імперською ситуаціями.)

У 1840-х роках англійський роман вивищився, власне, до *основної* естетичної форми й до, сказати б, головного інтелектуального голосу в англійському суспільстві. Роман посів винятково важливе місце, наприклад, у питанні «статусу Англії», тому його можна розглядати і як учасника англійської імперської кампанії за кордоном. Уявляючи собі те, що Реймонд Вільямс назвав «пізнаваною спільнотою» англійців і англійок, Джейн Остен, Джордж Еліот та Елізабет Ґаскел сформували англійську ідею, наділивши її ідентичністю, присутністю й можливостями подальшої артикуляції [15]. Почасти ця ідея складалася зі стосунків між «домом» і «закордоном»: Англію досліджували, оцінювали й висвітлювали, тоді як на «закордон» хіба посилалися або побіжно згадували. Він не мав тієї присутности та безпосередности, що ними наділили Лондон, провінцію або північні індустріяльні центри, як-от Манчестер чи Бірмінґем.

Лише в Англії відбувався цей постійний, доволі заспокійливий процес, зініційований романом. Його слід сприймати як важливу культурну приналежність, із внутрішньоанглійського погляду, і як процес ще не задокументований і не вивчений (коли йдеться про те, що відбувалося в Індії, Африці, Ірландії або на Карибах). Аналогією можуть служити стосунки між британською зовнішньою політикою та британськими фінансами й тор-

гівлею – стосунки, які *були* вивчені. Класична (проте й досі суперечлива) розвідка Д. С. М. Плета «Фінанси, торгівля й політика у зовнішній політиці Британії 1815–1914 років» дає яскраве відчуття того, наскільки насиченими й складними вони були і наскільки дивовижне поєднання британської торгівлі й імперської експансії залежало від таких культурних і соціяльних чинників, як освіта, журналістика, змішані шлюби та клас. Плет говорить про «соціяльний та інтелектуальний контакт [дружбу, гостинність, взаємодопомогу, спільне соціяльне походження й освітній рівень], який чинив справжній тиск на британську зовнішню політику», а також про те, що «конкретних доказів [того, що ці контакти насправді працювали], здається, ніколи не існувало». Однак, подивившись на те, як змінювалося ставлення уряду до таких питань, як «закордонні позики, ...захист власників облігацій і підтримка контрактів та концесій за кордоном», можна завважити те, що Плет називає «відомчим баченням» – певний консенсус щодо імперії, досягнутий між цілою низкою людей, відповідальних за неї. Це могло «навести на думку про ймовірну реакцію політиків і чиновників» [16].

Як найкраще схарактеризувати це бачення? Здається, між науковцями існує згода стосовно того, що десь до 1870 року метою британської політики було не розширювати імперію, а (наприклад, згідно з раннім Дизраелі) «зберігати й утримувати її, захищаючи від дезінтеґрації» [17]. Індія, отримавши у «відомчій» думці надзвичайно довговічний статус, відігравала в цьому завданні центральну роль. Після 1870 року (Шумпетер наводить промову Дизраелі в Кристал-Пелес[33] 1872 року як приклад аґресивного імперіялізму, «шаблон внутрішньої політики») [18] захист Індії (кордони якої розсувалися) та боротьба з іншими суперниками, наприклад із Росією, примусили Британію до імперської експансії в Африку, на Близький і Далекий Схід. Відтоді, цитуючи Плета, по черзі в різних частинах світу «Британія насправді опікувалася утриманням того, що вже мала, і все, що вона отримувала, було необхідне задля збереження решти. Вона належала до партії les satisfaits[34], проте їй доводилося доклада-

[33] Кристал-Пелес [Crystal Palace] – гігантський виставковий зал зі скла й металу в лондонському Гайд-парку. 1851 року там відбулася Всесвітня виставка.
[34] Задоволених (*фр.*).

ти щоразу більше зусиль, аби залишатися в цій компанії, адже їй було що втрачати. Куди більше, ніж іншим» [19]. «Відомче бачення» британської політики було засадничо обережним. Перефразовуючи Плета, Роналд Робінсон і Джон Ґалаґер стверджують: «коли британці могли, то розширювалися завдяки торгівлі і впливу, однак коли вже мусили, то робили це завдяки й імперському пануванню» [20]. Не варто применшувати або забувати, нагадують вони, що індійську армію тричі використали в Китаї від 1829 до 1856 року[35], принаймні один раз у Персії (1856)[36], Етиопії[37] та Синґапурі[38] (1867), Гонконґу (1868), Афганістані (1878), Єгипті (1882), Бірмі (1885), Ньясаленді (1893), Судані й Уґанді (1896–1897).

Очевидно, що, крім Індії, оплотом імперської торгівлі британська політика зробила саму метрополійну Британію (для якої постійною колоніяльною проблемою була Ірландія) і так звані білі колонії: Австралію, Нову Зеландію, Канаду, Півден-

---

[35] Автор помиляється: насправді британці задіювали індійські війська в Китаї у 1839, 1856 і 1859 роках, тобто між 1839 і 1859 рр.

[36] Ідеться про війну між Англією й Іраном, що розгорілася з приводу м. Герат. Захопивши місто й оазу навколо нього, які належали Афганістану, Іран порушив плани Великої Британії перетворити Афганістан на буферну державу, що й викликало аґресію британців. Побоювання, що їх відправлять за «чорну воду» (Індійський океан) воювати з Іраном, стали однією з причин хвилювань серед сипаїв, які вилилися у Велике повстання (1857).

[37] У 1867–1868 роках Британія відрядила свої індійські війська (12 тис. осіб під командою лорда Непіра [Napier]) з Бомбея в похід на Етиопію (Абісинію) з метою звільнити британців, ув'язнених за наказом етиопського короля Теодора II. Король Теодор образився, бо королева Вікторія не відповіла на його листа, і кинув до в'язниці кількох громадян Британії, зокрема й консула. Британський похід був успішним: захопивши кілька укріплень, вони спровокували самогубство короля і взяли в полон його сина, якого забрали до Англії. Однак далі завойовницьку кампанію британці не продовжили.

[38] Надавши Синґапуру (в рамках Стрейтс-Сетлментс [Straits Settlements] – Поселень уздовж Протоки) статус «коронної колонії», тобто окремої колонії, 1867 року Лондон розмістив там ґарнізон П'ятого легкопіхотинського полку, укомплектованого переважно індійцями. Ця частина відповідала за безпеку реґіону до 1915 року, коли повстання індійських сипаїв-мусульман, викликане побоюваннями, що їх відправлять воювати проти мусульманської Османської імперії, змусило уряд Британії розмістити в Синґапурі реґулярні частини британської армії.

ну Африку й навіть колишні американські володіння. Постійні інвестиції та охорона британських віддалених і метрополійних територій не мали адекватних відповідників в інших европейських чи американських державах, які були набагато непослідовнішими, несподівано захоплювали або втрачали території, нерідко діяли імпульсивно.

Одне слово, британська влада була непорушною і стабільно зміцнювалася. У пов'язаній і часто суміжній царині культури цю владу розробляв і виражав роман, який посідав безпрецедентно постійне центральне місце в британській культурі. Проте ми мусимо бути максимально розбірливими, адже роман – це не фреґат і не банківський рахунок. Роман існує, по-перше, як вигадка романіста, по-друге, як об'єкт читацької уваги. З часом романи акумулюються і стають тим, що Гарі Левін влучно охрестив інституцією літератури. Але вони ніколи не втрачають ані свого подієвого характеру, ані своєї особливої насичености, яка з'являється внаслідок того, що читачі й інші письменники визнають і приймають їх як частину неперервного процесу. Однак, попри всю їхню соціяльну роль, романи не можна звести до соціологічного обігу. Якщо розглядати їх як допоміжні форми класу, ідеології чи інтересів, їхня естетична, культурна чи політична цінність залишиться нерозкритою.

Проте однаковою мірою романи – це не *просто* витвори самотнього генія (про що намагається говорити школа сучасних інтерпретаторів на зразок Гелен Вендлер), котрі можна розглядати лише як прояви необмеженої творчости. Деякі з найзахопливіших сучасних праць – «Політичне несвідоме» Фредрика Джеймсона та «Роман і поліція» Дейвіда Мілера як два уславлені приклади [21] – вказують на певний тип реґуляторної соціяльної присутности роману загалом і наративу зокрема в західноевропейських суспільствах. Та цим важливим описам бракує картини реального світу, в якому існують романи й наративи. Адже бути британським письменником означало щось особливе й геть відмінне від того, щоби бути письменником, скажімо, французьким чи португальським. Для британського письменника «закордон» був невиразним, його існування недоречним, або екзотичним, або дивним, або в тому чи тому сенсі «нашим» – підконтрольним, відкритим для «вільної» торгівлі і придушення тубільців, коли ті чинять відкритий військовий чи

політичний опір. Роман суттєво сприяв цим почуттям, ставленням і референціям, набувши ваги головного елемента в консолідованому чи відомчому культурному баченні світу.

Я мушу детальніше зупинитися на тому, як відбувалося це сприяння та як, із другого боку, роман і не стримував, і не перешкоджав прояву ще агресивніших і ще поширеніших імперіялістичних почуттів після 1880-го року [22]. На самому початку й наприкінці читацького знайомства з ним роман – це картина реальности: фактично він поглиблює і зберігає реальність, успадковану від інших романів, які він реартикулює і перезаселяє згідно зі становищем, обдарованістю й пристрастями свого автора. Плет справедливо наголошує на *консервативності* «відомчого бачення». Це важливо й для романіста: англійський роман XIX сторіччя підкреслює неперервне існування Англії (протиставляючи його революційним переворотам). Крім того, англійський роман *ніколи* не пропагує зректися колоній, навпаки, займає далекоглядну позицію: колонії існують на орбіті британського панування, тому *це* панування і є певною нормою. Отже, панування консервується разом із колоніями.

Поступово вимальовується картина з соціяльно, політично й етично окресленою і дуже детально прописаною Англією в центрі та низкою віддалених територій, приєднаних до неї, на периферії. Цей романний процес активно супроводжує *неперервність* британської імперської політики впродовж XIX сторіччя – власне наратив. Його основна мета не піднімати додаткові питання, не турбувати і не привертати увагу в інший спосіб, а втримати імперію більш-менш на місці. Переважно письменника не цікавить щось понад, ніж просто згадати, скажімо, про Індію чи Австралію або відіслати до них, як у «Ярмарку суєти», «Джейн Ейр» чи у «Великих сподіваннях». Ідеться про те, що (згідно з загальними принципами вільної торгівлі) віддалені території відкриті для використання на розсуд письменника, зазвичай для доволі простих потреб, як-от імміґрація, пошуки багатств або вигнання. Наприклад, у кінці «Тяжких часів»[39] Тома переправляють до колоній. Лише коли сторіччя добряче перевалює за середину, імперія перетворюється на принципо-

[39] Укр. переклад див.: Діккенс Чарльз. Тяжкі часи / Пер. з англ. Юрій Лісняк. – К.: Дніпро, 1970. – 299 с.

вий об'єкт уваги таких письменників, як Гаґард, Кіплінґ, Дойл і Конрад, а також нових дискурсів в етнографії, колоніяльному адмініструванні, колоніяльній теорії та економіці, історіографії неевропейських реґіонів і спеціяльних дисциплінах на зразок орієнталізму, екзотицизму і психології мас.

Реальні інтерпретативні наслідки цієї інертної сталої структури ставлення і референції, вираженої романом, доволі різноманітні. Я зупинюся на чотирьох. По-перше, в історії літератури можна завважити незвичну органічну нерозривність між ранішими наративами, які звичайно не пов'язують з імперією, та пізнішими, де очевидно йдеться *про* неї. Появу Кіплінґа і Конрада підготували Остен, Текерей, Дефо, Скот і Дикенс. Вони також у цікавий спосіб пов'язані зі своїми сучасниками, зокрема Гарді та Джеймсом. Останніх, як правило, вважають лише випадково дотичними до закордонної специфіки, представленої їхніми куди ексцентричнішими колеґами по роману. Проте і формальні характеристики, і зміст творів усіх цих письменників належать до тієї самої культурної формації і відрізняються лише інтонаціями, наголосами й акцентами.

По-друге, структура ставлення і референції порушує цілий масив питань, пов'язаних із владою. Теперішній критик не може й не повинен раптово надавати роману законодавчої чи прямої політичної влади. Ми все ще мусимо пам'ятати, що романи – частина надзвичайно неквапливої мікрополітики, яка роз'яснює, зміцнює й, очевидно, деколи сприяє сприйняттю Англії та світу і ставленню до них; романи беруть у ній участь і роблять до неї свій унесок. Вражає те, що в романі світ за межами метрополії завжди виглядає лише підпорядкованим і опанованим, а присутність Англії трактується як реґуляторна й нормативна. Винятково новаторське змалювання суду над Азизом у «Шляху до Індії» почасти полягає в тому, що Форстер визнає: «хитка структура суду» [23] розвалюється, бо це «фантазія», компроміс між британською владою (реальною) та неупередженою справедливістю до індійців (нереальною). Тому він радо (навіть дещо розгублено й нетерпляче) розчиняє цю сцену в індійській «складності», а за двадцять чотири роки до нього так само вчинив Кіплінґ у «Кімі». Основна відмінність між ними в тому, що нав'язливо неспокійний опір корінного населення завдав удару по свідомості Форстера. Форстер не зміг проіґнору-

вати те, що Кіплінґ колись легко увів до своїх романів (навіть відоме повстання сипаїв 1857 року[40] він сприйняв як просту примху, а не серйозний індійський опір британському пануванню).

Не можна усвідомити той факт, що роман приймає і підкреслює владну нерівність, не звернувши уваги на ознаки цього процесу в конкретних творах, не розглядаючи історію роману як зв'язний неперервний процес. Так само як упродовж XIX сторіччя утверджувалася нерозривна цілісність і здебільшого непохитне «відомче бачення» британських віддалених територій, роман у цілком буквальному сенсі утверджував естетичне (а тому культурне) опанування закордонних земель – часом випадкове, а часом дуже важливе. «Консолідоване бачення» постало в цілій низці взаємонакладних підтверджень, які забезпечували його практичну одностайність. Те, що це відбулося всередині кожного медіюму чи дискурсу (роману, подорожніх нотаток, етнографії), а не було нав'язано ззовні, проявляється в конформності, колаборації, охочості, а не обов'язково у відкрито й чітко задекларованій політичній програмі. Принаймні доки ближче до кінця сторіччя сама імперська програма не стала чіткішою й очевиднішою як об'єкт безпосередньої масової пропаґанди.

Третій наслідок найкраще представити побіжним нарисом. Алюзії на Індію виникають протягом усього «Ярмарку суєти», але вони другорядні порівняно зі змінами у вдачі Бекі або в становищі Добіна, Джозефа чи Амелії. Однак із плином роману нас інформують про зростання суперництва між Англією й Наполеоном і про його пік – Ватерлоо. Навряд чи цей закордонний вимір перетворює «Ярмарок суєти» на роман, який досліджує те, що Генрі Джеймс пізніше назвав «міжнародною темою». Так само як Текерей навряд чи належить до клубу ґотичних романістів на зразок Волповла, Редкліф чи Льюїса, які доволі химерно розгортають дію своїх романів за кордоном. Але Текерей і, на моє переконання, всі головні англійські романісти середини XIX сторіччя прийняли глобалізований світогляд і насправ-

[40] Заколот [the Mutiny], або повстання сипаїв, або Індійське повстання 1857–1858 років. Жорстоко придушене британцями, після чого управління Індією перейшло від Ост-Індської компанії до Британської корони. Більше про заколот див. Частина II, Розділ 5.

ді не могли іґнорувати (а в багатьох випадках і не іґнорували) далекосяжні апетити британської влади. Як ми бачили в цитованому раніше невеличкому прикладі з «Домбі та сина», порядок удома був прив'язаний до специфічно *англійського* порядку за кордоном, був його частиною, навіть пояснювався ним. І у випадку з плантацією сера Томаса Бертрама на Антиґуа, і за якісь сто років у ситуації з кавчуковим маєтком Вілкокса в Ніґерії письменники прирівняли владу та привілеї за кордоном до влади та привілеїв удома.

Уважно читаючи романи, ми відкриваємо набагато диференційованішу й тоншу перспективу, ніж прямолінійно «глобальне» та імперське бачення, дотепер описуване мною. Це підводить мене до четвертого наслідку того, що я називаю структурою ставлення і референції. Наполягаючи на цілісності мистецького твору, як це ми й мусимо робити, та відмовляючись звалювати різноманітні внески конкретних письменників до загальної схеми, ми повинні прийняти те, що структура, яка пов'язує романи між собою, не існує поза самими романами. Читач отримує конкретне знання про «закордон» тільки з конкретних романів, і навпаки – тільки конкретний твір може оживити, сформулювати, втілити стосунки, наприклад між Англією й Африкою. Це зобов'язує критика читати й аналізувати, а не лише підсумовувати й оцінювати твори, прихований зміст яких може видатися їм вартим заперечень із політичного чи етичного погляду. З одного боку, коли у своєму відомому есеї Чинуа Ачебе критикує расизм у Конрада, він або не згадує, або не бере до уваги обмеження, накладені на Конрада романом як естетичною формою. З другого боку, Ачебе демонструє розуміння того, як працює ця форма, ретельно й самобутньо переписуючи Конрада в деяких власних романах [24].

Усе це особливо стосується англійської художньої літератури, адже тільки Англія мала заморську імперію, яка підтримувала й захищала саму себе на такій великій території впродовж такого тривалого часу і на такому подиву гідному рівні. Щоправда, з нею конкурувала Франція, але, як я вже зазначав, французька імперська свідомість до кінця XIX сторіччя була переривчастою: занадто глибоким був англійський уплив на французькі реалії, занадто відставала вона за устроєм, прибутком, розмахом. Однак головно европейський роман XIX сторіччя –

це культурна форма, яка зміцнює, а також удосконалює й виражає авторитет наявного status quo. Хоч як, наприклад, романи Дикенса збурювали його читачів проти законодавства, провінційних шкіл чи бюрократії, вони все одно є тим, що один критик назвав «літературою розв'язки» [25]. Найчастіше ця розв'язка – возз'єднання родини, яка в Дикенса завжди служить мікрокосмом суспільства. В Остен, Бальзака, Джордж Еліот і Флобера (зберемо докупи кілька видатних імен) зміцнення влади відбувається і через приватну власність, і через одруження – практично непохитні інституції, – насправді воно просто вплетене у самісіньку їхню тканину.

Вирішальний аспект так званого зміцнення влади романом полягає не тільки в тому, що воно пов'язане з функціонуванням соціяльної влади й управління, а й у тому, що це зміцнення виглядає водночас і нормативним, і незалежним, себто воно самостверджується з плином наративу. Це видаватиметься парадоксом, тільки якщо забути, що конституювання суб'єкта наративу, хоч яке анормальне чи незвичайне, все-таки є соціяльною дією par excellence і як таке має за собою або в собі владу історії та суспільства. По-перше, існує влада автора, який пише у прийнятний інституціоналізований спосіб, ґрунтуючись на суспільних процесах, дотримуючись норм, наслідуючи зразки тощо. Далі існує влада наратора, чий дискурс закорінює наратив у впізнаваних, тож відповідно, екзистенційно закріплених умовах. І, нарешті, існує те, що можна назвати владою громади, чиїм представником найчастіше виступає родина, а також нація, специфічна локальність і конкретний історичний момент. Найактивніше, найпомітніше всі ці чинники працювали разом на початку XIX сторіччя, коли роман відкрився історії в безпрецедентний спосіб. Усе це безпосередньо успадковує герой Конрада Марлов.

Появу історії в европейському романі проникливо вивчав Лукач [26]: як Стендаль і особливо Скот витворюють свої наративи як частину публічної історії, роблячи її доступною кожному, а не лише королям і аристократам, як це було доти. Отже, роман – це цілком історичний наратив, сформований реальною історією реальних націй. Дефо поселяє Робінзона Крузо на безіменному віддаленому острові, а Мол Флендерс засилають світ за очі до Кароліни. Проте Томас Бертрам і Джозеф Сед-

лі отримують від історично анексованих територій – Карибів та Індії відповідно – конкретні прибутки й конкретні переваги в конкретний історичний час. І, як переконливо доводить Лукач, Вальтер Скот виводить британський державний устрій із історичного суспільства, яке крізь закордонні пригоди [27] (наприклад, хрестові походи) та міжусобні внутрішні конфлікти (повстання 1745 року[41], войовничі шотландські горяни) пробиває свій шлях до сталої метрополії, яка з однаковим успіхом протистоїть місцевим революціям і континентальним провокаціям. У Франції історія підтверджує постреволюційну реакцію реставрацією Бурбонів, а Стендаль фіксує її жалюгідні, на його думку, здобутки. Пізніше Флобер робить приблизно те саме щодо 1848 року[42]. Проте романові допомагають також історичні праці Мішлє й Маколея, чиї наративи додають щільности текстурі національної ідентичности.

Привласнення історії, історизація минулого і наративізація суспільства, які дають романові його силу, акумулюють і диференціюють соціяльний простір – той простір, що його використовуватимуть для соціяльних цілей. Усе це стає набагато очевиднішим у відверто колоніяльній прозі кінця XIX сторіччя. Наприклад, в Індії Кіплінґа корінне населення й Радж існують у просторах із різними приписами, а надзвичайний геній Кіплінґа винаходить Кіма – дивовижного персонажа, чия юність і енерґія дозволяють йому дослідити обидва простори, з зухвалою грацією переходячи з одного в другий, ніби підважуючи авторитет колоніяльних меж. Розмежування всередині соціяльного простору існують і в Конрада, і в Гаґарда, Льоті, Дойла, Жіда, Психарі, Мальро, Камю, Орвела.

У підґрунті соціяльного простору лежать території, землі, географічні володіння – дійсний географічний фундамент імперського й культурного контексту. Думки про віддалені території, їхня колонізація, заселення чи винищення корінного населення – все це відбувається на землі, з приводу і через неї. Вре-

[41] Повстання якобітів, прихильників Якова II Стюарта, 1745–1746 років, після придушення якого Шотландію міцніше інтеґрували в Британію.

[42] Йдеться про реставрацію Бурбонів після перемоги над Наполеоном I у 1814–1815 роках та утворення Другої республіки після лютневої революції 1848 року.

шті-решт, імперія – це реальні географічні земельні володіння. У мить збігу реального контролю й влади, ідеї того, чим була (могла бути, могла би стати) ця територія, і реального місця розпочинається боротьба за імперію. Цей збіг зумовлює й західне захоплення земель, і повернення їх повсталими тубільцями під час деколонізації. Імперіялізм і пов'язана з ним культура потверджують і первинність географії, й ідеологію контролю над територією. Географічне чуття створює проєкції: уявні, картографічні, військові, економічні, історичні чи загалом культурні. Воно уможливлює також конструювання різних видів знання, в той чи той спосіб залежних від чуття характеру й долі конкретного географічного простору.

Тут треба зупинитися на трьох цілком конкретних пунктах. По-перше, дуже очевидні в романах кінця XIX сторіччя просторові диференціяції не з'являються там із доброго дива як пасивні рефлексії агресивної «доби імперії». Вони походять і плавно еволюціонують із попередніх соціяльних дискримінацій, уже санкціонованих попередніми історичними і реалістичними романами.

Джейн Остен уважає законність заморських володінь сера Томаса Бертрама природним продовженням спокою, порядку й красот Менсфілд парку: один центральний маєток стверджує економічно допоміжну роль другого, периферійного. І навіть коли ніхто наполегливо й відверто не згадує колонії, наратив санкціонує просторовий моральний порядок: чи то в колективному відновленні міста Мідлмарч, надзвичайно важливому в період національних заворушень, чи у віддалених просторах девіяції та непевности, що їх Дикенс убачає в лондонському дні, а Емілі Бронте – у буреверхах[43].

По-друге, коли романні розв'язки стверджують і висувають на перший план засадничу ієрархію родини, власности й нації, ця ієрархія наділена до того ж дуже сильною просторовою *тутешністю*. Приголомшлива сила сцени з «Холодного дому» Дикенса, в якій леді Дедлок ридає на могилі давно померлого чоловіка, *обґрунтовує* наші підозри щодо таємничого минуло-

[43] Йдеться про повість Емілі Бронте «Буреверхи». Укр. пер. див.: Бронте Емілія. Буреверхи / Пер. з англ. Михайло Рудницький. – Львів: Видавнича спілка «Діло», 1933. – 277 с.

го жінки – її холодної й жорстокої присутности, її навдивовижу порожнього авторитету, – і підґрунтям цим є цвинтар, куди вона подалась як утікачка. Це контрастує не лише з повним безладдям у маєтку Джелібі (з його дивними зв'язками з Африкою), а й із благодатним домом, де мешкають Естер та її чоловік-опікун. Наратив досліджує ці місця, проходить крізь них і, врешті, наділяє їх позитивними і/або неґативними цінностями.

Моральну сумірність у взаємодії наративу і домашнього простору можна розширити й відтворити у світі за межами метрополійних центрів – Парижа чи Лондона. Своєю чергою, такі французькі чи англійські місця мають певну експортну цінність: усе, що є доброго чи поганого вдома, переправляється за кордон і йому приписується співмірна чеснота або вада. Говорячи про чистоту англійської нації у своїй інавґураційній лекції слейдівського професора в Оксфорді 1870 року, Джон Раскін закликав свою авдиторію перетворювати Англію «знову на країну, [тобто] на трон королів, наділений вищою владою острів, на джерело світла для всього світу, на центр миру». Алюзію на Шекспіра він уживає для того, щоб відновити, віднайти виняткове почуття до Англії. Проте сам Раскін уявляє собі Англію як таку, що *офіційно* діє у світовому масштабі. Уславлення острівного королівства, яке Шекспір уявляв собі (головно, але не винятково) в межах Британських островів, дивовижним чином рекрутоване на імперську, доволі аґресивну колоніяльну службу. Здається, він говорить: ставайте колоністами, засновуйте «колонії якомога швидше і якомога далі» [28].

Третій пункт полягає в тому, що такі внутрішні культурні ініціятиви, як оповідна художня проза й історія (я знову підкреслюю наративний компонент), ґрунтуються на записуванні, впорядкуванні та спостереженні за силами центрального владного суб'єкта чи его. Квазітавтологічно говорячи, що цей суб'єкт пише, бо *може* писати, ми творимо референції не лише до свого суспільства, а й до зовнішнього світу. Далеко не кожен член будь-якого суспільства здатен легко репрезентувати, зображати, характеризувати та описувати. Мало того, хоча питання «що» і «як» у репрезентації «речей» дають істотну індивідуальну свободу, вони обмежені й соціяльно врегульовані. Останнім часом ми багато дізналися про обмеження, накладені на культурні репрезентації жінок, і про тиск, який супроводжує ство-

рення репрезентацій підлеглих класів і рас. У всіх цих царинах – ґендерній, класовій і расовій – критика належним чином фокусувалася на інституційних силах модерних західних суспільств, які формують та обмежують репрезентації тих, що вважаються, по суті, нижчими істотами. Отже, самій репрезентації властиво утримувати нижчих нижчими і підлеглих підлеглими.

2. Джейн Остен та імперія

Ми цілком погоджуємося зі словами В. Ґ. Кірнана про те, що «імперії, мабуть, підпадають під шаблони ідей чи умовних рефлексів, а молоді народи мріють про чільне місце у світі так само, як молода людина мріє про славу й успіх» [29]. Як я весь час стверджував, вважати, ніби все в европейській та американській культурах налаштоване на велику імперську ідею або посилює її, – надто наївно і спрощувально. Однак історично некоректно також іґнорувати тенденції: чи то в наративі, чи то в політичній теорії, чи то в малярській техніці, – які уможливили, підтримали та в інший спосіб забезпечили готовність Заходу прийняти досвід імперії і послуговуватися ним. Якщо й існував культурний опір поняттю імперської місії, він не мав великої підтримки в головних сферах культурної думки. І будучи лібералом, Джон Стюарт Міл – яскравий приклад у цьому випадку – все-таки міг сказати: «Священні обов'язки, що їх усі цивілізовані народи мають перед незалежністю та національною ідентичністю один одного, не поширюються на тих, для кого національна ідентичність і незалежність є явним злом або в кращому разі сумнівним добром». Отакі ідеї не належали винятково Мілові; вони були в обігу вже під час англійського підкорення Ірландії протягом XVI ст. і, як переконливо продемонстрував Ніколас Кені, однаково корисними виявилися для ідеології англійської колонізації Північної та Південної Америки [30]. Майже всі колоніяльні схеми починаються з постулювання тубільної відсталости та загальної нездатности бути незалежними, «рівними» й адекватними.

Чому так має бути, чому священний обов'язок стосовно одних народів не є таким стосовно інших, чому в правах, наданих одному, можуть відмовити іншому? Відповіді на ці питання найліпше формулюються в термінах культури, надійно під-

пертої етичними, економічними і навіть метафізичними нормами, створеними для санкціонування задовільного місцевого, тобто европейського, порядку і дозволу відмовити у праві на подібний порядок закордону. Таке твердження може видатися безглуздим чи екстремальним. Насправді воно аж надто тонко й обережно формулює зв'язок між европейським процвітанням і культурною тотожністю, з одного боку, та підкоренням імперських просторів за кордоном – з другого. Почасти наші сьогоднішні труднощі з прийняттям будь-яких зв'язків узагалі полягають в тому, що ми прагнемо редукувати цю складну справу до позірно простого причинно-наслідкового зв'язку, який, своєю чергою, продукує риторику обвинувачення й захисту. Я *не* кажу, що головним чинником ранньоевропейської культури було те, що вона *спричинила* імперіялізм кінця XIX сторіччя, і я не маю на увазі, що за всі проблеми колишнього колоніяльного світу має відповідати Европа. Проте я таки кажу, що европейська культура часто, якщо не завжди, характеризувала себе в такий спосіб, щоб одночасно обґрунтувати свої власні преференції і захистити ті з них, які пов'язані з імперським управлінням віддалених територій. Міл, безперечно, так і робив: він завжди наполягав на тому, щоб *не* надавати Індії незалежність. Коли після 1880 року Европа з різних причин сильніше перейнялася питанням імперського правління, ця шизофренічна звичка стала у пригоді.

Найперше, що зараз треба зробити, – це так чи так позбутися простої каузальности у міркуванні про стосунки між Европою й неевропейським світом і послабити диктат однаково простої ідеї про часову послідовність. Не мусимо допускати думки, яка, наприклад, пропонує показати, що тільки тому, що Вордсворт, Остен чи Колридж писали *до* 1857 року, вони насправді спричинилися до встановлення офіційного британського правління в Індії *після* 1857 року. Слід натомість розгледіти контрапункт неприхованих моделей у британських текстах про Британію та в репрезентаціях світу поза межами Британських островів. Такому контрапунктові притаманна не темпоральна, а просторова форма. Як письменники в період перед великою добою недвозначної, проґрамної колоніяльної експансії (наприклад, «бійки за Африку») вміщують і бачать себе та свої твори в більшому світі? Ми переконаємося, що вони застосовували ра-

зючі, але обережні стратегії, більшість із яких мали передбачувані джерела – усталені уявлення про дім, націю та її мову, належний порядок, гарну поведінку, моральні чесноти.

Однак усталені уявлення цього штибу не просто леґітимізують «наш» світ. Вони прагнуть знецінити інші світи, а також не перешкоджають, не забороняють і не опираються напрочуд потворним імперіялістичним практикам (це видається очевиднішим у ретроспективному погляді). Ні, такі культурні форми, як роман чи опера, не перетворюють людей на імперіялістів: Карлайл безпосередньо не впливав на Родса, і, безперечно, його не можна «звинувачувати» у проблемах сьогоднішньої Південної Африки. Проте глибоко занепокоює усвідомлення того, як слабо великі британські гуманістичні ідеї, інституції та пам'ятки (ми все ще у захваті від їхньої здатности аісторично викликати наше захоплення) перешкоджали прискоренню імперських процесів. Ми маємо право запитати, як міг цей корпус гуманістичних ідей так комфортно співіснувати з імперіялізмом і чому – аж доки африканці, азіяти, латиноамериканці *в самих імперських володіннях* не повстали проти імперіялізму – опір імперії чи стримування її зсередини самої метрополії були мізерними. Може, звичка відмежовувати «наш» дім і порядок від «їхнього» перетворилася на жорстке політичне правило: зібрати «їх» побільше, щоб мати можливість правити, вивчати і підпорядковувати. У великих гуманістичних ідеях і цінностях, поширених головним потоком европейської культури, ми і маємо ті самі «шаблони ідей чи умовних рефлексів», про які говорить Кірнан і під які пізніше підпала ціла імперська справа.

До якої міри ці ідеї насправді зреалізовані в географічних відмінностях між реальними місцями – це предмет найблискучішої книги Реймонда Вільямса «Село і місто». Досліджуючи взаємодію між сільським і міським простором в Англії, він простежує якнайдивовижніші перетворення: від пасторального народництва Ленґленда через вірші Бена Джонсона про сільські будиночки і Дикенсові романи про Лондон прямісінько до візій великого міста в літературі XX сторіччя. Звісно, ця книжка головно про те, як англійська культура давала собі раду з землею, як володіла нею, уявляла й організовувала її. І хоча Вільямс зачіпає питання експорту Англії в колонії, робить він це, як я уже зазначав, менш зосереджено і всеохопно, ніж того ви-

магають відповідні реалії. Десь наприкінці «Села і міста» він пише: «принаймні з середини XIX сторіччя, хоча важливі випадки траплялися й раніше, існував ширший контекст [стосунки між Англією і колоніями, що їхній уплив на англійську уяву "був глибшим, ніж можна простежити"], який свідомо чи несвідомо вразив кожну ідею і кожен образ». Далі він побіжно посилається на «ідею еміґрації до колоній» як один із таких образів, що переважає в романах Дикенса, сестер Бронте й Елізабет Ґаскел, і справедливо вказує: «нові сільські суспільства», а всі вони колоніяльні, входять в уявну метрополійну економіку англійської літератури через Кіплінґа, раннього Орвела і Моема. Після 1880 року настає «драматичне розширення краєвиду і соціяльних стосунків», що більш-менш точно припадає на велику добу імперії [31].

Сперечатися з Вільямсом небезпечно, однак я ризикну припустити: якщо спробувати пошукати в англійській літературі щось схоже на імперську мапу світу, то вона навдивовижу вперто й часто траплятиметься ще задовго до середини XIX сторіччя. І траплятиметься не лише з інертною реґулярністю яко певна даність, а – що набагато цікавіше – проходитиме червоною ниткою, формуючи вітальну частину текстури лінґвістичної й культурної практики. З XVI сторіччя існували усталені англійські закордонні інтереси в Ірландії, Америці, Карибах та Азії, і навіть побіжний перегляд виявляє поетів, філософів, істориків, драматургів, політиків, романістів, авторів подорожніх нотаток, хронікерів, солдатів і вигадників, котрі високо цінували ці інтереси, дбали про них і відстежували їх із постійним інтересом. (Це питання цікаво обговорює Пітер Галм у книжці «Колоніяльні зустрічі») [32]. Те саме можна сказати і про Францію, Іспанію та Португалію: не лише як про сильні морські держави, а передусім як про суперників Британії. Як нам дослідити ці інтереси в дії у модерній Англії до епохи імперії, а саме в період між 1800 та 1870 роками?

Варто піти слідом за Вільямсом і насамперед розглянути кризу, яка настала після масштабного обгороджування громадських земель в Англії наприкінці XVIII сторіччя. Зникли старі усталені сільські громади, а парламентська активність, індустріялізація та демографічний зсув сприяли постанню нових. Почався також новий процес розширення англійської присутности (і,

відповідно, у випадку Франції – французької) на світовій мапі. Упродовж першої половини XVIII сторіччя в Північній Америці й Індії активно суперничали англійці та французи. У другій його половині численні жорстокі сутички між Англією і Францією точилися на Карибах, у Північній та Південній Америці, в Леванті і, звісно, в самій Европі. Основний масив передромантичної літератури Франції й Англії містить цілу низку референцій до віддалених домініонів: на думку спадають не лише різноманітні енциклопедисти, абат де Рейналь, де Брос і Вольней, а й Едмунд Берк, Бекфорд, Ґібон, Джонсон і Вільям Джонс.

1902 року Дж. А. Гобсон окреслює імперіялізм як експансію національної ідентичности, маючи на увазі, що цей процес розглядався головно через *експансію* як важливіший із двох термінів, адже «національна ідентичність» була цілком сформованою, фіксованою величиною [33], тоді як за сторіччя до цього вона була все ще у процесі *формування* – і вдома, і за кордоном. У «Фізиці та політиці» (1887) Волтер Бейджгот надзвичайно доречно говорить про «націєтворення». Поміж Францією і Британією наприкінці XVIII сторіччя існувало дві суперечки: битва за стратегічні здобутки за кордоном (в Індії, в дельті Нілу й західній півкулі) та битва за переможну національну ідентичність. Обидві битви протиставляли «англійськість» «французькості», і не має значення, наскільки глибокою й прихованою видається гадана англійська чи французька «сутність», про неї майже завжди міркували як про створювану (як протиставлення до вже створеної) і виборювану в інших великих суперників. Скажімо, Текереєва Бекі Шарп аж така вискочка через своє напівфранцузьке походження. Трохи раніше у XVIII сторіччі відверто аболіціоністська позиція Вілберфорса та його союзників розвинулася почасти з бажання ускладнити життя французькій гегемонії на Антильських островах [34].

Ці міркування несподівано відкривають новий, напрочуд розширений вимір «Менсфілд парку» (1814), найнедвозначнішого у своїх ідеологічних та етичних твердженнях роману Остен. Вільямс уже вкотре абсолютно правий: романи Остен відображають «досяжну якість життя» – у грошах і набутій власності, в етичних розрізненнях, у правильно зроблених виборах, у втіленні відповідних «удосконалень», у затвердженій і класифікованій вишукано нюансованій мові. Однак Вільямс веде

далі: «Дивлячись на ситуацію збоку, [Кобет] указує на існування класів. Попри всю складність своїх соціяльних описів, визираючи зі свого віконця, Джейн Остен ніколи не зможе цього побачити. Зрозуміло, що її розрізнення внутрішні і обмежувальні. Її цікавить поведінка людей, які через складності вдосконалення постійно намагаються створити з себе клас. Але там, де помітно лише один клас, зникають усі класи» [35].

Це чудовий загальний опис того, як Остен примудряється піднести певні «етичні розрізнення» до «незалежної цінности». Проте коли йдеться власне про «Менсфілд парк», слід сказати набагато більше, прояснивши і розширивши дослідження Вільямса. Можливо, тоді романи Остен (і навіть усі доімперіялістичні романи взагалі) постануть як такі, що мають куди безпосередніший стосунок до головних причин імперіялістичної експансії, ніж здавалося на перший погляд.

Після Лукача і Пруста ми настільки призвичаїлися до того, що сюжет і структуру роману утворює головно темпоральність, що іґноруємо функцію простору, географії й розташування. Адже не тільки дуже молодий Стивен Дедалус, а й будь-який інший молодик до нього бачить себе у витках спіралі, яка розширюється, – вдома, в Ірландії, у світі. Як і багато інших романів, «Менсфілд парк» вельми точно відтворює низку одночасно малих і великих зміщень та переміщень у просторі, що відбуваються до того, як наприкінці роману небога Фані Прайс стає духовною господаркою Менсфілд парку. І саме це місце Остен ставить на перетині інтересів і турбот, які охоплюють півкулю, два великих моря та чотири континенти.

Як і в інших романах Остен, одруження та «впорядкована» власність нарешті витворюють центральну групу персонажів, не ґрунтовану винятково на крові. Цей роман зображує (в буквальному сенсі) роз'єднання одних членів сімей і приєднання інших, а також одного або двох вибраних і перевірених ізгоїв. Інакше кажучи, кровних стосунків недостатньо, щоб забезпечити тяглість, ієрархію, владу – і внутрішню, і зовнішню. Отже, Фані Прайс – бідна небога, сирота з заштатного міста Портсмута, упосліджена, скромна й чесна дівчина – поступово отримує статус, сумірний (навіть вищий) зі статусом більшости її удатніших родичів. У цій схемі приєднання і набуття нею влади сама Фані Прайс досить пасивна: вона опирається прогріхам і на-

бридливості інших, дуже рідко зважуючись на власні дії. Проте загалом складається враження, що Остен має стосовно неї плани, які сама Фані навряд чи може збагнути, так само як упродовж роману кожен асоціював Фані з «комфортом» і «надбанням» – кожен, крім неї самої. Як і Кіплінґів Кім О'Гара, Фані – це водночас і прийом, знаряддя в більшій схемі, і цілком сформований романний персонаж.

Як і Кім, Фані потребує вказівки, заступництва і зовнішнього авторитету, що їх не в змозі забезпечити її власний убогий досвід. Вона свідома зв'язків із певними людьми й місцями, однак роман виявляє інші зв'язки: вона їх слабо собі уявляє, але, попри те, вони вимагають її присутности й участи. Вона потрапляє в ситуацію, яка відкривається з заплутаної низки сюжетних ходів. Коли розглядати їх укупі, вони вимагають класифікації, влагодження і впорядкування. Одна з сестер Ворд зачарувала сера Томаса Бертрама, інші такого успіху не мали – і стався «абсолютний розрив». Вони оберталися в «таких відмінних колах», відстань між ними була такою великою, що вони не спілкувалися впродовж одинадцяти років [36]. Переживаючи важкі часи, Прайси шукають Бертрамів. І хоча вона не найстарша, Фані поступово опиняється в центрі уваги, коли її відправляють до Менсфілд парку, щоб почати там нове життя. Так само Бертрами залишають Лондон (унаслідок «несуттєвого погіршення здоров'я та сильної млявости» леді Бертрам) і зовсім переїздять жити на село.

Матеріяльний бік їхнього життя підтримується завдяки маєтності на Антиґуа, яка наразі не процвітає. Остен намагається показати нам два позірно відмінні процеси, що насправді перетинаються: зростання ваги Фані в господарстві Бертрамів (зокрема, й в Антиґуа) та непохитність самої Фані перед лицем численних сумнівів, загроз і несподіванок. В обох випадках уява Остен працює з безжальною суворістю через, сказати б, географічне і просторове прояснення. Коли переляканою десятирічною дівчинкою Фані приїздить до Менсфілда, її нездатність «скласти мапу Европи» є символом її неуцтва [37], і в більшій частині першої половини роману дія обертається навколо цілої низки проблем, спільним знаменником яких є простір – хибно застосований чи неправильно зрозумілий. Не тільки сер Томас вирушає на Антиґуа, щоби покращити становище і там, і вдо-

ма, а й у Менсфілд парку Фані, Едмунд та її тітка Норис сперечаються про те, де Фані мусить жити, читати й працювати і де треба запалити вогонь. Друзі й кузини переймаються збільшенням статків, а важливість каплиць (тобто релігійного авторитету) в домашньому житті стає темою активних дебатів. Коли для пожвавлення ситуації Кроуфорди пропонують поставити п'єсу (важливо звернути увагу на трохи підозрілий французький присмак їхнього походження), Фані аж надто розгублюється. Вона не може брати участь у виставі, не може легко прийняти той факт, що помешкання перетворюється на театральний простір, хоча, попри всю плутанину ролей і задумів, п'єсу (а це були «Клятви закоханих» Коцебу) все одно ставлять.

Думаю, ми мали б здогадатися, що поки сер Томас десь далеко доглядатиме свій колоніяльний сад, станеться безліч неминучих помилок (недвозначно пов'язаних із жіночою «непокірністю»). Вони оприявнені не лише у невинних прогулянках трьох пар юних друзів у парку, де люди несподівано гублять і помічають одне одного, а й – найвиразніше – у численних залицяннях і заручинах між юнаками й дівчатами, залишеними без справжнього батьківського нагляду, до якого леді Бертрам байдужа, а місис Норис непридатна. Сперечання, інсинуації, ризикована гра – все це, звісно, кристалізується під час підготування вистави, яка небезпечно близько підбирається (але так і не доходить) до розпусти. Фані, чиє відчуття відчужености, відстані і страху коренилося в її першому переселенні в чужий дім, тепер стає таким собі замінником совісти, яка знає, що правильно і де його межа. Однак влади для того, щоб задіяти своє нелегке знання, вона не має, і доки раптово не повертається з «закордону» сер Томас, безконтрольний дрейф триває.

Коли він нарешті з'являється, підготовку до вистави негайно припиняють. У навдивовижу сухому, діловому уривку Остен описує поновлення локального правління сера Томаса.

> У нього був напружений ранок. Розмови з ними забрали лише невелику його частину. Він мав поновити свою присутність в усіх звичайних справах свого менсфілдського життя, побачити свого стюарда й управителя маєтку, все оглянути й підрахувати, а також у перервах між роботою прогулятися своїми стайнями, садками та прилеглими фермами. Діяльний і методичний, він не просто зробив усе це до того, як за обідом знову посів своє місце

> господаря будинку, а й засадив за роботу теслю, щоб знести те, що встигли зробити в більярдній кімнаті, і вирядив геть художника, витративши на це достатньо часу, аби знайти виправдання приємній думці, що той був відправлений аж до Нортгемптона. Художник пішов, устигши зіпсувати тільки підлогу в одній кімнаті та всі кучерові віхті і залишивши без діла п'ятьох незадоволених служниць, а сер Томас сподівався, що ще кількох днів буде досить, аби стерти всі ознаки того, що тут було, і навіть знищити всі розкидані по дому копії «Клятв закоханих», бо він спалював їх, щойно вони потрапляли йому на очі [38].

Сила цього абзацу безпомильна. Це не просто впорядкування речей на зразок того, що зробив Крузо, а ранньопротестантська ліквідація будь-яких слідів фривольної поведінки. Одначе ніщо у «Менсфілд парку» не суперечить нашим припущенням, що точнісінько так само – тільки в більшому масштабі – сер Томас поводиться й на своїх антиґуанських «плантаціях». Хай що там було негаразд (а внутрішні докази, зібрані Вореном Робертсом, свідчать, що економічна депресія, рабство і змагання з Францією становили неабияку проблему [39]), сер Томас здатен був це залагодити, зберігаючи в такий спосіб контроль над власним колоніяльним володінням. Чіткіше, ніж деінде у своїй прозі, Остен синхронізує тут місцеву владу з зовнішньою, оприявнюючи, що цінності, асоційовані з такими вищими речами, як упорядкування, закон і власність, повинні мати міцне коріння в реальному керуванні та володінні територією. Вона ясно розуміє, що володіти й керувати Менсфілд парком означає безпосередньо володіти і керувати імперською власністю, не кажучи вже про те, що з цим зазвичай пов'язано. Продуктивність і врегульована дисципліна одного ґарантує домашній спокій і принадну гармонію другого.

Проте щоб забезпечити існування обох, Фані мусить активніше долучитися до процесів, які розгортаються. Із настрашеної і здебільшого ошуканої бідної родички вона поступово перетворюється на активного учасника Бертрамового господарства в Менсфілд парку. Гадаю, задля цього Остен створює другу частину книжки, яка містить не лише невдалий роман Едмунда й Мері Кроуфорд та ганебну розпусту Лідії і Генрі Кроуфорда, а й нове відкриття Фані Прайс свого портсмутського дому і відмову від нього, поранення й недієздатність Тома Бертра-

ма (старшого сина) та початок морської кар'єри Вільяма Прайса. Весь цей ансамбль подій і стосунків вивершується нарешті шлюбом Едмунда й Фані, чиє місце у маєтку леді Бертрам заступає її сестра Сьюзен Прайс. Кінцеві розділи «Менсфілд парку» можна без перебільшення інтерпретувати як вінець досить неприродного (або щонайменше нелогічного) принципу в серцевині жаданого англійського порядку. Зухвалість бачення Остен трохи маскує її голос, стриманий і вельми скромний, незважаючи на його несподівану глузливість. Але не слід хибно витлумачувати нечисленні референції до зовнішнього світу, злегка підкреслені алюзії на працю, процес і клас, очевидну здатність Остен виокремити (цитуючи Реймонда Вільямса) «повсякденну безкомпромісну моральність, яка, врешті-решт, виявляється відокремленою від своєї соціяльної бази». Фактично Остен куди менше невпевнена і набагато суворіша.

Ключі до розгадки – в самій Фані або радше в тому, наскільки прискіпливо ми здатні поглянути на неї. Звісно, її візит до рідного портсмутського дому, де все ще мешкають її найближчі родичі, порушує естетичний і емоційний баланс, до якого вона звикла в Менсфілд парку. Правда й те, що вона почала сприймати його блискучу розкіш як даність, навіть як щось найважливіше. Усе це досить звичні й природні наслідки звикання до нового місця, але Остен говорить про дві інші речі, щодо яких ми не повинні помилятися. По-перше, віднедавна поглиблене розуміння того, що означає бути *вдома*; коли після приїзду до Портсмута Фані придивляється до речей, їй ідеться не лише про розширений простір.

> Фані була майже приголомшена. Маленький будинок, тонкі стіни настільки наблизили до неї кожну річ, аж, зважаючи на втому від подорожі й усі недавні хвилювання, вона не знала, як усе це витримати. *Всередині* кімнати все було досить спокійно, бо Сьюзен і решта зникли, і невдовзі там залишилися тільки її батько й вона сама. Він витягнув газету, як завжди позичену в сусідів, і заходився її вивчати, здається, навіть не згадуючи про її існування. Перед газетою він тримав одиноку свічку, і навряд щоб він зважав на те, чи потрібна вона Фані; але їй не було чого робити і вона втішалася тим, що він затулив від світла її важку голову, яку обсіли заплутані, гнітючі й скорботні думки.
>
> Вона була вдома. Та, на жаль, це був не той дім, не та гостинність, якої… вона замислилася; вона була нерозважливою… День чи

два могли все змінити. *Вона сама* винна. Однак їй здавалося, що в Менсфілді було б не так. Ні, на відміну від цього дому, там говорили б про часи і пори року, теми для розмови були б упорядковані, все було б пристойно і нікого не забули б [40].

У замалому просторі неможливо чітко бачити, чітко думати, там не може бути належних правил та уваги. Акуратно виведені деталі («Перед газетою він тримав одиноку свічку, і навряд щоб він зважав на те, чи потрібна вона Фані...») дуже точно відтворюють загрозу відлюдькуватости, похмурої ізольованости, слабкої обізнаности, відсутню в більших і краще керованих просторах.

Остен говорить са́ме про те, що Фані не може безпосередньо успадкувати такі простори, бо не має титулу, вони не споріднені з нею, не близькі їй, не сусідні (Менсфілд парк і Портсмут розділені багатогодинною мандрівкою). Аби здобути право на Менсфілд парк, треба спочатку покинути домівку як наймана прислуга, або, вдаючись до дещо крайніх висловів, як транспортований товар – це, зрозуміло, доля Фані та її брата Вільяма, – аж тоді з'являється перспектива майбутнього достатку. Думаю, для Остен дії Фані – локальні й несуттєві переміщення в просторі, які співвідносяться з масштабнішими, відвертіше колоніяльними переміщеннями сера Томаса, її наставника, чию власність вона успадковує. Ці два переміщення залежать одне від одного.

Друге, складніше питання, яке порушує Остен, непрямо зачіпає цікаву теоретичну проблему. Письменниця усвідомлює існування імперії у спосіб, геть відмінний від Конрадового чи Кіплінґового (і звертається до неї набагато побіжніше). В її часи британці були надзвичайно активними на Карибах і в Південній Америці, особливо в Бразилії та Арґентині. Остен, вочевидь, мало зналася на подробицях цієї діяльности, хоча розуміння важливої ролі розлогих плантацій Вест-Індії було вельми поширеним у метрополійній Англії. Антиґуа та подорож туди сера Томаса визначальні для «Менсфілд парку», хоча водночас, як я вже казав, випадкові, згадані мимохідь, і абсолютно вирішальні для дії роману. Як нам оцінити ці референції Остен до Антиґуа і як їх інтерпретувати?

Я вважаю, що в цьому химерному поєднанні випадковости й значущости Остен проявляє своє *припущення* (так само як при-

пускає Фані – в усіх значеннях цього слова) важливости імперії для внутрішньої ситуації. Ходімо ще далі. Якщо Остен звертається до Антиґуа і використовує це місце у «Менсфілд парку», читачі повинні зробити співмірні зусилля, аби напевне зрозуміти історичну важливість, закладену в цій референції. Іншими словами, нам треба спробувати зрозуміти, до *чого* вона звертається, чому вона надає цьому такої ваги і, зрештою, навіщо вона робить цей вибір, адже для облаштування добробуту сера Томаса вона могла вибрати й інший шлях. А тепер спробуймо відкалібрувати означувальну силу референцій до Антиґуа у «Менсфілд парку»: у який спосіб вони посідають те місце, що вони його мають у романі? що вони там роблять?

Згідно з Остен, ми повинні виснувати, що, незалежно від ізольованости й відокремлености англійського простору (приміром, Менсфілд парку), він потребує підтримки віддалених територій. Власність сера Томаса на Карибах – це, правдоподібно, цукрова плантація, яку обслуговують раби (до 1830-х років рабство ще не було скасоване). І Остен напевне знала, що це не мертвий історичний факт, а очевидна історична реальність. До англо-французького протистояння головною характерною рисою давніших західних імперій (Римської, Іспанської і Португальської) було те, що вони, за словами Конрада, прагнули грабувати, вивозити багатства з колоній до Европи, майже не звертаючи уваги на розвиток, організацію та облаштування самих колоній. І Британія, і, меншою мірою, Франція хотіли зробити свої імперії довговічними, безупинними прибутковими підприємствами. І найбільше вони конкурували в карибських колоніях, де на кону більш-менш постійно були такі справи, як вивезення рабів, функціонування великих цукрових плантацій та розвиток цукрового ринку, який порушував питання протекціонізму, монополій і цін.

Аж ніяк не будучи чимось несуттєвим, розташованим «десь там», за часів Джейн Остен британські колоніяльні володіння на Антильських і Підвітряних островах були ключовими для англо-французького колоніяльного суперництва. Із Франції туди експортували революційні ідеї, а британські прибутки стабільно занепадали, бо французькі цукрові плантації виробляли більше цукру з меншими затратами. Проте повстання рабів на Гаїті й інших островах обмежували дієздатність Франції,

спонукаючи британські інтереси безпосередніше втручатися у справи на цих територіях і здобувати тут більшу владу. Одначе порівняно з попереднім істотним просуванням на внутрішньому ринку у XIX сторіччя британське виробництво цукру на Карибах мусило конкурувати з альтернативним постачанням цукрової тростини з Бразилії й острова Маврикій, виникненням европейської цукрово-бурякової індустрії та поступовим домінуванням ідеології й практики вільного ринку.

«Менсфілд парк» і у формальному, і в змістовому плані об'єднує кілька таких тем. Найважливіша з них – абсолютна підпорядкованість колонії метрополії. Коли сер Томас відсутній у Менсфілд парку, ми ніколи не бачимо його *присутнім* на Антиґуа, хоча в романі про них згадано принаймні з десяток разів. Нижче наводжу фраґмент із «Принципів політекономії» Джона Стюарта Міла (дещо з цього я вже цитував, тут наводжу повністю), який уловлює характер використання Антиґуа Остен.

> Навряд чи їх [наші віддалені володіння] можна сприймати як країни, які провадять товарообмін з іншими країнами, радше як віддалені сільськогосподарські чи виробничі маєтки, що належать ширшій спільноті. Наприклад, наші вест-індські колонії не можна розглядати як країни із власним виробничим капіталом, ...[бо швидше] це місце, де Англії зручно продукувати цукор, каву та кілька інших тропічних товарів. Увесь задіяний капітал англійський. Майже вся промисловість працює для англійського блага. Там не виробляється майже нічого, крім товарів, на яких ці місця спеціялізуються. Їх надсилають до Англії, але не міняють на товари, експортовані в колонію для споживання її жителями, а продають, щоб принести прибутки англійським власникам. Торгівлю з Вест-Індією важко трактувати як зовнішню торгівлю – вона більше схожа на обмін між містом і селом [41].

Якоюсь мірою Антиґуа нагадує Лондон чи Портсмут – не така бажана місцина, як сільський маєток на кшталт Менсфілд парку, котра, втім, продукує товари загального споживання (на початку XIX сторіччя кожен британець споживав цукор), хоча її утримує і керує нею невеличка купка аристократів і дрібного дворянства. Бертрами й інші персонажі «Менсфілд парку» – це підгрупа всередині меншости, і для них острів є багатством, яке, на думку Остен, перетворюється на добропорядність, лад

і наприкінці роману на комфорт – додане благо. Але чому додане? Бо в завершальних розділах Остен із певністю говорить нам, що вона прагне «повернути кожному, хто не почуває за собою великої провини, задовільний комфорт і покінчити з усім іншим» [42].

Це можна витлумачити, по-перше, як те, що роман зробив достатньо для дестабілізації життя «кожного» і тепер мусить всіх заспокоїти. Насправді Остен каже це доволі відверто, з дещицею металітературного нетерпіння, як письменниця, котра коментує власну роботу, яка тривала досить довго і нині потребує завершення. По-друге, це може означати, що «кожному» можна, нарешті, дозволити збагнути, що, власне, означає бути вдома, заспокоїтися без потреби блукати чи приходити і йти. (Це не стосується молодого Вільяма, котрий, припускаю, й далі мандруватиме морями у складі британського флоту з якоюсь актуальною комерційною чи політичною місією. Таке припущення ґрунтується тільки на останньому лаконічному жесті Остен, на побіжній ремарці про «гарну поведінку та зростання слави» Вільяма.) Ті ж, хто врешті-решт замешкав у самому Менсфілд парку, хто тепер уже цілковито прижився тут, отримують домашні переваги, а найбільше – сер Томас. Він уперше розуміє вади виховання своїх дітей і розуміє це в парадоксальний спосіб – за допомогою безіменних, сказати б, зовнішніх сил: багатства Антиґуа та чужого прикладу – Фані Прайс. Завважте, як чудернацьке чергування зовнішнього і внутрішнього відтворює схему, визначену Мілом: зовнішнє *стає* внутрішнім через ужиток і, користуючись словом Остен, «диспозицію».

> Підхід до цього був украй неправильним [його помилки у вихованні, те, що він відвів занадто серйозну роль місис Норис, що дозволив своїм дітям приховувати і стримувати почуття]. Однак хоч як зле все виглядало, він поступово відчув, що це не було найжахливішою помилкою в його плані освіти. Чогось мусило бракувати *всередині*, бо інакше час поволі стер би цей згубний уплив. Він боявся, що бракувало принципу, принципу в дії, що їх ніколи належно не вчили керувати своїми нахилами й емоціями за допомогою принаймні почуття обов'язку. Вони отримали релігійне виховання, але від них ніколи не вимагали звертатися до нього в житті. Навіть цілком поважна мета їхньої молодости – бути шанованими за витонченість і гарні манери –

не могла на них вплинути, не чинила морального тиску на їхній розум. Він хотів, щоб вони були добрими, але свою турботу спрямовував на розуміння й манери, а не на диспозицію. І він боявся, що вони ніколи не чули про обов'язковість самозречення і покірности з вуст когось, кого вони могли б послухати [43].

Багатство, одержане з вест-індських плантацій, і бідна родичка-провінціялка фактично забезпечили те, чого бракувало *всередині*. Їх привезли до Менсфілд парку і поставили до роботи. Однак тільки одного з цих чинників не вистачило б. Вони потребують одне одного і, що важливіше, організаторської диспозиції, яка, своєю чергою, допоможе реформувати решту бертрамівського оточення. До цього читач Остен має докопатися сам.

Ось що тягне за собою прочитання Остен. Але всі долучені зовнішні чинники безпомильно є *там*, у навіюваннях її алегоричної й абстрактної мови. Гадаю, принцип, якого «бракує *всередині*», повинен викликати у нас спогади про відсутність сера Томаса на Антигуа або про сентиментальне і майже химерне дивацтво трьох по-різному безпорадних сестер Ворд, через яке небога переходить з одного дому до іншого. Але те, що Бертрами змінилися на краще, стали, сказати б, незрівнянно кращими, що вони здобули певне почуття обов'язку, навчилися керувати своїми нахилами й емоціями, а релігія ввійшла в їхнє життя, що вони «спрямовували диспозицію» – все це відбулося завдяки тому, що зовнішні (чи радше віддалені) чинники належно прийнято всередину, що вони стали природними для Менсфілд парку, де Фані, небога, виконує роль останньої духовної господарки, а Едмунд, другий син, – роль духовного господаря.

На додачу виганяють місис Норис, від чого всі залишаються у виграші, а для сера Томаса це ще й «велика додаткова життєва втіха» [44]. Щойно ці принципи починають діяти, запановує супокій: Фані замешкує в Торнтон Лейсі, де все створено «з великою увагою до її комфорту», пізніше її дім стає «домом прихильности й затишку», Сьюзен з'являється «спочатку для того, щоби Фані почувалася затишніше, згодом перетворюючись на її помічницю і, врешті-решт, на заступницю» [45], і займає її місце поруч із леді Бертрам. Модель, яка існувала з перших сторінок роману, безсумнівно залишається в силі, тільки

тепер вона має те, що Остен завжди прагнула в неї вкласти, – інтерналізоване і ретроспективно підкріплене обґрунтування. Саме його Реймонд Вільямс описує як «повсякденну безкомпромісну моральність, яка, врешті-решт, виявляється відокремленою від своєї соціяльної бази і яка, з другого боку, може обернутися проти нього».

Я намагався показати, що по суті моральність не відокремлена від своєї соціяльної бази: до останнього речення Остен підтверджує і повторює процес географічної експансії (тут-таки торгівля, виробництво й споживання), що становить підґрунтя моральности, передує їй і забезпечує її. А Ґалаґер нагадує нам, що незалежно від того, «завдяки колоніяльному правлінню її сприймали чи ні, бажаність [експансії] у тій чи тій формі була загальновизнаною. Отже, внутрішніх обмежень щодо експансії практично не існувало» [46]. Більшість критиків старалися забути або не звертати уваги на процес, який видавався їм не таким важливим, ніж він, схоже, видавався Остен. Але інтерпретування Джейн Остен залежить від того, *хто* саме інтерпретує, *коли*, і, що не менш важливо, *звідки* походить ця інтерпретація. Феміністки, видатні критики культури, чутливі до історії й класовости (як-от Вільямс), та інтерпретатори культури й стилю зробили і нас чутливими до проблем, які походять із царини їхніх інтересів. Тепер наступним нашим кроком має бути сприйняття географічного поділу світу – зрештою, важливого для «Менсфілд парку» – не як нейтрального (як не є нейтральними клас чи ґендер), а як політично зарядженого, такого, що волає про увагу та роз'яснення, співмірні з його великими пропорціями. Однак питання полягає не лише в тому, як зрозуміти і з чим пов'язати моральність Остен та соціяльну базу цієї моральности, а й у тому, *що* з неї винести.

Повернімося знову до побіжних референцій до Антиґуа, до легкости, з якою тимчасове перебування сера Томаса на Карибах задовольняє його потреби в Англії, до постійних легковажних згадок про Антиґуа (а також про Середземномор'я й Індію, куди леді Бертрам у приступі схвильованого нетерпіння наказує Вільяму поїхати, «щоб я мала шаль. Сподіваюся, я матиму дві шалі») [47]. За ними стоїть важливість того, що знаходиться «там», яка лежить у підґрунті вельми важливої дії *тут*, але не аж така велика важливість. Однак ці знаки «закордону» містять

багату й складну історію (попри те, що вони пригнічують її) – відтоді вона отримала статус, який не могли розпізнати ані Бертрами, ані Прайси, ані сама Остен. Називаючи це «третім світом», ми починаємо мати справу з реальністю, але не вичерпуємо політичної або культурної історії.

По-перше, мусимо критично оглянути прообрази пізнішої англійської історії, відображеної в художній прозі, які з'являються в «Менсфілд парку». Вигідну колонію Бертрамів у романі можна потрактувати як таку, що відсилає до копальні Сан-Том Чарлза Ґулда з роману «Ностромо», чи до Імперської та Західно-африканської кавчукової компанії Вілкоксів із «Говардс-Енду» Форстера, чи до будь-якої з віддалених, але вигідних скарбничок у «Великих сподіваннях», «Широкому Саргасовому морі» Джин Рис, «Серці темряви» – до багатства, що до нього звертаються, про нього говорять, його описують або цінують із внутрішньо-метрополійних причин завдяки локальній вигоді для метрополії. Якщо тримати на вістрі уваги ці решту романів, Антиґуа сера Томаса одразу набуває трохи більшої ваги, ніж йому дають розпорошені мовчазні з'яви на сторінках «Менсфілд парку». І тоді вже нам удається відчитати ті місця, де Остен, що парадоксально, була найощадливішою, а її критики, наважуся сказати, найнедбалішими. Внаслідок цього її «Антиґуа» – це не якийсь невиразний, а цілком чітко виражений спосіб маркування зовнішніх меж того, що Вільямс називає внутрішніми вдосконаленнями; чи побіжна алюзія на комерційний азарт здобуття заморських володінь – джерела місцевого багатства; чи одна референція посеред багатьох, яка потверджує історичну відкритість не лише до манер та етикету, а й до суперництва ідей, боротьби з наполеонівською Францією, усвідомлення сейсмічних економічних і соціяльних змін під час революційного періоду світової історії.

По-друге, ми мусимо завважити, що історичні зміни, які її роман долає, як човен бурхливе море, вміщують «Антиґуа» в певному місці етичної географії (та прози) Остен. Бертрами не могли б з'явитися, якби не існувало работоргівлі, цукру і класу плантаторів. Як соціяльний тип сер Томас був знайомий читачам XVIII і початку XIX сторіч, котрі усвідомлювали потужний уплив класу, оприявнений у політиці, драмі (на зразок «Вестіндця» Камберленда) та безлічі інших публічних подій (як-от

великі особняки, славнозвісні раути й соціяльні ритуали, добре знані комерційні підприємства, знамениті шлюби). Коли поступово зникла стара система захищеної монополії і новий клас плантаторів-поселенців заступив стару систему абсентеїзму, вест-індські інтереси втратили своє панівне становище: виробництво бавовни, ще відкритіша система торгівлі та скасування работоргівлі зменшили владу і престиж людей на зразок Бертрамів, які набагато рідше почали з'являтися на Карибах.

Отже, нечасті подорожі сера Томаса, абсентеїста-власника плантації, на Антиґуа відображають зменшення влади його класу, спад, безпосередньо виражений у назві класичного твору Ловела Раґаца «Занепад плантаторського класу на Британських Карибах у 1763–1833 роках» (1928). Але чи те, що приховане, алегоричне в Остен, стає достатньо очевидним через понад сотню років у Раґаца? Чи естетичне мовчання або розсудливість великого роману 1814 року дістає адекватне роз'яснення у найбільшому історичному дослідженні сторіччям по тому? Чи можна вважати, що процес інтерпретації завершено, чи він триватиме, доки виявлятиметься новий матеріял?

Попри свою ерудицію, Раґац усе одно дозволяє собі говорити про «негритянську расу», наділену такими рисами: «він крав, він брехав, він був примітивним, підозріливим, нездарним, безвідповідальним, ледачим, забобонним і розбещеним у своїх сексуальних стосунках» [48]. Отож подібна «історія» успішно відкрила дорогу для ревізіоністських праць таких карибських істориків, як Ерик Вільямс та С. Л. Р. Джеймс, а пізніше для Робіна Блекберна з його «Поваленням колоніяльного рабства в 1776–1848 роках». Ці праці показують, як рабство й імперія сприяли постанню та консолідації капіталізму далеко за межами старих плантаторських монополій. Там також ідеться про те, що вони були потужною ідеологічною системою, чий первинний зв'язок зі специфічними економічними інтересами, може, й утрачено, але вплив тривав упродовж десятиріч.

> Політичні й етичні ідеї цієї доби слід розглядати у вельми тісному зв'язку з економічним розвитком... Застарілий інтерес, сморід банкрутства якого в історичній перспективі сягає небес, здатен чинити обструкціоністський і руйнівний уплив, який можна пояснити лише тим, що він раніше неоціненно прислужився, за рахунок чого й зміг так міцно укріпитися... Ідеї, засновані на цих

інтересах, існують і далі після того, як самі інтереси вже давно знищено, і продовжують свою шкідливу діяльність, яка виявляється ще шкідливішою, адже більше не існує інтересів, яким ці ідеї відповідають [49].

Це був Ерик Вільямс та його «Капіталізм і рабство» (1961). Питання інтерпретації, по суті, питання самого писання, пов'язане з питанням інтересів, що, як ми бачили, діють (і діяли) в естетичному й історичному писанні і тоді, і тепер. Ми не можемо стверджувати, що позаяк «Менсфілд парк» – роман, його зв'язки з ницою історією нерелевантні чи трансцендентні; і не лише тому, що це безвідповідально, а й тому, що ми забагато знаємо, щоби казати таке з чистим серцем. Прочитавши «Менсфілд парк» як частину структури розгалуженої імперіялістичної авантюри, неможливо просто повернути цей роман на його місце в каноні «великих літературних шедеврів», до яких він безумовно належить, і залишити його там. Гадаю, цей роман радше поступово, ненав'язливо відкриває широкий простір внутрішньо-імперіялістичної культури, без якої неможливим було б пізніше здобуття територій Британією.

Я витратив час на «Менсфілд парк», аби проілюструвати тип аналізи, яка рідко трапляється в мейнстримових інтерпретаціях чи в прочитаннях, які суворо дотримуються тієї чи тієї проґресивної теоретичної школи. Однак лише в глобальній перспективі, закладеній Джейн Остен та її персонажами, можна зрозуміти доволі приголомшливу загальну позицію роману. На мою думку, таке прочитання завершує або доповнює інші, а не зводить їх нанівець чи взагалі усуває. І воно підкреслює, що позаяк «Менсфілд парк» пов'язує реалії британської влади за кордоном із домашньою плутаниною всередині маєтку Бертрамів, мій спосіб прочитання, спроба зрозуміти «структуру ставлення і референції» були б неможливими без продирання через роман. Без цілісного прочитання роману ми зазнали б невдачі у розумінні міцности тієї структури і способу, в який її задіює та підтримує література. Але, читаючи його уважно, можна відчути, як чиновники зовнішньополітичного відомства, колоніяльні бюрократи і військові стратеги, а також інтеліґентні читачі романів, котрі розвивали в собі делікатні якості моральної оцінки, літературної рівноваги та стилістичної досконалости, дотримувалися ідей про залежні раси й території.

Під час читання Джейн Остен постає парадокс, який мене вражає, але не надається до розв'язання. Усе свідчить про те, що навіть найзвичайніші аспекти утримування рабів на вест-індських цукрових плантаціях були пов'язані з жорстокістю. А все, що ми знаємо про Остен та її цінності, свідчить на користь того, що вона не погоджувалася з жорстокістю рабства. Фані Прайс нагадує своєму кузенові, що, запитавши сера Томаса про торгівлю рабами, «у відповідь почула мертву тишу» [50]. Це ніби натяк на те, що один світ не може бути пов'язаним з іншим, бо вони просто не мають спільної мови. Це правда. Але дивовижну суперечність пробуджує до життя постання, занепад і падіння самої Британської імперії та, як наслідок, поява постколоніяльної свідомости. Аби точніше прочитувати твори на зразок «Менсфілд парку», нам слід сприймати їх як такі, що здебільшого опираються тому, іншому оточенню або уникають того оточення, яке їхня формальна інклюзивність, історична чесність і пророча натяковість не здатні цілковито приховати. Пізніше вже не було мертвої тиші, коли заходило про рабство, і цей предмет став центральним для нового розуміння того, чим була Европа.

Нерозумно у ставленні до рабства очікувати від Джейн Остен завзяття аболіціоніста чи щойно звільненого раба. Проте за допомогою того, що я називаю риторикою обвинувачення, нині часто використовуваною голосами підлеглих, меншостей або обділених, на неї і таких, як вона, ретроспективно нападають за те, що вони були білими, привілейованими, нечутливими співучасниками. Так, Остен належала до рабовласницького суспільства, але чи можемо ми за це відкинути її романи як такі собі тривіяльні вправляння в естетичній старомодності? Я впевнений, що зовсім ні, якщо ми серйозно сприймаємо наше інтелектуальне й інтерпретаційне покликання – встановлювати зв'язки, реально і ґрунтовно опрацьовувати максимальну кількість доказів, відчитувати те, що там є і чого немає, і насамперед бачити додатковість і взаємозалежність замість ізольованого, вшанованого або формалізованого досвіду, який вилучає та забороняє вторгнення людської історії, котре призводить до гібридизації.

«Менсфілд парк» – багатий твір, у якому й естетично-інтелектуальна складність, і його географічна проблематика (ро-

ман, що спирається на Англію, а для підтримки свого трибу життя покладається на Карибські острови) вимагають довшої та повільнішої аналізи. Поїздки сера Томаса на Антиґуа, до своєї власности, зовсім не можна порівняти з його приїздами та від'їздами з Менсфілд парку, де його перебування, з'яви та відбуття мають вельми важливі наслідки. Але саме завдяки такій конспективності Остен в одному контексті й такій провокативній велемовності в іншому, саме завдяки цьому дисбалансу ми можемо просуватися вглиб роману, відкривати і підкреслювати взаємозалежність, ледь згадану на цих блискучих сторінках. Менший твір безпосередніше виявляє свій зв'язок з історією. Його світськість – пряма і відверта, щось на зразок того, як джинґоїстські пісеньки, які виникли під час повстання махдистів[44] або Індійського повстання 1857 року, безпосередньо поєднувалися з ситуацією та людьми, які їх спровокували. «Менсфілд парк» закодовує досвіди, а не просто повторює їх. Із нашої пізнішої позиції ми можемо інтерпретувати владу сера Томаса приїздити та від'їздити на Антиґуа як таку, що виникає з замовчаного національного досвіду окремішньої ідентичности, поведінки та «впорядкування», який з такою іронією і смаком розігрується в Менсфілд парку. Наше завдання полягає в тому, щоб не втратити ані справжнього історичного сенсу першого, ані повного задоволення та розуміння другого – ми повинні весь цей час бачити їх разом.

3. Культурна цілісність імперії

До другої половини XIX сторіччя невимушений і безперервний зв'язок на зразок того, який існував між «Менсфілд парком» (романом і місцем) і віддаленими землями, практично не мав відповідників у французькій культурі. Звісно, і до Наполеона існувала багата французька література, сповнена ідей щодо неевропейського світу, подорожами до нього, полемікою та здогадками. На думку спадає, скажімо, Вольней чи Монтеск'є (окремі аспекти цього питання обговорює Цветан Тодоров у своїй недавній книжці «Ми та інші») [51]. Ця література без суттєвих винятків або

[44] Повстання послідовників Мухамеда Ахмеда Махді в Судані (1881–1898) проти турецько-єгипетських владників та англійських колонізаторів.

була спеціялізованою, прикладом чого може бути відомий звіт абата Рейналя про колонії, або належала до такого жанру (приміром, моральної дискусії), в якому теми на зразок смертности, рабства чи корупції фігурували як приклади у загальній дискусії про людство. Руссо та енциклопедисти чудово ілюструють такий жанр. Шатобріян – мандрівник, мемуарист, яскравий автопсихолог і романтик – утілює незрівнянний індивідуалізм слова і стилю. Безперечно, було б досить складно продемонструвати, що в «Рене» чи «Аталі» він перебував у межах такої літературної інституції, як роман, чи наукових дискурсів на зразок історіографії або лінґвістики. Крім того, його наративи американського чи близькосхідного життя занадто ексцентричні, щоб їх можна було з легкістю одомашнити або наслідувати.

Отже, Франція виявляє дещо уривчасті, можливо, навіть спорадичні, але очевидно обмежені і звужені літературні й культурні зацікавлення у тих сферах, куди вирушили торгівці, дослідники, місіонери або солдати і де – на Сході чи то в обох Америках – вони зустріли своїх британських колеґ. До захоплення Алжиру 1830 року Франція не мала такого досвіду, як індійський досвід Британії, і – це я повсякчас наголошую – її закордонний досвід одразу був блискучим, але до нього зверталися більше у спогадах і літературних образах, ніж у дійсності. Знаменитий приклад – «Листи з країни варварів» (1785) абата Пуаре, де описано переважно позбавлену розуміння, але заохочувальну зустріч між французом і африканцями-мусульманами. Найкращий дослідник інтелектуальної історії французького імперіялізму Рауль Жирарде вважав, що між 1815 і 1870 роками у Франції існувало чимало колоніяльних течій, проте жодна з них не переважала і не посідала чільного чи вирішального місця у французькому суспільстві. Він визначив, що активність внутрішньофранцузьких імперських інституцій підтримували торговці зброєю, економісти, а також військові й місіонерські кола, проте, на відміну від Плета й інших дослідників британського імперіялізму, Жирарде не знаходить нічого схожого на французьке «відомче бачення» [52].

Щодо французької літературної культури легко зробити хибний висновок, тому варто навести низку її порівнянь з літературою англійською. Не існує французького еквівалента досить поширеній, недиференційованій та очевидній англійській обізна-

ності в закордонних інтересах. Нелегко знайти французькі відповідники дрібному дворянству Остен чи бізнесменам Дикенса, які побіжно згадують про Кариби чи Індію. І все ж таки в культурному дискурсі французькі закордонні інтереси оприявнені кількома доволі специфічними шляхами. Цікаво, що один із них проходить через велетенську, майже іконічну фігуру Наполеона (як у поемі Гюґо «Він»), яка втілює французький романтичний дух за кордоном. Він не стільки завойовник (хоч у Єгипті він фактично був ним), скільки замислений мелодраматичний герой, чий образ – маска для вираження авторських думок. Лукач проникливо завважив величезний уплив Наполеонової біографії на життєві шляхи романних героїв французької та російської літератури. На початку XIX сторіччя корсиканське походження Наполеона огортало його екзотичною аурою.

Без нього неможливо зрозуміти молодих людей Стендаля. У «Червоному і чорному»[45] читання спогадів Наполеона (зокрема, мемуарів періоду острова Святої Єлени) цілком заволодіває Жульєном Сорелем, він захоплений їхньою запальною величчю, духом середземноморської відважности і палким arrivisme[46]. У житті Жульєна ще довго чути відлуння цієї атмосфери. У Франції, тепер позначеній посередністю й інтриґанством, наполеонівська легенда поступово розвінчується, але не зменшується її влада над Сорелем. Дух Наполеона у «Червоному і чорному» настільки сильний, що повчальною несподіванкою стає відкриття: ніде в романі про його життя безпосередньо не згадано. По суті, одиноке покликáння на світ поза Францією з'являється після того, як Матильда надсилає Жульєнові своє освідчення в коханні: Стендаль описує її паризьке існування як ризикованіше за подорож до Алжиру. Симптоматично, що саме тоді, коли 1830 року Франція забезпечує себе головною імперською провінцією, зринає одинока Стендалева згадка про неї з конотаціями небезпеки, подиву і певної нарочитої байдужости. Це разюче контрастує з невимушеними алюзіями на Ірландію, Індію та Північну й Південну Америки, які фігурують у британській літературі того самого періоду.

---

[45] Останнє укр. видання роману див.: Стендаль. Червоне і чорне / Пер. з фр. Дмитро Паламарчук. – Х.: Фоліо, 2004. – 512 с.

[46] Кар'єризм (*фр.*).

Другим шляхом засвоєння культурою французьких імперських інтересів стала низка нових, доволі принадних наук, які отримали перший поштовх від закордонних авантюр Наполеона. Це пречудово відбиває соціяльну структуру французького знання, яке кардинально відрізнялося від англійського дилетантського, часто бентежно démodé[47] інтелектуального життя. Великі дослідницькі інститути в Парижі, підтримані Наполеоном, мають панівний уплив на становлення археології, лінґвістики, історіографії, орієнталізму й експериментальної біології (велика частка цих дисциплін активно задіяна в «Описі Єгипту»). Характерно, що романісти цитують академічно вреґульований дискурс щодо Сходу, Індії та Африки (наприклад, Бальзак у «Шаґреневій шкірі»[48] та «Кузині Беті») з досить неанглійським знанням справи та блискучою компетентністю. У творах британців, які живуть за кордоном, – від леді Вортлі Монтаґю до подружжя Вебів – відчитуємо мову безсистемних спостережень, у колоніяльних «експертів» на зразок сера Томаса Бертрама та Джеймса і Джона Стюарта Мілів бачимо обдумане, але, по суті, неконсолідоване й неофіційне ставлення, в адміністративній чи офіційній прозі, знаний приклад її – «Проєкт індійської освіти» (1835)[49] Томаса Маколея, спостерігаємо пихату, але все ж таки дещо особисту затятість. У французькій культурі початку XIX сторіччя подібне трапляється рідко, бо офіційний

[47] Застарілого; того, що вийшло з моди (*фр.*).

[48] Укр. переклад див.: Бальзак Оноре де. Шагреньова шкура. – Х., 1929. – 230 с.; або: Бальзак Оноре де. Шагренева шкіра. Батько Горіо. Гобсек. – К.: Веселка, 1998. – 527 с.

[49] У «Проєкті індійської освіти» Томас Маколей (натоді – колоніяльний чиновник в Індії) переконував перейти на англійську мову навчання в Індії, закривши всі школи, де викладали арабською або санскритом, щоб у такий спосіб цивілізувати тубільців. «Мови Західної Европи вже цивілізували Росію, – писав він. – Не маю жодного сумніву, що вони зроблять з індусами те саме, що вже зробили з татарами... Наше завдання сьогодні – докласти якнайбільше зусиль для створення класу, який виступав би перекладачем між нами та мільйонами тих, ким ми керуємо; класу людей, які були б індійцями за кров'ю та кольором шкіри, але англійцями за своїми смаками, поглядами, звичками й інтелектом». Невдовзі виник термін «діти Маколея», яким почали зневажливо позначати клас «цивілізованих» европейцями індійців. Отак діяльність Томаса Маколея заклала основи двомовности сучасної Індії.

престиж академії і Парижа формотворчо впливає на кожне висловлювання.

Як я вже казав, влада навіть у побутовій розмові репрезентувати все, що існує поза межами метрополії, походить із влади імперського суспільства. Ця влада набуває дискурсивного вигляду реформування чи реорганізації «сирої» чи примітивної інформації в місцеві умовності европейського наративу та формального висловлювання або, у випадку Франції, у систематику дисциплінарного порядку. Такі умовності не мусили задовольняти чи переконувати «тубільну» африканську, індійську або ісламську авдиторію. Навпаки, у найвпливовіших випадках вони засновувалися на мовчанні корінного населення. Коли заходило про те, що існувало поза межами европейської метрополії, мистецтво й репрезентаційні дисципліни: з одного боку, художня література, історія, подорожні нотатки та живопис, а з другого боку, соціологія, адміністративна чи бюрократична документація, філологія й расова теорія – залежали від европейських держав у перетворенні неевропейського світу на репрезентації. Европа потребувала цього, щоб краще бачити, опановувати і передовсім контролювати його. Чи не найдокладніша аналіза цієї практики вміщена у двотомовому дослідженні Філіпа Кертина «Образ Африки» та в «Европейському баченні й Океанії» Бернарда Сміта. Добрий і відомий опис подибуємо в Безила Дейвідсона в огляді написаного про Африку до середини XX сторіччя.

> Література про дослідження й завоювання [Африки] настільки ж багата й розмаїта, як і самі ці процеси. Проте, не рахуючи кількох видатних винятків, усе зводиться тільки до панівного ставлення: така література – це щоденники людей, які дивляться на Африку суто ззовні. Я не кажу, що від багатьох із них можна було б чекати іншого. Важливо те, що якість їхнього спостереження обумовлена задушливими обмеженнями, і сьогодні їхні щоденники варто читати, пам'ятаючи про це. Коли зрідка автори намагалися зрозуміти думки й дії африканців, яких знали, то робили це мимохідь. Майже всі вони були переконані, що стикаються з "первісною людиною", з людством, яким воно було до початку історії, з суспільствами, які у своєму розвитку затрималися на початку часів. [У своїй знаковій книжці «Дикун у літературі» Браєн Стріт уточнює, як ця позиція виражалася в академічній і попу-

лярній літературі.] Таке бачення йшло в ногу з неймовірною експансією европейської влади й багатства, з її політичною силою, гнучкістю й досвідченістю, з її вірою у свою богообраність. Те, що робили та про що думали загалом поважні дослідники, видно з праць людей на зразок Генрі Стенлі або з дій таких людей, як, наприклад, Сесил Родс і його аґенти-мінералошукачі. Вони охоче репрезентували себе як чесних союзників своїх африканських друзів, поки ці союзи були вбезпеченими – союзи, за допомогою яких уряди й приватні інтереси, яким вони служили і які формували, доводили одне одному "дієвість окупації" [53].

Усі культури схильні створювати репрезентації інших культур, щоб краще опановувати чи якоюсь мірою контролювати їх. Проте не всі культури створюють репрезентації інших *і* справді опановують чи контролюють їх. На мій погляд, це характерна риса модерних західних культур. Для вивчення і самих репрезентацій, і політичної сили, яку вони оприявнюють, треба досліджувати західне знання чи репрезентації неевропейського світу. Митці кінця XIX сторіччя, як-от Кіплінґ чи Конрад, або в цьому контексті такі постаті середини сторіччя, як Жером і Флобер, не просто відтворюють віддалені території: вони їх розробляють, оживлюють завдяки техніці наративу, історичному й дослідницькому ставленню та певним ідеям на зразок тих, що їх сповідували мислителі, скажімо, Макс Мюлер, Ренан, Чарлз Темпл, Дарвін, Бенджамін Кід, Емерих де Ватель. Усе це розвинуло й підкреслило есенціялістські позиції в европейській культурі, які проголошували: европейці мусять панувати, а неевропейці підкорятися. І европейці *таки* панували.

Тепер ми свідомі того, який насичений цей матеріял і наскільки поширений його вплив. Візьмемо, приміром, дослідження Стивеном Джеєм Ґулдом і Ненсі Степан важливости расових ідей для наукових відкриттів, практики й інституцій XIX сторіччя [54]. Вони доводять, що не існувало суттєвих розбіжностей стосовно теорій нижчости чорної раси, ієрархій розвинених і недорозвинених (пізніше «підлеглих») рас. Джерелом цих ідей були віддалені території, але здебільшого вони мовчки застосовувалися до цих територій, де европейці знаходили, як вони вважали, прямі докази існування нижчої породи людей. І навіть у міру того як европейська влада ставала

непропорційною величезному неевропейському імперіюму, непропорційними стали й схеми, які забезпечували білу расу беззаперечним авторитетом.

Безжальне застосування цих ієрархій не оминуло жодної царини досвіду. У створеній для Індії системі освіти учнів навчали не лише англійської літератури, а й природної вищости англійської раси. Описані Джорджем Стокінґом творці молодої науки етнографічного спостереження в Африці, Азії й Австралії мали при собі бездоганний аналітичний інструментарій, а ще низку образів, понять і квазінаукових ідей варваризму, примітивізму й цивілізації. У новонародженій дисципліні антропології дарвінізм, християнство, утилітаризм, ідеалізм, расова теорія, історія права, лінґвістика й ерудиція відважних мандрівників змішалися у страхітливій комбінації, проте жоден із її компонентів не вагався, коли йшлося про ствердження найвищих цінностей білої (тобто англійської) цивілізації [55].

Чим більше читаєш праць, зокрема модерних науковців, із цього питання, тим приголомшливішою видається фундаментальна наполегливість і монотонність, коли йдеться про «інших». Наприклад, порівнюючи ґрандіозну переоцінку англійського духовного життя Карлайлом у «Минулому й теперішньому» з тим, що він каже в цій книжці або в «Побіжних міркуваннях щодо негритянського питання» про чорних, можна завважити два навдивовижу очевидні мотиви. Перший: активна критика Карлайлом відродження Англії, пробудження її до праці, органічних зв'язків, любові до нестримного індустріяльного й капіталістичного розвитку та інших таких речей нічого не робить для пробудження квоші[50] – емблематичного негра, чиї «потворність, неробство, опір» назавжди прирікають його на статус недолюдини. У «Негритянському питанні» Карлайл говорить про це досить відверто.

> Ні, боги бажають, щоб, крім гарбузів [рослина, яку особливо полюбляють Карлайлові «ніґери»], у їхній Вест-Індії росли прянощі й цінні рослини; це вони проголосили, створюючи Вест-Індію такою, якою вона є, та вони безмежно більше прагнуть, щоб їхньою Вест-Індією заволоділи підприємливі люди, а

[50] Зневажливе прізвисько карибських негрів (*англ.*).

не ледача двонога худоба, однаково "щаслива" зі своїми родючими гарбузами! Можемо бути певні, безсмертні боги визначилися щодо обох цих бажань, вони вже прийняли стосовно них свою вічну парламентську постанову і здійснять їх, хоч би всі земні парламенти й сутності до смерти опиралися цьому. Якщо квоші не допомагатиме вирощувати прянощі, то знову перетвориться на раба (чиє становище буде трохи менш огидним, ніж теперішнє), і милосердний батіг змусить його до роботи, адже інші методи не допомагають [56].

Англія бурхливо розвивається, її метрополійна культура індустріялізується, а за кордоном починає спиратися на захищену вільну торгівлю, тоді як нижчим істотам не пропонують нічого. Статус чорношкірих визначає «вічна парламентська постанова», а отже, реальної можливости для самовдосконалення, соціяльного росту чи просто чогось ліпшого від неприхованого рабства (хоч Карлайл і стверджує, що він противник рабства) немає. Питання в тому, чи Карлайлова логіка та ставлення цілковито його власні (а відтак ексцентричні), чи вони в граничний і характерний спосіб оприявнюють сутнісне ставлення, не надто відмінне від притаманного Остен (кілька десятиріч перед тим) або Джону Стюарту Мілу (десятиріччя по тому).

Схожість цих постатей вражає, але відмінності між ними так само суттєві, адже під тиском культури інакше бути й не могло. Ні Остен, ні Міл не пропонують небілому жителю Карибів іншого – уявного, дискурсивного, естетичного, географічного, економічного – статусу, ніж постійно підпорядкований англійцям виробник цукру. Це, звісно, і є цілком конкретне значення домінації, що її інший бік – *продуктивність*. Карлайлів квоші нагадує володіння сера Томаса на Антигуа: він створений, щоб виробляти багатство задля блага англійців. Отже, для Карлайла мовчазне перебування квоші *там, де треба*, дорівнює слухняній і скромній праці на підтримання англійської економіки й торгівлі.

Другий мотив у Карлайлових творах на цю тему полягає в тому, що ці твори ані нечіткі, ані таємничі, ані заплутані. Коли йому йдеться про чорношкірих, він так і каже. Він також доволі відвертий щодо покарань і загроз, які намагається визначити. Карлайл говорить мовою абсолютних загальників, закоріненою в непохитних, беззаперечних фактах про сут-

ність рас, народів і культур, які не потребують пояснення, бо відомі його авдиторії. Він говорить lingua franca[51] британської метрополії: мовою глобальною, зрозумілою, з максимально широким соціяльним авторитетом, доступним будь-кому, хто промовляє до нації та говорить про неї. Ця lingua franca вміщує Англію у фокусі світу, в якому вона головує завдяки своїй владі, світу, осяяного її ідеями та культурою, світу, який завдячує своєю продуктивністю ставленню її моральних учителів, митців і законотворців.

Подібні акценти чути в Маколея в 1830-х роках, а тоді знову, через сорок років, (майже без змін) у Раскіна, чиї слейдівські лекції в Оксфорді 1870 року починалися з урочистого звернення до призначення Англії. Уривок із лекції варто зацитувати повністю, але не тому, що він виставляє Раскіна в невигідному світлі, а тому що він обрамлює чи не всі численні Раскінові праці з мистецтва. Авторитетне видання творів Раскіна за редакцією Е. Т. Кука й Александра Веденберна містить примітку до цього пасажу, де наголошено на його важливості для автора: Раскін уважав це «"найвагомішим і найсуттєвішим" з усього свого вчення» [57].

> Тепер перед нами відкрилося призначення, найвище з усіх, які коли-небудь могла прийняти або відкинути нація. Наша раса ще незіпсута, замішана на найкращій північній крові. Ми не розбестили свою вдачу і досі маємо твердість, щоб правити, і доброчесність, щоб коритися. Ми навчилися релігії чистого милосердя і тепер мусимо або зрадити її, або навчитися захищати, сповідуючи її. І ми багаті спадком слави, переданим нам через тисячоліття шляхетної історії. Ми повинні повсякчас ревно прагнути збагачувати цей спадок, так щоб англійці, якщо жадання слави – це гріх, були найбільшими грішниками на землі. Упродовж кількох останніх років із неймовірною швидкістю нам відкрито закони природи і дано засоби перевезення й комунікації, які перетворили цілий світ на єдине королівство. Єдине королівство – але хто має бути його королем? Чи не мусить бути жодного короля, подумаєте ви, і кожен робитиме те, що йому видаватиметься правильним? Чи існуватимуть тільки королі терору й огидні імперії Мамони і Веліяла? Чи,

[51] Загальнозрозуміла суміш кількох мов, що функціонує в реальному міжетнічному спілкуванні (*італ.*).

може, ти, мóлоде Англії, знову перетвориш свою країну на величний королівський трон, на острів вищої влади, на джерело світла і центр миру для цілого світу, на повелительку Навчання й Мистецтв, на вірного охоронця великих спогадів посеред зневажливих і ефемерних образів, на незрадливого слугу випробуваних часом принципів, над яким не владні спокуси нерозсудливих експериментів і розбещених бажань, та серед жорстоких і невідступних ревнощів інших народів оспіваєш її дивну мужність прихильности до людей?

29. "Vexilla regis prodeunt"[52]. Так, але якого короля? Яке з двох знамен варто нам виростити на найвіддаленішому острові? Те, що пливе в небесному вогні, чи те, що важко звисає мерзенною парчею земного золота? Перед нами справді відкрився шлях милосердної слави, як ніколи досі не відкривався він жодній купці смертних. Але тепер з нами мусить бути – з нами *є* – гасло: "Прав або помри". І про цю країну скажуть: "Fece per viltate, il gran rifiuto"[53], – відмова від корони буде найганебнішою і найневчаснішою з усіх досі відомих в історії. І ось що ця країна мусить зробити або ж піти у небуття: вона повинна засновувати колонії якомога швидше і якомога далі, спираючись на найенерґійніших і найдостойніших своїх мужів; захоплювати кожен шмат спустошених родючих земель, до якого можна дотягнутися, а там навчати своїх поселенців, що головна їхня чесно-та – це вірність своїй країні, найперша мета – існувати для просування влади Англії на суші й на морі. І хоча живуть вони за рахунок прибутків зі своїх заморських ділянок, вони не повинні вважати себе позбавленими громадянських прав своєї батьківщини, як не позбавлені їх моряки її флоту, котрі підкоряють далекі води. Отже, ці колонії мусять у буквальному сенсі стати пришвартованими флотиліями, де кожен перебуває під началом капітанів чи офіцерів, які замість кораблів керують полями й вулицями. І від цих своїх нерухомих флотів (чи – у справжньому й наймогутнішому сенсі – нерухомих *храмів*, які скеровують керманичі на всесвітньому Ґалілейському озері) Англія "чекає, що кожен виконає свій обов'язок"[54]. Вона визнає, що

---

[52] «Володареві прапори йдуть уперед...» (*лат.*) – перший рядок одного з найвідоміших латинських християнських гімнів.

[53] «Хто зрікся, страхопуд, великих справ» (*італ.*) – Данте «Божественна комедія», Пекло 3, 60 (переклад Євгена Дроб'язка).

[54] Алюзія на слова адмірала Нельсона, які стали сиґналом до початку Трафальґарської битви.

обов'язок цей у мирний час не менший, ніж на війні, і якщо за невелику платню знаходяться чоловіки, готові кинутися на гармати в ім'я любові до Англії, то знайдуться й такі, хто оратиме й сіятиме в її ім'я, поводитиметься шанобливо й праведно в її ім'я, виховуватиме дітей в любові до неї та радітиме в променях її слави більше, ніж у сяйві тропічних небес. Але щоб вони могли це зробити, її власна велич має бути бездоганною, вона повинна подарувати їм думку про дім, яким вони можуть пишатися. Англія, якій призначено стати володаркою половини землі, не може бути купкою попелу, розтоптаною нікчемним, загрузлим у суперечках натовпом. Вона повинна знову стати тією Англією, якою була колись, і навіть кращою: настільки щасливою, настільки самозаглибленою і настільки чистою, щоб у своєму небі, не забрудненому жодною нечестивою хмаринкою, могла вона точно назвати кожну зірку, а у своїх полях, упорядкованих, і широких, і гарних, – кожну рослину, в якій блищить роса. І на зелених алеях свого зачарованого саду – священна Цирцея, справжня Дочка Сонця – вона повинна скеровувати людські мистецтва, збирати божественне знання далеких народів, навернених із дикунів у люди і повернених із безнадії у злагоду [58].

Як не всі, то більшість інтерпретаторів Раскіна уникають цього уривку. Проте Раскін, як і Карлайл, говорить прямо, заховані за алюзіями й тропами значення очевидні. Англія повинна правити світом, адже вона найкраща, владу треба використовувати, її суперники в імперських змаганнях нічого не варті, її колонії мусять розростатися, процвітати й залишатися прикутими до неї. У Раскінових повчальних нотках причаровує те, що він не тільки ревно вірить у те, що захищає, а й пов'язує своє політичне бачення світового панування Британії з власною естетичною й етичною філософією. Він пристрасно вірить в одне, тому так само пристрасно він вірить і в інше: політичне й імперське охоплює і якоюсь мірою забезпечує естетичне й етичне. Позаяк Англія мусить бути «королевою» світу, «джерелом світла і центром миру для цілого світу», її молодь має стати колонізаторами, чия найперша мета – просувати владу Англії на суші й на морі; *позаяк* Англія мусить досягнути цього «або піти у небуття», на думку Раскіна, її мистецтво й культура залежать від неминучого імперіялізму.

На моє переконання, беззастережно іґнорувати ці погляди, якими рясніє чи не кожен текст XIX сторіччя, все одно що

описувати дорогу без згадки про її місце в навколишньому краєвиді. Завжди, коли культурна форма чи дискурс прагнули цілісности або тотальности, більшість европейських письменників, мислителів, політиків і гендлярів намагалися мислити глобально. І це були не риторичні пориви, таке мислення досить точно співвідносилося з дійсним, розширюваним глобальним засягом власних націй. В особливо гострому есеї про Тенісона, сучасника Раскіна, та імперіялізм його «Королівських ідилій» В. Ґ. Кірнан досліджує приголомшливу низку британських закордонних кампаній, які призвели до територіяльного розширення або до посилення влади на вже приєднаних територіях. Свідком цього був Тенісон (деколи за посередництвом родичів він мав до них прямий стосунок). Позаяк цей перелік сучасний життю Раскіна, пропоную поглянути на згадані Кірнаном події:

1839–1842 роки – перша опіюмна війна в Китаї;

1840-ві роки – війни проти південноафриканських кафрів, новозеландських маорі, завоювання Пенджабу;

1854–1856 роки – Кримська війна;

1854 рік – завоювання нижньої Бірми[55];

1856–1860 роки – друга опіюмна війна;

1857 рік – напад на Персію;

1857–1858 роки – придушення Індійського заколоту;

1865 рік – справа губернатора Ейра на Ямайці[56];

1867 рік – Абісинська експедиція;

1870 рік – зупинення експансії феніїв у Канаді[57];

1871 рік – придушення опору маорі;

---

[55] Помилка автора: нижню Бірму було анексовано і створено провінцію Нижня Бірма прокламацією від 20 січня 1853 року як наслідок другої англо-бірманської війни (1852–1853 роки).

[56] Надзвичайно жорстоке придушення заколоту колишніх рабів губернатором Ямайки Едвардом Джоном Ейром, яке спричинило бурхливі дебати серед англійських інтелектуалів.

[57] Члени таємного ірландського товариства, яке боролося за визволення Ірландії. Особливо активними були в 1860-х роках в Ірландії, США та Британії. Американські фенії влаштовували безуспішні рейди через американський кордон до Британської Канади, що стало причиною суперечок між урядами Сполучених Штатів і Британії.

1874 рік – вирішальна кампанія проти ашанті[58] в Західній Африці;

1882 рік – завоювання Єгипту.

На додаток Кірнан говорить про Тенісона як про того, хто був «двома руками за те, щоб не допускати жодних дурниць з боку афганців» [59]. Раскін, Тенісон, Мередит, Дикенс, Арнолд, Текерей, Джордж Еліот, Карлайл, Міл – одне слово, повний перелік видатних вікторіянських письменників – спостерігали за приголомшливою міжнародною демонстрацією фактично нестримуваної британської влади над цілим світом. Позаяк вони вже в різний спосіб ідентифікували себе з самою Британією, то було й логічно, й легко у той чи той спосіб ідентифікувати себе з цією владою. Говорити про культуру, ідеї, смаки, етику, родину, історію, мистецтво й освіту так, як це робили вони, репрезентувати ці теми, намагатися вплинути на них або інтелектуально й риторично сформувати їх означало мимоволі усвідомлювати їх у світовому масштабі. Британська міжнародна ідентичність, засяг британської торговельної й промислової політики, успішність і мобільність британської армії забезпечували незаперечні моделі для наслідування, мапи для дотримання, дії, яких варто бути гідними.

Отже, репрезентації того, що існувало поза межами острівної чи метрополійної Британії, майже від початку *стверджували* европейську владу. Спостерігаємо приголомшливу зацикленість: ми домінуємо, бо в нас є сила (індустріяльна, технологічна, військова, етична), а в них її немає і тому вони *не* домінують, вони нижчі, а ми вищі… й таке інше. Прикметно, що ця тавтологія ще від XVI сторіччя міцно закорінена у британському баченні Ірландії та ірландців, а впродовж XVIII сторіччя вона спрацьовувала у ставленні до білих поселенців в Австралії та Північній і Південній Америках (навіть у XX сторіччі австралійці ще довго залишалися нижчою расою). Поволі ця тавтологія поширила свій уплив чи не на цілий світ поза британськими берегами. Така сама повторювана і всеохопна тавтологія стосовно того, що існує поза французькими морськими кордонами, з'являється й у французькій культурі. Всі неевропейські

[58] Народ у Західній Африці (сучасна Ґана), один із небагатьох, хто у XIX сторіччі чинив серйозний опір европейському вторгненню.

реґіони на маргінесах західного світу, чиї населення, суспільства, історії та існування мали неевропейську сутність, було перетворено на европейських підлеглих: Европа, своєю чергою, й далі демонстративно контролювала те, що було не-Европою, репрезентуючи неевропейців у такий спосіб, щоб утримати контроль.

Ця подібність і циклічність геть не перешкоджали і не пригнічували думку, мистецтво, літературу й культурний дискурс – слід постійно наполягати на цій центрально важливій істині. Незмінними виявляються ієрархічні стосунки між метрополією й закордоном узагалі, між західним-білим-християнином-чоловіком-европейцем і тими народами, які в географічному й етичному сенсі населяють простори поза межами Европи (у випадку Британії Африку й Азію плюс Ірландію й Австралію) [60]. Всі інші стосунки можуть бурхливо розвиватися за ініціятиви будь-якої зі сторін, загальним результатом чого стане зміцнення ідентичности кожної з них, хоча з західного боку варіятивність буде більшою. Скажімо, щойно письменники на зразок Карлайла, котрий висловлюється дуже відверто, заявляють імперіялізм як основну тему, до неї приєднується велика кількість дозволених, та водночас цікавіших культурних версій, кожна з яких має власні відмінності, задоволення й формальні ознаки.

Завдання сучасного критика культури – зібрати їх докупи, не втративши їхнього сенсу. Як слушно доводять науковці, аж до другої половини XIX сторіччя активне усвідомлення імперіялізму, аґресивної, самосвідомої імперської місії не було невідворотним, европейські письменники його навіть приймали, на нього посилалися і з ним погоджувалися. (В Англії 1860-х років слово «імперіялізм» часто вживалося з деякою огидою на позначення Франції – країни, де правив імператор.)

Навіть наприкінці XIX сторіччя високій чи офіційній культурі все ще вдавалося уникати уважного вивчення її ролі у формуванні імперської динаміки. Щоразу як обговорювалися причини, переваги або неґативні боки імперіялізму, а обговорювалися вони досить настирливо, виявлялося, що офіційна культура дивовижним чином вилучена з аналізи. Це один із захопливих аспектів предмета мого дослідження: як культурі, попри її значення для імперіялізму, все ж таки вибачали цю її роль. На-

приклад, Гобсон зневажливо відгукується про неймовірну Ґідинґсову ідею «ретроспективної згоди» [61] (тобто коли спочатку треба поневолити підлеглий народ, а потім заднім числом уважати, ніби він сам дав згоду на поневолення). Але він не ризикує запитати, де або як у людей на кшталт Ґідинґса, котрі вільно володіють жарґоном хвалькуватої сили, виникла така ідея. Видатні красномовці, які після 1880 року майстрували теоретичне виправдання імперії – Лєруа-Больйо у Франції та Сілі в Англії, – послуговувалися мовою, що її óбрази росту, родючости й розширення, телеологічна структура власности й ідентичности, ідеологічне розрізнення «нас» та «їх» уже визріли повсюдно: в літературі, політології, расовій теорії і подорожніх нотатках. Такі люди, як Конрад, Роджер Кейсмент та Вілфрид Скевін Блант, відзначають жорстокість і практично абсурдно безперешкодну тиранію, заведену білими людьми у колоніях на зразок Конґо чи Єгипту. А вдома Лєруа-Больйо пишномовно розводиться, мовляв, суть колонізації «[в тому, що] соціяльний порядок нагадує родинний, у якому важить не лише належність до покоління, а й освіта... Вона дає мужності новий шлях для того, щоби проявити себе... Формування людських суспільств, як і формування людей, не можна кидати напризволяще... Отже, колонізація – це мистецтво, сформоване у школі досвіду... Мета колонізації – поставити нове суспільство в найкращі умови для процвітання й проґресу» [62]. Наприкінці XIX сторіччя імперіялізм уважався в Англії сутнісним чинником розквіту британської родючости взагалі й материнства зокрема [63]. Як показує уважне вивчення життєвого шляху Бадена-Павела, витоки його руху бойскавтів можна простежити безпосередньо від зв'язків, установлених між імперією і здоров'ям нації (страх мастурбації й деґенерації, євгеніка) [64].

На той час цілковите переважання ідей імперського панування й постійне утілення цього панування на ідеологічному рівні майже не знало винятків. Дозвольте в міру можливостей стисло синтезувати цілу низку сучасних досліджень із різних царин науки, які, на мою думку, разом належать до студій «культури й імперіялізму». Це можна систематизувати в такий спосіб:

1. Не існує незгоди щодо фундаментального онтологічного розрізнення між Заходом і рештою світу. Географічні й культур-

ні кордони між Заходом і незахідною периферією відчуваються і сприймаються настільки гостро, що їх можна вважати абсолютними. Разом із вищістю цього розрізнення існує те, що Йоганес Фабіян називає запереченням часового «ровесництва», а також радикальна переривчастість людського простору [65]. Отож «Орієнт», Африка, Індія та Австралія – це місця, де панує Европа, але населені вони іншою породою людей.

2. Із народженням етнографії (про це пише Стокінґ і на користь цього свідчать лінґвістика, расова теорія та історична класифікація) кодифікуються відмінності і з'являються різні еволюційні схеми розвитку: від примітивних до підлеглих рас і, зрештою, до вищих, або цивілізованих народів. Центральну роль тут відіграють Ґобіно, Мейн, Ренан і Гумбольдт. Сюди ж належать такі широковживані категорії, як примітивний, дикий, деґенеративний, природний, неприродний [66].

3. Активне панування Заходу над незахідним світом, що відтепер становить канонізоване відгалуження історичних досліджень, має, відповідно, глобальні масштаби (наприклад, «Азія та західне панування» К. М. Панікара або «Машини як мірило людей: наука, технологія та ідеологія західного панування» Майкла Едеса) [67]. Існує конверґенція поміж великим географічним розмахом імперій, особливо Британської, та уніфікаційними культурними дискурсами. Звісно, таку конверґенцію вможливлює влада, вона ж дозволяє перебувати у віддалених місцях, вивчати інших людей, кодифікувати й поширювати знання, описувати, перевозити, встановлювати та демонструвати артефакти інших культур (через виставки, експедиції, фотографії, живопис, огляди, школи), а головне – панувати над усім цим. Своєю чергою, ці дії витворюють так званий «обов'язок» перед тубільцями – вимогу заснування колоній в Африці й деінде для «добра» тубільців [68] чи для «престижу» батьківщини. Риторика la mission civilisatrice.

4. Панування не є інертним, воно в різні способи формує культури метрополій. На самих імперських територіях упливи цього панування навіть на побутові дрібниці починають вивчати тільки тепер. Низка сучасних праць [69] описує, як імперський мотив уплітається в структуру простонародної культури, художньої літератури, а також у риторику історії, філософії й географії. Праці Ґаурі Вішванатан висвітлюють систему британської освіти в

Індії, яка ідеологічно бере свій початок від Маколея й Бентинка, як таку, що пронизана ідеями нерівних рас і культур, ідеями, які викладалися в школі. Вони були частиною навчального плану й педагогіки, метою якої, згідно з її апологетом Чарлзом Тревельяном, було «пробудити в платонівському сенсі у колоніяльних підлеглих пам'ять про їхні спадкові ознаки, спотворені... феодальним ладом орієнтального суспільства. Цей уніфікаційний наратив, переписаний зі сценарію, який раніше використовували місіонери, перетворив британське врядування на ідеальну республіку, якої повинні природно прагнути індійці у спонтанному прояві свого "я", на державу, де британські владники здобули метафоричне місце платонівських стражів» [70].

Мені йдеться про ідеологічне бачення, забезпечене й підтримуване не лише безпосереднім пануванням і фізичною силою, а й (набагато дієвіше й триваліше) *переконувальними засобами*. Тож мушу завважити, що повсякденні засоби гегемонії – здебільшого творчі, винахідливі, цікаві й передусім практичні – навдивовижу добре надаються для аналізи й тлумачення. На найпомітнішому рівні відбувалася фізична трансформація імперської царини чи то завдяки тому, що Алфред Кросбі називає «екологічним імперіялізмом» [71], переформуванням фізичного середовища, чи то завдяки адміністративним, архітектурним та інституційним звершенням на зразок побудови колоніяльних міст (Алжира, Делі, Сайґона), а вдома завдяки появі нових імперських еліт, культур і субкультур (шкіл імперських «кадрів», інститутів, департаментів, наук, як-от географії, антропології тощо, залежних від продовження колоніяльної політики), нових стилів у мистецтві аж до подорожньої фотографії, екзотичного й орієнталістичного живопису, красного письменства, музики, монументальної скульптури та журналістики (що так пам'ятно схарактеризував Мопасан у романі «Любий друг») [72].

Фундамент цієї гегемонії досить проникливо вивчали Фабіян у «Мові й колоніяльній владі», Ранаджит Ґуха у «Нормах власности в Бенґалії» та Бернард Кон у розвідці «Репрезентування влади у вікторіянській Індії» зі збірника Гобсбавма і Рейнджера (а також в іншій своїй видатній студії про репрезентацію Британії і структуру індійського суспільства у книжці «Антрополог серед істориків») [73]. Ці твори демонструють постійне втручання влади в динаміку щоденного життя, у двосторонню взає-

модію між корінним населенням, білою людиною й інституціями влади. Проте важливим чинником цієї мікрофізики імперіялізму є те, що, коливаючись між «спілкуванням і наказом», постає уніфікований дискурс (чи радше, як каже Фабіян, «поле переходів, схрещених і перехрещених ідей» [74]), заснований на такому всеохопному і гнучкому розрізненні між західною людиною й тубільцем, що змінити його було майже неможливо. Від часу Фанонових коментарів про маніхейство колоніяльної системи і подальшу потребу в насиллі цей дискурс породив помітні злість та розчарування.

5. Імперське ставлення мало не лише розмах і *авторитет*, а й велику творчу силу, яка проявлялася в періоди розширення за кордоном та соціяльних розладів удома. Тут я маю на увазі не тільки «винайдення традиції» загалом, а й здатність продукувати на диво автономні інтелектуальні й естетичні óбрази. Постали орієнталістичний, африканістичний та американістичний дискурси, пронизавши історіописання, живопис, художню літературу й простонародну культуру. У цьому контексті доречно виглядають ідеї Фуко щодо *дискурсів*. Бернал описує, як упродовж XIX сторіччя виникла зв'язна класична філологія, яка очистила аттічну Грецію від її семіто-африканського коріння. З часом (як намагається показати Роналд Інден у своїй студії «Уявляючи Індію» [75]) з'явилася ціла низка напівнезалежних метрополійних формацій, дотичних до імперських володінь та їхніх інтересів. Серед її нараторів – Конрад, Кіплінґ, Т. Е. Ловренс, Мальро, серед попередників і опікунів – Клайв, Гастингс, Дюплеї, Бужо, Брук, Ейр, Палмерстон, Жуль Фері, Ліоте, Родс. У цих персоналіях і у великих імперських наративах («Сім стовпів мудрости», «Серце темряви», «Лорд Джим»[59], «Ностромо», «Королівський шлях»[60]) увиразнюються характерні імперські риси. Дискурс імперіялізму кінця XIX сторіччя формує арґументація Сілі, Дилка, Фруда, Лєруа-Больйо, Армана та інших. Сьогодні більшість із них забуті й непрочитані, але свого часу вони були достатньо впливовими й навіть пророчими.

---

[59] Укр. переклад див.: Конрад Джозеф. Лорд Джім / Пер. з англ. Л. Гончар. – К.: Молодь, 1985. – 239 с.

[60] Укр. переклад див.: Мальро Андре. Королівська дорога / Пер. з фр. Людмила Колодинська та Орест Черній. – Х.: Фоліо, 2005. – 254 с.

Образи західної імперської влади – нав'язливі, дивовижно привабливі, непереборні – не зникають: на знаменитій картині Дж. В. Джоя Ґордон у Хартумі, озброєний лише револьвером і мечем у піхвах, люто дивиться на суданських дервішів; Конрадів Курц у центрі Африки – блискучий, одержимий, приречений, хоробрий, жадібний, красномовний; Ловренс Аравійський на чолі своїх арабських воїнів живе у романтиці пустелі, винаходить партизанську боротьбу, приятелює з принцами й державними мужами, перекладає Гомера і намагається триматися «темношкірого домініону» Британії; Сесил Родс засновує країни, маєтки, фонди так само легко, як інші чоловіки могли б зачинати дітей або закладати власний бізнес; Бужо, завойовуючи для Франції Алжир, примушує підкоритися війська Абд аль-Кадера; наложниці, танцівниці й одаліски Жерома, Сарданапал Делякруа, Північна Африка Матиса, «Самсон і Даліла» Сен-Санса. Список довгий, скарби його величезні.

4. Імперія в дії: «Аїда» Верді

Тепер я хотів би продемонструвати, наскільки глибоко й винахідливо ці факти впливають на певні царини культурного життя, навіть на сфери, які сьогодні зовсім не асоціюються з корисливою імперською експлуатацією. Нам пощастило, що низка молодих науковців досить глибоко простудіювала імперську владу і відкрила нам естетичний компонент в обстеженні й адмініструванні Єгипту та Індії. Мені йдеться, наприклад, про книжку Тимоті Мітчела «Колонізуючи Єгипет» [76], де він показує, що практика будування зразкових поселень, відкриття інтимности гаремного життя й запровадження нових моделей військової поведінки у начебто османській, а насправді европейській колонії не лише утверджувала европейську владу, а й продукувала додане задоволення від обстеження цієї місцевости та панування над нею. Цей зв'язок між владою і задоволенням в імперському пануванні чудово показали Лейла Кіні та Зейнеп Челік у дослідженнях танцю живота: квазіетнографічні виступи, що їх бачили европейці, фактично почали асоціюватися зі споживацьким дозвіллям, коріння якого в Европі [77]. Ще два взаємопов'язані відгалуження від цієї теми – «Живопис у модерному житті» Т. Дж. Кларка та «Колоніяльний гарем» Малє-

ка Алули. Перше – це дослідження Мане й інших паризьких художників, у якому автор розглядає, зокрема, появу незвичних видів дозвілля й еротизму в метрополійній Франції (деякі з них постали під упливом екзотичних моделей). Книжка Алули – деконструктивне прочитання французьких листівок початку XX сторіччя з зображеннями алжирських жінок [78]. Безсумнівно, що Орієнт як місце, яке вабить обіцянками і владною перспективою, неабияк важливе.

Однак я хочу пояснити, чому мої спроби контрапунктового прочитання виглядають очевидно ексцентричними, а то й дивними. По-перше, рухаючись уздовж загальних хронологічних ліній від початку до кінця XIX сторіччя, я не намагаюся укласти послідовну низку подій, тенденцій або творів. Кожний конкретний твір я розбираю з огляду на його власне минуле і на пізніші тлумачення. По-друге, моя загальна арґументація полягає в тому, що мене цікавлять культурні витвори, які проливають світло на позірно стабільні й герметичні категорії і втручаються в них. Ці категорії ґрунтуються на жанрі, періодизації, національності чи стилі та створюють засновок, що Захід і його культура доволі незалежні від інших культур і від мирської гонитви за владою, авторитетом, привілеями та домінуванням. Я ж, своєю чергою, хочу показати, що «структура ставлення і референції» у різні способи, в різних формах і місцях була поширеною та впливовою ще задовго до офіційно визначеної доби імперії. Вона далеко не автономна і не трансцендентна, а наближена до історичного світу; зовсім не стала і чиста, а гібридна, однаково причетна до расової вищости і до мистецької пишноти, до політичної й технічної влади, до полегшувально редуктивних і до комплексних технік.

Розгляньмо «Аїду», знамениту «єгипетську» оперу Верді. Яко візуальне, музичне і театральне дійство «Аїда» чимало робить для европейської культури й відіграє у ній суттєву роль, зокрема потверджує уявлення про Орієнт як, по суті, екзотичне, віддалене й старовинне місце, де европейці можуть влаштовувати демонстрації своєї сили. Одночасно з написанням «Аїди» відбувалися европейські «універсальні» виставки, які зазвичай демонстрували моделі колоніяльних сіл, міст, дворів та інших подібних об'єктів – так підкреслювалася ковність і транспортабельність вторинних або нижчих культур. Перед европейцями ці підлеглі

культури експонувалися як мікрокосми більших імперських володінь. На неевропейців зважали хіба в такому контексті [79].

«Аїда» – синонім «великої опери» унікально високого зразка XIX сторіччя. Разом із кількома іншими операми вона понад сторіччя проіснувала і як надзвичайно популярний твір, і як твір, що до нього музиканти, критики та музикознавці мають здорову повагу. Велич і високе становище «Аїди» – очевидні для кожного, хто чув або бачив цю оперу, – складні питання, довкола яких існує безліч різноманітних спекулятивних теорій, що здебільшого пов'язують «Аїду» з її історичним і культурним контекстом на Заході. У праці «Опера: екстравагантне мистецтво» Герберт Лінденберґер пропонує оригінальну теорію, розглядаючи «Аїду», «Боріса Ґодунова» і «Сутінки богів» – опери 1870-х років – як пов'язані відповідно з археологією, націоналістичною історіографією та філологією [80]. Віланд Ваґнер ставив «Аїду» 1962 року в Берліні, за його словами, для нього це «африканська містерія». Він бачить у ній аналогію до «Тристана» свого діда, трактуючи оперу як таку, що у її підґрунті лежить непереборний конфлікт між Етосом і Біосом («"Аїда" Верді – це драма нерозв'язних конфліктів між Етосом і Біосом, між моральним законом і вимогами життя») [81]. За його схемою, центральна фігура – Амнерис, над якою панує «Riesenphallus» (велетенський фалос), нависаючи, ніби могутня палиця. Як завважив Лінденберґер, «Аїда переважно розпростерта або зіщулена в глибині сцени» [82].

Навіть якщо не зважати на вульґарність, до якої іноді зводять відому тріюмфальну сцену в другій дії, слід відзначити, що «Аїда» вивершує еволюцію стилю й бачення, яка привела Верді від «Набукко» і «Ломбардців» у 1840-х через «Риґолетто», «Трубадура», «Травіяту», «Симона Бокканеґра» і «Бал-маскарад» у 1850-х до проблемних «Сили долі» та «Дона Карлоса» у 1860-х роках. За три десятиріччя Верді став найвидатнішим італійським композитором свого часу, а його кар'єра супроводжувала і, сказати б, прояснювала Risorgimento[61]. «Аїда» була його останньою публічною і політичною оперою перед поворотом до посутньо локальної, хоча й помітної пари опер, які завер-

[61] Відродження (*італ.*). У XIX сторіччі рух за об'єднання Італії , що привів до утворення 1861 року Італійського Королівства.

шили його композиторський шлях, – «Отело» та «Фальстаф». Усі головні дослідники Верді: Джуліян Баден, Френк Вокер, Вільям Вівер, Ендрю Портер, Йозеф Вехсберґ – завважують, що в «Аїді» не просто використано традиційні музичні форми, такі як cabaletta і concertato, до них ще додано нового хроматизму, вишуканої оркестровки та драматичної обтічности, яких немає у творах жодного іншого композитора того часу, крім Ваґнера. Заперечення Джозефа Кермена у розвідці «Опера яко драма» цікаве тим, наскільки воно визнає своєрідність «Аїди».

> В результаті "Аїда", на мою думку, виявляє чи не постійну невідповідність між цілком правдоподібною простотою лібрето і тривожною складністю музичного вираження, адже ще ніколи, звісно, техніка Верді не була аж так багата. Живою виходить тільки Амнерис. Аїда якась незрозуміла, а Радамес – це реґрес якщо не до Метастазіо, то як мінімум до Россіні. Не потребує коментарів те, що окремі сторінки, арії й сцени вище усіляких похвал, а це достатня причина для великої популярности опери. Проте в «Аїді» є дивна неправдивість. Це геть несхоже на Верді, непокоїть і більше нагадує Меєрбера, аніж апарат ґранд-опера, – тріюмфальні походи, пожертви і духові оркестри [83].

Усе це звучить цілком переконливо. Кермен має рацію щодо фальшивости «Аїди», але не може точно пояснити, що її спричиняє. Передусім слід пам'ятати, що попередні твори Верді привертали увагу, бо безпосередньо залучали головно італійську авдиторію, апелюючи до неї. Його музичні драми зображали невиправно запальних героїв і героїнь в усьому блиску боротьби (часто інцестуальної) за владу, славу й честь, але, як переконливо доводить Пол Робінсон в «Опері й ідеях», майже всі вони мислилися як політичні опери, перенасичені риторичною різкістю, маршовою музикою та розхристаними емоціями.

> Відверто кажучи, мабуть, найочевидніший компонент риторичного стилю Верді – абсолютна гучність. Разом із Бетговеном вони найбучніші серед великих композиторів... Верді як політичний оратор не може довго бути спокійним. Навмання тицьніть пальцем у ноти опери Верді і зазвичай отримаєте у винагороду порядний гамір [84].

Блискуча галасливість Верді, на думку Робінсона, добре пасує до таких подій, як «паради, мітинги й промови» [85], які під

час Рисорджименто сприймали як композиторове посилення подій реального життя. («Аїда» не виняток, бо, наприклад, на початку другої дії є приголомшливий уривок «Su del Nilo»[62] для кількох солістів і великого хору.) Тепер уже загальновідомо, що мотиви ранніх опер Верді (зокрема, «Набукко», «Ломбардців» і «Атили») спонукали його авдиторію до шаленої співучасти, настільки безпосереднім був їхній уплив, очевидними їхні тогочасні референції й абсолютним талант композитора вміло розпалити кожного слухача до жаданої великої театральної кульмінації.

Коли в ранніх операх, попри часто екзотичну й outré[63] тематику, Верді звертався до Італії й італійців (з особливою силою, хоч як це парадоксально, в «Набукко»), темою «Аїди» став Єгипет і єгиптяни часів сивої давнини – події набагато віддаленіші і менш привабливі з усіх, коли-небудь покладених ним на музику. Не те щоб «Аїді» бракувало звичної для нього політичної галасливости, адже друга сцена другої дії (так звана «тріюмфальна сцена»), поза сумнівом, найбільша з усіх, будь-коли написаних Верді. Тут він фактично нагромаджує все, що може зібрати й продемонструвати оперний театр. Проте «Аїда» самолімітована, нетипово стримана, і немає жодних свідчень про хоча б якийсь порив до співучасти з боку глядачів (при тому, скажімо, в нью-йоркській Метрополітен опері її показували частіше за будь-яку виставу). Інші опери Верді, де йшлося про віддалені або чужі культури, не заважали авдиторії ототожнювати себе з ними, і, як і в ранніх творах, в «Аїді» йдеться про тенор і сопрано, котрі прагнуть кохання і яким заважають баритон та мецосопрано. У чому ж відмінність «Аїди» і чому звичний для Верді склад дав таку незвичну суміш майстерної вправности й емоційної нейтральности?

Обставини, за яких уперше поставили «Аїду» і за яких її написав Верді, унікальні в його кар'єрі. Політичне й, зрозуміло, культурне оточення, в якому Верді працював від початку 1870 до кінця 1871 року, складалося не тільки з Італії, а й з імперської Европи та намісницького Єгипту, який формально перебував у складі Османської імперії, але поступово утверджувався як залежна й допоміжна частина Европи. Особливості «Аїди» – тема,

[62] «До берегів священних Нілу...» (*італ.*).
[63] Перебільшену (*фр.*).

середовище, монументальна велич, на диво поверхові візуальні й музичні ефекти, надмірно розроблена музика і звужена локальна ситуація, дивне місце цієї опери в кар'єрі Верді – вимагають того, що я називаю контрапунктовою інтерпретацією, яку не можна звести ані до стандартного бачення італійської опери, ані, ширше, до панівних поглядів на великі витвори европейської цивілізації XIX сторіччя. «Аїда», як і сама оперна форма, – це гібридний, у корені нечистий твір, що однаково належить історії культури й історичному досвіду закордонного панування. Це складний твір, збудований довкола невідповідностей і суперечностей, які або іґнорувалися, або не досліджувалися, які можна пригадати й накреслити. Вони цікаві самі собою, а ще вони надають більшого сенсу нерівностям, аномаліям, обмеженням і мовчанням «Аїди», ніж аналізи, сфокусовані винятково на Італії та европейській культурі.

Я мушу викласти читачеві матеріял, який не можна було оминути, але його парадоксально не помічали. Здебільшого «Аїда» бентежить не тим, що в ній ідеться *про* імперське панування, а тим, що вона і *є* ним. Оприявнюються паралелі з творчістю Джейн Остен, яка так само не складає враження мистецтва на службі імперії. Якщо тлумачити «Аїду» під таким кутом зору, враховуючи, що Верді написав цю оперу для африканської країни, з якою не мав жодних зв'язків, і вперше її поставили саме там, виникає ціла низка нових характерних рис.

Сам Верді трохи згадує про це в листі, який започатковує його поки що неочевидний зв'язок із єгипетською оперою. Пишучи до близького друга Каміля дю Льокля, котрий щойно повернувся з voyage en Orient, Верді 19 лютого 1868 року зауважує: «Коли зустрінемося, ти мусиш описати мені всі події своєї подорожі, побачені тобою дива, красу й потворність країни, яка одного разу мала велич і цивілізацію, що ними я ніколи не мав нагоди помилуватися» [86].

Урочисте відкриття Каїрського оперного театру 1 листопада 1869 року під час святкувань завершення Суецького каналу було помпезною подією. Ставили «Риґолетто». За кілька тижнів перед тим Верді відхилив пропозицію хедива[64] Ісмаїла створити з цієї

[64] Спадковий титул правителів (королівських намісників османського султана) Єгипту в 1867–1914 роках.

нагоди гімн, а у грудні він написав дю Льоклю довгого листа про небезпеки «клаптикових» опер. «Я хочу мистецтва в будь-яких проявах, а не *угоди*, не *хитрощів і* не *системи*, яким ти віддаєш перевагу», – нарікав він, доводячи, що йому, властиво, потрібні «цілісні» твори, де «ідея – це ЦІЛІСНІСТЬ, і все має сходитися в одну точку, формуючи цю ЦІЛІСНІСТЬ» [87]. Хоча ці заяви він зробив у відповідь на пропозиції дю Льокля написати оперу для Парижа, впродовж роботи над «Аїдою» вони чимало разів спливали нагору і стали важливою темою. 5 січня 1871 року Верді скаржився у листі до Нікола де Джоза: «Сьогодні опери пишуться з такою кількістю різноманітних драматургічних і музичних інтенцій, що витлумачити їх майже неможливо. І мені здається, що ніхто не може образитися на автора, котрий на прем'єру однієї зі своїх вистав відряджає когось, хто уважно вивчав його твір під його власним керівництвом» [88]. У листі до Рикорді від 11 квітня 1871 року він наголошував, що у його творів може бути «тільки один творець» – він сам. «Я не поступаюся правом "творення" співакам і диригентам, бо, як я вже казав, це принцип, що веде до прірви» [89].

Чому ж тоді Верді прийняв-таки пропозицію хедива Ісмаїла написати спеціяльну оперу для Каїра? Ясна річ, причиною стали гроші: йому заплатили 150 тисяч франків золотом. До того ж ця пропозиція лестила йому, адже, попри все, він виявився претендентом номер один, випередивши Ваґнера й Ґуно. Не менш важливою, на мою думку, була історія, яку йому запропонував дю Льокль, котрий, своєю чергою, отримав шкіц для можливого використання в опері від знаного французького єгиптолога Огюста Мар'єта. 26 травня 1870 року Верді писав дю Льоклю, що прочитав «єгипетський нарис», що той добре зроблений і «обіцяє розкішну mise-en-scène» [90]. Він також завважив у творі «руку експерта, звиклого до писання і дуже добре обізнаного з театром». На початку червня він почав працювати над «Аїдою» й одразу ж нетерпляче поскаржився Рикорді на повільне просування справи, навіть коли лібретистом він запросив такого собі Антоніо Ґісланцоні. «Все це має бути зроблено дуже швидко», – повторював він.

У простому, напруженому й насамперед автентично «єгипетському» сценарії Мар'єта Верді побачив об'єднавчий намір, відбиток чи слід майстерної і обізнаної влади, якій він сподівав-

ся відповідати у своїй музиці. В часи, коли його кар'єра складалася з розчарувань, нездійснених намірів, незадовільної співпраці з імпресаріо, розповсюджувачами квитків і співаками (паризька прем'єра «Дона Карлоса» була найсвіжішим і досі болючим прикладом), Верді побачив шанс написати твір, у якому він міг би контролювати кожну деталь: від першого начерку до прем'єри. На додаток йому обіцяли підтримку королівської влади: дю Льокль прямо натякнув, що королівський намісник не тільки страшенно хотів би мати цей твір, а й допомагав Мар'єту його писати. Верді міг припустити, що багатий орієнтальний володар поєднав свої зусилля зі справді блискучим і цілеспрямованим західним археологом, аби дати йому, Верді, можливість керувати мистецьким процесом, ні на що не відволікаючись. Чужі для нього єгипетська тема й місце дії, схоже, парадоксальним чином стимулювали його відчуття власної технічної майстерности.

Отож, як я пересвідчився, хоча впродовж двох років роботи над оперою Верді постійно запевняли, що він працює на національному рівні (як воно, зрештою, й було), він так і не склав думки про тогочасний Єгипет (на відміну від своїх достатньо розвинених уявлень про Італію, Францію та Німеччину). І Дранебей (уроджений Павлос Павлідис), менеджер Каїрської опери, і Мар'єт, який приїздив до Парижа влітку 1870 року для підготовки костюмів і сценографії (а потім застряг там через франко-пруську війну), часто нагадували йому про те, що хедив не шкодував грошей для постановки справді захопливої вистави. Верді затявся відшліфувати і слова, й музику, перевіряючи, чи знайшов Ґісланцоні відповідне «театральне слово» – parola scenica [91], та наглядаючи з неослабною увагою за деталями вистави. Внесок Верді у плетиво надзвичайно складних перемовин щодо вибору першої Амнерис приніс йому титул «найвидатнішого єзуїта світу» [92]. Смиренна чи принаймні нейтральна присутність Єгипту в його житті дозволила композиторові здійснювати свої мистецькі задуми з позірно впертим напруженням.

Але мені здається, що Верді, на жаль, сплутав цю непросту і, зрештою, залежну від багатьох людей справу оживлення відстороненої оперної фабули з романтичним ідеалом органічно єдиного, бездоганного мистецького шедевра, створеного лише естетичним наміром одного творця. Отже, імперське уявлен-

ня про митця зручно припасувалося до імперського уявлення про неевропейський світ, чиї вимоги до европейського композитора були або мінімальними, або ж їх не було взагалі. Верді мусив би понад усе плекати такий зв'язок. Упродовж років він був жертвою докучливих примх оперного штату, а тепер міг одноосібно правити у своєму володінні. Коли він готував оперу для прем'єри в Каїрі, а кілька місяців по тому (в лютому 1872 року) для італійської прем'єри в Ля Скала, Рикорді сказав йому: «Ти будеш Мольтке Ля Скала» (2 вересня 1871 року) [93]. Ця войовничо-панівна роль була настільки привабливою, що в якийсь момент у листі до Рикорді Верді недвозначно пов'язує свої естетичні цілі з цілями Ваґнера і – це ще важливіше! – з Байройтом[65] (на той час лише теоретичною пропозицією), адже над спектаклями, які мали там виставлятися, Ваґнер прагнув фактично повної одноосібної влади.

> Спосіб, у який розсаджено оркестр, має куди більшу вагу для *змішання* інструментів, милозвучности й результату, ніж зазвичай уважають. Ці неістотні вдосконалення згодом відкриють шлях до інших нововведень, які обов'язково постануть одного дня. Зокрема, глядацькі ложі винесуть зі сцени, завісу перенесуть до рампи і з'явиться *невидимий оркестр*. Це ідея не моя, а Ваґнера. Вона чудова. Неймовірно, як ми нині терпимо вигляд, приміром, потертих *фраків* і білих краваток, перемішаних із єгипетськими, асирійськими і друїдськими костюмами тощо, а тим більше верхівки арф, грифи контрабасів і дириґентську паличку просто в повітрі посеред самісінької сцени [94].

Верді говорить про театральну виставу, *захищену* від традиційних утручань оперних театрів, відсторонену й ізольовану так, щоб уразити авдиторію небувалою сумішшю авторитету і правдоподібности. Паралелі з тим, що Стивен Бен у «Вбранні Кліо» назвав «історичною композицією місця», у письменників історичного жанру на зразок Вальтера Скота й Байрона очевидні [95]. Одинока відмінність – те, що Верді міг скористатися з історичного бачення й академічної ваги єгиптології, і він уперше в европейській опері справді це зробив. Верді мав напохваті цю науку, втілену в особі Оґюста Мар'єта, фран-

[65] Місто в Баварії (Німеччина), де 1874 року Ваґнер збудував для себе новий театр «Wahnfried» («Вільний від ілюзій»).

цузька ідентичність і освіта котрого становили частину кардинальної імперської генеалогії. Навряд чи Верді знав якісь деталі життя Мар'єта, але його дуже вразив початковий сценарій, і він уважав Мар'єта кваліфікованим експертом, чия компетентність може представляти стародавній Єгипет із обґрунтованою достовірністю.

Мораль цієї історії проста: єгиптологія – це єгиптологія, а не Єгипет. Існування Мар'єта вможливили два важливі попередники: обидва французькі, обидва імперські, обидва реконструктивні та, якщо позичити термін у Нортропа Фрая, презентаційні. Перший – це археологічні томи Наполеонового «Опису Єгипту», другий – розшифрування ієрогліфів Шампольйоном, представлене 1822 року в його «Листі до М. Дасьє» і 1824 року в «Короткому викладі ієрогліфічної системи». Кажучи «презентаційні» й «реконструктивні», я маю на увазі низку ознак, які, здавалося, дуже пасували Верді. Воєнною експедицією Наполеона до Єгипту рухало бажання захопити Єгипет, залякати британців і продемонструвати французьку силу, але Наполеон і його експерти-науковці були там ще й для того, щоб розкрити Єгипет перед Европою в сенсі інсценувати його стародавність, його асоціятивне багатство, культурну важливість і унікальну ауру *перед* европейською авдиторією. Проте цього не можна було зробити, не маючи мети водночас естетичної й політичної. Те, що знайшли Наполеон і його команда, було Єгиптом, на давнину якого нашарувалися мусульманська, арабська й турецька присутність. Вони стояли всюди між окупаційною французькою армією та стародавнім Єгиптом. Як було пробитися до тієї другої, давнішої, престижнішої частини?

Звідси розпочинається особливий французький аспект єгиптології, продовжений у працях Шампольйона і Мар'єта. Єгипет треба було реконструювати в моделях або рисунках в абсолютно безпрецедентному масштабі, небаченій проєктивній величі (я кажу «проєктивна», бо, погортавши «Опис», ви знаєте, що це лише рисунки, діяграми й малюнки запилюжених, ветхих і занедбаних фараонових місць, які виглядають ідеально й розкішно, ніби й не існує сучасних єгиптян, а є тільки европейські глядачі) та на нечуваній екзотичній відстані. Отже, «Опис» містить не описи, а *приписи*. Спочатку храми й палаци відтворили, інсценізуючи реальність давнього Єгипту, ніби віддзеркалену в ім-

перському оці; далі, позаяк вони були порожні й неживі, їх, як сказав Ампер, треба було змусити говорити – звідси сила Шампольйонових дешифрувань; і вже тоді їх можна було вилучити з власного контексту й перевезти до Европи, щоб там використовувати. Це, як ми побачимо, і був унесок Мар'єта.

Цей неперервний процес тривав десь від 1798-го до 1860-х років, і то був французький процес. На відміну від Англії, яка мала Індію, та Німеччини, яка на відстані зорганізувала студії Персії й Індії, у Франції це була радше царина уяви й підприємливости. Тут, за словами Реймонда Шваба з «Орієнтального ренесансу», науковці «від Руже до Мар'єта наприкінці списку [розпочатого працею Шампольйона]... були... дослідниками, кожен із них ішов своїм окремим шляхом і все вивчав сам» [96]. Наполеонівські savants[66] були дослідниками, які все вивчали самі, бо не було нікого, хто володів би систематизованим, справді модерним і науковим знанням про Єгипет, з якого вони могли б користатися. За характеристикою Мартина Бернала, хоча впродовж XVIII сторіччя Єгипет мав чималий престиж, його пов'язували з езотеричними й містифікаційними течіями на зразок масонства [97]. Шампольйон і Мар'єт були диваками й самоуками, проте ними рухали наукові й раціоналістичні сили. В термінах ідеологічного представлення Єгипту у французькій археології це означає, що Єгипет можна було описати «як перший найголовніший орієнтальний уплив на Захід». Шваб доволі справедливо вважає це твердження хибним, бо воно іґнорує орієнталістичну працю европейських науковців в інших частинах стародавнього світу. У кожному разі Шваб каже:

> Пишучи до «Revue des Deux-Mondes» у червні 1868 року [саме тоді Дране, хедив Ісмаїл і Мар'єт замислювали те, що потім стало «Аїдою»], Людовік Віте вітав "нечувані відкриття" орієнталістів за попередні 50 років. Він навіть казав про "археологічну революцію, сценою для якої є Орієнт", і спокійно стверджував, що "цей рух походить від Шампольйона, і все почалося через нього. Він точка відліку всіх цих відкриттів". Далі, наслідуючи у своєму поступі вже усталений рух публічної свідомости, Віте переходить до асирійських пам'яток і, нарешті, кількома словами згадує про Веди. Віте не гаяв часу. Очевидно, що після експедиції

[66] Науковці (*фр.*).

Наполеона до Єгипту тамтешні пам'ятники й наукові експедиції до місцевих пам'яток уже промовляли до всіх. Індія ж ніколи не воскресала, хіба на папері [98].

Кар'єра Огюста Мар'єта важлива для «Аїди» з багатьох цікавих причин. Хоча про його внесок до лібрета «Аїди» точилися суперечки, Жан Умбер остаточно підтвердив, що Мар'єт відіграв важливу і найпершу роль у цій опері [99]. (Наступною після ролі лібретиста була для нього роль головного дизайнера старожитностей Єгипетського павільйону на Паризькій міжнародній виставці 1867 року, одній із найбільших і найперших демонстрацій імперської могутности.)

Хоча археологія, велика опера й усесвітні европейські виставки – це вочевидь різні світи, такі люди, як Мар'єт, промовисто поєднують їх. Наведу проникливу оцінку того, що, мабуть, дозволяло Мар'єтові переходи між трьома світами.

Всесвітні виставки XIX сторіччя задумувалися як мікрокосми, які мали підсумувати весь людський досвід – минулий і теперішній – із проекцією в майбутнє. Їхній ретельно сформульований порядок позначав також панівні силові стосунки. Впорядкування і типізація вишикували, раціоналізували й опредметнили різні суспільства. Унаслідок постали ієрархії, які описували світ, де раси, статі й нації посідали фіксовані місця, виділені їм виставковими комітетами країн-організаторів. Форми представлення на виставках незахідних культур ґрунтувалися на соціяльних домовленостях, уже встановлених у культурі-"господарі", у Франції, тому важливо описати параметри, позаяк вони задавали моделі національних репрезентацій і забезпечували канали культурного вираження, через які формувалося б знання, випродукуване виставкою [100].

У написаному ним каталозі до виставки 1867 року Мар'єт із деяким притиском наголосив на *реконструктивних* аспектах, майже не залишивши ні в кого жодних сумнівів, що саме він, Мар'єт, сказати б, уперше відкрив Єгипет Европі. Він міг собі це дозволити завдяки своїм видатним археологічним успіхам чи не в 35 місцях, серед яких Ґіза, Сакара[67], Едфу[68] і Теби, де, за влучним висловом Браєна Феґена, він «розкопував у пориві

[67] Некрополь староєгипетського міста Мемфіс.

[68] Теперішнє м. Ідфу. В Давньому Єгипті центр культу божества Сонця.

пристрасти» [101]. На додаток Мар'єт постійно брав участь і в розкопках, і в спустошенні пам'яток. І коли европейські музеї (особливо Лувр) накопичували єгипетські багатства, Мар'єт досить цинічно демонстрував порожні справжні поховання в Єгипті, будучи ввічливо-спокійним у своїх роз'ясненнях «розчарованим єгипетським чиновникам» [102].

На службі в хедива Мар'єт познайомився з архітектором каналу Фердинаном де Лєсепом. Ми знаємо, що ці двоє співпрацювали у різних реставраційних і кураторських проєктах, і я переконаний, що обидва мали схожі погляди, які очевидно виростали з раніших Сен-Симонових, масонських і теософічних европейських ідей щодо Єгипту і з яких вони черпали свої доволі незвичайні проєкти. Їхня дієвість, важливо завважити, посилювалася поєднанням у кожному з них особистої волі, схильности до театральности й наукового підходу.

Наслідком Мар'єтового лібрета до «Аїди» стало те, що дизайном костюмів і декорацій зайнявся він же, а це, своєю чергою, повертає нас до надзвичайно пророчих сценічних проєктів «Опису». Найбільш приголомшливі сторінки «Опису», здається, волають про те, щоби їх заповнили великими діями чи персонажами, а їхня порожнеча й масштаб виглядають, ніби оперні декорації, що очікують своїх героїв. Їхній удавано европейський контекст – це театр влади і знання, а їхнє реальне єгипетське середовище XIX сторіччя просто відсутнє.

Цілком очевидно, що коли Мар'єт створював першу сцену «Аїди», йому йшлося про представлений в «Описі» храм на острові Філи (а не гаданий оригінал у Мемфісі), і хоча малоймовірно, щоби Верді бачив самі ці відбитки, але він напевне бачив їхні поширені в Европі репродукції. Завдяки їм йому легше було вписати в оперу гучну маршову музику, яка так часто звучить у перших двох діях «Аїди». Так само дуже вірогідно, що уявлення Мар'єта про костюми походять з ілюстрацій до «Опису», які він адаптував для опери (хоча є й суттєві розбіжності). Мені здається, що у своїй уяві Мар'єт перетворив оригінали фараонівських часів на приблизні сучасні відповідники, на те, як би виглядали доісторичні єгиптяни, вдягнені за модою 1870 року. Це мимохіть видають европеїзовані обличчя, вуса й бороди.

Унаслідок з'явився орієнталізований Єгипет, до якого Верді дійшов у своїй музиці цілком самостійно. Добре відомі прикла-

ди належать переважно до другої дії: арія жриці і згодом ритуальний танок. Відомо, що Верді найбільше непокоїла точність цієї сцени, бо вона потребувала максимальної справжности й змусила його ставити найдеталізованіші історичні питання. Документ, який Рикорді надіслав Верді влітку 1870 року, містив матеріяли про стародавній Єгипет; найдетальнішими були відомості про освячення, обряди жерців та інші факти староєгипетської релігії. Верді використав лише невеличку частину цього, але джерела свідчать про загальну европейську обізнаність із Орієнтом, яка походила від Вольнея і Кройцера, до яких додалися пізніші археологічні праці Шампольйона. Все це, одначе, стосується жерців-чоловіків – жодної жінки не згадано.

З отриманим матеріялом Верді робить дві речі. За звичною европейською практикою перетворення орієнтальних жінок на центр будь-якого екзотичного ритуалу він міняє кількох жерців на жриць. Функціональні еквіваленти його жриць – танцівниці, рабині, наложниці й гаремні красуні-купальниці, популярні в европейському мистецтві середини XIX сторіччя, а близько 1870 року і в розвагах. Ці демонстрації жіночого еротизму à l'orientale «виражали владні стосунки і виявили бажання посилити вищість завдяки репрезентації» [103]. Деякі ознаки цього легко помітити у сцені в покоях Амнерис із другої дії, де чуттєвість і жорстокість нерозривно пов'язані (наприклад, у танку мавританських рабів). Друге, що робить Верді, – він перетворює загальні орієнталістичні кліше життя при дворі на виразніший символічний випад у бік чоловічої частини жрецтва. Образ Верховного жерця Рамфіса сформували, на мою думку, і антиклерикалізм Верді (на хвилі Рисорджименто), і його уявлення про деспотичного орієнтального володаря, чоловіка, котрий вимагатиме помсти з абсолютного кровожерства, прикритого законництвом і прецедентами зі священних текстів.

Про музику на екзотичних ладах із листів Верді відомо, що він звертався до праць бельгійського музикознавця Франсуа-Жозефа Феті, котрий, здається, однаково дратував і захоплював його. Феті був першим европейцем, хто спробував вивчати неевропейську музику як окрему частину загальної історії музики у своєму «Короткому філософському викладі історії музики» (1835). Проєкт поглибила його незавершена «Загальна історія музики від давнини до наших днів» (1869–1876), у якій

він наголошував на унікальній специфіці екзотичної музики та її цілісній ідентичності. Схоже, Феті був знайомий із працею Е. В. Лейна про Єгипет XIX сторіччя і з двома томами «Опису», присвяченими єгипетській музиці.

Цінність Феті для Верді полягала в тому, що в його працях він міг вичитати приклади «орієнтальної» музики (гармонічні кліше, часто використовувані в карнавальному «гучі-кучі»[69], ґрунтуються на пом'якшеній гіпертоніці) та орієнтальних інструментів, які деколи відповідали зображенням в «Описі»: арфи, флейти й тепер уже добре відома церемоніяльна сурма, яку Верді досить комічно намагався створити в Італії.

Зрештою, на мою думку, найуспішніше Верді і Мар'єт співпрацювали в образному плані, створивши пречудову атмосферу в третій дії, у так званій сцені біля Нілу. Тут теж існує ймовірність, що Мар'єт змоделював своє бачення сцени за ідеалізованими репрезентаціями з «Опису» Наполеона, тоді як Верді передав своє розуміння стародавнього Орієнту, використовуючи менш буквальні, але більш натякові музичні засоби. У результаті постала ґрандіозна тональна картина з прозорими контурами, яка відповідає спокійній сценографії початку дії, а тоді розгортається в бурхливу й конфліктну кульмінацію між Аїдою, її батьком і Радамесом. Ескіз Мар'єта для декорацій цієї чудової сцени ніби синтезує *його* Єгипет. «Декорації зображають сад палацу. Ліворуч похилий фасад павільйону *або намету*. На задньому плані тече Ніл. На обрії – гори Лівійського кряжу, яскраво освітлені вечірнім сонцем. Статуї, пальми, тропічний чагарник» [104]. Не дивно, що, як і Верді, він уважав себе творцем. «"Аїда", – пише він до терплячого й завжди винахідливого Дране 19 липня 1871 року, – по суті, продукт моєї праці. Саме я переконав королівського намісника замовити її виставу. Одне слово, "Аїда" – витвір мого розуму» [105].

Отже, «Аїда» об'єднує і змішує відомості про Єгипет у такий спосіб, що і Верді, і Мар'єт могли повноправно назвати її створеною власноруч. Проте я вважаю, що твір страждає (або принаймні досить специфічно виглядає) через свою вибірковість, через надання особливого значення тому, що в нього залучене, і (непрямо) тому, що вилучене. Верді напевне мав можли-

[69] Вид еротичного негритянського танку.

вості поцікавитися, що думали про його твір тогочасні єгиптяни, як окремі слухачі реаґували на його музику, що мало статися з оперою після прем'єри. Але документальної інформації про це майже немає, крім кількох роздратованих листів, які дорікають европейським критикам за *прем'єру*: вони зробили йому погану рекламу, – писав він грубувато. У листі до Філіппі виникає відчуття, ніби Верді дистанціюється від опери, – відчуття Verfremdungseffekt[70], яке, на мою думку, вже було прописане в дії і лібреті «Аїди».

> ...Ти в Каїрі? Це найпотужніша *реклама* "Аїди", яку лише можна собі уявити! Здається мені, що в такий спосіб мистецтво більше не мистецтво, а бізнес, гра в задоволення, полювання, щось, за чим треба ганятися і що за будь-яку ціну мусить мати або успіх, або принаймні славу! Мені це видається огидним і принизливим! Я завжди з приємністю згадую свою молодість, коли практично без друзів, без відгуків, без підготовлення, без жодних упливів я виходив на публіку зі своїми операми, готовий до того, що мене можуть *знищити*, і щасливий, якщо вдавалося викликати якісь прихильні враження. Тепер же – яка помпезність для опери!!!! Журналісти, митці, хористи, дириґенти, інструменталісти тощо, тощо. Усі вони повинні зробити свій внесок до величної споруди *реклами*, формуючи кістяк із дрібничок і нічого не додаючи до цінности опери. По суті, вони затьмарюють справжню цінність (якщо така є). Це жалюгідно, глибоко жалюгідно!!!!
> Дякую за твої люб'язні пропозиції щодо Каїра, але позавчора я вже написав Боттесині про все, що стосується "Аїди". Для цієї опери мені потрібні тільки добрий і понад усе *досвідчений* вокал, інструментальне виконання та мізансцени. А все решта – à la grace de Dieu[71]. З цього я починав і так я хочу завершити свою кар'єру... [106]

Ці протести розширюють його погляди на одну-єдину мету опери: «Аїда», ніби говорить він, – це самодостатній витвір мистецтва, на цьому й зупинимося. Але чи не йдеться тут іще про щось, чи немає у Верді відчуття опери, написаної для місця, з яким він не має зв'язку, опери з сюжетом, який закінчується безнадійним глухим кутом і буквальним похованням?

---

[70] Ефекту відчуження (*нім.*).

[71] У руках божих (*фр.*).

Про те, що Верді розумів недоладності «Аїди», свідчать і інші ситуації. В одному випадку він іронічно відгукнувся про поєднання Палестрини з гармонією єгипетської музики. Схоже, він усвідомлював і те, наскільки Єгипет – це не лише мертва цивілізація, а й культура мертвих, і те, що очевидна єгипетська ідеологія завоювання (Верді почерпнув це з Геродота і Мар'єта) пов'язана з ідеологією потойбічного життя. Тогочасна досить похмура, позбавлена ілюзій, рудиментарна відданість Верді політиці Рисорджименто в «Аїді» проявляється у військових успіхах, які призводять до особистої трагедії. Це ще можна описати як політичний тріюмф, змальований в амбівалентних тонах людської безвиході, одне слово – Realpolitik. Здається, для Верді фінал у жалобних тонах terra addio символізував позитивні риси Радамесової patria, а розділена сцена в четвертій дії (можливим джерелом її була одна з гравюр в «Описі»), безперечно, чітко викарбувала в його свідомості discordia concors Амнерисового кохання без взаємности і щасливої смерти Аїди й Радамеса.

Задушливість і застиглість «Аїди» послаблюють тільки балет і тріюмфальні паради, але і їх якоюсь мірою зруйновано: Верді був надто розумним і цілеспрямованим, щоби не чіпати їх. Танок тріюмфального освячення зброї Рамфісом у першій дії, звісно, веде до Радамесової смерти у третій і четвертій дії, отже, немає чому тішитися. Танок мавританських рабів у першій сцені другої дії – це танок рабів, які розважають Амнерис, котра зловтішно грається з Аїдою, своєю рабинею-суперницею. Насправді суть надзвичайної привабливости «Аїди» і для публіки, і для режисерів становить найвідоміша частина другої сцени другої дії. Властиво, режисери ставляться до неї як до можливости створити, нарешті, щось надмірне, сповнене яскравої видовищности. І це, здається, цілком збігається з намірами Верді.

Візьмемо три приклади з сучасности. Перший –

"Аїда" в Цинцинаті, березень 1986 року. Прес-реліз Оперної асоціяції Цинцинаті повідомляє, що цього сезону у виставі "Аїди" у тріюмфальній сцені візьмуть участь такі тварини: 1 трубкозуб, 1 віслюк, 1 слон, 1 удав, 1 павич, 1 тукан, 1 червонохвостий сокіл, 1 білий тигр, 1 сибірська рись, 1 какаду й 1 гепард (загальною кількістю 11); загальна кількість учасників вистави – 261 особа, з них 8 виконавців головних ролей, 117 хористів (40 звичайних

і 77 додаткових), 24 танцівники балету, 101 статист (зокрема, 12 наглядачів із зоопарку) і 11 тварин [107].

Це така собі примітивна «Аїда» з почасти комічним виливом достатку. Подвиг, зіграний і перегграний із неперевершеною вульґарністю в термах Каракали[72].

На противагу цій версії існує друга сцена другої дії «Аїди» в інтерпретації Віланда Ваґнера: парад етиопських бранців, які несуть тотеми, маски й ритуальні предмети як елементи етнографічної виставки, представленої глядачам. Це

> було переміщенням цілої вистави з фараонового Єгипту до похмурішої Африки передісторичних часів... Стосовно декорацій, то я намагався надати "Аїді" насиченого аромату, що в ній уже закладений, але я брав його не з єгипетського музею, а з атмосфери, притаманної самому творові. Я хотів уникнути фальшивої єгипетської мистецькости й фальшивої оперної монументальности, голівудоподібного історичного полотна і повернутися до архаїчних, тобто, говорячи мовою єгиптології, додинастичних часів [108].

Ваґнер наголошує на відмінності між «нашим» і «їхнім» світом, на чому, безперечно, наголошував і Верді, визнаючи, що опера від початку писалася й створювалася для місця, яке безсумнівно було *не* Міланом, *не* Парижем і *не* Віднем. І, що цікаво, це його визнання відсилає нас до «Аїди» в Мехіко 1952 року, де солістка Марія Калас переспівує цілу трупу, беручи фінальну мі-бемоль на октаву вище, ніж написав Верді.

В усіх трьох прикладах бачимо спробу використати цю єдину лазівку, яку залишив Верді у своєму творі, шпаринку, крізь яку він ніби впускає зовнішній світ, котрому взагалі вхід заборонений. Однак він виставляє суворі вимоги. Він начебто говорить: «Заходь або як екзотика, або як полонений, побудь трохи, а тоді залиш мене на самоті». І, зміцнюючи свою територію, вдається до музичних засобів, які майже ніколи раніше не використовував. Усі їх створено для того, щоб сиґналізувати авдиторії – тут діє музичний майстер, занурений у традиційні техніки, які зневажають його сучасники, віддані bel canto. 20 лютого 1871 року Верді писав Джузеппе Піролі: «Тоді молодому композитору я

[72] На руїнах давньоримських терм (лазень) Каракали влітку влаштовуються ґрандіозні оперні вистави просто неба.

порадив би тривалі й скрупульозні вправи в усіх контрапунктових формах... *Не вивчати сучасників!*» [109] Ці слова перегукуються з пов'язаними зі смертю аспектами опери, яку він писав (примушуючи мумій співати, як сказав він одного разу) і яка відкривається суворо канонічним фрагментом. Контрапунктові техніки та техніки stretto, застосовані Верді в «Аїді», досягають надзвичайної глибини й суворого порядку, які йому рідко вдавалися. Разом із воєнними мелодіями, що пунктиром проходять у партитурі «Аїди» (дещо з цього пізніше стало хедивовим національним гімном Єгипту), ці мудрі пасажі посилили велич опери і навіть більше – її монументальність.

Одне слово, «Аїда» досить точно відтворює обставини свого замовлення й написання та відповідає тогочасному контекстові (який вона так наполегливо намагається відкинути), як луна звукові. Як дуже точна форма естетичної пам'яті «Аїда» втілює (згідно з задумом автора) владу европейської версії Єгипту в певний момент його історії XIX сторіччя, історії, для якої Каїр 1869–1871 років був надзвичайно зручним місцем. Повне контрапунктове розуміння «Аїди» відкриває структуру ставлення й референції, мережу зв'язків, сполучень, рішень і колаборації; їх можна прочитати як такі, що залишили низку примарних знаків у візуальному й музичному тексті опери.

Розгляньмо сюжет: єгипетська армія перемагає етиопські сили, але молодого єгипетського героя цієї кампанії названо зрадником, засуджено до смерти і страчено. Цей епізод давнього міжафриканського протистояння набуває більшого резонансу, якщо читати його на тлі англо-єгипетського суперництва у Східній Африці в 1840–1860-х роках. Британці вважали єгипетські цілі в цьому реґіоні – сформульовані хедивом Ісмаїлом, котрий прагнув розширення на південь, – загрозою своїй гегемонії в Червоному морі та безпеці свого шляху до Індії. Поза тим, обережно змінюючи політику, британці заохочували Ісмаїлові рухи у Східній Африці[73] як спосіб зашкодити французьким та італійським апетитам у Сомалі й Етиопії. На початку 1870-

[73] Мається на увазі насамперед завоювання Ісмаїлом Дарфура (східна частина нинішнього Судану) протягом 1874–1875 років. Подальшій експансії хедива на Етиопію зашкодила поразка від етиопських військ у битві біля фортеці Ґура 1876 р.

х років зміни завершилися, і до 1882 року Британія повністю окупувала Єгипет. Під французьким кутом зору, оприявненим через Мар'єта, «Аїда» драматизувала небезпеки вдалої єгипетської політики сили в Етиопії, особливо з огляду на те, що сам Ісмаїл, османський королівський намісник, був зацікавлений у таких кроках, адже вони давали змогу дістати більше незалежности від Стамбула [110].

Проте в простоті й суворості «Аїди» приховано куди більше, особливо враховуючи, що багато аспектів самого твору й Каїрської опери, збудованої для постановки шедевру Верді, стосуються самого Ісмаїла і його правління (1863–1879). Останнім часом з'явилося чимало досліджень з економічної й політичної історії европейської ролі в Єгипті впродовж 80 років після Наполеонової експедиції. У своїх висновках вони здебільшого збігаються з позицією єгипетських націоналістичних істориків (Сабри, Рафі, Ґорбаля) стосовно того, що спадкоємці королівського намісника, котрі становлять династію Мухамеда Алі і чиї заслуги чимдалі меншали й дрібніли (крім безкомпромісного Абаса II), ще глибше втягнули Єгипет у так звану «світову економіку» [111], яка насправді була хаотичним скупченням *европейських* фінансистів, торговельних банкірських домів, позикових товариств і комерційних авантюристів. Це неминуче призвело до британської окупації 1882 року і, зрештою, так само неминуче до претензій на Суецький канал з боку Ґамаля Абделя Насера в липні 1956 року.

У 1860–1870-х роках найразючішою рисою єгипетської економіки став бум бавовняних продажів, коли Громадянська війна в Америці перервала американські поставки европейським фабрикам. Це лише прискорило різноманітні деформації місцевої економіки (у 1870-х роках, згідно з Овеном, «ціла Дельта перетворилася на експортний сектор, зосереджений на виробництві, обробці та експорті двох-трьох урожаїв» [112]), які були частиною куди глибшої депресії. Єгипет був відкритим до всіляких проєктів: деякі з них були безглузді, деякі – вигідні (як-от будування доріг і залізниць), проте всі коштовні, а особливо канал. Розвиток Єгипту фінансувався через довгочасні скарбничі зобов'язання, грошову емісію та збільшення бюджетного дефіциту. Зростання державного боргу суттєво збільшило зовнішній борг Єгипту, видатки на його обслуговування і поглибило

проникнення в країну закордонних інвесторів та їхніх місцевих представників. Загальні видатки на чужоземні позики становили близько 30–40% їхньої номінальної вартости. (Дейвід Лендес у «Банкірах і пашах» подає докладну історію всієї цієї брудної, але цікавої ситуації) [113].

На додаток до своєї щоразу глибшої економічної слабкости й залежности від европейських фінансів Єгипет за часів Ісмаїла зазнав важливої низки антитетичних заходів. Коли кількість населення зростала природним чином, розмір громад чужоземних резидентів збільшувався в геометричній проґресії: до 90 тисяч на початок 1880-х років. Концентрація багатства в родині королівського намісника і його поплічників установила схему фактично феодального землеволодіння й міських привілеїв, що, своєю чергою, прискорило розвиток націоналістичної свідомости опору. Очевидно, громадська думка протистояла Ісмаїлу, бо його сприймали як такого, що передає Єгипет у руки чужоземців, і тому, що ці чужоземці, зі свого боку, здається, сприймали спокій і слабкість Єгипту як даність. Єгипетський історик Сабри зазначає, що промову Наполеона III з приводу відкриття каналу, у якій він згадав про Францію та *її* канал, але жодним словом не обмовився про Єгипет, зустріли гнівно [114]. З другого боку, протурецьки налаштовані журналісти [115] публічно нападали на Ісмаїла за такі його примхи, як невиправдано дорогі европейські подорожі (хроніку цих подорожей у майже огидних подробицях можна знайти у Жоржа Дуїна в другому томі «Історії правління хедива Ісмаїла» [116]), за вдавану незалежність від Порти, за надмірне оподаткування свого народу, за марнотратні запрошення европейських знаменитостей на відкриття каналу[74]. Що більше хедив Ісмаїл прагнув виглядати незалежним, то дорожче коштувала Єгипту його зухвалість, то більше турки обурювалися його демонстраціями незалежности, а його европейські кредитори утверджувалися в рішенні суворіше його контролювати[75]. Ісмаїлові «честолюбність і уява шоку-

[74] Відкриття Суецького каналу відвідали дружина Наполеона III імператриця Євгенія, імператор Австрії Франц Йозеф I, принц Вельський Альберт Едвард (майбутній король Едвард VII), принц Нідерландів Генрик з дружиною Амалією, пруський кронпринц, а також лідери деяких інших держав.

[75] Непомірні витрати Ісмаїла змусили його 1875 року продати за безцінь єги-

вали його слухачів. Спекотного скрутного літа 1864 року[76] він думав не лише про канали й залізниці, а й про Париж-на-Нілі та Ісмаїла, африканського імператора. У Каїра з'явилися б grands boulevards, Біржа, театри та опера, Єгипет мав би велику армію й могутній флот. "Навіщо?" – запитав французький консул. Він так само міг би запитати "як?"» [117]

«Як» означало продовжити реконструкцію Каїра, яка вимагала залучення багатьох европейців (серед них Дране) і розвитку нового класу городян, чиї смаки й потреби провіщали розширення внутрішніх ринків, залежних від дорогих імпортних товарів. За словами Овена, «там, де важливу роль відігравав імпорт, ...ішлося про геть відмінні споживацькі схеми великої кількости чужоземного населення і тих місцевих єгипетських землевласників і чиновників, котрі замешкували в будинках европейського типу в европеїзованій частині Каїра чи Александрії, де майже всі важливі речі, навіть будівельні матеріяли, купувалися з-за кордону» [118]. Сюди можна додати опери, композиторів, співаків, дириґентів, декорації й костюми. Важлива додана користь таких проєктів полягала в тому, щоб за допомогою наочних доказів переконати закордонних кредиторів: їхні гроші використовуються розумно [119].

Проте, на відміну від Александрії, навіть у часи розквіту Ісмаїла Каїр залишався арабським і ісламським містом. Окрім романтики археологічних розкопок у Ґізі, минуле Каїра не нав'язало легкої чи зручної комунікації з Европою: воно не викликало еліністичних або левантинських асоціяцій, не мало ані легких морських бризів, ані галасливого життя середземноморського порту. Знакове, центральне місце Каїра для Африки, ісламу, арабського й турецького світів виглядало неподоланним бар'єром для европейських інвесторів. Безперечно, сподівання зробити його доступнішим і привабливішим для них спонукали Ісмаїла підтримати модернізацію міста. Він зробив це, по суті,

---

петську частку акцій Суецького каналу британському урядові. Невтішні висновки аудиторів (1876 р.) про нерозумне марнотратство хедива спонукали британський уряд установити прискіпливий нагляд за фінансами Ісмаїла, що призвело до посилення британського контролю над країною, а відтак до повстання під проводом полковника Орабі.

[76] 1864 року договір та проєкт будівництва каналу набували остаточних обрисів.

розділивши Каїр. Тут варто зацитувати найкращий у XX сторіччі опис Каїра «Каїр: 1001 рік переможного міста» американського історика-урбаніста Дженет Абу-Луґод.

> Отже, наприкінці XIX сторіччя Каїр складався з двох виразно окреслених громад, відокремлених одна від одної набагато ширшими бар'єрами, ніж одна маленька вуличка, яка позначала їхні межі. Перерваність між минулим і майбутнім Єгипту на початку XIX сторіччя з'явилася як маленька тріщинка, яка до кінця того сторіччя поглибилася, перетворившись на прірву. Фізична дуальність міста була тільки маніфестацією культурного розколу.
> На схід лежало тубільне місто, ще, по суті, передіндустріяльне за технологією, соціяльною структурою і трибом життя, на захід – "колоніяльне" місто з паровими двигунами, швидшим темпом, колісним транспортом та европейською ідентифікацією. На схід лежав лабіринт вулиць з іще не брукованими harat і durub[77], хоча на той час вже демонтували брами і дві нові великі вулиці пробили темряву. На захід – широкі, прямі, засипані щебенем вулиці, обрамлені широкими тротуарами й виступами фасадів, вони войовниче перетинали одна одну під чітко прямими кутами або тут і там сходилися у площі чи maydan. Квартали східного міста й досі залежали від мандрівних вуличних торговців водою, хоча жителям західного міста вода постачалася через зручну мережу водогонів, з'єднаних із паровою насосною станцією біля річки. Зі смерком східні квартали огортала темрява, а західні проспекти освітлювали газові ліхтарі. Пісочних брудних тонів середньовічного міста не оживляли ні парки, ані дерева на вулицях, місто ж на заході було старанно прикрашене французькими доглянутими парками, декоративними клумбами та підстриженими деревами. У старе місто заїжджали на каравані й подорожували по ньому пішки або верхи, у нове місто в'їжджали залізницею і далі їхали двоколісними екіпажами. Одне слово, попри фізичну близькість, у всіх вирішальних аспектах два міста розділяли кілометри в соціяльному плані й сторіччя у плані технологічному [120].

Оперний театр, збудований Ісмаїлом для Верді, містився точно в центрі північно-південної осі посеред просторої площі, його фасад виходив на европейське місто, яке простягнуло-

[77] Кварталами й вулицями (*араб.*).

ся на захід до берегів Нілу. На північ лежали залізнична станція, готель «Шепердс» і сад Єзбекія, про який Абу-Луґод додає: «Ісмаїл привіз французького ландшафтного архітектора, чиєю творчістю в Булонському лісі й на Марсовому полі він захоплювався, та замовив йому переробити Азбакію на зразок парку Монсо зі ставком вільної форми, ґротом, містками й бельведерами, які складали неодмінні кліше французького парку XIX сторіччя» [121]. На півдні стояв палац Абдин, 1874 року перетворений Ісмаїлом на його головну резиденцію. За Оперним театром лежали багатолюдні квартали Мускі, Саїда Зейнаб і Атаба аль-Хадра, стримувані приголомшливим розміром Оперного театру та европейською владою.

У Каїрі реформаторське бродіння в умах почалося частково (але в жодному разі не цілковито) під упливом европейського проникнення, що призвело, як сказав Жак Берк, до плутанини походження [122]. Це чудово відтворено у чи не найкращому описі ісмаїлівського Каїра – «Khittat Tawfikiya» Алі-паші Мобарака, наденерґійного міністра громадських справ і освіти, інженера, націоналіста, модернізатора, невтомного історика, селянського сина простого fakih[78], людини, настільки зачарованої Заходом, наскільки й відданої традиціям та релігії ісламського Сходу. Складається враження, що каїрські зміни цього періоду змусили Алі-пашу занотовувати міське життя, визнаючи, що динаміка Каїра потребує нової, сучасної уваги до деталей, які викликали безпрецедентну зневагу й зауваги з боку корінних каїрців. Алі не згадує про Оперний театр, хоча докладно описує Ісмаїлові надмірні витрати на палаци, парки й зоопарки та на шоу для гостей-сановників. Із часом єгипетські письменники, подібно до Алі, помітять бродіння цього періоду, але звернуть увагу і на Оперний театр, і на «Аїду» (наприклад, Анвар Абдель-Малєк) – суперечливі символи мистецького життя *та* імперіялістичного підпорядкування країни. 1971 року дерев'яна Опера згоріла і вже ніколи не постала на тому самому місці. Замість неї спочатку побудували стоянку для автомобілів, а згодом багатоповерховий ґараж. 1988 року на острові Ґезіра за японські гроші звели новий культурний центр, до складу якого ввійшла і опера.

[78] Мандрівний дервіш.

Ми безперечно мусимо дійти висновку, що Каїр не міг довго задовольняти «Аїду» – оперу, написану з нагоди і для місця, що їх вона, здається, пережила, хоча тріюмфально йшла на західних сценах упродовж десятиріч. Єгипетська ідентичність «Аїди» була частиною европейського фасаду міста, її простота й суворість викарбувані на тих уявних стінах, які відділяли тубільні квартали колоніяльного міста від імперських. «Аїда» – це естетика відокремлення, і в «Аїді» не побачити згоди між нею й Каїром, подібної до тієї, яку побачив Кітс між фризом грецької урни і його відповідником – містом і цитаделлю, «звільненою від цього народу, цього праведного ранку». «Аїда» для Єгипту була переважно імперським article de luxe[79], купленим у кредит для нечисленної клієнтури, чиї розваги були побічними щодо їхніх реальних намірів. Верді ставився до цього твору як до пам'ятника своєму мистецтву, Ісмаїл і Мар'єт із різною метою щедро витрачали на нього свій надлишок енергії та невгамовний ентузіязм. Попри її недоліки, «Аїдою» можна насолоджуватися і тлумачити її як витвір кураторського мистецтва, суворість і непохитна будова якого, а також жорстка логіка смерти викликають у пам'яті конкретний історичний момент і естетичну форму, належну конкретному часові, – імперське видовище, створене для відчуження й приголомшення здебільшого европейської авдиторії.

Звісно, це зовсім не схоже на позиції «Аїди» в нинішньому культурному репертуарі. І, безперечно, багатьма видатними естетичними шедеврами імперії насправді захоплюються і пам'ятають їх, не помічаючи баґажу панування, який вони пронесли за собою від визрівання до втілення. Однак сліди імперії залишаються в інтонаціях і відбитках, які треба прочитати, побачити, почути. Якщо не зважати на імперіялістичні структури ставлення й референції (про наявність яких свідчать ці інтонації) навіть у таких позірно не пов'язаних із боротьбою за територію й контроль творах, як «Аїда», ці твори виродяться в карикатури. Складні й майстерні, але, менше з тим, карикатурні.

Треба також пам'ятати, що, належачи до сильнішої сторони імперської і колоніяльної зустрічі, цілком можливо недогледіти, забути або проіґнорувати неприємні аспекти того, що «там» від-

[79] Предметом розкоші (*фр.*).

бувалося. Культурна машинерія вистав на зразок «Аїди», справді цікавих книжок, написаних мандрівниками, романістами й дослідниками, чарівних фотографій і екзотичних картин мала естетичний та інформативний уплив на европейську авдиторію. Коли застосовуються такі культурні практики віддалення й естетизації, стан речей залишається навдивовижу незмінним, адже вони розщеплюють, а тоді анестезують свідомість метрополії. 1865 року британський губернатор Ямайки Е. Дж. Ейр наказав масово вирізати чорних за вбивство ними кількох білих – багатьом англійцям це відкрило очі на несправедливості й жахіття колоніяльного життя. В подальших дебатах узяли участь відомі публічні особи, які висловлювалися і *за* проголошення Ейром воєнного стану та різанину ямайських негрів (Раскін, Карлайл, Арнолд), і *проти* цього (Міл, Гакслі, Головний суддя лорд Кокберн). Проте з часом цю справу забули і в імперії бували інші «адміністративно санкціоновані різанини». Однак, за словами одного історика, «Великій Британії вдалося зберегти розмежування між свободою вдома й імперською владою [яку він описує як «репресії й терор»] за кордоном» [123].

Більшість сучасних читачів мученицької поезії Метью Арнолда чи його видатної теорії прославлення культури не знають, що Арнолд пов'язував «адміністративно санкціоновану різанину» за наказом Ейра з жорсткою британською політикою щодо колоніяльної Ейре[80] і рішуче схвалював обидві. Дія «Культури й анархії» відбувається просто посеред заколотів у Гайдпарку 1866 року, й те, що Арнолд мав сказати про культуру, вважалося особливим засобом стримувати загрозливі заворушення – колоніяльні, ірландські, внутрішні. Ямайці, ірландці й ірландки та дехто з істориків згадують про ці різанини у «невідповідний» час, але більшість англо-американських читачів Арнолда досить недбалі: якщо вони взагалі звертають увагу на різанини, то вважають їх недоречними поруч із важливішою культурною теорією, створеною Арнолдом на всі часи.

(У невеличкому відступі хочу зробити важливе зауваження. Хоч яким був правовий ґрунт жорстокої окупації Кувейту Садамом Хусейном, операція «Буря в пустелі» розпочалася ще й для того, аби поховати привид «в'єтнамського синдрому», за-

[80] Ірландії (*ірл.*).

декларувавши, що Сполучені Штати можуть виграти війну і до того ж швидко. Щоб утримати цей лейтмотив, треба було забути про два мільйони вбитих в'єтнамців і про те, що шістнадцять років по закінченні війни Південно-Східна Азія досі спустошена. Отже, посилення Америки й покращення лідерського іміджу президента Буша стало важливішим від руйнування далекого суспільства. Щоби ця війна виглядала захопливо, чисто й чеснотливо, застосували високі технології та розумний піар. Коли Ірак зазнав пароксизмів дезінтеґрації і масових людських страждань, коли почалися повстання у відповідь, американський громадський інтерес пожвавився лише на короткий час.)

Для европейця кінця XIX сторіччя відкривається цікава низка можливостей вибору, кожна з яких ґрунтується на підпорядкуванні та віктимізації корінного населення. Одна з таких можливостей – самовіддане задоволення від застосування влади, влади спостерігати, панувати, володіти й отримувати зиск із віддалених територій і народів. Звідси походять подорожі-відкриття, вигідна торгівля, адміністрування, анексія, наукові експедиції й виставки, місцеві видовища, новий клас колоніяльних правителів і фахівців. Друга – ідеологічне обґрунтування редукції та подальшого реконституювання тубільця як такого, який потребує правління й керівництва. Томас Годжкін у «Націоналізмі в колоніяльній Африці» охарактеризував стилі такого правління: французьке картезіянство, британський емпіризм, бельгійський платонізм [124]. Вони вписані в саму гуманістичну справу: у різноманітні колоніяльні школи, коледжі й університети, в тубільну еліту, створену й маніпульовану по всій Африці й Азії. Третя можливість – це ідея західного спасіння й спокути через «цивілізаційну місію». Підтримана водночас фахівцями з ідей (місіонерами, вчителями, радниками, науковцями) й фахівцями з сучасної промисловости та комунікації, імперська ідея ретроспективної вестернізації минулого прижилася в усьому світі. Проте, як доводять Майкл Едес та інші, вона завжди супроводжувалася пануванням [125]. Четверта можливість – убезпеченість ситуації, що дозволяє завойовнику не дивитися в очі правді про вчинене ним насильство. Вдосконалена Арнолдом ідея власне культури мала на меті піднесення практики до рівня теорії, звільнення ідеологічного примусу стосовно бунтівних елементів (і вдома, і за кордоном) від мирського й істо-

ричного заради абстрактного й загального. «Найкраще з помисленого і знаного» вважається незаперечною позицією і вдома, і за кордоном. П'ята – це процес, за допомогою якого після витіснення тубільців із їхніх історичних місць на їхній власній землі їхня історія переписується як похідна від імперської історії. Цей процес застосовує наратив, щоб розвіяти суперечливі спогади й поглинути насильство (екзотика дозволяє улесливо називати владне тавро зацікавленням) такою панівною імперською присутністю, яка б унеможливила будь-які спроби відділити її від історичної неодмінности. Усе це разом творить суміш мистецтва наративу та мистецтва спостереження за накопиченими, опанованими й керованими територіями, жителі яких видаються навічно приреченими на поневолення, на роль витворів европейської волі.

5. Імперіялістичне задоволення

«Кім» – роман унікальний і в житті й кар'єрі Редьярда Кіплінґа, і в англійській літературі. Він з'явився 1901 року, через дванадцять років після того, як Кіплінґ поїхав з Індії, місця свого народження й країни, з якою завжди асоціюватиметься його ім'я. Ще цікавіше те, що «Кім» – єдиний успішно виписаний і зрілий взірець великої прози Кіплінґа. Цей роман із задоволенням читають підлітки, проте з інтересом і повагою його можуть читати й дорослі – і прості читачі, і критики. Решта прозового доробку Кіплінґа складається з коротких оповідань (або збірок оповідань, як-от «Книга джунґлів») та з дуже недосконалих більших творів («Відважні моряки»[81], «Світло зникає», «Пройда і компанія», переваги яких здебільшого затьмарені провалами в послідовності, проникливості й оцінках).

Лише Конрада, ще одного майстерного стиліста, разом із його трохи молодшим сучасником Кіплінґом можна вважати письменниками, котрі переконливо відтворили досвід імперії, зробивши його головною темою своїх творів. І хоча вони суттєво різняться один від одного манерою й стилем, вони донесли до помітно замкненої і провінційної британської авдиторії

[81] Укр. переклад див.: Кіплінґ Р. Відважні моряки / Пер. з англ. Н. Янко-Триницька. – К.: ДВУ, 1926. – 215 с.

колір, чари й романтику британської закордонної ініціятиви, з якою були добре обізнані тільки окремі верстви британського суспільства. Із них двох саме Кіплінґ – не такий іронічний, двозначний і самосвідомий у питаннях літературної форми, як Конрад, – дуже рано здобув широкого читача. Проте обидва вони залишилися загадкою для дослідників англійської літератури, які вважають їх ексцентричними й подекуди бентежними. До них ставляться радше з осторогою або навіть уникають, аніж намагаються завести до канону й осмислити разом із такими письменниками, як Дикенс і Гарді.

Конрадове бачення імперіялізму переважно стосується Африки в «Серці темряви» (1899), південних морів у «Лорді Джимі» (1900) та Південної Америки в «Ностромо» (1904), а найвидатніший твір Кіплінґа – про Індію, територію, про яку Конрад ніколи не писав. Наприкінці XIX сторіччя Індія стала найбільшою, найнадійнішою і найприбутковішою з усіх британських, а можливо, й европейських колоніяльних володінь. Від появи тут першої британської експедиції 1608 року і до від'їзду останнього британського королівського намісника 1947 року Індія мала величезний уплив на британське життя: у царинах комерції й торгівлі, промисловости й політики, ідеології й війни, культури й уяви. В англійській літературі й філософії перелік видатних діячів, які мали справу з Індією і писали про неї, вражає, адже тут Вільям Джонс, Едмунд Берк, Вільям Мейкпіс Текерей, Джеремі Бентам, Джеймс і Джон Стюарт Міли, лорд Маколі, Гарієт Мартино і, звісно ж, Редьярд Кіплінґ. Важливу роль останнього у визначенні, виображенні та формулюванні того, чим була Індія для Британської імперії періоду зрілости, безпосередньо перед тим, як уся споруда почала тріщати й розвалюватися на друзки, важко заперечити.

Кіплінґ не просто писав про Індію, а й *походив* звідти. Його батько Джон Локвуд Кіплінґ, проникливий дослідник, педагог і митець (прообраз добросердного хранителя Лахорського музею в першому розділі «Кіма»), працював учителем у Британській Індії. Редьярд народився там 1865 року і в дитинстві розмовляв гіндустані[82] та жив, як його Кім, – життям сагиба в тубільному

[82] Lingua franca сучасної Індії до 1947 р. Постала з діялекту халі-болі, лягла в основу двох літературних мов – гінді й урду.

одязі. У віці шести років його разом із сестрою відправили до школи в Британію. Жахливо травматичний досвід перших тамтешніх років (під опікою місис Головей у містечку Саутсі) забезпечив Кіплінґа постійною тематикою – проблемою взаємодії між молоддю й антипатичною владою, – над якою він працював протягом усього життя, розкриваючи її велику складність і амбівалентність. Пізніше Кіплінґ перейшов до менш престижної приватної школи для дітей колоніяльних службовців – Юнайтед Сервісис Коледж у Вествард Го! (найкращою була школа Гейлібері, створена винятково для вищих ешелонів колоніяльної еліти), а до Індії повернувся 1882 року. Його родина все ще жила там, отож наступні сім років, згідно з його посмертно виданою автобіографією «Дещо про себе», він працював журналістом у Пенджабі, спочатку для «The Civil and Military Gazette», а згодом для «The Pioneer».

Із цього досвіду походять його перші історії, видані в Індії. Тоді ж таки він почав писати й поезію (яку Т. С. Еліот назвав «віршуванням»), уперше зібрану в книжечці «Департаментські пісеньки» (1886)[83]. Кіплінґ покинув Індію 1889 року, щоб уже ніколи не повернутися туди й на хвилину, та його творчість до самого кінця надихалася спогадами молодих років, проведених в Індії. Пізніше він якийсь час жив у Сполучених Штатах (де одружився з американкою) та Південній Африці, але після 1900 року осів у Англії: «Кіма» він написав у Бейтмені, будинку, в якому прожив до своєї смерти 1936 року. Кіплінґ швидко здобув велику славу й широку читацьку авдиторію, а 1907 року отримав Нобелівську премію. Серед його друзів були багаті і впливові люди, приміром, його кузен Стенлі Болдвін, король Ґеорґ V, Томас Гарді; чимало видатних письменників аж до Генрі Джеймса й Конрада говорили про нього з повагою. Після Першої світової війни, у якій загинув його син Джон, Кіплінґове сприйняття світу надзвичайно спохмурніло. Хоча він залишався імперіялістом-торі, його понуро-фантастичні новели про Англію й майбутнє, ексцентричні історії про тварин і квазітеологічні оповідання спричинилися до зміни репутації. Після

[83] Окремі поезії з «Департаментських пісеньок» див.: Кіплінг Р. «Балади казарми» та інші вірші // Улюблені англійські вірші та навколо них / Пер. і упор. Максим Стріха. – К.: Факт, 2003. – С. 279–293.

смерти йому віддали почесті, як для найвизначніших британських письменників – поховали у Вестмінстерському абатстві. Кіплінґ залишився обов'язковим атрибутом англійської літератури, хоч і дещо відстороненим завжди від великої центральної течії, визнаним, але знехтуваним, оціненим, але ніколи остаточно не канонізованим.

Послідовники і прихильники Кіплінґа часто говорили про його репрезентації Індії так, ніби Індія, про яку він писав, була вічним, незмінним і «сутнісним» місцем, майже однаково поетичним і реальним у своїй географічній конкретності. На мою думку, це абсолютно хибне трактування його творів. Якщо Кіплінґова Індія має сутнісні й незмінні властивості, то це тому, що він свідомо розглядав її в такий спосіб. Зрештою, ми не вважаємо, що пізніші оповідання Кіплінґа про Англію чи його історії про Бурську війну розповідають про сутнісну Англію чи сутнісну Південну Африку, радше ми правильно припускаємо, що Кіплінґ реаґував на ці місця в певний момент їхньої історії та, по суті, художньо переписував своє сприйняття. Те саме стосується й Індії Кіплінґа, яку треба тлумачити як територію, де впродовж 300 років панувала Британія. І лише потім почалися заворушення, які привели до деколонізації та незалежности.

Інтерпретуючи «Кіма», варто мати на увазі два чинники. По-перше, подобається це нам чи ні, його автор пише не просто з панівної позиції білої людини в колоніяльних володіннях, а з позиції величезної колоніяльної системи, що її економіка, діяльність та історія фактично набули статусу природного явища. Кіплінґ отримує практично незаперечну імперію. По один бік колоніяльного поділу перебувала біла християнська Европа, різні країни якої (головно Англія і Франція, але також Голандія, Бельгія, Німеччина, Італія, Росія, Португалія й Іспанія) контролювали більшу частину земної поверхні. По другий – неосяжне розмаїття територій і народів, що всіх їх уважали меншими, підлеглими, залежними й підпорядкованими. «Білі» колонії штибу Ірландії чи Австралії також розглядали як території, населені людьми нижчого ґатунку, наприклад, відомий рисунок Дом'є прямо пов'язує білих ірландців і чорних ямайців. Кожного з цих нижчих суб'єктів було класифіковано й розташовано в системі народів, яку науково обґрунтовували дослідники й науковці на зразок Жоржа Кюв'є, Чарлза Дарвіна та Роберта Нок-

са. В Індії і деінде розподіл між білими й небілими був беззаперечним. Кіплінґ постійно посилається на нього і в «Кімі», і в інших творах. Сагиб – це сагиб, і жодне приятелювання або товариські стосунки не можуть змінити засад расової відмінности. Для Кіплінґа сумніватися у цій відмінності і в праві білих европейців панувати – все одно, що сперечатися з Гімалаями.

Другим чинником є те, що, як і Індія, сам Кіплінґ був історичною постаттю (і великим митцем). Він написав «Кіма» в особливий момент свого життя, коли стосунки між британцями й індійцями змінювалися. «Кім» перебуває в центрі квазіофіційної доби імперії і певним чином репрезентує її. Попри Кіплінґів опір цій реальності, Індія уже впевнено стояла на шляху до неприховано опозиційних дій щодо британського правління (1885 року було засновано Індійський Національний Конґрес), тим часом важливі зміни в настроях панівної касти британських колоніяльних чиновників (і військових, і цивільних) відбулися ще внаслідок повстання 1857 року. Британці й індійці розвивалися разом. Вони мали спільну взаємозалежну історію, де протистояння, ворожість і симпатія то розкидали їх у різні боки, то зводили разом. «Кім» – дивовижний і складний роман – частина цієї історії, яка проливає на неї світло, адже, подібно до інших мистецьких шедеврів, він просякнутий акцентами, модуляціями, свідомими залученнями й вилученнями. А ще цікавішим його робить те, що в англо-індійській ситуації Кіплінґ був не нейтральною фігурою, а відомим діячем.

Хоча 1947 року Індія здобула незалежність (і розділилася), питання інтерпретації індійської та британської історії постдеколонізаційного періоду, як і всіх так само тісних і дуже суперечливих зіткнень, досі стимулюють активну і, сказати б, завжди повчальну дискусію. Побутує, наприклад, думка, що імперіялізм так уразив і деформував індійське життя, що навіть десятки років після здобуття незалежности знекровлена британськими потребами й порядками індійська економіка страждає й досі. І, навпаки, є британські інтелектуали, політики й історики, котрі вважають, що відмова від імперії, символами якої були Суец, Аден та Індія, не пішла на користь ані Британії, ані «тубільцям», адже відтоді всі вони в різний спосіб занепали [126].

У нинішньому трактуванні Кіплінґів «Кім» може зачепити багато з цих питань. Кіплінґ зображує індійців як нижчих істот

чи як певною мірою рівних, але відмінних? Вочевидь, індійський читач відповість, зосередившись більше на одних чинниках (наприклад, на стереотипному, а дехто сказав би «расистському», сприйнятті Кіплінґом орієнтального характеру), тоді як англійський чи американський читач наголосить на його прив'язаності до індійського життя вздовж Великої дороги[84]. Як тоді нам тлумачити «Кім» – роман кінця XIX сторіччя, якому передували твори Скота, Остен, Дикенса й Еліот? Не слід забувати, що, зрештою, ця книжка – роман у низці інших романів, що в ній уміщено більше ніж одну історію та що імперський досвід, хоч він здебільшого вважається суто політичним, також увійшов у культурне й естетичне життя західної метрополії.

Стисло переповім фабулу роману. Кімбол О'Гара – осиротілий син білого сержанта індійської армії і білої матері. Він виростає на базарах Лахора, маючи при собі амулет і папери, які засвідчують його походження. Він зустрічає святого тибетського ченця, котрий шукає Ріку, яка має очистити його від гріхів. Кім стає його «чела», учнем, і вдвох вони як мандрівні жебраки подорожують Індією, користуючись допомогою англійського хранителя музею в Лахорі. Тим часом Кім стає частиною плану британських спецслужб ліквідувати організовану росіянами таємну змову, мета якої – підняти повстання в одній із північних провінцій Пенджабу. Кім відіграє роль зв'язкового між Магбубом Алі, афганським продавцем коней, який працює на британців, і головою спецслужб, етнографом-науковцем полковником Крейтоном. Пізніше у «великій грі» (британській розвідці в Індії) Кім знайомиться з іншими членами команди Крейтона – Ларґансагибом та Гурі Бабу, також етнографом. Коли Кім запізнався з

[84] Велика дорога [the Grand Trunk Road] була започаткована Шер-шахом (1472–1545 рр.) у XVI сторіччі під назвою Садак-е-Азам («шлях імператора») і добудована вже в колоніяльний період (тоді вона отримала назву Grand Trunk Road). Дорога пролягала від Сонарґаона в Бенґалії (нині – Банґладеш) через Калькуту, Варанасі, Алагабад, Канпур, Делі, Амрицар до Лахора, Пешавара (нині – Пакистан) і Кабула (нині – Афганістан). Її збудували для поліпшення управління, адміністрації і шпіонажу та для сполучення віддалених провінцій зі столицею. Вона суттєво поліпшила комунікацію і сприяла пожвавленню торгівлі, стала основою для поштової служби, а ще зручною маґістраллю для вторгнень з Афганістану й Персії. Фактично Велика дорога була головною артерією економічного й політичного життя Індії.

Крейтоном, з'ясовується, що хлопець білий (хоч і ірландець), а не тубілець, як здавалося. Його відправляють до школи у Сент-Ксав'є, де він повинен отримати належну білому хлопцеві освіту. Ґуру роздобув гроші на освіту Кіма, а під час канікул старий і його юний учень повертаються до своїх мандрів. Кім і старий зустрічають російських шпигунів, і хлопець якимось чином викрадає у них викривальні папери, але чомусь лише після того, як «чужоземці» б'ють святого старця. Попри те, що змову розкрито й ліквідовано, і чела, і його ментор невтішні та хворі. Їх виліковує цілюща сила Кіма і його відновлений контакт із землею; старий розуміє, що через Кіма він знайшов Ріку. Наприкінці роману Кім повертається у «велику гру» і фактично стає на постійну британську колоніяльну службу.

Деякі особливості «Кіма» – не політичні й не історичні – здатні вразити кожного читача. Це цілком чоловічий роман, у центрі якого двоє чудових привабливих чоловіків: хлопець, який перетворюється на юнака, і старий священик-аскет. Їх оточують інші чоловіки – партнери, колеґи, друзі, вони й формують головну, визначальну реальність роману. Магбуб Алі, Ларґан-сагиб, великий Бабу, старий індійський солдат і його син вершник-розбишака плюс полковник Крейтон, містер Бенет і отець Віктор (називаю лише кількох із великого числа персонажів цієї багатої книжки) – всі вони послуговуються мовою, якою говорять між собою чоловіки. Жінок у романі порівняно мало, й усі вони виглядають якимись приниженими чи невартими чоловічої уваги: повії, літні вдови та нав'язливі огрядні жінки на зразок вдови з Шемлі. За словами Кіма, «вічно надокучливі жінки» заважають грати у «велику гру», в яку найкраще грати самим чоловікам. Ми потрапляємо до маскулінного світу, де панують подорожі, торгівля, пригоди й інтриґи, це світ холостяків, що в ньому банальну літературну романтику і міцний інститут шлюбу перехитровують, їх уникають, хіба тільки не іґнорують. Жінки в найкращому випадку допомагають розвиткові подій: купують квиток, готують їсти, доглядають за хворими і... чіпляються до чоловіків.

Власне, Кім, якому в романі від 13 до 16–17 років, так і залишається хлопчаком із хлопчачою пристрастю до витівок, пустощів, дотепних словесних ігор та винахідливости. Здається, Кіплінґ на все життя зберіг приязнь до свого дитинства в ото-

ченні світу дорослих: деспотичних учителів і священиків (у «Кімі» містер Бенет геть непривабливий тип), на чий авторитет треба зважати, доки не прийде інший авторитет штибу полковника Крейтона, який поставиться до юнака з розумінням і не менш авторитарним співчуттям. Відмінність між школою Сент-Ксав'є, що її якийсь час відвідує Кім, і службою у «великій грі» полягає не в більшій свободі останньої, а якраз навпаки – вимоги «великої гри» набагато суворіші. Відмінність в тому, що школа – це влада, позбавлена сенсу, тоді як гострі потреби розвідки вимагають від Кіма дотримуватися захопливої й чіткої дисципліни, що він радо робить. Для Крейтона «велика гра» виявляється певним типом політекономії контролю, де, як він одного разу сказав Кімові, найтяжчим гріхом є незнання. Проте Кім не може осягнути «великої гри» в усій її складності, хоча й здатний уповні насолодитися нею як якоюсь тривалою витівкою. Сцени, коли Кім дражниться, торгується, обмінюється дотепами зі старшими (і друзями, і ворогами), засвідчують Кіплінґів позірно невичерпний запас хлопчачого захоплення абсолютно тимчасовим задоволенням від гри, будь-якої гри.

Ці хлопчачі задоволення не повинні вводити нас в оману. Вони не суперечать загальнополітичній меті британського контролю над Індією й іншими закордонними володіннями Британії. Навпаки, *задоволення*, що його постійна присутність у багатьох формах імперсько-колоніяльного письма, образотворчого мистецтва й музики здебільшого залишається поза обговоренням, є незаперечним компонентом «Кіма». Другий приклад цього поєднання веселощів і відданої політичної серйозности – ідея бойскавтів лорда Бадена-Павела, яка виникла й була зреалізована у 1907–1908 роках. Практично сучасник Кіплінґа, БП (як його називали) зазнав величезного впливу Кіплінґових хлопців загалом і Мавґлі зокрема. Уявлення БП про «хлопчикознавство»[85] вкладали ці образи безпосередньо до метасхеми імперської влади, кульмінацією чого стала велика структура бойскавтів, яка «укріплювала мур імперії», потверджуючи дієвість цього вигадливого поєднання веселощів і служіння рядами спраглих і винахідливих вихідців із середнього класу,

[85] Тут гра слів: термін boyology («хлопчикознавство») вигаданий на зразок biology («біологія»).

маленьких службовців імперії з вогнем в очах [127]. Зрештою, Кім – ірландець із нижчої соціяльної касти, що в очах Кіплінґа збільшує його шанси потрапити на цю службу. Погляди БП і Кіплінґа збігаються ще у двох важливих питаннях: по-перше, хлопці повинні вірити, що і життям, і імперією керують непорушні Закони, а по-друге, служба приносить більше задоволення, коли сприймається не як історія – лінійна, неперервна, темпоральна, а радше як поле для гри – багатовимірне, уривчасте, просторове. Назва останньої книжки історика Дж. А. Менґена чудово підсумовує все це – «Етика гри й імперіялізм» [128].

Кіплінґів світогляд настільки широкий, а сам він настільки чутливий до діяпазону людських можливостей, що збалансовує етику служіння в «Кімі», надаючи цілковитої свободи іншому своєму емоційному нахилові, втіленому в дивакуватому тибетському ламі та його стосунках із головним героєм. І хоча потім Кіма завербують до розвідки, лама причарував обдарованого хлопця і зробив його своїм чела ще на самісінькому початку роману. Ці майже ідилічні стосунки між двома чоловіками-товаришами мають цікаву генеалогію. Як і ціла низка американських романів (першими на думку спадають «Геклбері Фін»[86], «Мобі Дик»[87] та «Звіробій»[88]), «Кім» оспівує дружбу двох чоловіків у складному, часто ворожому оточенні. Американське пограниччя і колоніяльна Індія дуже відрізняються, але в обох ситуаціях пріоритет має «чоловічий зв'язок», а не сімейні чи любовні стосунки між статями. Деякі критики спекулювали на прихованому гомосексуальному мотиві цих стосунків, але існує ще й культурний мотив, який довший час пов'язували з авантюрним романом: шукач пригод (мати або дружина, якщо вони існують, сидять удома) та його товариш вирушають на пошуки мрії, візьмімо Ясона, Одіссея або – ще переконливіше – Дон Кіхота і Санчо Пансу. В дорозі чи у відкритому полі двом чоловікам легше подорожувати й рятува-

[86] Укр. переклад див.: Твен Марк. Пригоди Гекльберрі Фіна / Пер. з англ. Ірина Стешенко. – К. : Школа, 2002. – 399 с.

[87] Укр. переклад див.: Мелвілл Г. Мобі Дік, або Білий Кит / Пер. з англ. Юрій Лісняк. – К.: Дніпро, 1984. – 580 с.

[88] Укр. переклад див.: Купер Джеймс Фенімор. Звіробій / Пер. з англ. Леонід Солонько, Олександр Терех. – К.: Дніпро, 2001. – 448 с.

ти один одного, ніж коли з ними є жінка. Отже, довга традиція пригодницьких історій від Одіссея і його команди до Самотнього Рейнджера і Тонто, Голмса і Ватсона, Бетмена і Робіна, схоже, триває.

Крім того, Кімів святий ґуру очевидно презентує релігійний спосіб паломництва чи пошуків, спільний для всіх культур. Відомо, що Кіплінґ захоплювався «Кентерберійськими оповіданнями» Чосера[89] і «Шляхом пілігрима» Беньяна. «Кім» більше нагадує Чосера, ніж Беньяна. Кіплінґ має гідне середньовічного англійського поета відчуття непередбачуваних деталей, дивних персонажів, життєвих перипетій і загострене розуміння людських слабкостей і радостей. Проте, на відміну від Чосера і Беньяна, Кіплінґа цікавить не релігія заради релігії (хоча ми ні разу не засумнівалися в побожності настоятеля-лами), а радше місцевий колорит, скрупульозна увага до екзотичних деталей і всеосяжних реалій «великої гри». Важливість його здобутку полягає в тому, що, не підриваючи авторитет старця і жодним чином не применшуючи дивакувату щирість його Пошуку, Кіплінґ надійно закріплює його на захисній орбіті британського правління в Індії. Це символічно зображено в першому розділі, коли літній хранитель музею, британець, дає настоятелеві свої окуляри, в такий спосіб піднімаючи його духовний престиж і авторитет, утверджуючи справедливість і законність великодушної британської влади.

Мені здається, що більшість читачів Кіплінґа неправильно зрозуміли або навіть відкинули таке трактування. Але не варто забувати, що лама залежить від підтримки й керівництва Кіма і що Кімові вдається не зрадити цінності лами, не припиняючи свою діяльність молодого шпигуна. Впродовж роману Кіплінґ явно демонструє, що лама, мудра й добра людина, потребує Кімової молодости, його керівництва і розуму. Лама навіть відверто визнає свою абсолютну, релігійну потребу в Кімові, коли в Бенаресі (наприкінці дев'ятого розділу) розповідає «ятаку» – притчу про молодого слона («Самого Господа»), який звільняє старого слона (Ананду) з пастки. Цілком очевидно, що настоятель-лама сприймає Кіма як свого спасителя. Пізніше, піс-

[89] Укр. переклад див.: Чосер Джефрі. Кентерберійські оповідання / Пер. з англ. Євген Крижевич // Всесвіт. – 1978. – № 5.

ля вирішального протистояння російським аґентам, які збурювали повстання проти Британії, Кім допомагає ламі, котрий, своєю чергою, допомагає Кімові. В одній із найзворушливіших в усій прозі Кіплінґа сцен лама каже: «Дитя, я живився твоєю силою, як старе дерево живиться вапном старої стіни». Проте Кім, який також любить свого ґуру, ніколи не відмовляється від своїх обов'язків у «великій грі», хоча й зізнається старому, що потребує його «для дечого іншого».

Безсумнівно, «інше» – це віра і тверда мета. Одна з головних повістувальних ліній «Кіма» постійно повертається до пошуків, до намагання лами звільнитися від колеса життя, що його заплутану діяграму він носить у кишені, і до Кімових прагнень убезпеченості на колоніяльній службі. До жодного з цих мотивів Кіплінґ не ставиться зверхньо. Він іде за ламою всюди, куди того заводить бажання звільнитися від «ілюзій Тіла»; і безперечною частиною нашого входження в орієнтальний вимір роману, зображений Кіплінґом практично без фальшивої екзотичности, виявляється віра в повагу автора до цього пілігрима. Лама справді привертає увагу й повагу чи не кожного. Він дотримав слова й роздобув гроші на освіту Кіма; він зустрічається з Кімом у призначених місцях у погоджений час; його слухають із благоговінням і відданістю. У надзвичайно гарному фраґменті чотирнадцятого розділу Кіплінґ вкладає в уста старого «казкову оповідь про чаклунство й дива» – про дивовижні події в рідних йому горах Тибету, події, від повторення яких письменник увічливо втримується, ніби кажучи, що цей святий старець має своє життя, яке не можна відтворити в послідовній англійській прозі.

Наприкінці роману і пошуки лами, і хвороба Кіма вивершуються одночасно. Читачам більшости інших творів Кіплінґа відоме те, що критик Дж. М. С. Томпкінс влучно назвала «темою зцілення» [129]. І в цьому романі оповідь невблаганно розвивається у велику кризу. У незабутній сцені Кім нападає на чужоземних кривдників лами, карту-талісман старого пошматовано, внаслідок чого два самотні пілігрими блукають горами, позбавлені спокою і життєвих сил. Кім дожидає нагоди позбутися своєї відповідальности – пакета з паперами, який він украв у чужоземного шпигуна. А ламі нестерпно усвідомлювати, скільки ще доведеться сподіватися на можливість досягти

своїх духовних цілей. У цю трагічну ситуацію Кіплінґ уводить одну з двох великих пропащих жінок у романі (друга – це стара вдова з Кулу) – вдову з Шемлі, давно покинуту своїм сагибом-«керлістиянином», але, попри все, сильну, пристрасну і сповнену життя. (Пригадується одне з найсильніших ранніх оповідань Кіплінґа «Ліспет»[90], де йдеться про скрутне становище тубільної жінки, яку кохав білий чоловік і поїхав, так і не одружившись.) Виникає лише натяк на сексуальну напругу між Кімом і пристрасною жінкою з Шемлі й одразу зникає, адже Кім і лама знову вирушають у дорогу.

Через який процес зцілення мусять пройти Кім і старий лама, щоб досягнути спочинку? На це надзвичайно складне й цікаве питання відповісти можна тільки неквапливо й зважено, тому Кіплінґ обережно *не* наполягає на обмеженнях шовіністично-імперської відповіді. Кіплінґ не віддасть безкарно Кіма і старого ченця на поталу оманливому задоволенню отримати дивіденди за добре виконання простої роботи. Така обережність, звісно, гідна письменника, але існують ще й інші імперативи – емоційний, культурний, естетичний. Кім повинен отримати місце в житті, сумірне з його впертою боротьбою за ідентичність. Він устояв перед ілюзорними спокусами Ларґан-сагиба й довів, що *є Кімом*; він підтримував свій статус сагиба, навіть будучи потішним дитям базарів і дахів; він добре грав у цю гру, блискуче захищаючи Британію з певним ризиком для власного життя; він відігнав від себе жінку з Шемлі. Де його місце? І куди прилаштувати милого старого ченця?

Читач, обізнаний з антропологічними теоріями Віктора Тернера, впізнає у пересуваннях, маскуваннях і загальній (зазвичай рятівній) непостійності Кіма сутнісні характеристики того, що Тернер називає лімінальністю. На думку Тернера, деякі суспільства потребують героя-посередника, який зуміє об'єднати їх у громаду, перетворити на щось більше, ніж низка адміністративних чи юридичних структур.

> Лімінальні [або пограничні] сутності на кшталт неофітів у ритуалах ініціяції чи статевої зрілости можуть репрезентуватися як такі, що нічим не володіють. Їх можуть перевдягати під

[90] Укр. переклад див.: Кіплінг Редьярд. Ліспет / Пер. з англ. В. Коваль. – К.: Держлітвидав, 1958. – 10 с.

монстрів, можуть одягати лише в клапті одягу або залишати оголеними, щоб продемонструвати відсутність статусу, власности, характерних рис... Виглядає так, ніби їх зводять чи готують до уніфікованого стану, аби потім створити їх наново, наділивши додатковими силами, які дадуть їм змогу впоратися з їхньою новою позицією в житті [130].

Те, що сам Кім одночасно ірландський хлопчик-вигнанець і пізніше важливий гравець у «великій грі» британської розвідки, свідчить про дивовижне розуміння Кіплінґом того, як функціонують суспільства і як здійснюється контроль над ними. Згідно з Тернером, «структури» не можуть жорстко керувати суспільствами, але й марґінальні, профетичні та відчужені персонажі, гіпі чи міленарії не можуть цілком заполонити їх. Має бути чергування, щоб уплив одних посилював або пом'якшував владу других. Лімінальний *персонаж* допомагає зберігати суспільства, що й відбувається в кульмінаційному моменті сюжету і в трансформації Кіма як героя.

Щоби це спрацювало, Кіплінґ вимислює хворобу Кіма і спустошеність лами. З цією ж метою з'являється нестримний Бабу – дивний прихильник Герберта Спенсера і тубільний світський наставник Кіма у «великій грі», – котрий забезпечує успіх Кімових учинків. Бабу вчасно забирає в Кіма пакунок викривальних паперів, які підтверджують російсько-французькі махінації та обманні хитрощі індійського принца. Аж тоді, подібно до Отело, Кім починає розуміти, що його справу завершено.

Увесь цей час він відчував, хоч і не міг цього висловити, що його душа втратила зв'язок з оточенням, як шестірня, не під'єднана до жодної машинерії, як забуте застигле колесо дешевого цукрового преса, покинутого в кутку. Його обдував вітер, довкола кричали папуги, звуки багатолюдного будинку за його спиною – суперечки, накази й дорікання – вдарялись у його змертвілі вуха [131].

Кім справді помер для цього світу, як епічний герой чи лімінальний персонаж, який спустився в аналог пекла, і якщо йому судилося вийти звідти, він повстане сильнішим і владнішим, ніж був доти.

Тепер слід замостити розрив між Кімом і «цим світом». Сторінка, яку я зараз зацитую, може, й не вершина Кіплінґової майстерности, але дуже близька до неї. Цей уривок виростає

довкола відповіді на запитання Кіма: «Я – Кім. А хто він, цей Кім?» – відповіді, яка поступово прояснюється. От що відбувається:

> Він не хотів плакати, ще ніколи в житті не відчував такого небажання плакати, але раптом дурні сльози мимохіть покотилися по його щоках, і він відчув, як із майже чутним клацанням коліщатка його існування знову зчепилися з зовнішнім світом. Речі, якими ще мить тому бездумно ковзало його око, набули властивих їм пропорцій. Дороги призначалися для ходіння, будинки – для мешкання, поля – для обробітку, худоба була, щоб її підганяти, а чоловіки й жінки – щоб із ними розмовляти. Всі вони були справжніми й реальними, цілком зрозумілими, міцно трималися на ногах – плоть від його плоті, не більше, не менше... [132]

Поволі Кім починає відчувати згоду з самим собою та зі світом. Кіплінґ продовжує:

> На невеличкому пагорбі за півмилі звідси стояв порожній віз, за яким росло молоде фіґове дерево, схоже на вартового над щойно зораними рівнинами. Повіки Кіма, овіяні приємним повітрям, обважніли, коли він наблизився до нього. Землю вкривав добрий чистий пил, не молода трава, яка, народившись, уже перебуває на півдорозі до смерти, а обнадійливий пил, який містить зерна всього життя. Він відчував його між пальцями ніг, розрівнював долонями, і, розпрямляючи суглоб за суглобом, із насолодою позіхаючи, витягнувся в тіні воза, збитого дерев'яними кілками. І Матінка-Земля виявилася такою ж вірною, як сагиба [вдова з Кулу, яка опікувалася Кімом]. Вона дихала через нього, а він відновлював рівновагу, втрачену від довгого лежання на лікарняній кушетці, відрізаній від її живильних течій. Його голова безсило опустилася на її груди, і, розпростерши руки, він здався перед її силою. На відміну від нього, глибоко вкорінене дерево над ним і навіть мертвий дерев'яний віз поруч знали, чого він шукав. Кілька годин він пролежав у заціпенінні, глибшому, ніж сон [133].

Доки Кім спить, лама і Магбуб обговорюють долю хлопця; обидва знають, що він видужав, отже, залишається тільки визначити його місце в житті. Магбуб хоче, щоб Кім повернувся на службу; з притаманною йому вбивчою простотою лама пропонує Магбубу приєднатися до чела й ґуру і стати пілігримом

у пошуках праведности. Роман завершується тим, що лама відкривається Кімові: тепер усе добре, адже він побачив

> усю Індію – від Цейлону в морі до гір, і мої Розмальовані скелі в Сачзені; я бачив кожен табір і кожне село, де ми коли-небудь зупинялися. Я бачив їх одночасно, всіх разом, адже вони містяться в Душі. Тоді я зрозумів, що Душа вийшла за межі ілюзій Часу, і Простору, і Речей. Тоді я зрозумів, що вільний [134].

Звичайно, частина цього монологу – просто позбавлене сенсу бурмотіння, але не варто його зовсім відкидати. Всеосяжне бачення свободи ламою дивовижним чином нагадує обстеження Індії полковником Крейтоном, коли кожен табір і кожне село відповідно занотовані. Відмінність у тому, що щедра всеохопність лами перетворює позитивістичний реєстр людей і місць у межах британського панування на рятівне й (заради Кіма) терапевтичне бачення. Тепер усе тримається купи, а в центрі перебуває Кім – хлопець, чий мандрівний дух здатний знову опанувати речі «з майже чутним клацанням». Механістична метафора душі, яка, сказати б, знову стає на рейки, певним чином порушує піднесену й повчальну атмосферу, проте для англійського письменника, якому йдеться про повернення до землі білого юнака у такій великій країні, як Індія, це прийнятний хід. Зрештою, індійську залізницю збудували британці і вона ґарантувала їм набагато більший контроль над територією.

Письменники вже до Кіплінґа описували такий тип ситуації «опанування життям», найпомітніше це зробили Джордж Еліот у «Мідлмарчі» та Генрі Джеймс у «Портреті дами» (причому перша вплинула на останнього). В обох випадках героїня (Доротея Брук та Ізабела Арчер) здивована чи навіть шокована, несподівано для себе відкривши зраду коханого: Доротея бачить, як Віл Ладислав неприховано фліртує з Розамондою Вінсі, а Ізабела інтуїтивно відчуває, що її чоловік заграє до мадам Мерль. Їхні прозріння супроводжують довгі ночі страждання, які трохи нагадують хворобу Кіма. А згодом жінки пробуджуються до нового усвідомлення себе і світу. В обох романах ситуації надзвичайно схожі, тому я скористаюся з досвіду Доротеї Брук, щоб описати обох. Вона дивиться на світ, який оминає «вузеньку келію її нещастя», і бачить

далекі поля за брамою. Дорогою ішли чоловік із торбою на спині й жінка, яка несла дитину... вона відчула відкритість світу і побачила численні людські шляхи до праці та виживання. Вона була частиною того життя, яке пульсувало собі довкола, і не могла ані розглядати його зі своєї розкішної схованки як проста глядачка, ані ховати очі, занурюючись в еґоїстичні хникання [135].

В Еліот і Джеймса це не просто ситуації морального пробудження, це моменти, коли героїня переростає проблему, справді прощає свого мучителя, побачивши себе в ширшому контексті. Стратегія Еліот почасти полягає в тому, що Доротея повертається до своїх попередніх намірів допомогти друзям. Отже, сцена пробудження стверджує її імпульс долучитися до світу, бути в ньому. Майже те саме відбувається і в «Кімі» з одним лише винятком: світ визначається як залежний від душі, яка зчіплюється з ним. Раніше цитований уривок із «Кіма» має певний етичний тріюмфалізм в акцентуйованих модуляціях мети, волі й волюнтаризму: речі непомітно набувають властивих пропорцій, дороги призначаються для ходіння, все стає цілком зрозумілим, міцно тримається на ногах і так далі. А над цим – «колéса» Кімового існування «знову зчіплюються з зовнішнім світом». Згодом, коли Кім біля воза притуляється до Матінки-Землі, її благословення об'єднує і посилює ці рухи: «вона дихала через нього, а він відновлював утрачену рівновагу». Кіплінґа охоплює сильне, майже інстинктивне бажання повернути дитину матері, відновивши несвідомі, незабруднені, асексуальні стосунки.

Проте якщо Доротею й Ізабелу описано як неодмінну частину «життя, яке пульсувало собі довкола», то Кіма зображено як людину, котра свідомо повертає собі контроль над власним життям. Відмінність, як на мене, величезна. Нове загострене розуміння Кімом влади, «зчеплення», міцности, переходу від лімінальности до домінування великою мірою виникає як наслідок статусу сагиба в колоніяльній Індії: Кіплінґ змушує Кіма пройти через процедуру перепривласнення, Британія через свого лояльного ірландського суб'єкта відновлює контроль над Індією. Природа – несвідомі ритми відновленого здоров'я – повертається до Кіма *після* того, як Кіплінґ робить від його імені цілком політико-історичний жест. Для европейських чи американських героїнь в Европі світ існує для того, щоб відкривати його наново, і він не вимагає керівництва чи вищої влади якоїсь конкретної особи. Але

в Британській Індії ситуація інакша, адже вона загрузне в хаосі й повстаннях, якщо належно не ходити дорогами, не жити в будинках як слід, якщо жінки й чоловіки не розмовлятимуть гідно.

В одній із найкращих критичних оцінок «Кіма» Марк Кінкед-Вікс стверджує, що «Кім» унікальний у творчому доробку Кіплінґа, адже те, що очевидно мало стати розв'язкою роману, насправді нею не стало. Натомість, каже Кінкед-Вікс, художній тріюмф навіть перевищує цілі Кіплінґа-автора.

> [Цей роман –] продукт особливої напруги між різними кутами зору: захопливою привабливістю калейдоскопа зовнішньої реальности заради самого калейдоскопа; заперечною здатністю[91], яка дає можливість забратися під шкіру чужим поглядам, особливо відмінним від своїх власних; і нарешті – продукт останньої позиції в її найінтенсивнішій і найбільш творчій формі – тріюмфальним віднайденням такого могутнього анти-я, котре перетворюється на наріжний камінь для всього решти – створення лами. Для цього треба було уявити собі кут зору й особистість чи не найвіддаленішу від самого Кіплінґа; і все ж він досліджує її з такою любов'ю, що це каталізує глибшу синтезу. Саме з цього виклику, який попередив одержимість собою, дозволив зануритися глибше від просто об'єктивного бачення реальности навколо себе, бачити, думати й відчувати *поза* собою, постало нове тлумачення «Кіма» – ширше, складніше, гуманістичніше і зріліше, ніж тлумачення будь-якого іншого твору [136].

Навіть повністю погоджуючись із деякими дуже проникливими моментами цієї досить вишуканої інтепретації, я вважаю її занадто аісторичною. Так, лама якоюсь мірою – анти-я; так, Кіплінґ здатний із певною симпатією влізти в чужу шкіру. Але ні, Кіплінґ ніколи не забуває, що Кім – це невіддільна частина Британської Індії: «велика гра» триває, а Кім – її частина незалежно від того, скільки притч вигадає лама. Ми, звісно, маємо право читати «Кіма» як роман, що належить до найвидатніших творів світової літератури, до певної міри вільних від громіздких історичних і політичних обставин. Та водночас ми не по-

[91] Засадничий термін поетики англійського поета-романтика Джона Кітса. Не надається до точного означення, втім, його можна окреслити як здатність поета (чи митця взагалі) пригальмовувати власне раціональне єство і перетворюватися на провідника Таємничого і загалом Іншого.

винні однобоко відкидати наявні *в ньому* зв'язки з тогочасною дійсністю (яких ретельно дотримувався Кіплінґ). Безперечно, Кім, Крейтон, Магбуб, Бабу і навіть лама бачать Індію так, як її бачив Кіплінґ, – як частину імперії. І, безперечно, сліди цього бачення оприявнюються, коли Кім – скромний ірландський хлопець, який перебуває на ієрархічному щаблі нижче від чистокровного англійця, – переутверджує британські пріоритети задовго до того, як з'являється лама і благословляє їх.

Читачі найкращого твору Кіплінґа постійно намагалися врятувати його від самого себе, подекуди потверджуючи відому оцінку «Кіма», яку дав Едмунд Вілсон:

> Найчастіше читач схильний чекати, що Кім, зрештою, зрозуміє, що він узалежнює від британських завойовників тих, кого завжди вважав своїм народом, і що в результаті у ньому відбудеться боротьба лояльностей. Кіплінґ створив для читача – і зробив це з неабияким драматичним ефектом – контраст між Сходом, містичним і чуттєвим, сповненим крайнощів праведности й шахрайства, та англійцями, чудово організованими, впевненими в сучасних підходах і озброєними інстинктом відкидати тубільні міти й вірування, як сміття. Нам показали два геть різні світи, які існують пліч-о-пліч, насправді не розуміючи одне одного, і ми бачили вагання Кіма, який вештається між ними. Але паралельні лінії ніколи не перетинаються; перемінні принади, які відчував Кім, так і не породили справжньої боротьби... Отже, проза Кіплінґа не витворює жодного фундаментального конфлікту, бо Кіплінґ ніколи б не подивився йому у вічі [137].

Я впевнений, що до цих двох поглядів існує альтернатива, точніша й чутливіша до реалій Британської Індії XIX сторіччя, якими їх бачили Кіплінґ та інші. Конфлікт між колоніяльною службою Кіма та лояльністю до його індійських друзів залишається нерозв'язаним не тому, що Кіплінґ не міг глянути йому в очі, а тому, що для Кіплінґа *жодного конфлікту не існувало*. Одна з цілей цього роману – фактична демонстрація відсутности конфлікту, тільки Кіма зцілено від сумнівів, ламу – від прагнення Ріки, а Індію – від кількох вискочнів та чужоземних аґентів. Конфлікт, поза сумнівом, *міг би існувати*, якби Кіплінґ уважав Індію знедоленою і підлеглою імперіялізмові, але він так не вважав: на його думку, найкраща доля для Індії – перебувати під пануванням Англії. Спрощу ситуацію у зворотний бік: якщо хтось

вирішить читати Кіплінґа не просто як «співця імперії» (яким він і не був), а як того, хто читав Франца Фанона, зустрічався з Ґанді, всотав їхні уроки, але вони його зовсім не переконали, той серйозно викривить контекст, що його ушляхетнив, розвинув і висвітлив Кіплінґ. Дуже важливо пам'ятати, що відчутних перешкод імперіялістичному світоглядові Кіплінґа не існувало, як не існувало альтернатив імперіялізму для Конрада (хоч він і визнавав його вади). Отже, Кіплінґа не турбувала ідея незалежної Індії. Проте справедливо буде стверджувати, що його твори репрезентують імперію і її свідому леґітимацію, а це в художній прозі (на відміну від прози дискурсивної) породжує парадокси й проблеми, схожі на ті, з якими ми зіткнулися у Верді й Остен і які незабаром побачимо в Камю. Мета мого контрапунктового прочитання – висунути на перший план і підкреслити розриви, а не вивищитися над ними і не применшити їх.

Розгляньмо два епізоди з «Кіма». Невдовзі після того, як лама та його учень покидають Умбалу, вони зустрічають літнього виснаженого солдата у відставці, «який служив урядові в часи заколоту». Для тогочасного читача «заколот» міг означати тільки один найважливіший, найвідоміший і найбурхливіший епізод англо-індійських стосунків XIX сторіччя – Великий заколот 1857 року, який розпочався 10 травня у Мейруті і призвів до захоплення Делі. Тему «заколоту» (що його індійські письменники називають «повстанням») висвітлює величезна кількість книжок – і британських, і індійських (наприклад, «Великий заколот» Кристофера Гіберта). «Заколот» (тут я вживатиму ідеологічну британську назву) стався, коли солдати індійської армії – індуїсти й мусульмани – запідозрили, що їхні кулі змащують коров'ячим і свинячим жиром, нечистим і для тих, і для тих. Фактично причини заколоту були конститутивними для самого британського імперіялізму, для армії, вкомплектованої головно тубільцями й очолюваної сагибами, та для аномалій правління Ост-Індської компанії. Крім того, в підґрунті конфлікту лежало глибоке обурення правлінням білих християн у країні, яка складалася з багатьох інших народів і культур, котрі вочевидь уважали своє підкорене становище принизливим. І кожен заколотник усвідомлював, що кількісно вони суттєво переважають своїх вищих офіцерів.

І в британській, і в індійській історії заколот прокреслив чітку межу. Не заглиблюючись у складну структуру дій, мотивів, подій

і моралі, про які відтоді велися нескінченні дискусії, можна сказати, що для британців, які брутально й суворо придушили заколот, усі їхні дії були діями у відповідь: мовляв, заколотники вбивали европейців, а це доводило (так, ніби треба було щось доводити), що індійці заслуговують бути підкореними вищою цивілізацією европейської Британії. Після 1857 року Ост-Індську компанію заступив куди формальніший індійський уряд. Для індійців заколот був націоналістичним повстанням проти британського правління, що знов утвердилося всупереч обра́зам, експлуатації та місцевим протестам, які, здається, залишилися непоміченими. У виданому 1925 року невеликому впливовому трактаті «Інший бік медалі» – пристрасній заяві проти британського правління за індійську незалежність – Едвард Томпсон виокремив заколот як велику символічну подію, завдяки якій обидві сторони, британська й індійська, досягли піку своєї свідомої взаємної ворожнечі. Він яскраво продемонстрував, що в репрезентації заколоту британська й індійська історії найрішучіше розходяться. Одне слово, заколот посилив розбіжності між колонізатором і колонізованим.

У такій ситуації націоналістичного запалу самовиправдання бути індійцем мало означати відчуття природної солідарности з жертвами британських утисків. Бути британцем означало відчувати огиду й обурення (не кажучи вже про праведні виправдання) через жахливі прояви жорстокости з боку «тубільців», які виконували відведені для них ролі дикунів. Індієць, який *не* мав цих відчуттів, належав до дуже малої меншости. Тому надзвичайно важливо, що Кіплінґів вибір індійця, котрий говорить про заколот, падає на вірнопідданого солдата, який тлумачить бунт своїх співвітчизників як божевілля. Не дивно, що його поважають британські «помічники комісарів», які у Кіплінґа «звертають із головної дороги, щоби побачитися з ним». Кіплінґ іґнорує ймовірність того, що співвітчизники сприйматимуть цього солдата (принаймні) як зрадника свого народу. А коли за кілька сторінок старий ветеран розповідає ламі й Кімові про заколот, його версія подій помітно пронизана британською логікою.

> Цілу армію пойняло божевілля, і солдати повстали проти своїх офіцерів. Це стало першим лихом, але для нього знайшлися б ліки, якби вони тоді опанували себе. Проте вони вирішили вбивати дружин і дітей сагибів. А тоді з-за моря приїхали інші сагиби й закликали їх суворо відповісти за свої дії [138].

Звести індійське обурення, індійський опір (як його можна було б назвати) до британської нечутливости до «божевілля», представити дії індійців як переважно внутрішній вибір убивства британських жінок і дітей – це не просто невинні перетворення індійського націоналізму, це тенденційні перетворення. І коли Кіплінґ устами старого солдата називає британський контрудар – жахливі репресії, здійснені білими, котрі прагнули «морального» вчинку, – зверненим до індійських заколотників «закликом суворо відповісти за свої дії», ми залишаємо історичний світ і потрапляємо до світу імперіялістичної полеміки, де тубілець, певна річ, злочинець, а білий чоловік – безжальний, але моральний батько і суддя. Отже, Кіплінґ пропонує нам винятково британську версію заколоту і вкладає її в уста індійця, що його куди правдоподібніший співвітчизник, націоналістично налаштований і скривджений, так і не з'являється в романі. (Так само і Магбуб Алі, вірний ад'ютант Крейтона, походить із народу патанів[92], який, за історичними відомостями, протягом усього XIX сторіччя перебував у стані безперервного повстання проти британців. Однак тут Магбуб – людина, задоволена британським правлінням, і навіть колаборує з ним.) Кіплінґ настільки далекий від демонстрації конфлікту між двома світами, що старанно малює нам тільки один із них, відкидаючи будь-яку ймовірність конфлікту взагалі.

Другий приклад підтверджує перший: це ще одна маленька важлива деталь. У четвертому розділі Кім, лама і вдова з Кулу вирушають до Сагаранпура. Щойно Кіплінґ яскраво описав Кіма, який перебуває «всередині цього, обачніший і схвильованіший за всіх». У Кіплінґа «це» означає «справжній світ; таким було його бачення життя – поспішати й кричати, застібати ремені, лупцювати волів і рипіти колесами, запалювати вогнища й готувати їжу, і споглядати нові краєвиди, які відкривалися вдячному оку» [139]. Ми вже бачили чимало образів такої Індії – колоритної, збудливої, цікавої, представленої в усьому своєму розмаїтті на поталу англійському читачеві. Проте Кіплінґ зобов'язаний якось продемонструвати певну владу над Індією. Чи не тому, що кілька сторінок тому, в загрозливому описі заколоту старим солдатом, він відчув потребу запобігти будь-якому подальшому «божевіл-

[92] Патани – колишня назва народу пуштунів, етнічних афганців, які живуть за межами Афганістану.

лю». Зрештою, Індія сама несе відповідальність і за місцеву життєрадісність, якою насолоджується Кім, і за загрозу Британській імперії. Ось повз Кіма, ламу й жінку з Кулу проїздить дільничний поліцейський інспектор, що наводить стару вдову на роздуми:

> Отакі люди здатні наглядати за правосуддям. Вони знають цю землю та її традиції. А інші, вигодувані білими жінками новачки з Европи, котрі вивчають нашу мову за книжками, – гірші за чуму. Вони ображають правителів [140].

Дехто з індійців, поза сумнівом, уважав, що англійські поліцейські чини знають країну краще за корінне населення і що саме вони (а не індійські правителі) повинні тримати в руках віжки правління. Проте, зауважмо, у «Кімі» ніхто не кидає виклик британському правлінню і ніхто не озвучує жодних місцевих індійських проблем, які на той час мали б лежати на поверхні, навіть для таких товстошкірих, як Кіплінґ. Натомість маємо героїню, яка недвозначно заявляє, що Індією повинен правити колоніяльний поліцейський чиновник, і додає, що сама вона віддає перевагу чиновникам старого ґатунку, котрі (як і Кіплінґ та його родина) пожили серед тубільців і тому ліпші від новіших бюрократів академічного вишколу. Це варіянт арґументації так званих орієнталістів в Індії, котрі вважали, що індійцями слід правити, згідно з орієнтально-індійською методикою, індійськими ж «руками». Проте Кіплінґ відкидає як академічні всі філософські чи ідеологічні підходи, які суперечаються з орієнталізмом. До цих дискредитованих стилів правління потрапили євангелізм (місіонери й реформатори, пародійовані в особі містера Бенета), утилітаризм і спенсеризм (пародійований в особі Бабу), а також, звісно, неназвані вчені теорії, «гірші за чуму». Цікаво, що Кіплінґ так розлого формулює позицію вдови, аж її схвалення поширюється і на поліцейських чиновників на зразок інспектора, і на гнучких вихователів на кшталт отця Віктора, і на ненав'язливо авторитетну фігуру полковника Крейтона.

Вкладаючи у вуста вдови, по суті, незаперечне, нормативне судження про Індію та її правителів, Кіплінґ у свій спосіб демонструє, що тубільці приймають колоніяльне правління, доки воно правильне. Саме так історично европейський імперіялізм завжди присмачував себе для себе ж самого, адже що могло бути краще для його самосприйняття, аніж тубільні суб'єкти, котрі санкціонують знання і владу зайд, імпліцитно приймаючи европейське судження

про недорозвинену, відсталу, деґенеративну природу їхнього власного суспільства? Якщо тлумачити «Кіма» як пригоди хлопчика або як багату і з любов'ю оздоблену панораму індійського життя, ми не побачимо роман, справді написаний Кіплінґом, бо всі ці виважені погляди, заборони й переривання доволі чітко в нього вписані. Френсис Гатчинс у праці «Ілюзія постійности: британський імперіялізм в Індії» говорить, що наприкінці XIX сторіччя

> виникла уявна Індія, в якій не було жодного елементу ані соціяльних змін, ані політичної загрози. Наслідком цієї спроби уявити собі індійське суспільство, позбавлене елементів, ворожих до увічнення британського правління, став орієнталізм. Адже саме на ґрунті цієї гіпотетичної Індії орієнталізатори намагалися вибудувати довговічне панування [141].

«Кім» – це істотний внесок і до цієї уявної орієнталізованої Індії, і до того, що історики тепер називають «винайденням традиції».

Варто відзначити ще дещо. Текст «Кіма» рясніє авторськими ремарками про незмінну природу орієнтального світу, який відрізняється від світу білого, не менш незмінного. Так, наприклад, «Кім брехав, як людина Сходу», або трохи згодом: «для східної людини всі двадцять чотири години на одне обличчя». Коли Кім купує залізничні квитки за гроші лами і залишає собі по одній ані з кожної рупії, Кіплінґ називає це «стародавнім азіятським збором» (пізніше він іще згадає про «торгашний інстинкт Сходу»). На залізничній платформі слуги Магбуба мали розвантажити вантаж, але не зробили цього, «бо ж тубільці». Здатність Кіма спати під гуркіт поїздів потрактована як приклад «східної байдужости до шуму». Коли розбивають табір, Кіплінґ так описує цей процес: «швидко – у східному розумінні швидкости – з довгими поясненнями, зі сваркою і порожніми балачками, недбало, але з сотнями перевірок забутих дрібниць». Сикхів охарактеризовано через їхню особливу «любов до грошей». Для Гурі Бабу бенґальськість дорівнює лякливості: коли він ховає відібраний у чужоземних аґентів пакунок, то «ховає здобич біля тіла, як уміють робити тільки східні люди».

У цьому Кіплінґ не унікальний. Найпобіжніший огляд західної культури кінця XIX сторіччя відкриває невичерпне джерело народної мудрости подібного ґатунку, велика частина якої існує,

на жаль, і дотепер. Мало того, як показав Джон М. Маккензі у своєму важливому дослідженні «Пропаґанда й імперія», маніпулятивні винаходи – від цигаркових пачок, листівок, вуличної музики, альманахів та інструкцій до вистав мюзик-голу, іграшкових солдатиків, концертів духових оркестрів і настільних ігор – звеличували імперію й наголошували на її неодмінності для стратегічного, морального й економічного добробуту Англії. Водночас вони характеризували темні чи нижчі раси як такі, що нездатні до духовного відродження, потребують утиску, суворого правління та постійного підкорення. Поширення культу військовиків пояснювалося зазвичай тим, що цим персонажам удавалося розквасити пару-трійку темних пик. Утримання закордонних територій обґрунтовували різними причинами: деколи прибутком, деколи стратегією чи суперництвом з іншими імперіями (як у «Кімі»: Енґас Вілсон у «Дивній прогулянці Редьярда Кіплінґа» нагадує, як ще у шістнадцятирічному віці під час шкільних дебатів Кіплінґ висловив думку про те, що «просування Росії в Середній Азії загрожує британській державі» [142]). Незмінним залишався один момент – підпорядкування небілого населення.

«Кім» – це твір високого естетичного ґатунку, від якого не можна просто відмахнутися як від расистської вигадки одного стурбованого ультрареакційного імперіяліста. Джордж Орвел безперечно мав рацію, завваживши унікальну здатність Кіплінґа запроваджувати нові вислови й поняття: «Захід є Захід, а Схід є Схід»[93], «тягар білої людини»[94], «кудись на схід від Суе-

[93] Перший рядок із «Балади про Схід і Захід». Укр. переклад див.: Кіплінг Редьярд. Балада про Схід і Захід // Улюблені англійські вірші та навколо них / Пер. і упор. Максим Стріха. – К.: Факт, 2003. – С. 282. Максим Стріха, до речі, спростовує спрямовані проти Кіплінґа звинувачення в есенціялізації антагоністичних Сходу й Заходу. На його думку, Кіплінґова «Балада...» насправді заперечує тезу про несумісність цих двох світів, а її хибні прочитання пов'язані з висмикуванням перших двох рядків («Захід є Захід, а Схід є Схід, і їм не зійтися вдвох, / допоки Землю і Небеса на Суд не покличе Бог») із контексту, адже далі у вірші сказано: «Та Сходу і Заходу вже нема, границь нема поготів, / Як сильні стають лицем у лице, хоч вони із різних світів!» Інтерпретацію «Балади...» Максимом Стріхою див. у: Стріха Максим. Кіплінг справжній і вигаданий // Улюблені англійські вірші та навколо них / Пер. і упор. Максим Стріха. – К.: Факт, 2003. – С. 278.

[94] «Тягар білої людини» – назва Кіплінґової поеми 1899 р.

цу»[95] – а ще приземленість і водночас сталість та привабливість Кіплінґових інтересів [143]. Одна з причин Кіплінґової сили – те, що він, будучи надзвичайно обдарованим митцем, утілював у своїй творчості досить тривіяльні ідеї, які без мистецтва не мали б тієї сталости. Проте його підтримували також (а відтак і він міг їх використовувати) канонізовані пам'ятки европейської культури XIX сторіччя. Підлеглість небілих народів, неодмінність панування над ними вищої раси та їхня абсолютно незмінна сутність – усе це було практично незаперечною аксіомою модерного життя.

У ті часи справді тривали дебати про те, як керувати колоніями і чи варто облишити деякі з них. Проте жоден із тих, хто здатний був упливати на публічні дискусії чи на політику, не оскаржував фундаментальну вищість білого европейця, який завжди має брати гору. Вислови на зразок: «Індус засадничо брехлива істота, котрій бракує духовної відваги» – були проявами мудрости, що їх майже ніхто не заперечував (а найменше губернатори Бенґалії). Так само коли такий історик Індії, як сер Г. М. Еліот, замислював свою працю, то центральним у ній було поняття індійського варварства. Клімат і географія відбилися на характері індійців: згідно з лордом Кромером, одним із найстрахітливіших правителів, орієнтали не могли навчитися ходити тротуарами, говорити правду, застосовувати логіку; малайзійські тубільці були засадничо лінивими, тоді як північні европейці – енергійними й винахідливими. У згадуваній книжці В. Ґ. Кірнана «Повелителі роду людського» постає дивовижна картина того, наскільки поширеними були ці погляди. Як я уже казав, дисципліни на зразок колоніяльної економіки, антропології, історії та соціології будувалися на таких даностях (dicta), унаслідок чого чи не кожен европеєць (і чоловік, і жінка), який стикався з колоніями на кшталт Індії, виявлявся ізольованим від будь-яких змін і націоналізму. Цілий цей досвід, докладно описаний Майклом Едвардсом у «Сагибах і лотосі», з притаманною йому історією, кухнею, діялектом, цінностями й метафорами відірвався від багатих і суперечливих реалій Індії і безтурботно увічнив себе. Навіть Карл Маркс поступився перед уявленнями про незмінне азіятське село, чи рільництво, чи деспотизм.

[95] Рядок із вірша «Мандалай».

Молодий англієць, посланий до Індії на «договірну» державну службу, належав до класу, який на національному рівні цілковито домінував над будь-яким індійцем незалежно від його багатства й аристократизму. Разом з іншими молодими колоніяльними чиновниками він чув ті самі історії, читав ті самі книжки, засвоював ті самі уроки і вступав до тих самих клубів. Але, цитуючи Майкла Едвардса, «майже ніхто не обтяжував себе вивченням мови народу, над яким панував, хоча б на якомусь рівні, а тому вони дуже залежали від своїх тубільних клерків, котрі потурбувалися вивчити мову своїх завойовників і були здебільшого зовсім не проти, щоб скористатися з незнання своїх панів» [144]. Вдалий портрет такого чиновника змалював Форстер у «Шляху до Індії» в образі Роні Гіслопа.

Усе це стосується й «Кіма», де головним представником світської влади є полковник Крейтон. Цей етнолог-дослідник-солдат не витвір фантазії, а майже напевне персонаж, узятий Кіплінґом із власного досвіду життя в Пенджабі. Найцікавіше інтерпретувати його водночас як узагальнення чиновників колоніяльної Індії і як реальну особу, яка ідеально відповідала новим авторовим задумам. По-перше, хоча Крейтон нечасто фігурує в романі і виписаний він не так рельєфно, як Магбуб Алі чи Бабу, він, однак, править за мірило будь-яких учинків, розсудливого режисера подій, людину, чия сила заслуговує на повагу. Проте він не схожий на грубого солдафона. Владу над Кімовим життям він здобуває завдяки переконливості своїх слів, а не свого звання. Коли це здається йому виправданим, він може бути гнучким (хто хотів би кращого боса, ніж Крейтон, на час Кімових канікул?), але стає безжальним, коли того вимагають події.

По-друге, особливий інтерес викликає те, що він колоніяльний чиновник і науковець. Цей союз влади і знання збігається в часі зі створенням Конан Дойлем славетного Шерлока Голмса, чий вірний біограф – доктор Ватсон – ветеран Північно-західного пограниччя[96]. Голмсів підхід до життя – здорова повага до закону (і його захист), поєднана з вищим, вузькоспрямованим, схильним до науки інтелектом. Своїм читачам і Кіплінґ, і Дойл представляють героїв, чий неортодоксальний стиль діяльности

[96] Північно-західна погранична провінція Британської Індії і сьогочасного Пакистану.

раціоналізовано новими царинами досвіду, які перетворилися на квазіакадемічні дисципліни. Колоніяльне правління і кримінальне розслідування набувають респектабельности й упорядкованости класичних дисциплін або хімії. Коли Магбуб Алі віддає Кіма в науку, Крейтон, почувши їхню розмову, мовчки подумав: «якщо правда все, що про нього говорять, цього хлопця не можна втратити». Його погляд на світ цілком систематизований. В Індії Крейтона цікавить усе, адже для його управління тут усе важливе. У ньому невимушено сусідять етнографія й колоніяльна служба: він може вивчати талановитого хлопця і як майбутнього шпигуна, і як антропологічну дивовижу. Тож коли отець Віктор цікавиться, чи не забагато уваги Крейтон приділяє бюрократичним дрібницям Кімової освіти, полковник розвіює сумніви. «Перетворення полкової емблеми, цього вашого Червоного буйвола, на якийсь фетиш, за яким упадає хлопець, – дуже цікавий процес».

Крейтон-антрополог важливий і з інших причин. З усіх модерних соціяльних наук саме антропологія історично найближче пов'язана з колоніялізмом, адже здебільшого саме антропологи й етнологи консультували колоніяльних можновладців стосовно поведінки та звичаїв автохтонного населення. (Теж потверджуючи цей факт, Клод Леві-Строс назвав антропологію «служницею колоніялізму». Чудова збірка есеїв «Антропологія та колоніяльна зустріч» (1973) за редакцією Талала Асада поглиблено вивчає це співвідношення. У романі Роберта Стовна «Прапор на світанку» (1981), в якому йдеться про інтереси Сполучених Штатів у Латинській Америці, головний герой Голівел – антрополог із сумнівними зв'язками з ЦРУ.) Кіплінґ чи не вперше змалював цей логічний альянс західної науки і політичних сил у колоніях [145]. Він завжди ставиться до Крейтона серйозно, і це одна з причин появи Бабу. Бабу – тубільний антрополог, безперечно яскравий чоловік, який уже не вперше і небезпідставно прагне стати членом Королівського наукового товариства, майже завжди смішний, або незграбний, або дещо карикатурний, і не тому, що нездібний чи нездарний (якраз навпаки), а тому, що не білий, і тому йому ніколи не стати Крейтоном. Кіплінґ дуже уважний до цього. Як він не міг уявити Індію, винесену історією *поза* межі британського контролю, так він не міг уявити й індійців, ефективних і серйозних у справах, яких тоді і він, і інші вва-

жали винятково прерогативою Заходу. Хоч який милий і чарівний Бабу, та він залишається стереотипом онтологічно кумедного тубільця, котрий безнадійно намагається бути, як «ми».

Я вже зазначав, що в образі Крейтона зміни, які впродовж поколінь відбувалися з уособленням британської влади в Індії, сягають своєї кульмінації. За Крейтоном стоять піонери й шукачі пригод кінця XVIII сторіччя на зразок Ворена Гастинґса і Роберта Клайва, чиї новаторські підходи до управління й зловживання авторитетом змусили Англію приборкати необмежену владу Раджу рамками закону. Від Клайва і Гастинґса у Крейтоні залишилось відчуття свободи, готовність імпровізувати, переважна схильність до неформальности. За цими безжальними піонерами прийшли Томас Манро і Маунтстюарт Елфінстовн, реформатори й синтезатори, одні з перших чільних науковців-керівників, у чиєму владарюванні був відблиск чогось схожого на компетентність. Для багатьох видатних науковців служба в Індії була нагодою вивчити чужу культуру. Сер Вільям Джонс (на прізвисько Азіят), Чарлз Вілкінс, Натаніел Гелгед, Генрі Колбрук, Джонатан Данкен – ці люди займалися принципово комерційними справами і, мабуть, на відміну від Крейтона (й Кіплінґа), не відчували, що праця в Індії означала керування системою загалом, взірцево й економно (в буквальному сенсі).

Крейтонові стандарти – це стандарти відстороненого уряду, який ґрунтується не на забаганках чи особистих преференціях (як у випадку Клайва), а на законах, принципах порядку і контролю. Крейтон утілює ідею про те, що в Індії не можна керувати, не знаючи її, а знання Індії полягає в розумінні способу її функціонування. Це розуміння з'явилося за часів генерал-губернатора Вільяма Бентинка і спиралося одночасно на орієнталістичні й утилітаристичні принципи правління якнайбільшими масами індійців з якнайбільшою користю (і для індійців, і для британців) [146]; але його завжди оповивав незмінний факт британської імперської влади, що відділяла губернатора від простих смертних, для яких питання правди й неправди, добра і зла були емоційно забарвленими й важливими. Для урядовця, котрий представляв Британію в Індії, головним було не те, чи є щось добром або злом і чи мусить воно відповідно змінитися або залишитися, а працює воно чи ні, допомагає чи заважає керувати чужим утворенням. Тому Крейтон задоволь-

няє Кіплінґа, який уявляв собі ідеальну Індію, незмінну й привабливу, назавжди невіддільну частину імперії. З *такою* владою можна було погодитися.

У відомому есеї «Місце Кіплінґа в історії ідей» Ноел Анан говорить про те, що Кіплінґове бачення суспільства нагадує уявлення нових соціологів – Дюркгайма, Вебера й Парето, – які

> розглядали суспільство як взаємопов'язані групи; і саме несвідомо встановлені цими групами поведінкові зразки, а не людські бажання чи такі невизначені категорії, як клас або культурна чи національна традиція, насамперед визначали людські дії. Їх цікавило, як ці групи сприяли порядку чи нестабільності в суспільстві. Натомість їхніх попередників турбувало, чи допомагали певні групи суспільству прогресувати [147].

Анан веде далі, стверджуючи, що Кіплінґ нагадував засновників модерного соціологічного дискурсу вірою в те, що ефективний уряд в Індії залежав від «сил соціяльного контролю [релігії, закону, звичаю, згоди, моралі], які накладали на індивідів певні правила, які ті порушували на власний ризик». Загальником британської імперської теорії стало те, що Британська імперія відрізнялася (у кращий бік) від Римської, бо була суворою системою, керованою законом і порядком, тоді як в останній важили тільки грабунок і зиск. На цьому наголошують Кромер у «Давньому й модерному імперіялізмі» та Марлов у «Серці темряви» [148]. Крейтон чудово це розуміє і тому працює з мусульманами, бенґальцями, афганцями й тибетцями, ніколи не принижуючи їхніх вірувань і не зневажаючи їхніх відмінностей. Кіплінґ цілком природно зробив Крейтона науковцем, який досліджує найменші рухи комплексного суспільства, а не колоніяльним бюрократом чи жадібним спекулянтом. Олімпійський темперамент Крейтона, його приязне, але безстороннє ставлення до людей, ексцентрична поведінка – для Кіплінґа це окраси ідеального індійського чиновника.

Крейтон-організатор не лише очолює «велику гру» (головні бенефіціянти якої Кайзер-і-Гінд[97], тобто королева-імперат-

[97] Титул імператора Індії. Його запропонував професор східних мов Ґотліб Лайтнер перед Імперським зібранням 1877 р., на якому цей титул був офіційно наданий королеві Вікторії. На думку Лайтнера, титул «кайзер» був добре

риця, та її британський народ), а й працює пліч-о-пліч із самим письменником. Коли говорити про сталий світогляд Кіплінґа, то Крейтон утілює його більше, ніж будь-хто інший. Як і Кіплінґ, Крейтон дотримується розмежувань в індійському суспільстві. Коли Магбуб Алі повторює Кімові, що той ніколи не повинен забувати, що він сагиб, то виступає як довірена, досвідчена людина Крейтона. Як і Кіплінґ, Крейтон ніколи не втручається в ієрархії, у пріоритети та привілеї каст, релігій, народностей і рас, і цього ніколи не роблять чоловіки й жінки, які працюють на нього. Наприкінці XIX сторіччя так званий «Порядок першости», який, згідно з Джефрі Мургавзом, починався з визнання «чотирнадцяти різних статусних щаблів», розрісся до «шістдесяти одного, з них деякі призначалися лише для однієї особи, а інші – для багатьох» [149]. Мургавз припускає, що амбівалентні стосунки «любови-ненависти» між британцями й індійцями походять із комплексних ієрархічних позицій, властивих обом народам. «Кожен із них збагнув базові соціяльні засади іншого і не лише зрозумів їх, а й підсвідомо поважав як цікавий варіянт власних соціяльних засад» [150]. Такий триб мислення повсюдно присутній у тексті «Кіма»: Кіплінґ дбайливо перераховує різні народи й касти Індії, всі (навіть лама) приймають доктрину расової сепарації, межі та звичаї, практично нездоланні для чужинців. У «Кімі» кожен є одночасно чужинцем для чужих груп і своїм для своїх.

Поцінування Крейтоном здібностей Кіма – кмітливости, вміння маскуватися і входити в ситуацію так, ніби вона для нього природна, – нагадує інтерес письменника до цього складного, хамелеоноподібного персонажа, який занурюється в пригоди, інтриґи, епізоди й випливає з них. Головна аналогія проводиться між «великою грою» та самим романом: перше велике задоволення – можливість бачити всю Індію з позиції спостерігача, котрий усе тримає під контролем; друге – як свої п'ять

відомий тубільцям, адже вони знали правителя Візантійської імперії як «кайзер-і-ром», до того ж він вдало поєднував імперські титули римського «цезаря», німецького «кайзера» і російського «царя». Зрештою, індусам легко було його вимовляти, тож не було небезпеки, що вони назовуть імператрицю неправильно. Детальніше про вибір індійського титулу для королеви Вікторії див.: Кон Б. Репрезентування влади в колоніальній Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера; пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 233–234.

пальців знати людину, яка з азартом може перетинати межі і вдиратися на території, маленького «друга цілого світу», самого Кіма О'Гару. Схоже, що, помістивши в центрі роману Кіма (так само як Крейтон, майстер шпіонажу, вводить Кіма у «велику гру»), Кіплінґ може *володіти* й насолоджуватися Індією так, як не снилося навіть імперіялізмові.

Що це означає для такої кодифікованої й організованої структури, як реалістичний роман кінця XIX сторіччя? Подібно до Конрада, Кіплінґ пише художню прозу, в якій герої належать до дивовижного, незвичного світу закордонних пригод та особистісної харизми. Скажімо, Кім, лорд Джим і Курц – це надзвичайно ентузіястичні особистості, котрі передрікають появу пізніших шукачів пригод на зразок Т. Е. Ловренса в «Семи стовпах мудрости» та Перкена в «Королівському шляху» Мальро[98]. Герої Конрада, уражені незвичною здатністю до роздумів і колосальною іронією, залишаються в пам'яті як сильні, здебільшого відчайдушно сміливі люди дії.

І хоча ці твори належать до жанру пригодницького імперіялізму (разом із творами Райдера Гаґарда, Дойла, Чарлза Ріда, Гарольда Філдинґа, Дж. А. Генті та ще десятка менших письменників), Кіплінґ і Конрад претендують на серйозну увагу на естетичному й критичному рівнях.

Однак збагнути незвичність Кіплінґа можна, пригадавши, зокрема, ким були його сучасники. Ми так звикли бачити його в компанії Гаґарда і Б'юкена, аж забули, що як митця його цілком виправдано можна порівняти з Гарді, Генрі Джеймсом, Мередитом, Ґісинґом, пізньою Джордж Еліот, Джорджем Муром або Сем'юелем Батлером. У Франції рівними йому були Флобер і Золя, навіть Пруст і ранній Жід. Проте твори цих письменників – це, по суті, романи про втрату ілюзій і розчарування, тоді як «Кім» – ні. Герой роману кінця XIX сторіччя – це майже без винятку людина, яка зрозуміла, що її життєвий план – прагнення величі, багатства чи визнання – не більше ніж фантазія, ілюзія, мрія. Фредерик Моро у «Вихованні почуттів» Флобера[99],

---

[98] Укр. переклад див.: Мальро Андре. Королівська дорога / Пер. з фр. Людмила Колодинська та Орест Черній. – Х.: Фоліо, 2005. – 254 с.

[99] Укр. переклад див.: Флобер Гюстав. Виховання почуттів / Пер. з фр. Дмитро Паламарчук. – Х.: Фоліо, 2005. – 399 с.

Ізабела Арчер у «Портреті дами» Генрі Джеймса, Ернест Понтифекс у «Шляху всякої плоті» Батлера – все це герої, юнаки чи дівчата, яких грубо пробудили від барвистих снів про досягнення, вчинки і славу, змусивши натомість примиритися зі своїм зниженим статусом, зрадженим коханням і потворним буржуазним світом, грубим і міщанським.

У «Кімі» ми не побачимо такого пробудження. Ніщо так не підкреслює цей факт, як порівняння Кіма з його майже сучасником Джудом Фолі – «героєм» роману Томаса Гарді «Джуд непомітний» (1894). Обидва вони дивні сироти в конфлікті зі своїм оточенням: Кім – ірландець в Індії, Джуд – трохи обдарований англійський сільський хлопець, якого більше цікавить грецька мова, ніж сільське господарство. Обом увижається привабливе життя, якого вони й намагаються досягнути, пройшовши через певне учнівство: Кім яко учень мандрівного настоятеля-лами, Джуд як університетський студент-пошукувач. Але на цьому спільне закінчується. Життя заганяє Джуда в пастку за пасткою: він невдало одружується з Арабелою, фатально закохується в Сью Брайдгед, народжує дітей, які накладають на себе руки, і після років поневірянь доживає дні покинутим чоловіком. Поступ Кіма, навпаки, веде його від одного блискучого успіху до наступного.

Однак важливо знову наголосити на подібності між «Кімом» і «Джудом непомітним». Обох юнаків – Кіма і Джуда – обрано за їхнє незвичне походження: вони не схожі на «нормальних» хлопців, яким батьки й родина забезпечують безперешкодний рух по життю. У їхньому скрутному становищі найважливіша проблема ідентичности – ким бути, куди піти, що робити. Якщо такими, як усі, вони бути не можуть, то ким вони є? Невгамовними шукачами й мандрівниками, як архетипний герой самої романної форми Дон Кіхот, котрий рішуче відмежовує світ роману – спустошений, пригнічений, з «утраченою трансцендентністю» (цитуючи «Теорію роману» Лукача) – від щасливого, задоволеного світу епосу. Лукач стверджує, що кожен герой роману намагається повернути втрачений світ своєї уяви. У романі-розчаруванні кінця XIX сторіччя це нездійсненна мрія [151]. Джуд, подібно до Фредерика Моро, Доротеї Брук, Ізабели Арчер, Ернеста Понтифекса й усіх інших, приречений на таку долю. Парадокс власної ідентичности полягає в тому, що вона вже закла-

дена в цю примарну мрію. Джуд не став би тим, ким він є, якби не його марне бажання бути науковцем. Утеча від соціяльного небуття обіцяє полегшу, але це неможливо. Бажання саме того, чого отримати не можна, – у цьому збігові й полягає структурна іронія. Біль і переможена надія наприкінці «Джуда непомітного» стали синонімами самої Джудової ідентичности.

Кім О'Гара настільки оптимістичний персонаж саме тому, що вибирається з цього паралітичного й гнітючого глухого кута. Його дії (як і дії інших героїв імперської прози) ведуть до перемог, а не поразок. Він повертає Індії процвітання, коли сприяє арешту й вигнанню ворожих чужоземних аґентів. Кімова сила почасти полягає в його глибокому, майже підсвідомому знанні того, що він відрізняється від навколишніх індійців. Іще в ранньому дитинстві йому подарували особливий амулет і, на відміну від інших хлопців, з якими він грався, ще при народженні (а читачеві про це сказано на самому початку роману) напророчили унікальну долю, про що він прагне всім розповісти. Пізніше він дуже чітко усвідомлює, що він сагиб, білий чоловік, а коли його опосідають сумніви, поруч завжди є хтось, хто нагадує йому, що він насправді сагиб і має всі права та привілеї цього особливого звання. У Кіплінґа навіть святий ґуру потверджує відмінність між білим і небілим.

Проте один тільки цей успіх ще не наділяє роман незвичайним почуттям задоволення й упевнености. Порівняно з Джеймсом чи Конрадом Кіплінґ не був інтроспективним письменником. І, на відміну від Джойса, він не ставився до себе як до Митця (покладаючись на відомі свідчення). Сила впливу його найкращих творів завдячує легкості й невимушеності, позірній природності його оповіді та створених образів, а непересічна багатогранність його творчого таланту може змагатися з Дикенсовою чи Шекспіровою. Мова не опиралася йому (як Конрадові), вона була прозорою, багатою на різні звуки й модуляції, що безпосередньо репрезентували світ, який він досліджував. Саме ця мова й наділяє Кіма жвавістю й дотепністю, енерґією та привабливістю. Кім дуже нагадує персонажів, яких ще на початку XIX сторіччя міг вигадати письменник, скажімо, на зразок Стендаля: його яскраві портрети Фабриціо дель Донґо і Жульєна Сореля створені зі схожої суміші авантюри й смутку, яку він назвав «іспанізмом». Для Кіма, як і для героїв Стендаля (і на

відміну від Джуда Томаса Гарді), світ сповнений можливостей подібно до Калібанового острова, що «повен звуків і голосів солодких, добровісних»[100].

Деколи цей світ спокійний, навіть ідилічний. Отже, ми бачимо не тільки метушню і життєву силу Великої дороги, а й гостинну, тиху пасторальність сцени, коли маленький гурт мандрівників разом зі старим солдатом мирно відпочиває в дорозі (розділ 3).

> Під палючим сонцем ліниво гуділи комахи, туркотіли голуби і сонно гуділи колодязні котки в полях. Лама заговорив повільно й виразно. Через десять хвилин старий солдат сповз зі свого поні, мовляв, щоб краще чути, і сів, обмотавши віжки довкола зап'ястка. Голос лами почав затинатися, павзи подовшали. Кім уважно спостерігав за сірою білкою. Коли цей маленький сварливий хутряний м'ячик зник, притиснувшись до гілки, проповідник і його слухач уже глибоко спали. Різко окреслена голова солдата лежала на його руці, лама сперся на стовбур дерева, на тлі якого його голова була немов вирізана зі слонової кістки. Звідкись причалапало голе дитя і, піддавшись несподіваному пориву шанобливости, зробило маленький урочистий уклін перед ламою. Проте воно було таке мале й товсте, що перекинулося на бік, – Кім розреготався з кривеньких грубеньких ніжок. Перелякане й обурене дитя голосно завищало [152].

Довкола цієї райської композиції відбувається «дивовижна вистава» Великої дороги, якою, за словами старого вояка, «рухаються люди всіх родів і каст... браміни й чамари, банкіри й бляхарі, перукарі і банья, пілігрими й гончарі – цілий світ у русі. Для мене це ріка, з якої мене виловили, ніби колоду після повені» [153].

Одна з приголомшливих рис стосунків Кіма з цим багатим, на диво гостинним світом – його надзвичайний хист до маскування. Вперше ми бачимо Кіма на площі в Лахорі, коли він сидить на старовинній гарматі (яка й досі там стоїть), – малий індієць серед інших індійських хлопчаків. Кіплінґ ретельно описує релігію та походження кожного хлопця (мусульманин, індус, ірландець) і не менш ретельно демонструє, що жодна з цих

[100] Шекспір В. Буря / Укр. пер. Миколи Бажана // Шекспір В. Твори: У 6 т. – К.: Дніпро, 1986. – Т. 6. – С. 412.

ідентичностей не перешкоджає Кімові, хоча може заважати іншим хлопцям. Він може переходити з одного діялекту на інші, від одних цінностей і вірувань до інших. Упродовж роману Кім переймає діялекти численних індійських громад: він говорить мовою урду, англійською (Кіплінґ дуже кумедно й поблажливо глузує з його ходульної англо-індійської мови, яка виразно відрізняється від претензійної багатослівности Бабу), гінді й бенґалі. Коли Магбуб говорить мовою пушту, Кім підхоплює і її, коли лама розмовляє тибетською китайською, Кім розуміє й цю мову. Кіплінґ – дириґент цього мовного Вавилону, справжнього Ноєвого ковчега кашмірців, сикхів, акалі, сансі та багатьох інших – забезпечує хамелеоноподібний успіх Кіма у його грі з усім цим, подібно до успіху великого актора, котрий, переживаючи різні ситуації, у кожній з них почувається, як удома.

Як же цей світ відрізняється від тьмавого світу европейської буржуазії, чиє середовище (як зауважує кожен великий письменник) підтверджує занепад тогочасного життя, згасання всіх мрій про пристрасть, успіх та екзотичні подорожі. Проза Кіплінґа становить повну протилежність: позаяк його світ розташовано в Індії, де панують британці, він нічого не приховує від европейського експатріянта. «Кім» демонструє, як білий сагиб може насолоджуватися життям у соковитій складності цього світу. Наполягатиму на тому, що опору европейському втручанню тут немає (цю відсутність опору символізує здатність Кіма доволі безболісно мандрувати Індією) завдяки імперіялістичному баченню. За кордоном можна досягти того, чого не зробити у власному европейському середовищі, де, намагаючись утілити велику мрію успішного пошуку, герой стикається з власною посередністю, а також із корупцією й занепадом цього світу. В Індії ж можна робити все, що завгодно, бути ким завгодно і безкарно перебувати де завгодно, чи не так?

Погляньмо, як візерунок Кімових мандрівок впливає на структуру роману. Більшість його подорожей відбуваються в Пенджабі, довкола осі, утвореної Лахором і Умбалою, британським ґарнізонним містечком на кордоні Об'єднаних Провінцій. Велика дорога, збудована великим мусульманським правителем Шер-шахом наприкінці XVI сторіччя, простягається від Пешавара до Калькути, однак найдальша південно-східна точка, якої досягає лама, – це Бенарес. Але Кім вирушає до

Симли, Лакнав, а пізніше в долину Кулу. З Магбубом вони доходять аж до Бомбея на півдні і Карачі на заході. Проте ці поїздки залишають загальне враження безтурботних мандрів. Зрідка у Кімові подорожі втручається необхідність навчатися в Сент-Ксав'є, але одинокі серйозні плани, одинокі еквіваленти тимчасового тиску на героїв – це, по-перше, пошуки настоятеля-лами (зрештою, доволі гнучкі), а по-друге, переслідування і вигнання чужоземних аґентів, які намагаються роздмухати заворушення на Північно-західному пограниччі. На відміну від романів головних европейських сучасників Кіплінґа, тут немає лихварів-інтриґанів, сільських шахраїв, злих пліткарок чи бридких і жорстоких скоробагатьків.

Тепер протиставимо досить вільну структуру «Кіма», ґрунтовану на розкішній географічній і просторовій експансивності, тісній і неослабно жорсткій темпоральній структурі сучасного йому европейського роману. Час, стверджує Лукач у «Теорії роману», – великий іроніст, майже персонаж цих романів; він затягує героїв углиб ілюзій і безладу, водночас відкриваючи безпідставність, порожність, гірку марноту цих ілюзій [154]. У «Кімі» складається враження, що час на твоєму боці, бо тобі належить географія, в межах якої можна більш-менш вільно пересуватися. Це ясно відчуває Кім, а також полковник Крейтон, який уміє терпіти і спорадично, навіть трохи невловимо, з'являтися й зникати. Надмір індійського простору, домінантна присутність у ньому британців, відчуття свободи, що його витворює взаємодія цих двох чинників, доповнюють чудову позитивну атмосферу, яка заполоняє сторінки «Кіма». Так, це не гнаний світ близької катастрофи, як у Флобера чи Золя.

Легка атмосфера роману, на мою думку, походить ще й від того, що Кіплінґ почувається в Індії, як удома. У «Кімі» представники Раджу, здається, не знають жодних проблем із перебуванням «за кордоном». Їхня Індія не вимагає сором'язливого вибачення, не передбачає розгублености чи занепокоєння. Франкомовні російські аґенти визнають, що в Індії «ми ще ніде не залишили свого сліду» [155], але британці знають, що залишили, бо навіть відвертий «орієнтал» Гурі занепокоєний таємною змовою росіян проти Раджу, а не проти свого народу. Коли росіяни нападають на ламу і шматують його мапу, відбувається метафоричне осквернення самої Індії, що її згодом очищає Кім.

Кіплінґ розігрує підсумкову згоду, зцілення та єдність за допомогою географічних засобів: британці повертають собі Індію, аби знову й знову насолоджуватися її неозорими просторами, знову й знову почуватися там, як удома.

Між Кіплінґовим утвердженням прав на індійську географію і тим, що робить Камю у деяких своїх алжирських оповіданнях, написаних майже через півсторіччя по тому, існує дивовижна подібність. Мені здається, що ці їхні жести є симптомами, але не впевнености, а прихованої, здебільшого невизнаної недуги. Бо якщо ти вважаєш якесь місце своїм, то не мусиш постійно це потверджувати чи демонструвати, адже ти просто там є, як мовчазні араби у «Сторонньому», кучеряві негри в «Серці темряви» чи різноманітні індійці у «Кімі». Проте колоніяльне, тобто географічне, привласнення вимагає таких ствердних модуляцій: ці акценти відіграють роль ознак імперської культури, яка стверджує себе у власних очах, заради самої себе.

Завдяки політичним та історичним чинникам географічна й просторова влада Кіплінґа в «Кімові», на відміну від часової влади европейської метрополійної прози, набуває особливої величі. Вона стає виразником недвозначного політичного вироку Кіплінґа: Індія належить нам, а тому ми можемо розглядати її в такий, здебільшого беззаперечний, покручений і остаточний спосіб. Індія «інша», але важливо, що, попри свій величезний розмір і розмаїття, вона надійно прикріплена до Британії.

Кіплінґ витворює ще один естетично виважений збіг, на який теж слід зважати: злиття «великої гри» Крейтона і безмежної здатности Кіма маскуватися й ризикувати. Кіплінґ їх міцно пов'язує. Перше – це структура політичного нагляду й контролю, друге – на глибшому, цікавішому рівні – це фантазійне бажання людини, якій хочеться думати, що все можливо, що можна бути будь-де і будь-ким. У «Семи стовпах мудрости» Ловренс Аравійський неодноразово звертається до цієї фантазії, нагадуючи нам, як він, блакитноокий блондин-англієць, пересувався серед пустельних арабів так, ніби був одним із них.

Я називаю це фантазією, бо ніхто (особливо реальне біле й небіле населення колоній) ніколи не забуде – і Кіплінґ, і Ловренс постійно нагадують нам про це, – що «прикидатися тубільцем» чи брати участь у «великій грі» означає спиратися на перевірений фундамент европейської влади. Де той тубілець, яко-

го хоч раз обдурили блакитно- й зеленоокі кіми та ловренси, прибравшись у шати шукачів пригод? Сумніваюся, що він існує. Так само не вірю в існування білих чоловіків і жінок, які, живучи у сфері тяжіння европейського імперіялізму, коли-небудь забули б про те, що владна відмінність між білими правителями й тубільними підлеглими абсолютна, що вона тяжіє до незмінности, закорінена в культурну, політичну й економічну реальність.

Кім, позитивний хлопець-герой, який, перевдягшись, подорожує всією Індією, переступаючи кордони й хатні пороги, зазираючи в намети й села, навічно відповідальний перед британською владою, представленою «великою грою» Крейтона. Для нас це стало настільки очевидним тому, що після написання «Кіма» Індія все-таки *здобула* незалежність, так само як після публікації «Імморалiста» Жіда і «Стороннього» Камю Алжир виборов незалежність від Франції. Спроба ретроспективно прочитати ці головні твори імперського періоду у їхньому різноголоссі з іншими історіями й традиціями, які проходять контрапунктом до них, прочитати їх у світлі деколонізації не означає ані нехтувати їхньою великою естетичною силою, ані редукувати їх до імперіялістичної пропаґанди. Набагато серйознішою помилкою буде інтерпретація, яка позбавляє їх зв'язків із фактами влади, котрі сформували ці твори й уможливили їхнє існування.

Художній хід Кіплінґа: точний збіг британського контролю над Індією («великої гри») та прихованого бажання Кіма бути з Індією одним цілим, а пізніше прагнення зцілити її, осквернену, – очевидно не виник би без британського імперіялізму. Слід читати цей роман як оприявнення великого кумулятивного процесу, який у завершальні роки XIX сторіччя сягнув свого останнього піку перед індійською незалежністю: з одного боку, нагляд і контроль за Індією, з другого – любов і зачароване замилування кожною дрібничкою. Сам британський імперіялізм уможливив такий збіг політичного впливу й естетичного та психологічного задоволення. Це розумів Кіплінґ, проте чимало його пізніших читачів відмовлялися прийняти таку неприємну, бентежливу правду. У «Кімі» Кіплінґ не просто визнає британський імперіялізм загалом, він визнає імперіялізм у той особливий момент його історії, коли він практично проґавив розгортання динаміки

людської та секулярної істини, істини про те, що Індія існувала до приїзду европейців, що са́ме европейська сила дозволила здобути контроль і що завдяки індійському опору цій силі Індія неминуче виборсається з-під британського підпорядкування.

Сьогоднішнє прочитання «Кіма» відкриває нам великого митця, в якомусь сенсі засліпленого власним розумінням Індії: так яскраво й тонко плутає він побачені на власні очі реалії з уявленням про їхню постійність і сутність. Кіплінґ намагається підкорити романну форму своєму засліпленню. Але велика мистецька іронія полягає в тому, що насправді йому нікого не вдається збити з пантелику, а його спроба використати роман задля своєї мети лише підтверджує його естетичну чесність. Цілком очевидно, що «Кім» *не* політичний трактат. Найважливіше в цій книжці те, що Кіплінґ обирає форму роману і головного героя, Кіма О'Гару, щоб міцно пов'язати себе з Індією, яку він любив, але якою насправді не міг володіти. Пам'ятаючи про це, можна читати «Кіма» як великий документ доби і як естетичну віху на шляху до ночі з 14 на 15 серпня 1947 року, діти якої зробили так багато для того, щоби ми переглянули своє відчуття багатства нашого минулого та його тривких проблем.

6. Підконтрольний тубілець

Я намагався, з одного боку, зосередитися на тих аспектах чинної европейської культури, якими скористався імперіялізм, коли його успіхи почали примножуватися, а з другого – описати, як европеєць доби імперії не бачив чи не міг побачити того, що він чи вона був (була) імперіялістом, тоді як, парадоксальним чином, за тих самих обставин неевропеєць сприймав европейця *винятково* як імперіяліста. За словами Фанона, така европейська цінність, як «об'єктивність... для тубільця завжди спрямована проти нього» [156].

Отже, чи можна говорити про імперіялізм як про явище, настільки закорінене в Европі XIX сторіччя, що воно злилося з культурою як такою? Яке значення має, скажімо, слово «імперіяліст», застосоване до шовіністичних чи кращих із літературних праць Кіплінґа або його сучасників Тенісона і Раскіна? Чи кожен культурний артефакт надається до теоретичного осмислення під таким кутом зору?

Напрошуються дві відповіді. Мусимо сказати: ні, поняття на зразок «імперіялізму» мають здатність до узагальнення, з неприйнятною непевністю приховуючи цікаву неоднорідність західних метрополійних культур. Варто диференціювати різні типи культурних витворів, коли йдеться про їхню роль в імперіялізмі. Наприклад, можна говорити про те, що, попри свої однобокі погляди на Індію Джон Стюарт Міл більш комплексно і по-просвітницькому підходив до поняття імперії, ніж Карлайл чи Раскін. (Поведінка Міла у ситуації з губернатором Ейром була принциповою, вартою поваги навіть під кутом зору сьогодення.) Те саме буде справедливим щодо таких митців, як Конрад і Кіплінґ порівняно з Б'юкеном чи Гаґардом. Заперечуючи ж розгляд культури як частини імперіялізму, не дозволяємо в такий спосіб установити серйозний зв'язок між ними. Уважно аналізуючи культуру й імперіялізм, можна виділити різні форми їхніх стосунків і побачити, що оприявнення зв'язку між ними збагачує і загострює наше прочитання основних текстів культури. Парадоксальність висновку полягає в тому, що европейська культура не була менш складною, менш багатою чи цікавою від того, що підтримувала більшість аспектів імперського досвіду.

Погляньмо на Конрада і Флобера, письменників, які працювали в другій половині XIX сторіччя: перший експліцитно зацікавлений в імперіялізмі, другий імпліцитно занурений у нього. Попри всі відмінності обидва письменники у схожий спосіб виділяють героїв, чия здатність ізолюватися й оточувати себе власноруч створеними структурами нагадує те, що створює колонізатор у центрі керованої ним імперії. Ексел Гейст у «Перемозі» та святий Антоній у «Спокусі святого Антонія»[101] (пізні твори обох авторів) усамітнюються там, де вони яко охоронці магічної повноти охоплюють ворожий світ, котрий геть не опирається їхньому контролю. Проза Конрада представляє довгу історію цих усамітнень: Олмейр, Курц на Центральній станції, Джим у Патусані і найприкметніше – Чарлз Ґулд у Сулако. У Флобера після «Пані Боварі»[102] вони повторюються все інтенсивніше. Проте, на від-

[101] Укр. переклад див.: Флобер Гюстав. Спокуса св. Антонія / Пер. з фр. Ірина Сидоренко // Флобер Гюстав. Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 2. – С. 404–528.

[102] Укр. переклад див.: Флобер Гюстав. Пані Боварі; Проста душа / Пер. з фр. Микола Лукаш, Михайло Гайдай. – Х.: Фоліо, 2005. – 400 с.

міну від Робінзона Крузо на його острові, ці модерні версії імперіяліста, котрий намагається усамітнитися, парадоксальним чином приречені на перешкоди і зволікання, бо те, що вони намагалися зі своїх острівних світів, усе одно проникає туди. Завуальований уплив імперського контролю у Флоберових образах самотньої владности при порівнянні з Конрадовими очевидними репрезентаціями просто вражає.

За законами европейської художньої прози, ці перешкоди імперському проєкту виступають реалістичними нагадуваннями про те, що насправді ніхто не може усамітнитися від світу, замкнувшись у приватній версії реальности. Зв'язок із Дон Кіхотом очевидний, як, зрештою, і тяглість інституційних аспектів самої романної форми, що в інтересах корпоративної ідентичности зазвичай дисциплінує й карає індивіда, який збився з правильного шляху. У Конрада, в неприховано колоніяльному середовищі його творів, саме европейці спричиняють руйнації, які він потім закутує в наративну структуру і ретроспективно представляє на розсуд европейців – інтерпретуйте й досліджуйте. Це бачимо і в ранньому «Лорді Джимі», і в пізнішій «Перемозі»: ідеалістичний, усамітнений білий чоловік (Джим, Гейст) живе у дещо дон-кіхотівській ізоляції, але до нього вдираються нащадки Мефістофеля, авантюристи, і білий герой-наратор ретроспективно досліджує їхні подальші злочини.

Іншим прикладом може бути «Серце темряви». Авдиторію Марлова складають англійці, а сам Марлов пробирається до приватних володінь Курца як допитливий західний розум, який намагається зрозуміти апокаліптичне одкровення. Більшість інтерпретаторів справедливо завважують скептицизм Конрада щодо колоніяльної справи, проте вони рідко звертають увагу на те, що, розповідаючи про свою африканську подорож, Марлов повторює й посилює дії Курца – повертає Африку під европейську гегемонію, історизуючи й наративізуючи її своєрідність. Дикуни, незаймана природа, навіть напозір безглузда «стрілянина у величезний континент» – усе це загострювало потребу Марлова накреслити ці колонії на імперській мапі та віддати їх всеосяжній темпоральності оповідної історії, попри можливі ускладнення й кружні шляхи.

Історичними відповідниками Марлова могли би бути сер Генрі Мейн і сер Родерик Мерчисон, уславлені ґрандіозним

культурним і науковим внеском, який неможливо зрозуміти поза імперським контекстом. Визначне дослідження Мейна «Давнє право» (1861) присвячене структурі права у примітивному патріярхальному суспільстві. Це право наділяло привілеями фіксований «статус» і не могло модернізуватися, доки не відбувся перехід до «договірних» засад. Мейн дивовижним чином передбачає історію переходу Европи від «суверенного» до адміністративного нагляду, описану Фуко у праці «Наглядати і карати»[103]. Відмінність полягає в тому, що для Мейна імперія була ніби лабораторією для обґрунтування цієї теорії (для Фуко доказом є спроєктований Джеремі Бентамом паноптикум, що використовувався як европейський виправний заклад): коли його призначили офіційним членом Ради королівського намісника в Індії, Мейн розглядав своє тимчасове перебування на Сході як «тривалу екскурсію». Він воював з утилітаристами в питаннях масштабної реформи індійського законодавства (до якого він написав двісті документів) і своїм завданням уважав ідентифікацію та збереження індійців, яких можна було врятувати від «статусної» і перевести до договірної системи британської політики (що й було зроблено з дбайливо виплеканими елітами). У «Сільських спільнотах» (1871) та пізніше у Рідівських лекціях Мейн окреслив теорію, неймовірно подібну до Марксової. Індійський феодалізм, поставлений під питання британським колоніялізмом, – це неодмінна стадія розвитку; з часом, на його думку, феодал закладе фундамент для приватної власности й дозволить виникнути прототипові буржуазії.

Не менш дивовижна фігура – Родерик Мерчисон – був солдатом, котрий став геологом, географом і чиновником Королівського географічного товариства. Роберт Стафорд у захопливому дописі про життя й кар'єру Мерчисона спостеріг: зважаючи на його військове минуле, безапеляційний консерватизм, надмірну самовпевненість і волю, величезний науковий і власницький запал, його ставлення до своєї праці геолога неминуче перетворилося на поведінку загарбницької армії, чиї кампанії збільшують владу і глобальний засяг Британської імперії [157]. І в самій Британії, і в Росії, Европі, і в їхніх геогра-

[103] Укр. переклад див.: Фуко Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці / Пер. з фр. Петро Таращук. – К.: Основи, 1998. – 392 с.

фічних антиподах – Африці та Індії, – Мерчисон *був* імперією в дії. «Дотепер головними пристрастями англійця, як і в часи Релі та Дрейка, залишаються подорожі та колонізація», – сказав він одного разу [158].

Отже, у своїх історіях Конрад відтворює імперський жест загарбування фактично цілого світу і, представляючи його здобутки, підкреслює його нездоланну іронію. Конрадове історичне бачення відкидає інші історії, присутні в оповіді, динаміка цього бачення утверджує Африку, Курца і Марлова, попри їхню засадничу своєрідність, як об'єкти вищого західного (хоч і визнано проблематичного) *визначального* розуміння. Хоча, як я вже казав, оповідь Конрада охоплює багато того, що уникає вираження: джунґлі, зневірених тубільців, велику ріку, величне, невимовно похмуре африканське життя. У другому з тих двох випадків, коли тубілець щось розбірливо проказує, він устромляє свою «нахабну чорну голову» в двері, щоб повідомити про смерть Курца, ніби тільки европейський привід міг надати африканцю достатню підставу зв'язно говорити. Крім визнання сутнісної відмінности Африки, для розповіді Марлова африканський досвід – це подальше підтвердження світової важливости Европи. Цілісне значення Африки зменшується, наче зі смертю Курца вона знову повернулася до чорноти, яку він намагався перемогти силою своєї імперської волі.

Від тогочасних читачів Конрада ніхто не чекав запитань чи занепокоєння з приводу долі тубільців. Значення мало тільки те, як усе це розуміє Марлов, адже без його зважено вибудуваного наративу не існує історії, яку варто переповідати, вигадки, в яку варто вірити, авторитета, з яким варто проконсультуватися. Це позиція всього за крок від оцінки бельгійським королем Леопольдом Міжнародної асоціяції Конґо, яка «безкорисливо впродовж тривалого часу сприяла шляхетній справі проґресу» [159] і яку 1885 року один її прихильник описав як «найшляхетнішу і найбільш саможертовну схему розвитку Африки з будь-коли запропонованих».

Критикуючи Конрада (мовляв, він був расистом, який повністю здегуманізував африканське корінне населення), Чинуа Ачебе недостатньо наголошує на тих рисах ранньої творчости Конрада, які унаочнюються й підкреслюються в його пізніших книжках, як-от «Ностромо» і «Перемога», де не йдеться про

Африку [160]. У «Ностромо» історія Костаґуани – це нещадна історія білої родини з претензійними планами і суїцидальними нахилами. Ні місцеві індіянці, ні панівний клас іспанців на Сулако не можуть запропонувати альтернативного погляду: Конрад ставиться до них з тією самою співчутливою зневагою, для нього це така сама екзотика, як африканські негри чи селяни Південно-Східної Азії. Зрештою, авдиторія Конрада складалася з европейців, а його проза не проблематизувала, а підтверджувала цей факт і посилювала його усвідомлення, у такий спосіб, хоч як це парадоксально, вивільнюючи власний в'їдливий скептицизм письменника. Схожі процеси відбуваються і з Флобером.

Попри свою витонченість і розгалуженість, інклюзивні культурні форми, які стосуються периферійних неевропейських середовищ, очевидно ідеологічні й вибіркові (навіть репресивні), коли йдеться про «тубільців». Так само мальовничий колоніяльний живопис XIX сторіччя, попри його «реалізм» [161], ідеологічний і репресивний: він дієво притлумлює Іншого, реконституює відмінність як ідентичність, репрезентує і панує над володіннями, позначеними не інертними жителями, а окупаційною владою. Що опиралося таким відверто імперським наративам, як, скажімо, наратив Конрада, і чи щось узагалі опиралося – ось цікаве питання. Чи мало тяглість консолідоване бачення Европи? Чи в самій Европі воно було непереборним і не мало опору?

Як показують А. П. Торнтон, Портер і Гобсон, европейський імперіялізм насправді створив европейську опозицію між серединою і кінцем XIX сторіччя [162]. Чимало і конкретних осіб, і представників суспільних рухів поважали, наприклад, аболіціоністів, Ентоні Тролопа та Ґолдвіна Сміта. Проте діячі на зразок Фруда, Дилка і Сілі представляли, безперечно, потужнішу й успішнішу імперську культуру [163]. Стивен Нейл у своїй книжці «Колоніялізм і християнське місіонерство» пише про те, що хоча впродовж XIX сторіччя місіонери діяли як аґенти якої-небудь імперії, іноді їм удавалося запобігти найгіршим колоніяльним перегинам [164]. Правда й те, що деяким тубільцям европейці принесли модерні технологічні зміни – парові двигуни, телеграф і навіть освіту. Ці блага пережили колоніяльний період, але це не означає, що вони не мали неґативних ас-

пектів. Проте непереборною реальністю, основною реальністю в культурі імперіялізму залишається дивовижна чистота імперських пошуків, як у «Серці темряви», де Марлов визнає, що завжди відчував потяг заповнювати великі білі плями на мапі. Своєю імпульсивністю цей жест нагадує *справжніх* дослідників та імперіялістів – Родса, Мерчисона і Стенлі. Він не применшує суперечливої влади імперіялізму, продовженої в колоніяльній зустрічі. Конрад акцентує цю реальність не лише в змісті, а й у формі сімнадцятисторінкового звіту Курца Товариству заборони дикунських звичаїв. Мета – цивілізувати і принести світло в темні кутки – водночас і антитетична, і логічно еквівалентна реальним діям: прагненню «винищити брутальну худобу», яка не захоче колаборувати чи плекатиме ідеї опору. На Сулако Ґулд очолює шахту *і* рівночасно задумує висадити підприємство в повітря. Немає потреби у зв'язках: імперське бачення уможливлює водночас і життя, і смерть тубільців.

Проте, звісно, змусити *всіх* тубільців зникнути було неможливо. Фактично вони дедалі більше вдиралися до імперської свідомости. Тому з'явилися схеми, як відокремити тубільців – африканців, малайців, арабів, берберів, індійців, непальців, яванців, філіпінців – від білих за расовими й релігійними критеріями, а тоді відтворити їх такими, що потребують европейської присутности – колонії або дискурсу господаря, – яка поставила б їх на місце і примусила до праці. Отже, з одного боку, прозу Кіплінґа можна розглядати під кутом зору позиціонування індійця як істоти, котра очевидно потребує британської опіки, одним із аспектів якої є наратив: він огортає, а тоді асимілює Індію, позаяк без Британії Індія просто щезне у власній корупції й недорозвиненості. (Тут Кіплінґ повторює відомі погляди Джеймса, Джона Стюарта Міла й інших утилітаристів у часи, коли ті працювали в Індія-хаузі[104]) [165].

З другого боку, тут помітна тінь дискурсу колоніяльного капіталізму, закоріненого в ліберальній політиці вільної торгівлі, що також постала з євангелічної літератури. Згідно з нею, на-

[104] Департамент управління Британською Індією, його напівнеформальна назва походить від назви будинку, в якому він був розташований. Згодом Індія-хауз, Канада-хауз тощо перетворилися на посольства відповідних країн у Великій Британії.

приклад, лінивий тубілець знову виступає як істота, природна зіпсутість і розхлябаний характер якої потребують европейського повелителя. Підтвердження цьому подибуємо у спостереженнях колоніяльних правителів на зразок Ґальєні, Юбера Ліоте, лорда Кромера, Г'ю Кліфорда і Джона Бовринґа: «Він має великі руки і гнучкі пальці ніг, натреновані в лазінні по деревах та інших різноманітних активних заняттях... Його враження скороминущі, у його пам'яті не залишається майже нічого з теперішніх чи минулих подій. Запитайте про його вік, і він не зможе відповісти. Ким були його предки? Він не знає і йому байдуже... Головна його вада – це неробство, в ньому ж полягає і його щастя. Коли необхідність змушує його до праці, він робить це неохоче» [166]. А ще в монографічній доскіпливості колоніяльних науковців, наприклад в історика економіки Клайва Дея, який написав 1904 року: «На практиці виявилося, що стимулювати до праці тубільне [яванське] населення, апелюючи до бажання вдосконалити себе чи підняти життєві стандарти, неможливо. Лише негайне матеріяльне задоволення може висмикнути їх із їхньої лінивої рутини» [167]. Такі описи перетворювали тубільців і їхню працю на товар, замовчуючи реальні історичні умови й відмітаючи факти важкого труда та опору [168].

Проте подібні оцінки відкидали, приховували і замовчували ще й реальну владу спостерігача, який лише завдяки цій владі та її альянсу з духом «світової історії» міг говорити про реальність корінних народів ніби з невидимої надоб'єктивної позиції, використовуючи порядок і жарґон нових наук, щоб витіснити точку зору «тубільців». Наприклад, Роміла Тапар завважує:

> Історія Індії перетворилася на один із засобів пропаґанди цих інтересів. Традиційні індійські історичні твори, які наголошували на історичних біографіях і хроніках, переважно іґнорувалися. Европейські твори з індійської історії були спробами створити нову історичну традицію. Історіографічна модель минулого Індії, яка сформувалася протягом колоніяльного періоду – XVIII і XIX сторіч, – очевидно була подібна до моделей, що постали в історіях інших колоніяльних суспільств [169].

Не лише речники британського та французького урядів, а й опозиційні мислителі на зразок Маркса й Енґельса були здатні на такі заяви: обидва політичні табори покладалися, скажімо, на колоніяльні документи, цілком кодифікований дискурс орієн-

талізму та погляди Геґеля на Орієнт і Африку як на статичний, деспотичний реґіон, іррелевантний світовій історії. Коли 17 вересня 1857 року Енґельс назвав алжирських маврів «несміливими» внаслідок постійного гноблення і відзначив, що вони таки «зберегли свою жорстокість і мстивість; а в моральному сенсі стоять дуже низько»[105] [170], він просто повторив французьку колоніяльну доктрину. Однаковим робом Конрад послуговувався колоніяльними історіями про лінивих тубільців, а Маркс і Енґельс будували на них свої теорії орієнтального невігластва й забобонів. Це другий аспект мовчазного імперського бажання, адже якщо невідступно реальних тубільців перетворювати з залежних істот на нижчий ґатунок людства, то й колонізатор перетвориться на невидимого писця, який пише звіти про Іншого, наполягаючи водночас на їхній науковій неупередженості та (як завважила Кетрин Джордж [171]) на поступовому поліпшенні умов і звичаїв і на вдосконаленні самих примітивних народів у результаті їхнього контакту з европейською цивілізацією [172].

Отже, на злеті високого імперіялізму на початку XX сторіччя спостерігаємо ситуацію злиття, з одного боку, історизаційних кодів европейського дискурсивного письма, яке постулює світ, відкритий до транснаціонального об'єктивного дослідження, а з іншого – широко колонізованого світу. Об'єктом такого консолідованого бачення завжди стає або жертва, або надзвичайно невільна фігура, якій, попри її численні чесноти, послуги чи досягнення, постійно загрожують жорстокі покарання, фігура, онтологічно вилучена, бо не володіє майже жодними якостями переможного чужинця, дослідника й цивілізатора. Від колонізатора цей об'єднувальний апарат вимагає неослабної підтримки. Своїй жертві імперіялізм пропонує альтернативу – служити або бути знищеною.

7. Камю та французький імперський досвід

Проте не всі імперії були однаковими. На думку одного з найвідоміших істориків Французької імперії, вона хоч і цікавилася прибутком, плантаціями й рабами не менше Британської, та її

[105] Уривки з довідки Енґельса «Алжир» для «New American Encyclopaedia» (1858. – Т. I).

стимулом був «престиж» [173]. Її численні території, здобуті (а часом і втрачені) впродовж трьох сторіч, були осяяні її «духом», що й сам походив від французького «vocation superieure»[106] – за словами Робера Делявіня та Шарля Андре Жульєна, упорядників захопливої праці «Деміюрги заморської Франції» [174]. Їхній перелік починається від Шамплєна і Ришельє й охоплює таких грізних губернаторів колоній, як завойовник Алжиру Бужо, засновник Французького Конґо Браза, приборкувач Мадаґаскару Ґальєні та Ліоте, котрий разом із британцем Кромером уважається найвидатнішим европейським правителем арабів-мусульман. Тут майже ніщо не нагадує британське «відомче бачення», натомість відчувається індивідуальний стиль «французькости» в амбітній справі асиміляції.

Той факт, що це, можливо, тільки французьке самосприйняття, насправді не має значення, бо рушійною силою виправдання територіяльних завоювань до них, впродовж і після них були послідовність і систематичність закликів. Коли Сілі (1885 року його знамениту книжку переклали французькою, нею захоплювалися та обговорювали) сказав, що Британську імперію було здобуто «ненароком», він лише описав ставлення, вельми відмінне від ставлення до імперії тогочасних французьких письменників.

Франко-пруська війна 1870 року, як доводить Аґнес Мерфі, безпосередньо спричинилася до розростання французьких географічних товариств [175]. Відтак географічне знання й дослідження почало асоціюватися з дискурсом (і надбанням) імперії, а в зрослій популярності діячів на кшталт Ежена Етьєна (засновника Ґруп Колоніяль 1892 року) можна добачити піднесення статусу французької імперської теорії чи не до точної науки. Згідно з Жирарде, після 1872 року еліта французької держави вперше сформулювала чітку політичну доктрину колоніяльної експансії. Між 1880 і 1895 роками французькі колоніяльні володіння збільшилися від 1 до 9,5 млн. кв. км та від 5 до 50 млн. тубільного населення [176]. На Другому міжнародному конґресі географічних наук 1875 року, який відвідали президент Республіки, мер Парижа та прем'єр-міністр, у своїй вступній промові адмірал Ля Ронсьєр Лє Нурі окреслив головну ідею

[106] Вищого покликання (*фр.*).

цих зборів: «Панове, Провидіння диктує нам обов'язок пізнавати землю і захоплювати її. Цей верховний наказ – одне з насущних зобов'язань, закарбоване в нашому розумі і в наших діях. Географія – наука, яка надихає нас на таку величну відданість і в ім'я якої ми принесли чимало жертв, – стала філософією землі» [177].

Соціологія (під упливом Лє Бона), психологія (започаткована Лєопольдом де Сосюром), історія і, звісно, антропологія розквітли після 1880 року. Більшість із них досягали кульмінації на Міжнародних колоніяльних конґресах (1889, 1894 років та ін.) або спеціяльних зібраннях (наприклад, Міжнародний конґрес колоніяльної соціології 1890 року або Конґрес етнографічних наук у Парижі 1902 року). Цілі світові реґіони стали об'єктами наукової *колоніяльної* уваги. Реймонд Бетс згадує, що «Revue internationale de sociologie» присвятило свій річний огляд 1900 року Мадаґаскару, а 1908 року – Лаосу й Камбоджі [178]. Ідеологічна теорія колоніяльної асиміляції, розпочата за часів Революції, зазнала краху, а французькі імперські стратегії почали керуватися теоріями расових типів: примітивні, нижчі, перехідні та вищі раси за Ґюставом Лє Боном, або філософія чистої сили за Ернестом Сеєром, або систематика колоніяльної практики за Альбером Саро та Полем Лєруа-Больйо, або принцип домінування за Жулем Арманом [179]. Згідно з ними, тубільців і їхні землі не слід розглядати як сутності, які можуть стати французькими. Їх тлумачили як власність, яка засадничо потребує сепарації та підкорення, хоч це й не заважало mission civilisatrice. Уплив Фуйє, Кльозеля та Жирана перетворив подібні ідеї на мову, а в самих імперських володіннях на практику, яка дуже нагадувала науку керування підкореними, за чиї природні ресурси, землі й долі відповідала Франція. У кращому разі стосунки Франції з Алжиром, Сенеґалом, Мавританією, Індокитаєм можна було назвати *об'єднанням* шляхом «ієрархічного партнерства», як це доводить Рене Моньє у своїй праці «Соціологія колоній» [180]. Однак Бетс справедливо зазначає: попри це, теорія «імперіялізму прийшла без запрошення, а завдяки силі і, зрештою, незважаючи на всі величні доктрини, вона була успішною, лише доки діяв цей ultima ratio[107]» [181].

[107] Вирішальний аргумент (*лат.*).

Порівнявши дискусію про імперію у французькому середовищі з реаліями імперського завоювання, ми будемо приголомшені численними суперечностями й парадоксами. Прагматичні міркування завжди були прерогативою діячів на зразок Ліоте, Ґальєні, Федерба та Бужо – генералів, губернаторів, адміністраторів колоній – діяти, застосовуючи силу і драконівські методи. Такі політики, як Жуль Фері, котрі формулювали імперську політику після (і під час) цих дій, зберегли за собою право постулювати цілі, які обмежували тубільців, як-от: «la gestion même et… la defense du patrimoine nationale»[108] [182]. Лобісти і ті, кого ми сьогодні називаємо публіцистами – від романістів і шовіністів до консервативних філософів, однозначно пов'язували французьку імперію з французькою національною ідентичністю, її блиском, цивілізаційною енергією, особливим географічним, соціяльним та історичним розвитком. Усе це анітрохи не нагадувало, не відповідало щоденному життю в Алжирі, Ґабоні, на Мартиніці чи Мадаґаскарі і було, м'яко кажучи, обтяжливим для тубільців. До того ж інші імперії – німецька, голандська, британська, бельгійська, американська – змагалися з Францією, нав'язуючи їй тотальну війну (як, наприклад, у Фашоді[109]), ведучи переговори (як у 1917–1918 роках в Аравії), погрожуючи їй або наслідуючи її [183].

В Алжирі, незважаючи на суперечливу політику французького уряду від 1830 року, тривали невідворотні процеси перетворення його на французьку територію. Спочатку в корінного населення відібрали землю й будинки; потім французькі поселенці перебрали контроль над лісами коркових дерев і родовищами мінералів. Згодом, як пише про Анабу (колишній Бон) Дейвід Прохаска, «вони витіснили алжирців і заселили Бон [та інші такі місця] европейцями» [184]. Впродовж кількох десятиріч після 1830 року економікою керував «награбований капітал», кількість корінного населення зменшилася, а кількість поселенців зросла. Виникла подвійна економіка: «Европейську економіку загалом можна прирівняти до капіталістичної економіки, базованої на компаніях, тоді як економіка Алжиру нагадує

[108] Пряме управління та… захист національного надбання (*фр.*).

[109] У Фашоді (Єгипетський Судан) 18 вересня 1898 року сталася кульмінація територіяльних суперечок в Африці між Францією та Британією.

базарно орієнтовану, докапіталістичну економіку» [185]. Отже, поки «Франція відтворювала себе в Алжирі» [186], алжирців змарґіналізували та прирекли на бідність. Прохаска порівнює оцінку ситуації в Боні французького colon (колоніста) з позицією алжирського патріота, чия версія подій в Анабі «нагадує тлумачення Бона французькими істориками, тільки перекинуте догори ногами» [187].

> Ще й на додаток до всього Луї Арно проголошує успіхи французів у Боні на тлі гармидеру, який залишили по собі алжирці. "Старе місто" треба зберегти недоторканим "не тому, що воно брудне", а тому що "лише так воно дозволить відвідувачам... краще зрозуміти велич і красу того, чого досягли французи в цій країні і в цьому доти спустошеному, безплідному місці, фактично позбавленому природних ресурсів", у цьому "маленькому потворному арабському селищі з населенням ледве півтори тисячі людей" [188].

Не дивина, що Х'сен Дердур у своїй книжці про Анабу розділ про Алжирську революцію 1954–1962 років назвав так: «Алжир, в'язень глобального концентраційного табору, вщент руйнує колоніялізм і виборює свободу» [189].

За 30 кілометрів від Бона розташовано селище Мондові, засноване 1849 року «червоними» робітниками. Уряд висилав їх із Парижа (щоб позбутися політично небезпечних елементів) і дарував землю, експропрійовану в алжирського корінного населення. Дослідження Прохаски показує, що Мондові розвивалося як виноробське передмістя Бона. 1913 року там народився Альбер Камю, син «іспанської прибиральниці та французького винороба» [190].

Камю єдиний серед авторів Французького Алжиру, кого заслужено можна вважати письменником світового рівня. Як це було з Джейн Остен сторіччям раніше, з творів Камю, сказати б, «випали» такі очевидні імперські реалії, залишився тільки відокремлений *етос* універсальности й гуманізму, геть не узгоджений з описами географічних місць, достатньо помітними в їхніх творах. Фані утримує одночасно і Менсфілд парк, і антиґуанську плантацію; Франція утримує Алжир і тим самим наративним хапом – приголомшливо екзистенційну ізоляцію Мерсо.

Камю надзвичайно важлива фігура у потворному колоніяльному вихорі деколонізаційних митарств Франції XX сторіччя.

Він вельми пізня імперська постать, яка не тільки пережила розквіт імперії, а й дотепер існує як «універсалістичний» письменник, закорінений у забутому нині колоніялізмі. Ще цікавіший його ретроспективний стосунок із Джорджем Орвелом. Письменницька слава Камю і Орвела постала разом із проблемами, які вийшли на передній план у 1930–1940 роках: фашизм, громадянська війна в Іспанії, опір фашистському наступу, питання бідности й соціяльної несправедливости з позицій соціялістичного дискурсу, взаємини між письменником і політикою, роль інтелектуала. Обидва здобули визнання завдяки чіткості й відвертості власного стилю (тут варто пригадати, що Ролян Барт у «Нульовому ступені письма» (1953) окреслив стиль Камю як «écriture blanche»[110] [191]) та непідробній прозорості своїх політичних формулювань. У повоєнну добу письменники вступили вже не так успішно. Одне слово, обидва стали цікавими посмертно, позаяк сьогодні видається, що їхні розповіді стосуються ситуацій, які по уважному розгляді набувають геть відмінного забарвлення. Орвелівські прозові дослідження британського соціялізму отримали пророчий характер (якщо вони вам подобаються, і симптоматичний, якщо навпаки) у світлі полеміки навколо «холодної війни». Повістування Камю про опір та екзистенційне протистояння, які колись здавалися протидією й опозицією до смерти й нацизму, зараз надаються до прочитання як частина дискусії про культуру й імперіялізм.

На Орвела, попри доволі переконливу критику його соціяльних поглядів Реймондом Вільямсом, регулярно пред'являють права і ліві, і праві інтелектуали [192]. Був він неоконсерватором, який випередив свій час, як стверджує Норман Подгорец, чи героєм лівиці, як переконливіше доводить Кристофер Гітченс? [193] Камю трохи менше надається до використання в теперішніх англо-американських інтересах, однак у дискусіях про тероризм і колоніялізм на нього посилаються як на критика, політичного мислителя й видатного письменника [194]. Приголомшлива паралель між Камю та Орвелом полягає в тому, що обидва вони стали зразками у своїх культурах. Хоча важливість обох походить із їхнього рідного контексту, вона видається такою, що долає його безпосереднє тяжіння. Наприкінці дотеп-

[110] Біле письмо (*фр.*).

ної демістифікації Камю Конором Крузом О'Браєном у книжці, яка багато в чому суголосна розвідці Реймонда Вільямса з серії «Сучасні майстри» про Орвела (і була написана для тієї ж таки серії), цілком гармонійно звучить саме ця нота.

> Мабуть, жоден европейський письменник того часу не залишив такого глибокого сліду в уяві і водночас у моральній та політичній свідомості свого й наступних поколінь. Він був надзвичайно европейським, бо належав до пограниччя Европи й усвідомлював небезпеку. Своєю чергою, небезпека вабила його. Він відкинув її, але не без боротьби.
> З усіх письменників, навіть порівняно з Конрадом, він найрепрезентативніший щодо західної свідомости й сумління у стосунку до неевропейського світу. Розвиток цих стосунків – під посиленим тиском і в посилюваних стражданнях – став внутрішньою драмою його творчости [195].

Проникливо і навіть безжально оприявнюючи зв'язки між найвідомішими романами Камю та колоніяльною ситуацією в Алжирі, О'Браєн звільняє його від відповідальности. Є певна зверхність в О'Браєновому означенні Камю як людини, котра належала до «пограниччя Европи». Будь-хто, хоч трохи обізнаний із Францією, Алжиром і Камю – а О'Браєн напевне знає чимало, – не сформулював би колоніяльний зв'язок як зв'язок між Европою та її пограниччям. І Конрад, і Камю не просто носії досить невизначеної «західної свідомости», а радше представники західного *панування* у неевропейському світі. Конрад бездоганно реалізує це абстрактне положення у своєму есеї «Географія та деякі дослідники», де прославляє британське дослідження Арктики. Завершує він прикладом із власної «бойової географії»: «тицьнувши пальцем кудись усередину тоді ще білого серця Африки, я заявив, що одного дня я туди поїду» [196]. Звісно, пізніше він їде туди, реконструюючи цей учинок у «Серці темряви».

Західний колоніялізм, що його О'Браєн і Конрад так старанно намагаються описати, – це передусім проникання *поза* европейські рубежі, *в* серце іншого географічного тіла. Крім того, він характерний не для аісторичної «західної свідомости... у стосунку до незахідного світу» (більшість африканських чи індійських тубільців уважали, що їхній тягар пов'язаний не з «західною свідомістю», а радше з такими особливими колоніяльними практи-

ками, як рабство, експропріяція землі, жорстокі війська), а для ретельно сконструйованих взаємин, у яких Франція і Британія назвали себе «Заходом» *візаві* підкорених менших народів із надзвичайно недорозвиненого й інертного «незахідного світу» [197].

Коли О'Браєн досліджує Камю як реального митця, котрий страждає через важкий вибір, у його загалом критичній аналізі цього письменника з'являються трикрапки й скорочення. На відміну від Сартра та Жансона, які, згідно з О'Браєном, досить легко вибрали опозицію французькій політиці під час Алжирської війни, Камю народився й виховувався у Французькому Алжирі, його родина залишалася там після того, як він перебрався до Франції. Його участь у боротьбі з ФНВ[111] була питанням життя і смерти. Звичайно, до цього моменту можна з певністю погодитися з твердженнями О'Браєна. Але важче прийняти те, як О'Браєн підносить труднощі Камю до символічного рангу «західної свідомости» – вмістилища, звільненого від усього, за винятком його здатности до чутливости та рефлексії.

Згодом О'Браєн рятує Камю зі складної ситуації (в яку сам його і поставив), наголошуючи на привілеї його індивідуального досвіду. Подібна тактика мала б викликати в нас якусь симпатію, адже хоч якою невдатною була колективна природа поведінки французьких колоністів в Алжирі, немає підстав обтяжувати цим Камю. Втім, його цілком французьке виховання в Алжирі (добре описане в біографії Герберта Лотмена) [198] не завадило Камю написати відомий передвоєнний репортаж про злидні цієї землі здебільшого як наслідок французького колоніялізму [199]. Тут маємо моральну людину в аморальній ситуації. І в «Сторонньому», і в «Чумі», і в «Падінні» Камю зосереджується на особистості в соціяльному оточенні. Він високо цінує самоусвідомлення, позбавлену ілюзій зрілість і моральну твердість у скрутній ситуації.

Однак слід підкреслити три методологічні позиції. По-перше, треба дослідити й деконструювати вибір Камю географічного оточення для «Стороннього» (1942), «Чуми» (1947) та

[111] Фронт національного визволення – заснована 1954 року організація, яка була провідною силою в алжирській війні за незалежність проти Франції (1954–1962). Надалі одинока леґальна партія Алжиру впродовж 1962–1989 років.

його надзвичайно цікавої групи оповідань, зібраних під назвою «Вигнання і царство» (1957). Чому Алжир став локалізацією наративів, які завжди відсилали (в перших двох випадках) до Франції загалом і Франції під нацистською окупацією зокрема? О'Браєн чи не найпроникливіше завважує, що цей вибір не безневинний, що історії (наприклад, суд над Мерсо) сповнені або прихованого, або несвідомого виправдання французького правління, або ідеологічної спроби його прикрасити [200]. Однак, намагаючись нав'язати тяглість між Камю як окремим митцем і французьким колоніялізмом в Алжирі, слід запитати, чи самі його наративи пов'язані з попередніми і відвертіше імперськими французькими наративами, чи користають вони з них. Розширивши історичну перспективу від Камю – єдиного привабливого письменника 1940–1950 років – до сторічної французької присутности в Алжирі, ми могли б краще зрозуміти не лише форму й ідеологічне значення його наративів, а й те, якою мірою його твори змінюють природу французької діяльности в тій країні, апелюють до неї, посилюють і точніше відображають її.

Друга методологічна позиція стосується типу фактів, потрібних для такої ширшої оптики, та пов'язаного з цим питання особи інтерпретатора. Европейський критик з історичним нахилом швидше за все повірить, що Камю репрезентує трагічно знерухомлену французьку свідомість періоду *европейської* кризи, яка наближалася до одного зі своїх великих вододілів. Однак Камю, здається, вважав, що колоніяльні насадження можна врятувати і що вони можуть існувати й після 1960 року (рік його смерти). Він просто історично помилявся, бо французи залишили свої володіння й усі претензії на Алжир за якихось два роки по тому. Позаяк його творчість, певна річ, покликається на сучасний йому Алжир, Камю загалом цікавить реальний стан франко-алжирських стосунків, а не перебіг драматичних змін їхньої тривалої історії. За кількома винятками, він завжди іґнорує або не зважає на історію, чого ніколи не зробив би алжирець, для якого французька присутність виглядала як *щоденні* силові вправи. Тому алжирець відверто сприймає 1962 рік як кінець тривалої нещасливої доби в історії, яка почалася з приходом французів 1830 року, і як урочисту інавґурацію нового історичного етапу. Отже, романи Камю можна інтерпре-

тувати у відповідний спосіб як втручання в історію французьких зусиль в Алжирі, які робили і зберігали його французьким, а не як романи, які розповідають про умонастрій їхнього автора. Тоді, щоб повніше зрозуміти змагання між алжирським націоналізмом і французьким колоніялізмом, варто порівняти інкорпорування алжирської історії та припущення щодо неї Камю з історіями, які написали алжирці *після* здобуття незалежности. І буде коректніше розглядати творчість Камю як історично пов'язану одночасно з самою французькою колоніяльною авантюрою (адже він уважає, що це щось постійне) та з абсолютним неприйняттям алжирської незалежности. Ця алжирська перспектива здатна розблокувати і звільнити ті аспекти, що їх сам Камю приховував, сприймав як даність або заперечував.

І останнє, коли йдеться про надзвичайно концентровані тексти Камю, визначальну методологічну цінність мають подробиці, наполегливість і терпіння. Існує читацька тенденція асоціювати романи Камю з французькими романами про Францію. Причиною тому не тільки їхня мова й форми, успадковані, схоже, від таких відомих попередників, як «Адольф» Констана і «Три повісті» Флобера, а й те, що вибір письменником Алжиру як місця дії здається несуттєвим порівняно з нагальними моральними проблемами, представленими у цих романах. Отже, майже через пів сторіччя після їхньої першої публікації романи Камю прочитують як притчі про становище людини. Так, Мерсо справді вбиває араба, але цей араб безіменний і ніби позбавлений історії, не кажучи вже про батька й матір. Правда також, що араби в Орані помирають від чуми, але й вони безіменні, тоді як Ріє і Тару виходять на перший план. Звісно, можна сказати, що ці тексти варто читати заради захованих у них багатств, а не заради вилученого звідти (якщо взагалі було щось вилучене). Однак я наполягаю, що в романах Камю можна віднайти те, від чого їх, здавалося б, було звільнено, – подробиці вельми очевидного французького імперського завоювання, яке почалося 1830 року, тривало впродовж усього життя Камю і спроєктувалося на композиційну структуру його текстів.

У цій відновній інтерпретації мені не йдеться про помсту. Як не йдеться і про те, щоби post factum *звинуватити* Камю в приховуванні у своїй художній прозі окремих фактів про Алжир, які

він намагався прояснити, наприклад, у різноманітних нарисах, зібраних в «Алжирських хроніках». Я хочу подивитися на прозу Камю як на елемент методично конструйованої Францією політичної географії Алжиру, над якою працювали багато поколінь; ясніше розгледіти в ній захопливий опис політичної й інтерпретативної боротьби за те, щоб представити саму територію, заселити її і заволодіти нею – і все це тоді, коли британці покидали Індію. Дивовижно запізніла, дещо обеззброєна колоніяльна чутливість сформувала письмо Камю і засобами реалістичного роману (що його найвеличніші досягнення в Европі вже залишилися далеко позаду) – через його зміст і форму – зробила імперський хід.

Як locus classicus я використаю епізод із фінального фрагмента «Зрадливої жінки»[112], коли головна героїня Жанін безсонної ночі залишає свого чоловіка в ліжку в маленькому готелі в алжирській провінції. Він був перспективним студентом-юристом, а став комівояжером. Після тривалої і виснажливої автобусної подорожі подружжя прибуває до пункту призначення, де він обходить своїх арабських клієнтів. Під час цієї подорожі Жанін вражає мовчазна пасивність і незрозумілість корінних алжирців: їхня присутність скидається на ледь помітний природний факт, який вона, заглиблена у свої внутрішні проблеми, раніше майже не помічала. Покинувши готель і сонного чоловіка, вона зіткнулася з нічним вартовим, який заговорив до неї арабською, а вона, здається, не розуміє цієї мови. Кульмінацією історії стає дивовижний, майже пантеїстичний зв'язок, який Жанін установлює з небом і пустелею. На мою думку, Камю явно прагнув представити стосунки жінки й географії в сексуальному ключі, як альтернативу до її майже згаслих стосунків із чоловіком, звідси згадана в назві роману зрада.

> Її кружляло разом із ними [зірками-«мандрівними вогниками»], і цей непорушний танок занурював її потроху в сокровенні глибини її єства, де тепер бажання змагалися з холодом. Зірки падали одна по одній і згасали серед каміння пустелі, і щоразу Жанін усім своїм єством усе більше відкривалася назустріч ночі. Вона дихала, вона забула про холод, про тягар буття, про своє безглуз-

[112] Укр. переклад див.: Камю Альбер. Зрадлива жінка / Пер. з фр. М. Тютюнник // Камю Альбер. Вибрані твори: У 3 т. – Х.: Фоліо, 1996. – Т. 1: Проза.

де й застійне існування, про виснажливий страх перед життям [le poids des êtres, la vie dementé ou figée, la longue angoisse de vivre et de mourir]. Нарешті, по стількох роках шаленої гонитви, коли вона без мети бігла вперед, гнана страхом, вона могла зупинитися й перепочити. Здавалося, вона віднайшла своє коріння, і нові соки вливалися в її тіло, що вже не тремтіло. Притиснувшись животом до парапету і подавшись усім тілом вперед, до неба, яке пливло над головою, вона чекала, доки вгамується також її збуджене серце і спокій запанує в ній. Останні сузір'я, скинувши ґрона своїх вогнів, що ковзнули кудись униз до самісінького краю пустелі, непорушно застигли в небі. І тоді хвилі мороку поволі й нестерпно лагідно захлюпнули Жанін, вилили з неї холод, почали неквапливо здійматися з темних глибин її єства і невтримним потоком ринули через вінця, зірвавшись з її уст протяглим стогоном [l'eau de la nuit... monta peu à peu du centre obscur de son être et deborda en flots ininterrompus jusqu'à sa bouche pleine de gemissements]. За мить небо розпростерлося над Жанін, що впала на холодну землю [201].

Це створює ефект позачасовости, в яку Жанін тікає від убогого наративу свого теперішнього життя, вступаючи у згадане в назві збірки царство або, як сказав Камю в примітці, яку він хотів додати у наступних виданнях книжки, «у царство... [яке] відповідає певному вільному й оголеному життю і яке ми маємо віднайти, щоб нарешті переродитися» [202]. Її залишають її минуле й теперішнє, а заразом і тягар буття. У цьому фраґменті Жанін «може зупинитися й перепочити», нерухома, сповнена життя, готова до спілкування з цим шматком неба й пустелі, де (повторимо пояснювальну примітку Камю, написану для пізнішого витлумачення шести оповідань) вона – pied noir[113] і colon – знаходить своє коріння. Висновок про її дійсну чи можливу ідентичність постає наприкінці фраґмента, коли вона досягає безпомильно сексуального оргазму: тут Камю говорить про «centre obscur de son être»[114], що наводить на думку про її власне відчуття неясности і незнання та про схожі відчуття самого Камю. Її реальна історія французької жінки в Алжирі не має значення, бо вона отримала прямий і безпосередній доступ до са́ме цієї землі і са́ме цього неба.

[113] Жителька Алжиру европейського походження (*фр.*).

[114] Темні глибини її єства (*фр.*).

Кожне з оповідань у «Вигнанні і царстві» (за винятком багатослівної алегорії мистецького життя Парижа, яка не справляє жодного враження) має до діла з глибоко, навіть загрозливо неприємним вигнанням людей із неевропейською історією (дія чотирьох оповідань відбувається в Алжирі, одного – в Парижі, ще одного – в Бразилії), котрі марно намагаються досягнути спокою, ідилічної незалежности, поетичної самореалізації. Лише у «Зрадливій жінці» та бразильському оповіданні, де тубільці приймають до свого тісного кола відданого, здатного на пожертву европейця замість померлого тубільця, міститься натяк на те, що Камю дозволяв собі вірити, що европеєць може міцно й успішно ототожнити себе з віддаленою територією. У «Відступнику» південноалжирське плем'я-ізгой захоплює місіонера і вириває йому язик (моторошна паралель з оповіданням Пола Бовлса «Давній випадок»). Він же стає найпалкішим прибічником племені і бере участь у засідках проти французьких військ. У такий спосіб Камю ніби каже, що асимілюватися з тубільцями можна тільки через каліцтво, яке продукує хвору і, зрештою, неприйнятну втрату ідентичности.

Лише кілька місяців відділяє цю порівняно пізню (1957 року) збірку оповідань (окремі їхні публікації передували виходу «Падіння» 1956 року і йшли слідом за ним) від подій з останніх нарисів «Алжирських хронік» Камю, виданих 1958 року. Хоча уривки з «Вигнання...» відсилають до ліризму і стриманої ностальгії попередніх «Шлюбів» – одного з небагатьох творів Камю, що відтворює атмосферу життя в Алжирі, – ці оповідання сповнені тривоги з приводу близької кризи. Слід пам'ятати, що Алжирську революцію було офіційно проголошено й розпочато 1 листопада 1954 року, французькі війська вирізали алжирське цивільне населення у Сетифі у травні 1945-го, а попередні роки, коли Камю працював над «Стороннім», були сповнені численних подій, які позначили тривалий і кривавий шлях опору алжирського націоналізму французам. Хоча Камю виріс в Алжирі як *французький* юнак, усі його біографи пишуть, що його завжди оточували знаки франко-алжирської боротьби. Більшість із них він або обійшов, або в останні свої роки відверто переклав на мову, образність і географічне сприйняття виняткової французької волі, яка змагалася за Алжир із тубільними жителями-мусульманами. У своїй книжці «Французька при-

сутність і відхід» 1957 року Франсуа Мітеран рішуче заявив: «У XXI сторіччі без Африки не буде французької історії» [203].

Аби *контрапунктово* віднайти місце Камю в ширшій реальній історії, яка його оточувала (а не лише у невеликій її частині), треба звернути увагу на його справжнє французьке минуле, а також на праці алжирських письменників, істориків, соціологів і політологів після незалежности. Дотепер існує легко прочитувана (і міцна) европоцентрична традиція інтелектуально відмежовуватися від того, від чого відмежовувався Камю (і Мітеран), коли йшлося про Алжир, від чого відмежовувалися він і його вигадані персонажі. Коли в останні роки свого життя Камю публічно й досить жорстко заперечував націоналістичні вимоги незалежности Алжиру, це нічим не відрізнялося від його репрезентацій Алжиру на початку його письменницької кар'єри. Однак тепер його слова гнітюче резонували з тоном офіційної англо-французької суецької риторики. Уже були подібні коментарі Камю щодо «полковника Насера» та арабського й мусульманського націоналізму, але одна безкомпромісно критична політична заява щодо Алжиру в його тексті звучить як відвертий політичний підсумок цілої його попередньої творчости.

> Для Алжиру національна незалежність – це доктрина, керована самими тільки емоціями. Дотепер алжирської нації ніколи не існувало. З однаковим успіхом на право лідерства в цій потенційній нації можуть претендувати євреї, турки, греки, італійці або бербери. В дійсності араби не складають цілого Алжиру. Самі лише розміри французьких поселень і їхня тривала історія створюють проблему, якій немає рівних в історії. Насправді алжирські французи теж становлять корінне населення. Навіть більше, суто арабський Алжир не зміг би досягти такої економічної незалежности, без якої політична незалежність – тільки ілюзія. Хоч якими недостатніми були зусилля французів, вони робилися з таким розмахом, що сьогодні жодна інша країна не погодилася б перебрати на себе відповідальність [204].

Іронія полягає в тому, що хай про які часи розповідав Камю у своїх творах, він завжди відображав французьку присутність в Алжирі або як зовнішній наратив, сутність, непідвладну ні часові, ні витлумаченню (як Жанін), або як єдину історію, варту того, щоб розповідати її *як історію*. (Наскільки ж відрізняється тональність і ставлення «Соціології Алжиру» П'єра Бурдьє, ви-

даної того самого 1958 року. Його дослідження спростовує нудні догми Камю і відкрито говорить про колоніяльну війну як результат конфлікту *двох* суспільств.) Затятість Камю позбавляє імені й ідентичности араба, якого вбиває Мерсо. Звідси і спустошення в Орані, основне імпліцитне призначення якого – відображати не арабські смерті (які, зрештою, мають лише демографічне значення), а французьку свідомість.

Отже, можна з певністю стверджувати, що наративи Камю пред'являють залізні й онтологічно первинні права на географію Алжиру. Для будь-кого, бодай побіжно знайомого з французькою колоніяльною авантюрою в Алжирі, ці права виглядають настільки ж безглуздо безпідставними, як і заява французького міністра Шотема 1938 року, ніби арабська – це «чужоземна мова» в Алжирі. Камю їх не вигадав, але са́ме він запустив їх у напіввідкритий і тривалий обіг. Він успадкував і безоглядно прийняв їх як умовності, сформовані довгою історією колоніяльних творів про Алжир. Сьогодні його читачі й критики забули або не визнають цей факт, бо більшість їх уважають, що легше інтерпретувати його твори в руслі «становища людини».

У солідному огляді французьких підручників від Першої світової до періоду після Другої світової війни Мануели Семідей є блискучий покажчик того, які уявлення про французькі колонії побутують серед читачів і критиків Камю. Отримані нею дані свідчать, що постійно зростає увага до колоніяльної ролі Франції після Першої світової війни, до «славетних моментів» її історії як «наддержави», а також до ліричних описів французьких колоніяльних досягнень, встановлення миру й процвітання, будування різноманітних шкіл та лікарень для тубільців тощо. Зрідка трапляються згадки про застосування сили, але їх затьмарює пречудова загальна мета Франції – знищити рабство і деспотизм, замінивши їх миром і процвітанням. Північна Африка фігурує часто, але, згідно з Семідей, можливість унезалежнення колоній не визнається ніде й ніколи: націоналістичні рухи 1930-х років сприймаються радше як «ускладнення», а не як серйозний виклик.

Семідей відзначає: протиставляючи вище французьке колоніяльне правління британському, ці тексти з міжвоєнних підручників стверджують, що, на відміну від британських, французькі домініони керовані без упереджень і расизму. У 1930-х

роках цей мотив не вгаває. Коли, скажімо, йдеться про застосування сили в Алжирі, ці згадки сформульовані так, щоб показати, як французькі війська змушені вдатися до таких неприйнятних заходів через «релігійний запал [тубільців] та [їхній] потяг до грабунку» [205]. Але тепер Алжир перетворився на «нову Францію»: багату країну з чудовими школами, лікарнями й дорогами. Навіть після здобуття незалежности французька колоніяльна історія розглядається як надзвичайно конструктивна, як така, що закладає фундамент для «братерських» зв'язків між Францією та її колишніми колоніями.

Не варто пливти за цією інтерпретативною течією чи приймати ці конструкції й ідеологічні образи лише тому, що для французької авдиторії релевантним видається тільки один бік дискусії, або тому, що реальна картина колоніяльного насаджування і тубільного опору принижує чи применшує принади гуманізму однієї з провідних европейських традицій. Я навіть сказав би, що *саме тому*, що найвідоміші твори Камю охоплюють, віддано повторюють і багато в чому залежать від масивного французького дискурсу стосовно Алжиру, пов'язаного з мовою французьких імперських ставлень і географічних референцій, вони стають *більше*, а не менше цікавими. Його чистий стиль, оголювані ним болісні моральні дилеми, сумні долі його героїв, до яких він ставиться з такою вишуканістю й дозованою іронією, – усе це користає з історії французького панування в Алжирі та воскрешає її з обережною точністю й дивовижною відсутністю докорів сумління чи співчуття.

І знов-таки взаємини між географією та політичним змаганням належить реанімувати саме там, де у своїх романах Камю ховає їх за надбудовою, яку Сартр уславив за створення «атмосфери абсурду» [206]. І в «Сторонньому», і в «Чумі» йдеться про смерті арабів, які висувають на перший план і непомітно загострюють проблеми свідомости та рефлексії французьких персонажів. Окрім того, яскраво змальована структура громадянського суспільства – міське самоуправління, законодавство, лікарні, ресторани, клуби, сфера розваг, школи – була французькою, хоча впливала головно на життя нефранцузького населення. Паралелі між тим, як це описує Камю, і тим, що пишуть французькі підручники, вражають: романи й оповідання повістують про результати перемоги над приборканим, ви-

нищуваним мусульманським населенням, чиї права на землю грубо відібрали. Отже, стверджуючи й посилюючи французьку першість, Камю ніколи не заперечував і не сумнівався в кампанії за владну вищість, яка понад сто років велася проти алжирських мусульман.

У центрі цієї суперечки лежить воєнне протистояння, першими героями якого були маршал Теодор Бужо й емір Абд аль-Кадер. Перший – безжальний солдафон, чия патріярхальна суворість до алжирського корінного населення почалася ще 1836 року зі спроби дисциплінувати його, а завершилася через десяток років політикою геноциду й широкомасштабних експропріяцій території. Другий – суфійський містик і відданий партизан, який постійно перегруповував, реформував і надихав свої війська проти сильнішого й сучаснішого противника-загарбника. Читаючи документи того часу: чи то листи, прокламації й офіційні донесення Бужо, зібрані й видані майже одночасно зі «Стороннім», чи то нещодавнє видання суфійської поезії Абд аль-Кадера (в перекладі французькою і за редакцією Мішеля Ходкєвіча [207]), чи то видатний нарис психології перемоги, реконструйованої з французьких щоденників і листів 1830–1840-х років Мустафою Ляшерафом (один із чільних членів ФНВ, а після здобуття незалежности професор Алжирського університету) [208], – можна збагнути, чому Камю у своїх творах неминуче применшував арабську присутність.

Стрижнем французької воєнної політики, згідно з Бужо та його офіцерами, були razzia – каральні напади на алжирські села, домівки, поля, жінок і дітей. «Треба перешкодити арабам засівати поля, збирати врожаї та випасати стада», – казав Бужо [209]. Ляшераф наводить приклади поетичного піднесення, яке інколи переживали французькі офіцери на роботі, їхнього відчуття того, що нарешті з'явилася можливість guerre à outrance[115], не стримувана жодною мораллю чи потребою. Генерал Шанґарньє, наприклад, описує приємне збудження, яке охоплювало його війська під час рейдів на мирні села. Він казав, що таких дій учить Писання: Ісус Навін та інші великі царі влаштовували «de bien terribles razzias»[116] і їх благословляв Господь. На спус-

[115] Війни до переможного кінця (*фр.*).

[116] Найжахливіші напади (*фр.*).

тошення, тотальну руйнацію, безжальну жорстокість дивилися крізь пальці не лише тому, що це узаконив Господь, а й тому, що, як повторювали від Бужо до Салана, «араби розуміють тільки грубу силу» [210].

Ляшераф відзначав, що в перші десятиріччя зусилля французьких військ добряче перевершили поставлену мету – придушити алжирський опір – і майже сягнули ідеалу [211]. Іншим боком цих зусиль, про що з невгасимим запалом повторював сам Бужо, була колонізація. Під кінець його перебування в Алжирі Бужо постійно дратувало те, як европейські цивільні еміґранти необмежено і безпричинно витрачають алжирські ресурси. «Залиште колонізацію військовикам, – писав він у листах, – інакше діла не буде» [212].

Тим часом однією з непомітних тем, яка пронизувала французьку літературу від Бальзака до Психарі й Льоті, стала саме ця експлуатація Алжиру та скандали, пов'язані з тіньовими фінансовими схемами. За ними стояли безпринципні індивіди, для яких відкритість цього місця дозволяла чи не будь-які мислимі вчинки, що ґарантували чи обіцяли прибуток. Незабутні картини цього стану справ подибуємо в «Тартарені Тарасконському» Доде[117] і «Любому другові» Мопасана (до них звертається Мартин Лютфі у проникливій праці «Література й колоніялізм») [213].

Розорення французами Алжиру було, з одного боку, систематичним, з другого – конститутивним для нового французького врядування. Між 1840 і 1870 роками жоден сучасник-очевидець не мав сумнівів щодо цього. Дехто, як-от Токвіль, який піддавав нищівній критиці американську політику стосовно чорних та індіянців, вірив у те, що розвиток европейської цивілізації тягне за собою жорстоке ставлення до мусульманських indigènes[118]: на його думку, тотальне завоювання стало еквівалентом французької величі. Він уважав іслам синонімом до «полігамії, ізоляції жінок, відсутности будь-якого політичного життя, тиранічного й усюдисущого уряду, який примушує чоловіків таїтися і шукати всіх задоволень у родинному житті» [214]. А позаяк він га-

[117] Укр. переклад див.: Доде Альфонс. Тартарен Тарасконський / Пер. з фр. Ірина Сидоренко. – К.: Дніпро, 1986. – 455 с.
[118] Тубільців (*фр.*).

дав, що тубільці – кочівники, то стверджував, що «треба вжити усіх засобів винищення цих племен. Виняток я роблю лише для того, що заборонено міжнародними законами і законами гуманізму». Проте, як завважує Мелвін Рихтер, Токвіль промовчав «1846 року, коли з'ясувалося, що сотні арабів були спалені під час razzias, які він уважав цілком гуманними» [215]. Токвіль сприймав це як «прикру необхідність», непорівнянну з важливістю «доброго уряду», яким «напівцивілізовані» мусульмани завдячували урядові Франції.

Для Абдули Ляруї, нинішнього провідного історика Північної Африки, французька колоніяльна політика замахувалася не менш ніж на зруйнування алжирської держави. Заяви Камю про те, що алжирської нації ніколи не існувало, вочевидь ґрунтувалися на уявленні, що спустошлива французька політика повністю покінчила з минулим. Поза тим, як я вже казав, постколоніяльні події зобов'язують нас і до довшого наративу, і до більш інклюзивної та прояснювальної інтерпретації. За словами Ляруї,

> історія Алжиру між 1830 і 1870 роками складається з однієї претензійности: поселенці, які нібито прагнули перетворити алжирців на людей, подібних до себе, а насправді одиноким їхнім бажанням було перетворити алжирську землю на французький ґрунт; військовики, котрі начебто поважали місцеві традиції і спосіб життя, а в дійсності були зацікавлені тільки в керуванні з найменшими зусиллями; заява Наполеона III про те, що він будує арабське королівство, тоді як його основними ідеями були "американізація" французької економіки та французька колонізація Алжиру [216].

Приїхавши до Алжиру 1872 року, Тартарен Альфонса Доде бачить хіба кілька рис обіцяного «Орієнту», опинившись у заморській копії свого рідного Тараскона. Для письменників на зразок Сеґалена і Жіда Алжир – екзотичне місце, де можна звертатися до власних духовних проблем (як-от проблеми Жанін) і терапевтично їх розв'язувати. На тубільців звертають мізерну увагу. Їхнє призначення – стабільно забезпечувати швидкоплинне збудження чи нагоди повправлятися у застосуванні влади: маю на увазі не тільки Мішеля в «Імморалісті», а й Перкена, головного героя повісти «Королівський шлях» Мальро, дія якої відбувається в Камбоджі. Витоки всіх відмінностей у французьких репрезентаціях Алжиру: чи йдеться про примітивні гарем-

ні листівки з незабутнього дослідження Малєка Алули [217], чи про вишукані антропологічні конструкції, відкриті Фані Колона та Клодом Брагімі [218], чи про приголомшливі наративні структури, важливим прикладом яких є твори Камю, – лежать у географічному morte-main[119] французької колоніяльної практики.

У тому, наскільки глибоко переживався, як послідовно збагачувався, посилювався й інституціоналізувався французький дискурс, можна надалі переконатися на прикладі витворів географічної та колоніяльної думки початку XX сторіччя. У «Колоніяльній величі й поневоленні» Альбер Саро декларує мету колоніялізму не меншу, ніж біологічна єдність людства, – «la solidarité humaine». Народи, не здатні використати свої ресурси (як-то тубільці французьких віддалених територій), треба повернути до людської родини. «Для колонізатора це виглядає як формальне доповнення акту володіння; воно позбавляє цей акт характеру грабунку і представляє його як витвір суспільного закону» [219]. У своїй класичній праці «Колоніяльна політика та розподіл землі в XIX–XX сторіччях» Жорж Арді наважується стверджувати, що злиття колоній із Францією «спричинило вибух натхнення і не просто призвело до появи численних колоніяльних романів, а й відкрило шлях до сприйняття різноманітних етичних та інтелектуальних форм, заохочуючи письменників застосовувати нові способи психологічних досліджень» [220]. Книжка Арді вийшла друком 1937 року. Будучи ректором алжирської академії і почесним директором Еколь Колоніяль[120], у своїх необережно декларативних висловлюваннях він був безпосереднім предтечею Камю.

Отже, романи та оповідання Камю доволі точно відбивають сутність традицій, стилю і дискурсивних стратегій французького привласнення Алжиру. Він надає цій масивній «структурі почування» найвишуканішого вираження, виводить її на останню фазу розвитку. Але щоб розгледіти цю структуру, треба сприймати твори Камю як метрополійні трансфігурації колоніяльної дилеми: вони репрезентують написане колонізатором для французької авдиторії, колонізатором, чия особиста історія назавж-

[119] Кріпацтві (*фр.*).

[120] Вищий навчальний заклад у Парижі, де готували колоніяльних адміністраторів.

ди пов'язана з цим південним департаментом Франції, а історія, яка відбувається деінде, незрозуміла. Проте – парадоксально – ритуали єднання з територією, через які проходять Мерсо в Алжирі, Тару і Ріє, замкнені в стінах Орана, Жанін під час безсоння в Сахарі, пробуджують у читачеві сумніви в тому, чи потрібні такі підтвердження. Коли через них ненавмисне воскресає жорстокість французького минулого, ці ритуали перетворюються на короткі і надзвичайно стислі поминки в спільноті, яка вижила і якій немає куди йти.

Мерсо у набагато скрутнішій ситуації, ніж інші. Навіть якщо припустити, що помилково скликане судове засідання мало продовження (як справедливо зауважив Конор Круз О'Браєн, суд був найменш імовірним місцем для розслідування справи француза, котрий убив араба), то сам Мерсо розумів остаточність рішення. Нарешті він міг відчути заразом і полегшення, і зневагу: «Я маю слушність, і раніше мав, і завжди. Я жив так, а не інакше, хоча міг би жити інакше. Робив це і не робив того. Вчинив так, а не інак. Ну і що з того? Я ніби жив у чеканні цієї хвилини, цього блудного світання, отепер і виявиться, що я мав слушність» [221].

Не залишилося жодного шансу, жодної альтернативи, жодного гуманного варіянту. Колонізатор утілює водночас і справді гуманний крок своєї громади, і неможливість позбутися методично несправедливої політичної системи. Глибоко суперечлива сила суїцидального самовизнання Мерсо могла виникнути тільки з *цієї* конкретної історії та *цієї* конкретної громади. Наприкінці роману він приймає себе таким, яким він є, і розуміє, чому його мати, замкнена в домі для старих, вирішила знову одружитися: «вона грала у воскресіння життя... На порозі смерти мама, напевне, відчула себе визволеною і готовою все пережити наново» [222]. Тут ми зробили те, що зробили, а тому дозвольте нам це повторити. Ця трагічно-нечутлива впертість обертається рішучою людською здатністю до ґенерації та реґенерації. Читачі Камю наділили «Стороннього» універсальністю звільненої екзистенційної людської природи, яка з зухвалим стоїцизмом дивиться в очі світовій байдужості та людській жорстокості.

Перемістити «Стороннього» до географічного ядра, з якого виходить його наративна траєкторія, означає інтерпретувати цей твір як піднесену форму історичного досвіду. Так само як твори

і статус Орвела в Англії, простий стиль Камю і його неприкрашений звіт про соціяльні ситуації приховує захопливо-складні суперечності, які не можна розв'язати (а це роблять критики), витлумачивши його почуття лояльности до французького Алжиру як алегорію становища людини, – від чого й досі залежить його соціяльна та літературна репутація. Та позаяк завжди існувала складніша і викличніша альтернатива: спочатку оцінити, а потім заперечити французькі територіяльні захоплення та політичне панування, яке перешкоджало загальному співчутливому розумінню алжирського націоналізму, – обмеження Камю видаються неприйнятно тісними. На противагу французькій чи арабській деколонізаційній літературі того часу – Жермени Тильйон, Катеба Ясина, Фанона чи Жене, – наративи Камю мають неґативну вітальність, у якій трагічна суспільна значущість колоніяльного успіху досягає останнього великого прояснення перед занепадом. Ці наративи виражають утрату й сум, які ми ще й досі вповні не зрозуміли і від яких не оговталися.

8. Роздуми про модернізм

Жодна візія, як і жодна соціяльна система, не має абсолютної гегемонії у своїй царині. Вивчаючи тексти культури, які щасливо співіснували з глобальним задумом европейської або американської імперії чи підтримували його, я не звинувачую їх огульно і не стверджую, що в мистецькому плані вони не такі цікаві, бо в різний спосіб були частиною імперіялістичної справи. Мені йдеться про те, що жага віддалених володінь *переважно* не зустрічала опору чи перешкод, а не про те, що їх не було *взагалі*. Нас мусить вражати те, як наприкінці XIX сторіччя, скажімо, колоніяльне лобі Европи змогло чи то внаслідок інтриг, чи то загальної підтримки ще глибше втягнути свої нації в бійку за землю та підштовхнути їх примушувати ще більшу кількість тубільців служити імперії, і практично жодні внутрішні чинники не зупинили і не стримали цей процес. Проте, хай, може, і безрезультатний, опір існує завжди. Імперіялізм – це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії. За визнанням Сілі (і це робить йому честь), експансія була не просто тенденцією, «це, без сумніву, визначний чинник модерної англійської історії» [223]. Подібні заяви робили аме-

риканський адмірал Меген і француз Лєруа-Больйо. Експансія могла сягнути таких приголомшливих результатів тільки тому, що Европа й Америка мали достатньо сили – воєнної, економічної, політичної *та* культурної, – щоб виконати це завдання.

Відколи підставовий факт европейського й західного контролю над незахідним світом перетворився на даність, на неминучість, набагато складніші і, я додав би, антиномічніші культурні дискусії відчутно почастішали. Вони не одразу похитнули відчуття абсолютної незмінности та непорушної присутности, але призвели до появи в західному суспільстві надзвичайно важливої форми культурної практики, яка відіграла цікаву роль у розвитку антиімперіялістичного опору в колоніях.

Читачі «Пристрастей та інтересів» Альберта О. Гіршмана пригадають його описи інтелектуальних дебатів, які супроводжували европейську економічну експансію. Вони відштовхувалися від тези, яку самі згодом і підсилили: людська *пристрасть* має поступатися *інтересам* як методу керування світом. Наприкінці XVIII сторіччя, в часи свого тріюмфу, це твердження перетворилося на джерело можливостей для романтиків, які у світі, зорієнтованому на зиск, побачили символ нудної, нецікавої, еґоїстичної ситуації, що залишилася їм у спадок від попередніх поколінь [224].

Пропоную поширити метод Гіршмана на питання імперіялізму. Наприкінці XIX сторіччя Британська імперія вивищувалася над усіма іншими у світі, і культурний арґумент на користь імперії святкував перемогу. Зрештою, імперія була цілком реальним фактом. Як сказав Сілі: «Ми в Европі... дійшли цілковитої згоди стосовно того, що скарб правди, який формує ядро західної цивілізації, незрівнянно істинніший не лише за брахманічний містицизм, із яким він вимушений суперничати, а й навіть за римську освіченість, яку стара Імперія передала европейським націям» [225].

Ця надзвичайно впевнена заява ґрунтується на двох дещо впертих фактах, які Сілі вправно інтерналізує і водночас відсторонює: суперник-тубілець (сам містик-брахман) та існування інших імперій і в минулому, і тепер. В обох випадках Сілі алегорично завважує парадоксальні наслідки перемог імперіялізму, а тоді переходить до інших питань. Спочатку імперіялізм як доктрина інтересів перетворився на усталену норму в полі-

тичних планах світового призначення Европи, а тоді, за іронією долі, привабливість його опонентів, непримиренність поневолених ним класів, опір його нездоланному впливові було очищено й піднесено. Тут Сілі поводиться як реаліст, а не як поет, який міг би захотіти перетворити першого на шляхетну чи романтичну присутність або другого на ницого й аморального суперника. Він не намагається також дати ревізіоністичний опис на зразок запропонованого Гобсоном (його книжка про імперіялізм геть протилежна поглядам Сілі).

Тепер дозвольте мені перестрибнути назад до реалістичного роману, яким я займався в цьому розділі. Наприкінці XIX сторіччя його центральною темою стало розчакловування, що його Лукач назвав іронічною втратою ілюзій. Дія роману безцеремонно й подекуди грубо відкривала очі героям, трагічно, а іноді й комічно зв'язаним по руках і ногах, на розбіжність між їхніми ілюзорними очікуваннями й соціяльними реаліями. Джуд Томаса Гарді, Доротея Джордж Еліот, Фредерик Ґюстава Флобера, Нана Еміля Золя, Ернест Сем'юела Батлера, Ізабела Генрі Джеймса, Ріярдон Джорджа Ґісинґа, Феверел Джорджа Мередита – список дуже довгий. У цей наратив утрати і безсилля поступово вклинюється альтернатива: не тільки роман про відверту екзотику й упевнену імперію, а й травелоги, колоніяльні дослідження та розвідки, мемуари, досвід і компетенція. В особистих нотатках доктора Лівінґстона, у романі «Вона» Гаґарда, у Кіплінґовому Раджі, «Романі шпаги» Льоті й більшості пригод Жуля Верна ми розпізнаємо поступ і тріюмф нового наративу. Майже без винятку ці наративи і буквально сотні до них подібних, заснованих на збудженні від пригод у колоніяльному світі й інтересі до них, ані на мить не сумніваючись в імперській справі, підтверджують і уславлюють її успіх. Дослідники знаходять те, що шукають, шукачі пригод повертаються додому неушкодженими й збагаченими, і навіть ошляхетненого Кіма залучають до «великої гри».

Порівняно з цим оптимізмом, утвердженням і спокійною впевненістю наративи Конрада, до яких я так часто звертаюсь, бо він більше від інших заходив у суперечку з прихованим культурним зміцненням і культурними проявами імперії, випромінюють граничний, тривожний неспокій: на тріюмф імперії вони реаґують так, як, за словами Гіршмана, реаґували романтики на тріюмф світогляду, зорієнтованого на зиск. Оповідання й романи Конра-

да, з одного боку, відтворюють агресивні обриси високого імперіялізму, а з другого – вони заражені легко впізнаваною іронічною поінформованістю постреалістичної модерністичної чуттєвости. Конрад, Форстер, Мальро і Т. Е. Ловренс виводять наратив із переможницького досвіду імперіялізму і доводять його до крайнощів самосвідомости, перервности, самовідносности та в'їдливої іронії – всього того, що зазвичай формально вважають ознаками культури модернізму, яка охоплює також головні твори Джойса, Т. С. Еліота, Пруста, Мана та Єйтса. Припускаю, що чимало найвидатніших характеристик модерністичної культури, які намагалися вивести винятково з внутрішньої динаміки західного суспільства й культури, заховують у собі реакцію на зовнішній тиск на культуру з боку *імперії*. Це безсумнівно стосується цілого корпусу творів Конрада, а також Форстера, Т. Е. Ловренса та Мальро. Інакше імперські замахи на ірландську чуттєвість позначилися на Єйтсі та Джойсі, а замахи на американських експатріянтів – на творах Еліота і Павнда.

У великій алегорії союзу творчости і хвороби в новелі «Смерть у Венеції» Томаса Мана епідемія чуми в Европі має азіятське походження[121]. Мені здається, що, влучно поєднуючи жах і надію, занепад і пристрасть у постаті Ашенбаха, Ман натякає на те, що Европа, її мистецтво, розум, пам'ятники вже не такі невразливі, що вони більше не можуть іґнорувати свої зв'язки з віддаленими володіннями. Так і в Джойса, ірландський націоналіст та інтелектуал Стивен Дедалус парадоксальним чином має підтримку не від товаришів, ірландських католиків, а від мандрівного єврея Леопольда Блума, чиї екзотичність і космополітичні нахили підрізають хворобливу урочистість Стивенового бунту. Подібно до чарівних гомосексуалістів із роману Пруста, Блум засвідчує нову присутність в Европі, разюче описану в термінах, безпомильно взятих з екзотичних аналів відкриття, завоювання й бачення віддалених земель. Тільки тепер вона не *десь там*, а вже *тут*, тривожна, як примітивні ритми «Весни священної» чи африканські образи у творах Пікасо.

Формальні зсуви та зміщення в культурі модернізму, а також її пронизлива іронія (що особливо вражає) зазнали впливу саме тих

[121] Укр. переклад див.: Манн Томас. Смерть у Венеції / Пер. з нім. Євген Попович // Манн Томас. Трістан. Новели. – К.: Дніпро, 1975. – С. 145–229.

двох тривожних чинників, що їх Сілі згадував як вислід імперіялізму, – суперника-тубільця й існування інших імперій. Не лише «старий», який руйнує і загарбує його велику пригоду, а й араби в «Семи стовпах мудрости» Ловренса, подібно до Франції й Туреччини, вимагають від нього сумного і невдоволеного визнання. Великим досягненням Форстера у «Шляху до Індії» було те, що він із разючою точністю (та дискомфортом) показав, як моральна драма тогочасного індійського містицизму й націоналізму – Ґодбовл і Азиз – розгортається на тлі давнішої сутички між Британською та Могольською імперіями. В «Індії (без англійців)» Льоті надибуємо подорожній наратив, ґрунтований на мандрівці Індією; у ньому автор навмисне, аж зловтішаючись, жодного разу не згадує англійців [226], ніби натякаючи на те, що варто бачити *лише* тубільців, тоді як Індія, звісно, була винятково британським (і аж ніяк не французьким) володінням.

Я наважуся стверджувати, що коли европейська культура почала нарешті належним чином ураховувати імперські «ілюзії та відкриття» (так Беніта Пері влучно охрестила англо-індійську культурну зустріч [227]), то робила це не з опором, а з іронією, у відчайдушній спробі нової інклюзивности. Це відбувалося так, ніби панівні европейські культури, які впродовж сторіч ставилися до імперії як до національної долі, що її треба або сприймати як даність, або вшановувати, зміцнювати й поліпшувати, раптом поглянули на закордон зі скептицизмом і збентеженням людей здивованих, навіть шокованих тим, що вони побачили. Культурні тексти імпортували «чужоземне» до Европи в такий спосіб, що воно, либонь, несло на собі знак імперської справи, дослідників і етнографів, геологів і географів, купців і солдатів. Спочатку вони збурювали інтерес в европейської авдиторії. А на початку XX сторіччя з їхньою допомогою виражалося іронічне відчуття того, наскільки вразливою була Европа, і того, що вона, як блискуче підсумував Конрад, «також була одним із темних кутків на землі».

Щоб упоратися з цим, знадобилася нова енциклопедична форма, яка мала три виразні властивості. Перша – колоподібність структури, інклюзивної та відкритої водночас: «Уліс»[122], «Серце

[122] Укр. переклад див.: Джойс Джеймс. Улісс (уривки з роману) / Пер. з англ. Олександр Терех // Всесвіт. – 1966. – № 5. – С. 113–141.

темряви», «У пошуках...»[123], «Безплідна земля»[124], «Пісні», «До маяка». Друга – новизна, яка майже повністю ґрунтувалася на переформулюванні старих, навіть застарілих фрагментів, свідомо зібраних із віддалених кутків, джерел, культур: ознака модерністичної форми – дивне сусідство комічного й трагічного, високого й низького, звичного й екзотичного, знайомого й чужого. Наймайстерніше втілення ця форма дістала у Джойсовому змішанні «Одіссеї» та сюжету про Вічного Жида, реклами та Верґілія (чи Данте), ідеальної симетрії та каталогу комівояжера. Третя – іронія форми – привертає увагу, бо заміняє мистецтвом і його витворами колись можливу синтезу світових імперій. Коли вже не можна далі уявляти собі, що Британія завжди буде королевою морів, слід наново осягнути реальність як таку, що завдяки тобі, митцеві, може триматися купи в історії, краще ніж у географії. Парадоксальним чином просторовість стає радше естетичною характеристикою, ніж ознакою політичного панування, адже все більше й більше реґіонів від Індії до Карибів кидають виклик класичним імперіям та їхнім культурам.

---

[123] Укр. переклад див.: Пруст Марсель. У пошуках утраченого часу. Твори: У 7 т. Т. 1–7 / Пер. із фр. Анатоль Перепадя. – К.: Юніверс, 1997–2002.

[124] Укр. переклад див.: Еліот Томас Стернз. Безплідна земля / Пер. з англ. Іван Драч // Всесвіт. – 1988. – № 9. – С. 126–134; або у кн.: Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990.

Частина третя

Опір і опозиція

Зв'яжи мене своїми руками з променистої глини.

Еме Сезер, *«Щоденник повернення в рідний край»*

1. Існують дві сторони

Сукупність стосунків, яку загалом можна визначити як «уплив», – це традиційна тема в історії ідей та у вивченні культур. На початку цієї книжки, згадавши про відомий есей Т. С. Еліота «Традиція та індивідуальний талант», я ввів поняття впливу в його найпідставовішій, навіть абстрактній формі як зв'язку між теперішнім і минулістю (чи неминулістю) минулого, який, згідно з Еліотом, охоплює стосунки між конкретним письменником і традицією, до якої він чи вона належить. Я стверджував, що дослідження стосунків між «Заходом» та «іншими», над якими він культурно домінує, – це не лише спосіб зрозуміти нерівні стосунки між нерівними співрозмовниками, а й перший крок до вивчення того, як формуються і що означають власне західні культурні практики. Якщо ми прагнемо правильно зрозуміти такі культурні форми, як роман, етнографічний та історичний дискурс, певні види поезії та опери, слід зважати на стійку владну диспропорцію між Заходом і не-Заходом, позаяк ці форми сповнені алюзій до неї і містять структури, які на ній ґрунтуються. Мені також ішлося про те, що за інших умов гадано нейтральні царини культури – література й критика, – зустрівши слабшу чи підлеглу культуру та інтерпретуючи її за допомогою ідей про незмінні неевропейські й европейські сутності, наративів географічного володіння та образів леґітимности і спокути, демонструють приголомшливе прагнення замаскувати владну ситуацію і приховати те, наскільки досвід сильнішої сторони почасти взаємонакладний із досвідом слабшої та дивним чином залежить від нього.

Добрим прикладом є роман «Імморaліст» (1902) Жіда. Зазвичай цей твір розглядають як історію чоловіка, який дохо-

дить згоди зі своєю ексцентричною сексуальністю і дозволяє їй позбавити себе не тільки дружини Марселіни та кар'єри, а й парадоксальним чином власної волі. Мішель – філолог, його академічна розвідка з варварського минулого Европи відкриває йому власні пригнічені інстинкти, бажання й нахили. Подібно до «Смерті у Венеції» Томаса Мана, дія розгортається в екзотичному місці на пограниччі Европи чи одразу за ним: у Французькому Алжирі, на території пустель, млявих оаз і розпусних тубільців. Менальк, наставник-ніцшеанець Мішеля, – колоніяльний службовець. Він виходець з імперського світу, знайомого читачам Т. Е. Ловренса чи Мальро, але водночас цілком по-жідівськи сибарит і епікуреєць. «Таємні експедиції», чуттєва надмірність і свобода на чужій території дарують Менальковi набагато більше, ніж Мішелеві, і знання, і задоволення. «Життя, найменший порух Менальк..., роздумує Мішель, порівнюючи свій академічний курс із життям цього життєрадісного імперіяліста, хіба вони не в тисячу разів красномовніші, ніж мій курс?» [1]

Проте спочатку цих двох чоловіків об'єднують не ідеї і не життєві історії, а зізнання Моктира, тубільного хлопця з Біскри (куди Жід ще не раз повертатиметься у своїх творах). Моктир розповідає Менальковi, що він спостерігав за Мішелем, як той стежив за самим Менальком, коли він крав у Марселіни ножиці. Гомосексуальна співучасть усіх трьох безпомильно вкладається в схему ієрархічних стосунків: африканський хлопець Моктир дарує потаємне збудження своєму роботодавцеві Мішелю, для котрого це, своєю чергою, стає кроком до самопізнання, в якому він керується вищою проникливістю Менальк. Думки або почуття Моктира (що видаються зіпсутими від природи, а може, ще й через расову належність) не так важливі, як переживання цього досвіду Мішелем і Менальком. Жід цілком виразно пов'язує самопізнання Мішеля з алжирським досвідом, який він дістає після смерти дружини, інтелектуальної переорієнтації та внаслідок досить зворушливої бісексуальної самотности, яка охоплює його у фіналі.

Говорячи про французьку Північну Африку (а йшлося йому, власне, про Туніс), Мішель пропонує такі aperçus[125]:

[125] Спостереження (*фр.*).

Ця земля насолоди дарує задоволення, не вгамовуючи бажання, навпаки, щоразу лише посилюючи його.
Земля, звільнена від творів мистецтва. Я зневажаю тих, хто може визнати красу, тільки коли її вже розшифровано й витлумачено. Власне в арабах мене вражає те, що вони живуть своїм мистецтвом, щодня виспівуючи й розтрачуючи його; вони не тримаються мистецтва, не консервують його у *творах*. Що й становить причину і наслідок відсутности великих митців... Повертаючись до готелю, пригадав групу арабів: я помітив їх на килимах перед маленькою кав'ярнею. Я підійшов і поспав серед них. І повернувся, вкритий паразитами [2].

Африканські народи, а особливо ці араби, просто живуть там, не маючи накопичуваного мистецтва чи історії, яка відкладається у творах. Якби не европейський спостерігач, який засвідчує його існування, воно не мало б значення. Бути серед цих людей приємно, але треба усвідомлювати відповідний ризик (згадаймо хоча б паразитів).

Додатковий проблемний вимір «Імморалiста» створює те, що розповідь від першої особи – розповідь Мішеля, який переказує власну історію, – великою мірою залежить від численних вкраплень: Мішель уводить у роман північних африканців, свою дружину і Меналька. Сам він успішний нормандський землевласник, науковець, протестант. Так Жід витворює різнобічну особистість, здатну узгодити тягар своєї самости та світу. Врешті-решт, усі ці аспекти залежать від того, що Мішель відкриває в собі, перебуваючи в Африці, хай як його самовідкриття минуще, непомітне й неоцінене. Повторюся: наратив має «структуру ставлення і референції», що вповноважує европейського суб'єкта-автора триматися віддалених територій, використовувати їх, залежати від них, а все-таки відмовляти їм в автономії чи незалежності.

Жід – це особливий випадок. У своїх північноафриканських творах він має справу з порівняно обмеженим матеріялом: ісламським, арабським, гомосексуальним. Але попри надзвичайну індивідуалістичність цього митця, його ставлення до Африки належить до ширшої формації европейських ставлень і практик стосовно цього континенту. З них виникло те, що критики кінця XX сторіччя назвали африканізмом чи африканістичним дискурсом, – систематична мова поводження з Африкою та вивчен-

ня її з позиції Заходу [3]. З цим дискурсом асоціюються концепції примітивізму, а також поняття, як-от трайбалізм, віталізм, автентичність, які набувають специфічної епістемологічної переваги через африканське походження. Ці послужливо корисні поняття можна знайти у Конрада й Ісак Динесен, а пізніше у сміливих дослідженнях німецького антрополога Лео Фробеніюса, котрий стверджував, що відкрив досконалий порядок африканської системи, та бельгійського місіонера Пласида Темпелса, чия книжка «Філософія банту» осердям африканської філософії зробила есенціялістичну (і спрощену) вітальність. Це розуміння африканської ідентичности було настільки продуктивним і легко пристосовуваним, що його використовували спочатку західні місіонери, далі антропологи, пізніше марксистські історики, а потім, щоправда антагоністично, навіть визвольні рухи, що демонструє В.-І. Мудимбе у своєму видатному творі «Винайдення Африки» (1988), називаючи це африканським гнозисом [4].

Загальна культурна ситуація, яка встановилася між Заходом і його віддаленим імперіюмом до модерного періоду, особливо до Першої світової війни, узгоджувалася з цією моделлю. На цьому етапі найкращий підхід до моєї неосяжної теми полягає в чергуванні загальних та дуже конкретних і специфічних досліджень, тому моя нинішня мета – окреслити спільний досвід взаємодії, який пов'язує імперіялістів з імперіялізованими. Вивчення стосунків між культурою та імперіялізмом на цьому досить ранньому етапі розвитку потребує не простого хронологічного чи епізодичного наративу (їх уже чимало побутує в окремих сферах), а спроби узагальненого (але не тотального) опису. І звичайно, будь-яке вивчення зв'язку між культурою та імперією уже становить невіддільну частину самої теми, частину того, що Джордж Еліот (з іншого приводу) назвала тим-таки заплутаним середовищем[126], а не дискурс, написаний із віддаленої й незалежної позиції. Поява після 1945 року близько сотні нових деколонізованих постколоніяльних держав – це не нейтральний факт, адже в дискусіях про нього різні дослідники, історики й політики займають кардинально протилежні позиції.

Так само як у часи свого тріюмфу імперіялізм підтримував лише культурний дискурс, сформульований зсередини, тепе-

[126] Цитата з роману «Мідлмарч», розділ 30.

рішній постімперіялізм дозволяє насамперед культурний дискурс підозри стосовно колись колонізованих народів та дискурс теоретичного уникнення з боку метрополійних інтелектуалів. Усі, виховані в період руйнування класичних колоніяльних імперій, зокрема і я сам, застрягли між цими двома дискурсами. Ми належимо до періоду, який поєднав і колоніялізм, і опір йому, але ми так само належимо до періоду неперевершеного теоретичного розвитку, універсальних технік деконструювання, структуралізму, марксизму Лукача й Альтюсера. Мій саморобний варіянт розв'язання антитез анґажованости й теорії – це широка перспектива, яка дозволяє бачити і культуру, й імперіялізм, а ще осягнути їхню велику історичну діялектику, хай і не в усіх численних деталях. Я й надалі виходитиму з припущення: хоча культура загалом не є цілісною, чимало важливих царин можна розглядати як такі, що взаємодіють контрапунктово.

У цьому аспекті мене надзвичайно цікавить неймовірна, майже коперникіянська зміна у стосунках між західною культурою та імперією на початку цього сторіччя. Корисно розглянути, наскільки вона подібна за масштабом і значенням до двох попередніх змін: до повторного відкриття Греції в гуманістичний період европейського Ренесансу та до «орієнтального ренесансу», за означенням видатного сучасного історика Реймонда Шваба [5], коли від кінця XVIII до середини XIX сторіччя культурні багатства Індії, Китаю, Японії, Персії та ісламського світу знайшли своє місце у серці европейської культури. Ця друга зміна, яку Шваб назвав величним привласненням Орієнту Европою, – відкриття санскриту німецькими й французькими граматистами, великого індійського національного епосу англійськими, німецькими та французькими поетами й митцями, персидської образности й суфійської філософії багатьма европейськими й навіть американськими мислителями від Ґете до Емерсона – була одним із найблискучіших епізодів в історії людства і самодостатнім предметом дослідження.

Наративу Шваба бракує політичного виміру, трагічнішого і менш повчального за вимір культурний. Як я вже доводив в «Орієнталізмі», сукупним ефектом культурного обміну між партнерами, свідомими своєї нерівности, є їхні страждання. Італійські, французькі й англійські гуманісти використовували грецьких класиків без проблематичного посередництва сучас-

них греків. Тексти мертвих читали, цінували і привласнювали ті, хто думав про ідеальну державу. Це одна з причин, чому дослідники рідко говорять про Ренесанс із підозрою чи зневагою. Проте у новий час аналіза культурного обміну передбачає роздуми про домінування та примусове привласнення: хтось утрачає – хтось отримує. Сьогодні, наприклад, дискусії навколо американської історії збільшують кількість питань до неї з огляду на її вплив на корінні народи, іммігрантів та пригноблені меншини.

Лише недавно представники Заходу усвідомили: те, що вони мають сказати про історію та культури «підкорених» народів, можуть поставити під сумнів ці самі народи, які ще кілька років тому разом зі своєю культурою, землею, історією тощо були просто залучені до великих західних імперій та їхніх дисциплінарних дискурсів. (Я кажу це не для того, щоб заплямувати успіхи багатьох західних науковців, істориків, митців, філософів, музикантів і місіонерів, чиї спільні й індивідуальні спроби познайомити Европу зі світом поза її межами є приголомшливим досягненням.)

Величезна хвиля антиколоніяльної і засадничо антиімперської діяльности, думки й перегляду позицій наздогнала масивну споруду західної імперії, кидаючи їй, за яскравою метафорою Ґрамші, виклик взаємної облоги. Вперше представникам Заходу довелося зіткнутися з собою не просто як із Раджем, а як із представниками культури, ба більше – народів, звинувачених у злочинах: насильстві, утисках, злочинах сумління. «Сьогодні, – говорить Фанон у «Злидарях землі цієї» (1961)[127], – "третій світ"... дивиться у вічі Европі, дивиться як колосальна маса, чия мета має полягати у спробі розв'язати проблеми, з якими не впоралася Европа» [6]. Звичайно, такі звинувачення висували й раніше, навіть такі відважні европейці, як Сем'юел Джонсон і В. С. Блант. Неевропейський світ пережив і раніші колоніяльні повстання – від революції в Сан-Домінґо[128] і повстання Абд аль-Кадера до повстан-

[127] Французька назва книги («Les damnés de la terre») відсилає до першого рядка оригінальної версії «Інтернаціоналу» («Debout, les damnés de la terre»; в укр. перекладі Миколи Вороного – «Повстаньте, гнані і голодні...»).

[128] Революція в Сан-Домінґо – західній частині острова Гаїті, яка перебувала під французькою владою (на відміну від східної частини Санто-Домінґо, яку

ня 1857 року, повстання Орабі[129] та повстання боксерів[130]. Утім, попри репресалії, зміни режиму, causes célèbres[131], дебати, реформи і перегляд позицій, розміри й прибутки імперій зростали. Новизна ситуації полягала у тривалому протистоянні та систематичному опорі Імперії яко Заходу. Хвилі обурення білою людиною, які впродовж тривалого часу здіймалися на територіях від Тихого океану до Атлантики, вилилися в розвинений рух за незалежність. З'явилися активісти панафриканського та паназійського руху. Їх не можна було спинити.

У період між двома світовими війнами групи активістів не були явно чи цілком антизахідними. Одні сподівалися, що розраду від колоніялізму можна знайти у християнстві, інші вірили, що вирішенням може бути вестернізація. В Африці, згідно з Безилом Дейвідсоном, ці міжвоєнні зусилля представляли особи на зразок Герберта Маколея, Леопольда Сенґора, Дж. Е. Кейслі-Гейфорда, Самуеля Ахуми [7], в арабському світі в цей час можна назвати Саада Заґлула, Нурі аз-Саїда, Бішара аль-Хурі. Навіть пізніші революційні лідери, як-от Го Ши Мін у В'єтнамі, спочатку вважали, що елементи західної культури можуть допомогти завершити колоніялізм. Проте їхні зусилля й ідеї майже не мали відгуку в метрополії, і з часом їхній опір змінився.

Позаяк колоніялізм був системою, як писав Сартр в одному зі своїх повоєнних есеїв, опір також набув систематичности [8]. Хтось типу Сартра у перших реченнях передмови до Фанонових «Злидарів землі цієї» міг сказати, що світ насправді поділений на два ворожі табори: «п'ятсот мільйонів людей і тисяча п'ятсот мільйонів тубільців. Перші володіли Світом, другі користалися ним... Колонії бачили оголену правду, а громадяни метрополії воліли її причепурити» [9]. Дейвідсон, як завжди проникливо й красномовно, так описує новий етап африканського опору:

контролювала Іспанія) – відбулася у 1791–1803 рр. під проводом Тусена-Лувертюра та Десаліня, в результаті якої було проголошено незалежність країни, об'єднано обидві частини острова, конституційно скасовано рабство і відновлено індіянську назву острова – Гаїті.

[129] Збройне повстання в Єгипті 1882 року.

[130] Повстання проти династії Цин та европейських колонізаторів у Північно-Східному Китаї (1899–1901).

[131] Справи чи події, які викликають потужний резонанс у суспільстві (*фр.*).

> ...історія – це не машина для підрахунків. Вона розгортається у свідомості й уяві і втілюється в різноманітних реакціях народної культури, яка сама є ледь уловимим посередництвом матеріяльних реальностей, фундаментального економічного факту, впертих об'єктивностей. Після 1945 року Африка породила таке багатство культурних відповідей, яке тільки й можна було чекати від такої кількости народів та усвідомлених інтересів. Але понад усе ці відповіді надихала палка надія на зміни, доти майже відсутня, надія, яка ще ніколи не переживалася так сильно і не промовляла до такої кількости людей. Надходили ці відповіді від чоловіків і жінок, чиї серця билися в унісон із героїчною мелодією. Ці відповіді спрямували історію Африки у нове русло [10].

Для европейців сенс величезних і дезорієнтуючих змін у ракурсі стосунків між Заходом і не-Заходом був абсолютно новим, адже він не існував ані в часи европейського Ренесансу, ані під час «відкриття» Сходу три сторіччя по тому. Згадайте про відмінності між відновленням і редаґуванням грецької класики Поліціяно в 1460-х чи прочитанням Бопом і Шлеґелем санскритських граматистів у 1810-х та прочитанням французьким політичним філософом чи орієнталістом Фанона під час Алжирської війни 1961 року або «Дискурсу колоніялізму» Сезера, виданого 1955 року одразу після поразки французів під Дьєнб'єнфу[132]. Цей останній бідолаха-читач, на відміну від своїх попередників, не лише відчуває на собі увагу тубільців у той час, коли вони б'ються з його армією, а й читає текст, писаний мовою Босюе й Шатобріяна, насичений ідеями Геґеля, Маркса і Фройда, за допомогою яких звинувачено цивілізацію, яка їх усіх і породила. Фанон іде ще далі: перевертає прийнятну до того парадигму, згідно з якою Европа привела колонії до модерного стану, і натомість стверджує, що не тільки «добробут і проґрес Европи... збудовані потом і кров'ю негрів, арабів, індіянців та жовтої раси» [11], а і «Европа без перебільшення є витвором "третього світу"» [12]. Ці звинувачення знову й знову повторюють Волтер Родні, Чинвейзу та інші. Підсумовуючи це інвертивне впорядкування, наведемо слова Сартра, який вто-

[132] Вирішальний бій у Першій індокитайській війні між французькими і в'єтнамськими військами. Завершився перемогою Демократичної Республіки В'єтнам (травень 1954 року).

рить Фанонові (а не навпаки): «Немає нічого тривкішого за расистський гуманізм, бо европеєць зміг перетворитися на людину, лише створивши рабів і чудовиськ» [13].

Перша світова війна не сприяла послабленню влади Заходу над колоніяльними територіями: він потребував їх для забезпечення воєнної Европи робочою силою та ресурсами, мало зважаючи на африканців і азіятів [14]. Однак процеси, які завершилися здобуттям незалежности після Другої світової війни, вже було запущено. Проблема датування антиімперіялістичного опору на підпорядкованих територіях вирішальна для розуміння імперіялізму обома сторонами. Леґітимність і культурна першість успішних націоналістичних партій, які очолювали боротьбу з европейською владою, залежала від установлення нерозривної тяглости від перших воїнів, що протистояли вторгненню білої людини. Так Фронт національного визволення Алжиру, який почав повстання проти Франції 1954 року, виводив своє коріння від еміра Абд ель-Кадера, котрий боровся з французькою окупацією впродовж 1830–1840 років. У Ґвінеї та Малі опір французам простежується на кілька поколінь назад – від Саморі та Хаджі Омара [15]. Однак ті, хто писав про імперію, лише зрідка визнавали обґрунтованість цього опору. Як ми бачили, обговорюючи Кіплінґа, численні недоладні раціоналізації тубільної присутности (наприклад, «вони» були справді щасливі, доки порушники спокою не розбуркали їх) переважали над куди простішим поясненням невдоволености: корінне населення прагнуло звільнити свою землю від присутности европейців.

Між істориками з Европи і Сполучених Штатів дебати тривають і дотепер. Чи були ці, за словами Майкла Едеса, перші «пророки повстання» назадниками, людьми романтичними й нереалістичними, котрі протистояли европейцям-«модернізаторам» [16], чи нам слід серйозніше поставитися до тверджень їхніх сучасних спадкоємців, як-от Джуліюс Н'єрере і Нелсон Мандела, мовляв, ці ранні, зазвичай приречені на невдачу зусилля важливі й досі? Теренс Рейнджер показав, що ці проблеми не лише становлять предмет наукового розгляду, а й мають актуальне політичне значення. Наприклад, чимало рухів опору «сформували середовище, в якому згодом розвинулася політична діяльність; ...опір глибоко вплинув на політичну стратегію

та ставлення білих; ...під час протистоянь (принаймні деяких) з'явилися типи політичної організації чи політичного впливу, які орієнтувалися на майбутнє; деякі з них безпосередньо або опосередковано пов'язані з пізнішими проявами африканського опору [европейському імперіялізмові]» [17]. Рейнджер демонструє, що інтелектуальна й моральна битва за тяглість і послідовність націоналістичного опору імперіялізмові тривала протягом десятків років і стала органічною частиною імперського досвіду. Якщо як африканець чи араб ви робите вибір на користь того, щоб пам'ятати повстання ндебеле-шона[133] й Орабі 1896–1897 та 1882 років відповідно, то вшановуєте націоналістичних лідерів, чия поразка уможливила подальші успіхи. Цілком імовірно, що европейці потрактовуватимуть ці повстання зневажливіше, яко діяльність окремих угруповань чи божевільних міленаріїв абощо.

Аж тоді після Другої світової війни весь світ було раптом деколонізовано. У дослідженні Ґрималя є мапа Британської імперії в часи її розквіту: це переконливий доказ і того, наскільки широкими були її володіння, і того, що вона практично всі їх утратила за кілька років по завершенні війни 1945 року. Добре відома книжка Джона Стречі «Кінець Імперії» (1959) однозначно нагадує про цю втрату. Британські державні діячі, військовики, комерсанти, науковці, викладачі, місіонери, бюрократи та шпигуни з Лондона несли остаточну відповідальність за Австралію, Нову Зеландію, Гонконґ, Нову Ґвінею, Цейлон, Малаю, всю Південну Азію, більшу частину Близького Сходу, цілу Східну Африку від Єгипту до Південної Африки, великий шматок Центрально-Західної Африки (разом із Ніґерією), Ґвіяну, кілька островів Карибського архіпелаґу, Ірландію та Канаду.

До складу Французької імперії (набагато меншої за Британську) входила маса островів у Тихому й Індійському океанах і в Карибському морі (Мадаґаскар, Нова Каледонія, Таїті, Ґваделу-

[133] Попри давню ворожнечу, яка тяглася відтоді, як Мзиліказі [Mzilikazi] привів і оселив народ ндебеле на територіях народів шона у Південній Родезії (нинішнє Зимбабве) бл. 1840 р., вторгнення британських поселенців і подальша окупація Машоналенду [Mashonaland] призвела до того, що два народи забули про свій конфлікт і спільним фронтом виступили проти прибулих колоністів у повстанні 1896–1897 рр. Повстання було придушене, а його лідерів стратили.

па та ін.), Ґвінея і весь Індокитай (Анам, Камбоджа, Кохінхіна, Лаос, Тонкін). В Африці Франція серйозно конкурувала з Британією за панівне становище: більшість західної частини континенту від Середземномор'я до екватора, а також Французький Сомаліленд перебували в руках Франції. Крім того, існували ще Сирія та Ліван, які, як і більшість французьких колоній в Африці та Азії, зазіхали на британські торгові шляхи й території. Лорд Кромер, один із найгрізніших губернаторів британських колоній (одного разу він гордовито заявив: «Ми не правимо Єгиптом, ми правимо лише правителями Єгипту» [18]), котрий спочатку відзначився блискучою службою в Індії, а потім чи не одноосібно керував Єгиптом між 1883 і 1907 роками, часто роздратовано згадував про «збаламутливий» французький уплив на британські колонії.

У ці величезні території (а також володіння Бельгії, Голандії, Іспанії, Португалії, Німеччини) західні метрополійні культури вклали гігантські інвестиції і розробили для них ґрандіозні плани. Здається, дуже мало людей у Британії чи Франції думали, що щось може змінитися. Я намагався довести, що більшість культурних формацій виходили з незмінної першости імперської влади. Одначе з'явився, встояв і врешті-решт переміг альтернативний погляд на імперіялізм.

До 1950 року Індонезія здобула незалежність від Голандії. 1947 року Британія передала владу над Індією партії Індійський національний конґрес, а Пакистан, керований Мусульманською ліґою на чолі з Джиною, негайно відокремився. Малайзія, Цейлон і Бірма стали самостійними, як і нації «французької» Південно-Східної Азії. В усій Східній, Західній і Північній Африці було покладено край британській, французькій та бельгійській окупації, подекуди (наприклад, в Алжирі) зі страхітливими людськими й матеріяльними втратами. До 1990 року з'явилося сорок дев'ять нових африканських держав. Однак жодна боротьба не відбувалася у порожнечі. Ґрималь підкреслює, що такі глобальні сили, як церкви, Організація Об'єднаних Націй, марксизм, Радянський Союз і Сполучені Штати, пришпорювали інтернаціоналізовані стосунки між колонізатором і колонізованим. Чимало панафриканських, панарабських і паназійських конґресів засвідчили, що антиімперську боротьбу було універсалізовано, а розрив між західними (білими, европейськими,

передовими) і незахідними (кольоровими, тубільними, відсталими) культурами й народами – драматизовано.

Через такий драматизм світового переділу ми втратили (а може, нас підштовхнули до цієї втрати) адекватне історичне, вже не кажучи про моральне, відчуття того, що попри суперечливість боротьби, імперіялізм і його опоненти боролися за ту саму територію, змагалися за ту саму історію. Звичайно, вони взаємонакладалися, коли алжирці і в'єтнамці з французькою освітою, індійці та вест-індці, араби й африканці з британською освітою протистояли своїм імперським господарям. Опір імперії в Делі й Алжирі вплинув на опозицію в Лондоні й Парижі. Хоча це й не була боротьба рівних (типове імперіялістичне перекручення проголошує, що лише за допомогою західних уявлень про свободу велася боротьба проти колоніяльної влади, яка підступно захопила скарби індійської й арабської культури. Це перекручення недобачає, що індійська й арабська культури завжди протистояли імперіялізмові, стверджуючи, що боротьба з ним була одним із головних імперіялістичних тріюмфів), спільне культурне підґрунтя штовхало опонентів до захопливих зустрічей. Якби метрополія не вагалася і не захищалася, герої, стиль і сама структура тубільного опору імперіялізму були б іншими. І тут культура передує політиці, військовій історії чи економічним процесам.

Це взаємонакладення не є ані другорядним, ані несуттєвим питанням. Культура може налаштувати й енерґійно стимулювати одне суспільство до панування над віддаленими територіями іншого суспільства. З таким самим успіхом вона може підготувати суспільство до того, щоб воно відкинуло чи модифікувало ідею такого панування. Ці зміни не можуть відбутися, якщо чоловіки й жінки не готові чинити опір тискові колоніяльного правління, взяти до рук зброю, втілити визвольні ідеї, уявити (за Бенедиктом Андерсоном) нову національну спільноту і рішуче зробити останній крок. Вони також не можуть відбутися, доки метрополія не відчує економічного й політичного виснаження імперії, доки ідеї імперії та ціні колоніяльного правління не буде публічно кинуто виклик, доки репрезентації імперіялізму не почнуть утрачати своє виправдання й леґітимність, нарешті, доки повсталі «тубільці» не залишать на метрополійній культурі слід незалежности та єдности власної культури, віль-

ної від колоніяльного вторгнення. Але зазначивши всі ці передумови, ми повинні усвідомлювати, що обидва боки переокресленої світової мапи формують опозицію та опір імперіялізмові разом на переважно спільних, хоча й суперечливих, теренах, забезпечених культурою.

На яких культурних теренах тубільці й ліберальні европейці існували й розуміли один одного? Як багато вони могли один одному дозволити? Як в умовах імперського домінування вони взаємодіяли між собою до початку радикальних змін? Для початку згадайте роман Е. М. Форстера «Шлях до Індії», який безсумнівно свідчить про (подекуди дратівливу й таємничу) прихильність автора до цих місць. Мені у «Шляху до Індії» завжди видавалося найцікавішим те, що Форстер використовує Індію для репрезентації матеріялу, який, згідно з канонами романної форми, до цього не надається: безкрайого простору, незбагненних світоглядів, прихованих рухів, історій і соціяльних форм. Зокрема, пані Мур і Філдинґа треба сприймати як европейців, які виходять за межі антропоморфної норми, залишившись у тій жахливій (для них) новій стихії: Філдинґ переживає всю складність Індії, а тоді повертається до знайомого гуманізму (після суду він повертається через Суец та Італію до рідної Англії з руйнівним передчуттям того, що може зробити Індія з людським відчуттям часу і простору).

Проте Форстер надто скрупульозний спостерігач реальности довкола себе, щоб покинути її на цьому етапі. В останньому розділі роман повертається до традиційного розуміння соціяльної пристойности: автор навмисне і ствердно привносить до Індії звичне для Англії романне рішення (шлюб і власність): Філдинґ одружується з донькою пані Мур. Однак він та ісламський націоналіст Азиз ідуть одним шляхом, водночас залишаючись осторонь. «“Вони не хотіли цього, – казали вони у сто голосів. – Ні, ще ні”. А небо казало: “Ні, не тут”». Це і рішення, і об’єднання, але жодне з них не повне [19].

Якщо тогочасна Індії – це не час і не місце (Форстер залишив точні вказівки) для формування ідентичности, для конверґенції, злиття, що ж тоді має там відбуватися? Роман показує, що політичне джерело цієї проблеми – британська присутність, і дозволяє пережити різноманітні аспекти цього безвихідного становища з відчуттям того, що політичний конфлікт просто вирішить-

ся в майбутньому. Роман засвідчує діяметрально протилежні позиції опору імперії: мусульманського націоналіста Азиза й ледь не сюрреалістичного індуса Ґодбовла та Філдинґову опозицію, хоча останній не може сформулювати свої арґументи проти беззаконня британського правління в політичних чи філософських термінах, а висловлює лише окремі протести проти окремих несправедливостей. Цікавий арґумент Беніти Пері в «Ілюзіях і відкриттях» про позитивне закінчення роману ґрунтується на «непомітних натяках», якими говорить Форстер попри «тотальний текст» [20]: точніше кажучи, він уважав, що між Індією і Британією повинна бути прірва, яку, проте, можна періодично перетинати то в один, то в другий бік. У кожному разі ми маємо право пов'язати індійську ворожість до британського панування, продемонстровану на суді над Азизом, з існуванням помітного індійського опору, прояви якого Філдинґ неохоче помічає в Азизі. Однією з націоналістичних моделей для цього виступає Японія. Знервовані й відверто огидні члени «британського клубу», зневага яких змушує Філдинґа піти у відставку, сприймають Азизові порушення так, що будь-яка ознака «слабкости» розглядається як удар по британській владі як такій, і в цьому проступає безнадійна атмосфера.

Через ліберальну, гуманну підтримку поглядів і ставлень Філдинґа «Шлях до Індії» програє почасти тому, що відданість Форстера романній формі наражає його на труднощі, з якими в Індії він не може дати собі ради. Подібно до Африки Конрада, Індія Форстера часто описується як місце незрозуміле й надто велике. Одного разу на початку роману, коли Роні й Адела спостерігають за пташкою, яка зникає в кроні дерева, зливаючись із нею, Форстер додає – для нас і для них: «В Індії нічого не можна впізнати, просте питання одразу зникає або зливається з чимось іншим» [21]. Отже, головна проблема роману – тривале зіткнення між англійськими колоністами з «розвиненими тілами, ледь розвиненими думками й нерозвиненими серцями» та Індією.

Наближаючись до Марабарських печер, Адела помічає, що стукіт коліс потяга – акомпанемент її роздумам – ніс повідомлення, яке вона не змогла вхопити.

> Як можна розумом охопити цю країну? Покоління загарбників намагалися зробити це, але залишилися вигнанцями. Збудовані ними важливі міста – лише притулки, їхні суперечки – хвороба

людей, які не можуть знайти шлях додому. Індія знає про їхній неспокій. Вона знає про найдрібніші ознаки неспокою цілого світу. "Прийдіть!" – кличе вона сотнями своїх уст, промовляє через речі сміховинні й величні. Але прийти до чого? Цього вона не пояснює. Вона не обіцянка, а тільки заклик [22].

Однак Форстер демонструє, як британська «бюрократія» прагне наділити Індію сенсом. Для цього існують порядки першости, клуби з власними правилами, обмеження, військові ієрархії і передусім британська влада, яка це уможливлює. Індія – «це не чаювання», за словами Роні Гіслопа. «За моїми спостереженнями, спроби англійців та індійців бути соціяльно близькими завжди завершувалися катастрофою. Спілкування – так. Люб'язність – звичайно. Близькість – ніколи, ніколи» [23]. Не дивно, що доктор Азиз вражений, коли пані Мур знімає взуття перед входом до мечеті, – цей жест засвідчує повагу і встановлює дружні стосунки, до певної міри заборонені поведінковими нормами.

Філдинґ теж нетиповий персонаж: справді розумний і чутливий, приватна розмова для нього найприємніша. Проте його здатність розуміти і співчувати не осягає величної незбагненности Індії. Він був би ідеальним героєм попередніх творів Форстера, але тут він зазнає поразки. Філдинґ принаймні «стикується» з таким персонажем, як Азиз: половина Форстерового задуму щодо того, як писати про Індію в британському романі, полягала в поділі його на дві частини – ісламську та індуську. 1857 року Гарієт Мартино зазначила: «Непідготований розум, індуський чи мусульманський, сформований в азіятських реаліях, не може на більш-менш достатньому інтелектуальному чи етичному рівні відповідати християнізованому европейському розуму» [24]. Форстер робить наголос на мусульманах, порівняно з якими індуси (разом із Ґодбовлом) відступають на другий план, так, ніби не надаються до романного витлумачення. Іслам був ближчим західній культурі, перебуваючи посередині між англійцями й індусами у Форстеровому Чандрапурі. У «Шляху до Індії» Форстер дещо ближчий до ісламу, ніж до індуїзму, хоча, зрештою, брак розуміння очевидний.

У романі індуси вірять, що світ – це безлад, де, однак, усе взаємопов'язане, що Бог є, не є, не був, був один. Мусульмани в особі Азиза, навпаки, вірять у порядок і конкретного Бога. (Форстер неоднозначно пише про «порівняно простий розум мусульманина» [25], ніби припускаючи, що й Азиз, і «мусульманин» узагалі

мають порівняно простий розум.) Для Філдинґа Азиз – це квазііталієць, хоча його завищена оцінка могольського минулого, пристрасть до поезії, його дивне pudeur[134] перед зображеннями дружини, які він завжди має при собі, викривають в ньому екзотичну несередземноморську людину. Попри прекрасні «блумсберзькі» якості Філдинґа, вміння судити милосердно й лагідно та пристрасний, базований на людських нормах розум, Індія, зрештою, відкидає його. Лише пані Мур змогла дістатися до її оманливої суті, але, кінець кінцем, її бачення виявляється фатальним. Доктор Азиз стає націоналістом, однак, на мою думку, Форстер розчарований у ньому, бо це виглядає як поза: він не може пов'язати його з ширшим, послідовним рухом за індійську незалежність. Згідно з Френсисом Гатчинсом, наприкінці XIX – на початку XX сторіччя «націоналістичний рух парадоксальним чином не дістав жодного відображення у британській уяві в Індії» [26].

Під час мандрівки Індією 1912 року Беатрис і Сидні Веб відзначили складність у стосунках британських роботодавців та індійських найманців, котрі працювали на Радж. Причини – або лінощі як форма опору (дуже поширена в усій Азії, як свідчить С. Х. Алатас) [27], або так звана «теорія вимивання» Дадабгаї Наороджі, який на радість націоналістичним силам наполягав на факті вимивання індійських багатств Британією. Подружжя Веб звинувачує «тих давніх европейських поселенців в Індії, [які] не навчилися мистецтву управління індійцями». Далі вони додають:

> Не менш очевидне й те, що індієць здебільшого не працюватиме до сьомого поту. Він не дуже переймається своїм заробітком. Він радше житиме напівголодний, ніж перенапружиться на роботі. Хоч який низький рівень його життя, рівень праці ще нижчий, принаймні коли він працює на роботодавця, який йому не подобається. Його неорганізованість спантеличує [28].

Це навряд чи свідчить про антагонізм між двома непримиренними націями. Так само у «Шляху до Індії» Форстер називає Індію складною тому, що вона така дивна і незбагненна, чи тому, що такі люди, як Азиз, дозволяють наївним націоналістичним настроям звабити себе, чи тому, що коли хтось, як пані Мур, спробує пристати на її умови, то не зможе оклигати від такої зустрічі.

---

[134] Сором'язливість (*фр.*).

Для західної людини, як і для самої себе після перебування в Печерах, пані Мур є прикрістю. Для індійців, які під час сцени суду на мить зливаються у щось на зразок національної єдности, вона радше не людина, а мобілізуюче гасло, смішний індіянізований принцип протесту і спільности – «Есміс Есмур». Вона переживає Індію, не розуміючи її, а Філдинґ поверхово розуміє, не маючи глибоких переживань. Безпорадність роману не сягає звинувачення (чи захисту) ні британського колоніялізму, ні індійського націоналізму. Справді, іронія Форстера зачіпає всіх: від незграбних Тертонів і Бертонів до штучних, комічних індійців. Однак важко позбутися відчуття, що у світлі політичних реалій 1910–1920-х років навіть такий видатний роман, як «Шлях до Індії», розбивається об неспростовні факти індійського націоналізму. Форстер ототожнює наративну лінію з британцем Філдинґом, який може зрозуміти лише те, що Індія надто велика й неосяжна і що дружнє ставлення до мусульманина на кшталт Азиза може тривати тільки до певного моменту, бо його вороже ставлення до колоніялізму аж так неприйнятно безглузде. Сенс того, що Індія і Британія – антагоністичні нації (хоча їхні позиції взаємонакладаються), применшується, приглушується, подрібнюється.

Перевагою роману є те, що він розповідає особисті, а не офіційні чи національні історії. Натомість Кіплінґ безпосередньо визнає за політичною реальністю роль більшу, ніж просто джерела іронії в романі, хоч яка загрозлива, трагічна чи жорстока для нього британська історія в Індії. Індійців багато, і всі вони різні, їх треба пізнати і зрозуміти, британська влада мусить рахуватися з індійцями в Індії – такі, в політичних термінах, погляди Кіплінґа. Форстер ухильний і зверхніший. Пері справедливо відзначила, що «"Шлях до Індії" – це переможне відображення британської уяви, яка досліджує Індію» [29]. Але правда й те, що Форстерова Індія так ніжно особистісна й безжально метафізична, що під політичним кутом зору його ставлення до індійців як до нації, яка виборює в Британії свій суверенітет, не дуже серйозне чи навіть поважне. Зважмо на таке:

> По дорозі Гамідула зазирнув до захопливого, націоналістичного за своїм характером зібрання знаті, де індуси, мусульмани, два сикхи, два парсі, один джайн і місцевий християнин намагалися вподобати один одного понад свою природну схильність. Допоки хтось лаяв англійців, усе було добре, але геть не конструктивно, і

якби англійцям довелося покинути Індію, зник би й комітет. Він радів, що Азиз, якого він любив і чия родина було поєднана з його власною, не цікавився політикою: вона руйнує особистість і кар'єру, але без неї нічого не можна досягти. Він думав про Кембридж із сумом, як про ще один завершений вірш. Яким щасливим він був там двадцять років тому! У домі пастора Беністера та його дружини не було місця для політики. Там переплелися ігри, праця і приємне товариство, виглядаючи достатнім підґрунтям національного життя. А тут усе складалося з перетягування канату й остраху [30].

Цей фраґмент засвідчує зміну політичного клімату: те, що колись було можливе в домі Беністерів чи в Кембриджі, вже недоречне в часи загостреного націоналізму. Втім, говорячи, що для сект «природно» недолюблювати одна одну, чи не припускаючи існування націоналістичних комітетів поза англійською присутністю, чи описуючи націоналізм, хоч який банальний і поміркований, лише як «перетягування канату й острах», Форстер розглядає індійців під імперським кутом зору. Його припущення полягає в тому, що він здатний дістатися повз хлоп'ячі націоналістичні витівки до суті Індії. А коли заходить про управління Індією – питання, яке хвилює Гамідулу й інших, – то, попри всі помилки, краще залишити це англійцям: «вони» ж бо ще не готові до самоуправління.

Цей погляд, ясна річ, сягає корінням Міла і на диво нагадує позицію Балвер-Літона, який на посаді королівського намісника у 1878 і 1879 роках висловився так:

Прикра тенденція другорядних індійських чиновників і поверхових англійських філантропів іґнорувати суттєві й нездоланні відмінності у расових властивостях, засадничі для нашого становища в Індії, вже завдала істотної шкоди. Так мимовільно задовольняється пиха і марнославство напівосвічених тубільців, серйозно шкодячи здоровому глузду і нормальному погляду на життєві реалії [31].

З іншого приводу він казав, що «тубільне чиновництво Нижньої Бенґалії хоч і нелояльне, але, на щастя, малодушне; чорнильниця – його одинока зброя, хоч і брудна, але не загрозлива» [32]. У «Появі індійського націоналізму» (звідки взято ці цитати) Аніл Сіл зазначає, що Балвер-Літон не помітив головну тен-

денцію індійської політики, яку відзначив один уважний дільничний комісар, котрий написав:

> двадцять років тому... ми мали зважати на місцеві народності й окремі раси. Те, що викликало обурення в маратгів, не обурювало бенґальця... Тепер... ми все це змінили й опинилися віч-на-віч не з населенням окремих провінцій, а з 200 мільйонами людей, об'єднаних взаєморозумінням і спілкуванням, що їх ми самі створили і зростили [33].

Звичайно, Форстер був романістом, а не політиком, теоретиком чи пророком. Однак він зумів використати механізм роману, щоб конкретизувати вже наявну структуру ставлення і референції, не змінивши її. Ця структура дозволяла відчувати любов чи навіть близькість до деяких індійців і до Індії взагалі, але формувала погляд на індійську політику як на британську відповідальність, а на культурному рівні позбавляла індійський націоналізм привілеїв (які, до речі, безперешкодно надавалися грекам та італійцям). І знову цитата з Аніла Сіла:

> І в Єгипті, і в Індії діяльність, небажану для британців, уважали радше корисливими махінаціями, ніж справжнім націоналізмом. Для уряду Ґледстовна учасники повстання Орабі в Єгипті були лише купкою армійських офіцерів, які, прагнучи нагріти руки, піддалися впливу окремих єгипетських інтелектуалів, зачитаних у праці Лямартина, – заспокійливий висновок, який виправдовував відступ прихильників Ґледстовна від власних принципів. Зрештою, в Каїрі не було Ґарибальді. Не було його й у Калькуті чи Бомбеї [34].

У своєму творі Форстер явно не намагається розв'язати проблему: як британський автор, який симпатизує націоналістичному рухові опору, може представити його? Однак її дуже добре дослідив харизматичний опонент британської політики в Індії Едвард Томпсон в «Іншому боці медалі», виданому 1926 року, за два роки по виходу «Шляху до Індії». Томпсона цікавлять викривлені репрезентації. Індійці, каже він, розглядають англійців винятково крізь призму британських звірств під час повстання сипаїв 1857 року. Англійці з помпезною, холоднокровною релігійністю Раджу в його найгіршому прояві розглядають індійців та їхню історію як варварську, нецивілізовану, нелюдську. Томпсон відзначає дисбаланс цих викривлень: одне підкріплене всіма перевагами сучасної

технології та засобами поширення (від армії до «Оксфордської історії Індії»), а друге покладається на памфлет і на популярні серед гнобленого народу настрої мобілізації та відторгнення. Проте, зазначає Томпсон, ми мусимо визнати, що індійська

> ненависть напевне існує, дика, тверда ненависть; і чим швидше ми визнаємо це і відшукаємо її причини, тим краще. Невдоволення нашим пануванням стає всеохопним. По-перше, його розростання мусить спиратися на поширені народні спогади; по-друге, настільки раптовий імпульс йому може надати хіба палка ненависть» [35].

Отже, продовжує він, ми повинні шукати «нових орієнтирів в історії Індії», «спокутувати» наші вчинки і передусім визнати, що індійський народ «прагне повернути собі самоповагу. Зробіть їх знову вільними, дозвольте їм поглянути нам і всім іншим у вічі – і вони поводитимуться, як вільні люди, і перестануть брехати» [36].

Сильна й видатна книга Томпсона глибоко симптоматична у двох аспектах. Він відзначає першорядну роль культури в консолідації імперських почуттів: історіописання, часто повторює він, пов'язане з розширенням імперії. Йому, представникові метрополії, належить найперша і найпереконливіша спроба зрозуміти імперіялізм як культурне лихо і для колонізатора, а не тільки для колонізованого. Однак він переконаний, що подіям, у яких беруть участь обидві сторони, притаманна певна трансцендентна щодо них «істинність». Індійці «брешуть», бо не вільні, а він (та інші подібні опозиційні фігури) можуть бачити правду, бо вони вільні і вони англійці. Томпсон не більше за Форстера міг збагнути, що імперія, за висловом Фанона, ніколи нічого не віддає з доброї волі [37]. Вона не може дати індійцям свободу, її треба змусити віддати цю свободу в результаті тривалої політичної, культурної, а іноді й збройної боротьби, яка з часом не слабшає, а чимдалі загострюється. Те саме стосується й британців: тримаючись за імперію, вони становлять частину цього самого процесу. Їхнє ставлення надається до захисту, аж доки не зазнає поразки.

Аби Томпсон побачив себе на «іншому боці», мусила розгорнутися справжня боротьба тубільців із білими, що й відбулося 1926 року. Відтоді постали дві ворожі сторони, дві нації по два боки барикад, а не просто зухвалі відповіді колоніяльно-

го вискочня на голос білого господаря. Фанон дещо театрально називає це «інакшістю розриву, конфлікту, битви» [38]. Томпсон повніше приймає цю позицію, ніж Форстер, якому властиве традиційне для роману XIX сторіччя ставлення до тубільців як до нижчих і залежних істот.

У Франції не було свого Кіплінґа, який, уславлюючи імперію, попереджав би про її майбутню катастрофічну загибель, не було й свого Форстера. Франція була культурно вплетена в те, що Рауль Жирарде називає подвійним рухом гордости й занепокоєння: французи відчували гордість за те, що вдалося здійснити в колоніях, і тривожилися за їхню долю [39]. Але, як і англійська, французька реакція на азійський і африканський націоналізм рідко була більшою за підняту брову, хіба коли Комуністична партія і Третій Інтернаціонал підтримали антиколоніяльну революцію та опір імперії. Жирарде зазначає, що «Подорож до Конго» (1927) та «Повернення з Чаду» (1928) Жіда – два важливі твори після «Імморалiста» – піддали сумніву французький колоніялізм у Центральній Африці, хоча, проникливо додає він, Жід ніде не ставить під питання «le principe elle-même de la colonisation»[135] [40].

Модель, на жаль, завжди однакова: критики колоніялізму на зразок Жіда й Токвіля критикують несправедливості в тих місцях, заподіяні тією владою, що їх самих не надто зачіпають, і або дивляться крізь пальці на владні зловживання на небайдужих їм французьких територіях, або, не змігши арґументувати загальний протест проти всього гноблення чи всієї імперської гегемонії, нічого не кажуть.

Протягом 1930-х років у серйозній етнографічній літературі з любов'ю й увагою обговорювалися тубільні суспільства французького імперіюму. Праці Мориса Деляфоса, Шарля Андре Жульєна, Лябуре, Марселя Ґріоля, Мішеля Лєйріса – це приклади незалежного й ретельного осмислення віддалених, здебільшого невідомих культур. Вони сформували повагу до цих культур, якої вони були позбавлені в межах структур політичного імперіялізму [41].

Певну суміш цієї набутої уваги й імперської замкнености бачимо в «Королівському шляхові» (1930) Мальро, одному з його найменш відомих і дискутованих творів. Мальро був шукачем пригод, етнографом- і археологом-аматором водночас; на нього

[135] Власне принцип колонізації (*фр.*).

вплинули Лео Фробеніюс, Конрад у «Серці темряви», Т. Е. Лоренс, Рембо́, Ніцше і, я переконаний, Менальк Андре Жіда. «Королівський шлях» – це подорож углиб «нижчого», в даному разі французького Індокитаю (цей факт рідко помічають головні критики Мальро, для яких, як і для Камю та його критиків, одне варте уваги місце дії – Европа). Перкен і Клод (оповідач), з одного боку, та французька влада, з другого, змагаються за домінування і здобич: Перкен прагне камбоджійських барельєфів, а бюрократи з підозрою і неприязню спостерігають за його пошуками. Знайшовши Ґрабо – персонажа, схожого на Курца, – якого захопили, осліпили й закатували тубільці, мандрівники намагаються його забрати, але дух його вже зламаний. Коли Перкена поранено, і здається, що його хвора нога починає руйнувати його самого, він, упертий егоїст (подібний до Курца в агонії), зухвало звертається до зажуреного Клода (подібного до Марлова):

> "Смерти... нема... є лише... Я...", – Зведений судомою палець уп'явся в стегно. – "...Я ...ПОМИРАЮ..." [42].

У зображенні джунглів і племен Індокитаю в «Королівському шляху» поєднуються страх і зваблива принадність. Плем'я меойців тримає Ґрабо; Перкен тривалий час править народом стієнґів і, як справжній антрополог, марно намагається захистити його від наступу модернізації (у формі колоніяльної залізниці). Втім, попри загрозу й тривогу, які відчуваються в імперській атмосфері роману, ніщо не свідчить про політичну загрозу чи про те, що фатум, який поглинає Клода, Перкена і Ґрабо, – щось історично конкретніше, ніж просто узагальнена ворожість, проти котрої мусить постати людська воля. Так, у чужому світі indigènes можна облаштовувати свої незначні справи (як, наприклад, це робить Перкен із племенем меойців), але його тотальна ненависть до Камбоджі доволі мелодраматично свідчить про метафізичну прірву між Сходом і Заходом.

Я надаю «Королівському шляху» такої ваги, бо цей роман – витвір видатного европейського таланту – дуже переконливо потверджує нездатність европейської гуманістичної свідомости протистояти політичному викликові імперських володінь. І на думку Форстера у 1920-х, і Мальро в 1930-х роках – людей справді обізнаних із неевропейським світом, – на Захід чекає доля величніша за просто національне самовизначення: йдеться про самоус-

відомлення, волю чи навіть глибинні питання смаку й дискримінації. Можливо, сама романна форма з притаманною їй структурою ставлення й референції, перенесеною з попереднього сторіччя, притуплює їхнє сприйняття. Порівнявши Мальро з відомим французьким знавцем індокитайської культури Полем Мюсом, чия книжка «В'єтнам: соціологія однієї війни» з'явилася на двадцять років пізніше, напередодні Дьєнб'єнфу, і котрий, як і Едвард Томпсон, розгледів глибоку політичну кризу, що відділила Францію від Індокитаю, ми побачимо разючу відмінність. У блискучому розділі під назвою «На в'єтнамському шляху» (який, очевидно, є відлунням «Королівського шляху») Мюс відверто говорить про французьку інституційну систему і про те, як вона оскверняла в'єтнамські священні цінності своєю секулярною настановою. Китайці, каже він, краще розуміли В'єтнам, ніж Франція з її залізницями, школами й «administration laïque»[136]. Позбавлені релігійного мандату, мало розуміючись на в'єтнамській традиційній моралі і ще менше зважаючи на місцеве тубільництво та чутливість, французи були просто байдужими завойовниками [43].

Як і Томпсон, Мюс бачить зв'язок між европейцями й азіятами і, знову як Томпсон, він проти продовження колоніяльної системи. Незважаючи на загрозу з боку Радянського Союзу та Китаю, він пропонує надати В'єтнаму незалежність, водночас вимагаючи укласти французько-в'єтнамський договір, який дозволив би Франції певні привілеї у відбудові В'єтнаму (це тема останньої частини його книжки – «Що робити?»). Порівняно з позицією Мальро це величезний крок уперед, а під кутом зору неевропейця – лише незначна зміна европейської концепції опіки, хоч і просвіченої. Утім, цьому крокові бракує визнання всієї сили того, що в термінах західного імперіялізму перетворилося на антиномічний націоналізм «третього світу», який демонстрував не колаборацію, а антагонізм.

2. Теми культури опору

Повільному і здебільше гостро суперечливому процесу відновлення географічної території, який становить осердя деколонізації (як свого часу – імперії), передує окреслення території

[136] Світським адмініструванням (*фр.*).

культурної. Після періоду «первинного опору», фактичної боротьби проти зовнішнього вторгнення, приходить період вторинного, тобто ідеологічного опору, намагань відтворити, за словами Безила Дейвідсона, «зруйновану спільноту, врятувати чи відновити значення та явище спільноти всупереч усім тискам з боку колоніяльної системи» [44]. Це, своєю чергою, вможливлює появу нових і незалежних ста́вок у цій грі. Слід зазначити, що ми тут переважно торкаємося не утопічних реґіонів – сказати б, ідилічних луків, – усамітнене минуле яких відкрили інтелектуали, поети, пророки, лідери й історики опору. Дейвідсон говорить про «потойбічні» обіцянки, які на ранньому етапі роздавав дехто з них, наприклад, зрікаючись християнства та західного одягу. Проте всі вони були відгуком на колоніяльні приниження, підводячи до «підставового принципу націоналізму – до потреби знайти ідеологічне підґрунтя для єдности, ширшої за будь-яку відому раніше» [45].

На мою думку, це підґрунтя полягає у перевідкритті та репатріяції того, що імперіялістичні процеси вилучили з тубільного минулого. Так стає зрозумілим Фанонове наполягання на повторному прочитанні геґелівської діялектики пана і раба у світлі колоніяльної ситуації: він наголошує, що імперіялістичний пан «засадничо відрізняється від пана, описаного Геґелем. У Геґеля між паном і рабом існує взаємність, а тут пан насміхається з рабської свідомости. Від раба вимагається не визнання, а робота» [46]. Досягти визнання означає переокреслити й посісти в імперських культурних формах місце, відведене підпорядкуванню, зробити це свідомо, виборюючи його на тих самих теренах, де колись панувала свідомість, яка прийняла підпорядкування певного нижчого Іншого. Отже – перевписування. Іронія в тому, що геґелівська діялектика, зрештою, геґелівська: він був у цьому першопрохідцем, як і Маркс у своїй діялектиці суб'єкта та об'єкта, яка передувала Фаноновим «Злидарям...» і була там використана для пояснення боротьби між колонізатором і колонізованим.

Почасти трагедія опору полягає в тому, що якоюсь мірою він змушений відновлювати форми, раніше створені або принаймні вражені чи інфільтровані культурою імперії. Це ще один приклад того, що я назвав взаємонакладними територіями: наприклад, у XX сторіччі боротьба за Африку точиться на територіях,

упродовж поколінь витворених і перетворених европейськими дослідниками, – це незабутньо й докладно відтворив Філіп Кертин в «Образі Африки» [47]. Подібно до суперечливого бачення Африки европейцями: як білої плями, коли вони її захопили, чи як піддатливо-легкодоступної, коли планували розділити її під час Берлінського конґресу 1884–1885 років, – африканці-деколонізатори вважали за потрібне уявити Африку, позбавлену її імперського минулого.

Особливий випадок цієї боротьби за проєкції та ідеологічні образи – так званий лейтмотив пошуку або подорожі, який фігурує у чималій частині европейської літератури, зокрема тій, що стосується неевропейського світу. Через усі наративи великих дослідників пізнього Ренесансу (Даніель Дефер влучно назвав їх збиранням світу [la collecte du monde]) [48], а також мандрівників та етнографів XIX сторіччя, не кажучи вже про подорож Конрада річкою Конґо, проходить топос подорожі на південь (як сказала Мері Луїз Прат, згадуючи Жіда й Камю [49]), у якому лейтмотив контролю і влади «звучить неперервно». Для тубільця, котрий починає бачити і чути ці нав'язливі ноти, – це «звуки кризи, вигнання, вигнання з серця, вигнання з дому». Саме так незабутньо формулює це Стивен Дедалус в епізоді про Бібліотеку з «Уліса» [50]; тубільний письменник-деколонізатор штибу Джойса, ірландського письменника, колонізованого британцями, переживає лейтмотив пригоди-подорожі, з якого його було вигнано, завдяки тому самому тропу, перенесеному з імперської культури в нову ситуацію, перейнятому, перевикористаному, переродженому.

Джеймс Нґуґі (згодом Нґуґі Ва Тіонґо) у «Ріці посередині» переспівує «Серце темряви», вже на першій сторінці оживлюючи Конрадову річку. «Річка називалася Гонія, що означало зцілення або повернення до життя. Гонія ніколи не пересихала: здавалося, вона мала сильну волю до життя, глузуючи з посух і погодних змін. Вона завжди поводилася однаково, ніколи не поспішаючи, ніколи не затинаючись. Люди бачили це і були щасливі» [51]. Конрадові образи ріки, дослідження та загадкового оточення не полишають нас за читанням Нґуґі, проте вони мають геть інше значення: вони по-іншому – доволі гостро – переживаються через навмисне недомовлену, свідомо позбавлену стилю сувору мову. У Нґуґі біла людина втрачає

вагу, вона зведена до одинокої постаті місіонера з символічним ім'ям Лівінґстовн, однак її вплив відчувається в існуванні кордонів, які розділяють поселення, річкові береги та людей. Через унутрішній конфлікт, що руйнує життя Ваякі, Нґуґі переконливо передає неусувну напругу, яку не зніме завершення роману і яку цей роман і не намагається стримати. З'являється нова модель, якої не було у «Серці темряви». На її основі Нґуґі створює новий міт, хитка лінія та фінальна двозначність якого свідчать про повернення до африканської Африки.

У «Сезоні паломництва на північ» Таїба Саліха Конрадова ріка стає Нілом, чиї води відновлюють людей, які живуть на її берегах. А Конрадовий британський стиль нарації від першої особи та европейські герої у якомусь сенсі перетворюються на свою протилежність: по-перше, завдяки використанню арабської мови; по-друге, роман Саліха зображує подорож суданця на північ, в Европу; по-третє, оповідач розповідає, будучи в суданському селищі. Так подорож у серце темряви перетворюється на сакралізовану хіджру[137] з суданського селища, все ще обтяженого колоніяльною спадщиною, до серця Европи, де Мустафа Саїд – віддзеркалення Курца – спрямовує ритуальне насилля на себе, европейських жінок та оповідачеве розуміння. Хіджра завершується поверненням Саїда до рідного селища і самогубством. Саліх аж так свідомо міметично обертає Конрада, що запозичує навіть Курцову огорожу з черепами на кілках, перетворюючи її на згромадження европейських книжок у таємній бібліотеці Саїда. Втручання й перехрещення ліній північ-південь і південь-північ розширюють та ускладнюють спектр колоніяльних траєкторій, окреслених Конрадом. Це призводить не просто до переродження вигаданої території, а до підкреслення окремих суперечностей та їхніх уявних наслідків, приглушених величною прозою Конрада.

> Там усе як тут, не краще й не гірше. Але я походжу звідси, як та фінікова пальма, що росте на подвір'ї нашого будинку: вона виросла в нашому подвір'ї, а не в якомусь іншому. Вони прийшли на нашу землю невідомо для чого, але хіба це означає, що ми маємо отруїти наше теперішнє і наше майбутнє? Рано чи пізно

[137] Втеча, або еміґрація (*араб.*) – переїзд, щоб уникнути переслідувань, Пророка Мухамеда з Меки до Медини 622 року, який став точкою відліку мусульманського літочислення.

вони підуть геть, як і багато людей в історії залишали чимало країн. Залізниці, кораблі, лікарні, фабрики і школи стануть нашими, і ми розмовлятимемо їхньою мовою без почуття провини чи почуття вдячности. Ми знову будемо тими, ким були, – звичайними людьми, і якщо ми люди-вигадки, то тепер ми вигадуватимемо себе самі [52].

Отже, постімперські автори «третього світу» носять у собі своє минуле – як шрами від принизливих ран, як підбурення до різних учинків, як імовірно переглянуті візії минулого, що тяжіють до постколоніяльного майбутнього, як досвіди, що за потреби надаються до повторного витлумачення і розгортання, досвіди, у яких колись мовчазний тубілець говорить і діє на території, відібраній у колонізатора під час загального руху опору.

У культурі опору з'являється ще один лейтмотив. Зверніть увагу на приголомшливі культурні спроби відновити й посилити владу над регіоном, зроблені у багатьох сучасних латиноамериканських і карибських версіях шекспірівської «Бурі». Це одна з кількох фабул, що тяжіє над уявленням про Новий світ, крім неї, можна згадати пригоди й відкриття Колумба, Робінзона Крузо, Джона Сміта й Покахонтас[138], а ще Інкла і Ярико[139]. (Пітер Галм детально досліджує їх усіх у своїх блискучих «Ко-

[138] Покахонтас була дочкою вождя одного з північноамериканських індіянських племен. 1607 року вона відмовила свого батька страчувати колоніста Джона Сміта, а потім допомагала европейським поселенцям із колонії Джеймставн у часи скрути. Після повернення пораненого Сміта до Англії стосунки між поселенцями і рідним племенем Покахонтас погіршилися, а 1612 року дівчину ув'язнили як заручницю в Джеймставні. Під час річного ув'язнення вона прийняла християнство і закохалася в Джона Ролфа, з яким незабаром одружилася. 1616 року вона відбула подорож до Англії, зокрема, зустрілася з королем Яковом I. Її демонстрували як приклад того, що тубільців можна «приручити», щоб заохотити нових поселенців їхати до Джеймставна. Покахонтас померла від інфекційного захворювання 1617 року. Після смерти історія її життя увійшла до низки творів европейської літератури.

[139] За барбадоською легендою, англійський купець Інкл прибув до берегів Північної Америки, де на нього напали розлючені тубільці. Його знайшла і виходила місцева дівчина на ім'я Ярико, у яку він згодом закохався. Однак після одруження природна жадібність узяла гору над Інклом, і він продав вагітну Ярико в рабство після прибуття на Барбадос (англійську територію). Сюжет про Інкла і Ярико потрапив до европейської літератури через твори Ричарда Лігона [Ligon] та Ричарда Стіла [Steel].

лоніяльних зустрічах» [53].) Тепер майже неможливо кількома простими словами охарактеризувати будь-кого з цих «увідних персонажів», що свідчить про те, наскільки гостро полемічним стало це питання. На мою думку, назвати цей реінтерпретаційний запал просто обмеженістю, помстою чи образою неправильно. Для західної культури зовсім нове те, що вторгнення неевропейських митців і науковців неможливо обійти увагою чи заглушити: вони не тільки становлять складову частину політичного руху, а й у різний спосіб формують уяву, інтелектуальну й метафоричну енергію, яка успішно керує цим рухом, переглядаючи та переоцінюючи спільний для білих і небілих простір. Для багатьох представників Заходу бажання тубільців претендувати на цей простір – нестерпне зухвальство, а прагнення фактично повернути його взагалі немислиме.

Стрижнем карибської «Бурі» Еме Сезера є не ressentiment[140], а пристрасне змагання з Шекспіром за право репрезентувати Кариби. Це прагнення суперництва становить частину загальнішої спроби віднайти підґрунтя цілісної ідентичности замість ідентичности попередньої – залежної і похідної. Калібан, на думку Джорджа Лемінґа, «вигнанець, що навіки втратив будь-який шанс... Його сприймають як явище, як стан існування, який можна привласнити і використати для свого розвитку» [54]. В такому разі Калібан мусив би мати власну історію, яка постає в результаті його власних зусиль. За Лемінґом, потрібно «підірвати старий міт Просперо», охрестивши «мову наново», але цього не станеться, «доки ми не покажемо, що мова є продуктом людських зусиль; доки ми не продемонструємо всім результат певної активности з боку людей, яких ще досі вважають знедоленими нащадками безмовних і спотворених рабів» [55].

Лемінґ наполягає на тому, що хоч ідентичність і вирішальна, просто набути іншої ідентичности зовсім недостатньо. Головне – це здатність побачити, що Калібан має історію, здатну розвиватися: вдосконалюватися, рости й дорослішати. А на ці процеси, здавалося, мали право тільки европейці. Отак кожне нове американське переписування «Бурі» – це місцева версія

[140] Глибока образа, обурення, незадоволення як соціяльно-філософське явище (*фр.*). У такому значенні цей термін увів до інтелектуального обігу Фридрих Ніцше.

давньої великої історії, народжена і змінена під тиском поточної політичної й культурної історії. Кубинський критик Роберто Фернандес Ретамар завважує важливу річ: для сучасної Латинської Америки й Карибів не Арієль, а саме Калібан із його дивною й непередбачуваною сумішшю ставлень є головним символом гібридности. Саме це промовляє до креольської чи mestizo[141] суміші, з якої складається нова Америка [56].

Те, що Ретамар обирає Калібана, а не Арієля, свідчить про існування надзвичайно важливої ідеологічної суперечки в осерді культурної спроби деколонізувати територію, відновити спільноту і повернути культуру, спроби, яка триває і після політичного заснування незалежних націй-держав. У цьому сенсі опір і деколонізація існуватимуть і після успішного завершення національно-визвольного руху. Цю суперечку символічно змалював Нґуґі у книжці «Деколонізуючи розум» (1986). Тут він прощається з англійською мовою і водночас намагається поглибити визволення, докладно аналізуючи африканську мову й літературу [57]. Подібну спробу здійснила Барбара Гарлов у важливій праці «Література опору» (1987), мета якої – застосувати засоби сучасної теорії літератури до «літературного продукту того геополітичного простору, що заперечує саму́ соціяльну й політичну організацію, в межах якої ці теорії були створені і якій відповідають» [58].

Основну форму цієї суперечки найкраще представити як низку альтернатив, похідних від вибору між Арієлем і Калібаном, що має особливу й незвичайну історію в Латинській Америці, але корисна і для інших реґіонів. Латиноамериканська дискусія (серед відомих учасників якої Ретамар, а також Хосе Енрике Родо і Хосе Марті) фактично відповідає на питання: «Як культура, котра намагається унезалежнитися від імперіялізму, уявляє своє минуле?» Одна з альтернатив – чинити, як Арієль, старанний слуга Просперо: він послужливо виконує накази, а отримавши свободу, повертається до свого природного середовища, такий собі тубільний буржуа, якого не хвилює колишня співпраця з Просперо. Друга альтернатива – діяти, як Калібан, котрий усвідомлює і приймає своє неоднорідне минуле, не втрачаючи здатність розвиватися далі. Третя – бути Калібаном, який

[141] Схрещеної, гібридної (*ісп.*).

позбувається свого рабського становища і фізичних вад у процесі віднайдення свого сутнісного, доколоніяльного «Я». Саме цей Калібан стоїть за тубільницькими й радикальними націоналізмами, які породили поняття негритюду, ісламського фундаменталізму, арабізму тощо.

Обидва Калібани підживлюють і потребують один одного. Кожна підкорена спільнота в Европі, Австралії, Африці, Азії та обох Америках відігравала роль жорстоко пригноблюваного Калібана, який проходить суворі випробування, перед зовнішнім господарем на зразок Просперо. Розуміти, що твоє «Я» належить підкореному народу, – засаднича умова антиімперського націоналізму. На цьому ґрунтуються різні літератури, численні політичні партії, безліч інших рухів за права меншин і жінок, а часто й нові незалежні держави. Хоча, як слушно зауважує Фанон, націоналістична свідомість може легко призвести до негнучкости: проста заміна білих офіцерів і бюрократів на їхні кольорові відповідники не ґарантує, що націоналістичні функціонери не відтворюватимуть старі порядки. Загроза шовінізму й ксенофобії («Африка для африканців») дуже реальна. Найоптимальніша ситуація – це коли Калібан розуміє власну історію як прояв історії всіх підкорених чоловіків і жінок та усвідомлює складну правду власної соціяльної й історичної ситуації.

Ми не повинні применшувати вибухову важливість цього першого розуміння – коли народи усвідомлюють себе в'язнями на власній землі, бо воно знову й знову повертається в літературі імперіялізованого світу. Позначена протягом майже всього XIX сторіччя повстаннями в Індії, у німецькій, французькій, бельгійській та британській Африці, на Гаїті й Мадаґаскарі, у Північній Африці, Бірмі, на Філіпінах, у Єгипті тощо, історія імперії видається непослідовною, якщо не визнати цього відчуття ув'язнення-облоги, загостреного потребою спільноти, яке вкорінює антиімперський опір у культурних зусиллях. Еме Сезер:

Ця маленька камера у Юрських горах –
вона також моя
маленька камера, сніг подвоює її білими ґратами
сніг – це білий тюремник, що несе
варту перед в'язницею
Цей самотній чоловік, ув'язнений у
білому

цей самотній чоловік, що кидає виклик
білим крикам білої смерти –
він мій
(Тусен, Тусен-Лувертюр) [59]

Найчастіше поняття раси як таке наділяє в'язницю її raison d'être; воно з'являється в культурі опору майже повсюдно. Таґор говорить про неї у своїх чудових лекціях під назвою «Націоналізм», надрукованих 1917 року. «Нація» для Таґора – тісне і невблаганне вмістилище влади, яке використовується для продукування конформности: британської, китайської, індійської чи японської. Індійською відповіддю, каже він, має бути не змагальний націоналізм, а творче розв'язання суперечностей, породжених расовою свідомістю [60]. Подібне розуміння знаходимо в «Душах чорного народу» (1903) В. Е. Б. Дюбуа: «Як це – бути проблемою?.. Чому Бог зробив мене вигнанцем і чужинцем у моєму власному домі?» [61] Однак і Таґор, і Дюбуа застерігають від огульної, нерозбірливої атаки на білу чи західну культуру. Звинувачувати треба не західну культуру, каже Таґор, а «розсудливу скупість Нації, яка перебрала на себе тягар білої людини – критику Сходу» [62].

У культурному опорі деколонізації виникають три провідні теми, які я розділяю з аналітичною метою, хоча насправді вони взаємопов'язані. Перша – це, звичайно, наполягання на праві розглядати історію спільноти в усій її повноті, послідовно та цілісно. Повернути ув'язнену націю собі. (В Европі Бенедикт Андерсон пов'язує це з «капіталістичним друкарством», яке «надало мові нової стабільности» та «створило єдиний простір взаємообміну й комунікації, нижче від латини, але вище від розмовних діялектів» [63].) У центрі перебуває поняття національної мови, але без практики національної культури – від гасел до інструкцій і газет, від казок і героїв до епічної поезії, романів і п'єс – мова інертна. Національна культура організовує й підтримує пам'ять спільноти, наприклад, відновлюючи історії ранніх поразок африканського опору («вони забрали нашу зброю 1903-го, а тепер ми повертаємо її»); вона населяє простір відновленим трибом життя, героями, героїнями та їхніми вчинками; вона визначає такі вирази й емоції, як гордість і виклик, які, своєю чергою, формують кістяк провідних партій національної незалежности. Місцеві наративи рабів, духовні автобіографії й тю-

ремні мемуари становлять контрапункт до монументальних історій, офіційних дискурсів і паноптичної квазінаукової позиції західних держав. Скажімо, у Єгипті історичні романи Джирджи Зейдана вперше формують власне арабський наратив (подібно до Вальтера Скота сторіччям раніше)[142]. В іспанській Америці, згідно з Андерсоном, зі спільнот креолів «з'явилися креоли, які свідомо переосмислювали це [змішане] населення як співгромадян» [64]. І Андерсон, і Ганна Арендт відзначають поширення глобальної тенденції «досяг[ати] солідарности на здебільшого уявлених засадах» [65].

Друга тема складається з ідеї того, що опір – це не просто реакція на імперіялізм, а альтернативний спосіб осягнути людську історію. Зокрема, важливо завважити, наскільки це альтернативне переосмислення ґрунтується на ламанні бар'єрів між культурами. Звісно, головний складник цього процесу, подібно до назви блискучої книги, – відписувати метрополійним культурам, руйнувати европейські наративи про Орієнт і Африку, замінюючи їх веселішим або сильнішим новим наративним стилем [66]. Чудовий роман Салмана Рушді «Опівнічні діти» – це звільнювальний образ незалежности як такої, в якому проявляють себе всі її аномалії і протиріччя. Особливий інтерес у творах Рушді та попереднього покоління літератури опору становить свідоме намагання прилучитися до дискурсу Европи й Заходу, змішатися з ним, трансформувати його, змусити визнати маргіналізовані, заборонені чи забуті історії. Працю такого штибу виконували десятки науковців, критиків та інтелектуалів з периферійного світу; я це називаю «подорожжю в».

Третя тема – відчутний відхід від сепаратистського націоналізму задля цілиснішого погляду на людську спільноту та людське визволення. На мою думку, вона потребує особливої ясности. Здається, не треба нагадувати, що в період деколонізації в усьому імперському світі рухи протесту й опору, рухи за незалежність живилися то одним, то другим націоналізмом. Поглиблення сьогоднішніх дебатів про націоналізм у «третьо-

[142] Укр. переклади див.: Зейдан Джірджі. Сестра Харуна ар-Рашіда / Пер. з араб. Ігор і Тетяна Лебединські. – К.: Дніпро, 1969. – 167 с.; Зейдан Джірджі. Сини Харуна ар-Рашіда / Пер. з араб. Ігор і Тетяна Лебединські. – К.: Дніпро, 1974. – 236 с.

му світі» та зростання інтересу до них відбулося не в останню чергу завдяки багатьом західним дослідникам і спостерігачам: повторна поява націоналізму відродила чимало анахронічних ставлень. На думку Елі Кедурі, наприклад, незахідний націоналізм у своїй суті вартий засудження, бо це неґативна реакція на доведену культурну й соціяльну неповноцінність, імітація «західної» політичної поведінки, яка не принесла нічого доброго. Інші, як-от Ерик Гобсбавм і Ернест Ґелнер, уважають націоналізм формою політичної поведінки, поступово витісненої новими транснаціональними реаліями модерних форм економіки, електронних комунікацій і надмогутніх військових розробок [67]. Усі ці позиції, як на мене, позначені очевидною (і, на мій погляд, аісторичною) ніяковістю перед національною незалежністю незахідних суспільств, яка буцімто «чужа» їхньому етосу. Звідси постійне наголошування західного походження націоналістичної філософії, яка, відповідно, не пасує арабам, зулусам, індонезійцям, ірландцям чи ямайцям і якою вони, без сумніву, зловживатимуть.

На мою думку, критикувати нові незалежні народи в такий спосіб – це прояв ширшого культурного неприйняття (як з боку лівих, так і правих) того, що колишні підкорені народи мають право на націоналізм того самого ґатунку, що й, скажімо, розвинутіші, а отже, більш гідні німці чи італійці. Згідно з таким заплутаним і обмежувальним поняттям першости, тільки оригінальні автори ідеї здатні розуміти й застосовувати її. Однак історія усіх культур – це історія культурних запозичень. Культури – це не герметичні утворення: західна наука запозичувала в арабів, а вони в Індії та Греції. Культура не обмежується поняттями власности, запозичення й випозичання, які передбачають існування безумовних боржників і кредиторів, радше варто говорити про привласнення, спільні досвіди та різноманітні взаємозалежності між різними культурами. Це універсальна норма. Хто вже визначив, наскільки панування над іншими сприяло неймовірному збагаченню британської та французької держав?

Набагато цікавішу критику незахідного націоналізму маємо в індійського науковця й теоретика Парта Чатерджі (члена групи «Студій підлеглости»). Націоналістична думка в Індії, каже він, здебільшого залежить від реалій колоніяльної влади, цілком заперечуючи їх або стверджуючи патріотичну свідомість.

Це «невідворотно призводить до елітизму інтеліґенції, закоріненого у візії радикального відновлення національної культури» [68]. В такій ситуації *відбудовувати* націю – це плекати романтично-утопічний ідеал, на заваді якому стоїть політична дійсність. Згідно з Чатерджі, радикальну віху в націоналізмі залишив Ґанді, заперечуючи сучасну цивілізацію взагалі: вплив Раскіна й Толстого розташував Ґанді у коґнітивному плані поза тематикою постпросвітницької думки [69]. А досягнення Неру полягало в тому, що він узяв індійську націю, яку Ґанді визволив від модерности, й повністю занурив її в поняття держави. «Світ конкретности, світ відмінностей, конфліктів, класової боротьби, історії й політики тепер віднаходить свою єдність в існуванні держави» [70].

Чатерджі показує, що успішний антиімперіялістичний націоналізм має історію ухилення й уникнення і що націоналізм може стати панацеєю від небажання долати економічну нерівність, соціяльну несправедливість та зупинити захоплення нової незалежної держави націоналістичною елітою. Але, на мою думку, він недостатньо наголошує на тому, що на культурному рівні етатизм часто є результатом сепаратистського, навіть шовіністичного й авторитарного розуміння націоналізму. Проте в межах націоналістичного консенсусу існує також цілком критична послідовна інтелектуальна тенденція відкидати короткострокову звабу сепаратистських і тріюмфалістських гасел на користь створення ширшої, багатшої людської спільноти серед інших культур, народів і суспільств. Ця спільнота є справжнім людським визволенням, що його провіщає опір імперіялізмові. Чи не те саме стверджує Безил Дейвідсон у своїй авторитетній праці «Африка в модерній історії: пошуки нового суспільства» [71].

Мені не хочеться, щоб мене бездумно зараховували до захисників антинаціоналістичної позиції. Те, що націоналізм – відбудова спільноти, утвердження ідентичности, поява нових культурних практик – як мобілізаційна політична сила спровокував, а потім посилив боротьбу з західним пануванням в усьому неевропейському світі, – історичний факт. Заперечувати його – все одно, що заперечувати відкриття Ньютоном закону тяжіння. На Філіпінах чи десь у Африці, в Індії, в арабському світі, на Карибах чи в Латинській Америці, Китаї чи Японії тубіль-

ці об'єднувалися у визвольні й націоналістичні угруповання, ґрунтовані на почутті етнічної, релігійної або колективної ідентичности, яке протистояло подальшому західному вторгненню. Так було від самого початку. У XX сторіччі це стало глобальною реальністю: аж так поширилася реакція на західне втручання, яке, своєю чергою, теж неймовірно зросло. За кількома винятками, люди об'єднувалися для опору тому́, що вони вважали несправедливістю стосовно себе (головна її причина – те, що вони були собою, тобто неевропейцями). Звичайно, іноді ці угруповання мали абсолютно закритий характер, – це засвідчують чимало істориків націоналізму. Однак нам варто зосередитися також на інтелектуальному й культурному складникові націоналістичного опору: щойно незалежність стала реальністю, виникла потреба по-новому образно переосмислити суспільство й культуру, щоб уникнути старих ортодоксальностей і несправедливостей.

Провідну роль у цій ситуації відіграє жіночий рух. Коли на місці первинного опору виникають цілком сформовані націоналістичні партії, несправедливі чоловічі практики на зразок позашлюбних зв'язків, полігамії, бинтування ніг[143], саті[144] та фактичного рабства лягають в основу жіночого опору. У першій половині XX сторіччя в Єгипті, Туреччині, Індонезії, Китаї та на Цейлоні боротьба за емансипацію жінок була органічно пов'язана з націоналістичними заворушеннями. Раджа Рамохан Рой, борець за незалежність початку XIX сторіччя, під упливом Мері Волстоункрафт організував першу кампанію за права індійських жінок. У колонізованому світі це було звичайним явищем, коли перші виступи інтелектуалів проти несправедливости передбачали увагу до порушених прав усіх пригноблених груп. Згодом на передову аґітації за жіночу освіту вийшли письменниці та жінки-інтелектуалки, які нерідко походили з привілейованих класів і виступали в союзі з західними апостолами боротьби за жіночі права, наприклад Ені Бесант. Центральна праця Кумарі Джаявардени

[143] Давня китайська практика (XI–XVII ст., а подекуди аж до XX ст.) викривлення ступень у жінок для досягнення культурного ідеалу краси, що часто призводило до каліцтв та інфекційних захворювань.

[144] Індійська традиція добровільного самоспалення жінки разом із тілом померлого чоловіка.

«Фемінізм і націоналізм у "третьому світі"» описує діяльність таких індійських реформаторів, як Тора Датт, Д. К. Карве та Корнелія Сорабджі, а також активістів на зразок Пундити Рамабаї. Їхні колеги на Філіпінах, у Єгипті (Гуда Шааравi), Індонезії (Раден Картині) розширили рамки руху, який згодом перетворився на феміністичний, а після здобуття незалежности становив одну з головних визвольних тенденцій [72].

Ці масштабніші пошуки визволення найяскравіше проявилися там, де досягнення націоналізму або зупинилися, або дуже затрималися: в Алжирі, Ґвінеї, Палестині, окремих частинах ісламського й арабського світу та Південної Африки. Дослідники постколоніяльної політики, як на мене, недостатньо уваги приділили ідеям, які зводять до мінімуму ортодоксальність і авторитарне чи патріярхальне мислення та займають жорстку позицію щодо насильницької природи ідентичнісної політики. Напевне, це відбувається тому, що іді аміни й садами хусейни «третього світу» поцупили націоналізм – грубо й беззаперечно. Ясна річ, деякі націоналісти часто бувають жорстокішими чи інтелектуально самокритичнішими за інших, однак моя теза полягає в тому, що націоналістичний опір імперіялізму у найвищій своїй точці завжди критично оцінював себе. Уважне прочитання видатних діячів націоналізму – таких письменників, як С. Л. Р. Джеймс, Неруда, власне, й Таґора, Фанона, Кабрала та інших — продемонструє, що серед усіх чинників вирізняється боротьба за владу в антиімперіялістичному націоналістичному таборі. Гарним прикладом є Джеймс. Тривалий час будучи прихильником «чорного» націоналізму, він завжди пом'якшував свою захисну позицію заявами й нагадуваннями про те, що утвердження етнічної окремішности чи некритичної єдности замало. Це дарує неабияку надію хоча б тому, що ми – в метрополійному світі чи поза ним – збираємося щось змінити в нашій теперішній і майбутній історії, яка ще далеко не завершилася.

Одне слово, деколонізація – це дуже складна боротьба за різні політичні долі, різні історії й географії, виповнена уяви, знання і контр-знання. Вона втілилася в страйках, маршах, озброєних нападах, помсті й відплаті за неї. Тканина цієї боротьби сплітається з письменників і колоніяльних службовців, які пишуть, наприклад, про природу індійської ментальности, про схему земельної ренти Бенґалії, про структуру індійського сус-

пільства, а також з індійців, які у відповідь пишуть романи про власну видатну роль в управлінні своєю країною, інтелектуалів і ораторів, які закликають маси до більшої самовіддачі та мобілізації в боротьбі за незалежність.

Цей процес не має чіткого розкладу чи фіксованих дат. Індія пішла одним шляхом, Бірма – другим, Західна Африка – третім, Алжир – четвертим, Єгипет, Сирія і Сенеґал – ще іншими шляхами. Але щоразу ми бачимо дедалі відчутніший поділ на величезні національні блоки: по один бік Захід – Франція, Британія, Голандія, Бельгія, Німеччина й інші, по другий бік – більшість тубільців. Загалом кажучи, саме тому антиімперський опір поступово вибудовується з поодиноких і часто безуспішних повстань і тільки після Першої світової війни вибухає великими партіями, рухами й особистостями по всій імперії, а за три десятиріччя по Другій світовій війні повертається обличчям до здобуття незалежности й завершується створенням нових держав у Африці й Азії. Водночас він постійно змінює внутрішню ситуацію в західних державах, які розділилися на противників і прихильників імперської політики.

3. Єйтс і деколонізація

Нині Вільям Батлер Єйтс[145] майже повністю увійшов до канону й дискурсів модерної англійської літератури та европейського високого модернізму. Його вважають видатним ірландським поетом сучасности, глибоко пов'язаним із традиціями своєї землі, з історичним і політичним контекстом свого часу, зануреним у складне становище англомовного поета у вкрай націоналістичній Ірландії. Попри очевидне і, сказати б, цілком певне місце Єйтса в Ірландії, у британській культурі й літературі та в европейському модернізмі його постать має ще інший захопливий бік: він безсумнівно є великим національним поетом, який у часи антиімперіялістичного опору висловлює досвіди, сподівання на відновлення й очікування людей, котрі страждають під тиском чужої влади.

---

[145] Українською мовою прізвище поета подавали також як Їтс. Див. напр.: Їтс Уїльям Батлер. [Поезії] / З англ. пер. Віталій Коротич, Олександр Мокровольський // Всесвіт. – 1973. – № 11; Всесвіт. – 1980. – № 2.

Під цим кутом зору, поет Єйтс належить до традиції, куди його зазвичай не зараховують: він належить до колоніяльного світу, який перебуває під владою европейського імперіялізму на вирішальному повстанському етапі. Позаяк це незвична інтерпретація Єйтса, варто додати, що він природно належить до культурного поля, витвореного колоніяльним статусом Ірландії. Цей статус поєднує її з багатьма неевропейськими реґіонами, його основні риси – культурна залежність і антагонізм.

Вважається, що найбільший розквіт імперіялізму припав на кінець 1870-х років, але в англомовному світі він почався ще за сім сторіч до цього, як свідчить захоплива книжка Енґаса Колдера «Революційна імперія». У 1150-х роках папа римський[146] передав Ірландію Генрихові II Англійському, який сам завітав туди 1171 року. Відтоді виникла надзвичайно стійка культурна позиція стосовно ірландців як варварського народу, що вже вироджується. Сучасні критики й історики, зокрема Шеймас Дін, Ніколас Кені, Йозеф Леерсен та Р. Н. Лебов, дослідили і документально підтвердили цю історію, до формування якої великою мірою доклалися такі видатні особи, як Едмунд Спенсер і Дейвід Г'юм.

Отже, Індія, Північна Африка, Кариби, Центральна і Південна Америка, чимало реґіонів Африки, Китай і Японія, тихоокеанський архіпелаг, Малайзія, Австралія, Нова Зеландія, Північна Америка і, певна річ, Ірландія належать до однієї групи, хоча зазвичай їх аналізують окремо. В усіх них задовго до 1870 року відбувалася боротьба або між різноманітними місцевими визвольними групами, або між самими европейськими державами. Подекуди, наприклад в Африці й Індії, обидва види боротьби проти зовнішнього панування співіснували ще до 1857 року і задовго до численних европейських конґресів з африканського питання наприкінці того сторіччя.

Мені йдеться про те, що немає значення, які межі встановлювати «високому» імперіялізмові – періоду, коли чи не кожен в Европі й Америці вірив, що служить високій цивілізаційній і комерційній меті імперії, адже протягом кількох сторіч імперіялізм як такий уже існував у формі постійного процесу заморських завоювань, пограбувань і наукових досліджень. Для

[146] Адріян IV (бл. 1100–1159), папа римський від 1154 року, родом з Англії.

індійця, ірландця чи алжирця на його землі віддавна панувала чужа влада, байдуже – ліберальна, монархічна чи революційна.

Але модерний европейський імперіялізм як тип панування над віддаленими територіями суттєво, радикально відрізнявся від усіх попередніх форм імперіялізму. Масштаб і розмах – тільки частка цієї відмінности, хоча очевидно, що ні Візантія, ні Рим, ні Атени, Багдад, Іспанія чи Португалія у XV–XVI сторіччях не контролювали аж таких великих територій, як Британія і Франція у XIX сторіччі. Суттєвіші відмінності полягали, по-перше, у тривкій довговічності владної нерівности, по-друге, в тотальній організації влади, яка не тільки реґулювала загальні обриси життя, а й упливала на життєві дрібниці. На світанку XIX сторіччя в Европі почалася індустріялізація економіки, де перед вела Англія; змінювалися феодальні й традиційні структури землеволодіння; започатковувалися нові комерційні моделі зовнішньої торгівлі, військово-морських сил та колонізаторських заселень; буржуазна революція входила у свою тріюмфальну фазу. Усі ці вдосконалення дозволили Европі й надалі панувати у своїх заморських володіннях і зробили її владу могутнішою та грізнішою. Перед початком Першої світової війни Европа й Америка так чи так колоніяльно підпорядкували більшість земної поверхні.

Ця картина склалася внаслідок багатьох причин. Ціла низка систематичних досліджень, починаючи з таких критиків імперіялізму в найзагарбнішій його фазі, як Гобсон, Роза Люксембурґ і Лєнін, звела ці причини переважно до економічних і нечітко охарактеризованих політичних процесів (у випадку Йозефа Шумпетера – ще й психологічно аґресивних). У цій книжці я розвиваю теорію, згідно з якою культура відігравала дуже важливу, навіть незамінну роль. Протягом багатьох десятиріч імперської експансії ядром европейської культури був нестримуваний і неослабний европоцентризм. Саме він накопичував досвіди, території, народи, історії, а відтак вивчав, класифікував і потверджував їх, наділивши, за Колдером, «европейських ділових людей» владою «вибудовувати ґрандіозні плани» [73]. Але понад усе европоцентризм підпорядковував їх, зводячи їхні ідентичності до істот нижчого порядку, вилучаючи їх із культури та самої ідеї білої християнської Европи. Цей культурний процес слід розглядати як неодмінний, формувальний і зміцню-

вальний контрапункт до економічної й політичної машинерії в матеріяльному центрі імперіялізму. Европоцентрична культура безжально збирала й кодифікувала все, що стосувалося неевропейського чи периферійного світу, і робила це так ретельно й докладно, що не лишила по собі майже нічого недоторканого, хіба кілька недосліджених культур і кілька незатребуваних народів та клаптів землі.

Ці погляди навряд чи сильно змінилися від доби Ренесансу. Навіть якщо нам соромно визнати, що елементи суспільства, які тривалий час уважалися проґресивними, були, з огляду на імперію, цілком реакційними, ми все одно не повинні боятися говорити про це. Передові письменники й митці, робітничий клас і жінки – групи, маргінальні на Заході – демонстрували дедалі насиченіший і палкіший ентузіястичний імперіялістичний запал у міру того, як змагання між різними европейськими державами і США набували більшої брутальности та жаги безглуздого й навіть невигідного контролю. Европоцентризмом наскрізь просякли робітничий і жіночий рухи, мистецтво аванґарду – ніхто не лишився осторонь.

Із поширенням та поглибленням імперіялізму зростав і опір у колоніях. В Европі культура, підтримавши й уможлививши глобальне накопичення, яке зібрало колонії у світову ринкову економіку, ідеологічно леґітимізувала імперію; так само в далекому імперіюмі діяльна, провокативна й виклична культура опору просувала й надихала всеохопний політичний, економічний і військовий опір. Це була культура з власною давньою традицією єдности та влади, а не просто запізніла реакція на західний імперіялізм.

В Ірландії, пише Колдер, від початку ідея винищувати ґелів, «будучи обов'язком королівської армії або здійснюючись за королівською згодою, [вважалася] патріотичною, героїчною і справедливою» [74]. Ідея расової вищости англійців міцно вкоренилася. Навіть такий гуманний поет і джентльмен, як Едмунд Спенсер, у своїй праці «Про сучасний стан Ірландії» (1596) сміливо пропонував: позаяк ірландці – це скіфи-варвари, більшість із них варто ліквідувати. Цілком природно, що повстання проти англійців почалися рано, й у XVIII сторіччі опозиція на чолі з Волфом Товном і Ґретеном, створивши свої організації, мову та правила, дістала власне обличчя. До середини сторіччя, про-

довжує Колдер, «патріотизм стає модним» [75], що вкупі з надзвичайними талантами Свіфта, Ґолдсміта і Берка дарує ірландському опорові цілком окремий, власний дискурс.

Переважно, але в жодному разі не повністю, опір імперіялізму існував у широкому контексті націоналізму. «Націоналізм» – це слово, яке все ще позначає купу недиференційованих речей, однак для мене воно досить адекватно визначає мобілізаційну силу, яка об'єднала народи зі спільною історією, релігією та мовою для опору чужій окупаційній імперії. Та попри успішне визволення багатьох територій від колоніяльних володарів чи навіть завдяки цьому, націоналізм залишається глибоко проблематичною справою. У часи демаршів проти білого господаря на чолі націоналізму часто стояли юристи, лікарі й письменники, почасти сформовані і якоюсь мірою породжені колоніяльною владою. Національна буржуазія та її спеціялізовані еліти, про які досить різко говорить Фанон, по суті, намагалася замінити колоніяльну силу новою класовою і обов'язково експлуататорською владою, яка в нових умовах дублювала б старі колоніяльні структури. В усьому постколоніяльному світі є держави, котрі породили, за словами Екбаля Ахмада [76], владні патології. Крім цього, історія, яку певний націоналізм уважає спільною для колонізатора й колонізованого, може згубно обмежувати його культурні горизонти. Зрештою, імперіялізм був спільною справою; яскрава риса його модерної форми полягала в тому, що він був (чи претендував на те, що був) просвітницьким рухом, цілком свідомо заміряючись модернізувати, розвивати, навчати й цивілізувати. В аналах шкіл, місій, університетів, наукових товариств і лікарень в Азії, Африці, Латинській Америці, Европі й Америці можна віднайти історію цього процесу, який поступово породив так звані модернізаційні тенденції імперіялістичного панування, одночасно замовчуючи його жорсткіші аспекти. Але в глибині своїй він із XIX сторіччя зберіг поділ людей на західних і тубільних.

Наприклад, у колоніяльних навчальних закладах покоління місцевої буржуазії пізнавали важливі істини з історії, науки і культури. З цього навчального процесу мільйони винесли засади модерного життя, залишаючись підпорядкованими, залежними від авторитету, який перебував деінде, тільки не в їхньому житті. Однією з цілей колоніяльної освіти було пропаґува-

ти історію Франції чи Британії, тому вона зневажала місцеву історію. Так, попри спорідненість, яка за роки продуктивної колаборації виникла між тубільцем і «білою людиною», для тубільця далекими вмістилищами Світу завжди були Англії, Франції, Німеччини чи Голандії. Зустріч джойсівського Стивена Дедалуса з його деканом-англійцем демонструє яскравий приклад людини, котра відкриває цю істину з надзвичайною силою:

> Мова, якою ми говоримо, це насамперед його мова, а вже потім моя. Як по-різному звучать слова – "дім", "Христос", "ель", "пан" – у його вустах і в моїх! Я не можу промовити чи написати ці слова, не схвилювавши душу. Його мова, така знайома і така чужа, для мене завжди буде чимось набутим. Не я створив, не я приймав її слова. Мій голос не довіряє їм. Моя душа стогне під тінню його мови [77].

Скажімо, націоналізм в Ірландії, Індії та Єгипті був закорінений у тривалій боротьбі націоналістичних партій на зразок Шин фейну[147], Конґресу[148] і Вафду[149] за місцеві права та неза-

---

[147] Радикальна антимонархістська націоналістична партія, заснована 1905 року в Ірландії.

[148] Мається на увазі Індійський національний конґрес – провідна політична партія Індії, яка очолювала боротьбу за визволення країни.

[149] Єгипетська націоналістична партія Вафд (від араб. «вафд» – делеґація) виникла після невдалої місії Заґлула-паші 1918 р. до Великої Британії з метою домогтися для Єгипту представництва на Паризькій конференції, щоб обороняти там його незалежність. Зазнавши невдачі в дипломатичних переговорах, учасники та ініціятори делеґації звернулися до власного народу, шукаючи підтримку у нього. Так 1919 року виникла сама партія. Попри неодноразові перемоги партії під керівництвом Нагас-паші на парламентських виборах, пробританські єгипетські королі (нащадки хедива Ісмаїла Фуад I (1917–1936) і Фарук (1936–1952)) перешкоджали приходу її до влади, розпускаючи парламенти та відправляючи у відставку уряди. Під час Другої світової війни запідозрений у симпатіях до держав «осі» Фарук утратив підтримку Великої Британії, яка натомість почала орієнтуватися на Вафд. Однак прихід партії до влади не приніс їй істотних дивідендів, лише корупційні скандали та розчарування. Коли група «Вільні офіцери» на чолі з полковником Насером 23 липня 1952 р. здійснила антимонархічний переворот, дискредитована партія Вафд не брала жодної участи в цій революції. Втративши перспективи, вона була розпущена тоготаки року. 1978 року лідери старого Вафду на чолі з Фуадом Сираґ аль-Дином заснували партію Новий Вафд, яка, проте, помітного успіху досі не мала.

лежність. Схожі процеси відбувалися і в інших частинах Африки й Азії. Неру, Насер, Сукарно, Н'єрере, Нкрума – пантеон Бандунґа[150] завдяки націоналістичній динаміці розрісся в усій своїй величі і стражданнях, у культурному плані втілюючись у натхненних автобіографіях, повчальних посібниках та філософських роздумах цих великих національних лідерів. У кожному класичному націоналізмі легко помітити відтінок патріярхальности: відлуння запізнень, із яким жінки й меншини здобули свої права (не кажучи вже про інші демократичні свободи), та викривлення цих прав чути й сьогодні. З класичного націоналізму постали й такі чільні твори, як «Азія та західне панування» Панікара, «Арабське пробудження» Джорджа Антоніюса та різноманітні праці доби ірландського відродження.

У націоналістичному відродженні в Ірландії й деінде існували два виразні політичні моменти: кожен зі своєю образною культурою, один немислимий без другого. Перший – задекларoване усвідомлення европейської й західної культури як імперіялізму; цей обдуманий і свідомий момент дозволив африканському, карибському, ірландському, латиноамериканському й азійському громадянинові покласти край претензіям европейської культури на те, що вона керує неевропейцем чи людиною з-поза меж метрополії та/або повчає її. За Томасом Годжкіном, першими цей крок часто робили «пророки та священики» [78], зокрема поети й провидці, такі собі різновиди «первісних бунтівників» Гобсбавма. Другий момент із яскравіше вираженим визвольним характером проявився після Другої світової війни, коли імперська місія в різних колоніяльних реґіонах, особливо в Алжирі, В'єтнамі, Палестині, Ірландії, Ґвінеї та на Кубі, дуже затяглася. Чи то індійська конституція, чи то положення панарабізму й панафриканізму, чи такі їхні вужчі форми, як ґельська мова Пірса або негритюд Сенґора, відкрили одночасно недостатність і незамінність традиційного націоналізму, але тільки на першому етапі. З цього парадоксу виникає ідея визволення, сильна нова постнаціоналістична тема, яка була імпліцитно присутня, наприклад, у працях Конолі, Ґарві, Марті, Маріятеґі, Кабрала й Дюбуа, але для свого подальшого розвитку потребу-

[150] Місто на Яві, в Індонезії, де 1955 року відбулася конференція 29 країн Азії та Африки, які, засудивши колоніялізм, виступили за мирне співіснування.

вала рушійного домішку теорії і навіть озброєних повстанських сил.

Подивімося знову на літературу першого з цих моментів, тобто антиімперіялістичного опору. Саме вищість географії радикально вирізняє антиімперіялістичну уяву. Зрештою, імперіялізм – це акт географічного насильства, який досліджує, окреслює і, кінець кінцем, підпорядковує чи не кожну місцину в світі. Для тубільця історія колоніяльного рабства ознаменована втратою свого місця, відібраного стороннім; відповідно, треба віднайти і якось відновити його географічну ідентичність. Присутність стороннього-колонізатора дозволяє повернути землю спочатку лише в уяві.

Наведу три приклади того, як складна, але сильна географічна morte main[151] імперіялізму переходить від загального до конкретного. Найзагальніший погляд демонструє Кросбі в «Екологічному імперіялізмі». Він стверджує, що приходячи будь-куди, европейці негайно починали змінювати місцеве природне середовище; вони свідомо прагнули перетворити захоплені території на подобу того, що лишилося вдома. Це був нескінченний процес: величезна кількість диких і культурних рослин, тварин, а також методів будівництва поступово перетворювали колонію на нове місце з новими хворобами й екологічними дисбалансами, викликаючи травматичні зміщення у підкорених тубільців [79]. Зміни в екології, своєю чергою, спричинили зміни в політичній системі. В очах наступних поколінь національних поетів чи провидців це відчужувало людей від автентичних традицій, способів життя і політичних організацій. Ці націоналістичні версії того, як імперіялізм відчужував землю, містили чималу частку романтичного мітотворення, але не варто применшувати масштаб реальних змін.

Другий приклад – раціоналізаторські проєкти тривалого територіяльного володіння, котрі постійно шукали шляхів, як зробити землю прибутковою, водночас об'єднавши її під зовнішньою владою. У своїй книжці «Нерівномірний розвиток» географ Ніл Сміт блискуче продемонстрував, як капіталізм історично витворив певний тип природи і простору: нерівномірно розвинений ландшафт, що поєднує бідність із багатством, ін-

[151] Залізна рука, мертвий хап (*фр.*).

дустріяльну урбанізацію з аграрним убозтвом. Кульмінація цього процесу – імперіялізм, який володіє всім простором, класифікує та перетворює його на товар під егідою метрополії. Його культурним аналогом була комерційна географія кінця XIX сторіччя, під кутом зору якої (наприклад, у працях Мекіндера і Чизголма) імперіялізм постав унаслідок «природної» плодючости або неплодючости, наявних морських шляхів, постійно диференційованих зон, територій, кліматів і народів [80]. Так досягається «універсальність капіталізму... [–] диференціяція національного простору, відповідно до територіяльного поділу праці» [81].

Слідом за Геґелем, Марксом і Лукачем, Сміт називає виробництво цього науково «природного» світу «другою» природою. В антиімперській уяві так: чужинці узурпували й використали у власних інтересах наш, домашній, периферійний простір. Отже, треба відшукати, окреслити, винайти чи відкрити «третю» природу, не первинну й доісторичну («Романтична Ірландія вмерла давно»[152], – каже Єйтс), а породжену теперішніми втратами. Цей імпульс картографічний. Його найприголомшливіші втілення – рання поезія Єйтса зі збірки «Троянда», різноманітні вірші Неруди, що окреслюють чилійський ландшафт, Сезера – про Антильські острови, Фаїза – про Пакистан[153], Дервіша – про Палестину:

Віддай мені обличчя колір
І тіла теплоту,
Очей і серця світло,
Сіль хліба і землі... Вітчизну [82].

Але – погляньмо на третій приклад – колоніяльний простір слід трансформувати так, щоб він не був чужим імперському оку. Ірландія більше за будь-яку іншу британську колонію зазнала численних метаморфоз унаслідок нескінченних проєктів колонізаційного заселення і, врешті-решт, її фактично поглину-

[152] Єйтс В. Б. Вересень 1913-го / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 87.

[153] Укр. переклади Фаїза див.: Фаїз Ахмад Фаїз. [Поезії] / Укр. пер. Віталія Коротича // Всесвіт. – 1979. – № 6. – С. 80–81.

ла Британія, згідно з Актом про унію 1801 року. Невдовзі 1824 року було створено Ірландське картографічне управління з метою англізувати назви, переокреслити земельні кордони, а відтак уможливити оцінку власности (й подальшу експропріяцію землі на користь англійських і «феодальних» родин) та назавжди підкорити населення. В управлінні працювали чи не самі англійці, що, як переконливо довела Мері Гемер, призвело до «негайного визнання ірландців некомпетентними [і]... приниження [їхніх] національних досягнень» [83]. Одна з найсильніших п'єс Браєна Фрела «Переклади» (1980) торкається нищівних наслідків діяльности цього управління для місцевого населення. «У такому процесі, – продовжує Гемер, – звичайно [вважається], що колонізований [тубілець] пасивний, що він не говорить сам за себе і не контролює власну репрезентацію, а його репрезентовано, згідно з гегемоністичним імпульсом, що конструює його яко стабільну і єдину сутність» [84]. Те, що відбулося в Ірландії, повторилося і в Бенґалії, і завдяки французам в Алжирі.

Одним із перших завдань культури опору було повернути, перейменувати та перезаселити землю. Воно потягло за собою цілу низку подальших претензій, повернень і ототожнень, що всі вони майже буквально виросли на цьому поетично сформульованому підґрунті. Відчуття землі, яку повернув її народ, також уможливило пошуки автентичности, національного коріння, природнішого за пропоноване колоніяльною історією, нового пантеону героїв і (часом) героїнь, мітів і релігій. А одночасно зі створенням цих націоналістичних начерків деколонізованої ідентичности завжди відбувається чи не надприродно інспірована, квазіалхімічна реконструкція тубільної мови.

Під цим кутом зору Єйтс особливо цікавий. Подібно до карибських і деяких африканських письменників, йому незручно, що його мова – мова колоніяльного володаря, і, звичайно, він великою мірою належить до домінантної протестантської традиції, чиї стосунки з Ірландією були, м'яко кажучи, ускладненими, якщо не суперечливими, як у його випадку. Можна завважити досить логічний поступ Єйтса від раннього ґелізму, від захоплення кельтською тематикою до пізніших систематичних мітологій, зафіксованих у програмних творах на зразок «Ego Dominus Tuus» і трактаті «Візія». Взаємонакладення ірландського націоналізму й англійської культурної спадщини, які володіли ним і надихали

його, мало створити для Єйтса неабияку напругу, і можна припустити, що саме цю невідворотну політичну й секулярну напругу він намагався розв'язати на «вищому», тобто неполітичному рівні. Глибоко ексцентричні й естетизовані історії, які вийшли з-під його пера у «Візії», та пізніші квазірелігійні вірші збільшують напругу до надмирського рівня так, ніби найкраще заволодіти Ірландією можна було над землею.

Шеймас Дін у «Кельтських відродженнях», найцікавішому і найблискучішому погляді на неземну ідею революції Єйтса, говорить, що вигадана Єйтсом давня Ірландія була «покірною його уяві, ...[але] завершує він винайденням Ірландії, непідвладної йому». Хоч би коли Єйтс намагався примирити свої окультистські погляди зі справжньою Ірландією, наприклад у «Статуях», результати завжди виходили неприродні, як справедливо відзначає Дін [85]. Ірландія Єйтса була революційною, а тому він міг використовувати її безлад як джерело надзвичайно захопливого й різкого повернення до духовних ідеалів, утрачених у надрозвиненій модерній Европі. В таких драматичних реаліях, як Великоднє повстання 1916 року[154], Єйтс також убачав розірвання циклу нескінченого, можливо, взагалі беззмістовного повернення, яке символізують чи не вічні страждання Кухуліна. Теорія Діна полягає в тому, що для Єйтса народження ірландської національної ідентичности збігається з цим розірванням циклу, хоча це народження підкреслює й підсилює у самому Єйтсі колоніялістичне британське ставлення до особливого ірландського національного характеру. Так Єйтсове повернення до містицизму й пошук прихистку у фашизмі, проникливо завважує Дін, надає особливого значення колоніяльному парадоксу. Цей парадокс прочитуємо також, скажімо, в Найполових репрезентаціях Індії: культура завдячує материнській країні своїм існуванням та почуттям «англійськости», а тоді все ж таки повертається до колонії. «Такий пошук національного характеру стає колоніяльним, бо два острови мають різну історію. Найсильніше цей пошук розквіт у поезії Єйтса» [86]. Свідомий містицизм і непослідовність Єйтса заховують у собі революційний потен-

[154] Ірландське повстання проти британців, під час якого було проголошено незалежну Ірландську республіку. Повстання придушили, частину керівників стратили.

ціял, а не застарілий націоналізм; поет, цитуючи Діна, наполягає на тому, «що Ірландія має зберегти свою культуру, будучи постійно відкритою до метафізичних питань» [87]. У світі, позбавленому через жорсткий капіталістичний тиск здатности мислити й рефлексувати, поет, який здатний відродити у свідомості поняття вічности і смерти, є справжнім бунтівником, людиною, колоніяльні обмеження якої спонукають її до неґативного ставлення до власного суспільства й «цивілізованої» модерности.

Звісно, такий цілком адорнівський погляд на скруту, в якій опинився Єйтс, дуже привабливий. Проте, здається, його підважує намагання представити Єйтса у героїчнішому світлі, ніж це дозволяє суто політичне прочитання, та виправдати його неприйнятну й нестерпну реакційну політичну позицію – відвертий фашизм, марення добрими старими будинками й родинами, недоладні окультистські екскурси, – інтерпретуючи її як зразок «неґативної діялектики» Адорно. Уточню, правильніше буде розглядати Єйтса як особливий приклад тубільницького феномену, який розквітнув усюди (наприклад, негритюд) як наслідок колоніяльної зустрічі.

Фізичні, географічні зв'язки між Англією й Ірландією справді тісніші, ніж між Англією й Індією або між Францією й Алжиром або Сенеґалом. Однак у всіх випадках в основі цих зв'язків лежать імперські стосунки. Ірландці ніколи не стануть англійцями, як і камбоджійці чи алжирці – французами. На мою думку, це стосується будь-яких колоніяльних стосунків, адже найперший їхній принцип – неодмінне дотримання чіткого й абсолютного ієрархічного розмежування між правителем і підданцем, незалежно від кольору шкіри останнього. На жаль, тубільництво надає цьому розмежуванню нової сили, навіть коли переглядає статус слабшого чи підлеглого партнера. Він також часто народжував переконливі, але демагогічні твердження про те, що тубільне минуле, наратив або сучасність існують поза земним часом як таким. Для прикладу можна взяти такі явища, як негритюд Сенґора, растафаріянський рух[155], очолюваний Ґарві рух американсь-

[155] Рух на Карибах, інспірований пророцтвами Маркуса Ґарві. Його послідовники очікують другого пришестя темношкірого Христа, вбачаючи його в етиопському імператорові Ґайле Селасіе I, який до коронації звався принцем Раста-Фараєм (звідси й назва руху).

ких негрів за повернення до Африки або перевідкриття різноманітних чистих доколоніяльних ісламських сутностей.

Навіть якщо не брати до уваги величезне обурення, заховане в тубільництві (приміром, в опублікованому 1978 року впливовому іранському трактаті «Окцидентоз» Джелаля Алі Ахмада, котрий звинувачує Захід у всіх гріхах світу), існує дві підстави його заперечувати чи принаймні переосмислювати. Стверджувати слідом за Діном, що тубільництво хоч і непослідовне, але героїчно революційне у своєму відкиданні політики й історії, означає, як на мене, пристати на тубільницьку позицію, так ніби це одинока можливість для націоналістичного опору й деколонізації. Хоча руйнівний ефект тубільництва очевидний: прийняти його – це прийняти наслідки імперіялізму, расовий, релігійний і політичний поділ, нав'язаний імперіялізмом. Віддати історичний світ метафізиці сутностей на зразок негритюду, ірландськости, ісламу чи католицизму означає залишити історію на поталу ідеям, здатним налаштувати людей один проти одного. Це нерідко призводило до подоби міленаризму, якщо рух мав масовий характер, або переростало в маленьке приватне безумство чи в бездумне прийняття стереотипів, мітів, ворожости й традицій, спровокованих імперіялізмом. Навряд чи великі рухи опору ставили собі саме такі цілі.

Для глибшого розуміння цієї проблеми варто подивитися на її аналізу в африканському контексті: на нищівну критику Воле Шоїнкою поняття негритюду, опубліковану 1976 року. Шоїнка зазначає, що концепція негритюду – це друга, підпорядкована половина опозиції «европейське–африканське», яка «прийняла діялектичну структуру европейських ідеологічних протистоянь, увібравши в себе складники її расистського силогізму» [88]. Саме тому европейці мають аналітичний склад розуму, а африканці «нездатні до аналітичної думки». Отже, на відміну від европейця, «африканець не є високорозвиненою істотою». Згідно з Шоїнкою, в результаті

> негритюд сам заманив себе в пастку переважно захисної ролі, попри різкі акценти, гіперболізований синтаксис і аґресивну стратегію... Негритюд залишився в межах уже встановленої системи европоцентричної інтелектуальної аналізи людини та суспільства, намагаючись перевизначити африканця і його суспільство в цих термінах, які претендували на об'єктивність [89].

Залишається розв'язати парадокс, сформульований самим Шоїнкою (з думкою про Фанона): захоплення негром – така сама «хвороба», як і ненависть до нього. І хоч оминути войовничі й стверджувальні ранні стадії розвитку тубільницької ідентичности неможливо (їх конче треба пережити: скажімо, рання поезія Єйтса стосується не тільки Ірландії, а й ірландськости), рух далі багато обіцяє замість застрягнути на емоційній насолоді від прославлення власної ідентичности. Передусім можна відкрити світ, який не складається з сутностей, які воюють між собою. По-друге, у цьому світі можливий універсалізм, який не є примусовим і обмеженим і який не зводить людину до тільки однієї ідентичности, стверджуючи, що всі ірландці – це лише ірландці, індійці – лише індійці, африканці – лише африканці й далі ad nauseam[156]. По-третє, і це найважливіше, вихід за межі тубільництва не означає відмову від національности, однак передбачає розуміння, що локальна ідентичність не є повною й вичерпною, а тому не прагне замкнути себе у власній сфері з певними церемоніями приналежности, невіддільним шовінізмом та обмежувальним почуттям безпеки.

Національність, націоналізм, тубільництво – як на мене, ця послідовність дедалі більше обмежувальна. У країнах на зразок Алжиру й Кенії бачимо героїчний опір спільноти, який почасти виріс із колоніяльних надуживань і призводить до тривалого збройного й культурного конфлікту з імперською владою, своєю чергою, відкриваючи дорогу однопартійній державі з диктаторським режимом, а у випадку Алжиру – з непримиренною опозицією ісламських фундаменталістів. Виснажливий деспотизм режиму Мої в Кенії навряд чи можна вважати завершенням визвольних тенденцій повстання Мау Мау[157]. Жодної трансформації соціяльної свідомости, лише приголомшливу патологію влади бачимо і на Філіпінах, і в Індонезії, Пакистані, Заїрі, Мароко, Ірані.

У кожному разі тубільництво – це не одинока альтернатива. Існує багатше й розмаїтіше бачення світу, в якому і далі є законсервований у різних формах імперіялізм (наприклад, у сього-

[156] До відрази (*лат.*).

[157] Африканський войовничий націоналістичний рух, який виник у Кенії в 1950-х роках.

денній полярності Півночі й Півдня), а заразом існують і стосунки домінування, однак можливості для визволення лишаються відкритими. Хоча перед його смертю 1939 року вже існувала Вільна Ірландська Держава, Єйтс частково поділяв цю альтернативну позицію, про що свідчать його анархічно тривожні пізні поезії, де звучать і антибританські настрої, і гнів, і радість. На цьому етапі новою альтернативою стає не націоналістична незалежність, а визволення, в самій природі якого закладена, за словами Фанона, трансформація соціяльної свідомости за межі свідомости національної [90].

Під цим кутом зору непослідовність і містицизм Єйтса, в які він поступово впадає у 1920-х роках, його заперечення політики та зухвалу, а то й знадливу підтримку фашизму (чи авторитаризму італійського або південноамериканського штибу) не можна відкидати чи надто швидко діялектизувати в неґативний утопічний метод. Адже існує небезпека досить легко знайти відповідне місце цим неприйнятним поглядам Єйтса і розкритикувати їх, так і не побачивши в ньому поета деколонізації.

Цей шлях за межі тубільництва виникає в кульмінації «Щоденника повернення...» Сезера[158]. Поет розуміє, що після того, як він перевідкрив і пережив своє минуле, відновив для себе пристрасті, страхи та обставини власної історії вже по-новому, як чорний, після того, як відчув гнів і позбувся його, як визнав і прийняв:

Я приймаю... приймаю... цілком, беззастережно
мою расу, яку не очистити жодним гісопом, змішаним з ліліями,
мою расу, геть заплямовану
мою расу – зрілий виноград для п'яних ніг [91]

– після всього цього сила й життя навалюються на нього, «як бик», і він починає розуміти:

неправда, що справа людини закінчена
і що нема причин лишатись на землі
що ми паразитуємо на світі
і що достатньо лиш ступати йому вслід

[158] Укр. переклад див.: Сезер Еме. Щоденник повернення в рідний край. Уривок з поеми / Пер. із фр. Михайло Москаленко // Всесвіт. – 1988. – № 11. – С. 10–13.

коли робота тільки почалася
людина ще повинна подолати всі заборони
поховані у тайниках її завзяття й жодна раса не має
монополії на красу, на розум і на силу
місце для кожного із нас знайдеться на зустрічі
переможців, й тепер ми знаємо, що сонце обертається
навколо
нашої землі, освітлюючи лиш ту ділянку, на яку
вказала наша воля, і що кожна зірка падає
із неба на землю за нашою всесильною командою [92].

Вражають рядки: «людина ще повинна подолати всі заборони / поховані у тайниках її завзяття» та «сонце..., / освітлюючи лиш ту ділянку, на яку / вказала наша воля». Ви не піддаєтеся суворим заборонам самообмежень, пов'язаних із расою, історичним моментом чи середовищем, а навпаки, проходите через них до свіжого й розширеного розуміння «зустрічі переможців», яка безперечно більша за вашу Ірландію, Мартиніку чи Пакистан.

Я не збираюся протиставляти Сезера (чи Шеймаса Діна) Єйтсу, а просто тісніше пов'язати провідну тему у творчості Єйтса з поезією деколонізації й опору та з історичними альтернативами тубільницькому глухому кутові. Єйтс багато в чому схожий на інших поетів, які протистоять імперіялізмові: він наполягає на новому наративі для свого народу, лютує через англійські плани поділу Ірландії (і захоплюється її цілісністю), відзначає й прославляє насильство, з яким приходить новий порядок, і химерно вплітає в націоналістичний антураж відданість і зраду. Прямий зв'язок Єйтса з Парнелом та О'Лірі, Ебі-театром[159] і Великоднім повстанням додає його поезії того, що Р. П. Блекмур, услід за Юнґом, називає «жахливою невизначеністю безпосереднього досвіду» [93]. Твори Єйтса початку 1920-х років

[159] Дублінський театр, створений 1904 р. у результаті злиття трьох течій: по-перше, Ірландського літературного театру, що був заснований 1899 р. В. Б. Єйтсом, Едвардом Мартином [Martyn] та Ізабелою Авґустою [Augusta] і не здобув успіху у глядачів; по-друге, ірландських акторів і режисерів братів Френсиса Джона та Вільяма Джорджа Феїв [Fay]; по-третє, фінансової підтримки Анні Елізабет Фредерики Горнімен [Horniman] – англійської театральної антрепренерки, котра якийсь час добровільно працювала секретаркою В. Б. Єйтса. Театр, відтак, був тісно пов'язаний із письменниками «кельтського відродження» і більш-менш постійно ставить п'єси аж до сьогодні.

надзвичайно нагадують затяті й двозначні палестинські поезії Дервіша[160], написані на півсторіччя пізніше: зображенням насилля, приголомшливих раптовостей і несподіванок історичних подій, політики й поезії в протистоянні насильству й зброї (див. його чудовий вірш «Троянда і словник») [94], пошуками спочинку після того, як перейдено останній кордон, перетнуто останнє небо. «Де й дівся кентавр, священна твар, – говорить Єйтс, – є сонця пекучі коси»[161].

Читаючи прекрасні вірші кульмінаційного періоду після Великоднього повстання 1916 року – «Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий», «Великдень 1916-го» чи «Вересень 1913-го», – відчуваєш не тільки розчарування в житті, яким керують «брудна шухляда» чи насильство на дорогах і буйство коней, «замиряння ласиць по норах»[162] або ритуали так званої «поезії кривавої жертви», а й страшну нову красу, що змінює старий політичний і етичний краєвид. Як і всі поети деколонізації, Єйтс намагається окреслити контури уявленої чи ідеальної спільноти, котра викристалізовується не лише через самоусвідомлення, а й через пізнання свого ворога. Тут доречно згадати «уявлену спільноту» за умови, що ми не прийматимемо помилкову лінійну періодизацію Бенедикта Андерсона. В культурних дискурсах деколонізації побутує багато мов, історій і форм. Барбара Гарлов у «Літературі опору» продемонструвала, що нестабільність часу, який народ і його лідери змушені постійно наздоганяти, – це тема, присутня в усіх жанрах: духовних автобіографіях, протестній поезії, тюремних мемуарах, повчальних визвольних драмах. Зміни Єйтсової оцінки власних великих циклів, а також природній зв'язок у його поезії розмовної й офіційної мови, народної казки й наукового стилю сприяють цій нестабільності. Стурбованість тим, що Т. С. Еліот називав «прихованими хода-

[160] Укр. переклади Дервіша див.: Всесвіт. – 1984. – № 6. – С. 76–77; Літературна Україна. – 1983. – 14 липня; Літературна Україна. – 1970. – 27 березня.

[161] Єйтс Вільям Батлер. Рядки, написані в зажурі / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 107.

[162] Укр. переклад див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 87 («Вересень 1913-го»), с. 152 («Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий»).

ми-переходами, хитромудрими коридорами»[163] історії – помилковими поворотами, збігами, безглуздим повторенням, подекуди величними моментами, – дарує Єйтсу і всім поетам та інтелектуалам деколонізації (Тагору[164], Сенгору, Сезеру) суворий войовничий тон, героїзм і гнітючу постійність «невибавного таїнства ясел»[165]. Так письменник виростає зі свого національного середовища і набуває універсального значення.

У першому томі своїх мемуарів Пабло Неруда згадує про конґрес письменників у Мадриді, проведений 1937 року на захист Республіки. «Безцінні відповіді» на запрошення «надходили з усіх усюд. Одна була від Єйтса, ірландського національного поета, інша – від Сельми Лаґерльоф, видатної шведської письменниці. Вони обоє були надто старі, аби приїхати до Мадрида, який був в облозі, який постійно бомбили, однак піднялися на захист Іспанської республіки» [95]. Неруда не бачив жодних проблем у тому, щоб уважати себе поетом, який бореться одночасно з унутрішнім колоніялізмом у Чилі і зовнішнім імперіялізмом у всій Латинській Америці. Так само, на мою думку, ми повинні розглядати Єйтса – як ірландського поета з більшим, ніж суто локальне ірландське, значенням. Неруда прийняв його як національного поета, котрий представляє ірландську націю у її війні проти тиранії, і, за словами Неруди, Єйтс відгукнувся на цей безперечно антифашистський заклик, попри його часто згадувану прихильність до европейського фашизму.

---

[163] Еліот Томас Стернз. Ґеронтіон / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 55.

[164] Укр. переклади Тагора див.: Тагор Р. Місячний серп. – К., 1918. – 63 с.; Тагор Р. Садовник. Ліричні поезії. – К., 1918. – 96 с.; Всесвіт. – 1958. – № 3; Всесвіт. – 1960. – № 10; Тагор Р. Поезії. – К., 1962; Всесвіт. – 1963. – № 1; Тагор Р. Світло й тіні. – К., 1966. – 122 с.; Тагор Р. Оповідання. – К., 1972. – 151 с.; Всесвіт. – 1976. – № 11; Всесвіт. – 1978. – № 12; Тагор Р. Поезії. – К., 1981. – 208 с.; Всесвіт. – 1983. – № 10; Всесвіт. – 1987. – № 8; Тагор Р. Вибрані твори: Оповідання, поезії, п'єси. – К.: «Дніпро», 1997. – 637 с.; Тагор Р. Садівничий: Поезії та драма / Пер. з бенгальської Леся Танюка. – К.: «Дніпро», 2001. – 192 с.

[165] Єйтс Вільям Батлер. Волхви / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 97.

Схожість заслужено відомої поеми Неруди «Народ» (зі збірки «Необмежені повноваження») та «Рибалки» Єйтса вражає: в обох творах центральний герой – безіменна людина з народу, яка у своїй силі й самотності є мовчазним образом народу, і це надихає поета в його творчості.

Єйтс:

Щодня у зморшки лиця,
Мальованого у мріях
Негордого мудреця
Я, повен надії, вдивлявся,
Щоб риси його прості
Для народу свого списати
Та для реальності… [96]

Неруда:

Я знав ту людину і коли зміг,
коли були уже в мене очі на лиці,
коли був уже в мене голос у роті,
я знайшов його серед могил і сказав йому,
стискуючи одну руку, яка не була ще тліном:

«Всі щезнуть – ти залишишся жити.
Ти життя запалив.
Ти зробив те, що є твоїм».

Тому хай ніхто і не ображається,
коли здається їм, що сам я – я не сам,
я ні з ким, а кажу для всіх:

Хтось-то мене слухає, і вони цього не знають,
але ті, про яких я співаю і які знають про це,
продовжують народжуватись і заповнюють світ [97].

Поетичне покликання постає з угоди, укладеної між народом і поетом; звідси й сила, що змушувала обох митців творити справжню поезію, сила, якою їх надихали їхні персонажі.

У цьому місці ланцюг не переривається. В «Обов'язку поета» Неруда стверджує: «крізь мене свобода й море / відгукнуться на поклики замкнутого серця»; а Єйтс у «Вежі» описує, як він звільняє уяву «та й приклика[є] образи з руїн / і спомини прадавніх древ, вершин» [98]. Позаяк ці напучування й про-

яви експансивности звучать у ситуації домінування, їх можна пов'язати з наративом визволення, незабутньо змальованим Фаноном у «Злидарях землі цієї». Адже попри те, що поділи й розмежування, запроваджені колоніяльним порядком, поглиблюють поневолення населення, призводячи до стану гнітючого ступору, «нові віддушини... створюють цілі для насилля колонізованих народів» [99]. Фанон згадує про декларації прав, наполягання на свободі слова та вимоги профспілок. А пізніше починає розгортатися зовсім нова історія: революційний клас активістів, вихідців із міської бідноти, вигнанців, злочинців та декласованих, іде на село, де згодом формує осередки озброєних бійців, які повертаються до міста, щоб завершити повстання.

Надзвичайна сила твору Фанона в тому, що він складає неявний контрнаратив до реальної сили колоніяльного режиму, який, за телеологією Фанонового наративу, безумовно зазнає поразки. Від Єйтса Фанон відрізняється тим, що його теоретичний і можливо навіть метафізичний наратив антиімперіялістичної деколонізації сповнений визвольних акцентів та інтонацій. І це не просто тубільна захисна реакція, головна проблема якої (на думку Шоїнки) в тому, що вона імпліцитно приймає засадничу опозицію европейського й неевропейського і не виходить за її межі. Дискурс Фанона – це дискурс очікуваного тріюмфу, визволення, яким позначена друга стадія деколонізації. У ранніх творах Єйтса, навпаки, звучать націоналістичні нотки, вони зупинилися перед межею, яку не в змозі перетнути. І хоча Єйтс виходить на шлях, спільний з іншими поетами деколонізації, наприклад з Нерудою і Дервішем, він не в силі пройти його до кінця. Можливо, вони спроможні піти ще далі, ніж він. Принаймні слід визнати, що його поезія містила начерки визвольного й утопічного революціонізму, згодом викривленого і навіть перекресленого його реакційною політичною позицією.

Сьогодні Єйтса часто цитують як поета, який застерігав від націоналістичних крайностей. Без посилання його цитує, наприклад, Ґері Сик у книжці «Все руйнується» – про врегулювання іранської кризи заручників 1979–1981 років адміністрацією Картера [100]. Покійний Джеймс Маркгем, кореспондент «The New York Times» у Бейруті в 1975–77 роках, навів ті самі рядки з «Другого пришестя» у статті про початок ліванської громадянської війни 1975 року. «Все розпадається; центр не три-

має» – одна цитата; друга – «Переконання де й поділись у найкращих, / Найгірші ж лютого завзяття повні»[166]. І Сик, і Маркгем пишуть як американські ліберали, занепокоєні революційним сплеском у «третьому світі», який колись стримувала західна влада. Їхнє звертання до Єйтса турбує: мовляв, залишайтеся на своєму місці, інакше ви приречені на безумство, яке не зможете контролювати. Ні Сик, ні Маркгем не пояснюють, як у гарячій колоніяльній ситуації колонізовані повинні триматися центру, але припускають, що Єйтс будь-що виступив би проти анархії громадянської війни. Їм ніби ніколи не спадало на думку, що безлад нагадує передусім колоніяльну інтервенцію. Про це говорив 1959 року Чинуа Ачебе у своєму великому романі «Все розпадається» [101].

Суть у тому, що Єйтс справляє найсильніше враження, коли уявляє і представляє саме цей момент. Тут варто пригадати, що «англо-ірландський конфлікт», яким пронизано весь поетичний доробок Єйтса, був «моделлю визвольних воєн двадцятого сторіччя» [102]. Його найкращі деколонізаційні твори – про зародження насилля чи насильницьке народження змін, моментів, коли, як у «Леді і лебеді», перед його колоніяльними очима засліпливо спалахує одночасно зґвалтування дівчини й питання «Урвала знань його й снаги до того / Як збайдужілий дзьоб її пустив?» [103] Єйтс ставить себе в ситуацію, коли насильницький характер змін незаперечний, але результати цього насилля волають про очевидну, хоч і не завжди достатньо обґрунтовану причину. Найбільша тема у творчості Єйтса, кульмінацією якої є збірка «Вежа» (1928), – як узгодити неминуче насилля колоніяльного конфлікту зі щоденною політикою безупинної національної боротьби і як сполучити владу різноманітних супротивних партій з дискурсом розуму, переконання, організації і з вимогами поезії. Наскільки я знаю, пророче передчуття Єйтса, що на якомусь етапі насилля не впорається з поставленою метою і тоді слід задіювати стратегії політики й арґументів, – у де-

[166] Єйтс Вільям Батлер. Друге пришестя / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 134. Альтернативний переклад Максима Стріхи: «Зв'язки розпались, не трима осердя» та «Чеснота нерішуча, зло ж тим часом / Сповняється рішучости та сили» (Там само. – С. 599).

колонізаційному контексті перший серйозний сиґнал про потребу врівноважити насильницьку силу негайним політичним і організаційним процесом. Слова Фанона: захоплення влади не вивершує процесу визволення (хоча «зазнає й мудрець напруги / від подібности наруги...») [104] – прозвучать майже через півсторіччя. Ні Єйтс, ні Фанон не пропонують рецептів переходу від завершення деколонізації до періоду, коли новий політичний порядок досягне моральної гегемонії, і це симптоматично для труднощів, які переживають сьогодні мільйони людей.

Вражає те, що хоч ірландське визволення тривало довше за будь-яку іншу таку боротьбу, його часто розглядають поза імперським чи націоналістичним контекстом, сприймаючи як відхилення від шляху розвитку британських володінь. Однак факти рішуче доводять протилежне. Від моменту появи 1596 року трактату про Ірландію Спенсера ціла традиція британської й европейської думки розглядала ірландців як окремий нижчий народ, зазвичай невиправно варварський, часто схильний до злочинних дій і примітивний. Упродовж щонайменше останніх двох сторіч ірландський націоналізм позначений міжусобною боротьбою, у яку вплутані земельне питання, церква, характер партій і лідерів. Але рух був спробою повернути контроль над землею, на якій, згідно з декларацією 1916 року, що засновує Ірландську республіку, «право народу Ірландії володіти Ірландією і вільно керувати її долею суверенне й невіддільне» [105].

І Єйтс невіддільний від цього пошуку. Незалежно від своєї дивовижної геніяльности він, як сказав Томас Фленеґен, доклався «по-ірландськи і, звичайно, у винятково сильний і переконливий спосіб [до] процесу одночасного абстрагування й оречевлення, який, попри будь-яку логіку, є серцем націоналізму» [106]. До цього долучилися також кілька поколінь менш знаних письменників, котрі формулювали ірландську ідентичність, виражаючи її через землю, кельтське походження, збільшення націоналістичного досвіду й кількости лідерів (Волф Товн, Конолі, Джон Мітчел, Айзек Бат, О'Конел, Товариство об'єднаних ірландців[167],

[167] Таємна ірландська політична організація, заснована 1791 року в Белфасті, виступала за свободу для католиків і парламентську реформу. Натхненне Великою французькою революцією Товариство організувало 1798 року повстання проти британської влади. Французький флот, який ішов на допомо-

рух Гоум-рул[168] тощо) та власне національну літературу [107]. Літературний націоналізм так само має багато попередників: Томас Мур, ранні літературні історики на зразок абата МакҐоґена і Сем'юела Ферґюсона, Джеймс Кларенс Менґен, рух «Молода Ірландія»[169], Стендиш О'Ґрейді. Поетичні, драматичні й наукові твори сучасної «Філд Дей Компані» (Шеймас Гіні[170], Браєн Фрел, Шеймас Дін, Том Полін)[171] та праці істориків літератури Деклана Кайберда і В. Дж. МакКормека блискуче переосмислюють ці «відродження» ірландського національного досвіду й дарують націоналізмові нові форми вербального вираження [108].

І в ранній, і в пізнішій творчості Єйтса звучать провідні теми: проблема забезпечення союзу знання з владою та проблема розуміння насилля. Цікаво, що вони також присутні у більш-менш одночасному Єйтсу доробку Ґрамші, котрий, щоправда, береть-

---

гу ірландцям, перехопили британці. Керівників повстання було арештовано й страчено, ірландський парламент розпущено і накладено обмеження на автономію країни. Жорстокі репресії з боку Британії звели нанівець зусилля відродити Товариство 1803 року.

[168] Рух за внутрішню автономію Ірландії у складі Британської імперії, який у 1870-х роках започаткували Айзек Бат, Чарлз Стюарт Парнел та Джон Редмонд.

[169] «Молода Ірландія», або «Оранжева молода Ірландія» (за головним кольором ірландських протестантів) – ірландський націоналістичний рух, постав навколо тижневика «Нація» [Nation] й існував у 1840-х роках. На хвилі «весни народів» та «картопляного голоду» 1845–1849 років, який переполовинив ірландське населення, рух заснував Ірландську конфедерацію і в липні 1848 року намагався підняти антибританське збройне повстання. Однак лідерові руху Вільяму Сміту О'Браєну вдалося залучити тільки 50 осіб, через що повстання зневажливо прозвали «битвою на капустяній грядці вдови МакКормек» (вирішальною невдачею О'Браєна була спроба захопити загін поліції, який засів у будинку вдови МакКормек біля Белінґері [Ballingarry]). Повстання було легко придушене, а рух розпався.

[170] Укр. переклади див.: Гіні Шеймас. Зникнення острова; Ліхтарик глоду: [Вірші] / З англ. пер. Михайло Москаленко // Всесвіт. – 1997. – № 1; Гіні Шеймас. Подорож; Чаклун: [Вірші] / З англ пер. Віктор Коптілов // Всесвіт. – 1980. – № 2.

[171] «Філд Дей Компані» – ревізіоністська культурно-мистецька група, заснована Браєном Фрелом й актором Стивеном Рі навколо театру «Філд Дей», до якої входять також Шеймас Дін, Шеймас Гіні і Томас Полін. Головна мета групи – пробудження культурної свідомости та подолання суспільно-політичної апатії в Північній Ірландії.

ся за них і аналізує в іншому контексті. В умовах колоніяльної Ірландії, схоже, саме Єйтсу найкраще вдається знову й знову порушувати ці питання в провокативному полі, використовуючи власну поезію, за словами Блекмура, як метод проблематизації [109]. У своїх великих підсумкових віршах – «Серед школярів», «Вежа», «Молитва за мою доньку», «Під Бен-Булбеном» та «Звірі покидають цирк» – він іде ще далі. Це вірші про походження і, звичайно, про висновки: розказуючи й переказуючи історію свого життя від перших націоналістичних заворушень до статусу сенатора, який походжає класною кімнатою і розмірковує про роль Леди в усьому їхньому минулому, чи до ролі люблячого батька, який думає про свою дитину, чи старого митця, який намагається досягти безстороннього погляду на речі, чи, зрештою, досвідченого майстра, який важко переживає втрату (зраду) своїх сил, Єйтс поетично реконструює власне життя як національне життя в мініятюрі.

Ці вірші перевертають спрощене і образливе змалювання ірландської дійсности, на яке, згідно з науковою розвідкою Йозефа Леерсена «Простий ірландець і Фіор-Ґел», протягом восьми сторіч приречені були ірландці під пером англійських письменників, відкидаючи аісторичні назви на зразок «картоплеїдів», «болотників»[172] чи «халупників» [110]. Поезія Єйтса об'єднує його народ із власною історією; поет, який виступає то як батько, то як «смішний дідусь»[173], то як син і чоловік, наполягає на тому, що наратив і насиченість його особистого досвіду еквівалентні досвідові його народу. Прикінцеві строфи вірша «Серед школярів» указують на те, що Єйтс нагадував своєму читачеві: історія й нація невіддільні, як невіддільні танцівник і танок.

Драма досягнень Єйтса у відновленні забороненої історії та її зв'язку з нацією стає очевидною, коли Фанон описує ситуацію, яку мав подолати Єйтс: «Колоніялізму мало просто утри-

---

[172] Англійською «болото» [bog] має ще друге, зневажливе значення – «сортир».

[173] Див.: Єйтс Вільям Батлер. Серед школярів / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 160. Дослівно поет називає себе «шістдесятилітнім усміхненим публічним дідусем».

мувати народ у своїх лещатах і спустошувати його розум, вилучаючи звідти всі форми й зміст. За дещо викривленою логікою він звертається до минулого цього народу і спотворює, нівечить та руйнує його» [111]. Не втративши безпосередности особистого досвіду і властивостей досвіду народного, Єйтс піднімається до рівня національного архетипу. А його безпомильний вибір родовідних фабул і персонажів свідчить про інший аспект колоніялізму, виокремлений Фаноном, – про здатність відокремлювати індивіда від його власного підсвідомого життя, руйнуючи засадничі риси національної ідентичности.

> Отже, на підсвідомому рівні колоніялізм не прагнув, аби тубільці бачили в ньому ніжну матір, яка любить своє дитя й захищає його від ворожого оточення, а радше матір, яка постійно стримує свого від народження зіпсованого нащадка від самогубства та від вивільнення його згубних інстинктів. Колоніяльна мати захищає своє немовля від нього самого, від його его, фізіології, біології і його власного нещастя, яке складає його суть.
> У такій ситуації вимоги тубільного інтелектуала [й поета] не розкіш, а неминучий крок у будь-якій послідовній програмі. Тубільний інтелектуал, який береться за зброю, щоби довести легітимність своєї нації, і готовий оголитися, щоб дослідити історію свого тіла, зобов'язаний розітнути серце свого народу [112].

Не дивно, що Єйтс закликав ірландських поетів:

> Зневажати – зловороже,
> Що подерлось вгору нині
> По безпам'ятства драбині:
> Ниці голови й серця
> Мчать до ницого кінця… [113]

Блекмур стверджує, що Єйтс, урешті-решт, витворив не індивідів, а типи, «нездатні виборсатися з абстракцій, які їх народили» [114]. Його слова будуть справедливими, якщо зігнорувати деколонізацію та її підґрунтя в історії ірландського поневолення, як це він звично робить: його інтерпретації майстерні, але аісторичні. Якщо зважати на колоніяльну дійсність, то отримуєш розуміння й досвід, а не просто «алегоричний симулякр, збовтаний з дією» [115].

Ціла Єйтсова система циклів та кіл набуває важливости тільки як символ його спроб ухопити далеку, але впорядковану ре-

альність у пошуках сховку від неспокою свого безпосереднього досвіду. Коли у «візантійських віршах»[174] він просить: «...Заберіте [мене] / У вічности химерні лабіринти!»[175] – ще очевиднішою стає його потреба перепочити від віку і того, що пізніше він назве «борсанням мухи у патоці»[176]. Адже важко читати більшість його поезій і не відчувати, що він використав Свіфтові спустошливу злість і геній, щоби зменшити тягар ірландських колоніяльних лих. Єйтс так і не зміг уявити цілковите політичне визволення, хоча був дуже близький до цього, однак подарував нам надзвичайно важливі міжнародні здобутки в культурній деколонізації.

4. «Подорож у» та поява опозиції

Ірландський досвід та інші колоніяльні історії з різних частин сучасного світу свідчать про нове явище – поступовий відхід та екстраполяцію від Европи й Заходу. Я не стверджую, що участь у цій трансформації беруть лише тубільні письменники, але цей процес найрезультативніше починається на периферії, далеко від центру, а тоді поступово проникає на Захід і вимагає визнання.

Ще тридцять років тому тільки окремі европейські й американські університети допускали у свої навчальні плани африканську літературу. Сьогодні ж великий інтерес викликають твори Бесі Гед, Алекса Ла Ґуми[177], Воле Шоїнки, Надин Ґордимер, Дж. М. Кутзее – література з незалежним поглядом на африканський досвід. Так само навіть найпобіжніший огляд африканської історії, політики й філософії не може більше іґнорувати доробок Анти Діопа, Полена Гунтонджі, В. І. Мудим-

---

[174] Ідеться про вірші «Плавання до Візантії» (1928) та «Візантія» (1933).

[175] Єйтс Вільям Батлер. Плавання до Візантії / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 139.

[176] Єйтс Вільям Батлер. Ego Dominus Tuus / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 113.

[177] Укр. переклади див.: Ла Гума Алекс. Засланець: Оповідання / З англ. пер. Наталя Биховець // Всесвіт. – 1975. – № 10; Ла Гума Алекс. Кава у дорозі: Оповідання / З англ. пер. Юрій Лимар // Всесвіт. – 1974. – № 6.

бе, Алі Мазруї. Ці твори справді оточені атмосферою полемічности, але тільки тому, що африканську літературу завжди розглядають яко закорінену в політичному контексті, одним із найважливіших аспектів якого, без сумніву, є історія імперіялізму та опору йому. Це не означає, що африканська культура менш культурна за, скажімо, французьку чи британську, а лише свідчить про те, що обійти увагою політичний бік африканської культури набагато важче. «Африка» все ще залишається предметом суперечок. Це очевидно, коли спостерегти те, що її науковців, як і дослідників Близького Сходу, ділять на категорії, породжені давньою імперіялістичною політикою: «поборники визволення», «противники апартеїду» тощо. Отже, низка альянсів або інтелектуальних формацій сполучає працю англійця Безила Дейвідсона та політичну діяльність Амілкара Кабрала, витворюючи, наприклад, опозиційну й незалежну інтелектуальну діяльність.

Проте багато складників головних культурних формацій Заходу, одним із яких є ця «периферійна» діяльність, були історично прихованими в консолідаційному імперіялістичному баченні або воно їх приховувало. Це нагадує Мопасана, котрий щодня обідав на Ейфелевій вежі, бо то було одиноке місце в Парижі, звідки він не бачив цю крикливу конструкцію. Дотепер більшість досліджень европейської культурної історії майже не помічають імперій, а видатних письменників розглядають, ніби вони існували геть осторонь від усього цього. Тому сучасний науковець і критик сприймають їх машинально, не зауважуючи їхні імперські ставлення й референції разом із їхньою авторитарною центральністю.

Слід повторити, що незалежно від того, наскільки абсолютним видається домінування якоїсь ідеології чи соціяльної системи, завжди повинні існувати фраґменти соціяльного досвіду, неохоплені ним і непідконтрольні йому. З цих фрагментів незрідка постає опозиція – самосвідома й діялектична водночас. Це не так складно, як здається. Опозиція панівній структурі виростає з чіткого, може, навіть войовничого усвідомлення індивідами чи групами, які перебувають у межах структури або поза нею, що, наприклад, певні її політичні заходи хибні. Згідно з провідними дослідженнями Ґордона К. Льюїса («Рабство, імперіялізм і свобода») і Робіна Блекберна («Повалення ко-

лоніяльного рабства в 1776–1848 роках») [116], надзвичайний сплав метрополійних діячів і рухів – міленаріїв, будителів, доброчинників, політичних радикалів, цинічних плантаторів та обачних політиків – посприяв занепаду й припиненню работоргівлі у 1840-х роках. Спростовуючи цілісність незаперечного британського колоніяльного інтересу, який Гановерці безпосередньо успадковували аж до королеви Вікторії, історичні дослідження, які можна назвати ревізіоністськими чи опозиційними, виявили конкурентність різноманітних інтересів. Такі науковці, як Льюїс, Блекберн, Безил Дейвідсон, Теренс Рейнджер, Е. П. Томпсон та інші, базували свої праці на парадигмі, створеній культурним і політичним опором у межах імперіялізму. Так британські історики, наприклад колоніяльної Індії та Африки, почали писати опозиційні історії цих територій у співчутливому союзі з місцевими культурними й політичними силами, які вважалися націоналістичними й антиімперіялістичними. Як зазначає Томас Годжкін, ці інтелектуали, пояснивши виникнення й подальші наслідки імперіялізму, намагалися показати, «як можна знищити або змінити всю цю систему стосунків і похідних від них ставлень» [117].

Тепер треба швидкома розмежувати антиколоніялізм і антиімперіялізм. Принаймні з середини XVIII сторіччя в Европі тривали бурхливі дебати про переваги й шкоди від утримання колоній. Ще раніше Бартоломе де Лас Касас, Франциско де Вітория, Франциско Суарес, Камоїнш[178] і Ватикан виступали з приводу прав корінних народів та европейських зловживань. Більшість мислителів французького Просвітництва, зокрема Дидро і Монтеск'є, приєдналися до опозиції абата Рейналя рабству і колоніялізму; схожі погляди мали Джонсон, Кавпер і Берк, а також Вольтер, Руссо і Бернарден де Сент-П'єр. (Корисну компіляцію їхніх поглядів можна знайти у праці Марселя Мерля «Европейський антиколоніялізм від Лас Касаса до Карла Маркса» [118].) Протягом XIX сторіччя, за рідкісними винятками на зразок голандського письменника Мультатулі, дебати щодо колоній зазвичай стосувалися їхньої прибутковости, управління й управлінських зловживань, теоретичних питань, зокрема про

[178] Див. поему Камоїнша «Лузіяди»: Камоенс Луїс ді. Лузіади: Фрагмент з поеми / Пер. з португ. Михайло Литвинець // Всесвіт. – 1977. – № 9. – С. 113–131.

те, чи можливо і як узгодити колоніялізм із принципом laissez-faire або тарифною політикою, себто імперіялістична й европоцентрична структура була імпліцитно прийнятою. Водночас чимала частина дискусії була невиразною і, за свідченнями Гарі Брекена й інших, неоднозначною, ба навіть суперечливою, коли заходило про глибші питання, які стосувалися онтологічного статусу европейського панування над неевропейцями [119]. Іншими словами, ліберальні антиколоніялісти посідали гуманну позицію, вважаючи, що не треба надто суворо контролювати й управляти колоніями і рабами, але не піддавали сумніву фундаментальну вищість західної людини (у випадку філософів Просвітництва) чи білої раси (в інших випадках).

Така позиція непомітно пробралася в серце дисциплін і дискурсів XIX сторіччя, залежних від знання, отриманого й зібраного в колоніяльному оточенні [120]. Але під час деколонізації усе змінюється. Йдеться радше про зміну культурної ситуації, а не про різні періоди: націоналістичний чи антиімперський опір у колоніях, а за ним і сила-силенна дуже суперечливих антиімперіялістичних сил дедалі помітнішають. Одна з найперших і чи не найвідоміших европейських систематичних критик – «Імперіялізм: дослідження» Дж. А Гобсона (1902) – громить імперіялізм за безжальну економіку, експорт капіталу, альянс із жорстокими силами й машкару добромисних «цивілізаторських» приводів. Проте книжка не засуджує поняття «нижчих народів», бо Гобсон уважав цю ідею прийнятною [121]. Подібні погляди розвинув Ремзі МакДоналд, який суворо критикував британські імперіялістичні практики, але не протистояв імперіялізмові як такому.

Ніхто не дослідив антиімперський рух у Британії і Франції краще за А. П. Торнтона («Імперська ідея та її вороги»), Бернарда Портера («Критика імперії») і Рауля Жирарде («Колоніяльна ідея у Франції»). Коротко їхні праці можна звести до двох головних тез: звичайно, у кінці XIX сторіччя були інтелектуали (Вілфрід Скавен Блант і Вільям Морис), які сповна протистояли імперіялізму, але не мали вагомого впливу; багато з тих, хто називав себе, як-от Мері Кінґслі й Ліверпульська школа[179], імпе-

[179] Мається на увазі Ліверпульська школа тропічної медицини, заснована 1898 року як частина імперіялістичного проєкту освоєння Африки, але натомість

ріялістами і джинґоїстами, поза тим дуже суворо ставилися до зловживань і жорстокостей цієї системи. Іншими словами, повсюдне засудження імперіялізму почалося тільки – і саме в цьому полягає моя теза – *після* того, як повстання корінного населення зайшли надто далеко, щоб їх можна було іґнорувати чи приборкати.

(З цього приводу один вартий згадки коментар: як Токвіль у справі Алжиру, так европейські інтелектуали схильні були критикувати зловживання суперницьких імперій і одночасно або применшувати, або виправдовувати практики своїх власних [122]. Саме тому я наполягаю, що сучасні імперії повторюють одна одну, попри їхні спростування подібностей між собою, і на неодмінності жорсткої антиімперіялістичної позиції. Націоналістичні лідери й партії «третього світу» звертали свої погляди на Сполучені Штати, бо протягом Другої світової війни США були відкрито антиімперіялістичними. Ще у 1950-х – на початку 1960-х років політика США щодо Алжиру змінилася і сердечні франко-американські стосунки так само зазнали досить відчутних змін, а все тому, що Сполучені Штати засудили французький колоніялізм. Проте загалом Сполучені Штати після Другої світової війни вважали себе відповідальними за багато частин «третього світу», покинутих британцями і французами (безперечно, головний приклад – В'єтнам [123]), а через виняткову історію, базовану на леґітимності власної антиколоніяльної революції, великою мірою вільними від звинувачень в уподібненні Британії або Франції. Взагалі, доктрин культурної винятковости аж надто багато.)

Друга теза, особливо виражена у Жирарде, полягає в тому, що помітний антиколоніяльний рух у метрополії розвивався тільки після того, як націоналісти проявляли ініціятиву в імперських територіях, а потім її перебирали інтелектуали й активісти-експатріянти. Для Жирарде такі письменники, як Еме Сезер і потім Фанон, – представники дещо підозрілого «революційного месіянізму», однак вони справді змусили Сартра й інших европейців відкрито виступити проти французької ко-

---

прислужилася гуманітарним цілям зниження дитячої смертности в африканських країнах, поліпшення епідеміологічного стану реґіону та вивчення хвороб, пов'язаних з убогим побутом.

лоніяльної політики в Алжирі та Індокитаї у 1950-х роках [124]. Із цих ініціятив виросли інші: гуманістична опозиція таким колоніяльним практикам, як катування й депортація, нове уявлення про глобальну епоху кінця імперій й одночасно нове означення національної мети та різнобічний захист «вільного світу», який передбачав схиляти на свій бік постколоніяльні країни через культурні журнали, подорожі і семінари, зокрема в роки холодної війни. Далеко не останню роль відігравали Радянський Союз і Організація Об'єднаних Націй, хай і не завжди від щирого серця та у першому випадку не з альтруїстичних міркувань. Майже кожному успішному визвольному рухові у «третьому світі» після Другої світової війни сприяв уплив Радянського Союзу як противаги Сполученим Штатам, Британії, Франції, Португалії та Голандії.

Більшість досліджень з естетики европейського модернізму не зауважують чималі вливання на початку цього сторіччя неевропейських культур у серце метрополії, попри їхній безперечно відчутний уплив на таких модерністичих митців, як Пікасо, Стравінський і Матис, та й на саму тканину суспільства, котре переважно розглядало себе як однорідно біле й західне. У міжвоєнний період студенти з Індії, Сенеґалу, В'єтнаму й Карибів наповнили Лондон і Париж [125]. З'явилися журнали, огляди й політичні асоціяції: наприклад, панафриканські конґреси в Англії, такі журнали, як «Cri des nègres», такі партії, як Спілка працюючих негрів. Їх засновували експатріянти, дисиденти, вигнанці й біженці, яким, як не дивно, краще працювалося в серці імперії, ніж у її віддалених володіннях. Почався гарлемський ренесанс, що сприяв африканським рухам [126]. Сформувався спільний антиімперіялістичний досвід на основі нових відносин між европейцями, американцями і неевропейцями; ці нові відносини трансформували наукові дисципліни й озвучили нові ідеї, які незворотно змінили структуру ставлення й референції, протягом багатьох поколінь присутню в европейській культурі. Взаємозбагачення між африканським націоналізмом, який представляють Джордж Педмор, Нкрума, С. Л. Р. Джеймс, з одного боку, та поява нового літературного стилю у працях Сезера, Сенґора[180] і таких поетів гарлемського ренесансу, як Клод

[180] Укр. переклади Сенґора див.: Сенгор Леопольд Седар. Гімн річці Конго:

МакКей і Ленґстон Г'юз[181], з іншого, – головна частина глобальної історії модернізму.

Потрібне суттєве й відчутне коригування підходів і розумінь, щоби з'ясувати внесок деколонізації, культури опору та опозиційної щодо імперіялізму літератури в модернізм. Хоча, як я сказав, коригування ще не відбулося до кінця, маємо достатньо підстав уважати, що воно почалося. Сьогодні багато виступів на захист Заходу мають фактично оборонний характер, визнаючи в такий спосіб, що старим імперським ідеям кинули серйозний виклик праці, традиції й культури поетів, науковців, політичних лідерів з Африки, Азії і Карибів. Мало того, те, що Фуко називав пригнобленим знанням, прорвалося у просторі, колись контрольованому, так би мовити, юдео-християнською традицією. Ті з нас, хто живе на Заході, були глибоко вражені дивовижним напливом першокласної літератури й наукових досліджень із постколоніяльного світу – реґіону, який уже можна назвати не «однією з темних плям на землі», як у відомому описі Конрада, а місцем видатних культурних досягнень. Нині говорити про Ґабрієля Ґарсія Маркеса, Салмана Рушді, Карлоса Фуентеса[182], Чинуа Ачебе, Воле Шоїнку[183], Фаїза Ахмада Фаїза та багатьох інших означає говорити про досить нову народжувану культуру, неможливу без попередньої роботи таких її поборників, як С. Л. Р. Джеймс, Джордж Антоніюс, Едвард Вілмонт Блайден, В. Е. Б. Дюбуа, Хосе Марті.

Я хотів би обговорити один досить неоднорідний аспект цього могутнього зіткнення: творчість інтелектуалів із колоніяльних чи периферійних реґіонів, які писали «імперською» мовою,

---

[Вірш] / Пер. з фр. Борислав Степанюк // Всесвіт. – 1961. – № 10; [Поезії] / Пер. з фр. Омелян Масикевич, Всеволод Ткаченко // Всесвіт. – 1973. – № 9 – С. 36–45.

[181] Укр. переклади Ленґстона Г'юза див.: Американська новела. – К.: Дніпро, 1976; Х'юз Л. і Бонтам А. Діти з Гаїті. – К., 1962; Всесвіт. – 1964. – № 6; Всесвіт. – 1969. – № 4; Всесвіт. – 1970. – № 4; Всесвіт. – 1970. – № 7; Всесвіт. – 1972. – № 2; Всесвіт. – 1980. – № 11; Всесвіт. – 1987. – № 7; Всесвіт. – 1987. – № 11.

[182] Укр. переклади Фуентеса див.: Фуентес Карлос. Ціна життя. Новела / Пер. з ісп. Дмитро Андрухів // Всесвіт. – 1976. – № 2.

[183] Укр. переклади Шоїнки див.: Шоїнка Воле. [Поезії] / Укр. пер. Володимир Кухалашвілі // Всесвіт. – 1973. – № 9; 1981. – № 3.

відчували себе органічно пов'язаними з масовим опором імперії і вважали своїм завданням критично переглянути культуру метрополії, застосовуючи методи, дискурси та зброю науки й критики, раніше зарезервовані винятково для європейців. Їхня робота, по суті, лише здається залежною (але в жодному разі не паразитичною) від маґістральних західних дискурсів, результатом їхньої самобутности і творчости стала трансформація самих наукових дисциплін.

Загальну, квазітеоретичну аналізу явища, про яке мені йтиметься далі, можна знайти у «Культурі» (1981) Реймонда Вільямса. Розділ під назвою «Формації» він починає з обговорення гільдій, професій, клубів і рухів, а потім переходить до складніших проблем шкіл, фракцій, дисидентів і повстанців. Усе це, каже він, «стосується подій у межах одного національного суспільного ладу». Проте у XX сторіччі з'явилися нові інтернаціональні чи паранаціональні утворення, які мали тенденцію ставати аванґардом метрополійних центрів. Якоюсь мірою ці параформації – Париж 1890–1930-х, Нью-Йорк 1940–1970-х років – є результатом нових чинних ринкових сил, які інтернаціоналізують культуру, скажімо, «західна музика», мистецтво XX сторіччя, європейська література. Але цікавіше те, що «учасниками аванґардних рухів були іммігранти до цієї метрополії не лише з віддалених національних реґіонів, а й з інших і менших національних культур, які вважалися культурно провінційними порівняно з метрополією». Вільямс наводить приклад Аполінера, хоча й пише про «соціологію метрополійних зустрічей і асоціяцій між іммігрантами» та групами мейнстриму, які «створювали особливо сприятливі умови для дисидентських груп» [127].

Вільямс доходить висновку: усе ще неможливо визначити, чи такі зустрічі призводять до «гострих і навіть насильницьких розривів із традиційними практиками (дисидентство або повстання замість літературного аванґарду)», чи ж вони абсорбуються і стають частиною «панівної культури наступного метрополійного і паранаціонального періоду». Однак, якщо спочатку історизувати й політизувати арґумент Вільямса і потім укласти його в історичний контекст імперіялізму й антиімперіялізму, вочевиднюються кілька чинників. По-перше, антиімперіялістична інтелектуальна й наукова робота письменників із периферії, які іммігрували до метрополії або відвідували її, – це, як пра-

вило, експансія великомасштабних масових рухів у межах метрополії. Це явище уяскравилося під час алжирської війни, коли ФНВ назвав Францію сьомою вілаєю (сам Алжир складався з шести)[184] [128], перенісши в такий спосіб боротьбу за деколонізацію з периферії до центру. По-друге, ці вторгнення стосуються тих сфер досвіду, культури, історії і традиції, якими доти керував винятково метрополійний центр. Коли Фанон писав свої книжки, він мав намір розповісти про бачення колоніялізму очима француза, з колись недоторканої французької позиції, на яку зазіхнув і критично переглянув незгодний тубілець. Отже, спостерігаємо взаємонакладення і взаємозалежність, котрі неможливо теоретично описати як лише утвердження окремої колоніяльної або місцевої ідентичности у відповідь на виклик. І останнє, ці «*подорожі у*» відображають, на мою думку, досі невирішене протиріччя чи розходження в межах метрополійної культури, яка через кооптацію, розчинення й уникання частково визнає і частково заперечує ці зусилля.

Отож така «*подорож у*» становить особливо цікавий різновид гібридної культури. І те, що вона взагалі існує, є ознакою суперницької інтернаціоналізації в епоху все ще наявних імперських структур. Логос більше не проживає винятково в Лондоні й Парижі. Історія більше не рухається односторонньо, як думав Геґель, зі сходу на захід чи з півдня на північ і не стає дедалі складнішою й розвиненішою, менш примітивною і відсталою в міру свого руху. Навпаки, зброя критики стала частиною історичної спадщини імперії, в якій стерлися розрізнення й вилучення за принципом «поділяй і владарюй» і виникають нові дивовижні конфігурації.

Кожен із чотирьох текстів, які я хочу обговорити, стосується конкретного моменту історії: перші два – «Чорні якобінці» С. Л. Р. Джеймса, видані 1938 року, та «Арабське пробудження» Джорджа Антоніюса, яке вийшло майже в той самий час. Перший – про повстання негрів на Карибах у кінці XVIII сторіччя, другий – про недавнє арабське повстання. Обидва аналізують події минулого, у перебігові, в героях і антигероях яких намагаються виявити місцеву чи колоніяльну реальність, зігноровану або зраджену Европою. Обидва письменники – блискучі стиліс-

[184] Вілая – одиниця адміністративно-територіяльного поділу Алжиру.

ти, видатні люди (Джеймс, крім того, ще й спортсмен), раннє формування яких у британських колоніяльних школах сприяло їхній надзвичайно високій оцінці англійської культури, так само як і серйозним незгодам з нею. Обидві книги нині видаються дуже пророчими: Джеймс передрік тривалу історію агонізуючого і все ще глибоко невреґульованого карибського життя; Антоніюс точно передбачив сьогоднішні газетні заголовки і шокуючі телевізійні сцени з Близького Сходу, коли ситуація в Палестині й Ізраїлі неспокійна, хоча її одного разу вже розв'язали несприятливо для арабів, створивши 1948 року Ізраїль, – і це теж із недобрими передчуттями віщував Антоніюс за десять років до самої події.

Праці Джеймса й Антоніюса постали як серйозні наукові дослідження на захист національного руху за незалежність і адресувалися широкій авдиторії. Натомість дві інші роботи, «Право власності в Бенґалії» (1963) Ранаджита Ґухи та «Міт про лінивого тубільця» (1977) С. Х. Алатаса, – постколоніяльні й спеціялізовані, звертаються до вужчої авдиторії з приводу специфічніших проблем. Обидві ці книжки (автор першої – бенґальський політекономіст, другої – малайзійський ісламський історик і соціяльний теоретик) відзначаються старанними архівними пошуками та скрупульозною сучасною документацією, арґументацією й узагальненням.

Книжка Ґухи, з погляду пізніших письменників-постструктуралістів (до яких Ґуха теж належить), – археологічне й деконструктивне дослідження того, як на основі европейської фізіократичної й ідеологічної думки, яку Філіп Френсис поставив на службу в Бенґалії у кінці XVIII сторіччя, з'явився Акт 1826 року Постійного врегулювання Бенґалії[185], за яким британці з незмінною точністю реґулювали місцеві ренти й прибутки. Книжка Алатаса, по-своєму теж надзвичайно оригінальна, детально аналізує, як европейський колоніялізм витворив об'єкт, у даному

[185] Т. зв. «Постійне врегулювання» – контракт, укладений 1793 року між Британською Ост-Індською компанією (в особі генерал-губернатора лорда Корнваліса) та тубільними бенґальськими землевласниками і збирачами податків, який реґулював власність на землю й систему оподаткування, утворюючи посередницький прошарок місцевого населення на службі в колонізаторів. Пізніше репродукований у багатьох інших британських колоніях в Азії та Африці. Акт 1826 року – один із додатків до угоди 1793 року.

разі лінивого тубільця, котрий відігравав вирішальну роль у планах і захисті того, що Алатас називає колоніяльним капіталізмом. Цього тубільця, підпорядкованого вимогливим законам і суворій дисципліні, треба було, за словами Синбалдо де Маса, іспанського посадовця, якому 1843 року доручили управляти Філіпінами як іспанською колонією, утримувати «в такому інтелектуальному й моральному стані, у якому, попри їхню чисельну перевагу, вони політично важили б менше, ніж злиток золота» [129]. Цього тубільця обговорювали, аналізували, ображали й експлуатували, годували поганою їжею та опіюмом, відривали від його чи її природного середовища, оточували дискурсом, мета якого – тримати його працелюбним і слухняним. Отак, стверджує Алатас, «азартні ігри, опіюм, нелюдські умови праці, дискримінаційне законодавство, отримання прав оренди на те, що належало народу, примусова праця – все це в той чи той спосіб було вплетене в тканину колоніяльної ідеології й наділене аурою респектабельности. Все, що виходило за її межі, осміювалося» [130].

Контраст між Джеймсом і Антоніюсом, з одного боку, та Ґухою й Алатасом, з другого, полягає не тільки в тому, що перші автори повніше були залучені до сучасного політичного життя, тоді як останні два цікавилися здебільшого науковими дискусіями в постколоніяльній Індії й Малайзії, а в тому, що постколоніяльна історія сама по собі змінила термінологію, навіть саму суть арґументації. Для Джеймса й Антоніюса світ дискурсу, в якому на Карибах і арабському Сході у 1930-х роках беруть участь корінні жителі, помітно залежав від Заходу. Тусен-Лувертюр, каже Джеймс, не міг би говорити так, як він це робив, якби не було абата Рейналя, інших енциклопедистів і великої Революції:

> у час небезпеки Тусен, досить кепсько освічений, зміг оволодіти мовою й акцентами Дидро, Руссо і Рейналя, Мірабо, Робесп'єра і Дантона. А в одному моменті він перевершив їх усіх. Бо навіть ці майстри усного й писаного слова через класові проблеми свого суспільства надто часто змушені були зупинятися, вагатися, стримуватися. Тусен міг боронити безумовну свободу чорного населення, і це додавало його заявам сили й щирости, рідкісних у важливих документах того часу. Французька буржуазія не могла це прийняти. Мали пролитися ріки крові, перш ніж вона зрозуміла, що піднесений тон Тусена був проявом не пихатости, не пишномовности, а простої і тверезої правди [131].

Цим чудовим портретом людини, яка буквально прийняла істини універсалістичних поглядів, запропонованих европейським Просвітництвом, Джеймс показує щирість Тусена, а також його приховану ваду – готовність вірити европейським деклараціям, брати їх за чисту монету, а не як класово й історично обумовлені заяви інтересів та груп.

Антоніюс розвивав ту саму тему. Його хроніка арабського пробудження, підживлюваного Британією на початку нашого сторіччя, фокусувала увагу на тому, як араби після визволення з-під влади османів у 1917 й 1918 роках дослівно повірили обіцянкам Британії надати їм незалежність. Антоніюс аналізує листування шерифа Хусейна й сера Генрі МакМагона, у якому британський посадовець пообіцяв його народу незалежність і суверенність. Ця аналіза перегукується з Джеймсовим описом того, як Тусен розумів «Декларацію прав людини» і діяв відповідно до неї. Проте для Антоніюса, котрий пише як прихильник і арабів, і британців – класичний випадок взаємозалежности, якщо такий колись існував, – це свідомий виверт, пов'язаний не з класами, не з історією, а з нечесністю, яка, на його думку, мала катастрофічні наслідки.

> Немає сумніву, що суд історії переважно схвалить арабське бачення. Що б не казали про рішення в Сан-Ремо [навесні 1920 року, за якими «весь Арабський Прямокутник від Середземного моря до кордону Персії було передано під мандатне управління»], вони справді порушували проголошені загальні принципи й окремі обіцянки, дані союзниками, зокрема Великою Британією. Прихований зміст цих зобов'язань нині відомий: усе, що стосується їх і їхніх ґарантій, виголошених публічно, доступне науковцям у різних потрібних для висновків матеріялах. Унаслідок тих обіцянок араби вступили у [Першу світову] війну, зробили свій внесок і зазнали втрат; одного цього факту достатньо, аби перетворити відповідне взаємне зобов'язання на борг чести. Що зробила конференція в Сан-Ремо, так це, по суті, проіґнорувала борг і прийняла рішення, які в усіх головних пунктах суперечили бажанням зацікавлених народів [132].

Було б помилкою недооцінювати відмінності між Джеймсом і Антоніюсом, яких різнять не лише ідеологія й раса, а ще й темперамент та освіта. Поза тим, їхня проза пронизана, без сумніву, однаковим смутком, розчаруванням і невинагородженою надією, обидва були сформовані політикою деколонізації і їй належали.

Джеймс походив із нижчого середнього класу на Тринідаді. Він був самоуком, спортсменом, а ще – як я сам переконався, коли відвідував його у віці вісімдесяти шести років у Брикстоні в червні 1987 року – не по роках розвиненим школярем, із революційним інтересом до історії, політики й теорії та з інтелектуальною уважністю до ідей і протиріч, а також зі справжньою молодецькою заповзятістю до гарної літератури, музики й розмови. Антоніюс, як його незабутньо описав Алберт Гурані [133], походив зі старішого, більш світського роду левантинських сирійців, котрі якийсь час проживали в Єгипті (де він, як і я, відвідував Коледж Вікторії); він закінчив Кембриджський університет. Коли він писав «Арабське пробудження», йому було трохи за сорок (помер він 1942 року, маючи неповних п'ятдесят), Джеймс був на ціле десятиріччя молодшим. Антоніюс зробив видатну кар'єру як довірена особа британських високопосадовців, як радник чільних арабських лідерів і представників еліти від Хусейна й Фейсала до Фариса Німра й Хаджа Аміна аль-Хусейні, як спадкоємець десятиріч арабської націоналістичної думки і боротьби, при цьому він був світською людиною, яка апелювала до інших впливових світських людей. А Джеймс тоді тільки недавно прибув до Англії і працював спортивним журналістом; він був чорним, марксистом, талановитим публічним оратором і організатором, а понад усе – революціонером, який з головою поринув в африканський, карибський і афроамериканський націоналізм. «Чорні якобінці» вперше були презентовані не як книжка, а як основа для лондонської вистави Пола Робсона; під час вистав Робсон і Джеймс по черзі грали ролі Тусена і Десаліня [134].

Хай які відмінності існували між бідним мандрівним вестіндським чорним істориком-марксистом та консервативним високоосвіченим арабом із хорошими зв'язками у вищому світі, обидва вони адресували свої твори світові, який уважали своїм власним, навіть якщо цей европейський світ влади і колоніяльного панування вилучав, до певної міри підпорядковував і глибоко розчаровував їх. Вони зверталися до цього світу, не виходячи за його межі, і на культурному рівні дискутували й піддавали сумніву його авторитет, представляючи його альтернативні версії – яскраво, аргументовано й інтимно. У їхніх творах немає жодного натяку на перебування поза західною культурною традицією, хоч би скільки вони виражали антагоністичний досвід

колоніяльних та/або незахідних народів. Уже після негритюду, негритянського націоналізму й тубільництва 1960-х і 1970-х років Джеймс уперто підтримував західну спадщину, хоча разом із Фаноном, Кабралом і Родні він одночасно належав до періоду антиімперіялістичних повстань. В одному інтерв'ю він сказав:

> Як я можу повернутися до неевропейських коренів? Якщо це означає, що карибські письменники повинні сьогодні усвідомлювати, що їхній творчості притаманні риси, якими вони завдячують неевропейським, нешекспірівським кореням і давній музиці, далекій від Бетговена, то я погоджуюся. Але мені не подобається, коли їх протиставляють за принципом «або–або», що й робили досі. Я так не думаю. Я думаю про *обидва*. І засадничо ми – народ, чиє літературне й естетичне минуле закорінені в західній европейській цивілізації [135].

У своєму філігранному дослідженні постання арабського націоналізму Антоніюс підкреслює надважливість повторного відкриття арабської мови та класичної ісламської спадщини (найчастіше через роботи таких християнських мислителів, як і він сам, хоча цю позицію наступні історики критикували як перебільшену). І він так само наполягає на тому, що арабська традиція жодною мірою не конфліктна з західною, навпаки, між ними існують зв'язки походження й спорідненості, які він показує, наприклад, у такому важливому уривку:

> Просвітницька діяльність американських місіонерів на першому етапі [1850-ті і 1860-ті роки] мала серед багатьох своїх чеснот одну неабияку заслугу: вони надали високе становище арабській мові і, вже почавши нею викладати, енергійно взяли на себе завдання забезпечити його відповідною літературою. У цьому вони були зачинателями; саме тому інтелектуальне збудження, яким позначені перші паростки арабського відродження, завдячує їхнім зусиллям [136].

У працях Ґухи й Алатаса не спостерігаємо настільки гармонійного збігу Заходу і його заморських колоній. Це сталося через колоніяльні війни та затяжні політичні й військові конфлікти, які прийшли слідом за ними. І хоча прямий політичний контроль зник, економічне, політичне і часом військове панування, супроводжуване культурною гегемонією (силою панів-

них і, як їх називає Ґрамші, директивних (dirigente) ідей), яка виходила з Заходу і чинила вплив на периферійний світ, затримало цей контроль. У «Міті про лінивого тубільця» Алатаса найбільше засуджуються ті малайзійці, котрі й далі відтворюють у своєму світогляді колоніяльну ідеологію, яка створила і зберегла ідею «лінивого тубільця». В уривках, що нагадують Фанонову критику націоналістичної буржуазії, Алатас демонструє, як осад колоніяльного капіталізму залишається у свідомості віднедавна автономних малайзійців, обмежуючи їх (тобто тих, хто не став самосвідомим у методології і не усвідомив класових уз, які позначаються на свідомості) категоріями «колоніяльної капіталістичної думки». Отож він продовжує:

> Хибна свідомість викривлює реальність. Малайзійська правляча партія успадкувала владу від британців без боротьби за незалежність, на відміну від Індонезії, Індії і Філіпін. По суті, не було й ідеологічної боротьби. На глибшому рівні мислення був відсутній інтелектуальний розрив із британським ідеологічним мисленням. Провід цієї партії складався з представників найвищої ланки державних службовців, навчених ще британцями, та з вихідців із середнього класу – малайзійських шкільних учителів і чиновників. Кілька професіоналів, які входили до нього, були радше винятком [137].

Ґуха не менше стурбований проблемою тяглости й перервности, але для нього вона має автобіографічний резонанс, якщо взяти до уваги його глибоко самосвідому перейнятість методологією. Як можна вивчати індійське минуле, на яке так докорінно вплинуло британське владарювання, не абстрактно, а конкретно, будучи сучасним індійцем, чиї походження, виховання й родина історично залежали від цієї влади? Як можна дивитися на цей стосунок після здобуття Індією незалежности, будучи швидше його частиною, ніж поза ним? Ґуха вирішує ці труднощі за допомогою інтелектуальної стратегії, котра жорстко драматизує іншість британського правління, яке дало початок не лише Акту про постійне вреґулювання, а і його власному класу:

> У роки своєї юности автор, як і багато представників його покоління в Бенґалії, зростали в тіні "Постійного вреґулювання": засоби до існування, його власні і його родини, надходили з віддалених маєтків, яких вони ніколи не відвідували; його освіта

визначалася потребами колоніяльної бюрократії, яка рекрутувала кадри з нащадків бенефіціяріїв лорда Корнволіса; світ його культури був суворо обмежений цінностями заможного середнього класу і відокремлений від автохтонної культури місцевого селянства. Отак він звик уважати "Постійне врегулювання" документом соціяльної й економічної стагнації. Згодом, уже будучи аспірантом Калькутського університету, він познайомився з антифеодальними ідеями Філіпа Френсиса, і перед ним постало питання, на яке не могли відповісти підручники й викладачі. Як могло так статися, що квазіфеодальне врегулювання земельного питання 1793 року було ідеєю людини, яка була великим прихильником Французької революції? Він не міг не знати з історичних книжок, що це протиріччя існувало, і його треба було пояснити. Підручники вдовольнялися тим, що описували позитивну діяльність Англії в Індії як серію успішних експериментів, які мали небагато спільного з ідеями й упередженнями, запозичених правителями з їхніх европейських витоків. Бачення британської політики як "цвіту без коріння" не підтверджує історія земельного права, яке в часи британського панування існувало найдовше. Автор сподівається, що він зміг віднайти корені "Постійного врегулювання" в тому злитті ідей, у якому поєдналися дві головні течії англійської і французької думки другої половини XVIII сторіччя [138].

Отже, акт відмежування становить основну рису деколонізації. Розуміючи, що ідеологія, яка породила «Постійне врегулювання» в Індії, історично базується на французьких і британських джерелах і що його власне класове становище походить не з землі, а зі структури колоніяльної влади, Ґуха зумів інтелектуально від цього відмежуватися. Так само як для Алатаса, історія для Ґухи – це критика, а не слухняне відтворення колоніялістичних об'єктів, ідеологій і арґументів. У наступних своїх працях обидва науковці намагалися вивільнити витіснений тубільний голос від колоніяльної історії і видобути нове історіографічне осмислення не лише минулого, а й слабких місць тубільного суспільства, які надовго зробили його жертвою таких схем, як Акт про постійне врегулювання.

У вступному слові до «Студій підлеглости» – серії колективних праць колеґ-однодумців, започаткованих під його керівництвом 1982 року – Ґуха зазначає, що «неісторична історіографія» колоніяльної Індії випустила з поля зору «політичне життя на-

роду» на користь націоналістичних еліт, сформованих британцями. Звідси й «історична невдача нації досягти своїх цілей», яка перетворює «дослідження цієї невдачі в центральну проблему історіографії колоніяльної Індії» [139].

Коротше кажучи, метрополійну культуру тепер можна розглядати як таку, що придушувала самобутні елементи в колонізованому суспільстві. Справа не в тому, що Алатас і Ґуха академічні дослідники, а в тому, що після кількох десятиріч незалежности стосунки між культурами сприймаються як радикально антитетичні. Одна з ознак цього нового післявоєнного сприйняття – поступове зникнення наративу. Предмет «Арабського пробудження» і «Чорних якобінців» – масові рухи, очолені надзвичайними лідерами. Там можна знайти захопливі, навіть величні описи виникнення народних рухів опору: повстання рабів у Сан-Домінґо, арабське повстання – великі наративи, в термінах Жана-Франсуа Ліотара, просвітництва й емансипації. Такі описи не оживляють сторінок Алатаса та Ґухи.

Один дуже схожий аспект об'єднує дві перші книжки: їхнє призначення – поліпшити обізнаність західних читачів, що для них події, про які йдеться в книжках, були вже попередньо переказані метрополійними свідками. Завдання Джеймса полягає в тому, щоб розповісти про Французьку революцію, яка охоплює події у Франції і за кордоном, а Тусен і Наполеон для нього – дві видатні фігури, породжені Революцією. «Арабське пробудження» всіма хитромудрими способами було створене, щоб обмежити вплив і спростувати дуже відомий опис арабського повстання, виведений і розхвалений Т. Е. Ловренсом у «Семи стовпах мудрости». Антоніюс ніби каже: нарешті араби, їхні керманичі, воїни і мислителі можуть розповісти свою власну історію. Специфіка їхнього широкого історичного бачення в тому, що і Джеймс, і Антоніюс пропонують альтернативний наратив, який можна прочитати як частину історії, вже знайомої европейській авдиторії, але аж до наших днів малознаної з тубільного погляду. І звичайно, обидва автори пишуть з позицій поточної масової політичної боротьби: «негритянської революції» у випадку Джеймса та арабського націоналізму у випадку Антоніюса. Ворог усе ще той самий – Европа й Захід.

Одна з вад книжки Антоніюса – те, що він, головно фокусуючись на політичних подіях, у яких сам брав активну участь, або

оминає увагою, або недооцінює помітне культурне відродження в арабському й ісламському світі, яке передувало його власному періоду. Пізніші історики: А. Л. Тибаві, Алберт Гурані, Хішам Шарабі, Бассам Тибі, Мохамед Абед аль-Джабрі – пропонують детальнішу й ширшу аналізу цього відродження та усвідомлення ним (уже наявного в Джабарті) посягання імперського Заходу на іслам [140]. Такі письменники, як єгиптянин Тахтаві чи тунісець Хайр аль-Дин, або такі видатні релігійні памфлетисти й реформатори кінця XIX сторіччя, як Джемаль аль-Дин аль-Афгані і Мухамед Абду, наголошують на необхідності розвивати відновлену незалежну культуру, щоби протистояти Заходу, наздогнати його технологічно, сформувати цілісну автохтонну арабо-ісламську ідентичність. Таке важливе дослідження, як «Історичне формування арабської нації» А. А. Дурі (1984) [141], переносить цю історію до класичного арабського націоналістичного наративу про інтеґральну націю, яка переймається власним розвитком, незважаючи на імперіялізм, внутрішню стаґнацію, економічну відсталість, політичний деспотизм.

У всіх цих працях, разом із Антоніюсом, наратив рухається від залежности й меншовартости до націоналістичного відродження, формування незалежної держави та культурної автономії в жаданому партнерстві з Заходом. Це зовсім не історія тріюмфу. У її серці, так би мовити, – суміш надії, зради і гіркого розчарування, і сьогодні дискурс арабського націоналізму заховує в собі цей комплекс. Унаслідок маємо незавершену й неповну культуру, яка виражає себе у фраґментованій мові мучеництва, роздратованого наполягання, часто некритичного засудження зовнішніх (як правило, західних) ворогів. Отже, постколоніяльні арабські держави мають два варіянти до вибору: одні, наприклад Сирія й Ірак, зберігають панарабські інтонації, виправдовуючи ними однопартійну національну поліцейську державу, яка майже повністю поглинула громадянське суспільство; інші, наприклад Саудівська Аравія, Єгипет, Мароко, користуючись елементами першої альтернативи, сформували у себе реґіональний чи місцевий націоналізм, політична культура якого, на мою думку, не вийшла за межі залежности від метрополійного Заходу. Обидві альтернативи, імпліцитно присутні в «Арабському пробудженні», не узгоджуються з позицією Антоніюса про гідну й повну автономію.

Якщо ж вести мову про Джеймса, то його «Чорні якобінці» ліквідують важливий культурний і політичний розрив між карибською, зокрема негритянською, історією, з одного боку, та европейською історією, з другого. Проте й ця книжка у ширшому контексті просякнута більшою кількістю течій і потоків, ніж міг засвідчити її насичений наратив. Приблизно в той самий час Джеймс написав «Історію негритянського повстання» (1938). Мета її полягала в тому, щоб «надати історичної глибини процесам опору як таким», як писав Волтер Родні у блискучому обговоренні цього твору [142]. Родні зазначає, що Джеймс визнавав існування тривалого (і, як правило, безуспішного) опору колоніялізму в Африці й на Карибах, що його постійно оминали колоніяльні історики. Знов-таки його твори були для нього, як і для Антоніюса, елементом його залучености й відданости африканській та вест-індській політичній боротьбі. Це те покликання, яке змусило його поїхати спершу до Сполучених Штатів, потім до Африки (тут його багаторічна дружба з Джорджем Педмором і розважлива співпраця з Нкрумою відіграли вирішальну роль у формуванні політики в Ґані, як дізнаємося з його дуже критичного дослідження «Нкрума і революція у Ґані»), потім знову до Вест-Індії і нарешті до Англії.

Хоча Джеймс був антисталіністським діялектиком, подібно до Антоніюса, його критичне ставлення до Заходу як імперського центру не заважало йому усвідомлювати культурні досягнення останнього чи критикувати прорахунки чорних борців (як Нкрума), яких він підтримував. Він, звичайно, прожив довше за Антоніюса; але його погляди розширювалися й змінювалися, він долучав більше сфер досвіду до своїх визвольних переконань, він входив і виходив з дискусій та суперечок, і в міру всього цього він приділяв незмінну увагу (слово заслуговує на те, щоб його написати курсивом) *оповіді*. Він розглядав базову модель політики й історії в лінійних термінах: «від Дюбуа до Фанона», «від Тусена до Кастро». А його головна метафора – це метафора подорожі ідей і людей: ті, хто були рабами і пригноблюваними класами, спочатку ставали іммігрантами, а потім чільними інтелектуалами нового строкатого суспільства.

У роботі Ґухи й Алатаса цей наративний мотив людської пригоди замінений іронією. Вони обидва виносять на світло не-

привабливі стратегії, які йшли поруч із претензіями імперіялізму, з його нині повністю дискредитованою ідеологією ушляхетнення й педагогічного вдосконалення. Зверніть спочатку увагу на детальну реконструкцію Ґухою способів, за допомогою яких представники британської Ост-Індської компанії поєднали емпіризм і антифеодалізм із французькою фізіократичною філософією (основа якої – ідеологія прибутку з землі), щоб досягти постійної британської зверхности, кажучи словами головного персонажа Філіпа Френсиса [143]. Геніяльна аналіза Ґухою Френсиса – «молодого Алківіяда», котрий дружив із Берком, був сучасником Ворена Гастинґса, антимонархістом, аболіціоністом, досконалою політичною істотою – та його ідеї про «постійне врегулювання» подаються яко монтаж із різноманітними вирізками і склеюваннями, а не як епічна оповідь. Ґуха показує, як ідеї Френсиса про землю та їх поступове прийняття геть після закінчення його служби збіглися з переосмисленням образу Гастинґса і допомогли посилити, збагатити та підтримати ідею Імперії. Ця ідея, зацитуємо Ґуху,

> вже набагато перевершила за своєю вагомістю індивідуальні внески її творців і як абстракція набула незалежної репутації, наче фірма стосовно особистости свого засновника [144].

Отож, Ґуха цікавиться, в який спосіб ця абстракція потребує і привласнює не тільки людей, а й географію. Центральний момент – те, що британці як імперіялісти вважали своїм завданням в Індії вирішити «проблему суверенітету в Бенґалії» [145], звичайно ж, на користь британської корони. А справжнім досягненням Френсиса у запровадженні схеми, за якою всі земельні ренти в Бенґалії мають бути навічно встановлені, відповідно до математичних розрахунків, було те, що йому вдалося «сформувати чи відновити конституцію Імперії» [146].

Праця Ґухи покликана продемонструвати один зі способів демонтувати імперську історіографію, підкріплену британським картографуванням індійської території, не стільки в Індії, скільки в Европі, справжньому осерді її найбільшої безпеки, довговічности й авторитету. Іронія в тому, що цю роботу виконує тубілець, опановуючи не тільки джерела й методи, а й усеохопні абстракції, риси яких заледве проглядалися у свідомості самих імперіялістів, коли вони тільки зароджувалися.

Такий же надзвичайний здобуток має місце і в книжці Алатаса. Персонажі Ґухи – справжні ідеологи, яких хвилює утвердження влади над Індією у філософськи послідовний спосіб; Алатас же не бачить подібної програми в аналізованих ним португальських, іспанських і британських колонізаторів. Вони прибули до південно-східної частини Тихого океану по скарби (кавчук і метали) й дешеву робочу силу в гонитві за економічним зиском. Потребуючи праці корінних жителів, вони винаходять різноманітні моделі прибуткової колоніяльної економіки, руйнуючи в процесі цього середню ланку місцевої торгівлі, підпорядковуючи і майже поневолюючи корінних жителів, розв'язуючи міжусобні етнічні війни між китайськими, яванськими і малайзійськими громадами, щоб краще ними керувати і тримати їх роз'єднаними та слабкими. З цього стовпотворіння виростає мітична фігура лінивого тубільця, що з її існування як невилучної і незмінної константи у східному суспільстві, припустимо, випливає ряд засадничих істин. Алатас старанно документує, як ці погляди – всі вони базовані на «хибній свідомості» колонізаторів, які не бажають усвідомити, що відмова корінних жителів працювати була однією з перших форм опору европейському вторгненню – міцно набувають узгодженості, впливовості і неспростовної безпосередності об'єктивної реальности. Потім такі свідки подій, як Рафлз, формулюють логічне обґрунтування наступного підкорення й покарання тубільців, адже, на думку колоніяльних адміністраторів, їхній характер уже давно незворотно деґрадував.

Алатас пропонує альтернативний погляд на значення лінивого тубільця, хоча він радше пояснює, чому европейцям вдалося так довго триматися за цей міт. Крім того, він демонструє, як міт існує далі, як, за словами цитованого попереду Ерика Вільямса, «застарілий інтерес, сморід банкрутства якого в історичній перспективі сягає небес, здатен чинити обструкціоністський і руйнівний уплив; це можна пояснити лише тим, що раніше він неоціненно прислужився, за рахунок чого й зміг так міцно укріпитися» [147]. Міт про лінивого тубільця синонімічний пануванню, а панування лежить в основі влади. Багато науковців звикли вважати владу лише дискурсивним ефектом. Тому-то розповідь Алатаса про те, як колонізатори систематично руйнували торгові прибережні держави на Суматрі і вздовж малайського узбережжя, як територіяльні завоювання призводили до зникнення

таких тубільних класів, як риболови і зброярі, та як – і це найголовніше – чужоземні володарі робили те, що не дозволив би собі жоден тубільний клас, повинна шокувати нас своєю прямотою:

> Влада, отримана Голандією, відрізнялася від влади, яку отримував тубільний спадкоємець. Тубільна влада була загалом ліберальнішою у сфері торгівлі. Вона не знищувала по всій території свій торговельний клас і продовжувала користуватися продуктами власного виробництва. Вона будувала свої кораблі, і нарешті, чи не найважливіше, вона була нездатна насадити свою монополію в переважній частині Індонезії. Вона розвивала здібності свого народу, навіть якщо на троні сидів тиран [148].

Панування такого типу, як описали Алатас і Ґуха, майже тотальне, воно перебуває у безперервному руйнівному конфлікті з колонізованим суспільством. Отже, неможливо написати наратив – як установлюється тяглість між Европою та її периферійними колоніями – ні з европейського, ні з колоніяльного боку. Що видається придатнішим для дослідника-деколонізатора, так це герменевтика підозри. І хоча живильні оптимістичні великі наративи визвольного націоналізму вже не служать підтвердженню спільноти культури, як для Джеймса й Антоніюса в 1930-х роках, постає натомість нова спільнота методу, вибагливіша й жорсткіша у своїх вимогах. Творчість Ґухи стимулювала важливий колективний проєкт – «Студії підлеглости», – який, своєю чергою, змусив Ґуху і його колеґ зайнятися подальшими дослідженнями проблем влади, історіографії та простонародної історії. Творчість Алатаса мала дві мети – сформувати основу для постколоніяльної методології південно-азійської історії й суспільства та поглибити демістифікацію і деконструкцію, розпочаті в «Міті про лінивого тубільця».

Я не стверджую, що ентузіязм і пристрасно написані праці двох довоєнних інтелектуалів пізніші покоління відкинули як такі, що змушують бажати кращого. І не вважаю, що технічніші й вимогливіші твори Алатаса й Ґухи пропонують більш вузькопрофесійне і, на жаль, менш культурно багате бачення метрополійної західної авдиторії. Мені здається, що Джеймс і Антоніюс радше говорять від імені рухів, які вже вирушили в напрямку до свого самовизначення, хай навіть часткового і при цьому вкрай незадовільного, тоді як Ґуха й Алатас у своєму об-

говоренні постколоніяльних скрутнощів сприймають раніші досягнення (наприклад, національну незалежність) як даність, ще й підкреслюють вади деколонізацій, свобод і самоідентичности, здобутих на той час. Крім того, Ґуха й Алатас звертались однаково як до західних науковців, так і до співвітчизників – тубільних науковців, які все ще перебували в рабстві колоніялістичної концепції свого минулого.

Питання про читачів порушує загальніше питання про авдиторії. Як можуть потвердити багато пересічних читачів «Чорних якобінців» і «Арабського пробудження», авдиторія пізніших спеціялізованих і вишуканіших книжок скоротилася. Джеймс і Антоніюс уважали: те, що вони повинні сказати, має першочергове політичне й естетичне значення. Джеймс зображує Тусена немстивою, дуже розумною, тонкою й чутливою до страждань своїх братів-гаїтян людиною, яка заслуговує на зворушливе захоплення. «Великі люди творять історію, – каже Джеймс, – але тільки таку історію, яку вони мають можливість створити» [149]. Тусен рідко звірявся своєму народові, він недооцінив своїх супротивників. Джеймс не повторює цю помилку, не залишає жодних ілюзій. У «Чорних якобінцях» він із безжальністю хірурга реконструює імперіялістичний контекст егоїзму й докорів сумління, з яких вийшли британський аболіціонізм і Вілберфорс, котрий керувався найкращими намірами. Але в той час, як Франція й гаїтянські негри вели криваву війну, британський уряд маніпулював філантропічним почуттям, щоби посилити владу Британії на Карибах за рахунок Франції і її ворогів. Джеймс суворо критикує імперіялізм за те, що він ніколи нічого не віддає. Але він зберігає свою віру в переконувальну силу наративу, головними складниками якого є боротьба за свободу, спільна для Франції і для Гаїті, та бажання знати й діяти. Це дає йому як темношкірому історику можливість завоювати не тільки чорну, а й білу метрополійну авдиторію.

Чи є ця *«подорож у»* відплатою з боку пригнобленого колоніяльного об'єкта, котрий прибуває, щоб переслідувати й цькувати сучасного европейця, для якого хибно сприйнята Дюваль є і Трухільйо спадщина Тусена підтверджує ідею нецивілізованого неевропейця? Джеймс не потрапляє у цю пастку месництва, навпаки, у передмові 1962 року він намагається показати, як революційні ідеї Тусена повторно спливли нагору під час

успішних визвольних змагань і з не меншою силою при народженні нових самосвідомих і самовпевнених національних культур, які пам'ятали своє колоніяльне минуле, але рухалися до «кінцевої стадії карибських шукань національної ідентичности» [150]. Недарма так багато письменників: Джордж Лемінґ, В. С. Найпол, Ерик Вільямс, Вілсон Гарис – уважали його патріярхом сучасної вест-індської культури.

Так само і для Антоніюса зрада союзниками арабів не применшує великого ретроспективного розмаху його наративу, в якому араби керуються спільною з европейцями ідеєю свободи. Як «Чорні якобінці» заклали підвалини для вивчення сучасного «негритянського повстання» (вислів Джеймса), так «Арабське пробудження» започаткувало академічне дослідження арабського націоналізму, яке поступово перетворилося на дисципліну не лише в арабському світі, а й на Заході. Тут теж помітну роль зіграв зв'язок із поточними політичними процесами. Виносячи свою студію і представляючи незавершене самовизначення арабів на суд західних політиків та мислителів, що перешкоджали рухові історії, Антоніюс, як і Джеймс, звертається і до свого власного народу, і до недружелюбної білої авдиторії, для якої емансипація небілих стала другорядною проблемою. Це звернення апелює не до справедливости чи співчуття, а до часто дивовижних і несподіваних історичних реалій. Цікаво читати коментарі Антоніюса з принстонської лекції 1935 року, коли він саме працював над «Арабським пробудженням»:

> В історії народів часто буває так, що конфлікт протилежних сил, який, здається, просто приречений вивершитися тріюмфом сильнішої сторони, отримує неочікуваний поворот із появою нових сил, котрі виникли тільки завдяки цьому тріюмфу [151].

Як на мене, Антоніюс добре провидів крізь глибини сучасного лиховісного невдоволення вибух масового повстання, за яке він у своїй книжці імпліцитно виступав. (Палестинська інтифада[186], одне з найбільших антиколоніяльних повстань нашого часу, веде боротьбу за історичну Палестину – одну з головних тем «Арабського пробудження».)

---

[186] Інтифада – повстання палестинців у 1987–1993 роках, яке завершилося підписанням угоди в Осло про створення Палестинської автономії.

Це спостереження різко повертає нас до загального предмету науки й політики. Кожен з науковців, кого я обговорював, глибоко вкорінений у місцевій ситуації з її історією, традиціями і зв'язками, які визначають і вибір теми, і її розкриття. Скажімо, книжка Антоніюса привертає нашу увагу сьогодні як історія арабського націоналізму початку XX сторіччя і як сповнений болю документ групи аристократів, витіснених після 1930-х і 1940-х років радикальнішими народницькими й тубільницькими арабомовними письменниками. До західних політиків уже взагалі не можна і немає потреби звертатися, тим більше виходячи зі спільного світу дискурсу. Ґуха з'являється у 1960-х роках як вигнанець, незгодний з індійською політикою, яку контролюють ті, кого Тарик Алі називав «нерами і ґандями» [152].

Політика і відчутний політичний імпульс, що стоїть за їхніми творами, природно, впливали на діяльність і дослідження всіх чотирьох науковців. Явний політичний або гуманний порив у тоні і змісті їхніх праць помітно контрастує з тим, що сучасний Захід уважає нормою науковости. (Як сформувалася ця норма з її удаваною неупередженістю, завіряннями в об'єктивності й нейтральності, її кодом ввічливости й ритуальної незворушности – це проблема соціології смаку та знання.) Кожен з цих чотирьох інтелектуалів із «третього світу» пише про і на основі політичної ситуації, тиск якої постійний і не зводиться до короткочасних неприємностей чи незначних емпіричних проблем, що їх можна легко відкинути вбік в інтересах вищої мети. Невирішена політична ситуація лежить надто близько до поверхні, вона впливає на риторику та викривлює акценти наукового дослідження, адже автори справді пишуть не лише з позиції пізнання й авторитетної вчености, а й з позиції простого народу, чиє послання опору і заперечення є історичним продуктом поневолення. Як зауважив Адорно з приводу очевидного викривлення мови в таких обставинах, «мова підкорених, з іншого боку, позначена лише пануванням, яке позбавляє їх справедливости, обіцяної неспотвореним, незалежним словом усім людям, достатньо вільним для того, щоб вимовити його без почуття злоби» [153].

Я не маю на увазі, що опозиційні наукові дослідження повинні бути різкими і неприємно наполегливими, чи що Антоніюс і Джеймс (або Ґуха й Алатас) додають до свого дискурсу обра́зи та звинувачення. Я лишень кажу, що наука й політика щільніше

пов'язані в цих книжках, бо їхні автори вважають себе посланцями до західної культури, котрі представляють політичну свободу і здобутки все ще незавершеними, заблокованими, відкладеними. Неправильно тлумачити історичне значення їхніх тверджень, дискурсів і втручань, спростовувати їх (як це зробив Конор Круз О'Брайєн [154]) як зойки з метою викликати співчуття, відкидати їх як емоційні й суб'єктивні cris de coeur[187] енергійних активістів і фанатичних політиків означає ослаблювати їхню силу, хибно оцінювати їхню вагу, заперечувати їхній надзвичайний внесок у знання. Не дивно, що Фанон сказав: «для тубільця об'єктивність завжди спрямована проти нього» [155].

Для метрополійної авдиторії завжди було спокусливим постановляти, що ці й інші такі книжки – тільки зразки тубільної літератури, написані «тубільними інформантами», а не повноправний внесок у знання. Авторитет навіть таких авторів, як Антоніюс і Джеймс, на Заході був маргіналізований, бо, з погляду західних професійних науковців, вони здавалися написаними з позицій зовнішнього спостерігача. Можливо, саме тому Ґуха й Алатас у наступному поколінні вирішили досліджувати риторику, ідеї та мову, а не історію tout court[188], віддаючи перевагу аналізі вербальних проявів влади, а не її брутального застосування, її процесів і тактик, а не її джерел, її інтелектуальних методів і виражальних прийомів, а не її моральности – деконструювати, а не руйнувати.

Повернути єдність досвіду й культури означає прочитати тексти, створені в метрополійному центрі й на периферії, контрапунктово, незалежно ані від пріоритету «об'єктивности» до «нашої сторони», ані від тягаря «суб'єктивности» до «їхньої» [156]. Проблема полягає в тому, щоби знати, *як* читати, на думку деконструкторів, і не відділяти це питання від проблеми, *що* читати. Тексти не є завершеними об'єктами. Це, як одного разу висловився Вільямс, нотації й культурні практики. Тексти створюють не лише свої власні прецеденти, як сказав Борхес про Кафку, а й своїх наступників. Великий імперський досвід двох минулих сторіч глобальний і універсальний, він мав наслідки для кожного закутка земної кулі, для колонізатора й колонізо-

[187] Крик душі (*фр.*).

[188] Просто, всього-на-всього (*фр.*).

ваного одночасно. Позаяк Захід здобув усесвітнє домінування і, здається, завершив свою траєкторію, принісши з собою, за словами Френсиса Фукуями, «кінець історії», західні люди зробили висновок про недоторканість і непорушність своїх культурних шедеврів, своєї науки, своїх світів дискурсу; решта світу стоїть у черзі за увагою під нашим підвіконням. Але я думаю, що позбавляти культуру її зв'язків з оточенням, усувати її з теренів, за які вона змагається або (це стосується радше опозиційного напрямку в західній культурі) заперечувати її фактичний уплив – це радикальна фальсифікація культури. У романі Джейн Остен «Менсфілд Парк» йдеться про Англію *та* про Антигуа, і зв'язок між ними оприявнює саме Остен. Це книжка про порядок удома і рабство за кордоном, вона може і навіть повинна бути прочитана саме в такий спосіб разом із творами Ерика Вільямса та С. Л. Р. Джеймса. Так само Камю і Жід пишуть про той Алжир, який описували Фанон і Катеб Ясин.

Якщо ці ідеї контрапункту, переплетення й інтеґрації – щось більше за ввічливу пропозицію розкрити очі, тоді вони переглядають історичний досвід імперіялізму як проблему, по-перше, взаємозалежности історій і взаємонакладення територій, по-друге, як проблему чогось, що вимагає інтелектуального й політичного вибору. Якщо, наприклад, історію Франції й Алжиру (чи В'єтнаму) або історію Британії й Карибів (чи Африки, чи Індії) вивчати окремо, а не разом, то досвід домінування і підпорядкування домінуванню залишається штучно й хибно відокремленим. Зрозуміти імперське панування і опір йому як двоїстий процес, який розгортається в напрямку деколонізації, а згодом незалежности, означає приєднатися до цього процесу й інтерпретувати обидві сторони протистояння не лише герменевтично, а й політично.

Такі праці, як «Чорні якобінці», «Арабське пробудження», «Право власности» та «Міт про лінивого тубільця», недвозначно належать цьому протистоянню. Вони роблять інтерпретативний вибір яснішим, складнішим для уникнення.

Погляньте на сучасну історію арабського світу як на приклад історії неперервного напруження. Досягненням Антоніюса було те, що він установив: взаємодія між арабським націоналізмом і Заходом (чи його реґіональними суроґатами) – це щось таке, що можна вивчати, що можна або підтримувати, або

заперечувати. Поява після «Арабського пробудження», особливо у Сполучених Штатах, Франції та Британії, академічної дисципліни під назвою «близькосхідні студії» в рамках антропології, історії, соціології, політології, економіки й літературознавства пов'язана з політичним напруженням у регіоні та з позицією двох колишніх колоніяльних держав і теперішньої наддержави. З часу Другої світової війни неможливо було уникнути аналізи арабо-ізраїльського конфлікту чи вивчення окремих суспільств у межах академічних «близькосхідних студій». Отже, щоб писати про палестинську проблему, треба було вирішити, чи є палестинці народом (або національною спільнотою), що, своєю чергою, передбачало підтримку або заперечення їхнього права на самовизначення. Для обох сторін наука веде до Антоніюса: прийняти його погляди про зраду Заходом чи, навпаки, визнати права Заходу обіцяти Палестину сіоністському рухові, враховуючи велике культурне значення сіонізму [157].

Цей вибір відкриває інші. З одного боку, чи можемо ми на основі чогось іншого, а не політичного чи ідеологічного виправдання, говорити про сучасну «арабську душу» з її гаданою схильністю до насилля, культурою сорому, історичною надпристрасністю ісламу, політичною семантикою, її виродженням vis-a-vis юдаїзму і християнства? Подібні поняття породжують такі тенденційні праці, як «Арабська душа» Рафаеля Патаї, «Замкнуте коло» Дейвіда Прайса-Джонса, «Політична мова ісламу» Бернарда Льюїса, «Агаризм» Патрисії Кровн і Майкла Кука [158]. Вони прибрані в шати науковости, але жодна з них не виходить за межі тієї боротьби, яку вперше означив на Заході Антоніюс, жодна не може вважатися вільною від ворожости до арабських колективних намагань прорвати історичний детермінізм, створений колоніяльною перспективою.

З іншого боку, критичний і антиорієнталістичий дискурс старшого покоління таких науковців, як Анвар Абдел-Малек і Максим Родинсон, живе й далі серед молодшого покоління, представленого Тимоті Мітчелом, Джудит Такер, Пітером Ґреном, Рашидом аль-Халіді та їхніми колеґами з Европи. Протягом 1980-х років Асоціяція близькосхідних студій не без допомоги цих людей зазнала помітних ідеологічних перетворень. Часто укомплектована офіційними науковцями, адміністраторами нафтових компаній, урядовими радниками й службовцями і

колись у союзі з ними, АБСС [MESA] на своїх щорічних зборах уже відкрито перейшла до розгляду актуальних проблем сучасної політики: іранська революція, війна в Затоці, палестинська інтифада, ліванська громадянська війна, угода у Кемп-Дейвіді, стосунки між близькосхідними студіями й політичною ідеологією – проблеми, від яких колись відверталися або приділяли мінімум уваги у дослідженнях Льюїса, Патаї і в не таких давніх працях Вальтера Лакера, Емануеля Сивана та Денієла Пайпса. Академічна діяльність, яка погоджувалася з офіційною політикою і не підтримувала місцевий арабський чи ісламський націоналізм, переважала у професійних і навіть журналістських дискусіях (наприклад, у таких бестселерах у стилі журналістики-як-миттєвої-науки, як «З Бейрута до Єрусалима» Томаса Фрідмена та «Араби і євреї» Дейвіда Шиплера), але ситуація почала змінюватися.

Ядром «старої» позиції був есенціялістичний погляд на арабів як на засадничо, незаперечно і вроджено «Іншого», який набував расистських обертонів у своїх спекуляціях про «арабське» антидемократичне, насильницьке і відстале ставлення до світу. Центральним для цього ставлення був також інший чинник – Ізраїль; він теж сприяв поглибленню полярности між демократичним Ізраїлем і наскрізь недемократичним арабським світом, у якому палестинці, виселені й вигнані Ізраїлем, почали уособлювати «тероризм» і майже нічого, крім нього. Однак нині молодші антиорієнталістичні науковці висунули на перший план саме диференційовані історії різних арабських народів, суспільств і формацій. Шануючи історію й особливості арабського світу, вони повернули йому динамічне розуміння незавершеного руху до незалежности, прав людини (особливо жінок і дискримінованих меншин) та свободи від зовнішнього (часто імперіялістичного) втручання і внутрішньої корупції чи колаборації.

Отже, те, що трапилося в Асоціяції близькосхідних студій, – це метрополійна історія культурної опозиції західному пануванню. Паралельно цьому відбувалися такі самі важливі зміни в африканських, індійських, карибських і латиноамериканських студіях. Ці галузі більше не очолюють колишні колоніяльні службовці чи роти науковців, які говорять дозволеною мовою. Навпаки, нова чутливість до визвольних рухів і постколоніяльної критики, а також опозиційні групи з новою свідомістю (рух

за громадянські права в Америці, рух за права імміґрантів у Сполученому Королівстві) ефективно відібрали в европоцентричних інтелектуалів і політиків монополію на дискурс. Безил Дейвідсон, Теренс Рейнджер, Йоганес Фабіян, Томас Годжкін, Ґордон К. Льюїс, Алі Мазруї, Стюарт Гол зіграли тут головну роль – їхня наукова діяльність стала каталізатором інших досліджень. І для всіх них початкова робота чотирьох науковців, яких я тут обговорював, їхня «*подорож у*» заклала підвалини культурної коаліції, сформованої тепер між антиімперіялістичним опором на периферіях та опозиційною культурою Европи і Сполучених Штатів.

5. Колаборація, незалежність і визволення

На семінарі з імперіялізму, що відбувався в Оксфорді у 1969–1970 роках, доповідь Роналда Робінсона «Неевропейські основи европейського імперіялізму» була однією з найцікавіших. Разом з «Африканськими та третьосвітніми теоріями імперіялізму» Томаса Годжкіна роздуми Робінсона з приводу теоретичних і емпіричних студій продемонстрували вплив багатьох постколоніяльних тенденцій, про які я згадував:

> Будь-яка нова теорія мусить визнати, що імперіялізм був так само похідним від колаборації чи неколаборації його жертв – їхнього тубільного політичного життя, – як і від европейської експансії. ...Не [без добровільної чи примусової кооперації правлячих еліт і не] без колаборації тубільців, коли для цього настав час, европейці змогли завоювати й керувати своїми неевропейськими імперіями. З самого початку цьому правлінню неперервно протидіяли; і так само постійними були тубільні посередники для запобігання опору чи його придушення [159].

Робінсон підкріплює свої слова, досліджуючи, як у Єгипті перед 1882 роком паші й хедив колаборували з европейцями: вони дозволили їхнє проникнення, драматично затьмарене націоналістичним повстанням Орабі, після якого британці захопили країну з допомогою військової сили. Робінсону варто було додати, що багато класів та окремих осіб, які колаборували з імперіялізмом, почали зі спроб наслідувати сучасні европейські манери, модернізуватися відповідно до того, що сприймало-

ся як европейський проґрес. Протягом перших двох десятиріч XIX сторіччя Мухамед Алі висилав місії до Европи; три десятиріччя по тому японські місії прибули до Сполучених Штатів та Европи з такою ж метою. В радіюсі французького колоніялізму обдарованих студентів аж до 1920-х і 1930-х років посилали до Франції здобувати там освіту, хоча деякі з них, наприклад Сенґор і Сезер та багато індокитайських інтелектуалів, перетворилися на рішучих супротивників імперії.

Первісною метою цих ранніх місій на Захід було вивчити звичаї проґресивної білої людини, перекласти її твори, перейняти її звички. Сучасні дослідження на цю тему Масао Мійоши («Як ми їх бачили») та Ібраґіма Абу-Луґода («Арабське перевідкриття Европи») [160] демонструють, як імперська ієрархія була передана охочим учням зі Сходу разом з інформацією, корисними текстами й вигідними звичками [161].

З цієї конкретної динаміки залежности прийшов перший тривалий досвід реакції тубільного антиімперіялізму, втілений у полеміці між Афґані та Ернестом Ренаном, надрукованій у «Revue de deux mondes» 1883 року. У ній тубілець, уживаючи терміни, заздалегідь визначені Ренаном, намагається «спростувати» европейські расистські та культурно зарозумілі припущення щодо його нижчости. Коли Ренан заявляє, що статус ісламу нижчий від юдаїзму чи християнства, Афґані стверджує, що іслам «кращий» і що Захід удосконалив себе завдяки запозиченням у мусульман. Він також наполягав на тому, що ісламський прорив у науці відбувся раніше, ніж його західний еквівалент, а якщо й було щось реґресивне в їхній релігії, то воно походило від спільного для всіх релігій – їхньої непримиренности з наукою [162].

Тон Афґані дружній, хоча він прямо опонує Ренану. На відміну від пізніших учасників спротиву імперіялізмові, для яких визволення стало провідною темою, Афґані, подібно до індійських правників у 1880-х роках, належить до верстви людей, котрі, боронячи свої спільноти, намагаються знайти місце для себе в межах культурного каркасу, який вони поділяють із Заходом. Вони належать до еліт, які, очолюючи різноманітні націоналістичні рухи за незалежність, посідають владу, передану їм від колоніяльної держави, як-от від Маунтбатена до Неру, від де Ґоля до Фронту національного визволення (ФНВ). До цього

типу антагоністичної колаборації зараховуємо такі різноманітні конфігурації культурної залежности, як західних радників, чия робота допомогла місцевим народам чи націям «піднятися» (один її аспект добре викладений у книжці Джонатана Спенса «Змінити Китай»), і тих західних захисників пригноблених (місис Джелібі – це рання карикатура, а члени ліверпульської школи як пізніший приклад), які представляли свої власні версії інтересів тубільців. Інший приклад – суперечка між Т. Е. Ловренсом і Луї Масиньйоном одразу після Першої світової війни, з великою гостротою описана в есеї Алберта Гурані [163]. Кожен з них переживав справжнє співчуття до арабів, які протягом війни воювали проти османів (Масиньйон навіть зробив співчуття до ісламу центром своєї теорії монотеїстичної спільноти як спадку Авраама). Однак, з імперських переконань, кожен відіграв свою роль у поділі арабського світу між Францією та Британією: Ловренс прислужився Британії, а Масиньйон Франції – *задля* арабів.

Цілий величезний розділ у культурній історії п'яти континентів постає з цього різновиду колаборації між місцевими жителями, з одного боку, та конвенційними, так само як ексцентричними й суперечливими, представниками імперіялізму – з другого. Віддаючи цьому належне, визнаючи спільний і поєднаний досвід, що породив багатьох із нас, ми водночас повинні відзначити, як це в основі своїй підтримувало у XIX сторіччі імперіялістичний поділ на тубільця і представника Заходу. Багато колоніяльних освітніх закладів на Далекому Сході, в Індії, арабському світі, Східній і Західній Африці, наприклад, навчали цілі покоління місцевої буржуазії важливим істинам історії, науки, культури. І з цього навчання мільйони засвоїли основи сучасного життя, але залишилися підкореними й залежними від чужоземної імперської влади.

Кульмінація цієї динаміки залежности – націоналізм, який, зрештою, створив незалежні держави у колишніх колоніяльних країнах по всьому світу. Два політичні чинники, важливість яких для культури вже зауважена, тепер позначили кінець періоду націоналістичного антиімперіялізму й ознаменували еру визвольного антиімперіялістичного опору. Перший – виразне розуміння культури *як* імперіялізму, рефлексивний момент свідомости, що дозволив віднедавна незалежному жителеві під-

твердити кінець европейських культурних претензій керувати і/чи навчати неевропейців. Другим чинником була надто затягнута західна імперська місія в різноманітних реґіонах, які я вже згадував, головно в Алжирі, В'єтнамі, Палестині, Ґвінеї і на Кубі. Але визволення, на відміну від націоналістичної незалежности, стало сильною новою темою, яка імпліцитно вже була присутня у раніших роботах таких авторів, як, скажімо, Маркус Ґарві, Хосе Марті і В. Е. Б. Дюбуа, але тепер вона потребувала рушійного вливання з боку теорії та іноді збройної повстанської войовничости.

Національна ідентичність, яка бореться задля звільнення себе від імперіялістичного домінування, застрягла і ніби завершилася в державі. З'явилися власні армії, прапори, законодавчі органи, системи національної освіти і провідні (якщо не одинокі) політичні партії. Зазвичай, націоналістичні еліти посідали місця, які раніше обіймали британці або французи. Важливе розрізнення Безила Дейвідсона між масовою мобілізацією (наприклад, величезні натовпи індійців, які збиралися на демонстрації на вулицях Калькути) і масовою *участю* підкреслює відмінність між націоналістичною елітою та сільськими й міськими масами, які на короткий період ставали органічною частиною націоналістичного проєкту. Те, що Єйтс робив в Ірландії, допомагало створити сенс відновленої спільноти – Ірландія тішилася «товариств[ом], Що не дрімало, а співало, Ірландію смутну втішало» [164], – але в її осерді перебувала обрана група чоловіків і жінок.

Коли засновується нова національна держава, зазначає Парта Чатерджі, нею керують не пророки чи романтичні бунтарі, а, як у випадку з Індією, Неру – «прагматичний і самосвідомий будівник держави» [165]. На його думку, селяни й міська бідота керуються почуттями, а не розумом; їх можуть мобілізувати поети на зразок Таґора чи харизматичні лідери на кшталт Ґанді, але після здобуття незалежности ця велика маса людей має бути абсорбована державою, щоб стати функціональною для її розвитку. Однак Чатерджі висловлює цікаву думку: перетворюючи націоналізм на нову реґіональну чи державну ідеологію, постколоніяльні країни підпорядковують себе глобальному процесові раціоналізації, базованому на зовнішніх нормах. Це той процес, який у повоєнні роки модернізації й розвитку керуєть-

ся логікою світової системи, що її тип – глобальний капіталізм, яким командує згори жменька провідних індустріяльних країн.

Чатерджі слушно зазначає: «незалежно від того, наскільки майстерно вони застосовані, сучасне державне мистецтво і сучасні технології не можуть дієво покласти край справді реальному напруженню, яке залишається нерозв'язаним» [166]. Нова патологія влади, за словами Екбаля Ахмада, породжує поліцейські держави, диктатури, олігархії, однопартійні системи. У романі В. С. Найпола «Вигин ріки» (1979) безіменною африканською країною управляє Велика Людина – ні названа, ні присутня, – яка маніпулює европейськими радниками, індійськими й мусульманськими меншинами та власними одноплемінниками, керуючись жорстокою тубільницькою доктриною (хіба це не нагадує культ «Зеленої Книги» Кадафі чи винайдених племінних традицій Мобуту?). У кінці роману багатьох героїв безжально знищують, один чи двоє, хто пережив різанину й усвідомлює, що діється, як-от головний герой, вирішують, що ситуація безнадійна і змушені ще раз еміґрувати. (Зі східно-африканської мусульмансько-індійської сім'ї Салім «дрейфує» до внутрішніх реґіонів, де править Велика Людина, потім покидає й це місце, зневірений і зовсім пригнічений.) Ідеологічна позиція Найпола полягає в тому, що тріюмф націоналізму в «третьому світі» не тільки «не може дієво покласти край справді реальному напруженню» в постколоніяльній державі, а й убиває останню надію на опір проти нього, як і останні цивілізаторські сліди західного впливу.

Найпол[189], безумовно обдарований автор документальних травелогів і романіст, успішно інсценізує ідеологічну позицію на Заході, з якої можна звинувачувати постколоніяльні держави за беззастережне досягнення незалежности. Його напади на постколоніяльний світ за його релігійний фанатизм («Серед вірян»), вироджену політику («Партизани») і фундаментальну неповноцінність (дві його перші книжки про Індію) [167] – це частина звільнення від ілюзій щодо «третього світу», яке спіткало багатьох людей протягом 1970-х та 1980-х років і серед них кількох відомих західних захисників націоналізму «третього світу», як-от Конор Круз О'Брайєн, Паскаль Брукнер («Сльози бі-

[189] Укр. переклади Найпола див.: Найпол В. С. Мігель-стріт: Роман / Пер. з англ. Ростислав Доценко // Всесвіт. – 1983. – № 2. – С. 3–84.

лої людини») та Жерар Шальян. У цікавій напівдокументальній історії ранньої французької підтримки руху опору у «третьому світі» «Походження концепції "третього світу": жертви колоніялізму й антиколоніялісти у Франції (1919–1939)» Клод Льйозу наважується стверджувати, що до 1975 року антиімперіялістичний блок більше не існував [168]. Зникнення внутрішньої опозиції імперіялізму досить правдоподібне у випадку офіційної Франції і, можливо, атлантичного Заходу, але воно не пояснює вперте існування арен боротьби у нових державах чи в не таких яскравих царинах метрополійної культури. Питання влади і правління, колись орієнтовані на класичні імперії Британії та Франції, наразі спрямовані на деспотичні спадкоємні режими та проти ідеї, що африканські й азійські держави повинні залишатися в ярмі й залежності.

Докази цього вражають. Боротьба за людські й демократичні права триває у Кенії, Гаїті, Ніґерії, Мароко, Пакистані, Єгипті, Бірмі, Тунісі і Сальвадорі – і це лише дещиця усіх місць. Зростає також значення жіночого руху, який все більше тисне на олігархічний етатизм та військове (чи однопартійне) правління. На додаток опозиційна культура все ще зберігає стосунки між західним і неевропейським світом: докази зв'язку можна знайти, наприклад, у Сезеровій прихильності до марксизму й сюрреалізму, а пізніше між «Студіями підлеглости» і Ґрамші та Бартом. Багато інтелектуалів із колишнього колонізованого світу відмовилися прирікати себе на нещасливу долю Найполівського Індара, колишнього перспективного молодого провінціяла, якого розшукують організації у США, але він тепер покинутий і безнадійний, не знає, куди податися.

> Час від часу все, в чому він певен, – це те, що йому настав час іти додому. В його уяві вимальовується якесь омріяне село. Між цими приступами він виконує найчорнішу роботу. Він знає, що здатний на кращі речі, але він не хоче їх робити. Гадаю, йому подобається, коли йому кажуть, що він може робити кращі речі. Але ми вже здалися. Він не хоче ризикувати знову [169].

Індар один із «нових людей», інтелектуал «третього світу», який здобуває незаслужену славу, коли непостійні ентузіясти «першого світу» мають настрій підтримувати бунтівні націоналістичні рухи і втрачає все, коли їхній ентузіязм гасне.

Чи це точний виклад того, що виступає суттю політики та культури опору? Чи, зрештою, була радикальна енерґія, яка спонукала алжирців та індійців до масових повстань, погашена і знищена досягненням незалежности? Ні, адже націоналізм був лише одним аспектом опору, не найцікавішим і не найтривкішим.

Насправді те, що ми можемо так гостро розглядати й засуджувати націоналістичну історію, свідчить про з'яву радикально нового підходу, який пропонує ще глибша опозиція для цілісного осягнення історичного досвіду імперіялізму. У позитивному сенсі він походить від децентрувальних доктрин Фройда, Маркса і Ніцше, а в неґативному – від незадовільности націоналістичної ідеології. Він пронизує «Дискурс колоніялізму» Еме Сезера, у якому показано, як ідеології колоніяльної залежности й нижчости чорної раси крадькома увійшли в жарґон сучасної психіятрії. Це, своєю чергою, дає змогу Сезерові вживати його засадничу деконструктивну теоретичну силу для підривання його ж власної імперіялістичної владности. Націоналістичну культуру іноді ефектно обходить плідна культура опору, ядро якої – завзяте бунтарство та «метод клопоту», спрямовані проти авторитету й дискурсу імперіялізму.

На жаль, це не завжди і навіть не в більшості випадків відбувається. Всі націоналістичні культури дуже залежать від концепції національної ідентичности, а націоналістична політика є ідентичнісною: Єгипет для єгиптян, Африка для африканців, Індія для індійців і так далі. Те, що Безил Дейвідсон називає «сумнівною плідністю» націоналізму [170], породжує не лише утвердження колись неповної й забороненої, та, кінець кінцем, відновленої ідентичности через національні системи освіти, а й нав'язування нового авторитету. Це цілком слушно навіть щодо Сполучених Штатів, де тонізувальна дія афро-американської, жіночої та меншинної експресії подекуди переростала у доктрину, так ніби бажання покритикувати міт про білу Америку означало також потребу витіснити той міт новими догмами.

Наприклад, в Алжирі французи заборонили використовувати арабську мову в освіті й управлінні; після 1962 року ФНВ визнав її, зрозуміло, єдиною мовою в країні та впровадив нову систему арабо-ісламської освіти. Потім ФНВ продовжив політично поглинати алжирське громадянське суспільство: за три

десятиріччя цей союз державної і партійної влади з відновленою ідентичністю спричинив не лише монополізацію більшости політичних практик однією партією і майже цілковитий занепад демократичного життя, а й промовисту появу на правому фланзі ісламської опозиції, яка віддає перевагу войовничій мусульманській алжирській ідентичності, заснованій на принципах Корану (шаріяту). На початок 1990-х років країна була в кризовому стані, що його результатом стало жалюгідне протистояння між урядом, який анулював результати виборів, так само як більшу частину вільної політичної діяльности, та ісламським рухом, який апелював до авторитету минулого й ортодоксальности. Обидві сторони претендують на право керувати Алжиром.

У розділі про «пастку націоналістичної свідомости» у «Злидарях землі цієї» Фанон передбачив такий перебіг подій. Його позиція така: доки національна свідомість у моменті свого успіху не буде якимсь чином перетворена на соціяльну свідомість, майбутнє нестиме не визволення, а поширення імперіялізму. Його теорія насилля – це не відповідь на місцеву роздратованість патерналістським наглядом европейського поліціянта і, в такому сенсі, не надання переваги послугам тубільних офіцерів. Навпаки, він, по-перше, репрезентує колоніялізм як тоталізуючу систему, яка живиться в той самий спосіб (прихована Фанонова аналогія просто приголомшує), що й людська поведінка, сповнена несвідомих бажань. По-друге, наче в геґелівському русі, постає маніхейська протилежність – бунтівний тубілець, стомлений від логіки, яка редукує його, географії, яка сеґреґує його, онтології, яка дегуманізує його, епістемології, яка зводить його до грішної сутности. «Насилля колоніяльного режиму і контрнасилля тубільця збалансовують одне одного і відповідають один одному дивовижно взаємною узгодженістю» [171]. Боротьбу треба підняти на новий рівень змагання – рівень синтези, представленої визвольною війною, яку доповнює зовсім нова постнаціоналістична теоретична культура.

Я так часто посилаюся на Фанона, бо вважаю, що він зворушливіше й переконливіше за інших виражає величезний культурний перехід із теренів націоналістичної незалежности до теоретичної царини визволення. Цей перехід відбувається головно там, де імперіялізм забарився в Африці (наприклад в Алжирі й

Ґвінеї-Бісау), тоді як багато інших колоніяльних держав досягли незалежности. У кожному разі Фанона не зрозуміти, не осягнувши, що його робота – це відповідь на теоретичні розробки, створені культурою пізнього західного капіталізму, яку тубільний інтелектуал із «третього світу» сприйняв як культуру гноблення й колоніяльного поневолення. Увесь oeuvre[190] Фанона – це його спроба подолати заскнілість тих самих теоретичних розробок актом політичної волі, обернути їх проти їхніх авторів так, щоб змогти, як у фразі, яку він позичив у Сезера, винайти нові душі.

Фанон проникливо пов'язує завоювання історії поселенцем з імперіялістичним режимом істини, над якою панують великі міти про західну культуру:

> Поселенець творить історію; його життя – це епоха, Одіссея. Він є абсолютним початком: "Ця земля була створена нами"; він є повсякчасною причиною: "Якщо ми підемо, усе втрачено і країна повернеться до середньовіччя". Навколо нього – заціпенілі створіння, змарновані болячками, одержимі предковічними звичаями, які формують майже неорганічне підґрунтя для інноваційного динамізму колоніяльного меркантилізму [172].

Як Фройд розкопав приховані основи структур західного розуму, як Маркс і Ніцше інтерпретували конкретні дані про буржуазне суспільство, переклавши їх назад у примітивні, але продуктивні імпульси домінування й накопичення, так і Фанон читає західний гуманізм, власноруч транспортуючи величезний і грубезний колос на «греко-латинському п'єдесталі» на колоніяльний пустир, де «цей штучний вартівник перетворюється на порох» [173]. Він не може пережити щоденного зміління, до якого його доводять европейські колоністи. У згубних жестах Фанонового письма високосвідома людина обдумано й іронічно повторює тактики культури, яка, на її думку, її утискала. Різниця між Фройдом, Марксом і Ніцше, з одного боку, та «тубільним інтелектуалом» Фанона, з іншого, полягає в тому, що наш пізній колоніяльний мислитель фіксує своїх попередників географічно: вони *з* Заходу – щоб легше було звільнити їхні енергії з гнітючої культурної матриці, яка їх виробила. Розглядаючи їх

[190] Творчий доробок (*фр.*).

антитетично як притаманних колоніяльній системі і водночас, потенційно, у стані війни з нею, Фанон здійснює акт закриття імперії і проголошує нову добу. Тепер національна свідомість, каже він, «має бути збагачена і поглиблена надзвичайно швидким перетворенням у свідомість соціяльних і політичних потреб, іншими словами, у [справжній] гуманізм» [174].

Як дивно слово «гуманізм» звучить у цьому контексті, де воно вільне від нарцисичного індивідуалізму, розбрату та колоніялістичного егоїзму імперіялізму, який виправдовує владу білої людини. Подібно до Сезера у «Поверненні...», переосмислений імперіялізм Фанона у його позитивному вимірі – це колективний акт, який реанімує і переспрямовує інертну масу мовчазних тубільців у нову інклюзивну концепцію історії.

> Це величезне завдання, що полягає у новому знайомстві людства зі світом, усього людства, буде здійснюватися за неодмінної допомоги европейських народів, які самі повинні усвідомити, що в минулому вони часто приєднувалися до наших спільних панів, коли порушувалися колоніяльні питання. Щоб цього досягти, европейські народи спочатку повинні зважитися прокинутися і струснути себе, використати свої мізки і перестати грати тупого фавна Сплячої Красуні [175].

Питання про те, як це можна зробити, веде нас від позірних напучувань і рецептів до надзвичайно цікавої структури й методу «Злидарів землі цієї». Досягнення Фанона у цій його останній праці (вийшла 1961 року за кілька місяців після його смерти) полягає в тому, що він зумів спочатку зобразити колоніялізм і націоналізм у їхньому маніхейському протистоянні, потім відтворити народження руху за незалежність і насамкінець перетворити його фактично на трансперсональну і транснаціональну силу. Уявна й інноваційна особливості останнього твору Фанона походять від виняткової вправности, з якою він силоміць *деформує* імперіялістичну культуру і її націоналістичного антагоніста, заглядаючи по той бік обох у напрямку визволення. Як раніше Сезер, Фанон заперечує імперіялізм за те, що він створив актами кардинального риторичного й структурного спрощення. Ці акти роблять зрозумілою тривалу культурну історію імперіялізму і, промовистіше, дозволяють Фанонові сформулювати нові стратегії й цілі для визволення.

«Злидарі землі цієї» – гібридна праця: почасти есей, почасти оповідання, почасти філософська аналіза, почасти психологічна історія випадку, трохи націоналістична алегорія, трохи уявне подолання історії. Книжка починається з територіяльного нарису про колоніяльний простір, поділений на чисте й освітлене европейське місто та брудні, смердючі й темні тубільні квартали. З цієї маніхейської і фізично закріпленої безвиході виростає цілий Фанонів твір, запущений у дію, скажімо так, насиллям тубільців – силою, покликаною подолати прірву між білими й небілими. На думку Фанона, насилля, як я вже згадував, – це синтеза, яка долає оречевлення білої людини як суб'єкта, а чорної людини – як об'єкта. Моє припущення таке: працюючи над своїм твором, Фанон читав «Історію і класову свідомість» Лукача, яка тільки-но 1960 року вийшла в Парижі у французькому перекладі. Лукач показує, що наслідками капіталізму є фрагментація й оречевлення: у такому порядкові кожна людська істота стає об'єктом чи товаром, продукт людської праці відчужується від її творця, уявлення про цілісність чи спільність зникає взагалі. Важливішим для бунтарського і єретичного марксизму, сповідуваного Лукачем (незабаром після публікації 1923 року Лукач сам вилучив книжку з обігу), було відділення суб'єктивної свідомости від світу об'єктів. Це, стверджував він, можна подолати вольовим актом розуму, яким один самотній розум може об'єднатися з іншим, уявивши спільний зв'язок між собою і ламаючи насаджену застиглу структуру, що тримала людських істот рабами зовнішніх тиранічних сил. Звідси – примирення й синтеза між суб'єктом і об'єктом.

Фанонове насилля, за допомогою якого тубілець долає поділ на білих і тубільців, тісно перегукується з тезою Лукача про подолання фрагментації вольовим актом. Лукач називає це «не одноразовим неповторюваним зриванням вуалі, яка маскує процес, а безперервним чергуванням окостеніння, заперечення й руху» [176]. Отже, суб'єктно-об'єктне оречевлення у його в'язничній замкненості руйнується. Фанон приймає багато чого з цієї надзвичайно сміливої тези, яка опозиційна навіть у самому опозиційному марксизмі. Це очевидно в уривках, таких як наступний, де свідомість поселенця функціонує як свідомість капіталіста, котрий перетворює людей на нелюдські і несвідомі об'єкти:

Поселенець творить історію і свідомий її творення. І позаяк він усякчас посилається на історію своєї батьківщини, він ясно показує, що сам є поширенням тієї батьківщини. Отже, історія, яку він пише, – це не історія країни, яку він грабує, а історія його власної нації, беручи до уваги все, з чого вона здирає шкуру, все, що вона порушує і від чого помирає.
Замкненість [пізніше він говорить про *апартеїд* як одну з форм «поділу на відділи». «Тубільці, – додає він, – обмежовані... Перша річ, яку засвоює тубілець, – залишатися на своєму місці»] [177], до якої тубілець засуджений, можна піддати сумніву, тільки якщо тубілець вирішить покласти кінець історії колонізації – історії грабежу – і розпочати історію нації – історію деколонізації [178].

У світі Фанона зміна може відбутися лише тоді, коли тубілець, як Лукачів відчужений робітник, вирішить, що колонізація повинна закінчитися, іншими словами – має відбутися епістемологічна революція. Тільки тоді може виникнути рух. У цей момент на кін виходить насилля, «сила, що очищує», яке безпосередньо зіштовхує колонізатора й колонізованого:

Насилля колоніяльного режиму і контрнасилля тубільця збалансовують одне одного і відповідають один одному дивовижно взаємною узгодженістю. ...Завдання поселенця в тому, щоби навіть мрії про визволення зробити для тубільця неможливими. Завдання тубільця – уявити всі можливі методи знищення поселенця. На рівні логіки маніхейство поселенців продукує маніхейство тубільців, теорії "абсолютної гріховности тубільця" відповідає теорія "абсолютної гріховности поселенця" [179].

Тут Фанон не лише переформовує колоніяльний досвід у термінах, запропонованих Лукачем, а й характеризує новонароджуваного культурного й політичного антагоніста імперіялізму. Описуючи його народження, він користується біологічною образністю:

Поява поселенця означала, у термінах синкретизму, смерть абориґенного суспільства, культурну летаргію й заціпеніння індивідів. Для тубільця життя може розквітнути знову лише з гнилого трупа поселенця... Але так складається, що для колонізованих людей це насилля, позаяк це їхнє одиноке заняття, наповнює їхній характер позитивними й творчими якостями. Практика

насилля зв'язує їх разом як ціле, бо кожен індивід формує насильницьку ланку у великому ланцюзі, частину величезного організму насилля [180].

Безсумнівно, тут Фанон залежить від ранньої мови французького колоніялізму, в якій публіцисти, подібно до Жуля Армана і Лєруа-Больйо, використовують біологічні образи народження, пологів і генеалогії, щоб описати батьківські зв'язки між Францією та її колоніяльними дітьми. Фанон перекидає речі навспак, уживаючи цю мову для опису народження нової нації і мову смерти для колоніяльних поселенських держав. Та навіть цей антагонізм не покриває всіх відмінностей, які виникають, щойно починається повстання і «життя [починає видаватися] нескінченним змаганням» [181]. Існують важливі поділи на леґальні й нелеґальні націоналізми, на політику націоналістичних реформ і просту деколонізацію, з одного боку, та заборонену політику визволення, з іншого.

Ці поділи так само значущі, як і поділ на колонізованих та колонізаторів (цей мотив підхопив, хоча й простіше, Альбер Мемі) [182]. Справді, істинний пророчий геній «Злидарів землі цієї» полягає саме в цьому: Фанон відчув різницю між націоналістичною буржуазією в Алжирі та визвольними тенденціями ФНВ і спостеріг також конфліктні наративні та історичні моделі. Щойно розгорається повстання, націоналістичні еліти намагаються встановити паритет із Францією: вимоги прав людини, самоуправління, професійних спілок тощо. Відтоді ж як французький імперіялізм назвав себе «асиміляційним», офіційні націоналістичні партії потрапляють у пастку, стаючи кооптованими аґентами панівної влади. (Така, наприклад, сумна доля Фархата Абаса, котрий, заслуживши офіційне схвалення французів, утратив будь-яку надію здобути підтримку мас.) Отже, офіційні буржуазні націоналісти просто втягуються в наративну модель европейців, маючи надію стати імітаторами, як сказав Найпол, простими місцевими відповідниками своїх імперських панів.

Блискуча аналіза Фаноном визвольної тенденції відкриває другу частину – «Спонтанність: її сильні та слабкі сторони», основа якої – часова розбіжність і різниця ритму (décalage) «між лідерами націоналістичної партії і масою людей» [183]. Націоналісти копіюють методи західних політичних партій, тому всі різновиди тертя розвиваються в межах націоналістичного табо-

ру: між селом і містом, між лідером і рядовими членами партії, між буржуазією й селянами, між феодалами й політичними лідерами – і всіх їх використовують імперіялісти. Засаднича проблема полягає в тому, що, хоч офіційні націоналісти й хочуть здолати колоніялізм, «інше, геть відмінне бажання [стає очевидним] – досягнути з ним дружньої згоди» [184]. Після цього незаконна група порушує питання про таку політику і її швидко ізолюють, часто ув'язнюють.

> Отже, ми можемо спостерігати процес розриву між нелеґальною та леґальною тенденціями в межах партії. ...у результаті постане підпільна партія – паросток леґальної партії [185].

Фанонів метод показати ефект цієї підпільної партії – оживити її існування як контрнаративної, як підпільного наративу, пущеного в хід дезертирами, вигнанцями, зацькованими інтелектуалами, які тікають до села і своєю роботою та організацією прояснюють і підривають слабкі місця офіційного націоналістичного наративу. Аж ніяк не ведучи

> колонізований народ здобувати верховний суверенітет одним махом, ця впевненість, яка в тебе була, ніби всі частини нації йтимуть поруч із тобою з тією самою швидкістю й приваблені тим самим світлом, ця сила, яка давала тобі надію, – все тепер бачиться у світлі досвіду як симптоми надзвичайної слабкости [186].

Саме ця змога передати «світло досвіду» закладена в незаконній тенденції, яка оживлює визвольну партію. Ця партія показує всім, що расизм і помста «не можуть підтримувати визвольну війну». Звідси тубілець робить «відкриття»: «руйнуючи колоніяльне пригноблення, він автоматично будує іншу систему експлуатації», цього разу даючи їй «чорне або арабське обличчя», доки на чолі стоять імітатори.

«Історія ясно вказує, – зазначає з цього приводу Фанон, – що битва проти колоніялізму не пробігає точнісінько рейками націоналізму» [187]. В образі «рейок націоналізму» він має на увазі, що конвенційний наратив, як ми відзначали стосвно творчости Конрада, центральний для таких атрибутів імперіялізму, як привласнення і панування. Наратив сам по собі репрезентує владу, і його телеологія поєднується з планетарною роллю Заходу. Фанон першим серед чільних теоретиків антиімперіялізму усвідо-

мив, що ортодоксальний націоналізм ішов тим самим шляхом, що його вимостив імперіялізм, який, здавалося, поступиться владою націоналістичній буржуазії, а насправді він ширив свою гегемонію. Отже, просто оповідати національну історію означає повторювати, розширювати і породжувати нові форми імперіялізму. Покинутий сам на себе націоналізм після здобуття незалежности буде «кришитися на реґіоналізми всередині порожньої оболонки самого націоналізму» [188]. Старі конфлікти між реґіонами нині повторюються, привілеї монополізують одні за рахунок інших, а ієрархії та поділи, вибудувані імперіялізмом, відновлюються, хоча тепер на їхній верхівці стоять алжирці, сенеґальці, індійці й інші.

Якщо тільки, каже Фанон трохи далі, «не робиться швидкий крок... від національної свідомости до політичної та соціяльної свідомости» [189]. Він має на увазі насамперед, що потреби, базовані на ідентичнісній (тобто націоналістичній) свідомості, мають бути знехтувані. Новим і загальним спільнотам – африканській, арабській, ісламській – треба отримати пріоритет над партикуляристичними спільнотами, щоб у такий спосіб установити горизонтальні, ненаративні зв'язки між людьми, яких імперіялізм поділив на автономні племена, наративи, культури. По-друге, і тут Фанон наслідує деякі Лукачеві ідеї, центр (столиця, офіційна культура, призначений лідер) має бути секуляризований і демістифікований. Нова система жвавих зв'язків повинна замінити успадковані від імперіялізму ієрархії. В осяяних полум'яним запалом уривках Фанон вдається до поезії та драми, до Рене Шара і Кейти Фодеба. Визволення – це свідомість самого себе, «не зачинення дверей для спілкування» [190], а нескінченний процес «відкриття й заохочення», який веде до справжнього національного самовизволення й універсалізму.

При читанні останніх сторінок «Злидарів землі цієї» виникає враження, що присвятивши себе боротьбі з імперіялізмом та ортодоксальним націоналізмом за допомогою контрнаративу великої деконструктивної сили, Фанон не зумів увиразнити складність і антиідентичнісну силу цього контрнаративу. Однак у незрозумілій громіздкості його прози досить поетичних і образних натяків, щоб оборонити справу визволення як *процес*, а не як ціль, якої автоматично досягають у нових незалежних країнах. У «Злидарях землі цієї» (написаних французькою) Фа-

нон скрізь хоче якось пов'язати европейців і тубільців разом у новій неворожій спільноті усвідомлення й антиімперіялізму.

Фанонові прокльони й настирливі вимоги европейської уваги заховують багато тієї самої культурної енергії, що її ми бачимо у художніх творах Нгугі[191], Ачебе й Саліха[192]. Їхні послання такі: ми повинні прагнути визволити все людство від імперіялізму; ми всі повинні писати наші історії та культури в неухильно новий спосіб; ми поділяємо однакову історію, навіть якщо декого з нас ця історія поневолювала. Це, коротко кажучи, творчість із колоній, яка сусідить із реальним потенціялом постколоніяльного визволення. Алжир був визволений, як і Кенія та Судан. Важливі зв'язки з колишніми імперськими державами зберігаються завдяки новому щойно досягнутому розумінню того, на що можна і не можна покладатися чи що слід рятувати з тих колишніх стосунків. Знову-таки саме культура й культурні досягнення провістили хід майбутніх подій задовго до культурної політики постколоніяльного періоду, у якій домінують Сполучені Штати – єдина наддержава, що вижила.

Більшість літератури опору написана в самісінькому пеклі бою, тож існує зрозуміла тенденція концентруватися на її войовничій, часто різкій догматичності. Або ж бачити у ній ескіз жахів режиму Пол Пота. З одного боку, недавній потік статей про Фанона трактує його тільки як проповідника, який закликає пригноблених до насилля і тільки насилля. Натомість мало сказано про французьке колоніяльне насилля. У різких виступах Сидні Гука Фанон постає як ірраціональний, ба навіть недоумкуватий ворог «Заходу». З іншого боку, важко не помітити у відомих промовах і трактатах Амілкара Кабрала надзвичайну могутність його мобілізуючої сили, його ворожости й насилля, механізму, через який ressentiment і ненависть продовжують наростати, ще очевидніші на особливо потворному тлі португальського колоніялізму. Проте ви неправильно тлумачили б такі текс-

---

[191] Укр. переклади див.: Нгугі Ва Тхіонго [Нгугі, Джеймс]. Відійшла з посухою: Оповідання / Пер. з англ. Наталя Биховець // Всесвіт. – 1979. – № 6; Пшеничне зерно: Роман / Пер. з англ. Віктор Рамзес, Севір Нікіташенко // Всесвіт. – 1969. – № 10/11.

[192] Укр. переклади Саліха див.: Саліх Ат-Таїб. Зейнове одруження: Повість / Пер. з араб. Ігор Єрмаков, Марія Мороз // Всесвіт. – 1983. – № 1. – С. 94–128.

ти, як «Зброя теорії» чи «Національне визволення та культура», якби не помітили натхненний утопізм і теоретичну щедрість Кабрала, так само як хибно тлумачити Фанона, не добачаючи в ньому щось більше за прославлення насильницького конфлікту. Для обох, Кабрала й Фанона, наголос на «збройній боротьбі» не більше ніж тактика. Для Кабрала визволення, досягнуте насиллям, організованістю й войовничістю, неодмінне, адже імперіялізм усунув неевропейців від досвіду, дозволеного тільки білим людям. Однак, каже Кабрал, «минули часи, коли у спробі увіковічнити панування над народами культура розглядалася як атрибут привілейованих народів чи націй і коли внаслідок невігластва чи поганої віри культуру плутали з технічними навиками, а то й з кольором шкіри або формою очей» [191]. Покінчити з цими бар'єрами означає допустити неевропейців до цілого спектру людського досвіду, принаймні все людство зможе мати долю і, що важливіше, історію.

Звичайно, як я вже казав, культурний опір імперіялізмові часто набуває форми, яку ми можемо назвати тубільництвом, використаним як особистий притулок. Подибуємо це не тільки у Джабарті, а й у великого раннього героя алжирського опору еміра Абд аль-Кадера, бійця XIX сторіччя, який, борючись із французькою окупаційною армією, теж культивував чернецьке духовне вчення суфійського наставника XIII сторіччя Ібн Арабі [192]. Боротися в такий спосіб проти викривлень, які нівечать твою ідентичність, означає звернутися до передімперського періоду в пошуках «чистої» тубільної культури. Це відрізняється від ревізіоністських інтерпретацій, таких як Ґухи або Чомського. Їхня мета – демістифікувати інтереси, які діють у науковому істеблішменті, що спеціялізується на «відсталих» культурах, і віддати належне складності інтерпретативного процесу. Тубільник по-своєму стверджує, що крізь нашарування інтерпретацій можна все ж таки добутися до чистого феномена – точного факту, який потребує санкції і підтвердження, а не обговорення й розслідування. Дещо з цієї пристрасної енергії знаходимо в абсолютному осуді «Заходу», як «Окцидентоз: чума з Заходу» (1961–1962) [193] Джелаля Алі Ахмада чи у Воле Шоїнки, котрий натякає на існування чистого тубільного африканця (як у його недоречній атаці на іслам та арабів, що нібито псують африканський досвід) [194]. Ця енергія цікавіше й плід-

ніше використана у запропонованих Анваром Абдель-Малєком «цивілізаційних проєктах» та теорії ендогамних культур [195].

Я не маю особливого інтересу витрачати багато часу на обговорення геть-чисто невдалих культурних наслідків націоналізму в Іраці, Уґанді, Заїрі, Лівії, Філіпінах, Ірані та по всій Латинській Америці. На неспроможностях націоналізму детально зупинялася і достатньо їх карикатурувала велика армія коментаторів, експертів та аматорів, для яких незахідний світ, після того як його залишили білі, схоже, став чимось на зразок бридкої суміші племінних вождів, деспотичних варварів і навіжених фундаменталістів. Цікавіший коментар тубільницької тенденції і досить наївної фундаменталістичної ідеології, яка її уможливлює, поданий у таких описах креольської культури чи культури метисів, як «Арієль» Родо, і в тих латиноамериканських байкарів, чиї тексти демонструють показну *нечистість*, чарівну суміш реального й сюрреального в усьому життєвому досвіді. Якщо ви читаєте «магічних реалістів» на зразок Карпентьєра[193], котрий уперше описав це, Борхеса[194], Ґарсія Маркеса[195] й Фуентеса, ви виразно відчуєте щільно переплетені нитки історії, які глузують над лінійним наративом, легко відновлюваними «сутностями» і догматичними мімезисами «чистої» репрезентації.

У кращому разі культура опозиції та опору підказує теоретичну альтернативу і практичний метод переосягання людського досвіду в неімперіялістичних термінах. Я вживаю обережне «підказує» замість самовпевненого «забезпечує» з причин, які, сподіваюся, стануть очевидними.

---

[193] Укр. переклади див.: Карпентьєр Алехо. Концерт барокко // Всесвіт. – 1978. – № 4 (або: Латиноамериканські повісті та оповідання. – К.: КМЦ «Поезія», 2003. – С. 44–89); Карпентьєр Алехо. Розправа з методом // Всесвіт. – 1976. – № 6, 7; Мандрівка до початку // Всесвіт. – 1976. – № 2; Карпентьєр Алехо. Весна священна: [фрагменти роману] // Всесвіт. – 1981. – № 1.

[194] Укр. переклади див.: Борхес Хорхе Луїс. Алеф / Пер. з ісп. Віктор Шовкун. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. – 224 с.

[195] Крім згаданої повісти «Осінь патріярха», див. інші укр. переклади: Ґарсіа Маркес Ґабріель. Сто років самотності. Роман, повісті, оповідання. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2004. – 616 с.; Гарсіа Маркес Габріель. Кохання в час холери. Роман / Пер. з ісп. Віктор Шовкун. – Львів: ВНТЛ-Класика, 1999. – 346 с.; оповідання у кн.: Латиноамериканські повісті та оповідання. – К.: КМЦ «Поезія», 2003.

Спочатку дозвольте мені нашвидку резюмувати основні тези моєї аргументації. Ідеологічна й культурна війна проти імперіялізму відбувається у формах опору в колоніях, а пізніше, мірою ширення опору Европою та Сполученими Штатами, у формі опозиції чи незгоди в метрополії. Перша фаза цієї динаміки породжує націоналістичні рухи за незалежність, а друга, пізніша й гостріша, – боротьбу за визволення. Головне припущення цієї аналізи таке: незважаючи на те, що імперський поділ фактично відокремлює метрополію від периферій і що кожний культурний дискурс розгортається, відповідно до свого порядку денного, риторики й уявлень, вони насправді поєднані, хоча не завжди ідеально узгоджені між собою. Радж потребував бабу[196], так само як пізніше різні неру та ґанді очолили Індію, засновану британцями. Зв'язок проведено на культурному рівні, бо, як я вже зазначав, подібно до всіх культурних практик, імперіялістичний досвід переплетений і взаємонакладний. Колонізатори не лише наслідували один одного, а й конкурували між собою. Те саме робили колонізовані, котрі часто приходили від однакового загального типу «первинного опору» до схожих націоналістичних партій, які прагнули суверенітету й незалежности.

Але чи все це, що принесли імперіялізм та його вороги, – неперервне коло обманів і контробманів, чи може вони відкрили нові обрії?

Навряд можна сумніватися в тому, що якби Фанон і Кабрал були сьогодні живі, вони дуже розчарувалися б у результатах своїх зусиль. Я зважуюся на це припущення, розглядаючи їхні роботи як теорію не лише опору чи деколонізації, а й визволення. У кожному разі дещо несформовані історичні сили, головоломні антитези, несинхронні події, які їхні роботи намагаються виразити, не були в них повністю вивчені й зображені. Фанон виявився правим щодо жадібности й незгуртованости національної буржуазії, але він не виробив і не зміг представити інституційну чи навіть теоретичну протиотруту її руйнівній дії.

Утім, найвидатніших письменників опору на зразок Фанона і Кабрала не слід читати чи інтерпретувати як державотворців або, за гидко претензійним висловом, як «батьків-засновників». Хоча боротьба за національне визволення продовжує боротьбу

[196] Освічений індус, який володіє англійською мовою.

за національну незалежність, не існує і, на мою думку, ніколи не існувало культурної тяглости між ними. Читати Фанона й Кабрала, С. Л. Р. Джеймса і Джорджа Лемінґа, Безила Дейвідсона і Томаса Годжкіна як іванів хрестителів будь-якої кількости правлячих партій або експертів міністерств закордонних справ – це пародія. Відбувалося ще щось, і воно грубо підриває, а потім раптово шарахкається від викуваної між імперіялізмом та культурою єдности. Чому його важко вловити?

Передусім теорія та теоретичні структури, запропоновані письменниками визволення, рідко наділяються переконливим авторитетом (я висловлююся досить буквально) чи життєрадісним універсалізмом їхніх колеґ, головно західних. Для цього є багато причин, і названа в попередній частині серед них не остання: дуже нагадуючи наративні схеми в «Серці темряви», багато культурних теорій, які претендують на універсалізм, припускають і приймають нерівність рас, підпорядкування нижчих культур, покірність тих, хто, за словами Маркса, сам не може себе репрезентувати і тому мусить бути репрезентований іншими. «Звідси, – каже мароканський науковець Абдула Ляруї, – маємо засудження культурного імперіялізму інтеліґенцією "третього світу". Інколи людей спантеличує погане обходження, виведене зі старого ліберального патерналізму, Марксового европоцентризму і структуралістського антирасизму (Леві-Строс). Це тому, що вони не хочуть бачити, як усі вони є частинами тієї самої гегемонної системи» [196]. Або, як пише Чинуа Ачебе, зазначаючи, що західні критики часто прискіпуються до африканських письменників за брак «універсальности»:

> Хіба цим універсалістам траплялося коли-небудь спробувати зіграти у зміну імен героїв та місць в американському романі, наприклад Філіпа Рота чи Апдайка, і використати замість них африканські імена, щоб побачити, як це спрацює? Але їм, звичайно, не спаде на думку засумніватися в універсальності своєї власної літератури. Твір західного письменника – це ніби в природі речей – автоматично наповнюється універсальністю. А інші повинні для цього докладати зусиль. Твір такого-то універсальний: він справді досягнув цього! Так ніби універсальність – якийсь віддалений вигин на дорозі, яким ви можете піти, якщо подорожуєте десь далеко в напрямку Европи чи Америки і прокладете належну дистанцію між собою та своєю домівкою [197].

Як повчальне нагадування про цей сумний стан справ розглянемо майже сучасні один одному твори Мішеля Фуко і Франца Фанона, кожен із яких наголошує на неминучій проблематиці знерухомлення й замкнености в центрі західної системи знання та дисципліни. Фанон програмно намагається розглядати колоніяльні й метрополійні суспільства разом – як суперечні, але пов'язані сутності. Натомість Фуко відходить усе далі й далі від серйозного розгляду соціяльних цілісностей, фокусуючись на індивіді як такому, що розчиняється в «мікрофізиці влади» [198], яка неминуче наступає і їй безнадійно протистояти. Фанон репрезентує інтереси подвійної клієнтури, тубільної й західної, рухаючись від замкнености до визволення, іґноруючи імперський контекст своїх власних теорій. Фуко, здається, насправді репрезентує непереборний колонізаційний рух, який парадоксально підкріплює престиж як окремого самотнього науковця, так і системи, яка містить його. Обидва мають у своєму баґажі Геґеля, Маркса, Фройда, Ніцше, Канґілема і Сартра, але тільки Фанон використовує цей ґрандіозний арсенал в антиавторитарних цілях. Фуко, можливо внаслідок звільнення від ілюзій після повстань 1960-х років та іранської революції, взагалі ухиляється від політики [199].

Велика частина західного марксизму в його історичних і культурних напрямках так само сліпа до проблематики імперіялізму. Критична теорія Франкфуртської школи, незважаючи на її плідне тлумачення стосунків між пануванням, сучасним суспільством і можливостями визволення через мистецтво як критику, сенсаційно мовчить щодо расистської теорії, антиімперіялістичного опору та опозиційної практики в імперії. І щоб це не потрактували як недогляд, ми маємо заяву сьогоднішнього чільного франкфуртського теоретика Юрґена Габермаса, який пояснює в інтерв'ю (вперше опубліковане в «The New Left Review»), що мовчанка є свідомим утриманням: ні, каже він, нам немає що сказати «антиімперіялістичній та антикапіталістичній боротьбі у "третьому світі"», навіть якщо, додає він, «я усвідомлюю той факт, що це европоцентрично обмежений погляд» [200]. Усі провідні французькі теоретики, крім Дельоза, Тодорова й Дериди, були так само недбалими. Це не завадило їхнім майстерням штампувати теорії марксизму, мови, психоаналізи та історії з примарною застосовуваністю до цілого світу. Таке саме можна сказати про більшу час-

тину англо-саксонської культурної теорії за важливим винятком фемінізму і невеликого корпусу праць молодих критиків під упливом Реймонда Вільямса та Стюарта Гола.

Отже, европейська теорія і західний марксизм яко культурні коефіцієнти визволення загалом не показали себе надійними союзниками опору імперіялізмові, навпаки, можна підозрювати, що вони частина того самого ненависного «універсалізму», який протягом сторіч поєднував культуру з імперіялізмом. Як же визвольний антиімперіялізм намагався розірвати цю сковану єдність? По-перше, за допомогою нової інтеґративної чи контрапунктової орієнтації в історії, для якої західний і незахідний життєві досвіди взаємопов'язані імперіялізмом. По-друге, за допомогою уявного, навіть утопічного бачення, яке повертає емансипаційну (на противагу замикальній) теорію та дію. По-третє, за допомогою інвестиції не в нові органи влади, доктрини і закодовані ортодоксії, не в установлені інституції та справи, а в конкретний тип кочової, міґраційної й антинаративної енерґії.

Дозвольте мені проілюструвати свої думки чудовим уривком із «Чорних якобінців» С. Л. Р. Джеймса. Через двадцять з гаком літ після виходу книжки 1938 року Джеймс додав іще один розділ – «Від Тусена-Лувертюра до Фіделя Кастро». Як я вже казав, Джеймс надто ориґінальна фігура, але його внесок не зменшиться, якщо ми пов'яжемо його твір із доробком різноманітних метрополійних істориків та журналістів, зокрема Безила Дейвідсона, Томаса Годжкіна, Мелколма Колдвела у Британії, Максима Родинсона, Жана Шесно, Шарля-Робера Ажерона у Франції. Всі вони працювали на перетині імперіялізму з культурою і покривають шлях від журналістики до художньої літератури й науки. Тобто це була свідома спроба не лише написати історію, пронизану, максимально беручи до уваги, боротьбою між імперською Европою та периферіями, а й написати її в термінах предметної сфери і підходу або методу, з позицій і як частину боротьби проти імперського домінування. Для них усіх історія «третього світу» мала подолати припущення, ставлення та цінності, імпліцитно присутні в колоніяльних наративах. Якщо це означало, як було зазвичай, зайняти фанатичну позицію захисника, то нехай так і буде; неможливо було писати про визволення й націоналізм, навіть інакомовно, без одночасного визначення себе за чи проти них. Я думаю, вони коректно вважали,

що в такому глобалізаційному світобаченні, яким є імперіялізм, немає місця для нейтральности: кожен був або на боці імперії, або проти неї, а позаяк вони самі жили в імперії (як тубільці чи як білі), від неї не можна було втекти.

У «Чорних якобінцях» Джеймс змальовує повстання рабів у Сан-Домінго як процес, який розгортається з тієї ж самої історії, що й Французька революція, а Наполеон і Тусен – це дві великі фігури, які домінували в ті неспокійні роки. Події у Франції і на Гаїті перетинаються й узгоджуються між собою, як голоси у фузі. Наратив у Джеймса зруйнований, як історія, розпорошена в географії, в архівних джерелах, у наголосах як на неграх, так і на французах. Мало того, Джеймс пише про Тусена як про того, хто піднявся на боротьбу за людську свободу (ця боротьба відбувається і в метрополії, якій культурно він зобов'язаний своєю мовою і багатьма своїми моральними переконаннями) з рішучістю, рідкісною серед підлеглих і ще рідкіснішою серед рабів. Він засвоює принципи Революції не як негр, а як людина, і робить це з великою історичною обізнаністю того, як, використовуючи мову Дидро, Руссо та Робесп'єра, кожен творчо наслідує попередників, послуговуючись тими самими словами, вживаючи інтонації, які трансформували риторику в реальність.

Життя Тусена скінчилося жахливо – як Наполеонового бранця, ув'язненого у Франції. Однак предмет Джеймсової книжки, власне кажучи, не обмежується біографією Тусена, так само як не можна адекватно зобразити історію Французької революції, опустивши гаїтянське повстання. Процес триває дотепер – звідси й Джеймсовий додаток 1962 року «від Тусена до Кастро», – і труднощі залишаються. Як писати не- чи постімперську історію, щоб вона не була наївно утопічною чи безнадійно песимістичною, враховуючи успадковану заплутану дійсність домінування в «третьому світі»? Це методологічна й метаісторична апорія і Джеймсове швидке вирішення її є блискучим актом уяви.

Дещо відхиляючись від теми, щоб наново інтерпретувати «Щоденник повернення в рідний край» Еме Сезера, Джеймс розкриває поетів рух через прикрощі вест-індського життя, повз «непохитності з гартованої сталі» та «хвалькуваті перемоги» «білого світу» знову до Вест-Індії, де, прагнучи звільнитися від ненависти, яку він колись відчував до своїх гнобителів, поет декларує своє зобов'язання «бути культиватором цієї унікаль-

ної раси». Іншими словами, Сезер виявляє, що продовження імперіялізму означає, що слід подумати про «чоловіка» (суто маскулінний наголос таки ріже вухо) як про щось більше, ніж «паразита світу». «Йти в ногу зі світом» не одиноке зобов'язання:

але робота чоловіка лише розпочинається,
і чоловікові залишається завоювати все
насилля, що окопалося у сховках його пристрасти.

І жодна раса не володіє монополією на красу,
розум, силу, і всім
знайдеться місце на зустрічі
переможців [201].

Це, за словами Джеймса, справжнє осердя поеми Сезера, бо саме тут він показує, що оборонного утвердження власної ідентичности, негритюду мало. Негритюд – тільки один з учасників «зустрічі переможців». «Візія поета, – додає Джеймс, – не в економіці чи політиці, вона поетична, sui generis[197], істинна сама в собі і не потребує жодної іншої істини. Але найвульгарнішим расизмом було не побачити тут поетичного втілення відомих слів Маркса про те, що "справжня історія людства розпочнеться"» [202].

У цьому місці Джеймс робить інший контрапунктовий, ненаративний поворот. Замість іти вслід за Сезером до вест-індської чи третьосвітньої історії, замість показувати його безпосереднє поетичне, ідеологічне чи політичне минуле, Джеймс ставить його поруч із його видатним англосаксонським сучасником – Томасом Стернзом Еліотом, чий висновок – «Утілення»:

Тут здійснюється неможливе
Поєднування сфер буття,
Минуле і будущина
Перемагаються й примирюються тут навзаєм;
Інакше дія була б лиш рухом
Того, чим можна рухати,
Що у собі джерел рухомости не має... [203][198]

[197] Особлива, своєрідна (*лат.*).

[198] Еліот Томас Стернз. «Драй Салвейджес» / Укр. пер. Дмитра Павличка // Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 142–143.

Рухаючись так непередбачувано від Сезера до «Драй Салвейджес» Еліота, віршів поета, який, можна подумати, належить до абсолютно іншої сфери, Джеймс осідлав поетичну силу Сезерової «істини самої в собі» як засобу для переміщення від провінціялізму одного напрямку історії до розуміння інших історій, які всі оживлені й актуалізовані в «неможливому поєднуванні» та ним самим. Це точний приклад згаданого Марксом початку історії людства, і це надає його прозі виміру соціяльної спільноти, такої справжньої, як історія народу, такої загальної, як і візія поета.

Не будучи ні абстрактною, упакованою теорією, ні гіркою колекцією розповідних фактів, цей епізод у Джеймсовій книжці втілює (а не просто репрезентує чи виголошує) енерґії антиімперіялістичного визволення. Я сумніваюся, що хтось може виснувати з нього хоч якусь відтворювану доктрину, теорію багаторазового використання чи пам'ятну історію, тим більше бюрократія майбутньої держави. Мабуть, не буде помилкою сказати, що поезія вивільняє історію й політику імперіялізму, рабства, завоювання та домінування заради візії, яка стосується справжнього визволення, якщо не приносить його. Тією мірою, якою до неї вдається наблизитися в інших починаннях, подібно до «Чорних якобінців», вона стає частиною того, що в людській історії може вести нас від історії домінування до дійсности визволення. Цей рух протистоїть уже нанесеним на мапу і контрольованим наративним шляхам і огинає системи з теорії, доктрини та ортодоксальности. Але, як свідчить увесь Джеймсів твір, цей рух не відмовляється від соціяльних принципів спільноти, критичної пильности і теоретичної орієнтації. І в сучасних Европі та Сполучених Штатах такий рух із його сміливістю й щедрістю духу надзвичайно потрібний нині, коли ми переходимо у двадцять перше сторіччя.

Частина четверта

Свобода від панування в майбутньому

У свіжі старти, нові розділи і чисті сторінки вірять нові люди Імперії; я ж уперто дочитую стару книжку, сподіваючись, що перш ніж я її завершу, вона відповість, чому мені колись здавалося, що вона варта зусиль.

Дж. М. Кутзее, *«Чекаючи на варварів»*

1. Піднесення Америки: публічний простір у стані війни

Імперіялізм не закінчився, не перетворився раптом на «минуле» в ту мить, коли деколонізація розпочала демонтаж класичних імперій. Успадковані зв'язки все ще сполучають країни, наприклад Алжир та Індію з Францією і Британією відповідно. Величезна кількість мусульман, африканців і вест-індців із колишніх колоніяльних територій тепер живуть у метрополійній Европі. Навіть Італія, Німеччина й Скандинавія змушені сьогодні мати справу з цими переміщеннями, які постали головно на ґрунті імперіялізму й деколонізації, а також зі зростанням чисельности европейського населення. Крім того, закінчення холодної війни і розпад Радянського Союзу суттєво змінили мапу світу. Тріюмф Сполучених Штатів як останньої наддержави означає, що світ структуруватиме новий набір силових ліній, які вже починали проявляти себе у 1960-х і 1970-х роках.

Майкл Барет-Бравн у передмові до другого видання 1970 року своєї книжки «Після імперіялізму» (1963) доводить: «імперіялізм і досі, поза сумнівом, наймогутніший чинник в економічних, політичних та військових стосунках, який означає, що економічно розвиненіші країни підпорядковують собі менш економічно розвинені. Ми все ще можемо з нетерпінням вичікувати на його завершення» [1]. Є якась іронія в тому, що описи нової форми імперіялізму постійно використовували образи гігантизму й апокаліпсису, які не можна було так легко застосувати до класичних імперій у період їхнього розквіту. Деяким із цих описів властива надзвичайно гнітлива неминучість: безособова й детерміністична за якістю, вона галопує, поглинає. Накопичення у світових масштабах, світова капіталістична система,

поглиблення недорозвитку, імперіялізм і залежність чи структура залежности, бідність та імперіялізм – цей репертуар добре відомий в економіці, політичній науці, історії та соціології, але його пов'язують не так із «новим світовим порядком», як із членами полемічної школи лівої думки. Одначе культурні наслідки цих фраз і концептів видимі, попри їхню часто дебатовану і далеку від остаточного встановлення природу, і, на жаль, вони безумовно пригнічують навіть найменш натреноване око.

Які ж найвиразніші ознаки нових виявів старих імперських несправедливостей чи то пак збереження, згідно з яскравим висловом Арно Маєра, старого режиму? [2] Певна річ, одна з них – величезна економічна прірва між бідними та багатими державами, схематична топографія яких була накреслена в загальних термінах у так званій доповіді Брандта «Північ–Південь: Програма для виживання» (1980) [3]. Його висновки сформульовані мовою кризи і невідкладности: слід узятися за «першочергові потреби» найбідніших країн південної півкулі, голод треба побороти, заробітки в термінах купівельної спроможности треба піднести, виробництво у північній півкулі не повинно перешкоджати справжньому зростанню виробничих центрів Півдня, діяльність транснаціональних корпорацій варто «обмежувати», глобальна монетарна система має бути реформована, фінансування розвитку слід змінити, щоб ліквідувати те, що влучно описують як «боргову пастку» [4]. Суть справи, як сказано в доповіді, полягає у перерозподілі влади, тобто в наданні південним країнам справедливішого паю у «владі та прийнятті рішень у рамках монетарних і фінансових інституцій» [5].

Важко не погодитися з діягнозою доповіді, яка виглядає правдоподібніше завдяки її збалансованому тону і безсторонньому змалюванню неприборканої зажерливости, жадібности й аморальности Півночі, і навіть із його рекомендаціями. Але як відбуватимуться зміни? Від післявоєнного поділу всіх країн на три «світи», вигадані французьким журналістом[199], переважно від-

[199] Ідею «трьох світів» запропонував Альфред Сові [Sauvy] (1898–1990) у статті «Три світи, одна планета» в журналі «L'Observateur» 1952 року, одначе він був демографом, економістом і соціологом, а не журналістом. Удавшись до аналогії з терміном «третій стан», що його впровадив французький революціонер Еманюель Сієс [Sieyès] (1748–1836) у памфлеті «Що таке третій стан?»

мовилися [6]. Віллі Брандт і його колеґи імпліцитно визнають, що ООН, дарма що загалом чудова організація, виявилася нездатною адекватно вирішити численні реґіональні й глобальні конфлікти, які трапляються все частіше. За винятком роботи малих груп (наприклад, Проєкту моделювання світового порядку), мислення в глобальних масштабах має схильність відтворювати наявність наддержави, холодної війни, реґіональних, ідеологічних чи етнічних ворожнеч старовини, ще небезпечніших у ядерну і пост'ядерну добу, як свідчать жахи Югославії. Сильні мають тенденцію ставати ще сильнішими й багатшими, а слабкі – ще слабшими й біднішими. Прірва між цими двома затьмарює колишнє розрізнення соціялістичних і капіталістичних режимів, яке втратило значення принаймні в Европі.

Ноам Чомський 1982 року зробив висновок, що протягом 1980-х років

> конфлікт між Північчю та Півднем не вщухне, і виникне потреба винаходити нові форми панування, щоби ґарантувати привілейованим сеґментам західного індустріяльного суспільства збереження істотного контролю над глобальними людськими й матеріяльними ресурсами та отримання непропорційної вигоди від цього контролю. Отож не дивно, що перебудова ідеології в Сполучених Штатах відлунює по всьому індустріяльному світу. ...Але західна система ідеології неодмінно потребує, щоби була встановлена величезна прірва між цивілізованим Заходом із його традиційною відданістю людській гідності, свободі

[Qu'est-ce que le tiers état?] 1789 року, Сові уподібнював капіталістичний світ дворянству, комуністичний світ – духовенству, а решту країн, які не входили до жодного блоку, – третьому стану. Попри метафоричність цього уподібнення, Сові цілком серйозно ставився до аналогії між роллю «третього стану» та «третього світу». Перефразовуючи знаменитий вислів абата Сієса, він писав наприкінці статті: «Тому, врешті-решт, цей третій світ, забутий, експлуатований і зневажений, як третій стан, також захоче стати чимось». Із падінням Берлінської стіни термін утратив свій первісний сенс, бо «другий світ» припинив існування, але його продовжують уживати для позначення слаборозвинених країн. Яко продовження метафори 1960 року виник термін «четвертий світ», що вказував на частку населення заможних країн, яка живе нижче рівня бідности. Його автори стверджували, що за старого режиму у Франції, крім трьох станів, представлених на Генеральних штатах, існував четвертий, досі непомічений знедолений стан батраків, калік і тубільців. (Висловлюємо вдячність Карлу Плетчу за допомогу в написанні цього коментаря.)

й самовизначенню та варварською брутальністю тих, хто з якихось причин (можливо, дефективні гени) не зміг оцінити глибину цієї історичної відданости, яка яскраво проявилася, скажімо, в азійських війнах Америки [7].

Перехід Чомського від дилеми Півночі й Півдня до американського та західного панування я вважаю загалом коректним, попри убування американської економічної влади, урбанну, економічну й культурну кризи в Сполучених Штатах, піднесення тихоокеанських держав і безлади багатополярного світу, які розмили чіткість рейґанівського періоду. По-перше, цей перехід підкреслює неперервність ідеологічної потреби консолідувати й виправдати домінування в культурних термінах, що мало місце на Заході від XIX ст. і навіть раніше. По-друге, він влучно підхоплює тему про те, що ми сьогодні живемо в період американського піднесення, яке часто звучить неправдоподібно перебільшено та базується на неодноразово повторюваних проєкціях і теоретизуваннях щодо американської могутности.

Протягом останніх десяти років з'явилися біографічні дослідження про видатних діячів середини XX сторіччя, які ілюструють, що я маю на увазі. Книжка Роналда Стіла «Волтер Ліпман і американське сторіччя» демонструє спосіб мислення цього піднесення, вписаний у кар'єру найзнаменитішого, найпопулярнішого і найвпливовішого американського журналіста за цих сто років. Як випливає з книжки Стіла, надзвичайне в кар'єрі Ліпмана не те, що він був правим або суперпроникливим у поглядах і прогнозах про світові події (він таким не був), а радше те, що з позиції «інсайдера» (це його термін) він без вагань, за винятком В'єтнаму, виражав американське глобальне панування. Він убачав своє завдання як експерта в тому, щоб допомагати своїм співвітчизникам «припасуватися до реальности» – реальности незаперечної американської влади у світі, яку він робив прийнятнішою, наголошуючи на її моральності, реалізмі, альтруїзмі з «видатним умінням не заблукувати надто далеко від осі громадської думки» [8].

Схоже розуміння американської глобальної ролі, виражене, щоправда, по-чиновницьки скупо й елітарно, подибуємо у впливових працях Джорджа Кенана. Кенан, автор політики стримування, яка скеровувала офіційну думку Сполучених Штатів протягом більшої частини періоду холодної війни, вірив у свою

країну як хоронителя західної цивілізації. На його думку, така доля в неевропейському світі передбачає не намагання досягти більшої популярности Сполучених Штатів (він презирливо називає це «ротаріянським ідеалізмом»[200]), вона радше обумовлена «концепціями прямого застосування влади». Позаяк жоден колишній колонізований народ чи держава не мали потрібних засобів, щоб кинути військовий або економічний виклик Сполученим Штатам, він закликав до політики запобігання. Ще у службових інструкціях для Штабу планування політики 1948 року він схвалював реколонізацію Африки та, як він десь написав 1971 року, апартеїд (але не його зловживання), хоча він засуджував американську інтервенцію у В'єтнам і загалом «суто американський тип неформальної імперської системи» [9]. Кенан ніколи не сумнівався, що Европа й Америка займають унікальну позицію, щоб керувати світом. Це змусило його дивитися на власну країну як на свого роду «підлітка», котрий доростає до ролі, яку раніше грала Британська імперія.

Інші сили формували поствоєнну зовнішню політику Сполучених Штатів, крім людей на зразок Ліпмана й Кенана: обидва самотні, відчужені від масового суспільства, у якому вони жили, обидва ненавиділи джинґоїзм[201] і грубі форми аґресивної американської поведінки. Вони розуміли, що ізоляціонізм, політика втручання, антиколоніялізм, вільноторговельний імперіялізм пов'язані з особливостями внутрішнього політичного життя Америки, яке Ричард Гофстедтер описав як «антиінтелектуальне» і «параноїдальне»: це породжувало непослідовність, просування й відступи зовнішньої політики Сполучених Штатів напередодні завершення Другої світової війни. Однак ідея американського лідерства й винятковости ніколи не зникала. Хай там що чинили Сполучені Штати, ці авторитети час-

[200] Ротаріянці – члени міжнародного клубу «Ротарі» [Rotary International], до якого входять бізнесмени й представники різних професій, кожна з яких має одного речника. Клуб, заснований 1905 року, отримав назву від системи чергування місць збору – ротації. Клуб сповідує принципи гуманітаризму, високих етичних стандартів у професійній діяльності та сприяння порозумінню й миру у світі. Головні його заходи спрямовані на допомогу спільнотам, які опинилися в скруті.

[201] Джинґоїзм (від «jingo» – джинґо, назва англійських шовіністів) – термін на позначення крайніх шовіністичних поглядів, ура-патріотизму; увійшов до вжитку наприкінці 1870-х років у Британії.

то не хотіли, щоб їхня країна була імперською державою, як ті інші, чиїми слідами вона прийшла; вони натомість віддавали перевагу ідеї «світової відповідальности» як логічному обґрунтуванню того, що вона робить. Попередні обґрунтування: доктрина Монро[202], «самоочевидне призначення»[203] [manifest destiny] тощо – вели до «світової відповідальности», яка точно відповідає зростанню глобальних інтересів Сполучених Штатів після Другої світової війни та концепції надзвичайної могутности країни у формулюванні представників інтелектуальної й дипломатичної еліти.

У своїй переконливій оцінці шкоди, яку це завдало, Ричард Барнет зазначає, що військові втручання Сполучених Штатів до «третього світу» відбувалися кожного року між 1945 і 1967 (коли він припинив підрахунок). Відтоді активність Сполучених Штатів вражає, особливо під час війни в Затоці 1991 року, коли 650.000-не військо відіслали за 10.000 кілометрів, щоб зупинити іракське вторгнення на територію союзника Сполучених Штатів. Такі інтервенції, каже Барнет у «Коренях війни»,

---

[202] Основні принципи зовнішньої політики США, проголошені президентом Джеймсом Монро у посланні до Конгресу 2 грудня 1823 року. Доктрина визначала західну півкулю зоною виняткового американського інтересу, санкціонуючи втручання США до внутрішніх справ інших держав обох Америк та засуджуючи европейські втручання до цього реґіону як акти агресії: «...Ми розглядатимемо будь-яку спробу з їхнього боку [з боку европейців] поширити свою [політичну] систему на будь-яку частину цієї [західної] півкулі як небезпечну для нашого миру й безпеки». Започаткована як буцімто заява моральної опозиції европейському колоніялізмові, згодом доктрина Монро (уточнена президентом Т. Рузвельтом 1904 року й сенатором Г. К. Лоджем 1912 року) стала виправданням для практикування Сполученими Штатами власного колоніялізму.

[203] Слова, сказані журналістом Джоном Л. О'Салівеном [John L. O'Sullivan] 1844 року в розпалі дебатів про приєднання Республіки Техас. Ця фраза виражала переконаність у тому, що Сполучені Штати наділені божим благословенням поширювати, розвивати й розширювати свою форму демократії та свободи. З часом вислів став стандартним історичним терміном, часто вживаним як синонім територіяльної екпансії Сполучених Штатів на захід північноамериканського континенту у XIX ст. Доктрина «самоочевидного призначення» з її конотаціями американської винятковости, націоналізму й вищости англо-саксонської раси впливала на американську політичну ідеологію й у XX ст. Побоювання канадців, що США не покинули цю свою місію, виразилися в дискурсі «п'ятдесят першого штату».

мають «всі елементи могутнього імперського кредо...: відчуття місії, історичної неодмінности та євангельського запалу».

Імперське кредо, – продовжує він, – базується на теорії творення законів. Згідно з активними глобалістами, такими як [Ліндон Бейнс] Джонсон, і мовчазними глобалістами, як Ніксон, завдання зовнішньої політики США полягає у все більшому підпорядкуванні світу верховенству закону. Тимчасом, за словами державного секретаря Раска, саме Сполучені Штати повинні "організувати мир". Сполучені Штати нав'язують "міжнародний інтерес", установлюючи базові правила економічного розвитку та розміщення збройних сил по всій планеті. Так Сполучені Штати встановлюють правила для радянської поведінки на Кубі, бразильської поведінки в Бразилії, в'єтнамської поведінки у В'єтнамі. Політика холодної війни виражена в серії директив у таких-от екстратериторіяльних справах: чи може Британія торгувати з Кубою[204] або чи може уряд Британської Ґвіяни дозволити дантисту-марксисту керувати собою[205]. Цицеронове означен-

[204] 16 жовтня 1959 року Сполучені Штати заявили Британії, що вони проти, аби Британія продавала останні реактивні винищувачі Кубі. Згодом Британія відмовилася від цього плану, хоча й заперечувала причетність США до цього рішення. 3 лютого 1962 року адміністрація президента Кенеді оголосила повне ембарґо на торгівлю з Кубою, яке розпочалося за три дні й стало екстратериторіяльним (його доповнювала заборона для громадян США відвідувати Кубу, яку 1977 року скасував Джиммі Картер, але 1982 року поновив Роналд Рейґан). Британія виступала проти такої політики, прагнучи налагодити економічні стосунки з Кубою і наполягаючи, що філії американських компаній у Британії – це британські компанії, для яких було вироблене спеціяльне законодавство в обхід американського ембарґо. Закон Торічелі (1992) посилив ембарґо: США каратимуть країни, які вестимуть торгівлю з Кубою, і забороняють філіям своїх компаній в інших країнах торгувати з нею. Уже після публікації «Культури й імперіялізму» закон Гелмса-Бертона (1995) продовжив наступ на Кубу: кубинським американцям було дано санкцію вимагати відібране в них під час революції майно; у відповідь на це кубинський уряд попередив своїх громадян, що американці можуть спробувати відбирати у них оселі, школи, промислові споруди тощо. США продовжують політику ембарґо, незважаючи на багаторазові резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які закликали країну припинити цю практику.

[205] Чеді Джаґан (1918–1997), ґаянський політичний діяч, за фахом – дантист, отримав освіту в Сполучених Штатах, двічі був прем'єр-міністром Британської Ґвіяни (після здобуття незалежности від Британії 1966 року – Ґаяна) 1953 та в 1957–1963 роках. Очоливши уряд уперше, Джаґан викликав гнів британської колоніяльної адміністрації своїми соціяльними реформами на ко-

ня ранньої Римської імперії дуже схоже: це був обшир, на якому Рим користувався леґальним правом утілювати закони в життя. Сьогодні американська самозатверджена постанова ходить світом, зокрема Радянським Союзом і Китаєм, над чиєю територією уряд США боронив право літати військовим літакам. Сполучені Штати, унікально освячені неперевершеним багатством і винятковою історією, існують понад міжнародною системою, але не в ній. Перша серед усіх націй, ця країна завжди напоготові стати носієм Закону [10].

Хоча ці слова були видрукувані 1972 року, вони ще *точніше* описують Сполучені Штати під час інтервенції в Панаму і війни в Затоці як країну, яка не припиняє спроб диктувати свої погляди на закон і мир по всій планеті. Найдивовижніше в цьому не те, що такі спроби робляться, а те, що їх супроводжує глибокий консенсус, майже одностайність у публічній сфері, зведеній як своєрідний культурний простір спеціяльно, щоб представляти і пояснювати ці спроби. В періоди гострих внутрішніх криз (наприклад, у рік чи після війни в Затоці) цей вид моралістичного тріюмфалізму притлумлюється, відкладається вбік. Однак доки все йде гаразд, медії відіграють надзвичайну роль у «виробленні згоди», за висловом Чомського, нав'язуючи пересічному американцеві відчуття, що саме «нам» належить виправляти кривду в цьому світі та боротися з дияволом протиріч і непослідовности. Інтервенції в Затоку передувала ціла низка вторгнень (Панама, Ґренада, Лівія[206]), усі вони широко обговорювалися і в

ристь тубільного населення. Звинувативши новий уряд у «комунізмі», Велика Британія висадила в країні свої війська, скасувала конституцію і запровадила воєнний стан, під час якого діяльність антиколоніяльної Народної прогресивної партії Джаґана була заборонена. Ці заходи повністю схвалили Сполучені Штати. 1992 року Джаґан нарешті став президентом Ґаяни.

[206] З метою нібито захисту життя американців і повернення Панамі її свобод у грудні 1989 року, за наказом президента Буша, американські війська провели спецоперацію на території Панами, в результаті якої було повалено диктаторський уряд Нор'єги, вбито близько півтисячі панамців і 23 американських солдатів. Такою була відплата за непокірність Нор'єги. У жовтні 1983 року, за наказом Рейґана, американці вдерлися до Ґренади з метою встановити проамериканський уряд замість лівого керівництва країни, яке відверто симпатизувало радянському блокові. Країну звинуватили у будівництву аеропорту, який буцімто мав слугувати постачанню латиноамериканських повстанців

більшості випадків отримували схвалення або принаймні не опротестовувалися як належні «нам» за правом. Як сказав Кірнан: «Америка полюбляла думати, що все, чого вона хоче, було саме тим, чого бажає рід людський» [11].

Роками уряд Сполучених Штатів проводив активну політику прямого й анонсованого втручання в справи Центральної та Південної Америки. Суверенність Куби[207], Нікараґуа[208], Панами, Чилі[209], Ґватемали[210], Сальвадору[211], Ґренади зазнала атак:

зброєю з Куби. У квітні 1986 року з подачі того-таки Рейґана відбулися бомбардування Лівії, офіційним виправданням яких була причетність країни до нещодавної терористичної атаки в Берліні і самозахист Сполучених Штатів. Рейд на Лівію призвів до численних цивільних жертв.

[207] Йдеться про спробу дириґованого з ЦРУ вторгнення кубинських контрреволюційних еміґрантів на острів у Затоці Свиней (1961), після провалу якої США облишили ідею скинути режим Кастро за допомогою прямого нападу.

[208] У Нікараґуа Сполучені Штати затялися повалити лівий режим сандиністів (1979–1990). Зневірившись у можливості втримати їх на своєму боці, надаючи домопогу, яку сандинисти відкинули через довгу історію підтримки Вашинґтоном диктатури Сомоса та власну схильність до марксистських поглядів, американський уряд розгорнув широкомасштабну підтримку загонів «контрас», які вели партизанську війну проти уряду. США влаштовували напади на нікараґуанські порти й нафтові установки і навіть залишали магнітні міни в нікараґуанських гаванях, за що Міжнародний суд наклав на країну реституцію. Вимогу сплатити штраф підтримала Генеральна Асамблея ООН своєю резолюцією, проти якої проголосували тільки Ізраїль, Сальвадор та самі США. Однак Вашингтон розкритикував Міжнародний суд як «напівсудовий» орган, хоча раніше використовував його рішення в інших справах і підписував зобов'язання визнавати його рішення. Тож штраф досі не сплачений.

[209] Ідеться про військовий переворот 1973 року в Чилі, в результаті якого до влади прийшов Авґусто Піночет. Досі тривають дебати, наскільки «чилійським» був переворот і наскільки його влаштувало ЦРУ.

[210] Проти законного ґватемальського уряду Сполучені Штати 1954 року провели операцію «PBSUCCESS», унаслідок чого до влади прийшла військова хунта і почалася довга історія антинародних диктатур та громадянської партизанської війни. Спершу вважалося, що головним мотивом повалення ґватемальського уряду були інтереси «Юнайтед Фрут Компані», невикористовувані землі якої уряд націоналізував і планував розділити між своїми громадянами. Однак розсекречені останнім часом документи вказують на визначальну роль геостратегічних міркувань Вашинґтона в умовах холодної війни.

[211] Під час громадянської війни в Сальвадорі (1980–1992) Сполучені Штати підтримували урядові сили, навчаючи й фінансуючи каральні загони військовиків.

від відвертої війни до переворотів та проголошених повалень, від замахів на життя до фінансування «контр» армій. У Східній Азії Сполучені Штати воювали у двох великих війнах, спонсорували масові військові гоніння, які спричинили сотні тисяч смертей від рук «дружнього» уряду (Індонезія у Східному Тиморі[212]), скидали уряди (Іран 1953 року[213]) і підтримували беззаконну діяльність держав, глузуючи з резолюцій ООН, ідучи всупереч проголошеній політиці (Туреччина, Ізраїль). Офіційна позиція в більшості випадків: Сполучені Штати захищають свої інтереси, підтримують порядок, несуть справедливість, щоб покарати несправедливість і погану поведінку. Крім того, у випадку з Іраком Сполучені Штати використали Раду Безпеки ООН, щоб проштовхнути резолюції про війну, хоча в численних інших випадках (Ізраїль головний серед них) резолюції ООН, підтримані Сполученими Штатами, не були введені в дію або ж були проіґноровані, а Сполучені Штати не виплатили кілька сотень мільйонів доларів унесків в ООН.

Інакодумна література завжди втримувалася у Сполучених Штатах поряд із санкціонованим публічним простором, її мож-

---

[212] Після усунення португальської колоніяльної присутности зі Східного Тимору 1974 року уряд Індонезії запропонував звільненій колонії приєднатися, але отримав відмову. Найпопулярніший серед населення соціялістичний Революційний фронт за незалежність Східного Тимору («ФРЕТИЛІН») проголосив незалежну Демократичну Республіку Східний Тимор. Услід за цим індонезійські війська 7 грудня 1975 року вдерлися до Східного Тимору, ліквідувавши його незалежність і спричинивши численні жертви серед місцевого населення (бл. 200 тис. осіб). Індонезія продовжувала утримувати реґіон усупереч 10 резолюціям ООН. Сполучені Штати наперед знали про вторгнення, яке відбувалося з використанням американської зброї. Крім того, США створювали прикриття для дружньої Індонезії в ООН, блокуючи будь-які заходи, що могли б змінити ситуацію в реґіоні. Після відставки президента Сухарто (1998), котрий здійснив уторгнення, окупований реґіон на референдумі 1999 р. проголосував за незалежність і розпочав поступовий перехід до самоуправління під наглядом ООН і керівництвом ФРЕТИЛІН, яка отримала більшість у парламенті (2001).

[213] Ідеться про переворот 19 серпня 1953 року, в результаті якого було скинуто націоналістичний уряд Моссадика, котрий мав намір націоналізувати «Англо-Іранську нафтову компанію». Нове керівництво країни орієнтувалося на співпрацю зі США і створило сприятливі умови для американських нафтових компаній.

на описати як опозиційну до національної та офіційної дії загалом. Ревізіоністичні історики, такі як Вільям Еплмен Вільямс, Ґебріел Колко і Говард Зин, блискучі громадські критики, як Ноам Чомський, Ричард Барнет, Ричард Фалк та багато інших – усі вони помітні не лише як окремі голоси, а і як учасники досить вагомої альтернативної й антиімперіялістичної течії в країні. Поряд з ними йдуть такі ліволіберальні журнали, як «The Nation», «The Progressive» і, коли його автор був живим, «I. F. Stone's Weekly». Важко сказати, скільки ці представлені опозицією погляди мають послідовників. Опозиція існувала завжди (відразу спадають на думку антиімперіялісти на зразок Марка Твена, Вільяма Джеймса і Рендолфа Бурна), але гірка правда в тому, що її *стримувальна* сила ніколи не була ефективною. Погляди, які опиралися атаці Сполучених Штатів на Ірак, узагалі нічого не зробили, щоб зупинити, відкласти чи послабити її моторошну силу. Переважав надзвичайний офіціозний консенсус, у якому риторика уряду, політиків, військовиків, аналітичних центрів, медій та академічних установ сходилася на невідворотній силі Сполучених Штатів і доконечній справедливості її застосування, для чого довга низка теоретиків і апологетів від Ендрю Джексона через Теодора Рузвелта до Генрі Кісинджера і Роберта В. Такера готувала ґрунт.

Відповідність, хоча іноді замаскована або забута, між доктриною «самоочевидного призначення» XIX сторіччя (заголовок статті Джона Фіска 1885 року), територіяльною експансією Сполучених Штатів, величезною літературою з виправдання (історична місія, моральне оновлення, експансія свободи – все це вивчено в добре документованій роботі 1958 року Альберта К. Вайнберґа «Самоочевидне призначення» [12]) і безперестанку повторюваною формулою про потребу американського втручання проти тієї чи тієї аґресії після Другої світової війни безсумнівна. Ця відповідність рідко оприявнюється і взагалі зникає, коли звучать публічні фанфари війни, а тисячі тон бомб скидаються на віддаленого й загалом невідомого ворога. Мене цікавить інтелектуальне загладжування того, що «ми» робимо в процесі, адже очевидно, що жодна імперська місія чи схема не може в кінцевому рахунку досягти успіху у справі довічного збереження заокеанського контролю. Історія також учить нас, що панування породжує опір і що насилля, притаманне ім-

перському суперництву, при всіх його принагідних вигодах чи втіхах означає зубожіння для обох сторін. Ці істини пронизують добу, насичену пам'яттю про минулі імперіялізми. Сьогодні на землі занадто багато політизованих людей, щоб бодай якась країна могла охоче прийняти остаточність історичної місії Америки керувати світом.

Американські історики культури зробили достатньо, щоби ми могли зрозуміти джерела потягу американців до світового панування та способи представляти цей потяг, аби він був прийнятним. Ричард Слоткін в «Оновленні через насилля» стверджує, що формативним досвідом в американській історії були затяжні війни з корінними американськими індіянцями. Це, своєю чергою, породило образ американців не як звичайних убивць (як казав про них Д. Г. Ловренс), а як «нового племені людей, вільних від гріховного спадку, які шукають абсолютно нових та своєрідних стосунків із незайманою природою в ролі мисливців, дослідників, піонерів і шукачів» [13]. Така система образів знов і знов спливає в літературі XIX сторіччя, найвиразніше в «Мобі Дику» Мелвіла. Тут капітан Агаб бачився С. Л. Р. Джеймсу і В. Ґ. Кірнану з їх неамериканської перспективи алегоричним утіленням американських світових шукань: він одержимий, непереборний, непохитний, геть замкнутий на своїх власних риторичних виправданнях і своєму розумінні космічного символізму [14].

Нікому не спаде на думку звести великий твір Мелвіла до простого літературного прикрашання подій реального світу, та й сам Мелвіл був дуже критичним до ініціятив Агаба як американця. Але факт той, що протягом XIX сторіччя Сполучені Штати *таки* розширювалися територіяльно, найчастіше за рахунок корінного населення, і свого часу здобули гегемонію над цілим північноамериканським континентом, територіями й морями, які до нього прилягають. Американський морський досвід XIX сторіччя охоплював обшири від узбережжя Північної Африки до Філіпін, Китаю, Гаваїв і, звичайно ж, Кариби та Центральну Америку. Загальною тенденцією було розширювати й продовжувати контроль далі, не витрачаючи багато часу на роздуми з приводу інтеґрації та незалежности Інших, для яких американська присутність була в найкращому разі сумнівним божим даром.

Надзвичайний, проте типовий приклад американського норову маємо у випадку стосунків між Гаїті й Сполученими Штатами. Як виявляє в праці «Гаїті і Сполучені Штати: національні стереотипи та літературна уява» Дж. Майкл Деш, майже від моменту, коли Гаїті здобуло незалежність як негритянська республіка 1803 року, американці схильні були уявляти цю країну як порожню посудину, куди можна вливати свої ідеї[214]. Аболіціоністи, каже Деш, розглядали Гаїті не як окреме місце з його власними недоторканністю й народом, а як зручну територію для переміщення звільнених рабів. Пізніше острів і його люди перетворилися на втілення деґенерації і, звісно, расової нижчости. Сполучені Штати окупували острів 1915 року (та Нікарагуа 1912 року) і впровадили тубільну тиранію, яка загострила вже й так розпачливе становище [15]. А коли 1991 та 1992 року тисячі гаїтянських біженців спробували знайти притулок у Флориді, більшість із них були примусово повернені.

Мало хто з американців побивався за країнами на зразок Гаїті чи Іраку, коли криза або пряма інтервенція їхньої країни завершувалася. На диво і всупереч своєму міжконтинентальному розмахові та справді різнорідним складникам, американське панування вузькоглядне. Дипломатична еліта не має хоч якоїсь тривалої традиції прямого заокеанського правління, як було у випадку з Британією чи Францією, отож американська увага має спазматичний характер: великі масиви риторики й величезні ресурси розсипаються в одному місці (В'єтнам, Лівія, Ірак, Панама), слідом за чим настає майже цілковита мовчанка. Знову процитую Кірнана: «Строкатіший, ніж Британська імперія, новий гегемон виявився ще менш спроможним на вироблення послідовної програми дій, відмінної від твердолобого заперечення. Звідси його охочість перекласти розробку планів на директорів компаній чи таємних аґентів» [16].

Не заперечуючи, що американський експансіонізм має головно економічну природу, мусимо визнати, що він усе ж таки надто залежить і рухається разом із культурними ідеями й ідеологіями про саму Америку, які знову й знову звучать публічно. «Економічна система, – справедливо нагадує нам Кірнан, – подібно до нації чи релігії, живе не одним хлібом, а й віруван-

[214] Сполучені Штати визнали незалежність Гаїті лише 1862 року.

нями, видіннями, мріями, і вони не стають для неї менш життєво важливими через те, що помилкові» [17]. У неперервній лінії схем, фраз і теорій, вироблених один за одним різними поколіннями з метою виправдати серйозні обов'язки американського світового засягу, є щось монотонне. Останні проведені американцями дослідження малюють похмуру картину того, як більшість цих ставлень і політик, яким вони самі надали початкового імпульсу, ґрунтувалися на майже образливих неправильних тлумаченнях або невігластві, що їх оживлювали тільки бажання влади й панування, самі позначені ідеями американської винятковости. Стосунки між Америкою та її тихоокеанськими чи далекосхідними бесідниками – Китаєм, Японією, Кореєю, Індокитаєм – пронизані расовими упередженнями, раптовими й належно не підготовленими припливами уваги, за якими наступав неймовірний тиск, застосований за тисячі кілометрів, географічно й інтелектуально віддалених від життя більшости американців. Із наукових одкровень Акіра Айріє, Масао Мійоши, Джона Давера і Мерилін Янґ ми знаємо про хибне розуміння цими країнами Сполучених Штатів, але, за непростим винятком Японії, вони фактично не проникали до американського континенту.

У повному розквіті ми спостерігаємо цю надзвичайну асиметрію після появи у Сполучених Штатах дискурсу (і політики) Розвитку та Модернізації – реальности, зображеної в романі Ґрема Ґріна «Тихий американець» і не так вичерпно у «Потворному американцеві» Ледерера і Бердика. Справді дивовижний концептуальний арсенал: теорії економічних фаз, суспільних типів, традиційних суспільств, переходів систем, умиротворення, соціяльної мобілізації тощо – був розгорнутий по всьому світу. Університети й аналітичні центри отримували величезні урядові субсидії, щоб поглиблювати ці ідеї, багато з яких привертали увагу стратегічних планувальників та політичних експертів в уряді Сполучених Штатів або наближених до нього. Аж до початку великих народних хвилювань під час в'єтнамської війни критичні науковці не звертали уваги на це, але тоді, мало не вперше, критика пролунала не лише на адресу політики Сполучених Штатів в Індокитаї, а й на адресу імперських засновків ставлення Сполучених Штатів до Азії. Переконливу аналізу дискурсу Розвитку та Модернізації, з урахуванням досягнень

антивоєнної критики містить праця Ірен Ґендзьє «Керування політичними змінами» [18]. Вона показує, як недосліджений рух до глобального засягу мав ефект деполітизації, обмеження, а інколи навіть знищення цілісности заокеанських суспільств, які, здавалося, потребували модернізації і того, що Волт Вітмен Ростов називав «економічним злетом».

Хоча ці характеристики невичерпні, вони все ж таки, на мою думку, точно описують загальну політику, наділену істотним соціяльним авторитетом, яка створила те, що Д. К. М. Плет у британському контексті назвав «відомчим баченням». Чільні академічні фігури, аналізовані Ґендзьє, – Гантинґтон, Пай, Верба, Лернер, Лесвел – визначили інтелектуальний порядок денний і перспективи впливових секторів уряду та академії. Повалення, радикальний націоналізм, вимоги тубільцями незалежности – на всі ці феномени деколонізації та наслідків класичного імперіялізму дивилися крізь призму інструкцій, які давала холодна війна. Їх треба було повалювати й кооптувати, у випадку Китаю, Кореї і В'єтнаму довелося знову вдатися до недешевих військових кампаній. Позірний виклик американському авторитетові у майже сміховинному випадку Куби після Батисти наштовхує на думку, що на кону ледве чи була безпека; радше розуміння, що в межах свого власноруч означеного володіння (півкулі) Сполучені Штати не стерплять жодних зазіхань чи ідеологічних викликів тому, що вважається «свободою».

Таке двійництво влади й леґітимности, з яких перша черпається у світі прямого панування, а друга – в культурній сфері, характерне для класичної імперської гегемонії. В американському сторіччі воно відрізняється квантовим стрибком у розмахові культурної влади, який великою мірою завдячує безпрецедентному зростанню інструментарію для поширення й контролю інформації. Як побачимо, медії відіграють центральну роль для внутрішньої культури. Якщо сторіччя тому европейська культура асоціювалася з присутністю білої людини, навіть із її безпосередньо панівною (а відтак – відпірною) фізичною присутністю, тепер ми маємо на додаток міжнародну медійну присутність, яка поволі вселяється, часто нижче рівня свідомости, у фантастично широкому розмахові. Фраза «культурний імперіялізм», запущена в обіг і навіть у моду Жаком Ланґом, утрачає свій сенс, коли її прикладати до таких телевізійних серіялів, як

«Династія» і «Далас», скажімо, у Франції або Японії, але вона доречна, коли дивитися з глобальної перспективи.

Найближча до такого розгляду річ була запропонована в доповіді «Багато голосів, один світ» (1980). Її опублікувала Міжнародна комісія з вивчення комунікаційних проблем, скликана за наказом ЮНЕСКО й очолена Шоном МакБрайдом. Доповідь стосувалася так званого «нового світового інформаційного порядку» [19]. Сила-силенна часто нерелевантних слів злісної аналізи й атаки вилилася на цю доповідь, більшість їх – від американських журналістів і універсальних мудреців, які докоряють «комуністам» і «третьому світові» за намагання вкоротити демократію преси, вільний потік ідей, ринкові сили, які формують телекомунікації, пресову та комп'ютерну індустрії. Але навіть найбільш поверховий погляд на доповідь МакБрайда засвідчує, що в жодному разі не рекомендуючи вузькоглядні рішення на зразок цензури, у ній звучить сумнів більшости членів комісії в тому, що можна зробити хоча б щось вагоме задля повернення балансу й справедливости в анархічному світовому інформаційному порядкові. Навіть не зовсім прихильні автори, як-от Ентоні Сміт у «Геополітиці інформації», визнають серйозність проблеми:

> Загроза незалежності в кінці XX сторіччя з боку нової електроніки може бути більшою, ніж був колоніялізм. Ми починаємо розуміти, що деколонізація і зростання понаднаціоналізму не означали завершення імперських стосунків, а тільки розширення геополітичної павутини, яка снувалася з часів Ренесансу. Нові медії мають змогу проникати глибше в "привітливу" культуру, ніж будь-який попередній прояв західної технології. Результатом може стати безмірне спустошення, загострення соціяльних протиріч у суспільствах, які розвиваються [20].

Ніхто не може заперечити, що найбільшою владою в цій конфігурації володіють Сполучені Штати завдяки чи то купці американських транснаціональних корпорацій, котрі контролюють виробництво, поширення і передусім відбір новин, яким довіряє більшість світу (здається, навіть Садам Хусейн покладався на CNN як на джерело новин), чи то завдяки тому, що ефективна безконкурентна експансія різноманітних форм культурного контролю, яка йде зі Сполучених Штатів, створила нові механізми інкорпорації й залежности, за допомогою яких мож-

на підпорядковувати і примушувати не лише внутрішній американський електорат, а й слабші та менші культури. Велика частина роботи, виконана критичними теоретиками, зокрема ідея Герберта Маркузе про «одновимірне суспільство» та «індустрія свідомости» Адорно і Енценсберґера, прояснила природу суміші репресій і толерантности, використовуваних як інструменти соціяльного утихомирення в західних суспільствах (ідеї, які покоління тому обговорювали Джордж Орвел, Олдос Гакслі і Джеймс Бернгем). Уплив західного й особливо американського медійного імперіялізму на решту світу підкріплює висновки Комісії МакБрайда, як і критично важливі висновки Герберта Шилера й Армана Мателара про власність на засоби виробництва та про обіг образів, новин і репрезентацій [21].

Однак перш ніж, так би мовити, вирушити за кордон, вони ефективно працюють удома, малюючи дивні й загрозливі чужоземні культури для домашньої авдиторії. Їм нечасто вдавалося досягнути більшого успіху, створюючи апетит на ворожість і насилля проти цих культурних «Інших», ніж під час кризи в Затоці та війни 1990–1991 років. У XIX сторіччі Британія і Франція посилали експедиційні сили бомбити тубільців. «Здається, – каже Конрадів Марлов, приїхавши до Африки, – що поблизу відбувається одна з французьких воєн... У безлюдній неозорості землі, неба і води він [французький корабель], просто незбагненно, вів вогонь по континенту. Ба-бах, гаркає одна з шестидюймових гармат». Нині цим займаються Сполучені Штати. Тепер згадайте, як війну в Затоці зробили прийнятною: в середині грудня 1990 року відбулася маломасштабна дискусія на сторінках «The Wall Street Journal» і «The New York Times» – представниця першої Карен Еліот Гавз проти представника останньої Ентоні Льюїса. Гавз наполягала, що Сполученим Штатам не слід чекати на схвалення дій, а варто атакувати Ірак, щоб зробити з Садама Хусейна повного невдаху. Позиція Льюїса виявляла його звичайну міру поміркованости і щирої віри в лібералізм – якостей, які вирізняли його серед відомих американських оглядачів. Підтримавши первісну реакцію Джорджа Буша на вторгнення Іраку в Кувейт, тепер Льюїс відчував, що ймовірність близької війни висока і їй треба опиратися. Його вразили арґументи людей на зразок суперхижака Пола Нітце, котрий прогнозував широкий асортимент катастроф, якщо Америка

розпочне наступ на суші. Сполученим Штатам варто почекати, збільшити економічний та дипломатичний тиск, і тоді ймовірність набагато пізнішої війни *може* виявитися правдоподібною. За кілька тижнів опоненти зійшлися в «MacNeil/Lehrer News Hour»[215] – національній телевізійній програмі, яка виходить щовечора і передбачає затяжну дискусію й аналізу, – щоб обіграти свої попередні позиції. Дебати оприявнили дві протилежні філософії, втягнуті в щиру дискусію в гострий момент національного досвіду. Здавалося, війна висіла в повітрі Сполучених Штатів: звучали красномовні «за» і «проти» в рамках санкціонованого публічного простору – вечірньої національної програми теленовин.

Будучи реалістами, і Гавз, і Льюїс прийняли принцип: «нам» (цей займенник чи не краще за будь-яке інше слово вселяє дещо ілюзорну віру в те, що всі американці як співвласники публічного простору беруть участь у рішенні прирікати Америку на її розмашисті чужоземні інтервенції) слід *бути* в Затоці, щоб регулювати поведінку держав, армій і народів за кілька тисяч кілометрів від дому. Національне виживання серед питань не фігурувало і навіть жодного разу не порушувалося. Але було багато балачок про принципи, моральність і право. Обоє говорили про військову силу як про щось більш-менш у їхньому розпорядженні, щоб розгортати, використовувати й виводити належним чином, і в усьому цьому ООН видавалася в кращому разі продовженням політики Сполучених Штатів. Ця конкретна дискусія виявилася нецікавою, бо опоненти були поважними людьми: ні передбачуваними хижаками (як Генрі Кісинджер, який ніколи не втомлювався від «хірургічних ударів»), ні експертами з національної безпеки (як Збіґнєв Бжезинскі, який енерґійно виступав проти війни з неспростовних геополітичних міркувань).

Як для Гавз, так і для Льюїса «наші» дії були частиною гаданого спадку американських дій у світі загалом, куди Америка втручалася протягом двох сторіч із часто руйнівними, але, як повелося, забутими наслідками. Рідко в суперечці згадували про арабів як таких, кого стосується ця війна, як її жертв, наприклад, або (так само переконливо) як підбурювачів до неї. Складалося враження, що криза має бути повністю розв'язана

[215] Аналітична програма новин на каналі громадського телебачення PBS.

in petto[216] як внутрішня справа американців. Неминуче зіткнення з його неприхованою і досить певною ймовірністю жахливих руйнувань було ще таким далеким. І знову, за винятком (дуже малої кількости) цинкових трун із тілами та сімей, які втратили родичів, доля загалом милувала американців. Абстрактність дозволяла наділяти ситуацію байдужістю і жорстокістю.

Як американець і араб, котрий жив в обох світах, я сприйняв усе це особливо тривожно, не в останню чергу тому, що конфронтація виявилася настільки тотальною, настільки глобально всеохопною, що не було жодного способу залишитися *не* втягнутим у неї. Ніколи епітети, які характеризують арабський світ та його компоненти, не передавалися так інтенсивно з уст в уста, ніколи вони не набували такого на диво абстрактного і збідненого значення, і рідко хоч якась увага чи турбота супроводжувала їх, хоча Сполучені Штати не були у стані війни з *усіма* арабами. Арабський світ викликав неабиякий інтерес, однак не дозволяв прихильности чи захопленого й конкретного пізнання. Жодна основна культурна група, наприклад, не була (і досі такої немає) такою маловідомою: якщо запитати американця, au courant[217] про останні новинки художньої літератури, імена арабських письменників, то єдиним, хто може спасти на думку, все ще буде Халіль Джибран[218]. Як може бути так багато розмов на одному рівні і так мало дійсности на іншому?

З арабського погляду картина сприймається так само викривлено. Навряд чи існує бодай якась література арабською мовою, яка змальовує американців. Найцікавіший виняток – чималий цикл романів Абдельрахмана ель Муніфа «Міста солі» [22], але його книжки в окремих країнах заборонені, а рідна Саудівська Аравія позбавила його громадянства. Наскільки я знаю, в арабському світі досі немає жодного інституту чи важливого академічного підрозділу, головною метою якого було б вивчати Америку, хоча Сполучені Штати – незрівнянно велика і значуща

[216] Таємно, тайкома (*лат.*).

[217] Поінформованого, в курсі справи (*фр.*).

[218] Укр. переклади Джибрана див.: Джібран Халіл. Пророк: Кн. поем / Пер. з англ. Павло Насада; Мал. автора // Всесвіт. – 1995. – № 1; Джібран Халіл. З книги афоризмів «Пісок і піна» / Пер. з англ. Павло Насада; Іл. автора // Всесвіт. – 1996. – № 7; Джебран Халіль Джебран. Афоризми / Добірку підготував Сергій Іваненко // Всесвіт. – 1977. – № 10.

стороння сила в сучасному арабському світі. Дехто з арабських лідерів, які витратили свої життя на осуд американських інтересів, водночас витрачає багато енергії на те, щоб віддати своїх дітей до американських університетів та отримати зелені картки. Часом важко пояснити навіть добре освіченим і досвідченим арабам, що закордонну політику Сполучених Штатів насправді провадить не ЦРУ, група змовників чи тіньова мережа ключових «контактів». Ледь не кожен серед моїх знайомих вірить, що Сполучені Штати планують майже кожну важливу подію на Близькому Сході, навіть – висловлене колись мені страхітливе для розуму припущення – палестинську інтифаду.

Ця досить стабільна суміш знайомости (добре описана в «Америці та середземноморському світі» Джеймса Філда) [23], ворожости й невігластва стосується обох сторін складного, нерівномірного й порівняно недавнього культурного зіткнення. У дні операції «Буря в пустелі» над усім домінувало відчуття неминучости, наче проголошена президентом Бушем потреба «дістатися туди» і (на його власному чванливому арґо) «дати копняка під гузницю» неодмінно *мусила* наштовхнутися на невблаганно брутально виражену Садамом Хусейном постколоніяльну потребу арабів протиставитися, відповідати зухвальством на зухвальство, незворушно триматися віч-на-віч зі Сполученими Штатами. Іншими словами, публічна риторика не стримувала себе, не переймалася деталями, реалізмом, причинами й наслідками. Протягом принаймні десятиріччя кінофільми про американські диверсійно-десантні загони протиставляли кремезного Рембо чи технічно швидкий загін Delta Force арабським/мусульманським терористам-відчайдухам. Виглядало так, ніби 1991 року метафізичний намір розгромити Ірак нарешті втілився в життя не тому, що провина Іраку, хай і велика, була катастрофічною, а тому, що мала небіла країна порушила спокій і докучала раптово збудженій наднації, сповненій запалу, який могли пригасити лише поступливість і плазування «шейхів», диктаторів та наїзників верблюдів. Справді прийнятними арабами можуть бути ті, хто, як Анвар Садат, майже повністю, здається, очистився від своєї набридливої національної індивідуальности і може стати дружелюбним гостем ток-шоу.

Історично американські й, можливо, загалом західні медії були чутливим продовженням провідного культурного кон-

тексту. Араби – тільки недавній пом'якшений приклад Інших, які накликали на себе гнів суворої Білої Людини – різновиду пуританського суперего, чия місія в дикі землі не знає меж і хто справді наважиться на великі відстані, аби домогтися свого. Проте, звичайно ж, слово «імперіялізм» було явно пропущеним складником в американських дискусіях про Затоку. «У Сполучених Штатах, – каже історик Ричард В. Ван Олстайн у «Постанні Американської імперії», – описувати свою країну як імперію – мало не єресь» [24]. Але він показує, що ранні засновники республіки, разом із Джорджем Вашингтоном, характеризували свою країну як імперію, з чого випливала пізніша закордонна політика, яка зрікалася революції та підтримувала імперське зростання. Він один за одним цитує державних діячів, доводячи, як уїдливо підмітив Райнгольд Нібур, що країна була «Божим американським Ізраїлем», чия «місія» – бути «богопомазаним опікуном світової цивілізації». Тому важко не почути відгомонів тієї самої ґрандіозної самопожертви під час війни у Затоці. І в міру того, як іракські порушення, здавалося, насправжки виростали з колективного погляду нації, Садам ставав Гітлером, багдадським катом, божевільним (як описав його сенатор Алан Симпсон), якого неодмінно треба опустити.

Хто читав «Мобі Дика», той, мабуть, помітив, як важко утриматися від спокуси екстраполювати цей видатний роман на реальний світ і побачити, як американська імперія знову, ніби Агаб, готується переслідувати затавроване зло. Спочатку йде беззаперечна моральна місія, далі в медіях її військово-геостратегічне продовження. Найсумнішим щодо медій, навіть попри їхнє скромне дотримання моделей урядової політики і готування до війни з самісінького початку, був їхній переторг «експертним» знанням про Близькій Схід, начебто добре поінформованим про арабів. Усі дороги ведуть до базару; араби розуміють лише силу; брутальність і насилля – елементи арабської цивілізації; іслам – нетолерантна, сеґреґаційна, «середньовічна», фанатична, жорстока, антижіноча релігія. Контекст, рамки, простір будь-якої дискусії були обмежені, ба навіть заморожені цими ідеями. Позірно немалу, але незбагненну втіху приносили думки про те, що «араби», втілені в Садамові, отримають належного їм прочухана. Багато рахунків буде зведено проти різ-

номанітних давніх ворогів Заходу: палестинців, арабського націоналізму, ісламської цивілізації.

Багато чого залишилося поза увагою. Мало повідомлялося про прибутки нафтових компаній чи про те, що сплеск цін на нафту небагато має спільного з пропозицією на ринку – нафту й далі надвиробляли. Іракський позов до Кувейту чи навіть сама природа Кувейту (ліберальна в одних аспектах, неліберальна в інших) фактично не стали предметом слухання. Мало говорили й аналізували злочинну співучасть і лицемірство всіх разом: держав Затоки, Сполучених Штатів, Европи та Іраку – під час ірано-іракської війни. Думки з цього приводу дискутувалися ще довго після війни, наприклад в есеї Теодора Дрейпера в «New York Review of Books» (16 січня 1992 року), котрий припускав, що певне визнання іракських претензій проти Кувейту могло б вичерпати потенціял війни. Невелика купка науковців *робила* спроби проаналізувати народний потяг багатьох арабів до Садама, незважаючи на непривабливість його правління. Однак ці зусилля не були об'єднані і їм бракувало часу, щоб устигати реагувати на своєрідні вигини американської політики, яка то підтримувала Садама, то демонізувала його, а потім знову вчилася, як із ним жити.

Цікаве й глибоко симптоматичне для конфлікту в Затоці те, що всі звикли буденно вимовляти й перевимовляти, але залишили непроаналізованим одне слово –«пов'язаність» – потворний солецизм, який упровадили як символ беззаперечного американського права ігнорувати або вводити до своїх міркувань цілі географічні сегменти земної кулі. Під час кризи в Затоці «пов'язаність» означала не те, що вона існує взагалі, а те, що не було *жодного* зв'язку між речами, які насправді зводилися разом за рахунок загальноприйнятих асоціяцій, відчуття, географії, історії. Все це було розламано й відкинуто вбік заради зручности й користи імперських політиків Сполучених Штатів, військових стратегів та експертів у відповідній галузі. Як сказав Джонатан Свіфт, кожен сам собі різьбяр. Те, що Близький Схід був унутрішньо пов'язаний різноманітними узами, – *це* було нерелевантним. Те, що араби можуть провести паралелі між Садамом у Кувейті і, скажімо, Туреччиною на Кіпрі, теж було безглуздям. Те, що сама політика Сполучених Штатів випливала з пов'язаности, було забороненою темою, яку в більшості ви-

падків залишили для телемудреців, чиїм завданням було забезпечувати масову згоду на війну, хоча насправжки вона ніколи й не виникала.

Увесь засновок був колоніялістичним: дрібний диктаторський режим «третього світу», виплеканий і підтримуваний Заходом, не мав права кидати виклик Америці, білій і вищій. Британія бомбардувала іракські війська у 1920-х роках за те, що вони насмілилися опиратися колоніяльному правлінню. Через сімдесят років Сполучені Штати вчинили так само, тільки з більшою мораллю, яка все одно не змогла приховати правду про те, що нафтові запаси Близького Сходу будуть під *американською* опікою. Такі практики анахронічні і вкрай згубні, адже вони не просто роблять війни постійно можливими та привабливими, а й перешкоджають достовірному знанню з історії, дипломатії і політики набути належної йому важливости.

У зимовому числі 1990–1991 років «Foreign Affairs» з'явилася стаття під назвою «Літо арабської тривоги». Її вступ досконало окреслює скорботний стан знання і влади, який дав початок операції «Буря в пустелі»:

> Не встиг арабський/мусульманський світ сказати "до побачення" гніву й пристрасності хрестового походу аятоли Хомейні, як у Багдаді з'явився інший кандидат. Цей новий претендент зроблений з іншого матеріялу, ніж зодягнений у тюрбан спаситель із Кума[219]: Садам Хусейн не був ні автором трактатів в ісламському уряді, ні плодом високого вчення в релігійних семінаріях. Не для нього були затяжні ідеологічні війни за серця й помисли правовірних. Він походив з убогої землі, пограниччя між Персією й Аравією, яка не надто претендувала на культуру, книги та великі ідеї. Новий претендент був деспотом, безжальним і вмілим наглядачем, який утихомирив свої володіння і перетворив їх на велику в'язницю [25].

Проте навіть школярі знають, що Ірак був місцем абасидської цивілізації, найвищого розквіту арабської культури між IX і XII сторіччями, яка створила літературні шедеври, котрі досі читають на рівні з Шекспіром, Данте і Дикенсом, а їхня столиця, Багдад, – одна з найбільших пам'яток ісламського мистецтва [26]. Крім того, саме тут поруч із Каїром і Дамаском відбу-

[219] Ранній осідок аятоли Хомейні.

валося відродження арабського мистецтва й літератури у XIX і XX сторіччях. Багдад подарував світові принаймні п'ять найбільших арабських поетів XX сторіччя і, без сумніву, більшість чільних арабських художників, архітекторів та скульпторів. Навіть якщо Садам із Тикриту, натякати на те, що Ірак і його населення не мають жодного стосунку до книг та ідей, значить не пам'ятати про Шумер, Вавилон, Ніневію, Хамурапі, Асирію та всі видатні пам'ятки давньої месопотамської (і світової) цивілізації, колиска якої – Ірак. Отак некваліфіковано заявляти, що Ірак був «убогою» землею, маючи на увазі повсюдну посушливість і безлюдність, означає також виявляти незнання того, чого соромно не знати першокласникові. Що трапилося з зеленими долинами Тигру й Ефрату? Що сталося з давньою істиною про те, що поміж усіх країн Близького Сходу в Іраку чи не найродючіша земля?

Автор співає оди сучасній Саудівській Аравії, убогішій і не пов'язаній із книгами, ідеями й культурою так, як завжди був пов'язаний Ірак. Я не маю на меті применшити Саудівську Аравію, важливу країну з великим потенціялом. Але таке інтелектуальне писання виступає симптомом інтелектуальної охочости привселюдно догоджати владі, говорити їй те, що вона хоче почути, казати їй, що вона може йти вперед і вбивати, бомбити і руйнувати, бо об'єкти її атак справді не варті уваги, убогі, далекі від книг, ідей, культури і без жодного зв'язку, як м'яко натякає стаття, зі справжнім народом. З такою інформацією про Ірак про яке прощення, яку людяність можна говорити? Які шанси для гуманних доводів? Дуже малі, на жаль. Звідси прісне і без захвату святкування річниці операції «Буря в пустелі», коли навіть «праві» оглядачі й інтелектуали оплакували «імперське президентство» Буша і незавершеність війни, яка лише подовжила стільки криз у країні.

Світ не може дозволити собі довго миритися з такою п'янкою сумішшю патріотизму, відносного соліпсизму, соціяльного авторитету, неконтрольованої агресивности та оборонного ставлення до інших. Сьогодні Сполучені Штати тріюмфують у міжнародних масштабах і, здається, гарячково прагнуть довести, що вони – номер один, можливо, аби компенсувати спад та ендемічні проблеми, пов'язані з містами, бідністю, здоров'ям, освітою, виробництвом і евро-японським викликом. Будучи американ-

цем, я виріс, проте, в культурних умовах, забарвлених ідеєю, що арабський націоналізм важить понад усе, що він скривджений і незавершений, його знесилюють змовники, вороги, внутрішні й зовнішні, та перешкоди, для подолання яких жодна ціна не буде зависокою.

Моє арабське середовище було переважно колоніяльним, але, коли я ріс, можна було вільно подорожувати країнами від Лівану й Сирії через Палестину до Єгипту й західніше. Сьогодні це неможливо. Кожна країна створює грізні перешкоди на своїх кордонах. (А для палестинців перетин кордону – особливо жахливий досвід, адже часто країни, які на словах гучно підтримують Палестину, в дійсності чинять із палестинцями найгірше.) Арабський націоналізм не помер, але він надто часто саморозпадався на все менші й менші одиниці. Тут пов'язаність також приходить останньою в арабське середовище. Минуле не було кращим, але воно було здоровішим за рахунок унутрішніх зв'язків, так би мовити: народи справді були взаємопов'язані, а не пильнували один на одного з-поза укріплених кордонів. У багатьох освітніх закладах можна було зустріти арабів з усіх усюд, мусульман і християн, а ще вірменів, євреїв, греків, італійців, індійців, іранців – усі перемішані, всі під тим чи тим колоніяльним режимом, але всі вони взаємодіють, наче так і мало бути від природи. Сьогодні державні націоналізми розколюються на кланові чи сектантські націоналізми. Ліван та Ізраїль – взірцеві приклади того, що відбулося: прагнення суворої кантонизації в тій чи тій формі наявне майже скрізь як групове почуття, якщо не як практика, його підтримує держава з її бюрократіями і таємними поліціями. Правлять клани, родини, кліки, замкнуті кола літніх олігархів, майже мітологічно імунних, як осінній патріярх Ґарсія Маркеса[220], супроти нової пролитої крові чи змін.

Намагання гомогенізувати й ізолювати народи в ім'я націоналізму (*не* визволення) призвело до колосальних жертв і провалів. У більшій частині арабського світу громадянське суспіль-

[220] Алюзія на головного героя роману Ґабрієля Ґарсія Маркеса «Осінь патріярха» – літнього, відірваного від політичної реальности, безіменного латиноамериканського диктатора, про існування якого ще за його правління в народі лишилася тільки чутка. Укр. переклад див.: Гарсія Маркес Габріель. Осінь патріарха / Пер. з ісп. С. Борщевський та С. Жолоб // Всесвіт. – 1978. – №1–3.

ство (університети, медії й культура в широкому сенсі) було поглинуте політичним суспільством, основна форма якого – держава. Одним із найбільших досягнень ранніх післявоєнних арабських націоналістичних урядів була масова грамотність: у Єгипті результати виявилися особливо цілющими, важко навіть уявити наскільки. Однак суміш прискореної грамотности та пишномовної ідеології точно підтвердила Фанонові побоювання. У мене складається враження, що на збереження згуртованости, заохочування ідеї, що бути сирійцем, іракцем, єгиптянином чи саудівцем – це самодостатня мета, витрачається більше зусиль, ніж на вміння критично, навіть зухвало мислити про саму національну програму. Ідентичність, завжди ідентичність, ідентичність передусім і понад знання про інших.

При цьому викривленому стані справ мілітаризм здобув надто багато привілеїв у моральній економіці арабського світу. Більшість виправдань цього світу стосується почуття несправедливого поводження з ним, для якого Палестина була не лише метафорою, а й реальністю. Та хіба єдиною можливою відповіддю була військова сила, величезні армії, зухвалі гасла, криваві обіцянки і поряд з усім цим незліченні конкретні випадки мілітаризму від катастрофічно програних воєн на верхівці та, йдучи донизу, з фізичними покараннями й загрозливими жестами на дні суспільства? Я не знаю жодного араба, який особисто сумнівався б чи який з готовністю не погоджувався б із тим, що державна монополія на примус майже повністю знищила демократію в арабському світі, породила безмірну ворожість між правителями й підданцями, наділивши надмірною цінністю конформізм, опортунізм, підлабузництво і пристосовництво, а не нові ризиковані ідеї, критику чи розмаїття поглядів.

Узяте в достатній кількості це продукує екстермінізм, уявлення, що якщо ти не втрапляєш на свій шлях або щось тебе дратує, то простіше його знищити. Таке уявлення, очевидно, стояло за іракською агресією проти Кувейту. Що то була за анахронічна й задурманена ідея Бісмаркової «інтеграції», заради якої варто було зліквідувати цілу державу і розтрощити її суспільство «арабською єдністю» як ціллю? Найсумніше те, що чимало людей, багато з яких самі стали жертвами тієї самої брутальної логіки, підтримали цей учинок й анітрохи не симпатизували Кувейтові. Навіть якщо врахувати, що кувейтців недолюблювали

(чи обов'язково, щоб тебе любили, аби не заслуговувати на винищення?), і навіть якщо Ірак претендував на роль захисника Палестини в протистоянні з Ізраїлем та Сполученими Штатами, очевидно, думка про те, що націю варто стерти з лиця землі, злочинна, не гожа для великої цивілізації. Подібний екстермінізм указує на прикрий стан політичної культури в арабському світі у наш час.

Нафта, хоч би скільки розвитку й процвітання вона приносила (а саме так і було), там, де вона пов'язувалася з насиллям, ідеологічною обробкою, політичною оборонністю й культурною залежністю від Сполучених Штатів, породила більше розколин і соціяльних проблем, аніж розв'язала. Для всіх, хто думає про арабський світ як справді внутрішньо єдиний, загальна атмосфера посередности й корупції, що зависла над цим безмежно багатим, щедро наділеним культурою й історією та рясно обдарованим талантами реґіоном, – це незбагненна загадка і, звичайно, розчарування.

Демократію у справжньому сенсі слова й досі ніде не можна знайти на «націоналістичному» Близькому Сході: тут скрізь або привілейовані олігархії, або привілейовані етнічні групи. Великі маси людей розчавлені диктаторськими режимами чи непохитними, нечутливими, непопулярними урядами. Але думка про те, що Сполучені Штати цнотливо невинні в цьому жахливому стані справ, неприйнятна, як і твердження, ніби війна в Затоці не була війною між Джорджем Бушем та Садамом Хусейном (а вона, певна річ, такою й була) і що Сполучені Штати діяли винятково й головно в інтересах ООН. За своєю суттю це була персоналізована боротьба: з одного боку – диктатор із «третього світу», того типу, з яким Сполучені Штати довго мали справу (Гайле Селасіе, Сомоса, Лі Син Ман, шах Ірану, Піночет, Маркос, Нор'єґа та ін.), чиє правління вони підтримували і чиїми послугами довго користувалися, з іншого боку – президент країни, яка одягнула мантію імперії, успадковану від Британії та Франції, і поставила собі за мету залишатися на Близькому Сході заради його нафти, а також із міркувань геостратегічної й політичної вигоди.

Протягом двох поколінь Сполучені Штати перебували на Близькому Сході, здебільшого на боці тиранії і несправедливости. Офіційно Сполучені Штати не підтримали жодної боротьби за демократію чи права жінок, секуляризм чи права меншин. За-

мість цього президентські адміністрації одна за одною протегували слухняних і непопулярних клієнтів та відверталися від зусиль дрібних народів визволитися з-під військової окупації, хоча одночасно спонсорували їхніх ворогів. Сполучені Штати заохотили необмежений мілітаризм та (разом із Францією, Британією, Китаєм, Німеччиною й іншими) втягнулися у масштабну торгівлю зброєю в усьому реґіоні, продаючи її переважно тим урядам, які наближалися до дедалі екстремальніших позицій у результаті одержимости Сполучених Штатів та перебільшення влади Садама Хусейна. Сприймати післявоєнний арабський світ під владою правителів Єгипту, Саудівської Аравії й Сирії, що всі вони працюють у новому Pax Americana як частині «нового світового порядку», не гідне довір'я ні інтелектуально, ні морально.

Ще не розвинувся в американському публічному просторі дискурс, що не просто ототожнювався б із владою, попри небезпеку тієї влади у світі, який так змалів і став таким разюче взаємозв'язаним. Сполучені Штати, маючи 6% населення світу, не можуть силоміць присвоїти собі право, наприклад, споживати 30% світової енерґії. І це ще не все. Протягом десятиріч в Америці велися культурні війни проти арабів та ісламу: жахливі расистські карикатури на арабів і мусульман натякають, що всі вони терористи або шейхи і що їхній реґіон – велика засушлива глухомань, придатна тільки для прибутку чи війни. Сама думка, що тут може бути історія, культура, суспільство чи тим більше багато суспільств, не втримувалася на сцені довше, ніж на мить-дві, навіть коли хор голосів оспівував чесноти «мультикультуралізму». Потік тривіяльних книжок швидкого приготування, написаних журналістами, заполонив ринок і поширився за рахунок купки дегуманізуючих стереотипів, які всі зображують арабів, по суті, як той чи той варіянт Садама. Як із безталанними курдськими та шиїтськими повстанцями, котрих Сполучені Штати спочатку підтримали піднятися проти Садама, а тоді покинули на його безжалісну помсту, їх ледве пам'ятають, а тим більше згадують.

Після раптового зникнення посла Ейприл Ґлеспі[221], яка мала тривалий досвід на Близькому Сході, американська адміністр-

[221] Ґлеспі усунули від виконання дипломатичної місії на Близькому Сході у зв'язку зі скандалом навколо протоколу її розмови з Садамом Хусейном, під час якої вона нібито санкціонувала іракську інвазію до Кувейту.

рація ледь мала хоч якогось високопосадовця-професіонала зі скільки-небудь реальними знаннями чи досвідом про Близький Схід, його мови та його народи. Після систематичних атак на його цивільну інфраструктуру Ірак дотепер зруйнований – голодом, хворобами і відчаєм. Це не через його агресію проти Кувейту, а тому, що Сполучені Штати прагнуть фізичної присутности в Затоці і шукають виправдання для свого перебування там, хочуть мати важелі прямого впливу на нафту, щоб тиснути на Европу і Японію, хочуть установлювати світовий порядок денний, тому що Ірак усе ще сприймається як загроза Ізраїлю.

Лояльність і патріотизм повинні відштовхуватися від критичного розуміння того, якими є факти і чим американці – як жителі цієї зібганої і виснаженої планети – завдячують своїм сусідам та решті людства. Не можна допускати, щоб запанували некритична солідарність із політикою миті, особливо коли вона так неймовірно дорога.

«Буря в пустелі» була в кінцевому рахунку імперською війною проти іракського народу, спробою зламати і вбити іракців як частиною спроби зламати і вбити Садама Хусейна. Однак цей анахронічний і винятково кривавий аспект американській телеавдиторії майже не подавався, щоби підтримати образ війни як безболісної відеогри та образ американців як добропорядних бездоганних воїнів. Не зайвим буде знати навіть американцям, які зазвичай не цікавляться історією, що останнього разу Багдад руйнували 1258 року монголи, хоча британці демонструють свіжіші приклади насильницької поведінки проти арабів.

Відсутність хоч якогось дієвого внутрішнього стримувальника проти цих виїмкових прикладів майже неймовірного колективного насилля, розв'язаного Сполученими Штатами проти віддаленого небілого ворога, арґументовано пояснює Кірнан. У своїй розвідці він пише про те, чому американські інтелектуали, за винятком індивідів і груп, які не мали «достатньої кількости членів, щоб [їхні критичні атаки] набували практичної ваги», були такими некритичними до поведінки своєї країни протягом 1970-х років. Кірнан визнає, що «давнішня гордість країни за себе як нову цивілізацію» була реальною, але те, що вона «ризиковано віддала себе для викривлень демагогам», теж було реальністю. Існувала небезпека, що це відчуття гордости за себе надто уподібниться Бісмарковій Kultur, «у якому "куль-

тура" викристалізується в технологічне "ноу-хау"». Крім того, «як і колишнє британське відчуття вищости, аналогічне відчуття американців підкріплювалося високим ступенем відособлення та іґноруванням решти світу». Нарешті:

> Ця віддаленість у нові часи допомогла надати американській інтеліґенції аналогічної віддалености від життя чи історичної реальности. Нелегко було дисидентам зламати перешкоду. В міжвоєнній літературі протесту була певна поверховість, неспроможність піднятися кудись вище понад рівень журналізму. ...Їй бракувало глибини уяви чи резонансу, на який можна натрапити лише в чутливому середовищі. ...Починаючи з останньої світової війни, інтелектуалів усе більше втягували до публічної діяльности, першорушієм якої був військово-промисловий комплекс. Вони брали участь у стратегічному плануванні та розробці наукового воєнного мистецтва й методів антиповстанської діяльности, улесливо запрошувалися до Білого дому, обдаровували президентів похвалами за гонорари. Впродовж усієї холодної війни науковці, залучені до латиноамериканських студій, підписувалися під ідеологією "доброго сусідства", гармонії інтересів між Сполученими Штатами й рештою світу. Чомський мав усі підстави говорити про "першочергову термінову" потребу нейтралізувати "ефекти індоктринованого покоління і довгої історії самолестощів"; він звертався до інтелектуалів, щоб ті відкрили очі на "традицію наївности й самоправедности, яка спотворює нашу інтелектуальну історію" [27].

Це повною мірою стосується війни в Затоці 1991 року. Американці спостерігали за війною по телебаченню з майже безсумнівною впевненістю, що вони бачать реальність, тоді як те, що вони бачили, було найбільш екранізованою, але найменш висвітленою війною в історії. Зображення й відбитки контролював уряд, а провідні американські медії копіювали один одного і, своєю чергою, копіювалися або транслювалися (як CNN) по всьому світу. Ледве-ледве якусь помітну увагу приділили завданій ворогові шкоді в той час, як деякі інтелектуали мовчали й почувалися безпомічними або ж робили свій внесок до «публічної» дискусії в термінах, некритично прилаштованих до імперського бажання іти на війну.

Професіоналізація інтелектуального життя стала такою всеохопною, що відчуття покликання, як його описав Жульєн Бен-

да для інтелектуала, майже зникло. Політично орієнтовані інтелектуали засвоїли норми держави, яка, недвозначно закликаючи їх до столиці, стає, по суті, їхнім патроном. Критичне розуміння нерідко зручно викидають за борт як зайвий баласт. А інтелектуалів, до компетенції яких належать цінності і принципи, – спеціялістів у галузі літератури, філософії, історії, – американський університет із його щедрістю, утопічною заповідністю та дивовижною різноманітністю давно зробив беззубими. У їхньому стилі запанували жарґони майже неймовірної реварваризації. Культи на зразок постмодернізму, дискурс-аналізи, нового історицизму, деконструкції, неопрагматизму переносять їх до країни мрій; дивовижне відчуття невагомости стосовно сили тяжіння історії та індивідуальної відповідальности марнує на дрібниці увагу до публічних справ і публічного дискурсу. Результат – своєрідне борсання, за яким дуже прикро спостерігати саме тоді, коли суспільство назагал дрейфує без жодного напрямку й послідовности. Расизм, бідність, екологічне спустошення, хвороби і плачевно поширене невігластво – все це покинуто на медії та випадкових політичних кандидатів під час виборчої кампанії.

2. Кидаючи виклик ортодоксальності й авторитету

Ми не вишукували надто промовистих нагадувань «перебудови ідеології» Чомського, серед елементів якої – уявлення про західний юдео-християнський тріюмфалізм, притаманну незахідному світові відсталість, небезпеку різноманітних чужоземних учень, ширення «антидемократичної» конспірації, вшанування й оживлення канонічних творів, авторів та ідей. Ні, справа в тому, що на інші культури все частіше дивляться крізь призму патології та/або терапії. Книжки, які виходять у Лондоні, Парижі і Нью-Йорку під назвами «Становище Африки», «Арабські злигодні», «Республіка страху» або «Латиноамериканський синдром», хай би як точними і серйозними були вони яко зразки науки, рефлексії й аналізи, уміщуються в те, що Кенет Берк назвав «рамками прийняття», умови якого досить своєрідні.

З одного боку, ніхто з панівного публічного простору не звертав достатньо уваги на Ірак як суспільство, культуру й історію

до серпня 1991 року, а після того потік книжок і телепередач із порадами «швидкого ремонту» марно було намагатися стримати. Характерно, що «Республіка страху» пройшла 1989 року непоміченою. Її автор пізніше прославився не тому, що його праця стала внеском до науки – на це він навіть не претендував, – а завдяки нав'язливому й однобарвному зображенню в ній Іраку. Це повністю відповідало потребі в дегуманізованому, аісторичному і демонологічному представленні країни як втілення арабського Гітлера. Отже, бути не з Заходу (ці оречевлені ярлики симптоматичні вже самі собою) в онтологічному сенсі означає бути невдахою майже в усіх аспектах, апріорно, бути в найгіршому випадку маніяком, а в найкращому – наслідувачем, ледачим споживачем, який, як влучно сказав Найпол, може користуватися телефоном, але ніколи не зможе винайти його.

З іншого боку, демістифікація усіх культурних конструктів – як «ми», так і «вони» – це новий факт, перед яким нас поставили науковці, критики й митці. Сьогодні ми не можемо говорити про історію, не виділяючи спеціяльного місця в наших твердженнях про неї тезі Гайдена Вайта з його «Метаісторії» про те, що будь-яке історіописання *є* писанням. Воно охоплює переносну мову і предметно-зображувальні тропи, хоч би де вони містилися: в кодах метонімії, метафори, алегорії чи іронії. У працях Лукача, Фредрика Джеймсона, Фуко, Дериди, Сартра, Адорно і Беньяміна, якщо згадувати тільки деякі з очевидних імен, маємо яскраве зображення процесів регулювання й застосування сили, за рахунок яких культурна гегемонія відтворює себе, утискаючи навіть поезію та духовність під адміністрування і в товарну форму.

Втім, прірва між цими впливовими метрополійними теоретиками і нинішнім або минулим імперським досвідом здебільшого справді величезна. Внески імперії до мистецтва спостереження, опису, формування дисциплін і теоретичного дискурсу ігнорувалися. З перебірливою розважливістю, можливо, гидливістю, ці нові теоретичні відкриття звично не помічали збігу між своїми висновками і визвольною енергією, яку вивільняла в «третьому світі» культура опору. Дуже рідко ми натрапляємо на прямі перенесення з однієї царини до іншої, як, наприклад, в поодинокому випадку Арнолда Крупата. Він спрямував ресурси постструктуралістичної теорії на ту гірку панораму, породжену геноцидом і культурною амнезією, яку ми почи-

наємо пізнавати як «корінну американську літературу», щоби витлумачити конфігурації влади й автентичного досвіду, закладені в її текстах [28].

Ми можемо і навіть повинні подумати, чому існувала практика самозамкнення з боку визвольного теоретичного капіталу, який вироблявся на Заході, і чому одночасно у колишньому колоніяльному світі перспективи культури з міцними визвольними компонентами мало коли видавалися настільки невиразними.

Дозвольте навести приклад. Запрошений 1985 року відвідати протягом тижня національний університет в одній із країн Перської затоки я дізнався, що моє завдання – оцінити програми викладання англійської мови і, напевно, запропонувати свої рекомендації для їхнього вдосконалення. Мене приголомшило, що в самих лише цифрах англійська приваблювала найбільшу кількість молоді серед усіх факультетів університету, однак засмучувало, що навчальна програма була майже порівну поділена між тим, що називалося лінґвістикою (тобто граматична й фонетична структура), і літературою. Літературні курси були, на мою думку, жорстко ортодоксальними. Цього зразка дотримувалися навіть у старіших і поважніших арабських університетах, як-от у Каїрському та університеті Айн Шамс. Молоді араби слухняно читають Мілтона, Шекспіра, Вордсворта, Остен і Дикенса, як свого часу, мабуть, вивчали санскрит і середньовічну геральдику; жодного наголосу на стосунках між англійською та колоніяльними процесами, які принесли цю мову і її літературу в арабський світ. Я не відчув помітного зацікавлення, за винятком приватних розмов із кількома викладачами, новими англомовними літературами Карибів, Африки або Азії. Це було анахронічне й чудернацьке злиття зубріння, некритичного викладання і, якщо висловлюватися м'яко, непродуманих результатів.

До того ж я взнав факти, що зацікавили мене як секулярного інтелектуала й критика. Причину великої кількости студентів, які вивчають англійську, щиро пояснив один трохи роздратований викладач: багато студентів планували отримати роботу в авіякомпаніях або банках, де англійська стала загальносвітовою lingua franca. Ця гранично спрощена до рівня технічної мови англійська була позбавлена експресивних і естетичних характеристик, очищена від будь-якого критичного й самосвідомого виміру. Ви вивчаєте англійську, щоб користувати-

ся комп'ютером, реагувати на накази, передавати повідомлення телексом, перевіряти документи пасажирів тощо. Ось і все. Ще я з тривогою виявив, що англійська в такому вигляді існує у, здавалося б, киплячому котлі ісламського відродження. Куди тільки я звертав свій погляд, скрізь натрапляв на ісламські гасла про вибори до університетського сенату, розклеєні на кожній стіні (згодом я дізнався, що різні ісламські кандидати отримали переконливу, якщо не приголомшливу, більшість голосів). 1989 року в Єгипті на факультеті англійської мови й літератури Каїрського університету після годинної лекції про націоналізм, незалежність та визволення як альтернативні щодо імперіялізму культурні практики, прозвучало питання про «теократичну альтернативу». Мені помилково здалося, що питання стосується «сократичної альтернативи»[222], але мене швидко поправили. Питання поставила вишукана в розмові молода жінка, обличчя якої ховалося за вуалем, я недогледів її інтересів, перейнявшись антиклерикальним і секулярним запалом. (Я, навпаки, зухвало продовжив свої нападки!)

Так ужиток однієї й тієї самої англійської мови людьми, які прагнуть до літературних звершень вищого порядку й уможливлюють критичне використання мови для деколонізації думки, як сказав Нґуґі ва Тіонґо, співіснує з дуже відмінними новими спільнотами, що мають нову й не таку привабливу конфігурацію. У місцях, де англійська була колись мовою правителя й адміністратора, її сфера скоротилася до рівня чи то технічної мови з цілковито інструментальними характеристиками й особливостями, чи то чужоземної мови з різноманітними прихованими зв'язками з ширшим англомовним світом, але вона конкурує з дивовижно грізною новонароджуваною реальністю організованого релігійного завзяття. Позаяк мовою ісламу є арабська – мова з істотною літературною спільнотою і священною силою – англійська спустилася в глибини спрощення, нецікавости й виснаження.

Щоб скласти уявлення про це нове підпорядкування в епоху, коли в інших контекстах англійська здобула визначне становище і багато нових цікавих спільнот літературної, критичної та філософської практик, варто лише стисло пригадати мовчазну

[222] Англійські слова theocratic і Socratic звучать дуже схоже.

згоду ісламського світу з заборонами, відлученнями й погрозами, які ісламські клерикальні й світські авторитети адресували Салману Рушді за його роман «Сатанинські вірші». Я не кажу, що весь ісламський світ принишк, але його офіційні речники сліпо відрікалися або ж несамовито відмовлялися виступити на захист книжки, яку переважна більшість людей ніколи не читала (*фетва* Хомейні, звичайно ж, пішла набагато далі простого відречення, але така позиція Ірану була порівняно рідкісною). Найбільшим гріхом книжки було те, що вона англійською мовою розповідала про іслам, як уважалося, здебільшого західній авдиторії. Та не менш важливі ще два чинники, які вплинули на реакцію англомовного світу на події довкола «Сатанинських віршів». Один із них – шерег практично одностайних обережних і несміливих засуджень ісламу, готових до походу, який більшості метрополійних письменників та інтелектуалів здавався безпечним і політично коректним. Що ж до письменників, яких мордували, ув'язнювали і забороняли в країнах, які були американськими союзниками (Мароко, Пакистан, Ізраїль) або антиамериканськими так званими «терористичними» державами (Лівія, Іран, Сирія), то про них говорили дуже мало. Другий чинник – те, що після ритуальних фраз на підтримку Рушді й звинувачень на адресу ісламу інтересу до ісламського світу загалом та умов письменницької праці в ньому як і не було. Трохи більше ентузіязму й енергії міг збудити діялог із тими шанованими літературними й інтелектуальними постатями ісламського світу (Махфуз, Дервіш, Муніф поміж інших), які коли-неколи захищали Рушді (або нападалися на нього) в куди тяжчих умовах, ніж у Ґринвіч Вілідж або Гемпстеді.

У нових спільнотах та державах, котрі сьогодні пліч-о-пліч і частково співіснують у рамках світової англомовної групи, у якій домінують Сполучені Штати і до якої входять розмаїті голоси, різноманітні мови й гібридні форми, що надає англомовному письменництву його осібної й досі проблематичної ідентичности, виникають надзвичайно впливові *деформації*. З'ява протягом останніх десятиріч разюче різкого конструкта, який називають «ісламом», – одна з таких деформацій; серед інших – «комунізм», «Японія» та «Захід», кожна з яких наділена своїми полемічними стилями, дискурсивними арсеналами й тривожним надлишком можливостей для поширення. Картографуючи

величезні обшири, здобуті цими гігантськими карикатурними есенціялізаціями, ми можемо повніше осягнути й витлумачити скромні здобутки менших літературних груп, яких поєднує не бездушна полеміка, а потяг, симпатія і співчуття.

Мало хто в час радісного зеніту деколонізації та ранніх третьосвітніх націоналізмів додивлявся або звертав прискіпливу увагу на те, як дбайливо виплекане в антиколоніяльних лавах тубільництво дедалі більше виростало до величезних розмірів. Усі ці націоналістичні заклики до чистого або автентичного ісламу, до афроцентризму, негритюду або арабізму зустрічали могутній відгук без достатнього усвідомлення, що всі ці етнічності й духовні сутності надто дорого обійдуться для їхніх успішних прибічників. Фанон був одним із небагатьох, хто говорив про небезпеки для великих соціополітичних рухів на зразок деколонізації, які несе в собі непідготовлена національна свідомість. Багато що з того можна сказати і про небезпеки непідготовленої релігійної свідомости. Отже, поява різноманітних мулл, полковників та однопартійних режимів, які виправдовувалися загрозами для національної безпеки і потребою боронити підручний революційний стан як свою платформу, підкинула ще один жмуток проблем до й без того обтяжливої спадщини імперіялізму.

Небагато знайдеться держав або режимів, які утрималися б від активної інтелектуальної й історичної участи в новій постколоніяльній міжнародній конфігурації. Нині гаслами виступають національна безпека й окремішня ідентичність. Поруч із наділеними авторитетом особами – правителем, національними героями й мучениками, визнаними релігійними авторитетами – новопосталі політики-тріюмфатори, здається, передусім відчувають потребу в кордонах і паспортах. Те, що колись було омріяним визволенням народів – «винайденням нових душ» Еме Сезера – та сміливим метафоричним картографуванням духовної території, узурпованої колоніяльними панами, швидко виродилося і було припасоване до світової системи перешкод, мап, кордонів, внутрішніх військ, митного та обмінного контролю. Цей гіркий стан справ вишукано й дуже сумно описав Безил Дейвідсон у потоці вшанувальних роздумів про спадщину Амілкара Кабрала. Розмірковуючи над питаннями, яким так і не судилося прозвучати, про те, що станеться після визволення, Дейвідсон підсумовує: дедалі глибша криза принесла з собою

неоімперіялізм і міцно закріпила владу за дрібнобуржуазними правителями. Однак, провадить він, цей різновид

> реформістського націоналізму продовжує копати собі могилу. Чим глибше могила, тим усе менше людей при владі здатні вистромити голови над її краями. Під звуки реквієму, який виконує урочистий хор юрби чужоземних експертів або потенційний рядовий склад якоїсь професії, часто з дуже зручною (і задовільною) платнею, відбувається похоронна церемонія. Кордони скрізь, кордони – це священне. Що ж іще, зрештою, якщо не вони, зможе ґарантувати привілеї та владу правлячим елітам? [29]

Останній роман Чинуа Ачебе «Мурашники савани» змушує замислитися над цим безпросвітним і гнітючим краєвидом.

Далі Дейвідсон трохи розвіює морок свого опису, вказуючи на те, що він називає народним «самостійним розбиванням панцира, отриманого від колоніяльного періоду».

> Те, що прості люди думають з цього приводу, проявляється в їхній безупинній міґрації через ці лінії на мапі, а ще в їхніх контрабандних звичках. Тож коли "буржуазна Африка" зміцнює кордони, посилює прикордонний контроль та кидає блискавки в контрабанди людей і товарів, "народна" Африка живе геть інакше [30].

Культурний корелят цього зухвалого, хоча нерідко дорогого в ціні поєднання контрабанди й еміґрації, звичайно, добре нам відомий. Його втілюють нові групи письменників, яких нещодавно Тим Бренан у проникливій аналізі назвав космополітичними [31]. А перетин кордонів та характерні злигодні й радощі міґрації стали основною темою в мистецтві постколоніяльної доби.

Дехто може стверджувати, що ці письменники й теми складають нову культурну конфігурацію, і захоплено вказувати при цьому на реґіональні естетичні досягнення по всьому світу. Я ж переконаний, що нам слід вивчати цю конфігурацію з менш привабливого, але, на мою думку, більш реалістичного й політичного погляду. Ми можемо справедливо захоплюватися матеріялом і виконанням творів, скажімо, Рушді як частини значущого явища в рамках англомовної літератури, але треба водночас пам'ятати, що вони захаращені політикою, що естетично цінні твори можуть бути частиною загрозливої, насильницької або глибоко антилітературної й антиінтелектуальної форма-

ції. До появи 1988 року «Сатанинських віршів» Рушді уже був проблематичною постаттю для англійців через його есеї та попередні романи. Для багатьох індійців і пакистанців в Англії та Південній Азії він був не просто славетним письменником, яким вони гордилися, а й захисником прав іммігрантів та безжальним критиком ностальгійних імперіялістів. Після *фетви* його статус різко змінився і для багатьох колишніх шанувальників він став проклятим. Історія Рушді, котрий спровокував ісламський фундаменталізм, хоча до того був мало не чільним речником індійського ісламу, свідчить про тісне сполучення мистецтва й політики, яке може ставати вибухонебезпечним.

«Не існує документа цивілізації, який не був би одночасно документом варварства», – казав Вальтер Беньямін. Саме в цих тіньових зв'язках слід шукати сьогоднішні політичні й культурні вузлові кризи, які нас цікавлять. Вони впливають на нашу індивідуальну й колективну критичну творчість не менше, ніж герменевтична й утопічна інтерпретаційна праця, яка приємніша для нас, коли ми читаємо, обговорюємо й роздумуємо про цінні літературні тексти.

Дозвольте мені дещо конкретизувати. Кордони перетинають і намагаються акультуруватися в нових середовищах не лише стомлені, виснажені й виселені біженці, – те саме робить гігантська система мас-медій, всюдисуща, яка може добутися куди завгодно і осідає майже повсюди. Я вже казав, що Герберт Шилер і Арман Мателар допомогли нам усвідомити панування жменьки мультинаціональних корпорацій, які займаються виробництвом і розповсюдженням журналістських репрезентацій. Останнє дослідження Шилера «Корпорація "Культура"» розповідає, як так сталося, що не тільки новинне мовлення, а всі підрозділи культури захопило й умістило дедалі розмашистіше, але вузьке коло приватних корпорацій [32].

Це тягне за собою низку наслідків. По-перше, міжнародна медія-система здійснила в реальності те, що ідеалістичні або ідеологічно інспіровані уявлення про колективності – уявлені спільноти – намірялися зробити. Коли, наприклад, ми говоримо чи досліджуємо щось, що називаємо літературою [Британської] Співдружности або світовою англомовною літературою, насправді ми робимо ці зусилля на уявному рівні. Скажімо, в обговореннях магічного реалізму в карибському й африкансько-

му романі можуть зринати посилання або в кращому разі окреслення контурів «постмодерного» чи національного поля, яке ці твори об'єднує. Хоча ми знаємо, що самі твори, їхні автори й читачі специфічні для локальних обставин і сформульовані в них, а ці обставини корисно розрізняти, аналізуючи неоднакові умови сприйняття в Лондоні або Нью-Йорку, з одного боку, і на периферії – з іншого. Порівняно з функціонуванням чотирьох провідних західних новинних аґентств, способом, у який міжнародні англомовні тележурналісти відбирають, збирають і повертають в етер візуальні образи з усього світу, або ж способом, у який голівудські телесеріяли на зразок «Золотого дна» чи «Я кохаю Люсі» не втрачають своїх позицій навіть під час громадянської війни в Лівані, наші критичні зусилля видаються непомітними й примітивними, адже медії – це не просто повністю інтеґрована практична мережа, а й ефективний *спосіб артикуляції*, який пов'язує світ воєдино.

Ця світова система, що формулює й виробляє культуру, економіку та політичну владу разом із їхніми військовими й демографічними коефіцієнтами, має інституціоналізовану тенденцію виробляти «неозорі» транснаціональні образи, які тепер переорієнтовують міжнародний соціяльний дискурс і процес. Давайте візьмемо за приклад виникнення «тероризму» й «фундаменталізму» як двох засадничих термінів 1980-х років. У цьому сенсі ви навряд чи зможете в публічному просторі, створеному міжнародним дискурсом, аналізувати політичні конфлікти між сунітами й шиїтами, курдами й іракцями, тамілами й сингальцями або сикхами й індусами – цей список довгий – і при цьому, кінець кінцем, не вдатися до категорій та образів «тероризму» й «фундаменталізму», які цілковито походять від інтересів та інтелектуальних фабрик метрополійних центрів на зразок Вашинґтона й Лондона. Це страхітливі образи, яким бракує упізнаваного змісту й означення, однак вони наділяють моральною владою і схваленням будь-кого, хто ними користується, станом моральної оборони й криміналізацією – будь-кого, кого вони позначають. Ці дві гігантські редукції мобілізовували армії і призводили до розсіювання спільнот. Ні офіційна реакція Ірану на роман Рушді, ні неофіційне схвалення роману ісламськими спільнотами на Заході, ні публічні чи приватні вираження гніву на Заході проти *фетви* не можна збагнути, на мою

думку, якщо не враховувати всезагальну логіку та хвилинні вираження й реакції, пущені в рух пригнітливою системою, яку я намагався описати.

Отож виходить так, що у досить відкритому середовищі читацьких спільнот, зацікавлених, наприклад, у новонароджуваній постколоніяльній англомовній або франкомовній літературі, засадничими конфігураціями керують і їх контролюють не процеси герменевтичного розслідування, співчутлива й літературна інтуїція або ж компетентне прочитання, а набагато грубіші й інструментальніші процеси, мета яких – мобілізувати згоду, викорінити незгоду і сприяти майже буквально сліпому патріотизмові. Такими засобами забезпечується керованість величезних мас людей, мас, чиї руйнівні прагнення демократії та вираження тримаються під контролем (або присипляються) у масових суспільствах, звісно, у західних так само.

Жахи й страхи, навіяні неозорими образами «тероризму» й «фундаменталізму» (назвемо їх персонажами інтернаціональної або транснаціональної системи образів, сповненої чужоземних дияволів), прискорюють підпорядкування індивіда чинним панівним нормам. Це справедливо і щодо нових постколоніяльних суспільств, і щодо Заходу загалом та Сполучених Штатів зокрема. Щоб успішно протистояти ненормальності й екстремізму, закоріненим у тероризмі й фундаменталізмі, – і в моєму прикладі зовсім мала частка пародії, – треба також заохочувати поміркованість, раціональність і центральність виконавчої влади у невиразно позначеному «західному» (в інших випадках – локальному й патріотично прийнятому) етосі. Іронія в тому, що замість наділяти західний етос довір'ям і безпечною «нормальністю», які для нас невіддільні від привілеїв і порядности, ця динаміка сповнює «нас» праведним обуренням і настороженістю, після якої на «інших» починають, урешті-решт, дивитися як на ворогів, схиблених на руйнуванні нашої цивілізації та трибу життя.

Це тільки нарис того, як зразки примусової ортодоксальности і самозвеличування далі підсилюють панування бездумної згоди і незаперечної доктрини. В міру свого повільного вдосконалення і повторення вони, на жаль, з аналогічною неминучістю наражаються на відсіч з боку позначених ворогів. Так мусульмани, африканці, індійці або японці своїми власними ідіо-

мами і зі своїх власних загрожених місцевостей нападають на Захід, американізацію або імперіялізм, не надто переймаючись деталями, критичною диференціяцією, розрізненням та відмінностями, як і Захід щодо них. Те саме стосується американців, для яких патріотизм поступається значенням тільки перед набожністю. Це, зрештою, безглузда динаміка. Хай які цілі стоять за «пограничними війнами», вони призводять до зубожіння. Людина повинна приєднатися до однієї зі споконвічних або усталених груп, прийняти нижчий статус як підлеглий Інший або ж битися до смерти.

У цих пограничних війнах виражаються есенціялізації: африканізація африканця, орієнталізація жителів Сходу, вестернізація жителів Заходу, американізація американців на невизначений час і без альтернатив (адже африканська, орієнтальна, західна сутності можуть бути тільки сутностями) – зразок, який зберігся з доби класичного імперіялізму та його систем. Що ж протистоїть йому? На один явний приклад указав Іманул Валерштайн, назвавши його антисистемними рухами, які зринули як наслідки історичного капіталізму [33]. Останнім часом було досить випадків таких запізнілих рухів, щоби підбадьорити навіть непохитного песиміста: демократичні рухи з усіх кінців соціялістичного спектру, палестинська інтифада, різноманітні соціяльні, екологічні й культурні рухи, розсіяні по Північній та Південній Америках, жіночий рух. Утім, для цих рухів нелегко цікавитися світом поза їхніми кордонами або ж мати змогу й свободу узагальнювати щодо цього світу. Якщо ви належите до філіпінського, палестинського або бразильського опозиційного руху, вам доведеться мати справу з тактичними й логістичними потребами щоденної боротьби. Та я все ж таки гадаю, що зусилля цього типу розвивають якщо не загальну теорію, то загальну дискурсивну готовність або ж, територіяльною мовою, засадничу мапу світу. Імовірно, можна говорити про цю невловиму опозиційну атмосферу та її новостворені стратегії як міжнародну контрартикуляцію.

Який новий або новіший різновид інтелектуальної та культурної політики передбачає цей інтернаціоналізм? [34] Які важливі перетворення й видозміни мають статися з нашими традиційно й европоцентрично означеними уявленнями про автора, інтелектуала і критика? Англійська й французька – світові

мови, а логіка кордонів і войовничих сутностей тотальна. Відтак нам треба починати з визнання того, що мапа світу не має божественно або догматично ухвалених просторів, сутностей і привілеїв. Та попри це, ми можемо говорити про секулярний простір, гуманно вибудувані й взаємозалежні історії, які фундаментально пізнавані, хоча й не через великі теорії або системні тоталізації. На сторінках цієї книжки я постійно говорив, що людський досвід досить тонко витканий, щільний і доступний, аби *не* виникало потреби в позаісторичних або позамирських аґентствах для його висвітлення чи пояснення. Я веду мову про спосіб розглядати наш світ як такий, що надається для розслідування й вивідування без магічних ключів, спеціяльних жарґонів і знарядь, закулісних практик.

Нам потрібна відмінна й новаторська парадигма для гуманітарного дослідження. Науковці можуть відверто долучатися до політики й поточних інтересів – з відкритими очима, безжальною аналітичною енерґією та порядними соціяльними цінностями, які притаманні тим, хто переймається не виживанням феоду своєї дисципліни або гільдії чи маніпулятивної ідентичности на зразок «Індії» або «Америки», а покращенням і ненасильницьким поступом життя в спільноті, яка бореться за існування серед інших спільнот. Не варто применшувати винахідливість розкопок, необхідних у цій діяльності. Не треба шукати унікально самобутні сутності, щоб відродити їх або поставити на п'єдестал бездоганної репутації. Скажімо, індійська історія у «Студіях підлеглости» розглядається як неперервне змагання між класами та їхніми конкурентними епістемологіями. Так само «англійськість» не має пріоритету перед історією для дописувачів тритомного збірника «Патріотизм» за редакцією Рафаела Сем'юела, як і «аттічна цивілізація» в Берналовій «Чорній Атені» слугує не тільки аісторичною моделлю вищої цивілізації.

В основі цих праць лежить думка про те, що ортодоксальні, авторитарно національні й інституційні версії історії мають принципову схильність заморожувати умовні й спірні версії історії в офіційні ідентичності. Офіційна версія британської історії, втілена, скажімо, в дурбарах, влаштованих індійським віце-королем на честь королеви Вікторії 1876 року, вдавала, що британське правління в Індії має мітичну довговічність. Ті це-

ремонії використали традиції індійської служби, шанобливости й підпорядкування, щоб створити образ трансісторичної ідентичности цілого континенту, загнаного у стан догідливости перед образом Британії, чия власна сконструйована ідентичність полягала в тому, що вона завжди правила і повинна правити як на морях, так і в Індії [35]. Якщо ці офіційні версії історії роблять свою справу заради ідентичнісних авторитетів (удаючись до термінології Адорно) – халіфату, держави, правовірного духовенства, істеблішменту, – то розчаклування, дискусії і систематичні скептичні розслідування в новаторських працях, які я цитував, піддають ці комбіновані, гібридні ідентичності зворотній діялектиці, яка розкладає їх на різноманітні конструктивні компоненти. Набагато більше за стабільну ідентичність, яку тримають на плаву в офіційному дискурсі, важить виклична сила інтерпретативного методу, що його матеріялом виступають несумірні, але взаємопереплетені і взаємозалежні, а понад усе – взаємонакладні потоки історичного досвіду.

Величний і сміливий приклад цієї сили можна бачити в інтерпретаціях арабської літературної й культурної традиції, які ініціював нинішній чільний арабський поет Адоніс (псевдонім Алі Ахмеда Саїда)[223]. Після публікації трьох томів «Застою і перетворення» між 1974 і 1978 роками він став мало не одиноким воїном у полі, який кинув виклик живучості закостенілої, закутої в традицію арабської спадщини, що угрузла не просто в минулому, а в ригідних і авторитарних перепрочитаннях того минулого. Мета цих перепрочитань, стверджував він, – утримувати арабів він справжньої зустрічі з модерністю (al-hadatha). У книжці про арабську поетику Адоніс пов'язує дослівні негнучкі прочитання великої арабської поезії з Правителем, тоді як образне прочитання виявляє, що в серці класичної традиції – і навіть у Корані – існує підривна й супротивна течія, яка протидіє явній ортодоксії, проголошеній тимчасовими авторитетами. Він демонструє, як верховенство закону в арабському світі відділяє владу від критики, а традицію – від нововведення, тим самим приковуючи історію до вичерпного коду нескінченно повторю-

[223] Укр. переклади Адоніса див.: Саїд (Адоніс), Алі Ахмад. Кохання: [Вірш] / Пер. Володимир Коломієць [за підрядником Юрія Кочубея] // Всесвіт. – 1970. – № 6.

ваних прецедентів. Цій системі він протиставляє розчинну силу критичної модерности:

> Ті, хто перебуває при владі, позначають кожного, хто не мислить відповідно до культури халіфату, "новаторами" (ahl al-ihdath), вилучаючи їх за допомогою цього обвинувачення в єресі з їхньої ісламської приналежности. Це пояснює, чому терміни ihdath (модерність) та muhdath (модерний, новий), використовувані на позначення поезії, яка порушує стародавні поетичні принципи, первісно прийшли з релігійної лексики. Згодом ми бачимо, як модерне в поезії починає ввижатися панівній еліті політичною й інтелектуальною атакою на культуру їхнього режиму і запереченням ідеалізованих стародавніх стандартів та як, отже, в арабському житті поетичне завжди було перемішане з політичним і релігійним, що має місце і в наші дні [36].

Хоча творчість Адоніса та його колеґ із журналу «Mawaqif»[224] маловідома поза арабським світом, її можна вважати частиною набагато ширшої міжнародної конфігурації, до якої входять письменники групи «Філд Дей» в Ірландії, група «Студій підлеглости» в Індії, більшість письменників-дисидентів у Східній Европі та багато карибських інтелектуалів і митців, доробок яких бере початок від С. Л. Р. Джеймса (Вілсон Гарис, Джордж Лемінґ, Ерик Вільямс, Дерек Волкот, Едвард Брейтвейт, ранній В. С. Найпол). На думку всіх цих письменників та рухів, кліше й патріотичні ідеалізації офіційної історії можуть бути розкладені разом із їхньою спадщиною інтелектуального поневолення та захисних взаємних обвинувачень. Як сказав в ірландському випадку Шеймас Дін, «міт про ірландськість, уявлення про ірландську нереальність, уявлення, що супроводжували ірландське красномовство, – всі вони були політичними темами, на яких вибуяла література з XIX ст., коли була винайдена ідея національного характеру» [37]. Отож робота, яка чекає на культурного інтелектуала, – не приймати ідентичнісну політику за даність, а продемонструвати, як конструюються репрезентації, з якою метою, ким і з яких компонентів.

Це аж ніяк не легко. Неспокійна настороженість закралася в самообраз Америки, особливо в його представлення свого національного минулого. Кожне суспільство й офіційна традиція

[224] Позиції (*араб.*).

захищаються від втручань у свої санкціоновані наративи. З часом ці наративи набувають заледве не теологічного статусу – з героями-засновниками, виплеканими ідеями й цінностями, національними алегоріями, які мають неоцінимий ефект у культурному й політичному житті. Два з цих елементів – Америка як зачинательське суспільство та американське політичне життя як пряме відображення демократичних практик – останнім часом стали об'єктом прискіпливого вивчення, яке викликало невдоволене роздратування. В обох випадках самі інтелектуали докладали інтелектуальних зусиль, щоби прийняти критичні погляди, хоча це було зовсім несерйозно й недовго. Вони радше, як телеведучі, котрі засвоюють норми влади, засвоїли норми офіційної самоідентичности.

Згадаймо виставку «Захід як Америка» 1991 року в Національному музеї американського мистецтва. Ця галерея – частина Смітсоніянського інституту, почасти утримувана федеральним урядом. На виставці завоювання Заходу і його подальше входження до складу Сполучених Штатів було представлене як героїчний меліористичний наратив, який приховував, романтизував або просто усував багатогранну правду про дійсний процес завоювання, про винищення корінних американців і природного середовища. Поруч з американськими картинами XIX ст. із зображеннями індіянця – благородного, гордого, замисленого – містилися супровідні тексти, які розповідали про деґрадацію корінного американця в руках білої людини. Такі «деконструкції» викликали гнів у членів Конґресу, навіть якщо вони не бачили самої виставки: вони зійшлися на думці, що її непатріотичний і неамериканський ухил не годиться демонструвати, особливо у федеральній інституції. Професори, телемудреці й журналісти нападалися на те, що їм здалося згубним наклепом на «унікальність» Сполучених Штатів, яка, за словами дописувача газети «Washington Post», полягає в «надіях та оптимізмові заснування країни, перспективах її щедрости, упертих зусиллях її уряду» [38]. Було тільки кілька відхилень від цієї позиції. Зокрема, Роберт Г'юз написав у журналі «Time» (31 травня 1991 р.), що мистецтво втілило «міт про заснування у фарбі й камені».

Той факт, що ця дивна суміш винайдення, історії та самозвеличення проникла в розповідь про національне походження, так само як в усі інші, був скерований напівофіційним кон-

сенсусом відкидати все, що не гоже для Америки. Парадоксально, але Сполучені Штати як іммігрантське суспільство, утворене з багатьох культур, має винятково поліційний дискурс, який занепокоєний радше зображенням бездоганности своєї країни і більше згуртований навколо одинокого броньованого провідного наративу про невинний тріюмф. Ці зусилля зберігати речі простими й добрими відривають країну від її стосунків з іншими суспільствами й народами, тим самим підкріплюючи її віддаленість і замкненість.

Ще один надзвичайний випадок – суперечка навколо досить некоректного фільму Олівера Стовна «Дж. Ф. К.», який вийшов на екрани 1991 року. В основі його лежить припущення, що вбивство Кенеді було змовницьки сплановане американцями, які не схвалювали його бажання припинити війну у В'єтнамі. Навіть беручи до уваги, що фільм непослідовний і безладний, а головним мотивом знімати для Стовна була його комерційність, усе одно дивно, чому так багато неофіційних аґенцій культурного авторитету – газети з доброю репутацією, історики з істеблішменту, політики – вважали своїм обов'язком критикувати фільм? Для неамериканця не складає особливих зусиль визнати для початку, що більшість, а то й усі політичні убивства *є* результатами змов, бо вже так у світі повелося. Але хори американських мудреців марнують цілі тонни паперу, щоб спростувати, ніби змови бувають у Сполучених Штатах, адже «ми» представляємо новий, кращий і невинніший світ. Водночас маємо щедрі докази офіційних американських змов і замахів на санкціонованих «чужоземних дияволів» (Кастро[225], Кадафі[226], Садама Хусейна і так далі). Однак зв'язку між цим ніхто не проводить, а застереження залишаються невисловленими.

---

[225] З метою повалити режим Кастро в часи президента Кенеді готували операцію «Мангуст», яка передбачала різні способи позбутися незручного кубинського лідера: від уторгнення спеціяльного загону до отруєння.

[226] З моменту приходу Кадафі до влади (1969) між Лівією і Сполученими Штатами розгорівся конфлікт за контроль у країні над нафтовидобувною промисловістю, яку Кадафі хотів націоналізувати. Цей конфлікт спровокував ворожість між двома урядами, яку підживлювали також звинувачення у тероризмі й протистояння в палестинсько-ізраїльському конфлікті. Адміністрація Роналда Рейґана готувала плани усунення Кадафі від влади, а 1985 року виробила план операції «Квітка».

З усього цього випливає ціла вервечка висновків. Якщо головна, найофіційніша, дійова і примусова ідентичність – це ідентичність держави з її кордонами, звичаями, правлячими партіями й авторитетами, офіційними наративами та образами і якщо інтелектуали вважають, що ця ідентичність вимагає постійної критики й аналізи, то виходить, що й інші, так само сконструйовані ідентичності потребують аналогічного розслідування й вивідування. Освіта тих із нас, хто цікавився літературою й культурними студіями, була здебільшого організована під різноманітними рубриками: «творчий письменник», «самодостатній і автономний художній твір», «національна література», «окремі жанри», – які перетворилися мало не на фетиші. Сьогодні було б ідіотизмом стверджувати, що не існує окремих письменників і творів, що французька, японська і британська літератури – це не окремі явища або що Мілтон, Таґор і Алєхо Карпентьєр – тільки трохи відмінні варіяції на ту саму тему. Я не стверджую, що есей про «Великі сподівання» і сам роман Дикенса «Великі сподівання» – це одне й те саме. Однак я стверджую, що «ідентичність» не передбачає онтологічно заданої і навіки детермінованої незмінности, унікальности, необоротного характеру або привілейованого статусу як чогось тотального й повного в собі і для себе. Я волію тлумачити роман як вибір одного способу письма серед багатьох інших, письменницьку діяльність – як одного соціяльного способу поміж кількох, а категорії літератури – як щось, покликане служити багатьом земним цілям, зокрема і, либонь, переважно естетичним. Отже, у фокусі дестабілізуючої й дослідної уваги тих, чиї праці активно протистоять державам і кордонам, має бути, наприклад, таке: як твір мистецтва починається *як* твір, починається *з* політичної, соціяльної та культурної ситуації і починається, *щоб* зробити певні речі, а не якісь інші.

Новочасна історія літературознавства тісно переплетена з розвитком культурного націоналізму, метою якого було спершу розпізнати національний канон, а потім уберегти його священність, авторитет і естетичну автономію. Навіть у дискусіях про культуру загалом, які, здавалося, піднімалися над національними відмінностями з поваги до універсальної сфери, продовжували триматися ієрархій та етнічних пріоритетів (наприклад, між европейцями й неевропейцями). Це однаково справедли-

во щодо Метью Арнолда і культурних та філологічних критиків XX ст., яких я глибоко поважаю – Авербаха, Адорно, Шпіцера й Блекмура. Для всіх них культура була єдиною культурою. Загрози для неї були переважно внутрішніми (з-поміж сучасних такими були фашизм і комунізм), а те, що вони боронили, було европейським буржуазним гуманізмом. На сьогодні не вижили ні етос, ні ретельна підготовка, потрібні для створення цієї bildung[227], ні надзвичайна дисципліна, хоча вряди-годи можна почути слова захоплення й ретроспективного учнівства, однак жодна праця нашого часу не сягає рівня «Мімезису». Замість европейського буржуазного гуманізму головним засновком став нині осад націоналізму (з його різноманітними похідними авторитетами) у спілці з професіоналізмом, який ділить науковий матеріял на галузі, підрозділи, спеціяльності, акредитації тощо. Вижила доктрина естетичної автономії була зведена до формалізму, пов'язаного з тим чи тим науковим методом – структуралізмом, деконструкцією і т. д.

Побіжний погляд на нові академічні галузі, які постали після Другої світової війни й особливо внаслідок неевропейської націоналістичної боротьби, виявляє відмінну топографію і відмінний набір імперативів. З одного боку, всі дослідники й викладачі неевропейських літератур сьогодні від самого початку мусять ураховувати політичний вимір того, що вони вивчають. Неможливо уникнути дискусій про рабство, колоніялізм і расизм у будь-якому серйозному дослідженні сучасної індійської, африканської, латино- й північноамериканської, арабської, карибської літератур та літератури Співдружности. Так само інтелектуально безвідповідальним було б обговорювати їх, не завваживши надзвичайно складних обставин їхнього творення чи то в постколоніяльних суспільствах, чи то як марґіналізованих і/або поневолених підданців, зведених до третьорядних ніш у навчальних програмах метрополійних центрів. Для них немає також можливости сховатися за позитивізмом або емпіризмом і безцеремонно «домагатися» теоретичного знаряддя. З іншого боку, помилково стверджувати, що «інші» неевропейські літератури, які мають очевидніші земні зв'язки з владою й політикою, не можуть вивчатися «поважно»: наче вони в дійсності

[227] Ученість, освіта, виховання (*нім.*).

такі самі високі, автономні, естетично незалежні й адекватні потребам, як західні літератури в традиційному представленні. Поняття про чорну шкіру за білою маскою не більш помічне й гідне поваги в літературних студіях, ніж у політиці. Суперницьке імітування та мімікрія далеко не заведуть.

Контамінація – хибний термін для опису цього, але він дає певне уявлення про літературу і навіть усю культуру як гібридні (в тому комплексному сенсі, яким наділяв це слово Гомі Бгабга [39]) й захаращені тим, що звично розглядають як зовнішні елементи, або переплутані й взаємонакладні з ним – це спадає мені на думку як саме *та* суттєва ідея для революційних реалій сьогодення, через яку змагання секулярного світу настільки провокаційно насичують тексти, які ми читаємо й пишемо. Ми більше не можемо дозволяти собі концепції історії з наголосом на лінійному розвиткові або геґельянській трансцендентності, так само як не можемо приймати географічні або територіяльні припущення, які приписують центральну роль атлантичному світові, а роль природженої і навіть злодійської периферії – незахідним реґіонам. Якщо конфігурації на зразок «англомовна література» або «світова література» мають хоч якесь значення взагалі, то тільки завдяки тому, що сьогодні своїм існуванням і справдешністю вони свідчать про змагання й неперервну боротьбу, на основі яких вони виникли як тексти і як історичні *досвіди*, та завдяки тому, що вони кидають такий рішучий виклик націоналістичним основам компонування й вивчення літератури, шляхетним незалежності й байдужості, звичним для розгляду метрополійних західних літератур.

Як тільки ми приймаємо справжню конфігурацію літературних досвідів, взаємонакладних і взаємозалежних, попри національні кордони й вимушено визнані національні автономії, історія й географія видозмінюються у нові мапи, нові й не такі стабільні сутності, у нові види зв'язків. Вигнання, зовсім не будучи долею забутих бідолах, які переживають конфіскацію й експатріяцію, стане чимось ближчим до норми – досвідом перетинання кордонів та картографування нових територій із відвертою зневагою до канонічних обгороджувань, хай би скільки смутку й шкоди цього досвіду довелося пізнати й занотувати. Щойно змінені моделі й типи наштовхуватимуться на старіші. Читачів і авторів літератури, яка теж утрачає свої вічні форми

і приймає свідоцтва, перегляди, записи постколоніяльного досвіду аж до підпільного життя, оповідей рабів, жіночої літератури і в'язниці, вже не треба буде прив'язувати до образу ізольованого поета або науковця – твердого, сталого у своїй національній ідентичності, класовій, ґендерній чи професійній приналежності. Можна мислити й переживати разом із Жене в Палестині або Алжирі, з Таїбом Саліхом як чорним африканцем у Лондоні, з Джамейкою Кінкейд у білому світі, з Рушді в Індії та Британії і так далі.

Нам слід розширити обрії, супроти яких питання *як* і *що* читати або писати порушуються й отримують відповіді. Повторюючи ремарку Ериха Авербаха в одному з його останніх есеїв, наш філологічний дім – це цілий світ, а не якась нація чи навіть окремий письменник. Це означає, що ми, професійні дослідники літератури, повинні враховувати тут цілу низку пов'язаних питань, ризикуючи потрапити в немилість і бути звинуваченими в мегаломанії. Адже в епоху мас-медій і того, що я назвав «виробництвом згоди», було би по-панґлосівськи[228] думати, ніби ретельне прочитання кількох творів мистецтва, які вважаються значущими з гуманістичного, професійного і естетичного поглядів, – всього-на-всього приватна діяльність із ледь помітними публічними наслідками. Тексти, як той Протей, – багатоликі речі, вони прив'язані до обставин і політики, вони бувають великі й малі, і це вимагає уваги й критики. Звичайно, ніхто не спроможний охопити все, так само як жодна теорія не здатна пояснити або висвітлити зв'язки між текстами й суспільствами. Однак читання і писання текстів ніколи не буває нейтральною діяльністю: у ній заховані інтереси, влада, пристрасті, задоволення, хай би яким естетичним або розважальним видавався твір. Медії, політекономія, масові інститути, словом, сліди секулярної влади і вплив держави – всі вони є частинами того, що ми називаємо літературою. Як справедливо те, що ми не можемо читати літературу, писану чоловіками, не прочитавши літературу, створену жінками, – настільки видозмінилися обриси літератури, точно так само справедливо й те, що ми не може-

[228] Панґлос – персонаж філософської повісти Вольтера «Кандид», утілення надмірного і безпідставного оптимізму. Його прототипом був філософ Ґотфрид Ляйбніц.

мо братися за літературу периферії, не торкнувшись літератури метрополійних центрів.

Замість часткової аналізи, яку пропонують різноманітні національні або послідовні теоретичні школи, я підказав контрапунктові напрямки глобальної аналізи. У ній тексти й мирські інститути розглядаються в їхній співпраці; у ній лондонські автори Дикенс і Текерей прочитуються також як письменники, чий історичний досвід наповнений колоніяльними подіями в Індії й Австралії, про які вони добре знали; у ній література однієї держави переплутана з літературою інших. Сепаратистська й тубільницька ініціятиви здаються мені вичерпаними. Екологія нового й розширеного значення літератури не може бути прикріпленою до тільки однієї сутности або до абстрактної ідеї однієї речі. До того ж наша глобальна контрапунктова аналіза має моделюватися не (як ранні поняття порівняльного літературознавства) за зразком симфонії, а радше за зразком атонального ансамблю. Нам слід брати до уваги всі різновиди просторових або географічних і риторичних практик: інтонацій, меж, тисків, утручань, залучень, заборон – усі вони проливають світло на складну й нерівномірну топографію. Виконана талановитим критиком інтуїтивна синтеза того типу, який підказала герменевтична або філологічна інтерпретація (прототипом котрої був Дільтей), усе ще в ціні, хоча й пригнічує мене як болісне нагадування про безхмарніші, ніж наші, часи.

Це знову повертає нас до питання про політику. Жодна країна не вільна від дебатів про те, що слід читати, викладати або писати. Я часто заздрив американським теоретикам, для яких радикальний скептицизм або поштивий реверанс перед статус-кво – чинні альтернативи. Для мене це не так, може тому, що моя власна історія й ситуація не дозволяють мені такої розкоші. Проте я переконаний, що одна література справді гарна, а інша погана, і залишаюся, як і всі, консерватором, коли справа доходить до якщо не рятівної цінности читання класики замість витріщатися в екран телевізора, то до потенційного зростання власної чутливости й свідомости за рахунок цього, за рахунок вправ для розуму. Гадаю, ця проблема опускається до нашої банальної і прозаїчної буденної діяльности, до того, що ми робимо як читачі й письменники, де не допоможуть ні професіоналізм і патріотизм, ні очікування на апокаліптичну зміну. Я й далі наполягаю на по-

верненні – спрощено й ідеалістично – до уявлення про протистояння насильницькому пануванню і його пом'якшення; про перетворення теперішнього, намагаючись раціонально й аналітично полегшити окремі його тягарі; про вміщення творів різних літератур у спільний контекст із посиланнями один на одного та на їхні історичні способи буття. Я говорю про те, що в цих конфігураціях і на основі тих змін, які відбуваються навколо нас, читачі й письменники стають тепер фактично секулярними, тобто мирськими інтелектуалами з архівними, виражальними, інтерпретаційними й моральними обов'язками цієї ролі.

Для американських інтелектуалів на кону стоїть набагато більше. Ми сформовані своєю країною, а вона присутня майже скрізь у глобальних масштабах. Існує одна проблема, порушена в протистоянні, скажімо, Пола Кенеді, який у своїй книжці стверджує, що всі великі імперії зрештою занепадають, бо надміру розширюють себе [40], та Джозефа Ная, який у новій передмові до «Приречених бути на чолі» переутверджує американську імперську претензію бути номер один, особливо після війни у Затоці. Факти на боці Кенеді, однак Най достатньо кмітливий, аби розуміти, що «головною проблемою для могутности Сполучених Штатів у XXI сторіччі будуть не виклики їхній гегемонії, а виклики транснаціональної взаємозалежности» [41]. Втім, підсумовує він, «Сполучені Штати залишаються найбільшою і найбагатшою державою з незрівнянними можливостями надавати обрисів майбутньому. А в демократії вибір належить народові» [42]. Але питання полягає в тому, чи має «народ» прямий доступ до влади? Або чи настільки організовані й культурно опрацьовані представлення цієї влади, щоби вимагати окремої аналізи?

Говорити про невблаганне стоварення і спеціялізацію в *цьому* світі означає, на мою думку, почати формулювати таку аналізу, адже американський культ експертности й професіоналізму, які панують у культурному дискурсі, та гіпертрофія візії й волі зайшли занадто далеко. Мало коли в історії людства бували такі масовані втручання сили й ідей з однієї культури до іншої, як це має місце сьогодні – з Америки в решту світу (Най правий у цьому сенсі), і я повернуся до цього питання трохи згодом. Але правда й те, що загалом ми рідко коли бували настільки роздробленими, ослабленими й позбавленими розуміння того, що ж є нашою справдешньою (на противагу утвердженій) куль-

турною ідентичністю. Фантастичний вибух спеціялізованого й відрубного знання – це частковий докір: афроцентризм, европоцентризм, окциденталізм, фемінізм, марксизм, деконструкціонізм тощо. Ці школи знесилюють і виснажують те, що було наснажного й цікавого в первісних осяяннях. І це, своєю чергою, прочистило шлях для санкціонованої риторики національної культурної мети. Вона чудово втілена в таких документах, як дослідження за дорученням Фундації Рокфелера «Гуманітарні науки в американському житті» [43] або, новіше й політизованіше, в різноманітних закидах колишнього секретаря освіти (і колишнього голови Національної пожертви для гуманітарних дисциплін) Вільяма Бенета. У своїй книжці «Повернути спадщину» він промовляв не просто як кабінетний чиновник з адміністрації Рейґана, а як самопризначений речник Заходу, своєрідний Голова Вільного Світу. До нього приєдналися Алан Блум і його послідовники – інтелектуали, котрі вважали появу в академічному світі жінок, афроамериканців, ґеїв і корінних американців, що всі вони говорили мовою справжнього мультикультуралізму і нового знання, варварською загрозою для «Західної Цивілізації».

Про що ж говорить нам подібне патякання про «стан культури»? Просто, що гуманітарні науки важливі, центральні, традиційні, надихають. Блум хоче, щоб ми читали тільки жменьку грецьких і просвітницьких філософів, відповідно до його теорії, за якою вища освіта в Сполучених Штатах має бути для «еліти». Бенет доходить до того, що стверджує: аби «мати» гуманітарні дисципліни, ми повинні «повернути» наші традиції (займенники в множині і наголоси на присвоєнні дуже важливі) через двадцять або близько того основних текстів. Якщо від кожного студента вимагати прочитати Гомера, Шекспіра, Біблію та Джефферсона, ми досягнемо повного розуміння національної мети. В основі цих епігонських імітацій напучувань Метью Арнолда про значущість культури лежить соціяльний авторитет патріотизму й укріплення ідентичности, що їх приносить нам «наша» культура. З їх допомогою ми можемо зухвало й самовпевнено іти назустріч світові. У тріюмфалістській прокламації Френсиса Фукуями «ми», американці, розглядаємо себе як реалізаторів кінця історії.

Подібні пропозиції – вкрай різке спрощення всього того, що ми дізналися про культуру: її продуктивність, розмаїття компо-

нентів, критичні й часом суперечливі зусилля, радикально антитетичні характеристики і понад усе – про її багату поцейбічність і співучасть в імперському завоюванні *та* визволенні. Нам говорять, що культурне й гуманітарне дослідження – це відновлення юдео-християнської або західної спадщини, вільної від корінної американської культури (яку юдео-християнська традиція в її ранніх американських утіленнях прирекла на винищення) і від пригод цієї традиції у незахідному світі.

А все-таки мультикультурні дисципліни знайшли гостинну гавань у сучасній американській академії, і це історичний факт надзвичайного значення, який був мішенню для Вільяма Бенета, для Динеша Д'Сузи, Роджера Кімбола й Елвіна Кернена. Ми натомість припускаємо, що леґітимна концепція секулярної місії сучасного університету (як її описав Елвін Ґулднер) – слугувати місцем, де розмаїття й суперечність співіснують з утвердженими догмами й канонічними доктринами. Тепер її спростовує новий консервативний догматизм, який оголошує «політичну коректність» своїм ворогом. Неоконсерватори вважають, що, допускаючи марксизм, структуралізм, фемінізм і третьосвітні студії в навчальні програми (а перед тим – ціле покоління науковців-біженців), американський університет саботував основи свого гаданого авторитету і тепер ним керує бланкістська кліка нетолерантних ідеологів, які його «контролюють».

Іронія в тому, що в університетській практиці було звичним давати місця оспорюванням культурної теорії, аби певною мірою нейтралізувати їх, закріплюючи за ними статус академічних субспеціяльностей. Отож тепер ми маємо курйозне видовище з викладачів, які розповідають теорії, цілковито витіснені (висмикнуті – краще слово) зі своїх контекстів, в іншому місці я назвав цей феномен «мандрівною теорією» [44]. На різних факультетах, серед яких література, філософія й історія, теорію викладають так, щоб студенти подумали, наче він/вона може стати марксистом, феміністом, афроцентристом або деконструкціоністом із майже такими самими зусиллями і зобов'язаннями, що й при виборі страв у меню. Над і поза цією тривіялізацією існує сталий і міцніший культ професійної експертности, головний ідеологічний акцент якого вимагає, щоб соціяльні, політичні й класові зобов'язання у наукових дисциплінах відступали в тінь. Тобто, якщо ви професійний науковець у галузі літе-

ратури або культурної критики, всі ваші причетності до реального світу мусять підкорятися вашій професійній діяльності в цих галузях. До того ж ви несете відповідальність не стільки перед авдиторією у вашій спільноті або суспільстві, як перед вашою корпоративною гільдією колеґ-експертів, вашим факультетом, вашою дисципліною і заради них. У такому самому дусі і за таким самим законом ті, чия робота – «міжнародні відносини» або «слов'янські чи близькосхідні студії», дбають тільки про свій предмет і тримаються на відстані від вашого. Відтак ваші можливості продавати, маркетувати, розкручувати й запаковувати своє експертне знання – від університету до університету, від видавця до видавця, від ринку до ринку – захищені, його вартість збережена, а ваша компетентність підвищена. Роберт МакКофі написав цікаве дослідження про те, як цей процес розгортається в галузі міжнародних відносин, назва книжки говорить за себе – «Міжнародні студії й академічне підприємство: один розділ з обгороджування американської науки» [45].

Я не обговорюю зараз *усі* культурні практики сучасного американського суспільства. Я описую особливо впливову формацію, яка чинить кардинальний тиск на відношення, історично успадковане Сполученими Штатами від Европи у XX сторіччі, між культурою та імперіялізмом. Експертність у закордонній політиці ще ніколи не була такою зисковою, як сьогодні, бо ніколи не була такою відокремленою від публічного втручання. Отже, з одного боку, ми маємо кооптацію міжнародної експертности академією (тільки експерти з Індії можуть говорити про Індію, тільки африканісти – про Африку), а з іншого – підтвердження цих кооптацій медіями й урядом. Ці досить повільні й тихі процеси відкриваються з убивчою очевидністю, показуються виразно й раптово в періоди закордонних криз для Сполучених Штатів та їхніх інтересів, наприклад, криза з заручниками в Ірані[229], збитий рейс 007 Корейсь-

[229] Після Іранської революції персонал посольства Сполучених Штатів в Ірані став заручниками нового режиму впродовж періоду з 4 листопада 1979 р. до 20 січня 1981 р. (444 дні). Невдача президента Картера вирішити кризу за допомогою дипломатичного й економічного тиску призвела до загибелі вісьмох американських солдатів у ході операції зі звільнення «Пазур орла» та його подальшої поразки на виборах.

ких авіяліній[230], справа «Акіле Лауро»[231], лівійська, панамська й іракська війни. А потім громадську свідомість, наче відкриту чарівною фразою «сезам, відкрийся!» і беззастережно покірну, ніби це сплановано до найдрібніших деталей, насичують медійною аналізою й ґрандіозним висвітленням. Це вихолощений досвід. Адорно говорить:

> Тотальне стирання війни інформуванням, пропаґандою, коментарями, з операторами на передових танках і воєнними репортерами, які гинуть героїчною смертю, мішаниною обізнаної маніпуляції громадською думкою й очевидної діяльности – усе це ще одне вираження висихання досвіду, порожнечі між людиною і її життям, у якій лежить її справжня доля. Так, ніби оречевлений, затверділий гіпсовий зліпок подій займає місце самих подій. Люди зводяться до ролей статистів у велетенському документальному фільмі [46].

Було б безвідповідально з мого боку оминути увагою ефекти, які справляє американське висвітлення незахідного світу в електронних медіях і наступні зміщення у друкованій продукції на американське ставлення до цього світу та закордон-

---

[230] 1 вересня 1983 року корейський пасажирський авіялайнер Боїнґ-747, який виконував рейс KAL-007 Нью-Йорк–Сеул, зник над територією Радянського Союзу. Це стало джерелом численних таємниць і здогадок щодо його долі, місії, причини затримки з вильотом і небезпечного відхилення від курсу. Найвірогідніше, збитий радянським Су-15 літак упав у море, однак жодного тіла не знайшли, хоча у Нью-Йорку на борт літака ступило 269 пасажирів, родини яких згодом утворили Асоціяцію родин жертв KAL-007. На основі відсутности радянська сторона стверджувала, що літак був шпигунським.

[231] Йдеться про захоплення італійського круїзного лайнера «Акіле Лауро» 1985 року на півдорозі з Александрії до Порт-Саїда з 400 пасажирами на борту. Бойовики Фронту визволення Палестини (ФВП), що захопили корабель, вимагали звільнити п'ятдесят палестинців, яких тримали в ізраїльських в'язницях. У результаті загинув один інвалід-американець, а наданий Єгиптом літак із бойовиками на борту перехопили американські винищувачі за наказом розлюченого Рейґана і змусили його приземлитися в Італії. Тодішнього лідера ФВП і організатора захоплення Абу Абаса (справжнє ім'я – Мухамед Абас), якого Джордж Буш не раз згадував серед екстремістів, що, ймовірно, переховуються в Іраку, американці схопили після взяття Багдада 2003 року й кинули до в'язниці. Там він і помер від хвороби 8 березня 2004 року. Дозвіл на його поховання дала тільки Сирія.

ну політику щодо нього. Я вже доводив 1981 року [47] (і сьогодні це ще справедливіше), що обмежений громадський уплив на діяльність медій, помножений на майже досконалу відповідність між панівною урядовою політикою й ідеологією, яка керує представленням і відбором новин (порядок денний установлюють сертифіковані експерти разом із медіяменеджерами), дозволяє зберігати узгодженість імперського підходу Сполучених Штатів до незахідного світу. Як наслідок політику Сполучених Штатів підтримує панівна культура, котра не чинить перешкод її основним засадам: підтримці диктаторських і непопулярних серед власного населення режимів, розмахові насилля, що непропорційно перевищує насилля тубільних повстань проти американських союзників, непорушній ворожості до легітимности тубільних націоналізмів.

Гармонія між цими уявленнями і світоглядом, який поширюють медії, абсолютна. Історія інших культур не існує, доки вона не вибухає конфронтацією зі Сполученими Штатами; все, що нас цікавить у чужоземних суспільствах, зводиться до третьорядних рубрик, «цитат» і питань, чи вони про- або антиамериканські, вільні, капіталістичні, демократичні. Більшість американців сьогодні знають і обговорюють спортивні події із більшим знанням справи, ніж поведінку свого уряду в Африці, Індокитаї або Латинській Америці. Нещодавнє опитування показало, що 89% старшокласників були переконані, ніби Торонто розташоване в Італії. У медіямонтажі перед професійними знавцями або експертами з питань «інших» народів ставиться вибір: сказати публіці – те, що відбувається, «добре» для Америки чи ні (наче те, що в цьому «доброго», можна викласти в п'ятнадцятисекундній цитаті), – а потім порекомендувати стратегію поведінки. Кожен коментатор або експерт стає потенційним держсекретарем на кілька хвилин.

Засвоєння норм культурного дискурсу, правила, яких слід дотримуватися, виголошуючи заяви, «історія», яку зроблено офіційною на противагу історії, яка такою не є, – усі ці прийоми реґулювання публічних дискусій, звичайно, існують у всіх суспільствах. Різниця в тому, що епічний розмах глобальної могутности Сполучених Штатів і відповідна міцність внутрішньонаціонального консенсусу, створеного електронними медіями, не мають прецедентів. Ніколи ще не було консенсусу, якому так важко опиратися

і перед яким так легко мимоволі капітулювати. Для Конрада Курц був европейцем в африканських джунґлях, а Ґулд – освіченою західною людиною в південноамериканських горах, які здатні як цивілізувати, так і винищити тубільців. Такою самою владою, але у світових масштабах, наділені сьогодні Сполучені Штати, навіть попри занепад їхньої економічної могутности.

Моя аналіза була б неповною, якби я не згадав про ще один важливий елемент. Ведучи мову про контроль і консенсус, я умисно вжив слово «гегемонія» наперекір спростуванням Ная, ніби Сполучені Штати на неї не націлені. Відповідність між сучасним культурним дискурсом Сполучених Штатів та їхньою політикою в підпорядкованому незахідному світові не є наслідком прямо насадженого режиму конформности. Це радше система тисків і примусів, за рахунок якої весь корпус культури зберігає свою істотно імперську ідентичність і спрямованість. Ось чому правильніше було б говорити, що офіціозна культура має певну реґулярність, цілісність і передбачуваність у часі. Інший спосіб викласти це – сказати, запозичуючи з опису постмодернізму Фредрика Джеймсона, що в сучасній культурі можна розпізнати нові зразки домінування [48]. Арґумент Джеймсона прив'язаний до його опису споживчої культури, центральні риси якої – новий стосунок із минулим на основі стилізації і ностальгії, нова й еклектична безладність культурного артефакту, переорганізація простору й особливості мультинаціонального капіталу. До цього слід додати феноменальну здатність цієї культури до інкорпорації, яка практично кожному дозволяє говорити взагалі будь-що, адже все одно воно сортується і потрапляє або в панівний офіціоз, або геть на окраїни.

Марґіналізація в американській культурі означає своєрідну неістотну провінційність – незначущість, пов'язану з тим, що не є основним, центральним, могутнім, тобто з тим, що евфемістично називають «альтернативними» способами, альтернативними державами, народами, культурами, альтернативними театрами, пресою, газетами, митцями, науковцями й стилями, які пізніше можуть стати центральними чи принаймні модними. Нові образи центральности, прямо сполучені з тим, що Ч. Р. Мілз назвав владною елітою, витісняють повільніші, рефлексивні, менш безпосередні процеси друкованої культури з її кодом супровідних і впертих категорій історичного класу, ус-

падкованих якостей та традиційних привілеїв. Присутність виконавчої влади центральна в сьогоднішній американській культурі: президент, телевізійний коментатор, офіційний представник корпорації, знаменитість. Центральність – це вказування, що є могутнім, важливим і *нашим*. Центральність утримує баланс між крайнощами, вона наділяє ідеї противагою поміркованости, раціональности, прагматизму, вона об'єднує середнє.

Центральність дає початок напівофіційним наративам, які дозволяють і провокують певні причинно-наслідкові ланцюги, водночас запобігаючи пробудженню контрнаративів. Найуживаніший такий ланцюг, досить старий, про те, що Америка, доброчинна сила у світі, раз у раз піднімається проти перешкод, створених закордонними змовами, онтологічно зловмисними і спрямованими «проти» Америки. Так американську допомогу В'єтнамові й Іранові зірвали комуністи, з одного боку, і терористичні фундаменталісти, з іншого, це призвело до приниження й гіркого розчарування. І навпаки, під час холодної війни доблесні афганські моджахеди (борці за волю), польський рух «Солідарність», нікараґуанські угрупування «контрас», ангольські повстанці, сальвадорські кадровики (усіх їх «ми» підтримували), полишені на наші відповідні методи, досягли б перемоги з «нашою» допомогою, однак унадливі зусилля домашніх лібералів і експертів-дезінформаторів за кордоном зменшили нашу здатність допомогти. Аж до війни в Затоці, коли «ми», врешті-решт, позбулися «в'єтнамського синдрому».

Ці підсвідомо доступні конспективні історії чудово заломлені крізь призму романів Е. Л. Докторова[232], Дона Деліло та Роберта Стовна, а ще безжально проаналізовані журналістами на зразок Александера Кокберна, Кристофера Гітченза, Сеймура Герша і в невтомній творчості Ноама Чомського. І все-таки офіційні наративи досі мають силу забороняти, маргіналізувати й криміналізувати альтернативні версії однієї й тієї самої історії – у В'єтнамі, Ірані, Африці, Центральній Америці, Східній Европі, на Близькому Сході. Простою емпіричною демонстра-

[232] Укр. переклади див.: Доктороу Едгар Лоренс. Озеро Гагари: Роман / Пер. з англ. Мар Пінчевський // Всесвіт. – 1982. – № 1. – С. 10–149; Доктороу Едгар Лоренс. Регтайм: Роман / Пер. з англ. Марина Зарудна, Сергій Зарудний, Володимир Хандогій // Всесвіт. – 1978. – № 9–11.

цією того, що я маю на увазі, може бути ситуація, коли вам дають нагоду розповісти складнішу, менш послідовну історію: ви змушені переказувати «факти» так, що від початку доводиться винаходити мову, як це було у випадку війни в Затоці, який я обговорював вище. Найважче під час цієї війни було сказати, що чужоземні суспільства в минулому й сьогодні могли не схвалювати насадження західної політичної і військової влади не тому, що в ній було якесь уроджене зло, а тому що для них вона була чужою. Насмілитися на таку очевидну й незаперечну істину про те, як насправді поводяться усі культури, означало не більше й не менше, ніж злочинний учинок. Надана вам можливість сказати щось в ім'я плюралізму й справедливости була різко обмежена до непослідовних спалахів фактів, таврованих як екстремальні або недоречні. Не маючи прийнятного наративу, на який можна було б покластися, не маючи тривалого дозволу наратувати, ви відчуєте, як вас витіснила юрба і змусила замовкнути.

Щоб закінчити цю досить похмуру картину, дозвольте додати кілька завершальних міркувань про «третій світ». Зрозуміло, що ми не можемо обговорювати незахідний світ як відокремлений від подій на Заході. Спустошення колоніяльних воєн, затяжні конфлікти між повстанським націоналізмом і аномальним імперським контролем, суперечки, що їх нові фундаменталістичні й тубільницькі рухи підживили відчаєм і гнівом, розширення світової системи на світ, який розвивається, – усі ці обставини прямо пов'язані з реаліями на Заході. З одного боку, як говорить Екбаль Ахмад у найкращому з відомих мені описів цих обставин, ті селяни й докапіталістичні класи, які домінували протягом доби класичного колоніялізму, розпалися в нових державах на нові, часто притьмом урбанізовані й непогамовні класи, прив'язані до абсорбувальної влади метрополійного Заходу. Для прикладу, в Пакистані і Єгипті на чолі непримиренних фундаменталістів стоять не селяни чи інтелектуали з робітничого класу, а інженери, лікарі і юристи з західною освітою. Правлячі меншини виникають з новими деформаціями у нових структурах влади [49]. Ці патології та породжене ними розчарування в авторитетах приносять цілу гаму режимів – від неофашистських до династично-олігархічних, і тільки дещиця держав зуміла втримати функціональну парламентську й демократичну систему. З іншого боку, криза в «третьому світі» кидає виклик, у якому великий

потенціял того, що Ахмад називає «логікою насмілювання» [50]. Змушені відмовлятися від традиційних вірувань, нові незалежні держави пізнають відносність усіх суспільств, систем вірування і культурних практик та можливості, притаманні їм. Досвід досягнення незалежности викликає «оптимізм – народження й поширення відчуття надії і сили, віри, що те, що існує, не повинне існувати, що люди можуть покращити свій жереб, якщо вони намагатимуться, [і]... раціоналізм... переконання, що планування, організація і використання наукового знання розв'яжуть соціяльні проблеми» [51].

3. Рухи та міґрації

При всій його позірній могутності цей новий усезагальний зразок панування, вироблений у добу масових суспільств і керований згори вельми централізаторською культурою та складною інкорпоративною економікою, нестабільний. Видатний французький соціолог-урбаніст Поль Вірільйо охарактеризував цей устрій як ґрунтований на швидкості, миттєвих комунікаціях, далекому засягові, постійній нагальності, ненадійності, зумовленій нагромаджуваними кризами, окремі з яких ведуть до воєн. За таких обставин швидка окупація реального, а також публічного простору – колонізація – стає центральною мілітаристичною прероґативою сучасної держави. Це продемонстрували Сполучені Штати, відправивши величезну армію в арабську затоку і відрядивши медії підтримувати цю операцію. Водночас Вірільйо вважає, що модерністичний проєкт визволення мови/мовлення (la libération de la parole) паралельний визволенню критичних місць: лікарень, університетів, театрів, фабрик, церков, порожніх будинків. В обох випадках фундаментальний акт трансґресії наявного полягає в заселенні того, що зазвичай незаселене [52]. Для прикладу Вірільйо наводить випадки людей, чий теперішній статус склався внаслідок деколонізації (робітники-міґранти, біженці, ґастарбайтери) або важливих демографічних чи політичних зрушень (чорне населення, іммігранти, міські скватери, студенти, народні бунти тощо). Вони – реальна альтернатива владі держави.

Якщо 1960-ті роки тепер згадують як десятиріччя масових демонстрацій в Европі й Америці (серед них головними були

університетські й антивоєнні заворушення), то 1980-ті напевно повинні запам'ятатися як десятиріччя масових повстань за межами західної метрополії. Іран, Філіпіни, Арґентина, Корея, Пакистан, Алжир, Китай, ПАР, майже вся Східна Европа й окуповані Ізраїлем палестинські території – це лише деякі з найвиразніших активізованих натовпами місць, кожне з яких замешкане переважно неозброєним цивільним населенням, чию чашу терпіння переповнили злигодні, тиранія і негнучкість урядів, які керували ними занадто довго. Найпам'ятніші, з одного боку, винахідливість і разючий символізм самих протестів (палестинська молодь, яка кидала каміння, гурти південноафриканців, які гойдалися в танці, східні німці, які перелазили через стіну) та, з іншого боку, нахабна брутальність, падіння і безславний відхід урядів.

Допускаючи великі ідеологічні розходження, всі ці масові протести кидали виклик чомусь дуже засадничому для будь-якого мистецтва і теорії врядування, принципові замкненості. Щоби люди були керованими, їх треба порахувати, оподаткувати, дати освіту й управляти ними в реґламентованих місцях (оселях, школах, лікарнях, робочих місцях), крайнє втілення яких представлене в усій простоті і суворості в'язницею або психіятричною лікарнею, як стверджував Мішель Фуко. Справді, було щось карнавальне у юрмливих натовпах Ґази або на площах св. Вацлава[233] і Тяньаньмень[234], однак наслідки трива-

[233] Центральна площа Праги, на якій відбулися основні події 1988–1989 років (зокрема, демонстрації 21 серпня і 28 жовтня 1988 р., 15 січня і 17 листопада 1989 р.), що призвели до т. зв. «оксамитової революції».

[234] 15 квітня – 4 червня 1989 року на центральній площі Пекіна Тяньаньмень (або Тянанмин) відбулася демократична акція протесту. Поштовхом до подій стала смерть генерального секретаря КПК Ху Яобанґа, якого вважали прихильником реформ. На підтримку генсека тисячі людей вийшли на вулицю з вимогами демократичних реформ і заміни перестаркуватого керівництва країни. Проти студентів-учасників акції 3–4 червня вивели військові загони і танки, які з численними жертвами розігнали сотні тисяч учасників протесту. За оцінками, в ході придушення акції загинуло від п'ятисот до двох із половиною тисяч учасників (більшість роздавили танки). За розправою з демонстрантами світ спостерігав у прямому ефірі завдяки випадковій присутності репортерів CNN. Ці події почасти стали каталізатором революційних змін у Центрально-Східній Европі.

лої розкутости і неспокійного існування мас у 1980-х були тільки трохи суттєвішими (й пригнітливими), ніж раніше. Невирішене скрутне становище палестинців дає прямий приклад неприрученої визвольної боротьби і бунтівного народу, який платить дуже високу ціну за свій опір. Є й інші приклади: біженці і «човнярі»[235], ці невтомні і вразливі блукачі; голодне населення південної півкулі; нужденні, але наполегливі бездомники, котрі, наче зграї Бартлбі[236], тінню ходять за різдвяними покупцями в західних містах; бездокументні іммігранти й експлуатовані «гостюючі робітники», яких використовують як дешеву і зазвичай сезонну робочу силу. Між крайнощами невдоволених, роздратованих міських натовпів і потоками напівзабутих, занедбаних людей мирські й релігійні авторитети світу шукають нових або оновлених способів урядування.

Ніщо не видається таким легкодоступним, зручним і привабливим, як звернення до традиції, національної й релігійної ідентичности, патріотизму. А позаяк ці звернення підсилює і розповсюджує вдосконалена медія-система, орієнтована на масові культури, вони приголомшливо, щоб не сказати моторошно, ефективні. Коли навесні 1986 року Рейґанова адміністрація вирішила завдати удар по «тероризму», рейд на Лівію призначили точнісінько на початок вечірнього прайм-тайму загальнонаціональних новинних телепередач. На «Америка завдає удару у відповідь» по всьому мусульманському світові швидко пролунала гучна відповідь зі зверненнями до «ісламу», від яких холонула кров і які, своєю чергою, спровокували лавину образів, писань і ставлень на «Заході». Ці останні підкреслювали цінність «нашої» юдео-християнської (західної, ліберальної, демокра-

---

[235] «Човнярами» (*англ.* boat people) у 1970-х роках почали називати біженців із поствоєнного В'єтнаму, Камбоджі та Лаосу, які припливали на старих благеньких човнах або інших підручних засобах, ризикуючи власним життям, тікаючи від утисків або бідности. Крім Індокитаю, це поширена форма міґрації з Куби, Гаїті, Мароко й Албанії. Не раз великі групи «човнярів» (наприклад, 353 шукачі притулку з Індонезії до Австралії 2001 року) гинули в морі або ставали об'єктами міжнародних скандалів. Часом «човнярам» силою не дозволяють висадитися на берег або негайно арештовують.

[236] Бартлбі – герой оповідання Германа Мелвіла «Писець Бартлбі». Він жив, немов привид, не маючи оселі, і проводив дні й ночі свого убогого існування в конторі, де працював.

тичної) спадщини і нечестивість, згубність, жорстокість та незрілість «їхньої» (ісламської, третьосвітньої тощо).

Рейд на Лівію був повчальним не тільки через ефектні дзеркальні відображення по обидва боки, а й тому, що обидві сторони поєднали авторитет справедливости й каральне насилля у спосіб, який лишився незаперечним і згодом часто був імітований. Це справді була доба аятол, протягом якої фаланги хранителів (Хомейні, папа римський, Марґарет Тетчер) спрощували й захищали якесь кредо, сутність, первісну віру. Один фанатизм ненависно нападався на інший в ім'я розуму, свободи і доброти. Курйозний парадокс: релігійний запал, здається, майже завжди затемнює уявлення про священне або божественне, так наче вони не можуть вижити в перегрітій, переважно секулярній атмосфері фундаменталістичної борні. Вам буде не до закликів до божої милостивої природи, якщо вас мобілізував Хомейні (або в тому самому випадку захисник арабів проти «персів» у найогиднішій із воєн 1980-х років Садам): ви служите, ви воюєте, ви нищите. Так само надвеликі борці холодної війни Рейґан і Тетчер із праведністю і владністю, яким позаздрили б і церковники, вимагали покірно служити проти імперії зла.

Прірва між ударами проти інших релігій і культур, з одного боку, та глибоко консервативним самовихвалянням не була заповнена повчальною аналізою або обговоренням. Серед усього надрукованого про «Сатанинські вірші» Салмана Рушді тільки крихітна частка публікацій обговорювала *сам* твір. Ті, хто виступав проти і рекомендував книжку спалити, а її автора стратити, відмовлялися її читати; ті, хто підтримував свободу автора писати, на тому й зупинилися, самовдоволені. Пристрасна суперечка про «культурну грамотність» у Сполучених Штатах і Европі чималою мірою була про те, *що* слід читати (двадцять-тридцять важливих книжок), а не про те, *як* їх треба читати. У багатьох американських університетах частою відповіддю на вимоги нових наділених правами груп у стилі мислення правиці було «покажіть мені африканського (або азійського, або жіночого) Пруста» або «якщо ви втручатиметеся в канони західної літератури, ви сприятимете поверненню полігамії і рабства». Але чи подібна зарозумілість і карикатурне бачення історичного процесу свідчать про гуманізм і щедрість «нашої» культури, ці мудреці не виявляють охоти відповідати.

Їхні заяви долучаються до маси інших культурних тверджень, особливість яких – те, що їх виголошують експерти й професіонали. Водночас, і це часто помічають і праві, й ліві, універсальний секулярний інтелектуал зник. Смерть протягом 1980-х Жана-Поля Сартра, Роляна Барта, І. Ф. Стовна, Мішеля Фуко, Реймонда Вільямса і С. Л. Р. Джеймса відзначила кінець старого ладу. Це були люди вчені й авторитетні, які охоплювали багато галузей, і це загалом давало їм більше, ніж професійну компетентність, а саме критичний інтелектуальний стиль. На противагу їм технократи, як говорить Ліотар у «Стані постмодерну»[237] [53], здебільшого компетентні розв'язувати локальні проблеми, не ставити важких питань, порушених великими наративами емансипації та просвітництва. Крім того, ще є дбайливо відібрані політичні експерти, які обслуговують керівників служб безпеки, котрі заправляють міжнародними справами.

Із фактичним вичерпанням великих систем і тотальних теорій (холодна війна, договір у Бретон Вудз[238], радянська й китайська колективізовані економіки, третьосвітній антиімперіялістичний націоналізм) ми вступаємо до нового періоду величезної непевности. Це саме те, що так влучно втілював Міхаіл Ґорбачов, доки його місце не зайняв набагато певніший Боріс Єльцин. «Пєрєстройка» і «ґласность» – ключові слова у реформах Ґорбачова – виражали невдоволення минулим і, щонайбільше, невиразні надії на майбутнє, але вони не були ні теоріями, ні візіями. Його невтомні подорожі поступово відкрили нову мапу

---

[237] Укр. переклад уривків з цієї праці див.: Ліотар Жан-Франсуа. Ситуація постмодерну / Пер. з англ. Юрій Джулай // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5/6. – С. 15–38; Льотар Ж.-Ф. Ситуація постмодерну / Укр. пер. Юрія Джулая // Плерома. – 1996 – № 1/2. – С. 59–70; Ліотар Ж. Ф. Постмодерна наука як пошук нестабільности / Укр. пер. Юрія Яремка// Ї. – 2004. – № 34. – С. 74–79 (або: http://www.ji.lviv.ua/n34texts/liotar.htm).

[238] Підписані на конференції на американському гірському курорті Бретон Вудз 1944 року договори між США та їхніми союзниками заклали основи післявоєнної світової фінансової системи (було засновано МВФ та Світовий банк). Вони також вимагали від країн-учасниць докладати всіх зусиль, щоб підтримувати курси їхніх валют у певних межах стосовно долара. Останній пункт було скасовано 1976 року на конференції в Кінґстоні (Ямайка), де представники провідних світових держав підписали договір про «вільне плавання» валют, розв'язавши руки банкам.

світу, більша частина якого була жахливо взаємозалежною й інтелектуально, філософськи, етнічно та навіть уявно не нанесеною на мапу. Великі маси людей, чисельно більші і з більшими надіями, ніж будь-коли раніше, хотіли їсти краще й частіше, велика кількість хотіла також пересуватися, говорити, співати, одягатися. Якщо старі системи не могли задовольнити ці вимоги, то не допоможуть і гігантські прискорені медіями образи, які провокують адміністроване насилля й несамовиту ксенофобію. Можна розраховувати на те, що вони спрацюють на коротку мить, але по тому вони втрачають свою мобілізаційну потужність. Занадто багато суперечностей між спрощеними схемами й непереборними імпульсами та потягами.

Старі винайдені історії, традиції та спроби правити поступаються місцем новішим, гнучкішим і послабленим теоріям про те, що ж такого суперечливого й напруженого в нинішньому моменті. На Заході *постмодернізм* ухопився за аісторичну невагомість, споживацтво й видовищність нового порядку. З ним пов'язані інші ідеї на зразок постмарксизму і постструктуралізму – різновиди того, що італійський філософ Джанні Ваттимо назвав «слабкою думкою» або «кінцем модерности». Але в арабському й ісламському світі багато митців та інтелектуалів, таких як Адоніс, Еліяс Хурі, Камаль Абу Діб, Мухамед Аркун і Джамаль Бен Шейх, досі переймаються самою *модерністю*, ще зовсім не вичерпаною, яка досі є головним викликом у культурі, де панує turath (спадщина) і ортодоксальність. Такі самі справи на Карибах, у Східній Европі, Латинській Америці, Африці та Південній Азії. Ці рухи культурно перетинаються у захопливому космополітичному просторі, оживленому всесвітньо впливовими письменниками, як-от Салман Рушді, Карлос Фуентес, Ґабрієль Ґарсія Маркес та Мілан Кундера, котрі енерґійно вдираються не тільки як романісти, а і як коментатори та есеїсти. І до їхніх дебатів про сутність модерного чи постмодерного долучається тривожне й нагальне запитання: як нам модернізуватися, враховуючи катастрофічні безлади, які переживає світ у міру наближення fin de siècle[239], тобто як ми збираємося жити далі, якщо банальні вимоги нинішнього моменту загрожують випередити людську теперішність?

[239] Кінець сторіччя (*фр.*).

Випадок Японії дуже симптоматичний, як його описав японсько-американський інтелектуал Масао Мійоши. Він звертає увагу на відомий факт: згідно з дослідженнями «загадки японської могутности», японські банки, корпорації та сукупність нерухомости сьогодні далеко посунули (навіть зробили карликами) своїх американських відповідників. Вартість нерухомого майна Японії у кілька разів вища, ніж вартість нерухомости Сполучених Штатів, які колись уважалися твердинею капіталу. Десять найбільших банків світу здебільшого японські, а чимала частка величезного закордонного боргу Сполучених Штатів належить Японії (і Тайваню). Хоча у неї теж були свої прообрази під час короткого злету арабських нафтових держав протягом 1970-х років, японська міжнародна економічна могутність не має аналогів, особливо, каже Мійоши, за майже повної відсутности міжнародної культурної влади. Сучасна японська вербальна культура примітивна, навіть убога: у ній панують ток-шоу, комікси, нескінченні наради та групові обговорення. Мійоши діягностує нову проблематику для культури як наслідок запаморочливих фінансових ресурсів країни, повну розбіжність між абсолютною новизною і глобальним пануванням в економічній сфері та скочування в бідність і залежність від Заходу в культурному дискурсі [54].

Від дрібниць щоденного життя до глобальних сил велетенського розмаху (зокрема того, що назвали «смертю природи») – усе це докучає занепокоєній душі, а пом'якшити їхню владу чи породжені ними кризи майже немає чим. Спільним ґрунтом для загальної згоди сливе повсюди слугують дві тези: особисті свободи треба охороняти, а природне довкілля землі – обороняти від подальшого руйнування. Демократія й екологія, у кожної з яких є свої локальні контексти і безліч конкретних арен боротьби, виростають на світовому тлі. Чи то в боротьбі національностей, чи то в проблемах вирубування лісів або глобального потепління, зв'язок між індивідуальною ідентичністю (втіленою в дрібних учинках на зразок куріння або використання аерозольних балончиків) і загальним обрамленням жахливо безпосередній, а освячені віками звичаї мистецтва, історії та філософії не видаються придатними для нього. Багато з того, що впродовж чотирьох десятиріч так хвилювало в західному модернізмі та його продовженнях – скажімо, в ретельних інтерпретаційних стратегіях критичної теорії або в самосвідомості літературних і музичних форм –

сьогодні виглядає майже чудернацьки абстрактним і крикливо европоцентричним. Тепер більше вартують довіри репортажі з передових ліній фронту, де ведеться боротьба між домашніми тиранами й ідеалістичними опозиціями, гібридні комбінації реалізму й фантазії, картографічні й археологічні описи, дослідження бездомних вигнанських досвідів у змішаній формі (есей, відео або фільм, фотографія, спогади, розповідь, афоризм).

Відтак головне завдання – урівняти нові економічні й соціяльно-політичні зміщення і конфігурації нашого часу з разючими реаліями людської залежности у світових масштабах. Якщо й зринає щось спільне з японського, східноевропейського, ісламського та західного досвідів, то це назріла потреба в новій критичній свідомості, якої можна досягнути, тільки переглянувши ставлення до освіти. Просто спонукаючи учнів наполягати на своїй ідентичності, історії, традиції та самобутності, можна для початку навчити їх перераховувати основні вимоги до демократії та права на ґарантоване, гідне людське існування. Однак ми повинні йти далі і розмістити себе в географії інших ідентичностей, народів і культур, а потім дослідити, як вони, попри всі свої відмінності, завжди накладалися один на одного через неієрархічний уплив, перетин, залучення, спогади, умисне забування і, звичайно, конфлікт. Ми зовсім не на порозі «кінця історії», але ми й досі не вільні від монополізаційних ставлень до неї. Ці останні не були добрими в минулому, нехтуючи одностайними благаннями сепаратистської ідентичности, мультикультуралізмом, меншинним дискурсом, і чим швидше ми навчимося знаходити їм альтернативи, тим краще й безпечніше. Реальність така, що ми перемішані між собою у способи, про які більшість національних систем освіти не можуть навіть подумати. Погодити знання в мистецтві й науці з цими об'єднавчими реаліями, на мою думку, – головний інтелектуальний і культурний виклик теперішнього моменту.

Щоб не приректи себе на повторення імперського досвіду, не слід забувати непохитну критику націоналізму різними теоретиками визволення, яких я згадував. Як ми можемо зберегти визвольну енерґію, вихлюпнуту великими деколонізаційними рухами опору й масовими повстаннями протягом 1980-х років, в умовах переозначеного і все одно дуже тісного сучасного стосунку між культурою та імперіялізмом, стосунку, який

уможливлює тривожні форми панування? Чи може ця енерґія уникнути гомогенізаційних процесів модерного життя, затримати навалу нової імперської центральности?

«Усі речі – суперечливі, ориґінальні, скромні, чудернацькі», – Джерард Менлі Гопкінс у «Строкатій красі». Питання – *де*? І де також, можемо запитати, та дивовижно гармонійна візія перетину часу з безчасовістю, яка настає в кінці «Літтл Ґіддінґа», – мить, яку Еліот переказав словами:

> Слово ні соромливе, ані пихате,
> Що сполучає легко старе і нове,
> Слово звичайне, ясне, але не простацьке,
> Слово стисле, доконане, хоча і не педантичне,
> У цілковитій злагоді танцює з іншими разом [55].

Відповідь Вірільйо – контрпроживання: жити, як міґранти, у звично незаселених, але водночас публічних місцях. Схожа картина постає у «Тисячі плато» (другий том «Анти-Едипа») Жиля Дельоза і Фелікса Ґватарі. Більша частина цієї надзвичайно багатої книжки нелегка для розуміння, однак мене вона напрочуд надихнула на думки. Частина під назвою «Трактат із номадології: машина війни» будується на працях Вірільйо, поширюючи його ідеї про рух і простір на ексцентричне дослідження мандрівної машини війни. У цій дуже ориґінальній науковій праці є метафора дисциплінованого різновиду інтелектуальної мобільности в добу інституціоналізації, впорядкування, кооптації. Воєнну машину, говорять Дельоз і Ґватарі, можна пристосувати для служби військовій могутності держави, та позаяк вона становить фундаментально окремішнє утворення, у цьому немає потреби, так само як і кочівницькі блукання духу не потребують завжди бути на службі інституцій. Джерело сили воєнної машини – не тільки її кочівна свобода, а і її металурґійне мистецтво, яке Дельоз і Ґватарі порівнюють із мистецтвом писати музику і яке виковує, моделює матеріяли «поза окремі форми; [ця металургія, як і музика,] наголошує на неперервному розвиткові самої форми, а поза індивідуально відмінними матеріялами вона наголошує на неперервних варіяціях у межах самої матерії» [56]. Чіткість, конкретність, тяглість, форма – все це має атрибути кочової практики, сила якої, говорить Вірільйо, не в аґресії, а в трансґресії [57].

Цю істину можна вловити з політичної мапи сучасного світу. Певна річ, одна з найприкріших особливостей нашої доби в тому, що вона принесла більше біженців, міґрантів, переміщених осіб і вигнанців, ніж будь-коли в історії. Більшість із них були супутніми продуктами і навіть запізнілими наслідками постколоніяльних та імперіялістичних конфліктів. Створюючи нові держави і нові кордони, боротьба за незалежність одночасно породжувала безпритульних бродяг, кочівників і волоцюг, неасимільованих новими структурами інституційної влади і відкинутих усталеним порядком через їхню непримиренність та уперту бунтівливість. І доки ці люди існують між старим і новим, між старою імперією й новою державою, їхнє становище підкреслює тертя, невирішеності й суперечності на взаємонакладних територіях культурної мапи імперіялізму.

Водночас існує глибока відмінність між оптимістичною мобільністю, інтелектуальним пожвавленням і «логікою насмілювання», описаними різноманітними теоретиками, на чиї роботи я посилався, та масовими переміщеннями, розореннями, злигоднями й жахами, пережитими міґраціями й покаліченими життями нашого сторіччя. Втім, не буде перебільшенням сказати, що визволення як інтелектуальна місія, народжена з опору та опозиції замкненостям і спустошенням імперіялізму, тепер перемістилася з осілої, усталеної і приборканої динаміки культури на бездомну, децентровану і вигнанську енерґію. Сьогодні цю енерґію втілює міґрант, а її свідомість – це свідомість інтелектуала або митця у вигнанні, політичної постаті між сферами, між формами, між оселями і між мовами. З цієї перспективи усі речі справді суперечливі, оригінальні, скромні, чудернацькі. З цієї перспективи справді можна побачити, як усе контрапунктово «у цілковитій злагоді танцює з іншими разом». Найогиднішим панґлосівським обманом було би стверджувати, що браві подвиги інтелектуального вигнання і злигодні переміщених осіб або біженців – одне й те саме. Та все ж таки вважаю можливим розглядати інтелектуала спершу як шукача суті, а вже потім як виразника скрутних становищ, які спотворюють модерність, – масових депортацій, ув'язнень, переміщень населення, групових конфіскацій і примусових імміґрацій.

«Минуле життя еміґрантів, як ми знаємо, анулюється», – говорить Адорно у «Minima Moralia», яка має підзаголовок «Роз-

думи в умовах понівеченого життя» (Reflexionen aus dem beschädigten Leben). Чому? «Адже те, що не оречевлене, не може бути порахованим і зміряним, припиняє існувати» [58]; або, як каже він перегодя, воно відсилається на «другорядний план». Хоча покаліченість такої долі очевидна, її переваги й можливості заслуговують на вивчення. Так свідомість еміґранта – зимовий розум, за словами Волеса Стивенса, – виявляє у своїй марґінальності, що «погляд, який відхиляється від битого шляху, ненависть до жорстокости, шукання нових понять, ще не засмоктаних загальним зразком, – це остання надія для думки» [59]. «Загальний зразок» в Адорно – це те саме, що деінде він називає «адміністрованим світом» або, коли йдеться про невідпорні домінанти культури, «індустрією свідомости». Відтак притулок має не лише свої невигоди в оригінальності еміґранта; у ньому є й позитивна користь заперечення системи, опису її мовою, яка недоступна тим, хто вже скорився:

> В інтелектуальній ієрархії, яка від кожного постійно вимагає відгуку, сама лише відмова відгукнутися здатна назвати цю ієрархію її справжнім ім'ям. Сфера обігу, тавро якої носять на собі інтелектуальні ізгої, відкриває останній притулок для розуму, який вона задешево спродує, саме в ту мить, коли притулку вже не існує. Той, хто пропонує для продажу щось унікальне, що ніхто не хоче купувати, втілює навіть проти своєї волі свободу від обміну [60].

Це, звичайно, мінімальні можливості, хоча через кілька сторінок Адорно розширює шанси свободи. Він рекомендує форму вираження, туманність, неясність і хитрість якої – відсутність «повної прозорости її логічної генези» – здійснюють відрух від панівної системи, задіюючи своєю «неадекватністю» певну міру визволення:

> Ця неадекватність нагадує життя, яке описує тремтливу, неправильну траєкторію, що розчаровує при порівнянні зі своїми передумовами. Але тільки в цьому справжньому русі, завжди менше, ніж належить, воно здатне за певних обставин лишатися вільним від реґламентації [61].

Занадто приватне – так схильні ми реаґувати на цей перепочинок від реґламентації. Але ми можемо виявити його не

тільки у вперто суб'єктивного, навіть неґативного Адорно, а й у публічних наголосах ісламських інтелектуалів, наприклад, Алі Шаріяті – основної сили в перші дні іранської революції. Шаріяті у своїй критиці протиставив «істинний, прямий шлях, цю гладку і священну маґістралю», організовану ортодоксальність та відхилення постійної міґрації:

> чоловік, цей діялектичний феномен, змушений завжди перебувати в русі. ...Чоловік відтак ніколи не може досягти конечного місця спочинку і знайти своє місце в Богові. ...Наскільки ж тоді обурливі будь-які встановлені стандарти. Хто може вічно встановлювати стандарт? Чоловік – це "вибір", боротьба, постійне становлення. Він – нескінченна міґрація, міґрація в самому собі, від тліну до Бога; він – міґрант у своїй власній душі [62].

Ось тут ми маємо справжній потенціял для формування культури без примусу (хоча Шаріяті говорить тільки про «чоловіка», а не про «жінку»), який у своєму усвідомленні конкретних перешкод і конкретних кроків, своїй ясності без простацтва, точності, але не педантичності, заховує відчуття почину, яке буває в усіх істинно радикальних спробах розпочати все заново [63]: наприклад, пробна леґітимізація жіночого досвіду у «Власному просторі» Вірджинії Вулф[240], або казкове перевпорядкування часу й характеру, з якого постають розділені покоління «Опівнічних дітей», або ж визначна універсалізація афро-американського досвіду, який блискуче деталізовано в романах Тоні Морисон «Смоляне опудалко» і «Кохана». Поштовх і напруження походять із навколишнього середовища – імперіялістичної влади, яка інакше змусить вас або зникнути, або прийняти якусь мініятюрну версію себе як доктрину, яку буде передано в програмі курсу. Але це не нові панівні дискурси чи потужні наративи, а, як у програмі Джона Берґера, інший спосіб повістування. Якщо фотографії або тексти використовуються лише для встановлення ідентичности й присутности, щоб дати нам тільки видимі образи єдиної Жінки або єдиного Індіянця, вони доповнюють те, що Берґер називає «системою контролю». Однак якщо їхня природно невизначена й антинаративістична неслух-

[240] Укр. переклад див.: Вулф Вірджинія. Власний простір / Пер. з англ. Я. Чердаклі. – К.: Альтернативи, 1999. – 111 с.

няність *не* заперечується, вони дозволяють нерегламентованій суб'єктивності набути соціяльної функції: «витерті зображення [родинні фотографії], які часто носять біля самісінького серця або ставлять біля ліжка, використовуються для звертання до того, що історичний час не має права руйнувати» [64].

З іншої перспективи, вигнанська, марґінальна, суб'єктивна й міґраційна енерґія модерного життя, яку розгорнули визвольні змагання, занадто еластично гнучка, щоб зникнути, і зринає у вигляді того, що Імануел Валерштайн назвав «антисистемними рухами». Пам'ятаймо, що головною історичною особливістю імперіялістичної експансії було накопичення – процес, який прискорився протягом XX сторіччя. Валерштайн стверджує, що за своєю суттю накопичення капіталу – ірраціональний процес. Він невгамовно здобуває додатковий, корисливий приріст, хоча вартість останнього – витрати на підтримання процесу, фінансування воєн, щоб захистити його, «відкуповування від» і залучення «допоміжних кадрів», життя в умовах перманентної кризи – надмірна, не варта його переваг. Отож, говорить Валерштайн, «сама надбудова [з державної влади і національних культур, які підтримують ідею державної влади], створена для максимізації вільного обігу чинників виробництва у світовій економіці, грає роль розплідника національних рухів, які підіймаються проти несправедливостей, притаманних світовій системі» [65]. Ті люди, яких система змусила грати підлеглі або закуті ролі всередині себе, постають свідомими супротивниками, які підривають її, висувають претензії і доводи, ставлять під сумнів тоталітарний примус світового ринку. Все-таки не від усього можна відкупитися.

Усі ці гібридні контрсили, які вже діють у багатьох царинах, індивіди й рухи витворюють спільноту або культуру, вибудувану з численних антисистемних підтекстів і практик для колективного людського існування (а не доктрин чи вичерпних теорій), яке не базується на примусові та пануванні. Вони підживили повстання 1980-х років, про які я говорив вище. Образ авторитарної, нездоланної імперії, який пробрався в академічну сферу і обійняв багато процедур інтелектуальної майстерности, що грає центральну роль у модерній культурі, знаходить свою протилежність у поновлюваних, майже хвацьких перервностях інтелектуальної і секулярної нечистости – змішаних жан-

рах, несподіваних поєднаннях традиції і новаторства, політичних досвідах, ґрунтованих на спільнотах об'єднаних зусиль та інтерпретацій (у найширшому сенсі слова), а не на класах або корпораціях власности, стяжательства і влади.

Я знову й знову повертаюся до одного чудового уривку з Гуґо Сен-Вікторського, саксонського ченця XII сторіччя. Цей уривок не полишає мене:

> Отож, для натренованого духу джерелом великих чеснот буде спершу помалу навчитися змінюватися у видимих і скороминущих речах, так що згодом можна буде зовсім зоставити їх за плечима. Людина, для якої милий рідний край, – всього-на-всього тендітний послушник; той, для кого будь-яка земля як рідна, уже змужнів; однак досконалий лише той, для кого весь світ – чужина. Делікатна душа прив'язує свою любов до однієї цятки світу; змужніла людина поширює свою любов на весь світ; а досконала людина гасить у собі любов [66].

Ерих Авербах, великий німецький учений, який провів роки Другої світової війни вигнанцем у Туреччині, цитує цей уривок як взірець для всіх – чоловіків *та* жінок, – хто прагне переступити замкненість імперських, національних або провінційних меж. Тільки з таким ставленням може, наприклад, історик осягнути людський досвід і його писемні свідчення в усьому їхньому розмаїтті й неповторності; інакше він більше перейматиметься вилученнями й упередженими реакціями, ніж неґативною свободою реального знання. Але зверніть увагу: Гуґо двічі пояснює, що «сильна» або «досконала» людина досягає незалежности й безсторонности, *пройшовши через* прив'язаності, а не відкинувши їх. Вигнання ґрунтується на існуванні рідної землі, любові та реальній прив'язаності до неї. Універсальна істина вигнання не в тому, що людина втрачає цю любов або домівку, а в тому, що кожному вигнанцю притаманне відчуття раптової, небажаної втрати. Тепер погляньте на досвіди, *наче* вони можуть ось-ось зникнути: що ж у них такого, що робить їх заякореними або закоріненими в реальності? Що з них ви збережете, що облишите, що пригадаєте? Щоб відповісти на ці питання, треба мати незалежність і безсторонність того, кому рідний край «милий», але реальні обставини не дозволяють повернути назад цю милість і ще менше – отримати задоволення від замінників, підсунутих ілюзіями або

догмами, які походять чи то від гордости за свою спадщину, чи то від певности щодо того, хто «ми» є.

Ніхто сьогодні не є винятково чимось *одним*. Етикетки на зразок «індіянець», «жінка», «мусульманин» або «американець» – не більше ніж вихідні пункти, які швидко залишаються позаду, якщо хоча б на мить просунутися вглиб справжнього досвіду. Імперіялізм консолідував суміш культур та ідентичностей у глобальних масштабах. Однак його найгіршим і найпарадоксальнішим дарунком було те, що він дозволив людям повірити, начебто вони тільки, переважно, винятково білі або чорні, західні або східні. Проте так само як люди творять свою історію, вони творять і свої культури та етнічні ідентичності. Ніхто не може спростувати неперервну тяглість давніх традицій, займаних територій, національних мов і культурних географій, але я не бачу причин, окрім страху й упередження, і далі наполягати на їхній окремішності та відмінності, так наче в них усе людське життя. Виживання фактично стосується зв'язків між речами, цитуючи Еліота, реальність не може бути очищена від «інших відлунь [, що] замешкують сад»[241]. Корисніше й важче мислити конкретно і співчутливо, контрапунктово про інших, а не тільки про «нас». А це, крім усього, означає не намагатися правити іншими, не намагатися класифікувати або ієрархізувати їх і насамперед не намагатися весь час повторювати, що «наша» культура або країна – номер один (або *не* номер один у тому самому випадку). Для справжнього інтелектуала є досить аргументів, щоб обходитися без *цього*.

[241] Еліот Томас Стернз. Бернт Нортон / Укр. пер. Григорія Кочура // Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 123.

Примітки

Вступ

1. Robert Hughes, *The Fatal Short: The Epic of Australia's Founding* (New York: Knopf, 1987), p. 586.
2. Paul Carter, *The Road to Botany Bay: An Exploration of Landscape and History* (New York: Knopf, 1988), pp. 202–60. Як доповнення до Г'юза і Картера див.: Sneja Gunew, «Denaturalizing Cultural Nationalisms: Multicultural Readings of 'Australia'», *Nation and Narration,* ed. Homi K. Bhabha (London: Routledge, 1990), pp. 99–120.
3. Joseph Conrad, *Nostromo: A Tale of the Seaboard* (1904; rprt. Garden City: Doubleday, Page, 1925), p. 77. Ієн Вот, один із найкращих дослідників Конрада, нічого не сказав про імперіялізм Сполучених Штатів у «Ностромо»; див. його: *Conrad: «Nostromo»* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Окремі корисні зауваження про зв'язок між географією, торгівлею і фетишизмом див. у: David Simpson, *Fetishism and Imagination: Dickens, Melville, Conrad* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1982), pp. 93–116.
4. Lila Abu-Lughod, *Veiled Sentiments: Honor and Poetry in a Bedouin Society* (Berkeley: University of California Press, 1987); Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate* (New Haven: Yale University Press, 1992); Fedwa Malti-Douglas, *Woman's Body, Woman's World: Gender and Discourse in Arabo-Islamic Writing* (Princeton: Princeton University Press, 1991).
5. Sara Suleri, *The Rhetoric of English India* (Chicago: University of Chicago Press, 1992); Lisa Lowe, *Critical Terrains: French and British Orientalisms* (Ithaca: Cornell University Press, 1991).
6. Arthur M. Schlesinger, Jr., *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society* (New York: Whittle Communications, 1991).

Частина перша

Переплетені території, переплутані історії

1. T. S. Eliot, *Critical Essays* (London: Faber & Faber, 1932), pp. 14–15. (Укр. переклад див.: Еліот Т. С. Традиція та індивідуальний талант /

Пер. з англ. Микола Рябчук // Еліот Т. С. Призначення критики. Вибрані есеї. – К.: Критика, 2002. – С. 46–47.)

2. Див.: Lyndall Gordon, *Eliot's Early Years* (Oxford and New York: Oxford University Press, 1977), pp. 49–54.
3. C. C. Eldridge, *England's Mission: The Imperial Idea in the Age of Gladstone and Disraeli, 1868–1880* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1974).
4. Patrick O'Brien, «The Costs and Benefits of British Imperialism», *Past and Present,* № 120, 1988.
5. Lance E. Davis and Robert A. Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire: The Political Economy of British Imperialism, 1860–1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
6. Див.: William Roger Louis, ed., *Imperialism. The Robinson and Gallagher Controversy* (New York: New Viewpoints, 1976).
7. Наприклад: André Gunder Frank, *Dependent Accumulation and Underdevelopment* (New York: Monthly Review, 1979); Samir Amin, *L'Accumulation à l'echelle mondiale* (Paris: Anthropos, 1970).
8. O'Brien, «Costs and Benefits», pp. 180–181.
9. Harry Magdoff, *Imperialism: From the Colonial Age to the Present* (New York: Monthly Review, 1978), pp. 29, 35.
10. William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society Since 1000 A. D.* (Chicago: University of Chicago Press, 1983), pp. 260–261.
11. V. G. Kiernan, *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's Press, 1974), p. iii.
12. Richard W. Van Alstyne, *The Rising American Empire* (New York: Norton, 1974), p. i. Див. також: Walter LaFeber, *The New Empire: An Interpretation of American Expansion* (Ithaca: Cornell University Press, 1963).
13. Див.: Michael H. Hunt, *Ideology and U.S. Foreign Policy* (New Haven: Yale University Press, 1987).
14. Michael W. Doyle, *Empires* (Ithaca: Cornell University Press, 1986), p. 45.
15. David Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), p. 37.
16. Tony Smith, *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain, and the Late Industrializing World Since 1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), p. 52. У цьому питанні Сміт цитує Ґанді.
17. Kiernan, *Marxism and Imperialism,* p. iii.
18. D. K. Fieldhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century* (1965; rprt. Houndmills: Macmillan, 1991), p. 103.
19. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth,* trans. Constance Farrington (1961; rprt. New York: Grove, 1968), p. 101.
20. J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (1902; rprt. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972), p. 197.

21. *Selected Poetry and Prose of Blake,* ed. Northrop Frye (New York: Random House, 1953), p. 447. Одна з кількох праць Блейка про антиімперіялізм: David V. Erdman, *Blake: Prophet Against Empire* (New York: Dover, 1991).
22. Діккенс Чарльз. Домбі і син: Роман / Пер. з англ. М. Іванов за ред. М. Габлевич. – К.: Дніпро, 1991. – С. 17.
23. Raymond Williams, «Introduction», Dickens, *Dombey and Son* (1848; rprt. Harmondsworth: Penguin, 1970), pp. 11–12.
24. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization,* Vol. 1 (New Brunswick. Rutgers University Press, 1987), pp. 280–336.
25. Bernard S. Cohn, «Representing Authority in Victorian India», Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), pp. 185–207. (Укр. переклад див.: Кон Б. Репрезентування влади у вікторіанській Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 192–242.)
26. Цит. за: Philip D. Curtin, ed., *Imperialism* (New York: Walker, 1971), pp. 294–295.
27. Salman Rushdie, «Outside the Whale», у *Imaginary Homelands: Essays and Criticism, 1981–1991* (London: Viking/Granta, 1991), pp. 92, 101.
28. Це головна теза у: Conor Cruise O'Brien, «Why the Wailing Ought to Stop», *The Observer,* June 3, 1984.
29. Joseph Conrad, «Heart of Darkness», *Youth and Two Other Stories* (Garden City: Doubleday, Page, 1925), p. 82.
30. Про Макіндера див.: Neil Smith, *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1984), pp. 102–103. Конрад і тріюмфалістська географія – центральна тема у: Felix Driver, «Geography's Empire: Histories of Geographical Knowledge», *Society and Space,* 1991.
31. Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (1951; new ed. New York: Harcout Brace Jovanovich, 1973), p. 215. (Укр. переклад див.: Арендт Г. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. Володимир Верлока, Дмитро Горчаков. – К.: Дух і Літера, 2002. – С. 263.) Див. також: Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* (Ithaca: Cornell University Press, 1981), pp. 206–281.
32. Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge,* trans. Geoff Bennington and Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), p. 37.
33. Особливо див. пізню роботу Фуко: *The Care of the Self,* trans. Robert Hurley (New York: Pantheon, 1986). (Укр. переклад див.: Фуко М. Історія сексуальності. Том 3: Плекання себе /Пер. з франц. І. Донченко. – Х.: Око, 2000. – 264 с.) Абсолютно нова інтерпретація, згідно з якою усі твори Фуко пронизані темою «я», зокрема його власного, викладена у: James Miller, *The Passion of Michel Foucault* (New York: Simon & Schuster, 1993).

34. Див., наприклад: Gérard Chaliand, *Revolution in the Third World* (Harmondsworth: Penguin, 1978).
35. Rushdie, «Outside the Whale», pp. 100–101.
36. Ian Watt, *Conrad in the Nineteenth Century* (Berkeley: University of California Press, 1979), pp. 175–179.
37. Eric Hobsbawm, «Introduction», Hobsbawm and Ranger, *Invention of Tradition,* p. 1. (Укр. переклад див.: Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 13.)
38. Jean-Baptiste-Joseph Fourier, *Préface historique*, Vol. 1, *Description de l'Egypte* (Paris: Imprimerie royale, 1809–1828), p. 1.
39. 'Abd al-Rahman al-Jabarti, *'Aja'ib al-Athar fi al-Tarajum wa al-Akhbar,* Vol. 4 (Cairo: Lajnat al-Bayan al-'Arabi, 1958–1967), p. 284.
40. Див.: Christopher Miller, *Blank Darkness: Africanist Discourse in French* (Chicago: University of Chicago Press, 1985); Arnold Temu, Bonaventure Swai, *Historians and Africanist History: A Critique* (Westport: Lawrence Hill, 1981).
41. Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York: Columbia University Press, 1983); Talal Asad, ed., *Anthropology and the Colonial Encounter* (London: Ithaca Press, 1975); Brian S. Turner, *Marx and the End of Orientalism* (London: Allen & Unwin, 1978). Обговорення окремих із цих робіт див.: Edward W. Said, «Orientalism Reconsidered», *Race and Class* 27, №. 2 (Autumn 1985), p. 1–15.
42. Peter Gran, *The Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760–1840* (Austin: University of Texas Press, 1979); Judith Tucker, *Women in Nineteenth Century Egypt* (Cairo: American University in Cairo Press, 1986); Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton: Princeton University Press, 1978); Syed Hussein Alatas, *The Myth of the Lazy Native: A Study of the Image of the Malays, Filipinos, and Javanese from the Sixteenth to the Twentieth Century and Its Function in the Ideology of Colonial Capitalism* (London: Frank Cass, 1977).
43. Gauri Viswanathan, *The Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India* (New York: Columbia University Press, 1989).
44. Francis Fergusson, *The Human Image in Dramatic Literature* (New York: Doubleday, Anchor, 1957) pp. 205–206.
45. Erich Auerbach, «Philology and *Weltliteratur*», trans. M. and E. W. Said, *Centennial Review* 13 (Winter 1969); див. мою статтю про цей твір у: *The World, the Text, and the Critic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), pp. 1–9.
46. George E. Woodberry, «Editorial» (1903), *Comparative Literature: The Early Years, An Anthology of Essays,* eds. Hans Joachim Schulz and Phillip K. Rein (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1973), p. 211. Див. також: Harry Levin, *Grounds for Comparison* (Cambridge, Mass.:

Harvard University Press, 1972), pp. 57–130; Claudio Guillérn, *Entre lo uno y lo diverso: Introducción a la literatura comparada* (Barcelona: Editorial Critica, 1985), pp. 54–121.

47. Erich Auerbach, *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature,* trans. Willard Trask (Princeton: Princeton University Press, 1953). Див. також: Said, «Secular Criticism», *The World, the Text, and the Critic,* pp. 31–53 and 148–149.
48. The National Defense Education Act (NDEA – Національний оборонний закон про освіту). Закон Сполучених Штатів, ухвалений 1958 року, передбачав витратити 295 мільйонів доларів на науку й вивчення мов, обидві ці статті вважалися важливими для національної безпеки. Від цього закону виграли, зокрема, кафедри порівняльного літературознавства.
49. Цит. за: Smith, *Uneven Development,* pp. 101–102.
50. Antonio Gramsci, «Some Aspects of the Southern Question», у *Selections from Political Writings, 1921–1926,* trans. and ed. Quintin Hoare (London: Lawrence & Wishart, 1978), p. 461. Незвичне застосування концепцій «південности» Ґрамші див.: Timothy Brennan, «Literary Criticism and the Southern Question», *Cultural Critique,* № 11 (Winter 1988–89), p. 89–114.
51. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Vol. 3, ed. J. M. Robson (Toronto: University of Toronto Press, 1965), p. 693.

Частина друга

Консолідоване бачення

1. Richard Slotkin, *Regeneration Through Violence: The Mythology of the American Frontier, 1600–1860* (Middletown: Wesleyan University Press, 1973); Patricia Nelson Limerick, *The Legacy of Conquest: The Unbroken Past of the American West* (New York: Norton, 1988); Michael Paul Rogin, *Fathers and Children: Andrew Jackson and the Subjugation of the American Indian* (New York: Knopf, 1975).
2. Bruce Robbins, *The Servant's Hand: English Fiction from Below* (New York: Columbia University Press, 1986).
3. Gareth Stedman Jones, *Outcast London: A Study in the Relationship Between the Classes in Victorian Society* (1971; rprt. New York: Pantheon, 1984).
4. Eric Wolf, *Europe and the People Without History* (Berkeley: University of California Press, 1982). (Укр. переклад див.: Вульф Ерік Р. Європа і народи без історії / Пер. з англ. Ігор Пошивайло. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 535 с.)
5. Martin Green, *Dreams of Adventure, Deeds of Empire* (New York: Basic Books, 1979); Molly Mahood, *The Colonial Encounter: A Reading of Six Novels* (London: Rex Collings, 1977); John A. McClure, *Kipling and Conrad: The Colonial Fiction* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981); Patrick Brantlinger, *The Rule of Darkness: British Literature and Imperialism, 1830-1914* (Ithaca: Cornell University Press, 1988). Див. та-

кож: John Barrell, *The Infection of Thomas de Quincey: A Psychopathology of Imperialism* (New Haven: Yale University Press, 1991).

6. William Appleman Williams, *Empire as a Way of Life* (New York and Oxford: Oxford University Press, 1980), pp. 112–113.
7. Jonah Raskin, *The Mythology of Imperialism* (New York: Random House, 1971); Gordon K. Lewis, *Slavery, Imperialism, and Freedom: Studies in English Radical Thought* (New York: Monthly Review, 1978); V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind: Black Man, Yellow Man, and White Man in an Age of Empire* (1969; rprt. New York: Columbia University Press, 1986); *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's Press, 1974). Сучасніша праця: Eric Cheyfitz, *The Poetics of Imperialism: Translation and Colonization from* The Tempest *to* Tarzan (New York: Oxford University Press, 1991). Беніта Паррі (Benita Parry, *Conrad and Imperialism* (London: Macmillan, 1983)) переконливо розглядає ці та інші праці у контексті творчости Конрада.
8. E. M. Forster, *Howards End* (New York: Knopf, 1921), p. 204.
9. Raymond Williams, *Politics and Letters: Interviews with New Left Review* (London: New Left, 1979), p. 118.
10. Williams, *Culture and Society, 1780–1950*. Ця праця була видана 1958 року (London: Chatto & Windus).
11. Joseph Conrad, «Heart of Darkness», *Youth and Two Other Stories* (Garden City: Doubleday, Page, 1925), pp. 50–51. Див. демістифікаційний погляд на зв'язок між сучасною культурою і звільненням: Leo Bersani, *The Culture of Redemption* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990).
12. Після 1880 року теорій і виправдань імперського стилю – давнє проти сучасного, англійське проти французького тощо – з'явилося надто багато. Див. яскравий приклад: Evelyn Baring (Cromer), *Ancient and Modern Imperialism* (London: Murray, 1910). Див. також: C. A. Bodelsen, *Studies in Mid-Victorian Imperialism* (New York: Howard Fertig, 1968); Richard Faber, *The Vision and the Need: Late Victorian Imperialist Aims* (London: Faber & Faber, 1966). Давніша, але все ще корисна праця: Klaus Knorr, *British Colonial Theories* (Toronto: University of Toronto Press, 1944).
13. Ian Watt, *The Rise of the Novel* (Berkeley: University of California Press, 1957); Lennard Davis, *Factual Fictions: The Origins of the English Novel* (New York: Columbia University Press, 1983); John Richetti, *Popular Fiction Before Richardson* (London: Oxford University Press, 1969); Michael McKeon, *The Origin of the English Novel, 1600–1740* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987).
14. J. R. Seeley, *The Expansion of England* (1884; rprt. Chicago: University of Chicago Press, 1971), p. 12; J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (1902; rprt. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1972), p. 15. Хоча Гобсон звинувачує різні европейські держави у надуживанні імперіялізмом, Англія серед них лідирує.

15. Raymond Williams, *The Country and the City* (New York: Oxford University Press, 1973), pp. 165–182 and passim.
16. D.C.M. Platt, *Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1968), p. 536.
17. *Ibid.*, p. 357.
18. Joseph Schumpeter, *Imperialism and Social Classes,* trans. Heinz Norden (New York: Augustus M. Kelley, 1951), p. 12.
19. Platt, *Finance, Trade and Politics,* p. 359.
20. Ronald Robinson, John Gallagher, Alice Denny, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (1961; new ed. London: Macmillan, 1981), p. 10. Щоб краще зрозуміти, як ця теза вплинула на наукову дискусію довкола імперії, див.: William Roger Louis, ed., *Imperialism. The Robinson and Gallagher Controversy* (New York: Franklin Watts, 1976). Важливе підсумування цілого поля досліджень див.: Robin Winks, ed., *The Historiography of the British Empire-Commonwealth: Trends, Interpretations, and Resources* (Durham: Duke University Press, 1966). Дві збірки, згадані Вінксом (стор. 6): *Historians of India, Pakistan and Ceylon,* ed. Cyril H. Philips, та *Historians of South East Asia,* ed. D.G.E. Hall.
21. Fredric Jameson, *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* (Ithaca: Cornell University Press, 1981); David A. Miller, *The Novel and the Police* (Berkeley: University of California Press, 1988). Див. також: Hugh Ridley, *Images of Imperial Rule (London:* Croom Helm, 1983).
22. Блискучу аналізу дієвости популярної культури в офіційну добу імперії див. у кн.: John MacKenzie, *Propaganda and Empire: The Manipulation of British Public Opinion, 1880–1960* (Manchester: Manchester University Press, 1984). Див. також: MacKenzie, ed., *Imperialism and Popular Culture* (Manchester: Manchester University Press, 1986). Про тонші маніпуляції англійською національною ідентичністю в той самий період див.: Robert Colls and Philip Dodd, eds., *Englishness: Politics and Culture, 1880–1920* (London: Croom Helm, 1987). Див. також: Raphael Samuel, ed., *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity,* 3 vols. (London: Routledge, 1989).
23. E. M. Forster, *A Passage to India* (1924; rprt. New York: Harcourt, Brace & World, 1952), p. 231.
24. Критику Конрада див.: Chinua Achebe, «An Image of Africa: Racism in Conrad's *Heart of Darkness*», *Hopes and Impediments: Selected Essays* (New York: Doubleday, Anchor, 1989), pp. 1–20. Деякі проблеми, порушені Ачебе, докладно обговорюються у: Brantlinger, *Rule of Darkness,* pp. 269–274.
25. Deirdre David, *Fictions of Resolution in Three Victorian Novels* (New York: Columbia University Press, 1981).
26. Georg Lukacs, *The Historical Novel,* trans. Hannah and Stanley Mitchell (London: Merlin Press, 1962), pp. 19–88.
27. *Ibid.*, pp. 30–63.

28. Кілька рядків із Раскіна зацитувані й прокоментовані у: R. Koebner and H. Schmidt, *Imperialism: The Story and Significance of a Political World, 1840–1866* (Cambridge: Cambridge University Press, 1964), p. 99.
29. V. G. Kiernan, *Marxism and Imperialism* (New York: St. Martin's Press, 1974), p. 100.
30. John Stuart Mill, *Disquisitions and Discussions*, Vol. 3 (London: Longmans, Green, Reader & Dyer, 1875), pp. 167–168. Див. раніше обговорення цього питання: Nicholas Canny, «The Ideology of English Colonization: From Ireland to America», *William and Mary Quarterly* 30 (1973), p. 575–598.
31. Williams, *Country and the City,* p. 281.
32. Peter Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492–1797* (London: Methuen, 1986). Див. також його антологію у співавторстві: Neil L. Whitehead, *Wild Majesty: Encounters with Caribs from Columbus to the Present Day* (Oxford: Clarendon Press, 1992).
33. Hobson, *Imperialism,* p. 6.
34. Див. блискуче обговорення цієї теми: C. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* (1938; rprt. New York: Vintage, 1963); особливо розділ 2 «Власники». Див. також: Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848* (London: Verso, 1988), pp. 149–153.
35. Williams, *Country and the City,* p. 117.
36. Jane Austen, *Mansfield Park*, ed. Tony Tanner (1814; rprt. Harmondsworth: Penguin, 1966), p. 42. Див. найкращу аналізу цього роману: Tony Tanner, *Jane Austen* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986).
37. *Ibid.,* p. 54.
38. *Ibid.,* p. 206.
39. Warren Roberts, *Jane Austen and the French Revolution* (London: Macmillan, 1979), pp. 97–98. Див. також: Avrom Fleishman, *A Reading of* Mansfield Park: *An Essay in Critical Synthesis* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1967), pp. 36–39 and passim.
40. Austen, *Mansfield Park,* pp. 375–376.
41. John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, Vol. 3, ed. J. M. Robson (Toronto: University of Toronto Press, 1965), p. 693. Цит. за: Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* (New York: Viking, 1985), p. 42.
42. Austen, *Mansfield Park,* p. 446.
43. *Ibid.,* p. 448.
44. *Ibid.,* p. 450.
45. *Ibid.,* p. 456.
46. John Gallagher, *The Decline, Revival and Fall of the British Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), p. 76.
47. Austen, *Mansfield Park,* p. 308.
48. Lowell Joseph Ragatz, *The Fall of the Planter Class in the British Caribbean, 1763–1833: A Study in Social and Economic History* (1928; rprt. New York: Octagon, 1963), p. 27.

49. Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (New York: Russell & Russell, 1961), p. 211. Див. також: Eric Williams, *From Columbus to Castro: The History of the Caribbean, 1492–1969* (London: Deutsch, 1970), pp. 177–254.
50. Austen, *Mansfield Park*, p. 213.
51. Tzvetan Todorov, *Nous et les autres: La réflexion sur la diversité humaine* (Paris: Seuil, 1989).
52. Raoul Girardet, *L'Idée coloniale en France, 1871–1962* (Paris: La Table Ronde, 1972), pp. 7, 10–13.
53. Basil Davidson, *The African Past: Chronicles from Antiquity to Modern Times* (London: Longmans, 1964), pp. 36–37. Див. також: Philip D. Curtin, *Image of Africa: British Ideas and Action, 1780–1850*, 2 vols. (Madison: University of Wisconsin Press, 1964); Bernard Smith, *European Vision and the South Pacific* (New Haven: Yale University Press, 1985).
54. Stephen Jay Gould, *The Mismeasure of Man* (New York: Norton, 1981); Nancy Stepan, *The Idea of Race in Science: Great Britain, 1800–1960* (London: Macmillan, 1982).
55. Див. ґрунтовну аналізу цих течій у ранній антропології: George W. Stocking, *Victorian Anthropology* (New York: Free Press, 1987).
56. Узято з: Philip D. Curtin, *Imperialism* (New York: Walker, 1971), pp. 158–159.
57. John Ruskin, «Inaugural Lecture» (1870), in: *The Works of John Ruskin*, Vol. 20, ed. E. T. Cook and Alexander Weddenburn (London: George Allen, 1905), p. 41, n. 2.
58. *Ibid.*, pp. 41–43.
59. V. G. Kiernan, «Tennyson, King Arthur and Imperialism», in: V. G. Kiernan, *Poets, Politics and the People*, ed. Harvey J. Kaye (London: Verso, 1989), p. 134.
60. Обговорення одного важливого епізоду з історії ієрархічних стосунків між Заходом і не-Заходом див.: E. W. Said, *Orientalism*, (New York: Pantheon, 1978), pp. 48–92 and passim. (Укр. переклад див.: Саїд Едвард В. Орієнталізм / Пер. з англ. Віктор Шовкун. – К.: Основи, 2001. – С. 70–125 і далі.)
61. Hobson, *Imperialism*, pp. 199–200.
62. Цит. за: Hubert Deschamps, *Les Méthodes et les doctrines coloniales de la France du XVIe siècle à nos jours* (Paris: Armand Colin, 1953), pp. 126–127.
63. Див.: Anna Davin, «Imperialism and Motherhood», Samuel, ed., *Patriotism*, Vol. 1, pp. 203–235.
64. Michael Rosenthal, *The Character Factory: Baden-Powell's Boy Scouts and the Imperatives of Empire* (New York: Pantheon, 1986); особливо с. 131–160. Див. також: H.John Field, *Toward a Programme of Imperial Life: The British Empire at the Turn of the Century* (Westport: Greenwood Press, 1982).
65. Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York: Columbia University Press, 1983), pp. 25–69.

66. Див.: Marianna Torgovnick, *Gone Primitive: Savage Intellects, Modern Lives* (Chicago: University of Chicago Press, 1990). Про дослідження класифікації, кодифікації, збирання й експонування див.: James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and Art* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988). Див. також: Street, *Savage in Literature*, and Roy Harvey Pearce, *Savagism and Civilization: A Study of the Indian and the American Mind* (1953; rev. ed. Berkeley: University of California Press, 1988).
67. K. M. Panikkar, *Asia and Western Dominance* (1959; rprt. New York: Macmillan, 1969); Michael Adas, *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca: Cornell University Press, 1989). Цікава також праця: Daniel R. Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (New York: Oxford University Press, 1981).
68. Henri Brunschwig, *French Colonialism, 1871–1914: Myths and Realities*, trans. W. G. Brown (New York: Praeger, 1964), pp. 9–10.
69. Див.: Brantlinger, *Rule of Darkness;* Suvendrini Perera, *Reaches of Empire: The English Novel from Edgeworth to Dickens* (New York: Columbia University Press, 1991); Christopher Miller, *Blank Darkness: Africanist Discount in French* (Chicago: University of Chicago Press, 1985).
70. Цит. за: Gauri Viswanathan, *The Masks of Conquest: Literary Study and British Rule in India* (New York: Columbia University Press, 1989), p. 132.
71. Alfred Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).
72. Мопасан Ґі де. Любий друг / Пер. з фр. Валеріян Підмогильний. – К.: Основи, 1999. – 407 с. Жорж Дюруа – кавалерист, який служив в Алжирі, – стає паризьким журналістом і (з певною допомогою) пише про життя в Алжирі. Пізніше він був утягнутий у фінансові скандали, що супроводжували завоювання Танжера.
73. Johannes Fabian, *Language and Colonial Power: The Appropriation of Swahili in the Former Belgian Congo, 1880–1938* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement* (Paris and The Hague: Mouton, 1963); Bernard S. Cohn, «Representing Authority in Victorian India», Eric Hobsbawm and Terence Ranger, eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), pp. 185–207 (укр. переклад див.: Кон Б. Репрезентування влади у вікторіанській Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 192–242); Bernard S. Cohn, *An Anthropologist Among the Historians and Other Essays* (Delhi: Oxford University Press, 1990). Пов'язані з цим дві праці: Richard G. Fox, *Lions of the Punjab: Culture in the Making* (Berkeley: University of California Press, 1985); Douglas E. Haynes, *Rhetoric and Ritual in Colonial India: The Shaping of Public Culture in Surat City, 1852–1928* (Berkeley: University of California Press, 1991).

74. Fabian, *Language and Colonial Power,* p. 79.
75. Ronald Inden, *Imagining India* (London: Blackwell, 1990).
76. Timothy Mitchell, *Colonizing Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).
77. Leila Kinney and Zeynep Çelik, «Ethnography and Exhibitionism at the Expositions Universelles», *Assemblages* 13 (December 1990), p. 35–59.
78. T. J. Clark, *The Painting of Modern Life: Paris in the Art of Manet and His Followers* (New York: Knopf, 1984), pp. 133–146; Malek Alloula, *The Colonial Harem,* trans. Myrna and Wlad Godzich (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986); Sarah Graham-Brown, *Images of Women: The Portrayal of Women in Photography of the Middle East, 1860–1950* (New York: Columbia University Press, 1988).
79. Див., наприклад: Zeynep Çelik, *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth Century World's Fairs* (Berkeley: University of California Press, 1992); Robert W. Rydell, *All the World's a Fair: Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916* (Chicago: University of Chicago Press, 1984).
80. Herbert Lindenberger, *Opera: The Extravagant Art* (Ithaca: Cornell University Press, 1984), pp. 270–280.
81. Antoine Goléa, *Gespräche mit Wieland Wagner* (Salzburg: SN Verlag, 1967), p. 58.
82. *Opera* 13, № 1 (January 1962), p. 33. Див. також: Geoffrey Skelton, *Wieland Wagner: The Positive Sceptic* (New York: St. Martin's Press, 1971), pp. 159 and passim.
83. Joseph Kerman, *Opera as Drama* (New York: Knopf, 1956), p. 160.
84. Paul Robinson, *Opera and Ideas: From Mozart to Strauss* (New York: Harper & Row, 1985), p. 163.
85. *Ibid.,* p. 164.
86. *Verdi's «Aida»: The History of an Opera in Letters and Documents,* trans. and collected by Hans Busch (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978), p. 3.
87. *Ibid.,* pp. 4, 5.
88. *Ibid.,* p. 126.
89. *Ibid.,* p. 150.
90. *Ibid.,* p. 17.
91. *Ibid.,* p. 50. Див. також: Philip Gossett, «Verdi, Ghislanzoni, and *Aida:* The Uses of Convention»? *Critical Inquiry* 1, № 1 (1974), pp. 291–334.
92. *Verdi's «Aida»* p. 153.
93. *Ibid.,* p. 212.
94. *Ibid.,* p. 183.
95. Stephen Bann, *The Clothing of Clio* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), pp. 93–111.
96. Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance,* trans. Gene Patterson-Black and Victor Reinking (New York: Columbia University Press, 1984), p. 86. Див. також: Said, *Orientalism*, pp. 80–88. (Укр. переклад див.:

Саїд Едвард В. Орієнталізм /Пер. з англ. Віктор Шовкун. – К.: Основи, 2001. – С. 100–125).

97. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, Vol. 1 (New Brunswick: Rutgers University Press, 1987), pp. 161–188.
98. Schwab, *Oriental Renaissance*, p. 25.
99. Jean Humbert, «A propos de l'egyptomanie dans l'oeuvre de Verdi: Attribution à Auguste Mariette d'un scénario anonyme de l'opéra *Aida*», *Revue de Musicologie* 62, № 2 (1976), pp. 229–255.
100. Kinney and Çelik, «Ethnography and Exhibitionism», p. 36.
101. Brian Fagan, *The Rape of the Nile* (New York: Scribner's, 1975), p. 278.
102. *Ibid.*, p. 276.
103. Kinney and Çelik, «Ethnography and Exhibitionism», p. 38.
104. *Verdi's «Aida»*, p. 444.
105. *Ibid.*, p. 186.
106. *Ibid.*, pp. 261–262.
107. *Opera*, 1986.
108. Skelton, *Wieland Wagner*, p. 160. Див. також: Goléa, *Gespräche mit Wieland Wagner*, pp. 62–63.
109. *Verdi's «Aida»*, p. 138.
110. Muhammd Sabry, *Episode de la question d'Afrique: L'Empire egyptian sous Ismail et l'ingérence anglo-française (1863–1879)* (Paris: Geuthner, 1933), pp. 391 and passim.
111. Як у: Roger Owen, *The Middle East and the World Economy, 1800–1914* (London: Methuen, 1981).
112. *Ibid.*, p. 122.
113. David Landes, *Bankers and Pashas* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958).
114. Sabry, p. 313.
115. *Ibid.*, p. 322.
116. Georges Douin, *Histoire du règne du Khedive Ismail*, Vol. 2 (Rome: Royal Egyptian Geographic Society, 1934).
117. Landes, *Bankers and Pashas*, p. 209.
118. Owen, *Middle East*, pp. 149–150.
119. *Ibid.*, p. 128.
120. Janet L. Abu-Lughod, *Cairo: 1001 Years of the City Victorious* (Princeton: Princeton University Press, 1971), p. 98.
121. *Ibid.*, p. 107.
122. Jacques Berque, *Egypt: Imperialism and Revolution*, trans. Jean Stewart (New York: Praeger, 1972), pp. 96–98.
123. Bernard Semmel, *Jamaican Blood and Victorian Conscience: The Governor Eyre Controversy* (Boston: Riverside Press, 1963), p. 179. Схожий випадок досліджений у: Irfan Habib, «Studying a Colonial Economy–Without Perceiving Colonialism», *Modern Asian Studies* 19, № 3 (1985), pp. 355–381.
124. Thomas Hodgkin, *Nationalism in Colonial Africa* (London: Muller, 1956), pp. 29–59.

125. Див.: Adas, *Machines as the Measure of Men,* pp. 199–270.
126. Як приклад такого способу мислення див.: J. B. Kelly, *Arabia, the Gulf and the West* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1980).
127. Rosenthal, *Character Factory,* p. 52 and passim.
128. J. A. Mangan, *The Games Ethic and Imperialism: Aspects of the Diffusion of an Ideal* (Harmondsworth: Viking, 1986).
129. J.M.S. Tompkins, «Kipling's Later Tales: The Theme of Healing», *Modern Language Review* 45 (1950), pp. 18–32.
130. Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society* (Ithaca: Cornell University Press, 1974), pp. 258–259. Див. проникливу аналізу проблем кольору шкіри і каст: S. P. Mohanty, «Kipling's Children and the Colour Line», *Race and Class*, 31, No. 1 (1989), pp. 21–40; S. P. Mohanty, «Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism», *Yale Journal of Criticism* 2, No. 2 (1989), pp. 1–31.
131. Rudyard Kipling, *Kim* (1901; rprt. Garden City: Doubleday, Doran, 1941), p. 516.
132. *Ibid.,* pp. 516–517.
133. *Ibid.,* p. 517.
134. *Ibid.,* p. 523.
135. George Eliot, *Middlemarch,* ed. Ben G. Hornback (New York: Norton, 1977), p. 544.
136. Mark Kinkead-Weekes, «Vision in Kipling's Novels», *Kipling's Mind and Art,* ed. Andrew Rutherford (London: Oliver & Boyd, 1964).
137. Edmund Wilson, «The Kipling that Nobody Read», *The Wound and the Bow* (New York: Oxford University Press, 1947), pp. 100–101, 103.
138. Kipling, *Kim,* p. 242.
139. *Ibid.,* p. 268.
140. *Ibid.,* p. 271.
141. Francis Hutchins, *The Illusion of Permanence: British Imperialism in India* (Princeton: Princeton University Press, 1967), p. 157. Див. також: George Bearce, *British Attitudes Towards India, 1784–1858* (Oxford: Oxford University Press, 1961). Викривання системи див.: B. R. Tomlinson, *The Political Economy of the Raj, 1914–1947: The Economics of Decolonization in India* (London: Macmillan, 1979).
142. Angus Wilson, *The Strange Ride of Rudyard Kipling* (London: Penguin, 1977), p. 43.
143. George Orwell, «Rudyard Kipling», *A Collection of Essays* (New York: Doubleday, Anchor, 1954), pp. 133–135.
144. Michael Edwardes, *The Sahibs and the Lotus: The British in India* (London: Constable, 1988), p. 59.
145. Див.: Edward W. Said, «Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors», *Critical Inquiry* 15, No. 2 (Winter 1989), pp. 205–225. Див. також: Lewis D. Wurgaft, *The Imperial Imagination: Magic and Myth in Kipling's India* (Middletown: Wesleyan University Press, 1983), pp. 54–78; Bernard S. Cohn, *Anthropologist Among the Historians.*

146. Див.: Eric Stokes, *The English Utilitarians and India* (Oxford: Clarendon Press, 1959); Bearce, *British Attitudes Towards India,* pp. 153–174. Про освітню реформу Бентинка див.: Viswanathan, *Masks of Conquest,* pp. 44–47.
147. Noel Annan, «Kipling's Place in the History of Ideas», *Victorian Studies* 3, No. 4 (June 1960), p. 323.
148. Див. примітки 11 і 12.
149. Geoffrey Moorhouse, *India Britannica* (London: Paladin, 1984), p. 103.
150. *Ibid.,* p. 102.
151. Georg Lukacs, *The Theory of the Novel,* trans. Anna Bostock (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1971), pp. 35 and passim.
152. Kipling, *Kim,* p. 246.
153. *Ibid.,* p. 248.
154. Lukacs, *Theory of the Novel,* pp. 125–126.
155. Kipling, *Kim,* p. 466.
156. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth,* trans. Constance Farrington (1961; rprt. New York: Grove, 1968), p. 77. Обґрунтування цієї вимоги та про роль легітимаційного і «об'єктивного» дискурсу в імперіялізмі див.: Fabiola Jara and Edmundo Magana, «Rules of Imperialist Method», *Dialectical Anthropology* 7, No. 2 (September 1982), pp. 115–136.
157. Robert Stafford, *Scientist of Empire: Sir Roderick Murchison, Scientific Exploration and Victorian Imperialism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989). Раніший приклад в Індії див.: Marika Vicziany, «Imperialism, Botany and Statistics in Early Nineteenth-Century India: The Surveys of Francis Buchanan (1762–1829)», *Modern Asian Studies* 20, No. 4 (1986), pp. 625–660.
158. Stafford, *Scientist of Empire,* p. 208.
159. J. Stengers, «King Leopold's Imperialism», Roger Owen and Bob Sutcliffe, eds., *Studies in the Theory of Imperialism* (London: Longmans, 1972), p. 260. Див. також: Neil Ascherson, *The King Incorporated: Leopold II in the Age of Trusts* (London: Allen & Unwin, 1963).
160. Achebe, *Hopes and Impediments;* див. примітку 24.
161. Linda Nochlin, «The Imaginary Orient», *Art in America* (May 1983), 118–31, 187–191. Окрім цього, як продовження есею Ноклін див. надзвичайно цікаву докторську дисертацію, захищену в Бостонському університеті: Todd B. Porterfield, *Art in the Service of French Imperialism in the Near East, 1798–1848: Four Case Studies* (Ann Arbor: University Microfilms, 1991).
162. A. P. Thornton, *The Imperial Idea and Its Enemies: A Study in British Power* (1959; rev. ed. London: Macmillan, 1985); Bernard Porter, *Critics of Empire: British Radical Attitudes to Colonialism in Africa, 1895–1914* (London: Macmillan, 1968); Hobson, *Imperialism.* Про Францію див.: Charles Robert Ageron, *L'Anticolonialisme en France de 1871 à 1914* (Paris: Presses Universitaires de France, 1973).
163. Див.: Bodelsen, *Studies in Mid-Victorian Imperialism,* pp. 147–214.

164. Stephen Charles Neill, *Colonialism and Christian Missions* (London: Lutterworth, 1966). Праця Ніла дуже загальна, її положення доповнюють і підтверджують чимало детальніших праць про місіонерську діяльність, див., наприклад про Китай: Murray A. Rubinstein, «The Missionary as Observer and Imagemaker: Samuel Wells Williams and the Chinese», *American Studies* (Taipei) 10, No. 3 (September 1980), pp. 31–44; Murray A. Rubinstein, «The Northeastern Connection: American Board Missionaries and the Formation of American Opinion Toward China: 1830–1860», *Bulletin of the Modern History* (Academica Sinica), Taiwan, July 1980.
165. Див.: Bearce, *British Attitudes Towards India,* pp. 65–77; Stokes, *English Utilitarians and India.*
166. Цит. за: Syed Hussein Alatas, *The Myth of the Lazy Native: A Study of the Image of the Malays, Filipinos, and Javanese from the Sixteenth to the Twentieth Century and Its Function in the Ideology of Colonial Capitalism* (London: Frank Cass, 1977), p. 59.
167. *Ibid.,* p. 62.
168. *Ibid.,* p. 223.
169. Romila Thapar, «Ideology and the Interpretation of Early Indian History», *Review* 5, No. 3 (Winter 1982), p. 390.
170. Karl Marx and Friedrich Engels, *On Colonialism: Articles from the* New York Tribune *and Other Writings* (New York: International, 1972), p. 156. (Укр. переклад див.: Енгельс Ф. Алжір // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – Т. 14. – С. 96.)
171. Katherine George, «The Civilized West Looks at Africa: 1400–1800. A Study in Ethnocentrism», *Isis* 49, No. 155 (March 1958), pp. 66, 69–70.
172. Означення «примітивних народів» за допомогою цього методу див.: Torgovnick, *Gone Primitive,* pp. 3–41. Див. також докладно розроблену версію чотириступеневої теорії дикуна, ґрунтовану на европейській філософії й культурології: Ronald L. Mees, *Social Science and the Ignoble Savage* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976).
173. Brunschwig, *French Colonialism,* p. 14.
174. Robert Delavigne et Charles André Julien, *La Constructeurs de la France d'outre-mer* (Paris: Corea, 1946), p. 16. Цікаво порівняти цю працю з іншою, у якій розглядаються ті самі особи: *African Proconsuls: European Governors in Africa,* eds. L. H. Gann and Peter Duignan (New York: Free Press, 1978). Див. також: Mort Rosenblum, *Mission to Civilize: The French Way* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1986).
175. Agnes Murphy, *The Ideology of French Imperialism, 1817–1881* (Washington: Catholic University of America Press, 1968), p. 46 and passim.
176. Raoul Girardet, *L'ldée coloniale en France, 1871–1962* (Paris: La Table Ronde, 1972), pp. 44–45. Див. також: Stuart Michael Persell, *The French Colonial Lobby* (Stanford: Hoover Institution Press, 1983).
177. Цит. за: Murphy, *Ideology of French Imperialism,* p. 25.

178. Raymond F. Berts, *Assimilation and Association in French Colonial Theory, 1840–1914* (New York: Columbia University Press, 1961), p. 88.
179. Я досліджую цей матеріял у контексті теорій національної ідентичности, що їх почали застосовувати в імперіялізмі кінця XIX сторіччя, у: «Nationalism, Human Rights, and Interpretation», *Freedom and Interpretation,* ed. Barbara Johnson (New York: Basic Books, 1992).
180. Berts, *Association and Assimilation,* p. 108.
181. *Ibid.,* p. 174.
182. Girardet, *L 'Idée coloniale en France,* p. 48.
183. Про один несуттєвий епізод імперського змагання з Англією див. думку, яка вражає своєю проникливістю: Albert Hourani, «T. E. Lawrence and Louis Massignon», Albert Hourani, *Islam in European Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), pp. 116–128. Див. також: Christopher M. Andrew and A. S. Kanya-Forstner, *The Climax of French Imperial Expansion, 1914–1924* (Stanford: Stanford University Press, 1981).
184. David Prochaska, *Making Algeria French: Colonialism in Bône, 1870–1920* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), p. 85. Про те, як французькі суспільствознавці та містобудівники використовували Алжир для своїх експериментів і реконструкцій, див. надзвичайне дослідження: Gwendolyn Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), pp. 66–84. У наступних розділах книжки йдеться про вплив цих планів на Мароко, Індокитай і Мадагаскар. Але чільне дослідження див.: Janet Abu-Lughod, *Rabat: Urban Apartheid in Morocco* (Princeton: Princeton University Press, 1980).
185. *Ibid.,* p. 124.
186. *Ibid.,* pp. 141–142.
187. *Ibid.,* p. 255.
188. *Ibid.,* p. 254.
189. *Ibid.,* p. 255.
190. *Ibid.,* p. 70.
191. Roland Barthes, *Le Degré zéro de l'écriture* (1953; rprt. Paris: Gonthier, 1964), p. 10.
192. Raymond Williams, *George Orwell* (New York: Viking, 1971); особливо с. 77–78.
193. Christopher Hitchens, *Prepared for the Worst* (New York: Hill & Wang, 1989), pp. 78–90.
194. Майкл Волзер зображує Камю типовим інтелектуалом, зокрема тому, що той страждав від тероризму і протистояв йому та любив свою матір. Див.: Walzer, «Albert Camus's Algerian War», Walzer, *The Company of Critics: Social Criticism and Political Commitment in the Twentieth Century* (New York: Basic Books, 1988), pp. 136–152.
195. Conor Cruise O'Brien, *Albert Camus* (New York: Viking, 1970), p. 103.
196. Joseph Conrad, *Last Essays,* ed. Richard Curle (London: Dent, 1926), pp. 10–17.

197. Пізніше О'Браєн висловлював схожі погляди, геть відмінні від тих, що складали суть його книжки про Камю, і не приховував своєї антипатії до менших народів «третього світу». Див. його суперечку з Саїдом: *Salmagundi* 70–71 (Spring–Summer 1986), pp. 65–81.
198. Herbert R. Lottman, *Albert Camus. A Biography* (New York: Doubleday, 1979). Справжнє життя Камю в Алжирі під час колоніяльної війни найкраще задокументоване у кн.: Yves Carrière's *La Guerre d'Algérie II: Le Temps des léopards* (Paris: Fayard, 1969).
199. «Misère de la Kabylie» (1939), Camus, *Essais* (Paris: Gallimard, 1965), pp. 905–938.
200. O'Brien, *Camus,* pp. 22–28.
201. Камю Альбер. Зрадлива жінка / Пер. з фр. М. Тютюнник // Камю Альбер. Вибрані твори: У 3-х т. – Х.: Фоліо, 1996. – Т. 1: Проза. – С. 361. Проникливу аналізу творчости Камю в північноафриканському контексті див.: Barbara Harlow, «The Maghrib and *The Stranger*», *Alif* 3, (Spring 1983), p. 39–55.
202. Camus, *Essais,* p. 2039.
203. Цит. за: Manuela Semidei, «De L'Empire à la decolonisation à travers les manuels scolaires», *Revue française de science politique* 16, No. 1 (February 1961), p. 85.
204. Camus, *Essais,* pp. 1012–1013.
205. Semidei, «De L'Empire à la decolonisation», p. 75.
206. Jean-Paul Sartre, *Literary Essays,* trans. Annette Michelson (New York: Philosophical Library, 1957), p. 32.
207. Emir Abdel Qader, *Ecrits spirituels,* trans. Michel Chodkiewicz (Paris: Seuil, 1982).
208. Mostafa Lacheraf, *L'Algérie: Nation et societé* (Paris: Maspéro, 1965). Дивовижну прозову й особисту реконструкцію цього періоду див. у романі: Assia Djebar, *L'Amour, la fantasia* (Paris: Jean-Claude Lattès, 1985).
209. Цит. за: Abdullah Laroui, *The History of the Magreb: An Interpretive Essay,* trans. Ralph Manheim (Princeton: Princeton University Press, 1977), p. 301.
210. Lacheraf, *L'Algérie,* p. 92.
211. *Ibid.,* p. 93.
212. Theodore Bugeaud, *Par l'Epée et par la charrue* (Paris: PUF, 1948). Пізніша кар'єра Бужо теж була видатною: він командував військами, які придушували повстання 23 лютого 1848 року. За це у Флобера в романі «Виховання почуттів» портрет непопулярного маршала проколюють у живіт під час штурму Палє-Роялю 24 лютого 1848 року.
213. Martine Astier Loutfi, *Littérature et colonialisme: L'Expansion coloniale vue dans la littérature romanesque française, 1871–1914* (Paris: Mouton, 1971).
214. Melvin Richter, «Tocqueville on Algeria», *Review of Politics* 25 (1963), p. 377.

215. *Ibid.*, 380. Повнішу й сучаснішу аналізу цього матеріялу див.: Marwan R. Buheiry, *The Formation and Perception of the Modem Arab World*, ed. Lawrence I. Conrad (Princeton: Darwin Press, 1989); особливо розділ 1 «Европейське сприйняття Орієнту», що складається з чотирьох есеїв про Францію й Алжир XIX сторіччя, один із яких стосується Токвіля й ісламу.
216. Laroui, *History of the Magreb*, p. 305.
217. Див.: Alloula, *Colonial Harem.*
218. Fanny Colonna and Claude Haim Brahimi, «Du bon usage de la science coloniale», *Le Mal de voir* (Paris: Union Générale d'éditions, 1976).
219. Albert Sarraut, *Grandeur et servitude coloniales* (Paris: Editions du Sagittaire, 1931), p. 113.
220. Georges Hardy, *La Politique coloniale et le partage du terre aux XIXe et XXe siècles* (Paris: Albin Michel, 1937), p. 441.
221. Камю Альбер. Сторонній / Пер. з фр. Анатоль Перепадя // Камю Альбер. Вибрані твори: У 3-х т. – Х.: Фоліо, 1996. – Т. 1: Проза. – С. 73.
222. Там само. – С. 74.
223. Seeley, *Expansion of England*, p. 16.
224. Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph* (Princeton: Princeton University Press, 1977), pp. 132–133.
225. Seeley, *Expansion of England*, p. 193.
226. Див.: Alec G. Hargreaves, *The Colonial Experience in French Fiction* (London: Macmillan, 1983), p. 31. Він завважує і пояснює цю дивну елізію як результат особливої психології та англофобії Лоті, проте не зазначає формальні наслідки для його роману. Ширшу аналізу див. у неопублікованій дисертації з Принстонського університету: Panivong Norindr, *Colonialism and Figures of the Exotic in the Work of Pierre Loti* (Ann Arbor: University Microfilms, 1990).
227. Benita Parry, *Delusions and Discoveries: Studies on India in the British Imagination, 1880–1930* (London: Allen Lane, 1972).

Частина третя

Опір і опозиція

1. André Gide, *L'Immoraliste* (Paris: Mercure de France, 1902), pp. 113–114.
2. Gide, *The Immoralist*, trans. Richard Howard (New York: Knopf, 1970), pp. 158–159. Про зв'язок Жіда і Камю див.: Mary Louise Pratt, «Mapping Ideology: Gide, Camus, and Algeria», *College Literature* 8 (1981), pp. 158–174.
3. Christopher Miller, *Blank Darkness: Africanist Discourse in French* (Chicago: University of Chicago Press, 1985). Глибоку критику філософії «африканізму» див.: Paulin J. Hountondji, *Sur la «philosophie africaine»* (Paris: Maspéro, 1976). Гунтонджі звертає особливу увагу на працю Плясида Темпелза.

4. V. Y. Mudimbe, *The Invention of Africa: Gnosis, Philosophy, and the Order of Knowledge* (Bloomington: Indiana University Press, 1988).
5. Raymond Schwab, *The Oriental Renaissance,* trans. Gene Patterson-Black and Victor Reinking (New York: Columbia University Press, 1984).
6. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth,* trans. Constance Farrington (1961; rprt. New York: Grove, 1968), p. 314.
7. Basil Davidson, *Africa in Modern History: The Search for a New Society* (London: Allen Lane, 1978), pp. 178–180.
8. Jean-Paul Sartre, «Le Colonialisme est un système», *Situations V: Colonialisme et néo-colonialisme* (Paris: Gallimard, 1964).
9. Sartre, «Preface» до Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 7.
10. Davidson, *Africa in Modern History,* p. 200.
11. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 96.
12. *Ibid.,* p. 102.
13. Sartre, «Preface», p. 26.
14. Henri Grimal, *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires, 1919–1963,* trans. Stephan de Vos (1965; rprt. London: Routledge & Kegan Paul, 1978), p. 9. Існує величезна література про деколонізацію, серед якої заслуговують на увагу: R. F. Holland, *European Decolonization, 1918–1981: An Introductory Survey* (London: Macmillan, 1985); Miles Kahler, *Decolonization in Britain and France: The Domestic Consequences of International Relations* (Princeton: Princeton University Press, 1984); Franz Ansprenger, *The Dissolution of the Colonial Empires* (1981; rprt London: Routledge, 1989); A. N. Porter and A. J. Stockwell, Vol. 1, *British Imperial Policy and Decolonization, 1938–51*, Vol. 2, *1951–1964* (London: Macmillan, 1987, 1989); John Strachey, *The End of Empire* (London: Gollancz, 1959).
15. Terence Ranger, «Connections Between Primary Resistance Movements and Modern Mass Nationalisms in East and Central Africa», pts. 1 and 2, *Journal of African History* 9, No. 3 (1968), p. 439. Див. також: Michael Crowder, ed., *West African Resistance: The Military Response to Colonial Occupation* (London: Hutchinson, 1971); останні розділи (с. 268 і далі) у кн.: S. C. Malik, ed., *Dissent, Protest and Reform in Indian Civilization* (Simla: Indian Institute of Advanced Study, 1977).
16. Michael Adas, *Prophets of Rebellion: Millenarian Protest Movements Against the European Colonial Order* (Chapel Hill: University of North Carolina, 1979). Ще один приклад див.: Stephen Ellis, *The Rising of the Red Shawls: A Revolt in Madagascar, 1895–1899* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
17. Ranger, «Connections», p. 631.
18. Цит. за: Afaf Lurfi al-Sayyid, *Egypt and Cromer* (New York: Praeger, 1969), p. 68.
19. E. M. Forster, *A Passage to India* (1924; rprt. New York: Harcourt, Brace & World, 1952), p. 322.
20. Див. с. 314–320 у кн.: Benita Parry, *Delusions and Discoveries: Studies on*

India in the British Imagination, 1880–1930 (London: Allen Lane, 1972). На відміну від неї, Сара Сулері розглядає зв'язок між Азизом і Філдингом у психосексуальних термінах, див.: Sara Suleri, *The Rhetoric of English India* (Chicago: University of Chicago Press, 1992).

21. Forster, *Passage to India,* p. 86.
22. *Ibid.,* p. 136.
23. *Ibid.,* p. 164.
24. Цит. за: Francis Hutchins, *The Illusion of Permanence: British Imperialism in India* (Princeton: Princeton University Press, 1967), p. 41.
25. Forster, *Passage to India,* p. 76.
26. Hutchins, *Illusion of Permanence,* p. 187.
27. Syed Hussein Alatas, *The Myth of the Lazy Native: A Study of the Image of the Malays, Filipinos, and Javanese from the Sixteenth to the Twentieth Century and Its Function in the Ideology of Colonial Capitalism* (London: Frank Cass, 1977). Див. також: James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985).
28. Sidney and Beatrice Webb, *Indian Diary* (Delhi: Oxford University Press, 1988), p. 98. Про неймовірно ізольовану атмосферу колоніяльного життя див.: Margaret MacMillan, *Women of the Raj* (London: Thames & Hudson, 1988).
29. Parry, *Delusions and Discoveries,* p. 274.
30. Forster, *Passage to India,* pp. 106–107.
31. Цит. за: Anil Seal, *The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), p. 140.
32. *Ibid.,* p. 141.
33. *Ibid.,* p. 147. (Крапки з оригіналу.)
34. *Ibid.,* p. 191.
35. Edward Thompson, *The Other Side of the Medal* (1926; rprt. Westport Greenwood Press, 1974), p. 26.
36. *Ibid.,* p. 126. Див. також тонку аналізу Пері Томпсона: *Delusions and Discoveries,* pp. 164–202.
37. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 106.
38. Frantz Fanon, *Black Skin, White Masks,* trans. Charles Lam Markmann (1952; rprt. New York: Grove Press, 1967), p. 222. Як доповнення до раннього, психологізаторського стилю Фанона див.: Ashis Nandy, *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism* (Delhi: Oxford University Press, 1983).
39. Raoul Girardet, *L'Idée coloniale en France, 1871–1962* (Paris: La Table Ronde, 1972), p. 136.
40. *Ibid.,* p. 148.
41. *Ibid.,* pp. 159–72. Про Ґріоля, його кар'єру і роль див. прекрасні сторінки у кн.: James Clifford, *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature, and An* (Cambridge, Mass.: Harvard University

Press, 1988), pp. 55–91. Див. також, як Кліфорд аналізує Лейріса: pp. 165–174. Проте в обох випадках Кліфорд не пов'язує своїх авторів із деколонізацією та глобальним політичним контекстом, очевидним у Жирарде.

42. Мальро Андре. Королівський шлях / Пер. з фр. Людмила Колодинська та Орест Черній // Всесвіт. – 1993. – № 7/8. – С. 71.
43. Paul Mus, *Viet-Nam: Sociologie d'une guerre* (Paris: Seuil, 1952), pp. 134–135. Франсес Фіцджералд (Frances FitzGerald) присвятила Мюсові книжку про американську війну проти В'єтнаму «Fire in the Lake», яку 1972 року відзначили Пулітцерівською премією.
44. Davidson, *Africa in Modern History,* p. 155.
45. *Ibid.,* p. 156.
46. Fanon, *Black Skin, White Masks,* p. 220.
47. Philip D. Curtin, *The Image of Africa: British Ideas and Action, 1780–1850,* 2 vols. (Madison: University of Wisconsin Press, 1964).
48. Daniel Defert, «The Collection of the World: Accounts of Voyages from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries», *Dialectical Anthropology* 7 (1982), pp. 11–20.
49. Pratt, «Mapping Ideology». Див. також її блискучу працю: *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (New York and London: Routledge, 1992).
50. James Joyce, *Ulysses* (1922; rprt. New York: Vintage, 1966), p. 212.
51. James Ngugi, *The River Between* (London: Heinemann, 1965), p. 1.
52. Tayeb Salih, *Season of Migration to the North,* trans. Denys Johnson-Davies (London: Heinemann, 1970), pp. 49–50.
53. Peter Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492–1797* (London: Methuen, 1986).
54. George Lamming, *The Pleasures of Exile* (London: Allison & Busby, 1984), p. 107.
55. *Ibid.,* p. 119.
56. Roberto Fernández Retamar, *Caliban and Other Essays,* trans. Edward Baker (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989), p. 14. Висновок див. у: Thomas Cartelli, «Prospero in Africa: *The Tempest* as Colonialist Text and Pretext», *Shakespeare Reproduced: The Text in History and Ideology,* eds. Jean E. Howard and Marion F. O'Connor (London: Methuen, 1987), pp. 99–115.
57. Ngugi wa Thiongo, *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature* (London: James Curry, 1986).
58. Barbara Harlow, *Resistance Literature* (New York: Methuen, 1987), p. xvi. Див. працю, яка була піонерською в цьому питанні: Chinweizu, *The West and the Rest of Us: White Predators, Black Slaves and the African Elite* (New York: Random House, 1975).
59. Aimé Césaire, *The Collected Poetry,* eds. and trans. Clayton Eshleman and Annette Smith (Berkeley: University of California Press, 1983), p. 46.
60. Rabindranath Tagore, *Nationalism* (New York: Macmillan, 1917), p. 19 and passim.

61. W. E. B. Du Bois, *The Souls of Black Folk* (1903; rprt. New York: New American Library, 1969), pp. 44–45.
62. Tagore, *Nationalism,* p. 62.
63. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: New Left, 1983), p. 47. (Укр. переклад див.: Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму /Пер. з англ. Віктор Морозов. – К.: Критика, 2001. – С. 65.)
64. *Ibid.,* p. 52. (Укр.переклад див.: Там само. – С. 72.)
65. *Ibid.,* p. 74. (Укр.переклад див.: Там само. – С. 102.)
66. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures* (London and New York: Routledge, 1989).
67. Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983). (Укр. переклад див.: Ґелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. Георгій Касьянов. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.)
68. Partha Chatterjee, *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derivative Discourse?* (London: Zed, 1986), p. 79. Див. також: Rajat K. Ray, «Three Interpretations of Indian Nationalism», *Essays in Modern India,* ed. B. Q. Nanda (Delhi: Oxford University Press, 1980), pp. 1–41.
69. Chatterjee, *Nationalist Thought,* p. 100.
70. *Ibid.,* p. 161.
71. Davidson, *Africa in Modern History*; особливо с. 204. Див. також: *General History of Africa,* ed. A. Adu Boaher, Vol. 7, *Africa Under Colonial Domination, 1880–1935* (Berkeley, Paris, and London: University of California Press, UNESCO, James Currey, 1990); *The Colonial Moment in Africa: Essays on the Movement of Minds and Materials, 1900–1940,* ed. Andrew Roberts (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
72. Kumari Jayawardena, *Feminism and Nationalism in the Third World (London.* Zed, 1986); особливо с. 43–56, 73–108, 137–54 і далі. Про визвольне розуміння фемінізму й імперіялізму див. також: Laura Nader, «Orientalism, Occidentalism and the Control of Women», *Cultural Dynamics 2,* No. 3 (1989), pp. 323–355; Maria Mies, *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour* (London: Zed, 1986). Див. також: Helen Callaway, *Gender, Culture and Empire: European Women in Colonial Nigeria* (Urbana: University of Illinois Press, 1987); Nupur Chandur and Margaret Strobel, eds., *Western Women and Imperialism: Complicity and Resistance* (Bloomington: Indiana University Press, 1992).
73. Angus Calder, *Revolutionary Empire. The Rite of the English Speaking Empires from the Eighteenth Century to the 1780's* (London: Cape, 1981), p. 14. Див. філософське й ідеологічне доповнення, на жаль, жахливою мовою: Samir Amin, *Eurocentrism,* trans. Russell Moore (New

York: Monthly Review, 1989). Аналізу з позицій визвольного руху так само на глобальному рівні див.: Jan Nederveen Pietersee, *Empire and Emancipation* (London: Pluto Press, 1991).

74. Calder, *Revolutionary Empire,* p. 36.
75. *Ibid.,* p. 650.
76. Eqbal Ahmad, «The Neo-Fascist State: Notes on the Pathology of Power in the Third World», *Arab Studies Quarterly* 3, No. 2 (Spring 1981), pp. 170–80.
77. Джойс Джеймс. Портрет митця замолоду / Пер. з англ. Мар'яна Прокопович. – Львів: Класика, 2005. – С. 194.
78. Thomas Hodgkin, *Nationalism in Colonial Africa* (London: Muller, 1956), pp. 93–114.
79. Alfred Crosby, *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900–1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), pp. 196–216.
80. Neil Smith, *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1984), p. 102.
81. *Ibid.,* p. 146. Подальша диференціяція простору, наслідки якої відчутні в мистецтві та способах відпочинку, проявляється в ландшафті і розробці національних парків. Див.: W. J. T. Mitchell, «Imperial Landscape», *Landscape and Power,* ed. W. J. T. Mitchell (Chicago: University of Chicago Press, 1993); Jane Carruthers, «Creating a National Park, 1910 to 1926», *Journal of South African Studies* 15, No. 2 (January 1989), pp. 188–216. Пор. в іншій царині: Mark Bassin, «Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century», *American Historical Review* 96, No. 3 (June 1991), pp. 763–794.
82. Mahmoud Darwish, «A Lover from Palestine», *Splinters of Bone,* trans. B. M. Bannani (Greenfield Center, N.Y.: Greenfield Review Press, 1974), p. 23.
83. Mary Hamer, «Putting Ireland on the Map», *Textual Practice* 3, No. 2 (Summer 1989), pp. 184–201.
84. *Ibid.,* p. 195.
85. Seamus Deane, *Celtic Revivals: Essays in Modern Irish Literature* (London: Faber & Faber, 1985), p. 38.
86. *Ibid.,* p. 49.
87. *Ibid.*
88. Wole Soyinka, *Myth, Literature and the African World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), p. 127. Див. також: Mudimbe, *Invention of Africa,* pp. 85–97.
89. *Ibid.,* pp. 129, 136.
90. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 203.
91. Césaire, *Collected Poetry,* p. 72.
92. *Ibid.,* pp. 76, 77.
93. R. P. Blackmur, *Eleven Essays in the European Novel* (New York: Harcourt, Brace & World, 1964), p. 3.

94. Mahmoud Darwish, *The Music of Human Flesh,* trans. Denys Johnson-Davies (London: Heinemann, 1980), p. 18.
95. Pablo Neruda, *Memoirs,* trans. Hardie St. Martin (London: Penguin, 1977), p. 130. Цей уривок може здивувати тих, на кого вплинув нарис Конора Круза О'Браєна, див.: Conor Cruise O'Brien, «Passion and Cunning: An Essay on the Politics of W. B. Yeats», Conor Cruise O'Brien, *Passion and Cunning* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1988). Його твердження й інформація не відповідають дійсності, особливо пор.: Elizabeth Cullingford, *Yeats, Ireland and Fascism* (London: Macmillan, 1981). Вона теж посилається на уривок з Неруди.
96. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 108.
97. Укр. переклад Івана Драча. Див.: Неруда Пабло. Лірика. – К.: Дніпро, 1975. – С. 214.
98. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 140.
99. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 59.
100. Gary Sick, *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran* (New York: Random House, 1985).
101. Chinua Achebe, *Things Fall Apart* (1959; rprt. New York: Fawcett, 1969).
102. Lawrence J. McCaffrey, «Components of Irish Nationalism,» у *Perspectives on Irish Nationalism,* eds. Thomas E. Hachey and Lawrence J. McCaffrey (Lexington: University of Kentucky Press, 1989), p. 16.
103. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 159.
104. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 241.
105. Цит. за: Hachey and McCaffrey, *Perspectives on Irish Nationalism,* p. 117.
106. *Ibid.,* p. 106.
107. Див.: David Lloyd, *Nationalism and Minor Literature: James Clarence Mangan and the Emergence of Irish Cultural Nationalism* (Berkeley: University of California Press, 1987).
108. Див. окремі їхні твори у кн.: *Ireland's Field Day* (London: Hutchinson, 1985). До збірки ввійшли твори Поліна, Гіні, Діна, Керні та Кайберда. Див. також: W. J. McCormack, *The Battle of the Books* (Gigginstown, Ireland: Lilliput Press, 1986).
109. R. P. Blackmur, *A Primer of Ignorance,* ed. Joseph Frank (New York: Harcourt, Brace & World, 1967), pp. 21–37.
110. Joseph Leerssen, *Mere Irish and Fior-Ghael: Studies in the Idea of*

Irish Nationality, Its Development, and Literary Expression Prior to the Nineteenth Century (Amsterdam and Philadelphia: Benjamins, 1986).

111. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 210.
112. *Ibid.,* p. 214.
113. Укр. переклад Олександра Мокровольського. Див.: Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 242.
114. R. P. Blackmur, *Language as Gesture: Essays in Poetry* (London: Allen & Unwin, 1954), p. 118.
115. *Ibid.,* p. 119.
116. Gordon K. Lewis, *Slavery, Imperialism, and Freedom* (New York: Monthly Review, 1978); та Robin Blackburn, *The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848* (London: Verso, 1988).
117. Thomas Hodgkin, «Some African and Third World Theories of Imperialism», *Studies in the Theory of Imperialism,* eds. Roger Owen and Bob Sutcliffe (London: Longman, 1977), p. 95.
118. Marcel Merle, ed., *L'Anticolonialisme Européen de Las Casas à Karl Marx* (Paris: Colin, 1969). Див. також: Charles Robert Ageron, *L'Anticolonialisme en France de 1871 à 1914.* (Paris: Presses Universitaires de France, 1973).
119. Harry Bracken, «Essence, Accident and Race», *Hermathena* 116 (Winter 1975), pp. 81–96.
120. Gerard Leclerc, *Anthropologie et colonialisme: Essai sur l'histoire de l'africanisme* (Paris: Seuil, 1972).
121. J. A. Hobson, *Imperialism: A Study* (1902; rprt. Ann Arbor University of Michigan Press, 1972), pp. 223–284.
122. Інший приклад, який уїдливо проаналізував С. Л. Р. Джеймс, – випадок Вілберфоса, маніпульованого Пітом, під час відміни рабства: C. L. R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution* (1938; rprt. New York: Vintage, 1963), pp. 53–54.
123. Див.: Noam Chomsky, *American Power and the New Mandarins* (New York: Pantheon, 1969), pp. 221–366.
124. Girardet, *L'Idée coloniale en France,* p. 213.
125. Див. блискуче дослідження про молодих в'єтнамських інтелектуалів у Парижі міжвоєнного періоду: Hue-Tarn Ho Tai, *Radicalism and the Origins of the Vietnamese Revolution* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).
126. Це добре описано у кн.: Janet G. Vaillant, *Black, French, and African: A Life of Léopold Sédar Senghor* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990), pp. 87–146.
127. Raymond Williams, *Culture* (London: Fontana, 1981), pp. 83–85.
128. Ali Haroun, *La 7e Wilaya: La Guerre de FLN en France, 1954–1962* (Paris: Seuil, 1986).
129. Alatas, *Myth of the Lazy Native,* p. 56.
130. *Ibid.,* p. 96.

131. James, *Black Jacobins,* p. 198.
132. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (1938; rprt. Beirut: Librairie du Liban, 1969), pp. 305–306.
133. Albert Hourani, *The Emergence of the Modern Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1981), pp. 193–234. Див. також докторську дисертацію, написану в Університеті Джорджтавна, у якій багато інформації про життя Антоніюса: Susan Silsby, *Antonius: Palestine, Zionism and British Imperialism, 1929–1939* (Ann Arbor: University Microfilms, 1986).
134. Paul Buhle, *C. L. R. James: The Artist as Revolutionary* (London: Verso, 1988), pp. 56–57.
135. «An Audience with C. L. R. James», *Third World Book Review* 1, No. 2 (1984), p. 7.
136. Antonius, *Arab Awakening,* p. 43.
137. Alatas, *Myth of the Lazy Native,* p. 152.
138. Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement* (Paris and The Hague: Mouton, 1963), p. 8.
139. Guha, «On Some Aspects of the Historiography of Colonial India», *Subaltern Studies I* (Delhi: Oxford University Press, 1982), pp. 5, 7. Еволюцію поглядів Гухи див.: Guha, «Dominance Without Hegemony and Its Historiography», *Subaltern Studies VI* (Delhi: Oxford University Press, 1986), pp. 210–309.
140. A. L. Tibawi, *A Modern History of Syria, Including Lebanon and Palestine* (London: Macmillan, 1969); Albert Hourani, *Arabic Thought in the Literal Age, 1798–1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Hisham Sharabi, *Arab Intellectuals and the West: The Formative Years, 1875–1914* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1972); Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Analysis,* trans. M. F. and Peter Sluglett (New York: St. Martin's Press, 1990); Mohammad Abed al-Jabry, *Naqd al-Aql al-'Arabi,* 2 vols. (Beirut: Dar al-Tali'ah, 1984, 1986).
141. A. A. Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness,* trans. Lawrence I. Conrad (1984; London: Croom Helm, 1987).
142. Walter Rodney, «The African Revolution», у *C.L.R. James: His Life and Work,* ed. Paul Buhle (London: Allison & Busby, 1986), p. 35.
143. Guha, *Rule of Property for Bengal,* p. 38.
144. *Ibid.,* p. 62.
145. *Ibid.,* p. 145.
146. *Ibid.,* p. 92.
147. Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (New York: Russell & Russell, 1961), p. 211.
148. Alatas, *Myth of the Lazy Native,* p. 200.
149. James, *Black Jacobins,* p. x.
150. *Ibid.,* p. 391.
151. Цит. за: Silsby, *Antonius,* p. 184.

152. Tariq Ali, *The Nehrus and the Gandhis: An Indian Dynasty* (London: Pan, 1985).
153. Theodor Adorno, *Minima Moralia: Reflections from a Damaged Life,* trans. E. F. N. Jephcott (1951; trans. London: New Left, 1974), p. 102.
154. Conor Cruise O'Brien, «Why the Wailing Ought to Stop», *The Observer,* June 3, 1984.
155. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 77.
156. Див.: S. P. Mohanty, «Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism», *Yale Journal of Criticism* 2, No. 2 (1989), pp. 1–31. Прикладом цього підходу можуть бути три такі роботи: Timothy Brennan, *Salman Rushdie and the Third World: Myths of the Nation* (New York: St Martin's Press, 1989); Mary Layoun, *Travels of a Genre: The Modern Novel and Ideology* (Princeton: Princeton University Press, 1990); Rob Nixon, *London Calling: V. S. Naipaul, Postcolonial Mandarin* (New York: Oxford University Press, 1992).
157. Ця позиція втілена в зауваженні британського міністра закордонних справ лорда Белфура 1919 року, яке, наскільки воно стосувалося західної ліберальною думки, загалом лишилося справедливим: «Щодо Палестини ми навіть не пропонуємо обговорювати побажання теперішніх жителів країни, незважаючи на те, що Американська комісія питала їх, ким вони себе вважають. Чотири великі держави прихильно ставляться до сіонізму, і сіонізм – правий він чи ні, гарний чи поганий – коріниться у багатовіковій традиції, у теперішніх потребах, у майбутніх надіях та має набагато більше значення, ніж бажання й упередження 700 000 арабів, які нині населяють стародавню землю. На мою думку, це правильно». Цит. за: Christopher Sykes, *Crossroads to Israel, 1917–1948* (1965; rprt. Bloomington: Indiana University Press, 1973), p. 5.
158. Raphael Patai, *The Arab Mind* (New York: Scribner's, 1983); David Pryce-Jones, *The Closed Circle: An Interpretation of the Arabs* (New York: Harper & Row, 1989); Bernard K. Lewis, *The Political Language of Islam* (Chicago: University of Chicago Press, 1988); Patricia Crone and Michael Cook, *Hagarism. The Making of the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977).
159. Ronald Robinson, «Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration», Owen and Sutcliffe, *Studies in the Theory of Imperialism,* pp. 118, 120.
160. Masao Miyoshi, *As We Saw Them: The First Japanese Embassy to the United States (1860)* (Berkeley: University of California Press, 1979); Ibrahim Abu-Lughod, *The Arab Rediscovery of Europe: A Study in Cultural Encounters* (Princeton: Princeton University Press, 1963).
161. Homi K. Bhabha, «Signs Taken for Wonders: Questions of Ambivalence and Authority Under a Tree Outside Delhi May 1817», *Critical Inquiry* 12, No. 1 (1985), pp. 144–165.
162. Див. відповідь Афгані Ренану: Nikki R. Keddie, *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din*

«al-Afghani» (1968; rprt. Berkeley: University of California Press, 1983), pp. 181–187.

163. Albert Hourani, «T. E. Lawrence and Louis Massignon», *Islam in European Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), pp. 116–128.
164. Єйтс Вільям Батлер. Ірландії в часах грядущих / Укр. пер. Олександра Мокровольського // Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К.: Юніверс, 2004. – С. 49.
165. Chatterjee, *Nationalist Thought,* p. 147.
166. *Ibid.,* p. 169.
167. Див. книжки Найпола (V. S. Naipaul): *Among the Believers: An Islamic Journey* (New York: Alfred A. Knopf, 1981); *Guerrillas* (New York: Alfred A. Knopf, 1975); *India: A Wounded Civilization* (New York: Vintage, 1977); *An Area of Darkness* (New York: Vintage, 1981).
168. Claude Liauzu, *Aux origines des tiers-mondismes: Colonisés et anti-colonialistes en France (1919–1939)* (Paris: L'Harmattan, 1982), p. 7.
169. V. S. Naipaul, *A Bend in the River* (New York: Knopf, 1979), p. 244.
170. Davidson, *Africa in Modern History,* p. 374.
171. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 88.
172. *Ibid.,* p. 51.
173. *Ibid.,* p. 47.
174. *Ibid., p.* 204.
175. *Ibid.,* p. 106. З приводу «переознайомлення людства зі світом» з позицій Фанона див. перспективну працю: Patrick Taylor, *The Narrative of Liberation: Perspectives on Afro-Caribbean Literature, Popular Culture and Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), pp. 7–94. Про занепокоєння Фанона національною культурою див.: Irene Gendzier, *Frantz Fanon, a Biography* (1973; rprt. New York: Grove Press, 1985), pp. 224–230.
176. Georg Lukacs, *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics,* trans. Rodney Livingstone (London: Merlin Press, 1971), p. 199.
177. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 199.
178. *Ibid.,* p. 51.
179. *Ibid.,* pp. 88, 93.
180. *Ibid.,* p. 93.
181. *Ibid.,* p. 94.
182. Albert Memmi, *The Colonizer and the Colonized* (1957; trans. New York: Orion Press, 1965).
183. Fanon, *Wretched of the Earth,* p. 107.
184. *Ibid.,* p. 124.
185. *Ibid.,* p. 125.
186. *Ibid.,* p. 131.
187. *Ibid.,* p. 148.
188. *Ibid.,* p. 159.
189. *Ibid.,* p. 203.
190. *Ibid.,* p. 247.

191. Amílcar Cabral, *Unity and Struggle: Speeches and Writings,* trans. Michael Wolfers (New York: Monthly Review, 1979), p. 143.
192. Michel Chodkiewicz, «Introduction», Emir Abdel Kader, *Ecrits spirituels,* trans. Chodkiewicz (Paris: Seuil, 1982), pp. 20–22.
193. Jalal Ali Ahmad, *Occidentosis: A Plague from the West,* trans. R. Campbell (1978; Berkeley: Mizan Press, 1984).
194. Wole Soyinka, «Triple Tropes of Trickery», *Transition,* No. 54 (1991), pp. 178–183.
195. Anwar Abdel-Malek, «Le Project de civilisation: Positions», *Les Conditions de l'independence nationale Jans le monde moderne* (Paris: Editions Cujas, 1977) pp. 499–509.
196. Abdullah Laroui, *The Crisis of the Arab Intellectuals* (Berkeley: University of California Press, 1976), p. 100.
197. Chinua Achebe, *Hopes and Impediments: Selected Essays* (New York: Doubleday, Anchor, 1989), p. 76.
198. Ця фраза вперше з'являється у кн.: Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison,* trans. Alan Sheridan (New York: Pantheon, 1977), p. 26. (Укр. переклад див.: Фуко Мішель. Наглядати й карати: Народження в'язниці /Пер. з фр. Петро Таращук. – К.: Основи, 1998. – С. 35.) Пізніші ідеї, пов'язані з цим поняттям, спливають у його книжках та інтерв'ю, див.: Michel Foucault, *The History of Sexuality,* Vol. 1, trans. Robert Hurley (New York: Pantheon, 1978). (Укр. переклад див.: Фуко Мішель. Історія сексуальності. Т. 1. Жага пізнання / Пер. з фр. І. Донченко. – Х.: Око, 1997. – 240 с.) Див. також працю, яка зазнала впливу Фуко: Chantal Mouffe and Ernest Laclau, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (London: Verso, 1985). Див. мою критичну статтю: «Foucault and the Imagination of Power», *Foucault: A Critical Reader,* ed. David Hoy (London: Blackwell, 1986), pp. 149–155.
199. Я обговорюю цю можливість у статті: «Michel Foucault, 1926–1984», *After Foucault: Humanistic Knowledge, Postmodern Challenges,* ed. Jonathan Arac (New Brunswick: Rutgers University Press, 1988), pp. 8–9.
200. Jürgen Habermas, *Autonomy and Solidarity: Interviews,* ed. Peter Dews (London: Verso, 1986), p. 187.
201. James, *Black Jacobins,* p. 401.
202. *Ibid.*
203. *Ibid.,* p. 402.

Частина четверта

Свобода від панування в майбутньому

1. Michael Barratt-Brown, *After Imperialism* (rev. ed. New York: Humanities, 1970), p. viii.
2. Arno J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime: Europe to the Great War* (New York: Pantheon, 1981). Книжку Маєра, у якій розглянуто відтворення старо-

го порядку від XIX до початку XX сторіччя, треба доповнити працею, яка деталізує перехід старої колоніяльної системи та опікунства від Британської імперії до Сполучених Штатів протягом Другої світової війни: William Roger Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire, 1941–1945* (London: Oxford University Press, 1977).

3. *North-South: A Program for Survival* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1980). Похмурішу і, мабуть, правдивішу, версію цієї реальності див.: A. Sivananden, «New Circuits of Imperialism», *Race and Class* 30, No. 4 (April-June 1989), pp. 1–19.
4. Cheryl Payer, *The Debt Trap: The IMF and the Third World* (New York: Monthly Review, 1974).
5. *North-South,* p. 275.
6. Див. важливу історію класифікації трьох світів: Carl E. Pletsch, «The Three Worlds, or the Division of Social Scientific Labor, circa 1950–1975», *Comparative Studies in Society and History* 23 (October 1981), pp. 565–590. Див. також класичну нині працю: Peter Worlsley, *The Third World* (Chicago: University of Chicago Press, 1964).
7. Noam Chomsky, *Towards a New Cold War: Essays on the Current Crisis and How We Got There* (New York: Pantheon, 1982), pp. 84–85.
8. Ronald Steel, *Walter Lippmann and the American Century* (Boston: Little, Brown, 1980), p. 496.
9. Див.: Anders Stephanson, *Kennan and the Art of Foreign Policy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989), pp. 167, 173.
10. Richard J. Barnet, *The Roots of War* (New York: Atheneum, 1972), p. 21. Див. також: Eqbal Ahmad, «Political Culture and Foreign Policy: Notes on American Interventions in the Third World», *For Better or Worse: The American Influence in the World,* ed. Allen F. Davis (Westport Greenwood Press, 1981), pp. 119–131.
11. V. G. Kiernan, *America: The New Imperialism: From White Settlement to World Hegemony* (London: Zed, 1978), p. 127.
12. Albert K. Weinberg, *Manifest Destiny: A Study of Nationalist Expansionism in American History (Gloucester,* Mass.: Smith, 1958). Див. також: Reginald Horsman, *Race and Manifest Destiny: The Origin of American Racial Anglo-Saxonism* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981).
13. Richard Slotkin, *Regeneration Through Violence: The Mythology of the American Frontier, 1600–1860* (Middletown: Wesleyan University Press, 1973), p. 557. Див. також його продовження: *The Fatal Environment: The Myth of the Frontier in the Age of Industrialization, 1800–1890* (Middletown: Wesleyan University Press, 1985).
14. C. L. R. James, *Mariners, Renegades and Castaways: The Story of Herman Melville and the World We Live In* (1953; new ed. London: Allison & Busby, 1985), p. 51 and passim. Див. також: Kiernan, *America*, pp. 49–50.
15. Див.: J. Michael Dash, *Haiti and the United States: National Stereotypes and the Literary Imagination* (London: Macmillan, 1988), pp. 9, 22–25 and passim.

16. Kiernan, *America,* p. 206.
17. *Ibid.,* p. 114.
18. Irene Gendzier, *Managing Political Change: Social Scientists and the Third World* (Boulder and London: Westview Press, 1985); особливо с. 40–41, 127–47.
19. *Many Voices, One World* (Paris: UNESCO, 1980).
20. Anthony Smith, *The Geopolitics of Information: How Western Culture Dominates the World* (New York: Oxford University Press, 1980), p. 176.
21. Herbert I. Schiller, *The Mind Managers* (Boston: Beacon Press, 1973); Herbert I. Schiller, *Mass Communications and American Empire* (Boston: Beacon Press, 1969); Armand Mattelart, *Transnational; and the Third World: The Struggle for Culture* (South Hadley, Mass.: Bergin & Garvey, 1983). Це лише три праці з усіх, що їх написали ці автори з цієї теми.
22. П'ять романів Муніфа з'явилися один за одним в арабському світі між 1984 і 1988 роками; два томи блискуче переклав англійською мовою Пітер Тероукс (Peter Theroux): *Cities of Salt* (New York: Vintage, 1989) та *The Trench* (New York: Pantheon, 1991).
23. James A. Field, Jr., *America and the Mediterranean World, 1776–1882* (Princeton: Princeton University Press, 1969); особливо розділи 3, 6, 8 та 11.
24. Richard W. Van Alstyne, *The Rising American Empire* (New York: Norton, 1974), p. 6.
25. Fouad Ajami, «The Summer of Arab Discontent», *Foreign Affairs* 69, No. 5 (Winter 1990–91), p. 1.
26. Відомий мистецтвознавець-ісламіст Олег Гребер розглядає Багдад як одну з трьох основних пам'яток мистецтва: Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art* (1973; rev. ed. New Haven: Yale University Press, 1987), pp. 64–71.
27. Kiernan, *America,* pp. 262–263.
28. Arnold Krupat, *For Those Who Came After: A Study of Native American Autobiography* (Berkeley: University of California Press, 1985).
29. Basil Davidson, «On Revolutionary Nationalism: The Legacy of Cabral», *Race and Class* 27, No. 3 (Winter 1986), p. 43.
30. *Ibid.,* 44. Девідсон розглядає і розвиває цю тему у своїй глибоко рефлексивній праці, див.: *The Black Man's Burden Africa and the Curse of the Nation-State* (New York Times, 1992).
31. Timothy Brennan, «Cosmopolitans and Celebrities», *Race and Class* 31, No. 1 (July–September 1989), pp. 1–19.
32. Herbert I. Schiller, *Culture, Inc.: The Corporate Takeover of Public Expression* (New York: Oxford University Press, 1989).
33. Immanuel Wallerstein, *Historical Capitalism* (London: Verso, 1983), p. 65 and passim. Див. також: Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins, and Immanuel Wallerstein, *Antisystemic Movements* (London and New York: Verso, 1989).
34. Дуже переконливо це проаналізовано у статті: Jonathan Rée, «Internationality», *Radical Philosophy,* 60 (Spring 1992), pp. 3–11.

35. Bernard S. Cohn, «Representing Authority in Victorian India», *The Invention of Tradition,* eds. Eric Hobsbawm and Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), pp. 192–207. (Укр. переклад див.: Кон Б. Репрезентування влади у вікторіанській Індії // Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума та Теренса Рейнджера / Пер. з англ. Микола Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2005. – С. 192–242.)
36. Adonis, *An Introduction to Arab Poetics,* trans. Catherine Cobban (London: Saqi, 1990), p. 76.
37. Seamus Deane, «Heroic Styles: The Tradition of an Idea», *Ireland's Field Day* (London: Hutchinson, 1985), p. 58.
38. Ken Ringle, *The Washington Post,* March 31, 1991. Карикатурні нападки на виставку спростовує велика й інтелектуально обґрунтована збірка: *The West as America: Reinterpreting Images of the Frontier, 1820–1970,* ed. William H. Truettner (Washington and London: Smithsonian Institution Press, 1991). Див. вибіркові враження відвідувачів від виставки: *American Art* 5, No. 2 (Summer 1991), p. 3–11.
39. Це поняття надзвичайно вміло використано в таких працях: Homi K. Bhabha, «The Postcolonial Critic», *Arena* 96 (1991), pp. 61–63; «DissemiNation: Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation», *Nation and Narration,* ed. Homi K. Bhabha (London and New York: Routledge, 1990), pp. 291–322.
40. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500–2000* (New York: Random House, 1987).
41. Joseph S. Nye, Jr., *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* (1990; rev. ed. New York: Basic, 1991), p. 260.
42. *Ibid.,* p. 261.
43. *The Humanities in American Life: Report of the Commission on the Humanities* (Berkeley: University of California Press, 1980).
44. Edward W. Said, *The World, the Text, and the Critic* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), pp. 226–247.
45. Robert A. McCaughey, *International Studies and Academic Enterprise: A Chapter in the Enclosure of American Learning* (New York: Columbia University Press, 1984).
46. Theodor Adorno, *Minima Moralia: Reflections from a Damaged Life,* trans. E. F. N. Jephcott (1951; trans. London: New Left, 1974), p. 55.
47. Edward W. Said, *Covering Islam* (New York: Pantheon, 1981).
48. Fredric Jameson, «Postmodernism and Consumer Society», *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture,* ed. Hal Foster (Port Townsend, Wash.: Bay Press, 1983), pp. 123–125.
49. Eqbal Ahmad, «The Neo-Fascist State: Notes on the Pathology of Power in the Third World», *Arab Studies Quarterly* 3, No. 2 (Spring 1981), pp. 170–180.
50. Eqbal Ahmad, «From Potato Sack to Potato Mash: The Contemporary Crisis of the Third World», *Arab Studies Quarterly* 2, No. 3 (Summer 1980), pp. 230–232.

51. *Ibid.,* p. 231.
52. Paul Virilio, *L'Insecurité du territoire* (Paris: Stock, 1976), p. 88 and passim.
53. Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge,* trans. Geoff Bennington and Brian Massumi (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), pp. 37, 46.
54. Masao Miyoshi, *Off Center: Power and Culture Relations Between Japan and the United States* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991), pp. 623–624.
55. Укр. переклад Максима Стріхи. Див.: Еліот Томас Стернз. Вибране. – К.: Дніпро, 1990. – С. 151.
56. Gilles Deleuze and Félix Guattari, *Mille Plateaux* (Paris: Minuit, 1980), p. 511.
57. Virilio, *L'Insecurité du territoire,* p. 84.
58. Adorno, *Minima Moralia,* pp. 46–47.
59. *Ibid.,* pp. 67–68.
60. *Ibid.,* p. 68.
61. *Ibid.,* p. 81.
62. Ali Shariari, *On the Sociology of Islam: Lectures by Ali Shariati,* trans. Hamid Algar (Berkeley: Mizan Press, 1979), pp. 92–93.
63. Я це докладно описав у кн.: *Beginnings: Intention and Method* (1975; rprt. New York: Columbia University Press, 1985).
64. John Berger and Jean Mohr, *Another Way of Telling* (New York: Pantheon, 1982), p. 108.
65. Immanuel Wallerstein, «Crisis as Transition» Samir Amin, Giovanni Arrighi, André Gunder Frank, and Immanuel Wallerstein, *Dynamics of Global Crisis* (New York: Monthly Review, 1982), p. 30.
66. Hugo of St. Victor, *Didascalicon,* trans. Jerome Taylor (New York: Columbia University Press, 1961), p. 101.

Покажчик етнічних і географічних назв

Абісинія [Abyssinia], історична назва Етиопії (див.) 166
Австралія [Australia] 11, 15–18, 30, 39, 112, 117, 125, 127, 161, 167–168, 170, 203, 284, 304, 312, 443
Австро-Угорська імперія [Austro-Hungarian empire] 26
Аден [Aden], місто на Аравійському півострові 66, 204
Азія [Asia] 23, 50, 54, 56, 63–64, 73, 100, 138, 161, 168, 199, 285, 290, 304, 311, 315, 317, 342, 406, 425
– Південна Азія [Indian subcontinent] 39, 114, 284, 430, 458
– Південно-Східна Азія [Southeast Asia] 199, 243, 285
– Середня Азія [Central Asia] 26, 223
– Східна [East Asia] 402
Александрія [Alexandria], місто в Єгипті 194
Алжир [Algeria], країна в Північній Африці, в 1834–1962 – колонія Франції 12, 14, 22, 25, 47, 51, 53, 65–66, 80, 112, 117, 156–157, 173, 237, 247–250, 252–261, 263–266, 285, 310, 317, 322, 324, 340–341, 344, 368, 371–372, 377, 380, 393, 454
– Французький Алжир [French Algeria], неофіційна назва Алжиру в часи французького панування 250, 253, 267
Алжир [Algiers], місто-столиця Алжиру 171, 286, 442
Америка [America] 16, 26, 39, 43, 47, 58, 64, 82, 87, 95, 114, 138, 156–157, 192, 199, 208, 303–304, 306, 311–313, 315, 320, 371, 384, 393, 396–397, 401, 404–406, 409–411, 415, 420, 434, 436–438, 444, 451, 453, 455
– Латинська Америка [Latin America] 19, 23, 26, 56, 100, 226, 303, 308, 315, 328, 382, 449, 458
– Південна Америка [South America] 21, 39, 112, 135, 139, 145, 157, 167, 312, 401, 433
– Північна Америка [North America] 39, 135, 139, 157, 167, 312, 433
– Центральна Америка [Central America] 43, 100, 312, 401, 404, 451
Американська імперія [American empire] 26
Американське пограниччя [American frontier] 208
Анаба [Annaba], місто в Алжирі (див. також: Бон) 249–250
Анам [Annam], центральний регіон В'єтнаму 285

Англія [England] 11, 16, 26, 46, 50, 54, 67, 72, 85, 87, 96–97, 112, 115–117, 121–123, 127–130, 137, 137–139, 145, 147, 150, 155, 161–165, 168–169, 183, 202–203, 217, 223, 227, 267, 287, 313, 316, 322, 341, 348, 351, 354, 362, 430
Анґола [Angola], країна в Центральній Африці, португальська колонія з XVI ст. до 1975 р. 26–27
Антигуа [Antigua], острів у Карибському морі, британська колонія з XVII ст. до 1981 р. 105–106, 116, 130, 141, 145–152, 155, 162, 362
Антильські острови [Antilles], архіпелаг у Карибському морі 139, 146, 319
Арабський Прямокутник [Arab Rectangle], реґіон в Азії 347
арабський світ [Arab world] 308, 411, 420, 458
Аравія [Arabia], інша назва Аравійського півострова 249, 415
Арґентина [Argentina], країна в Південній Америці; з XVI ст. до 1816 р. – іспанська колонія 145, 454
Арктика [Arctic] 252
Асирія [Assyria], давня держава в Месопотамії 416
Атаба аль-Хадра ['Ataba al-Khadra], квартал Каїра 196
Атени [Athens] 313
Атлантика (Атлантичний океан) [Atlantic] 281
Афганістан [Afghanistan], країна в Південній Азії 125
Африка [Africa] 11, 20–21, 23, 39, 50, 54, 56, 61, 63–64, 69, 73, 79, 87, 96–97, 100, 104–105, 114, 118–119, 121, 123–124, 130, 134, 136, 158–159, 161, 168, 170, 173, 190, 194, 199, 201, 240, 242–243, 246, 259, 277, 281–282, 285, 288, 298–300, 304, 306, 308, 311–312, 315, 317, 323, 337–338, 342, 354, 371–373, 397, 409, 425, 429, 447, 449, 451, 458
– Західна Африка [West Africa] 167, 285, 311, 367
– Південна Африка [Southern Africa, South Africa] 126, 137, 202–203, 284, 310
– Північна Африка [North Africa] 25, 44, 49, 123, 173, 260, 264, 276, 285, 304, 312, 404
– Східна Африка [East Africa] 191, 284–285, 367
– Центральна Африка [Central Africa] 295
– Центрально-Західна Африка [Central West Africa] 284
ашанті [Ashantis], народ у Західній Африці (Ґана) 167

Багдад [Baghdad] 42, 313, 415–416, 421
Байройт [Bayreuth], місто в Баварії 181
Бандунґ [Bandung], місто в Індонезії 317
Бейрут [Beirut], столиця Лівану 330
Бельгія [Belgium] 45, 203, 285, 311
Бенарес [Benares], або Варанасі [Varanasi], священне місто в Індії 209, 234
Бенґалія [Bengal], реґіон в Індії та Банґладеші, у 1757–1947 рр. – британська колонія 224, 310, 320, 345, 350, 355
– Нижня Бенґалія [Lower Bengal] 292
бербери [Berbers], автохтонна етнічна група в Північній Африці 244, 259
Берберійське узбережжя [Barbary Coast], европейська назва узбережжя Північної Африки 43
Берлін [Berlin] 175
Бірма [Burma], країна в Південно-Східній Азії (нинішня М'янма), у 1886–1948 рр. – британсь-

ка колонія 125, 166, 285, 304, 311, 370
Бірмінгем [Birmingham], місто в Англії 123
Біскра [Biskra], місто в Алжирі 276
Близький Схід [Middle East] 11, 21, 28–29, 39, 43, 50, 100, 124, 284, 337, 345, 412–416, 419–421, 451
Бомбей [Bombay], місто в Індії 235, 293
Бон [Bône], стара назва м. Анаба (див.) 249–250
Ботанічна затока [Botany Bay], затока в Австралії 17
Бразилія [Brazil], країна в Південній Америці; з XVI ст. до 1822 р. – португальська колонія 145, 147, 258, 399
Бретон Вудз [Bretton Woods], містечко в США 457
Брикстон [Brixton], район у Лондоні 348
Британія [Britain], Велика Британія [Great Britain], Сполучене Королівство [United Kingdom] 30, 32, 39, 42, 44, 47, 51, 58, 64, 95, 98, 100, 106, 112, 114, 121, 123–125, 136–139, 146, 153, 156, 165, 167–168, 171, 192, 198, 203–204, 207, 210–211, 215, 219, 227, 241, 253, 272, 285, 288, 290–291, 311, 313, 316, 320, 339–341, 347, 358, 362–363, 367, 370, 386, 393, 399, 405, 409, 415, 419–420, 435, 442
Британська імперія [British Empire] 26–27, 40, 45, 122, 154, 201, 221, 228, 241, 246–247, 268, 271, 284, 397, 405
Британські острови [British Isles] 134, 136
Булонський ліс [Bois de Boulogne], парк у Парижі 196

Вавилон [Babylon], давнє місто в Месопотамії, на території нинішнього Іраку 234, 416
Ватерлоо [Waterloo], містечко в Бельгії 129
Вашингтон [Washington] 21, 431
Велика Британія [Great Britain] – див. Британія
Венеція [Venice], місто в Італії 97
Вествард Го! [Westward Ho!], містечко в Девонширі, Англія 202
Вест-Індія [the West Indies], те саме, що й Кариби 29, 96, 111, 145, 147, 161, 354, 387
В'єтнам [Vietnam], країна в Південно-Східній Азії, у 1858–1945 рр. – французька колонія 21–22, 27, 43, 59, 65, 100, 281, 297, 317, 340–341, 362, 368, 396–397, 399, 405, 407, 438, 451
Відень [Wien] 190
Візантія [Byzantium], середньовічна імперія 313

Гаваї [Hawaii], острови в Тихому океані 404
Гаїті [Haiti], острів і країна в Карибському морі 146, 304, 358, 370, 387, 405
Гайд-парк [Hyde Park], парк у Лондоні 198
Гемпстед [Hampstead], район у Лондоні 427
Гімалаї [the Himalayas], гірський масив в Азії 204
Голандія [Holland] 45, 100, 203, 285, 311, 316, 341, 357
Гонконг [Hong Kong], британська назва території та острови у Східній Азії (Сянган [Siangan]), що протягом 1842–1997 рр. належала Британії 39, 125, 284
Горн, мис [Cape Horn], найпівденніша точка Південної Америки 19
Греція [Greece] 52, 172, 279, 307
– аттічна Греція [Attic Greece] 172

Ґабон [Gabon], країна в Африці, з XIX ст. до 1958 р. – французька колонія 249
Ґаза [Gaza], арабське місто на Близькому Сході 454
Ґана [Ghana], країна в Африці, з початку XX ст. до 1957 р. – британська колонія 354
Ґваделупа [Guadeloupe], архіпелаг на сході Карибського моря, «заморський департамент» Франції 284
Ґватемала [Guatemala], країна в Центральній Америці; з XVI ст. до 1821 р. – іспанська колонія 401
Ґвінея [Guinea], країна в Західній Африці, колишня французька колонія (1890–1958) 283, 285, 310, 317, 368
Ґвінея-Бісау [Guinea-Bissau], країна в Західній Африці, колишня колонія Португалії (1879–1973) 373
Ґвіяна [Guiana], реґіон у Південній Америці (нинішні Ґаяна, Суринам і Французька Ґвіяна) 284
– Британська Ґвіяна [British Guiana], британська колонія (1831–1966), нині – Ґаяна 399
ґели [Gaels], корінне кельтське населення Ірландії 314
Ґіза [Giza], місто в Єгипті 184, 194
Ґренада [Grenada], країна й острів у Карибському морі, у 1783–1967 рр. – британська колонія 400–401
Ґринвіч Вілідж [Greenwich Village], район Нью-Йорка 427

Далекий Схід [Far East] 11, 39, 124, 367
Дамаск [Damascus] 415
Делі [Delhi] 53, 171, 218, 286
Дельта Нілу [the Nile delta, the Delta] 139, 192
Дьєнб'єнфу [Dien Bien Phu], місто у В'єтнамі, місце вирішальної битви (1954) в Першій індокитайській війні (1946–1954) 282, 297

Европа [Europe] 24, 39, 43, 45, 58, 70, 73, 75, 77, 86–88, 90–93, 95, 97, 107, 123, 136, 139, 141, 146, 154, 159, 168, 170, 173, 177, 182–185, 194, 215, 221, 238, 241–252, 256, 267–271, 276, 279–280, 282–283, 296, 300, 304–306, 312–315, 321, 336, 338, 344, 352, 355, 357, 363, 365–366, 382, 384, 386, 389, 393, 395, 397, 414, 421, 447, 453, 456
– Східна Европа [East Europe] 26, 436, 451, 454, 458
Едфу [Edfu], колишня назва м. Ідфу [Idfu] в Єгипті 184
Етиопія [Ethiopia] (див. також: Абісинія), країна в Африці, у 1936–1941 рр. окупована Італією 125, 191
Ефрат [Euphrates], річка в Азії 416

Єгипет [Egypt], країна в Африці, у 1882–1922 рр. окупований Британією 73–74, 84, 112, 125, 157, 167, 169, 173, 177, 180, 182–187, 189–195, 197, 284–285, 293, 304, 306, 309–311, 316, 348, 353, 365, 370–371, 417–418, 420, 426, 452
Єрусалим [Jerusalem] 364

Заїр [Zaire] 324, 382
Затока [the Gulf] – див. Перська затока
Захід [the West] 20, 22–23, 28, 38, 42, 55–56, 59–60, 63–64, 66, 70, 73, 77–80, 84, 96–116, 135, 170, 174, 183, 196, 223, 253, 275, 278, 280–283, 296, 302, 306, 311, 314, 323, 336–337, 342, 346, 349–350, 352–354, 359–363, 366–367, 369–370, 373, 378, 380–381, 395–396,

414–415, 424, 427, 431–433, 437, 445, 452, 455, 458–459
західна півкуля [Western Hemisphere] 139
зулуси [the Zulu], народ у Південній Африці 307

Ізраїль [Israel] 80, 345, 364, 402, 417, 419, 421, 427, 454
Індійський океан [Indian Ocean] 284
Індія [India] 20, 24–25, 29, 46, 50–51, 53, 64, 66–67, 72, 75, 77, 84, 96, 101, 116–118, 121, 123–128, 132, 136, 139, 150, 157–158, 170–171, 173, 183–184, 200–205, 207–209, 214–215, 217–218, 220–222, 224–232, 234–239, 241–242, 244–245, 256, 271–272, 279, 285, 287–294, 304, 307–308, 311–312, 316, 321–322, 338, 341, 346, 350–352, 356, 362, 367–369, 371, 383, 393, 434–436, 442–443, 447
– Британська Індія [British India], британська колоніяльна територія, що охоплювала нинішні Індію, Пакистан, Банґладеш та М'янму 44, 58, 117, 201, 216–217, 244
індіянці [American Indians], европейська загальна назва корінних народів Америки 29, 243, 263, 282, 404, 437, 464
Індокитай [Indochina], реґіон та півострів у Південно-Східній Азії 66, 248, 285, 296–297, 341, 406, 447
Індонезія [Indonesia], країна в Південно-Східній Азії, з XIX ст. до 1945 р. – голандська колонія 12, 285, 309–310, 324, 350, 402
Ірак [Iraq] 22, 38, 57, 77, 199, 353, 382, 402–403, 405, 409, 412, 414–416, 419, 421, 423
Іран [Iran] 22, 59, 65, 324, 382, 402, 427, 431, 447, 451, 454
Ірландія [Ireland] 11–12, 16, 41–42, 97, 123, 125, 138, 140, 157, 168, 198, 203, 284, 311–312, 314, 316–317, 319–322, 324–326, 332, 368, 436
ісламський світ [Islamic world] 11, 104, 279, 427, 458
Іспанія [Spain] 19, 42, 45, 100, 138, 203, 251, 285, 313
Іспанська імперія [Spanish empire] 26, 146
Італія [Italy] 45, 87, 93–94, 177, 180, 187, 203, 287, 393, 449
– Південна Італія [Southern Italy] 92
– Північна Італія [Northern Italy] 93

Йорданія [Jordan], арабо-ісламська країна на Близькому Сході 77

Каїр [Cairo] 179–181, 188, 191, 194–197, 293, 415
Калькута [Calcutta] 234, 293, 368
Камбоджа [Cambodia], країна в Південно-Східній Азії, у 1863–1953 рр. – фактична колонія Франції 248, 264, 285, 296
Канада [Canada], країна в Північній Америці, у 1763–1867 рр. – британська колонія 11, 30, 32, 39, 125, 166, 284
Карачі [Karachi], місто в Пакистані 235
Кариби [the Caribbean] (Карибські острови, Карибське море, Карибські колонії) 11, 39, 43, 112, 116, 123, 132, 138–139, 145–147, 150, 152, 155, 157, 162, 272, 284, 302–303, 308, 312, 341–342, 344, 346, 354, 358, 362, 404, 425, 458
Кароліна [Carolina], британська колонія в Північній Америці, а потім – штат США 131
кафри [Kaffirs], бурська назва народів банту в Південній Африці 166

Кембридж [Cambridge], місто в Англії, центр Кембриджширу 292
Кемп-Дейвід [Camp David], гірський курорт у США 364
Кенія [Kenya], країна в Східній Африці, у 1895–1963 рр. – у британському володінні 55, 324, 370, 380
Китай [China] 100, 125, 166, 279, 297, 308–309, 312, 400, 404, 406–407, 420, 454
Кіпр [Cyprus], країна та острів у Середземному морі; протягом 1878–1959 рр. – британська колонія 414
Конґо [Congo], країна в Африці, з 1880-х до 1960 р. – французька колонія 169
– Французьке Конґо [French Congo], французька колоніяльна територія, що охоплювала сучасні Конґо, Ґабон і Центральноафриканську Республіку 247
Конґо [Congo], річка в Африці 299
Константинополь [Constantinople], столиця Візантійської імперії, нинішнє м. Стамбул 42
Корея [Korea] 43, 406–407, 454
Кохінхіна [Cochin China], південний реґіон В'єтнаму 285
Куба [Cuba], країна в Карибському морі; до 1902 р. – іспанська колонія 22, 65, 317, 368, 399, 401, 407
Кувейт [Kuwait] 38, 57, 77, 100, 198, 409, 414, 418, 421
Кулу долина [Kulu valley], або Долина Богів, місцевість у Північній Індії 235
Кум [Qum, Qom], місто в Ірані 415
курди [Kurds], етнічна меншина в Туреччині, Ірані, Іраку та Сирії 431

Лакнав [Lucknow], місто на північному сході Індії 235
Лаос [Laos], країна в Південно-Східній Азії, у 1893–1953 рр. – колонія Франції 248, 285
Лахор [Lahore], місто в Пакистані 205, 233–234
Левант [the Levant], реґіон, що охоплює Сирію та Ліван 81, 139
Ліван [Lebanon], країна в Азії 24, 81, 285, 417, 431
Лівійська гряда [Libyan chain] 187
Лівія [Libya], країна в Північній Африці, протягом 1912–1943 рр. – італійська колонія 77, 382, 400, 405, 427, 455–456
Лондон [London] 15, 21, 51, 69, 82, 123, 134, 137, 141, 147, 284, 286, 341, 344, 423, 431

маври [Moors], мішана арабо-берберська етнічна група в Північній Африці 246
Маврикій [Mauritius], країна й острів в Індійському океані; протягом 1810–1968 рр. – у британському володінні 147
Мавританія [Mauritania], країна в Північно-Західній Африці, яка протягом 1920–1946 рр. була французькою колонією, з 1946 р. – «заморською територією» і лише 1960 року стала незалежною 248
Мадаґаскар [Madagascar], острів і країна в Індійському океані; протягом 1895–1958 рр. – французька колонія 247–249, 284, 304
Мадрид [Madrid], столиця Іспанії 328
Малайзія [Malaysia], країна в Південно-Східній Азії; з XVIII ст. до 1957 рр. – британська колонія 285, 312, 346
Малая [Malaya], західна частина Малайзії на півострові Малака, що була голандською, а потім британською колонією 284

Малі [Mali], країна в Західній Африці, з середини 1890-х рр. до 1958 р. була французькою колонією 283
Манчестер [Manchester], місто в Британії 123
маорі [Maoris], корінний народ у Новій Зеландії 166
маратги [Marathas], народ в Індії 293
Мароко [Morocco], країна в Північно-Західній Африці, до 1956 р. – в колоніяльному володінні Іспанії та Франції 324, 353, 370, 427
Марсове поле [Champs de Mars], велика громадська територія в Парижі 196
Мартиніка [Martinique], острів у Карибському морі; з 1635 р. – французька колонія, а з 1936 р. – «заморський департамент» 249, 326
Мейрут [Meerut], містечко в Індії 218
Мельбурн [Melbourne], місто в Австралії 17
Мемфіс [Memphis], столиця давнього Єгипту 185
Мехіко [Mexico], столиця Мексики 190
Мілан [Milan], місто в Італії 190
Могольська імперія [Mogul empire], держава на території Афганістану й Індії у XVI–XVIII ст., на поч. XIX ст. була захоплена британцями 271
Мозамбік [Mozambique], країна в Південно-Східній Азії; з XVI ст. до 1975 р. – португальська колонія 26
Мондові [Mondovi], селище в Алжирі, де народився Альбер Камю 250
Монсо, парк [Parc Monceau] у Парижі 196
Мускі [Muski], квартал Каїру 196
ндебеле [Ndebele], народ у Південній Африці 284
Нігерія [Nigeria], країна в Західній Африці, у 1914–1960 рр. – офіційна колонія Британії 284, 370
Нікарагуа [Nicaragua], країна в Центральній Америці 22, 100, 401, 405
Ніл [Nile], річка 139, 187, 196
Німеччина [Germany] 45, 87, 100, 180, 183, 203, 285, 311, 316, 393, 420
Ніневія [Nineveh], столиця стародавнього царства Асирія 416
Нова Ґвінея [New Guinea], острів у Тихому океані, частинами якого протягом XIX–XX ст. володіли Британія, Голандія, Німеччина та Франція 284
Нова Зеландія [New Zealand], у 1840–1907 рр. – британська колонія 30, 39, 125, 284, 312
Нова Каледонія [New Caledonia], група островів у Тихому океані, які з 1853 р. належать Франції, з 1946 р. – як «заморська територія» 284
Нью-Йорк [New York] 31, 56, 82, 343, 423, 431
Ньясаленд [Nyasa], британське володіння у Східній Африці (1891–1953), нині – Малаві 125

Об'єднані Провінції [United Provinces], частина Британської Індії, що існувала з 1902 до 1947 р., у 1835–1902 рр. – Північно-Західні Провінції 234
Оксфорд [Oxford], місто в Англії, центр Оксфордширу 56
Оран [Oran], місто в Алжирі 255, 260, 266
Орієнт [Orient], інша назва Сходу 18, 75, 87, 97, 170, 174, 183, 186, 246, 279, 306

Османська імперія [Ottoman Empire] (див. також Порта) 26, 193

Пакистан [Pakistan], країна в Південній Азії; з XIX ст. до 1947 р. – частина Британської Індії 55, 66, 77, 285, 319, 324–325, 370, 427, 452, 454
Палестина [Palestine], регіон на Близькому Сході 65, 77, 81, 310, 317, 319, 345, 359, 363, 368, 417–419, 442
Панама [Panama], країна в Центральній Америці 400–401, 405
ПАР (Південно-Африканська Республіка) [South Africa] 454
Париж [Paris] 51–52, 56, 134, 157, 159, 179–180, 190, 247–248, 250, 258, 286, 337, 341, 344, 375, 423, 442
парсі [Parsi], етнічно-релігійна група в Південній Азії 291
патани [Pathan people], або пуштуни – самоназва афганців, основного населення Афганістану 220
Пенджаб [Punjab], географічна й історична область, поділена 1947 року між Індією та Пакистаном 112, 166, 202, 205, 225, 234
Персія [Persia], історична назва Ірану (до 1935 р.) 125, 166, 183, 279, 415
Перська затока [Persian Gulf] (див. також Затока) 27, 38, 77, 100, 364, 398, 400, 409–410, 413–414, 419, 421, 425, 444, 451–451
Пешавар [Peshawar], місто в Пакистані 234
південна півкуля [Southern Hemisphere] 394, 455
Південь [the South] 325, 394–396
Північ [the North] 325, 394–396
північна півкуля [Northern Hemisphere] 394
Північний полюс [North Pole] 19
Північно-західне пограниччя [Northwest Frontier] 225, 235
Підвітряні острови [Leeward Islands], північна частина архіпелагу Малих Антильських островів 146
Порта [the Porte] див. Османська імперія
Портсмут [Portsmouth], місто в Англії 140, 144–145, 147
Португалія [Portugal] 19, 45, 100, 138, 203, 285, 313, 341
Португальська імперія [Portuguese empire] 26, 146

Радянський Союз [Soviet Union, Union of Soviet Socialist Republics] 100, 285, 297, 341, 393, 400
Рим [Rome] 42, 73, 88–89, 91, 313, 400
Римська імперія [Roman Empire] 146, 228, 400
Російська імперія [Russian Empire] 26
Росія [Russia] 40, 45, 87, 124, 203, 223, 241

Сагаранпур [Saharunpore], місто в Індії 220
Саїда Зейнаб [Sayida Zeinab], квартал Каїра 196
Сайґон [Saigon], до 1976 р. – назва м. Гошимін, столиці Кохінхіни (див.) та Південного В'єтнаму 171
Сакара [Sakkarah], некрополь староєгипетського м. Мемфіс 184
Сальвадор [El Salvador], країна в Центральній Америці; до 1821 р. – іспанська колонія 370, 401
Сан-Домінго [San Domingo], британська назва французької колонії (1697–1804 рр.) Сен-Домінго [Saint-Domingue], займала західну частину о. Гаїті і піс-

ля здобуття незалежности перейменувалася в Гаїті; східна частина острова, контрольована Іспанією, називалася Санто-Домінґо [Santo Domingo] і 1844 року перетворилася в сучасну Домініканську Республіку 280, 352, 387
Сан-Ремо [San Remo], містечко в Італії 347
Сан-Франциско [San Francisco], місто в США 19
Саудівська Аравія [Saudi Arabia], ісламська країна в Азії 55, 77, 100, 353, 411, 416, 420
Саутсі [Southsea], містечко в Англії 202
Сахара [Sahara], пустеля в Африці 266
св. Вацлава площа [Wenceslas square], площа в Празі, місце протестних демонстрацій 454
Святої Єлени острів [St. Helena island], британське заморське володіння на півдні Атлантичного океану 157
Священна Римська імперія [Holy Roman Empire], давнє політичне утворення (843–1806 рр.) у Центральній Европі 88
Сенеґал [Senegal], країна в Західній Африці 248, 311, 322, 341, 379
Середземномор'я [the Mediterranean], море і навколишній реґіон 150, 285, 347
Сетиф [Sétif], містечко в Алжирі, місце «сетифської різанини» (1945 р.) 258
Симла [Simla], містечко на півночі Індії 235
сингальці [Sinhalese], основна етнічна група Шри-Ланки 431
Синґапур [Singapore], місто й країна в Південно-Східній Азії; у 1826–1946 рр. – британська колонія 125
Сирія [Syria], країна на Близькому Сході 81, 285, 311, 353, 417, 420, 427
Скандинавія [Scandinavia], півострів на півночі Европи 393
Сміта протока [Smith's Sound], протока між о. Ґренландія та о. Елесмір 19
Сомалі [Somalia], країна у Східній Африці; до 1960 р. – колонія Британії та Італії (Британський та Італійський Сомаліленд); див. також Французький Сомаліленд 191
Сполучене Королівство [United Kingdom] Великої Британії та Північної Ірландії – див. Британія
Сполучені Штати Америки [United States (of America)] 11, 20–21, 24, 27, 29–32, 38–40, 42–43, 45, 57, 75, 77–78, 81, 81, 86, 90, 95, 98–101, 103, 107, 113, 199, 202, 226, 283, 285, 314, 340–341, 354, 363, 365–366, 370–371, 380, 383, 389, 393, 395–416, 419–422, 427, 432, 437–438, 444–445, 447, 449–450, 453, 456, 459
СРСР [U.S.S.R.], Союз Радянських Соціялістичних Республік – див. Радянський Союз
Стамбул [Istanbul], місто в Туреччині, столиця колишньої Османської імперії (див.) 26, 90, 192
Судан [Sudan], країна у Східній Африці; протягом 1899–1955 рр. – британська колонія 77, 125, 380
Суец [Suez], місто в Єгипті 204, 223, 287
Суецький канал [Suez Canal], сполучає Середземне і Червоне моря, відкритий 1869 року, контрольований переважно Британією до націоналізації Єгиптом 1956 року 80, 178, 192

Суматра [Sumatra], острів Малайського архіпелагу, колишня голандська колонія; нині – частина Індонезії 356
Схід [the East] 18, 28, 84, 109, 112, 156, 158, 196, 217, 222–223, 241, 282, 296, 305, 366, 433
– Арабський [Arab Orient] 346
Східний Тимор [East Timor], східна частина о. Тимор в Малайському архіпелазі, з XVI ст. до 1974 р. була португальською колонією 402
США [U.S.(A.)] – див. Сполучені Штати Америки

Таїті [Tahiti], найбільший острів Французької Полінезії; з 1842 р. – французький протекторат; з 1880 р. – окупований Францією; з 1946 р. – «заморська територія» (як і вся Полінезія); внаслідок конституційної реформи 2003 р. отримав назву «заморської країни» в рамках «заморської спільноти» Французька Полінезія 284
Тайвань [Taiwan], також Формоза [Formosa], острів біля берегів Китаю, яким по черзі володіли голандці (1624–1662), китайці (1662–1895) і японці (1895–1945); відтоді – незалежне утворення 459
таміли [Tamils], етнічна меншина в Шри-Ланці й Індії 431
Теби [Thebes], одна зі столиць давнього Єгипту 184
Темза [Thames], річка у Великій Британії 67
Тибет [Tibet], гірський масив в Азії 210
Тигр [Tigris], річка в Азії 416
Тикрит [Tikrit], містечко в Іраку, де народився Садам Хусейн 416
Тихий океан [Pacific ocean] 281, 284, 356
тихоокеанський архіпелаг [the Pacific archipelago], сукупність островів у Тихому океані 312
Тихоокеанський регіон [the Pacific] 26
Тонкін [Tonkin], північна частина В'єтнаму 285
Торонто [Toronto], місто в Канаді 449
Тринідад [Trinidad], острів на Карибах, до 1797 р. – в іспанському володінні; протягом 1797–1962 р. – британська колонія; нині входить до складу країни Тринідад і Тобаго 348
Туніс [Tunisia], арабська країна в Північній Африці; протягом 1881–1956 рр. – французький протекторат 276, 370
Туреччина [Turkey], країна в Азії та Европі 40, 271, 309, 402, 414, 466
Тяньаньмень [Tiananmen], площа в Пекіні, місце побоїща 1989 р. 454

Уганда [Uganda], країна у Східній Африці; протягом 1894–1962 рр. – британський протекторат 125, 382
Умбала [Umballa, Ambala], місто в Індії 218, 234

Фашода [Fashoda], місто в Південному Судані, назва сучасного м. Кодок [Kodok] до 1904 р. 249
Філи [Phylae, Philae], острів на р. Ніл у Єгипті, де стоїть знаменитий староєгипетський храм Ізиди 185
Філіпіни [Philippines], країна в Південно-Східній Азії; з XVI ст. до 1898 р. – іспанська колонія; у 1899–1941 рр. – окуповані США, а з 1941 до 1945 рр. – Японією; з 1946 р. – незалеж-

на держава 22, 43, 114, 304, 308, 310, 324, 346, 350, 382, 404, 454
Флорида [Florida], півострів у США 405
Франція [France] 26, 30, 39, 42, 44–45, 47, 51, 64, 87, 95, 98, 100, 106, 112, 130, 138–139, 143, 146, 151, 156–157, 159, 168–169, 173–174, 180, 183–184, 193, 203, 230, 237, 248–250, 252–256, 260–261, 271, 283, 285, 295, 297, 311, 313, 316, 322, 339–341, 352, 358, 362–363, 366–367, 370, 377, 386–387, 393, 405, 408–409, 419–420
Французька імперія [French empire] 26–27, 45, 246, 284
Французький Сомаліленд [French Somaliland], назва французького протекторату на території нинішнього Джибуті з кінця XIX ст.; з 1946 р. – заморська територія; з 1967 р. – Французька Територія Афарів та Ісса; з 1977 р. – незалежна країна 285

Хартум [Khartoum], у 1899–1955 рр. – центр британської колонії Судан; з 1956 р. – столиця незалежного Судану 173

Цейлон [Ceylon], назва країни і острова Шри-Ланка в Південній Азії до 1972 р.; у XVI ст. – португальська; у XVII–XVIII ст. – голандська; з середини XVIII ст. – британська колонія у складі Британської Індії (див.); протягом 1802–1948 рр. – окрема колонія (Цейлон); з 1948 р. – незалежна країна 214, 284–285, 309
Цинцинаті [Cincinnati], місто в США 189

Червоне море [Red Sea] 191
Чилі [Chile], країна в Південній Америці; з XVI ст. до 1818 р. – колонія Іспанії 401

Швейцарія [Switzerland] 87
шона [Shona], народ у Південній Африці 284
Шумер [Sumer], давня цивілізація на території нинішньої Месопотамії 416

Югославія [Yugoslavia] 24, 395

Ямайка [Jamaica], країна й острів на Карибах (див.); протягом 1494–1670 рр. – колонія Іспанії; з 1670 до 1962 р. – у британському володінні 97, 166, 198
Японія [Japan] 40, 97, 279, 288, 308, 312, 406, 408, 421, 427, 459

33 - 7-1202

Покажчик назв установ та періодичних видань[1]

BBC (British Broadcasting Corporation), британська корпорація радіомовлення, заснована 1927 р. 79

CNN (Cable News Network), супутниково-кабельний інформаційний телевізійний канал США, який цілодобово транслює новини на весь світ, створений 1980 р. 408, 422

«Cri des nègres», щомісячний журнал французьких чорних, виходить з 1931 р. 341

«Foreign Affairs», американський журнал про міжнародні відносини, заснований 1922 р. 415

«I. F. Stone's Weekly», лівий американський політичний часопис 1953–1971 рр. 403

«MacNeil/Lehrer NewsHour», після 1995 р. – «The NewsHour with Jim Lehrer» – аналітична програма новин на каналі громадського телебачення PBS у США, започаткована 1983 р. 410

«Mawaqif» (араб. «позиції»), арабський щомісячний літературно-критичний журнал, заснований Адонісом 1968 р. 436

«New York Review of Books», американський двотижневий журнал про літературу, культуру та політику, заснований 1963 р. 414

PBS (Public Broadcasting Service), канал некомерційного культурно-просвітницького телебачення в США, заснований 1969 р. 80

«Revue des Deux-Mondes», французький щомісячний літературно-культурний журнал, заснований 1829 р. 366

«The Civil and Military Gazette», англомовна газета Британської Індії, видавалася в Лахорі у 1870–1963 рр. 202

«The Nation», ліберальний американський часопис з питань політики та культури, заснований 1865 р. 403

«The New Left Review», лівий британський теоретичний часопис із марксистськими орієнтаціями, заснований 1960 р. 385

«The New York Times», одна з провідних американських газет, заснована 1851 р. 80, 330, 409

«The Pioneer», англомовна газета в Індії, виходила в Алахабаді, а з

[1] У круглих дужках подаємо час існування установ

1933 р. – у Лакнаві, заснована 1865 р. 202
«The Progressive», лівий американський щомісячник політичного й культурного життя, заснований 1909 р. 403
«The Wall Street Journal», одна з провідних американських щоденних газет, заснована 1889 р. 78, 409
«Time», інформаційний журнал-тижневик у США, заснований 1923 р. 437
«Washington Post», перша і найпопулярніша щоденна газета у США, заснована 1877 р. 437

Абдин, палац [Abdin, або Abdeen Palace], королівська резиденція Єгипту, споруджена за ініціятиви хедива Ісмаїла в Каїрі, нині – музей, офіційно відкритий 1874 р. 196
Айн Шамс [Ain Shams university], університет у м. Каїр, Єгипет, заснований 1950 р. 425
алжирська академія [l'académie d'Alger], алжирський навчальний округ у французькій системі освіти (1848–1962) 265
Алжирський університет [University of Algiers], найдавніший алжирський університет в м. Алжир, заснований 1909 р. 262
Асоціяція близькосхідних студій, АБСС [Middle East Studies Association, MESA], північноамериканське наукове товариство з вивчення близькосхідного реґіону, заснований 1966 р. 363–364

Баас, Партія арабського соціялістичного відродження [Baath], арабська партія, що була при владі в Іраку (1968–2003) та Сирії (з 1963 р. і досі); заснована 1945 р.; заборонена в Іраку 2003 р. 38
Білий дім [White House], резиденція президента США у Вашинґтоні, збудована 1800 р. 422

Ватикан [Vatican], центр католицької церкви 338
Вафд [Wafd], націоналістична партія Єгипту (1919–1952) (див. також примітку на с. 316) 316
Вестмінстерське абатство [Westminster Abbey], церква в Лондоні, традиційне місце коронацій та поховань англійських монархів і видатних людей, засноване в XI ст. 203

Гейлібері [Haileybury College], привілейована школа в Герфордширі, Британія, заснована 1862 р. 202
Гоум-рул, рух [Home Rule movement], рух за надання Ірландії самоуправління у складі Великої Британії, започаткований 1870 р. (див. також примітку на с. 333) 333
Грецька православна церква [Greek Orthodox Church], загальна назва ієрархічних східно-християнських церков, які дотримуються грецького обряду 82

Ґруп Колоніяль [Groupe Coloniale], група осіб у палаті депутатів французького парламенту Третьої республіки, зацікавлених у колоніяльних справах (1892–1932) 247

Ебі-театр, або Національний театр Ірландії, іноді – «Театр Абатства» [Abbey Theatre, National Theatre of Ireland], ірландський театр у Дубліні, заснований

1904 р. (див. також примітку на с. 326) 326
Езбекія, сад [Azbakiyah або Ezbekiya Gardens], парк у Каїрі, закладений 1872 р. 196
Еколь Колоніяль [École Coloniale], вищий навчальний заклад у Парижі, де готували колоніяльних адміністраторів (1889–1934); постав із Камбоджійської школи (1885–1888), потім був послідовно перетворений у Національну школу заморської Франції (1934–1959), Вищий інститут заморських студій (1959–1966) та Міжнародний інститут державної адміністрації (1966–2002), який 2002 р. злився з Національною школою адміністрації 265

Індійський Національний Конґрес, ІНК [Indian National Congress], провідна політична партія Індії, заснована 1885 р. 204, 285, 316
Ірландське картографічне управління [Ordnance Survey of Ireland], до 1922 р. – Ірландське відділення картографічного управління Сполученого Королівства; служба, яка відповідає за створення точної топографічної мапи Ірландії, заснована 1824 р. 320

Каїрський університет [Cairo University], найстаріший університет Єгипту, заснований 1908 р. 425–426
Калькутський університет [Calcutta University], університет в Індії, заснований 1857 р. 351
Картографічна служба Індії [Survey of India], найстаріший підрозділ сучасного уряду Індії, заснований 1767 р. 101
КДБ, Комітет державної безпеки [KGB], головне розвідувальне аґентство СРСР (1954–1991) 66
Кембриджський університет [Cambridge University], один із найстаріших европейських університетів у м. Кембридж, Англія, заснований 1209 р. 348
Коледж Вікторії [Victoria College], колоніяльний навчальний заклад в м. Александрія, Єгипет, із філією в Каїрі (1902–1956), заснований британцями 348
Колумбійський університет [Columbia University], університет у м. Нью-Йорк, США, заснований 1754 р., статус університету отримав 1912 р. 84, 89
Комуністична партія [Communist Party], головна і єдина політична партія Радянського Союзу (1918–1991), яка спільно з комуністичними партіями інших країн підтримувала деколонізаційний рух 295
Конґрес [Congress], парламент США з 1787 р. 437
Королівське географічне товариство [Royal Geographical Society], науково-дослідницьке товариство в Британії, засноване 1830 р. 241
Королівське наукове товариство [the Royal Society], найдавніше чинне наукове товариство Англії, фактично – британська академія наук, засноване 1660 р. 226

Ліверпульська школа тропічної медицини [Liverpool School of Tropical Medicine], навчально-дослідницька установа при Ліверпульському університеті, заснована 1898 р. (див. також примітку на с. 339–340) 339, 367

Лондонський інститут банкірів [London Institute of Bankers] – див. Сертифікований інститут банкірів 62
Лувр [Louvre], королівський палац, з 1791 р. – музей мистецтв у Парижі 185
Ля Скала [La Scala], оперний театр у Мілані, Італія, відкритий 1778 р. 181

Міжнародна асоціяція Конґо [International Congo Association], асоціяція, заснована бельгійським королем Леопольдом II з метою вивчити й захопити Конґо (1878–1885); із неї постала Незалежна держава Конґо, з 1908 р. – колонія Бельгійське Конґо 242
Міжнародна комісія з вивчення комунікаційних проблем, або Комісія МакБрайда [International Commission for the Study of Communication Problems, MacBride Commission], ініційований ЮНЕСКО проєкт вивчення інформаційного стану країн, які розвиваються (1977–1980) 408
«Молода Ірландія», або «Оранжева молода Ірландія», рух [Orange Young Ireland movement], радикальний націоналістичний рух в Ірландії (1842–1848) (див. також прим. на с. 333) 333
Мусульманська ліга [Muslim League], пакистанська політична партія, союзник ІНК у боротьбі за визволення Британської Індії, заснована 1906 р. 285

Національна пожертва для гуманітарних дисциплін [National Endowment for the Humanities], незалежна федеральна служба США, яка підтримує розвиток гуманітарних наук, заснована 1965 р. 445
Національний музей американського мистецтва [National Museum of American Art], музей при Смітсоніянському інституті, з 2000 р. – Смітсоніянський музей американського мистецтва (1968–2000) 437

Оксфордський університет [Oxford], університет у м. Оксфорд, Англія, існує з кінця XII або початку XIII ст. 134, 163
Оперна асоціяція Цинцинаті [Cincinnati Opera Association], об'єднання в м.Цинцинаті, штат Огайо, яке займається оперними виставами, засноване 1920 р. 189
Організація Об'єднаних Націй, ООН [United Nations], міжнародна організація держав, заснована 1945 р. 285, 341, 395, 402, 410, 419
Ост-Індська компанія (британська) [East India Company], компанія англійських купців, які торгували з Індією, що поступово перетворилася на державну організацію з управління англійськими володіннями в Індії (1600–1858) 218–219, 355

Принстонський університет [Princeton University], університет у м. Принстон, штат Нью-Джерсі, США, заснований 1895 р. 32, 359

Рада Безпеки ООН [United Nations Security Council], головний постійний орган ООН, заснована 1945 р. 402
Ради королівського намісника в Індії, або Рада Індії [Viceroy's

Council in India, Council of India], дорадчий орган при генерал-губернаторі та королівському наміснику Індії (1773–1919) 241

Сертифікований інститут банкірів [Chartered Institute of Bankers], найстаріша у світі професійна організація банкірів, заснована 1879 р. 62

Смітсоніянський інститут [Smithsonian Institution], одна з найстаріших державних науково-дослідницьких і культурних установ США, заснована 1846 р. 437

«Солідарність» [Solidarity movement], незалежна профспілка Польщі, яка очолила демократичний рух, заснована 1980 р. 451

Співдружність націй [Commonwealth of Nations], до 1947 р. – Британська Співдружність націй – об'єднання, яке охоплює 53 держави: Британію та багато її колишніх домініонів і колоній; засноване 1931 р. 430, 440

Спілка працюючих негрів [Union des Travailleurs Nègres, UTN], негритянська партія у Франції, заснована 1926 р. Андре Матсуа [Matsoua] 341

Стенфордський університет [Stanford University], університет у м. Пало Альто, штат Каліфорнія, США, відкритий 1891 р. 78

«Студії підлеглости» [Subaltern Studies], група південноазійських науковців, зацікавлених у вивченні постколоніяльних і постімперіялістичних суспільств, а також назва їхнього часопису; група виникла на початку 1980-х рр., часопис заснований 1982 р. 77, 307, 351, 357, 370, 434, 436

терми Каракали [Baths of Caracalla], староримські громадські лазні, збудовані між 212 і 216 рр. 190

Товариство об'єднаних ірландців [Society of the United Irishmen], ірландська політична організація, яка виступала за незалежність Ірландії від Великої Британії (1791–1798) (див. також примітку на с. 332–333) 332

Третій Інтернаціонал, або Комуністичний Інтернаціонал [Third International], міжнародна організація, яка об'єднувала комуністичні партії різних країн (1919–1943) 295

Університет Мічиґану [University of Michigan], університет у м. Ен Арбор, штат Мічиґан, США, заснований 1817 р. 79

«Філд Дей» [Field Day, букв. «знаменний день»], культурно-мистецька група в Ірландії, заснована 1980 р. (див. також примітку на с. 333) 333, 436

ФНВ, Фронт національного визволення [FLN], алжирська політична партія, що очолила боротьбу за визволення країни, заснована 1954 р. 253, 262, 283, 344, 366, 371, 377

Франкфуртська школа [Frankfurt School], критична школа в німецькій філософії та соціології (30–70-ті рр. XX ст.) 385

Фундація Рокфелера [Rockefeller Foundation], доброчинна організація в США, заснована 1913 р.; у 1920-ті рр. заплямувала себе підтримкою євгеніки 445

ЦРУ, Центральне розвідувальне управління [CIA, Central Intelligence Agency], координаційний центр цивільної та військової розвідки США, створений 1947 р. 226, 412

«Шепердс», готель [Shepheard's Hotel], готель у Каїрі, важливий центр громадського життя у вікторіянські часи; заснований 1841 р., зруйнований 1952 р., 1957 року збудований на новому місці 196

Шин фейн [Sinn Féin, букв. «ми самі»], ірландська націоналістична партія (1905–1922) (див. також примітку на с. 316) 316

Юнайтед Сервісис Коледж [United Services College], англійська привілейована школа для синів військових офіцерів у м. Вествард Го!, Девоншир, (1874–1911) 202

«Юнайтед Фрут Компані» [United Fruit Company], гігантська американська корпорація, яка виробляла й продавала тропічні фрукти, вирощені на плантаціях «третього світу» (1899–1970) (див. також примітку на с. 20) 19–20

ЮНЕСКО, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури [UNESCO, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization], спеціялізована установа ООН, створена 1946 р. 408

Покажчик подій

Абд аль-Кадера повстання (1830–1847) 173, 262, 280, 283, 381
абісинська експедиція (1867–1868) 125, 166
«Аїди» прем'єра в Берліні (1962) 175
«Аїди» прем'єра в Каїрі (1871) 181
«Аїди» прем'єра в Ла-Скала (1872) 181
«Аїди» прем'єра в Метрополітен-опері (1886) 177
«Аїди» прем'єра в Мехіко (1952) 190
«Аїди» прем'єра в Цинцинаті (1986) 189
«Акіле Лауро», захоплення лайнера (1985) 448
Акт про постійне врегулювання Бенґалії (1826) 345, 350–351
Акт про унію (1801) 320
Алжир, війна за незалежність (1954–1962) 22, 47, 53, 65, 80, 250, 253, 258, 282–283, 285, 324, 340–341, 344
Алжир, здобуття незалежности (1962) 47, 117, 237, 254, 262, 371, 380
алжирська війна – див. Алжир, війна за незалежність
алжирська революція – див. Алжир, війна за незалежність
Алжиру захоплення Францією (1830) 117, 156–157, 173, 247, 249, 254–255, 262
американська революція (1775–1783) 16, 43, 340
Англії континентальна блокада Наполеоном (1806–1814) 132
англо-афганська війна, друга (1878–1880) 125
англо-бірманська війна, друга (1852–1853) 166
англо-бірманська війна, третя (1885–1887) 125
англо-бурська війна (1899–1902) 203
англо-іранська війна (1856–1857) з приводу захоплення Іраном Гератської оази 125, 166
англо-суданська війна (1896–1898) 125
арабо-ізраїльська війна (1967) 77
арабська революція (1916–1918) 344, 347, 352, 367
афганська війна (1979–1989) 451
ашанті, кампанія проти (1874) 167

бавовняний бум у Єгипті (1860–1865) 192
Багдаду взяття монголами (1258) 421
Бандунґська конференція (1955) 317

Берлінський конґрес (1884–1885) 299
бійка за Африку (1880-ті–1914) 104–105, 114, 118, 136
Бірма, здобуття незалежности (1948) 285
бойскавтів початок руху (1907–1908) 169, 207
боксерів повстання (1899–1901) 281
Бретон Вудз, договір у (1944) 457
британська експедиція до Індії перша (1608) 201
Бурбонів реставрація (1815) 132

Ватерлоо, битва при (1815) 129, 132
Велика французька революція (1789–1799) 112, 346, 351–352, 387
Великоднє повстання (1916) 321, 326–327, 332
в'єтнамська війна (1964–1976) 22, 27, 59, 65, 100, 199, 340, 396–397, 402, 405–407, 438, 451

Гаїті, американська окупація (1915) 405
Гаїті, здобуття незалежности (1803) 405
гаїтянське повстання (1791–1804) 146, 280, 352, 358–359, 387
Гайд-парк, заколоти в (1866) 198
Гонконгу приєднання до Китаю (1997) 39
громадянська війна в Анголі (1975–2002) 451
громадянська війна в Іспанії (1936–1939) 251
громадянська війна в Китаї – див. китайська громадянська війна
громадянська війна в Лівані – див. ліванська громадянська війна
громадянська війна в Нікараґуа (1981–1990) 22, 100, 401, 451
громадянська війна в Сальвадорі (1980–1992) 401, 451
громадянська війна в США (1861–1865) 192

Ґренада, вторгнення США в (1983) 400–401
Ґруп Колоніяль створення (1892) 247

Делі, захоплення (1857) 218
Джаґана Чеді прихід до влади в Британській Ґвіяні (1953; 1957–1963) 399
«Дона Карлоса» прем'єра в Парижі (1867) 180
Друга Республіка (1848–1852) 132
Друга світова війна (1939–1945) 15, 42, 47, 63, 86, 88, 100, 251, 260, 278, 281–284, 311, 317, 340–341, 363, 397–398, 403, 422, 440, 466
Другий міжнародний конґрес географічних наук (1875) 247
Дьєнб'єнфу, битва при (1954) 282, 297

Ейра губернатора справа (1865) 166, 198, 239
Етиопія, британський рейд на – див. абісинська експедиція

єгипетська експедиція Наполеона (1798–1799) 73–75, 157, 182–184, 192
єгипетсько-етиопські війни (1875–1884) 191–192
Єгипту завоювання Британією (1882) 167, 192, 365

заколот 1857 р. – див. сипаїв повстання
Затока, війна в – див. Перська затока, війна в
«Захід як Америка», виставка (1991) 437
ієрогліфів розшифрування (1824) 182–183
Ізраїлю створення (1948) 345

Імперське зібрання в Делі (1876–1877) 52–53, 228, 434–435
індійське повстання – див. сипаїв повстання
індійський заколот – див. сипаїв повстання
Індійського Національного Конгресу заснування (1885) 204
Індія, здобуття незалежности (1947) 118, 201, 204, 237–238, 285
індокитайська війна, перша /франко-в'єтнамська війна/ (1946–1954) 282, 340–341
Індонезія, здобуття незалежности (1945) 285
інтифада в Палестині (1987–1993) 65, 359, 364, 412, 454
Ірак, повстання проти британців у (1920–1922) 415
іракська війна – див. Перська затока, війна в
Іран, переворот у (1953) 59, 65, 402, 451
ірано-іракська війна (1980–1988) 414, 456
іранська криза заручників (1979–1981) 59, 447
Іранська революція (1979) 22, 70, 364
Ірландії перезавоювання Англією (XVI ст.) 135
Ісламська революція – див. Іранська революція
Італії об'єднання (1861) 175

Каїрського оперного театру відкриття (1869) 178
кафрська війна, сьома (1846) 166
Кемп-Дейвідська угода (1978) 364
Кенеді Джона вбивство (1963) 438
Кенія, здобуття незалежности (1963) 380
китайська громадянська війна (1945–1949) 407
Кіпр, вторгнення Туреччини на (1974) 414
Конгрес етнографічних наук у Парижі (1902) 248
конгрес письменників у Мадриді (1937) 328
континентальна блокада – див. Англії континентальна блокада Наполеоном
корейська війна (1950–1953) 402, 407
Кримська війна (1854–1856) 166
Куба, вторгнення у Затоку Свиней (1961 р.) 401
Куба, заборони США на торгівлю з (з 1959 р.) 399
Кубинська революція (1959) 22, 65
Кувейт, напад Іраку на (1990) 38, 57, 77, 198, 398, 409, 413–414, 418, 420–421

ліванська громадянська війна (1975–1990) 330, 364
лівійська війна (1986) 400–401, 405, 438, 448, 455–456

Мадаґаскару анексія Францією (1895–1896) 247
МакМагона і шерифа Хусейна переговори (1917–1918) 249
Малайзія, здобуття незалежности (1956) 285
маорі, війни проти – див. новозеландські війни
матабельська війна, перша (в Ньясаленді) (1893) 125
матабельська війна, друга (в Ньясаленді) (1896–1897) – див. ндебеле-шона повстання
Мау Мау повстання (1952–1960) 324
махдистів повстання (1881–1883) 155
Міжнародний конгрес колоніяльної соціології (1890) 248
Міжнародні колоніяльні конгреси (1889, 1894 років та ін.) 248

Мої режим у Кенії (1978–2002) 324
Мондові комуни в Алжирі заснування (1849)

Нанкінський договір (1842) 39
Наполеона доба (1799–1815) 104, 112, 129, 132, 155
ндебеле-шона повстання /друга матабельська війна/ (1896–1897) 284
Нікараґуа, американська окупація (1912) 405
новозеландські війни (війни проти маорі) (1845–1872) 166

оксамитова революція в Чехословаччині (1989) 454
опіюмна війна, перша (1839–1842) 39, 125, 166
опіюмна війна, друга (1856–1860) 39, 125, 166
Орабі повстання в Єгипті (1881–1882) 125, 194, 281, 284, 293, 365
Османської імперії розпад (1918–1923) 347
Ост-Індської компанії розпуск (1858) 129, 219

Пакистану відокремлення від Індії (1947) 204, 285
панамська війна (1989–1990) 400–401, 405, 448
Паризька міжнародна виставка (1867) 184
Пенджабу анексія Британією (1849) 166
Персія, напад на (1857) 166
Перська затока, війна в (1991) 22, 27, 38, 57, 77, 100, 198, 364, 398, 400, 402, 405, 409–410, 412–414, 419, 421–422, 424, 444, 448, 451–453
Перша імперія у Франції (1804–1815) 96
Перша світова війна (1914–1918) 122, 202, 260, 278, 281, 283, 311, 313, 347, 367
Постійне врегулювання (1793) 345, 350–351, 355

революція 1848 р. у Франції 132
рейс 007 Корейських авіяліній, інцидент (1983) 447–448
Рисорджименто (1815–1871) 177, 186, 189

Саморі війни з французами (1882–1898) 283
Сан-Домінґо, революція в – див. гаїтянське повстання
Сан-Ремо, конференція у (1920) 347
Сетифська різанина (1945) 258
сипаїв повстання (1857–1858) 125, 129, 136, 155, 166, 204, 218–220, 280–281, 293
Судан, здобуття незалежности (1956) 380
Суецького каналу відкриття (1869) 80, 178, 193
Суецького каналу націоналізація Єгиптом (1956) 192
Східний Тимор, вторгнення Індонезії до (1975) 402

Трафальґарська битва (1805) 164
Третя Республіка (1870–1940) 247
троянська війна (XIII ст. до н.е.) 73
Тяньаньмень, різанина на площі (1989) 454

Уґанда, повстання в (1896) 125

Фашодська криза (1898) 249
феніїв експансії зупинення у Канаді (1870) 166
Філіпін анексія Америкою (1899–1901) 22, 114
Фолклендська війна (1982) 58
франко-пруська війна (1870–1871) 180, 247

Французьке Конго, заснування (1880) 247

Хаджі Омара сутички із французами (1857–1859) 283
Хартума облога військами Махді (1884–1885) 173
холодна війна (бл. 1947 – бл. 1991) 19, 27, 251, 341, 393, 395–396, 399, 401, 407, 422, 451, 456–457

хрестові походи (1096–1270) 52, 132

Цейлон, здобуття незалежности (1948) 285

чилійський переворот (1973) 401

якобітське повстання (1745) 132

Покажчик вигаданих персонажів із творів літератури та мистецтва

Агаб, капітан [Captain Ahab], «Мобі Дик» 404, 413
Адела [Adela], «Шлях до Індії» 288
Азиз [Aziz], «Шлях до Індії» 128, 271, 287–292
Аїда [Aida], «Аїда» 175–176, 189
Алі, Магбуб [Mahbub Ali], «Кім» 205–206, 213, 217, 220, 222, 225–226, 229, 234
Амелія [Amelia], «Ярмарок суєти» 111, 129
Амнерис [Amneris], «Аїда» 175–176, 180, 186, 189
Антоній, святий [St. Antoine], «Спокуса святого Антонія» 239
Арабела [Arabella], «Джуд непомітний» 231
Арієль [Ariel], «Буря» 303
Арчер, Ізабела [Isabel Archer], «Портрет дами» 214–215, 231
Ашенбах [Aschenbach], «Смерть у Венеції» 270

Бабу, Гурі [Hurree Babu], «Кім» 205–206, 212, 217, 221–222, 225–227, 234–235
Базаров [Bazarov], «Батьки і діти» 122
Бартлбі [Bartleby], «Писець Бартлбі» 455
Бенет, містер [Mr. Bennett], «Кім» 206–207
Беністери [Bannisters], «Шлях до Індії» 292
Бертони [Burtons], «Шлях до Індії» 291
Бертрам, леді [Lady Bertram], «Менсфілд парк» 141, 149–150
Бертрам, Том [Tom Bertram], «Менсфілд парк» 143
Бертрам, Томас [Thomas Bertram], «Менсфілд парк» 105, 111, 130–132, 141–143, 145–152, 154–155, 158, 162
Бертрами [the Bertrams], «Менсфілд парк» 141, 147, 149, 151–152
Бест, Джекі [Jacky Bast], «Говардс-Енд» 115
Бест, Леонард [Leonard Bast], «Говардс-Енд» 115
Бетмен [Batman], герой коміксів і кінофільмів 209
Блум, Леопольд [Leopold Bloom], «Уліс» 270
Боварі, Ема [Emma Bovary], «Пані Боварі» 122
Брайдгед, Сью [Sue Bridehead], «Джуд непомітний» 231
Брук, Доротея [Dorothea Brooke], «Мідлмарч» 214–215, 231

Ватсон [Watson], герой циклу творів Артура Конан Дойла 209, 225
Ваякі [Waiyaki], «Ріка посередині» 300
вдова з Кулу [Widow of Kulu], «Кім» 211, 213, 220–221
вдова з Шемлі [Shamlegh woman], «Кім» 206, 211
Велика Людина [the Big Man], «Вигин ріки» 369
Веліял [Belial], ім'я демона в Старому Заповіті 163
Віктор, отець [Father Victor], «Кім» 206, 221
Вілкокс, Генрі [Henry Wilcox], «Говардс-Енд» 115, 130, 151
Вінсі, Розамонда [Rosamond Vincy], «Мідлмарч» 214
Вічний Жид [Wandering Jew], герой християнського фольклору 272
Ворд, сестри [Ward], «Менсфілд парк» 141, 149

Гамідула [Hamidullah], «Шлях до Індії» 292
Гевішем [Havisham], «Великі сподівання» 15
Гейст, Ексел [Axel Heyst], «Перемога» 239–240
Гіслоп, Роні [Ronny Heaslop], «Шлях до Індії» 225, 288–289
Голівел [Holliwell], «Прапор на світанку» 226
Голмс, Шерлок [Sherlock Holmes], герой циклу творів Артура Конан Дойла 209, 225
Голройд [Holroyd], «Ностромо» 19, 21
Гюйсманс, отець [Father Huismans], «Вигин ріки» 22

Ґодбовл [Godbole], «Шлях до Індії» 271, 288–289
Ґрабо [Grabot], «Королівський шлях» 296
Ґулд, Чарлз [Charles Gould], «Ностромо» 19, 21, 151, 239, 244, 450

Дедалус, Стивен [Stephen Dedalus], «Уліс», «Портрет митця замолоду» 140, 270, 299, 316
Дедлок, леді [Lady Dedlock], «Холодний дім» 133
Джелібі [Jellyby], «Холодний дім» 134, 367
Джим, лорд [Lord Jim], «Лорд Джим» 230, 239–240
Джуд непомітний [Jude the Obscure], «Джуд непомітний» 122, 231–233
Добін, Джозеф [Joseph Dobbin], «Ярмарок суєти» 112, 129
Домбі [Dombey], «Домбі та син» 49–50, 112
Донґо, Фабриціо дель [Fabrice del Dongo], «Червоне і чорне» 232

Едмунд [Edmund], «Менсфілд парк» 142, 144, 149
Естер [Esther], «Холодний дім» 134

Жанін [Janine], «Зрадлива жінка» 256–257, 259, 264, 266

Інкл [Inkle], герой барбадоської легенди (див. також примітку на с. 301) 301
Індар [Indar], «Вигин ріки» 370

Калібан [Caliban], «Буря» 302–304
Квілп [Quilp], «Домбі та син» 112
Кіхот, Дон [Don Quixote], «Дон Кіхот» 208, 231, 240
Клод [Claude], «Королівський шлях» 296
Крейтон, полковник [Colonel Creighton], «Кім» 101, 205–207, 214, 217, 220–221, 225–230, 236–237
Кроуфорд, Генрі [Henry Crawford], «Менсфілд парк» 143

Кроуфорд, Мері [Mary Crawford], «Менсфілд парк» 143
Кроуфорди [the Crawfords], «Менсфілд парк» 142
Крузо, Робінзон [Robinson Crusoe], «Робінзон Крузо» 18, 114, 131, 143, 240, 301
Курц [Kurtz], «Серце темряви» 61–63, 68–70, 173, 230, 239–240, 242, 244, 296, 300, 450
Кухулін [Cuchulain], герой ірландського епосу 53, 321

Ладислав, Віл [Will Ladislaw], «Мідлмарч» 214
лама [lama], «Кім» 209–214, 216–218, 220–221, 229, 233–234
Ларґан-сагиб [Lurgan Sahib], «Кім» 205–206, 211
Леда [Leda], «Леда і лебідь» 334
Лівінґстовн [Livingstone], «Ріка посередині» 300
Лідія [Lydia], «Менсфілд парк» 143
Ловренс Аравійський [Lawrence of Arabia], «Сім стовпів мудрости» 173, 230, 236

Мавґлі [Mowgli], «Книга джунглів» 207
Мамона [Mammon], символ матеріяльного багатства й жадібности в Новому Заповіті 163
Марлов [Marlow], «Серце темряви» 60–63, 66–69, 106, 119–120, 130, 228, 240, 242, 244, 296, 409
Марселіна [Marceline], «Імморaліст» 276
Матильда [Mathilde], «Червоне і чорне» 157
Мегвіч, Ейбл [Abel Magwitch], «Великі сподівання» 15–18, 112
Мейсон, Берта [Bertha Mason], «Джейн Ейр» 111
Менальк [Ménalque], «Імморaліст» 276–277, 296
Мерль, мадам [Madame Merle], «Портрет дами» 214
Мерсо [Meursault], «Сторонній» 255, 260, 266
Мефістофель [Mephistopheles], персонаж народної творчости та кількох літературних творів, зокрема «Фавста» Ґете 240
Мікобер, Вілкінс [Wilkins Micawber], «Дейвід Коперфілд» 16
Мішель [Michel], «Імморaліст» 264, 276–277
Моктир [Moktir], «Імморaліст» 276
Мол Флендерс [Moll Flanders], «Мол Флендерс» 131
Моро, Фредерик [Frédéric Moreau], «Виховання почуттів» 230–231
Мур, пані [Mrs. Moore], «Шлях до Індії» 287, 289–291

Нана [Nana], «Нана» 269
Норис, тітка [aunt Norris], «Менсфілд парк» 142, 148–149

О'Гара, Кім/Кімбол [Kim/Kimball O'Hara], «Кім» 101, 132, 141, 201, 205–217, 219–222, 226, 229–238, 269
Одіссей [Odysseus], «Іліада», «Одіссея» 208–209
Олмейр [Almayer], «Олмейрова примха» 239
Отело [Othello], «Отело» 212

Пайл [Pyle], «Тихий американець» 22, 44
Панса, Санчо [Sancho Panza], «Дон Кіхот» 208
Перкен [Perken], «Королівський шлях» 230, 264, 296
Піп [Pip], «Великі сподівання» 15, 17–18, 112
Покет, Герберт [Herbert Pocket], «Великі сподівання» 18
Понтифекс, Ернест [Ernest Pontifex], «Шлях всякої плоті» 231

Прайс, Вільям [William Price], «Менсфілд парк» 144–145, 148, 150
Прайс, Сьюзен [Susan Price], «Менсфілд парк» 144, 149
Прайс, Фані [Fanny Price], «Менсфілд парк» 111, 140–146, 148–149, 154, 250
Прайси [the Prices], «Менсфілд парк» 141, 151
Просперо [Prospero], «Буря» 302–304
Протей [Proteus], персонаж старогрецької мітології 442

Радамес [Rhadames], «Аїда» 176, 189
Рамфіс [Ramfis], «Аїда» 186, 189
Рембо [Rambo], цикл фільмів «Рембо» 412
Ріє [Rieux], «Чума» 255, 266
Ріярдон [Reardon], «Нова Ґрабстріт» 269
Робін [Robin], герой коміксів та фільмів про Бетмена 209
Рочестер [Rochester], «Джейн Ейр» 111

Саїд, Мустафа [Mostapha Said], «Сезон паломництва на північ» 300
Салім [Salim], «Вигин ріки» 369
Самотній Рейнджер [Lone Ranger], радіоцикл та цикл фільмів «Самотній Рейнджер» 209
Седлі, Джозеф [Joseph Sedley], «Ярмарок суєти» 41, 111, 129, 131
Сорель, Жульєн [Julien Sorel], «Червоне і чорне» 122, 157, 232

Тартарен [Tartarin], «Тартарен Тарасконський» 264
Тару [Tarrou], «Чума» 255, 266
Тертони [Turtons], «Шлях до Індії» 291
Том [Tom], «Тяжкі часи» 127
Тонто [Tonto], радіоцикл та цикл фільмів «Самотній Рейнджер» 209
Тушет, Ралф [Ralph Touchett], «Портрет дами» 112

Феверел, Ричард [Richard Feverel], «Тяжке випробування Ричарда Феверела» 269
Філдинґ [Fielding], «Шлях до Індії» 287–291
Фолі, Джуд [Jude Fawley], «Джуд непомітний» 231–233

Шарп, Бекі [Becky Sharp], «Ярмарок суєти» 41, 111, 129, 139
Шлеґелі [Schlegels], «Говардс-Енд» 115

Ярико [Yariko], героїня барбадоської легенди (див. також примітку на с. 301) 301
Ясон [Jason], герой старогрецьких міфів 208

Покажчик документів, наукових праць та творів літератури й мистецтва[1]

«Агаризм» [Hagarism], Патрисія Кровн і Майкл Кук (1977) 363
«Аджа'їб аль-Атар» [Aja'ib al-Athar], Абд аль-Рахман аль-Джабарті 73
«Адольф» [Adolph], роман Бенджамена Констана (1816) 255
«Азія та західне панування» [Asia and Western Dominance], дослідження Кавалама Панікара (1959) 317
«Аїда» [Aida], опера Джузеппе Верді (1870) 173–179, 183–185, 187–192, 197–198
«Алжирські хроніки» [Chroniques algériennes], збірка есеїв Альбера Камю (1939–1958) 256, 258
«Америка та середземноморський світ (1776–1882)» [America and the Mediterranean World, 1776–1882], дослідження Джеймса Філда (1976) 412
«Анти-Едип» [Anti-Œdipe], перший том «Капіталізму та шизофренії» Жиля Дельоза і Фелікса Ґватарі (1972) 461
«Антрополог серед істориків» [An Anthropologist Among the Historians], дослідження Бернарда Кона (1990) 171
«Антропологія та колоніяльна зустріч» [Anthropology and the Colonial Encounter], збірка за ред. Талала Асада (1975) 83, 226
«Апокаліпсис сьогодні» [Apocalypse Now], фільм Френсиса Форда Кополи (1979) 22
«Араби та євреї» [Arab and Jew], книжка Дейвіда Шиплера (1986) 364
«Арабська душа» [The Arab Mind], книжка Рафаеля Патаї (1983) 363
«Арабське перевідкриття Европи» [The Arab Rediscovery of Europe], дослідження Ібраґіма Абу-Луґода (1963) 366
«Арабське пробудження» [The Arab Awakening], праця Джорджа Антоніюса (1938) 317, 344, 348, 352–353, 358–359, 362–363
«Арабські злигодні: арабська політична думка й практика після 1967 року» [The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice since 1967], книга Фуада Аджамі (1981) 423

[1] У круглих дужках подаємо рік написання або оприлюднення творів. Зірочками відзначено твори, які частково або повністю видані українською мовою.

«Арієль» [Ariel], есей Хосе Родо (1900) 382
«Атала» [Atala], повість Франсуа Шатобріяна (1801) 156
«Атила» [Attila], опера Джузеппе Верді (1846) 177
«Африка в модерній історії: пошуки нового суспільства» [Africa in Modern History: The Search for a New Society], дослідження Безила Дейвідсона (1978) 35, 308
«Африканські та третьосвітні теорії імперіялізму» [African and Third World Theories of Imperialism], розвідка Томаса Годжкіна (1977) 365
«Африканці» [The Africans], документальний навчальний телесеріял Алі Мазруї (1986) 79

«Багато голосів, один світ» [Many Voices, One World], доповідь комісії Шона МакБрайда (1980) 408
«Бал-маскарад» [Un Ballo in Maschera], опера Джузеппе Верді (1859) 175
«Балада про Схід і Захід»* [The Ballad of East and West], балада Редьярда Кіплінґа (1889) 223
«Банкіри і паші» [Bankers and Pashas], дослідження Дейвіда Лендеса (1958) 193
«Батьки і діти» [Отцы и дети], роман Івана Турґенєва (1862)
«Безплідна земля»* [The Waste Land], поема Т. С. Еліота (1922) 272
«Бернт Нортон»* [Burnt Norton], поема Т. С. Еліота (1936) 467
Біблія* [the Bible], священна книга християн 445
«Божественна комедія»* [Divina Commedia], поема Данте Аліґ'єрі (1307–1321) 91
«Боріс Ґодунов» [Борис Годунов], опера Модеста Мусоргського (1869) 175
«Буреверхи»* [Wuthering Heights], повість Емілі Бронте (1847) 133
«Буря» [Une Tempête], п'єса Еме Сезера (1969) 302
«Буря»* [The Tempest], драма Вільяма Шекспіра (1612) 301

«Вбрання Кліо» [The Clothing of Clio], дослідження Стивена Бена (1984) 181
«Вежа»* [The Tower], вірш В. Б. Єйтса (1928) 329, 334
«Вежа»* [The Tower], поетична збірка В. Б. Єйтса (1928) 331
«Великдень 1916-го»* [Easter 1916], вірш В. Б. Єйтса (1921) 327
«Великий заколот» [The Great Mutiny], дослідження Кристофер Гіберт (1980) 218
«Великі сподівання»* [Great Expectations], роман Чарлза Дикенса (1861) 15, 17–18, 23, 40, 112, 127, 151, 439
«Вересень 1913-го»* [September 1913], вірш В. Б. Єйтса (1914) 327
«Весна священна» [Sacre du printemps], балет Ігоря Стравінського (1913) 270
«Вествард Го!» [Westward Ho!], роман Чарлза Кінґслі (1855) 112
«Вест-індець» [The West Indian], комедія Ричарда Камберленда (1771) 151
«В'єтнам: соціологія однієї війни» [Viet-Nam: Sociologie d'une guerre], дослідження Поля Мюса (1952) 297
«Вигин ріки» [A Bend in the River], роман В. С. Найпола (1979) 22, 369
«Вигнання і царство»* [L'Exil et le royaume], збірка оповідань Альбера Камю (1958) 254, 258

«Винайдення Африки» [The Invention of Africa], дослідження В. І. Мудимбе (1988) 278
«Винайдення традиції»* [The Invention of Tradition], збірка за ред. Ерика Гобсбавма і Теренса Рейнджера (1983) 52, 72
«Виховання почуттів»* [L'Éducation sentimentale], роман Ґюстава Флобера (1869) 230
«Відважні моряки»* [Captains Courageous], роман Редьярда Кіплінґа (1897) 200
«Відступник»* [Le Renégat], оповідання Альбера Камю (1958) 258
«Візантія» [Byzantium], вірш В. Б. Єйтса (1933) 336
«Візія» [A Vision], трактат В. Б. Єйтса (1925) 320–321
«Він» [Lui], поема Віктора Гюґо (1829) 157
«Власний простір»* [A Room of One's Own], твір Вірджинії Вулф (1929) 464
«Волтер Ліпман і американське сторіччя» [Walter Lippmann and the American Century], книжка Роналда Стила (1980) 396
«Волхви»* [The Magi], вірш В. Б. Єйтса (1914) 328
«Вона» [She], роман Генрі Гаґарда (1887) 269
«Все розпадається» [Things Fall Apart], роман Чинуа Ачебе (1958) 331
«Все руйнується» [All Fall Down], дослідження Ґері Сика (1985) 330
«Втрата» [Missing], фільм Константина Коста-Ґавраса (1982) 22
«Втрачені ілюзії»* [Illusions Perdues], роман Оноре де Бальзака (1837, 1839, 1843) 40
«В череві кита» [Inside the Whale], есей Джорджа Орвела (1947) 59
«Гаїті і Сполучені Штати: національні стереотипи і літературна уява» [Haiti and the United States: National Stereotypes and the Literary Imagination], дослідження Дж. Деша (1988) 405
«Геклбері Фін»* [Huckleberry Finn], роман Марка Твена (1884) 208
«Географія та деякі дослідники» [Geography and Some Explorers], стаття Джозефа Конрада (1924) 252
«Геополітика інформації» [The Geopolitics of Information], розвідка Ентоні Сміта (1980) 408
«Говардс-Енд» [Howards End], роман Едварда Форстера (1910) 115
«Гонитва за владою» [The Pursuit of Power], праця Вільяма МакНіла (1983) 43
«Граючись у темряві» [Playing in the Dark], розвідка Тоні Морисон (1993) 35
«Гуманітарні науки в американському житті» [The Humanities in American Life], дослідження за дорученням Фундації Рокфелера (1980) 445

«Ґеронтіон»* [Gerontion], поема Т. С. Еліота (1920) 328

«Давнє право» [Ancient Law], дослідження Генрі Мейна (1861) 241
«Давній випадок» [A Distant Episode], оповідання Пола Бовлса (1945) 258
«Давній і модерний імперіялізм» [Ancient and Modern Imperialism], дослідження Евелін Баринґ (Кромер) (1910) 228
«Далас» [Dallas], американський телесеріял (1978–1991) 408
«Дейвід Коперфілд»* [David Copperfield], роман Чарлза Дикенса (1850) 16, 117

«Деколонізуючи розум» [Decolonising the Mind], трактат Джеймса Hryri (1986) 303
«Деміюрги заморської Франції» [La Constructeurs de la France d'outre-mer], дослідження Робера Делявіня та Шарля Жульєна (1946) 247
«Денієл Деронда» [Daniel Deronda], роман Джордж Еліот (1876) 112
«Департаментські пісеньки»* [Departmental Ditties], збірка віршів Редьярда Кіплінґа (1886) 202
«Дещо про себе» [Something of Myself], автобіографія Редьярда Кіплінґа (1937) 202
«Деякі аспекти південного питання» [Some Aspects of the Southern Question], есей Антоніо Ґрамші (1926) 92–93
«Дж. Ф. К.» [JFK], фільм Олівера Стовна (1991) 438
«Джейн Ейр»* [Jane Eyre], роман Шарлоти Бронте (1847) 111, 117, 127
«Джерела тоталітаризму»* [The Origins of Totalitarianism], дослідження Ганни Арендт (1951) 63
«Джуд непомітний» [Jude the Obscure], роман Томаса Гарді (1894) 231–232
«Дивна прогулянка Редьярда Кіплінґа» [The Strange Ride of Rudyard Kipling], праця Енґаса Вілсона (1977) 223
«Дикун у літературі» [The Savage in Literature], дослідження Браєна Стріта (1975) 159
«Династія» [Dynasty], американський телесеріял (1981–1989) 408
«Дискурс колоніялізму» [Discours sur le colonialisme], трактат Еме Сезера (1955) 282, 371
«До маяка» [To the Lighthouse], роман Вірджинії Вулф (1927) 272
«Домбі та син»* [Dombey and Son], роман Чарлза Дикенса (1848) 49, 130
«Дон Карлос» [Don Carlos], опера Джузеппе Верді (1867) 175, 180
«Дон Кіхот» [Don Quixote], роман Міґеля де Сервантеса (1605, 1615)
«Дорога до Ботанічної затоки» [The Road to Botany Bay], дослідження Пола Картера (1987) 16, 91
«Драй Салвейджес»* [Dry Salvages], поема Т. С. Еліота (1941) 389
«Друге пришестя»* [The Second Coming], вірш В. Б. Єйтса (1921) 330
«Душі чорного народу» [The Souls of Black Folk], розвідка Вільяма Дюбуа (1903) 305

«Европейське бачення й Океанія» [European Vision and the South Pacific], розвідка Бернарда Сміта (1985) 159
«Европейський антиколоніялізм від Лас Касаса до Карла Маркса» [L'Anticolonialisme Européen de Las Casas à Karl Marx], дослідження Марселя Мерля (1969) 338
«Ego Dominus Tuus»* [Ego Dominus Tuus], вірш В. Б. Єйтса (1919) 320
«Екологічний імперіялізм» [Ecological Imperialism], розвідка Алфреда Кросбі (1986) 318
«Етика гри й імперіялізм» [The Games Ethic and Imperialism], дослідження Джеймса Менґена (1986) 208

«Європа і народи без історії»* [Europe and the People Without History], дослідження Ерика Вулфа (1982) 113

«Живопис у модерному житті» [The Painting of Modern Life], дослідження Тимоті Кларка (1984) 173
«Жінки в Єгипті XIX сторіччя» [Women in Nineteenth Century Egypt], дослідження Джудит Такер (1986) 84
«Жінки й ґендер в ісламі» [Women and Gender in Islam], розвідка Лейли Ахмед (1992) 28
«Жіноче тіло, жіночий світ» [Woman's Body, Woman's World], розвідка Федви Мелті-Дуглас (1991) 28

«Завуальовані почуття» [Veiled Sentiments], дослідження Ліли Абу-Луґод (1987) 28
«Загальна історія музики від давнини до наших днів» [Histoire générale de la musique depuis les temps anciens à nos jours], праця Франсуа-Жозефа Феті (1869–1876) 186
«Замкнуте коло» [The Closed Circle], книжка Дейвіда Прайса-Джонса (1989) 363
«Занепад плантаторського класу на Британських Карибах у 1763–1833 роках» [The fall of the Planter Class in the British Caribbean, 1763–1833], дослідження Ловела Рагаца (1928) 152
«Застій і перетворення» [Al-Thabit wa al-Mutahawwil], дослідження Адоніса (1974–1978) 435
«З Бейрута до Єрусалима» [From Beirut to Jerusalem], книжка Томаса Фридмена (1989) 364
«Зброя теорії» [The Weapons of Theory], трактат Амілкара Кабрала (1969) 381
«Звірі покидають цирк»* [The Circus Animals' Desertion], вірш В. Б. Єйтса (1939) 334
«Звіробій»* [The Deerslayer], роман Джеймса Фенімора Купера (1841) 208
«Зелена Книга»* [Green Book], книга Муамара аль-Кадафі (1975) 369
«Земля й еволюція людства» [La Terre et l'evolution human], дослідження Люсьєна Февра (1922) 91
«Злидарі землі цієї» [Les damnés de la terre], праця Франца Фанона (1961) 280–281, 298, 330, 372, 375, 377, 379
«Змінити Китай» [To Change China], дослідження Джонатана Спенса (1980) 367
«Золоте дно» [Bonanza], американський телесеріял (1959–1973) 431
«Зрадлива жінка»* [La Femme adultère], оповідання Альбера Камю (1958) 256, 258

«Ілюзії і відкриття» [Delusions and Discoveries], розвідка Беніти Пері (1972) 271, 288
«Ілюзія постійности: британський імперіялізм в Індії» [The Illusion of Permanence: British Imperialism in India], розвідка Френсиса Гатчинса (1967) 222, 288
«Імморалiст» [L'Immoraliste], роман Андре Жіда (1902) 237, 264, 275, 277, 295
«Імперіялізм: дослідження» [Imperialism: A Study], праця Джона Гобсона (1902) 339
«Імперська ідея та її вороги» [The Imperial Idea and Its Enemies], дослідження Арчибальда Торнтона (1959) 339
«Індія (без англійців)» [L'Inde (sans les Anglais], розвідка П'єра Льоті (1900) 271

«Інший бік медалі» [The Other Side of the Medal], есей Едварда Томпсона (1925) 219, 293
«Ірландії в часах грядущих» [To Ireland in the Coming Times], вірш В. Б. Єйтса (1893) 368
«Ісламські корені капіталізму: Єгипет 1760–1840 рр.» [Islamic roots of capitalism: Egypt, 1760–1840], розвідка Пітера Ґрена (1979) 84
«Історичне формування арабської нації» [The Historical Formation of the Arab Nation], дослідження Абд ал-Азиза Дурі (1984) 353
«Історія і класова свідомість» [History and Class Consciousness], трактат Дйордя Лукача (1923) 93, 375
«Історія негритянського повстання» [A History of Negro Revolt], книжка Сирила Джеймса (1938) 354
«Історія правління хедива Ісмаїла» [Histoire du règne du Khedive Ismail], праця Жоржа Дуїна (1933–1936) 193

«Каїр: 1001 рік переможного міста» [Cairo: 1001 Years of the City Victorious], дослідження Дженет Абу-Луґод (1971) 195
«Капіталізм і рабство» [Capitalism and Slavery], дослідження Ерика Вільямса (1961) 153
«Капітан Синґлтон» [Captain Singleton], роман Денієла Дефо (1720) 121
«Кельтські відродження» [Celtic Revivals], збірка есеїв Шеймаса Діна (1985) 321
«Кентерберійські оповідання»* [Canterbury Tales], книжка Джефрі Чосера (1478?) 209
«Керування політичними змінами» [Managing Political Change], дослідження Ірен Ґендзьє (1985) 407
«Кім» [Kim], роман Редьярда Кіплінґа (1901) 24, 46, 72, 101, 116–117, 128, 200–210, 215–218, 221–223, 225, 229–231, 235–238
«Кінець Імперії» [The End of Empire], праця Джона Стречі (1959) 284
«Клариса» [Clarissa], епістолярний роман Сем'юела Ричардсона (1748) 122
«Клятви закоханих» [Lovers' Vows], назва п'єси Авґуста Коцебу «Das Kind der Liebe» в англійському перекладі Елізабет Інчбальд (п'єса – 1790; переклад – 1798) 142–143
«Книги джунглів»* [The Jungle Books], дві збірки оповідань Редьярда Кіплінґа (1894, 1895) 200
«Колонізуючи Єгипет» [Colonizing Egypt], дослідження Тимоті Мітчела (1988) 173
«Колоніялізм і християнське місіонерство» [Colonialism and Christian Mission], праця Стивена Нейла (1966) 243
«Колоніяльна велич і поневолення» [Grandeur et servitude coloniales], праця Альбера Саро (1931) 265
«Колоніяльна ідея у Франції» [L'Idée coloniale en France], дослідження Рауля Жирарде (1972) 339
«Колоніяльна політика та розподіл землі у XIX–XX сторіччях» [La Politique coloniale et le partage du terre aux XIXe et XXe siècles], дослідження Жоржа Арді (1937) 265
«Колоніяльний гарем» [Le harem colonial], дослідження Малєка Алули (1981) 173

«Колоніяльні зустрічі» [Colonial Encounters], дослідження Пітера Галма (1975) 138, 302
Коран* [Koran], священна книга мусульман 74, 372, 435
«Корені війни» [Roots of War], дослідження Ричарда Барнета (1973) 398
«Королівський шлях»* [La Voie royale], повість Андре Мальро (1930) 230, 264, 295–297
«Королівські ідилії» [The Idylls of the King], цикл поем Алфреда Тенісона (1859) 166, 172
«Короткий виклад ієрогліфічної системи» [Précis du système hiéroglyphique], дослідження Жана Франсуа Шампольйона (1824) 182
«Короткий філософський виклад історії музики» [Resumé philosophique de l'histoire de la musique], праця Франсуа-Жозефа Феті (1835) 186
«Корпорація "Культура"» [Culture, Inc.], дослідження Герберта Шилера (1989) 430
«Кохана» [Beloved], роман Тоні Морисон (1987) 464
«Критика імперії» [Critics of Empire], праця Бернарда Портера (1968) 339
«Критичними територіями» [Critical Terrains], дослідження Лізи Лов (1991) 29
«Кров і місяць»* [Blood And The Moon], вірш В. Б. Єйтса (1933) 101
«Кузина Бета»* [La Cousine Bette], роман Оноре де Бальзака (1846) 113, 158
«Культура й анархія» [Culture and Anarchy], праця Метью Арнолда (1869) 198
«Культура та суспільство» [Culture and Society], праця Реймонда Вільямса (1958) 115
«Культура» [Culture], праця Реймонда Вільямса (1981) 343

«Леда і лебідь»* [Leda and the Swan], вірш В. Б. Єйтса (1928) 331
«Лист до М. Дасьє» [Lettre à M. Dacier], лист Жана Франсуа Шампольйона (1822) 182
«Листи з країни варварів» [Lettres de Barbarie], праця абата Пуаре (1785) 156
«Ліспет»* [Lispeth], оповідання Редьярда Кіплінґа (1888) 211
«Література й колоніялізм» [Littérature et colonialisme], дослідження Мартина Лютфі (1971) 263
«Література опору» [Resistance Literature], праця Барбари Гарлов (1987) 303, 327
«Літо арабської тривоги» [The Summer of Arab Discontent], стаття Фуада Аджамі (1990–1991) 415
«Літтл Ґіддінґа»* [Little Gidding], поема Т. С. Еліота (1942) 461
«Ломбардці» [I Lombardi], опера Джузеппе Верді (1846) 175, 177
«Лорд Джим»* [Lord Jim], роман Джозефа Конрада (1900) 172, 201, 240
«Любий друг»* [Bel-Ami], роман Ґі де Мопасана (1885) 171, 263

«Мамона та гонитва за імперією» [Mammon and the Pursuit of Empire], збірка розвідок за ред. Ленса Дейвіса і Роберта Гатенбека (1986) 40
«Мандалай» [Mandalay], вірш Редьярда Кіплінґа (1892) 224
«Маркс і кінець орієнталізму» [Marx and the End of Orientalism], дослідження Браєна Тернера (1978) 83
«Марксизм та імперіялізм» [Marxism and Imperialism], дослідження Віктора Кірнана (1974) 115

«Маски завоювання» [The Masks of Conquest], дослідження Ґаурі Вішванатан (1989) 84
«Машини як мірило людей: наука, технологія та ідеологія західного панування» [Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideology of Western Dominance], дослідження Майкла Едеса (1989) 170
«Менсфілд парк» [Mansfield Park], роман Джейн Остен (1814) 105–106, 111, 116, 139–140, 143–147, 150, 153–155, 362
«Метаісторія: Історична уява в Европі XIX сторіччя» [Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe], праця Гайдена Вайта (1975) 424
«Ми та інші» [Nous et les autres], праця Цветана Тодорова (1989) 155
«Минуле та теперішнє» [Past and Present], книжка Томаса Карлайла (1843) 161
«Мідлмарч» [Middlemarch], роман Джордж Еліот (1871–1872) 214
«Міжнародні студії і академічне підприємство: один розділ з обгороджування американської науки» [International Studies and Academic Enterprise: A Chapter in the Enclosure of American Learning], дослідження Роберта МакКофі (1984) 447
«Мімезис» [Mimesis], праця Ериха Авербаха (1946) 86, 90, 440
«Minima Moralia. Роздуми в умовах понівеченого життя» [Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben], твір Теодора Адорно (1947) 462
«Місія Англії» [England's Mission], дослідження Коліна Елдриджа (1974) 40
«Міста солі» [Cities of Salt], трилогія Абдельрахмана ель Муніфа (1984, 1987, 1989) 411
«Місце Кіплінґа в історії ідей» [Kipling's Place in the History of Ideas], стаття Ноела Анана (1960) 228
«Міт про лінивого тубільця» [The Myth of the Lazy Native], розвідка Сієда Алатаса (1977) 84, 345, 350, 357, 362
«Мітологія імперіялізму» [The Mythology of Imperialism], дослідження Джони Рескіна (1971) 115
«Мобі Дик»* [Moby-Dick], роман Германа Мелвіла (1851) 208, 404, 413
«Мова й колоніяльна влада» [Language and Colonial Power], розвідка Йоганеса Фабіяна (1986) 171
«Мол Флендерс» [Moll Flanders], роман Денієла Дефо (1722) 121
«Молитва за мою доньку»* [A Prayer for My Daughter], вірш В.Б.Єйтса (1921) 334
«Мурашники савани» [Anthills of Savannah], роман Чинуа Ачебе (1988) 429

«Набукко» [Nabucco], опера Джузеппе Верді (1842) 175
«Наглядати і карати»* [Surveiller et punir], дослідження Мішеля Фуко (1975) 241
«Нана» [Nana], роман Еміля Золя (1880) 269
«Народ»* [El Pueblo], поема Пабло Неруди (1962) 329
«Націоналізм» [Nationalism], лекції Рабіндраната Таґора (1917) 305, 315
«Націоналізм у колоніяльній Африці» [Nationalism in Colonial Africa], дослідження Томаса Годжкіна (1956) 199

«Національне визволення та культура» [National Liberation and Culture], трактат Амілкара Кабрала (1970) 381
«Неевропейські основи европейського імперіялізму» [Non-European Foundations of European Imperialism], розвідка Роналда Робінсона (1972) 365
«Необмежені повноваження»* [Plenos Poderes], поетична збірка Пабло Неруди (1962) 329
«Нерівномірний розвиток» [Uneven Development], праця Ніла Сміта (1984) 318
«Нкрума і революція у Ґані» [Nkrumah and the Ghana Revolution], дослідження Сирила Джеймса (1977) 354
«Нова Ґраб-стріт» [New Grub Street], роман Джорджа Ґісинґа (1891) 269
«Ностромо» [Nostromo], роман Джозефа Конрада (1904) 18, 21–23, 64, 151, 172, 201, 242–243
«Нульовий ступінь письма» [Le Degré zéro de l'écriture], праця Роляна Барта (1953) 251

«Обов'язок поета» [Deber del Poeta], вірш Пабло Неруди (1962) 329
«Образ Африки» [The Image of Africa], праця Філіпа Кертина (1964) 159
«Одіссея» [Odyssey], епічна поема Гомера 272
«Оксфордська історія Індії» [Oxford History of India], праця Вінсента Сміта (1919) 294
«Окцидентоз: чума з Заходу» [Occidentosis: A Plague from the West], трактат Джалаля Алі Ахмада (1962) 323, 381
«Олмейрова примха» [Almayer's Folly], роман Джозефа Конрада (1895) 239
«Оновлення через насилля» [Regeneration Through Violence], праця Ричарда Слоткіна (1973) 404
«Опера: екстраваґантне мистецтво» [Opera: The Extravagant Art], дослідження Герберта Лінденберґера (1984) 174
«Опера й ідеї» [Opera and Ideas], дослідження Пола Робінсона (1985) 176
«Опера як драма» [Opera as Drama], дослідження Джозефа Кермена (1956) 176
«Опис Єгипту» [Description de l'Égypte], колективна 23-томна праця близько 160 науковців, які супроводжували наполеонівську експедицію до Єгипту (1809–1818) 73–75, 182, 185, 187, 189
«Опівнічні діти»* [Midnight's Children], роман Салмана Рушді (1981) 306, 464
«Орвел» [Orwell], розвідка Реймонда Вільямса (1971) 252
«Орієнталізм»* [Orientalism], дослідження Едварда Саїда (1978) 11–12, 26–29, 83, 99, 279
«Орієнтальний ренесанс» [The Oriental Renaissance], праця Реймонда Шваба (1950) 183, 279
«Осінь патріярха»* [El otoño del patriarca], повість Ґабрієля Ґарсія Маркеса (1975) 382, 417
«Особова справа» [A Personal Record], автобіографія Джозефа Конрада (1912) 118
«Отело» [Otello], опера Джузеппе Верді (1886) 176
«Отело»* [Othello], трагедія Вільяма Шекспіра (1604) 212

«Падіння»* [La Chute], повість Альбера Камю (1956) 253, 258
«Пані Боварі»* [Madame Bovary], роман Ґюстава Флобера (1857) 239

«Партизани» [Guerrillas], роман В. С. Найпола (1975) 369
«Патріотизм» [Patriotism], збірка праць за ред. Рафаела Сем'юела (1989) 434
«Переклади» [Translations], п'єса Браєна Фрела (1980) 320
«Переконання» [Persuasion], роман Джейн Остен (1817) 116
«Перемога» [Victory], роман Джозефа Конрада (1915) 239–240, 243
«Перлина британської корони» [The Jewel in the Crown], британський міні-серіял (1984) 58
«Північ–Південь: Програма для виживання» [North-South: A Program for Survival], доповідь Вілі Брандта (1980) 394
«Під Бен-Булбеном»* [Under Ben Bulben], вірш В. Б. Єйтса (1939) 334
«Після імперіялізму» [After Imperialism], дослідження Майкла Барета-Бравна (1963) 393
«Пісні» [Cantos], збірка Езри Павнда (1917–1970) 272
«Плавання до Візантії» [Sailing to Byzantium], вірш В. Б. Єйтса (1928) 336
«Побіжні міркування щодо негритянського питання» [Occasional Discourse on the Nigger Question], праця Томаса Карлайла (1853) 161
«Повалення колоніяльного рабства в 1776–1848 роках» [The Overthrow of Colonial Slavery, 1776–1848], дослідження Робіна Блекберна (1988) 152, 337
«Повелителі роду людського» [The Lords of Human Kind], розвідка Віктора Кірнана (1969) 115, 224
«Повернення з Чаду» [Retour du Tchad], щоденник Андре Жіда (1928) 295
«Повернути спадщину: доповідь про гуманітарні дисципліни у вищій освіті» [To Reclaim Legacy: A Report on the Humanities in Higher Education], доповідь Вільяма Бенета (1984) 445
«Подорож до Конґо» [Voyage au Congo], щоденник Андре Жіда (1927) 295
«Політична мова ісламу» [The Political Language of Islam], розвідка Бернарда Льюїса (1988) 363
«Політичне несвідоме» [The Political Unconscious], праця Фредрика Джеймисона (1981) 126
«Порожня темрява» [Blank Darkness], розвідка Кристофера Мілера (1985) 79
«Портрет дами» [Portrait of a Lady], роман Генрі Джеймса (1881) 112, 214, 231
«Портрет митця замолоду»* [A Portrait of the Artist as a Young Man], роман Джеймса Джойса (1916) 316
«Постання Американської імперії» [The Rising American Empire], дослідження Ричарда Ван Олстайна (1974) 43, 413
«Постання й падіння великих держав» [The Rise and Fall of the Great Powers], праця Пола Кенеді (1987) 39
«Потворний американець» [The Ugly American], праця Вільяма Ледерера та Юджина Бердика (1958) 406
«Походження концепції "третього світу": жертви колоніялізму й антиколоніялісти у Франції (1919–1939)» [Aux Origines des tiers-mondismes: Colonises et anti-colonialistes en France (1919–1939)], розвідка Клода Льйозу (1982) 370

«Поява індійського націоналізму» [The Emergence of Indian Nationalism], дослідження Аніла Сіла (1971) 292
«Право власності в Бенґалії» [A Rule of Property for Bengal], праця Ранаджита Ґухи (1963) 171
«Прапор на світанку» [A Flag for Sunrise], праця Роберта Стовна (1981) 226
«Принципи політекономії» [Principles of Political Economy], трактат Джона Стюарта Міла (1848) 105, 147
«Приречені бути на чолі: зміна природи американської могутности» [Bound to Lead: The Changing Nature of American Power], праця Джозефа Ная (1989) 444
«Пристрасті та інтереси» [The Passions and the Interests], книжка Альберта Гіршмана (1977) 268
«Про сучасний стан Ірландії» [View of the Present State of Ireland], книжка Едмунда Спенсера (1596) 314
«Проєкт індійської освіти» [Minute on Indian Education], промова Томаса Маколея (1835) 158
«Пройда і компанія» [Stalky and Co.], роман Редьярда Кіплінґа (1899) 200
«Пропаґанда й імперія» [Propaganda and Empire], розвідка Джона Маккензі (1984) 223
«Простий ірландець і Фіор-Ґел» [Mere Irish and Fior-Ghael], дослідження Йозефа Леерсена (1986) 334

«Рабство, імперіялізм і свобода» [Slavery, Imperialism, and Freedom], дослідження Ґордона Льюїса (1978) 115, 337
«Революційна імперія» [Revolutionary Empire], праця Енґаса Колдера (1981) 312
«Рембо» [Rambo], цикл фільмів (1982, 1985, 1988) 412
«Рене» [Rene], повість Франсуа Шатобріяна (1802) 156
«Репрезентування влади у вікторіянській Індії»* [Representing Authority in Victorian India], розвідка Бернарда Кона зі збірника «Винайдення традиції» (1983) 171
«Республіка страху: Історія Садамового Іраку зсередини» [The Republic of Fear: The Inside Story of Saddam's Iraq], праця Саміра аль-Халіля (1989) 423
«Рибалка»* [The Fisherman], вірш В. Б. Єйтса (1919) 329
«Риґолетто» [Rigoletto], опера Джузеппе Верді (1851) 175, 178
«Риторика англійської Індії» [The Rhetoric of English India], дослідження Сари Сулері (1992) 29
«Ріка посередині» [The River Between], роман Джеймса Нґуґі (1965) 299
«Робінзон Крузо»* [Robinson Crusoe], роман Деніела Дефо (1719) 12, 121
«Роз'єднання Америки» [The Disuniting of America], праця Артура Шлезинґера (1991) 31
«Розкутий Прометей» [The Unbound Prometheus], дослідження Дейвіда Лендеса (1969) 45
«Роман і поліція» [The Novel and the Police], розвідка Дейвіда Мілера (1988) 126
«Роман шпаги» [Le Roman d'un Spahi], роман П'єра Льоті (1881) 269
«Рядки, написані в зажурі» [Lines Written In Dejection], вірш В. Б. Єйтса (1919) 327

«Сагиби і лотос» [The Sahibs and the Lotus], розвідка Майкла Едвардса (1988) 224
«Сальвадор» [Salvador], фільм Олівера Стовна (1986) 22
«Самоочевидне призначення» [Manifest Destiny], праця Альберта Вайнберга (1958) 403
«Самоочевидне призначення» [Manifest Destiny], стаття Джона Фіска (1885) 403
«Самотній Рейнджер» [The Lone Ranger], цикл радіооповідей (1933–1954) та фільмів 209
«Самсон і Даліла» [Samson et Dalila], опера Каміля Сен-Санса (1877) 173
«Сатанинські вірші» [The Satanic Verses], роман Салмана Рушді (1988) 54, 58, 67, 427, 430, 456
«Світло зникає» [The Light That Failed], роман Редьярда Кіплінга (1890) 200
«Сезон паломництва на північ» [Season of Migration to the North], роман Таїба Саліха (1967) 70, 300
«Село та місто» [The Country and the City], дослідження Реймонда Вільямса (1973) 115, 137–138
«Серед вірян» [Among Believers], публіцистична праця В. С. Найпола (1981) 369
«Серед школярів»* [Among School Children], вірш В. Б. Єйтса (1928) 334
«Серце темряви» [Heart of Darkness], повість Джозефа Конрада (1899) 60–63, 65, 67, 69, 106, 116, 118–120, 151, 172, 201, 228, 236, 240, 244, 252, 274, 296, 299–300, 384
«Сила долі» [Forza del Destino], опера Джузеппе Верді (1861) 175
«Симон Бокканегра» [Simon Boccanegra], опера Джузеппе Верді (1857) 175
«Сільські спільноти» [Village Communities], праця Генрі Мейна (1871) 241
«Сім стовпів мудрости» [The Seven Pillars of Wisdom], автобіографія Томаса Ловренса (1935) 109, 172, 230, 236, 271, 352
«Сльози білої людини» [Le Sanglot de l'Homme blanc], памфлет Паскаля Брукнера (1983) 369
«Смертельний берег» [The Fatal Shore], розвідка Роберта Г'юза (1987) 16–17
«Смерть Сарданапала» [La Mort de Sardanapale], картина Ежена Делякруа (1827–1828) 173
«Смерть у Венеції»* [Death in Venice], новела Томаса Мана (1913) 270, 276
«Смоляне опудалко» [Tar Baby], роман Тоні Морисон (1981) 464
«Соціологія Алжиру» [Sociologie de l'Algérie], трактат П'єра Бурдьє (1958) 259
«Соціологія колоній» [Sociologie coloniale], праця Рене Моньє (1932) 248
«Спокуса святого Антонія»* [La Tentation de Saint Antoine], роман Ґюстава Флобера (1874) 239
«Стан постмодерну» [La Condition postmoderne], праця Жана-Франсуа Ліотара (1979) 457
«Становище Африки: політичний діягноз» [The African Condition: A Political Diagnosis], книжка Алі Мазруї (1980) 423
«Старі соціяльні класи та революційні рухи Іраку» [The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq], дослідження Гани Батату (1978) 84

«Статуї»* [The Statues], вірш В. Б. Єйтса (1939) 321
«Сторонній»* [L'Etranger], повість Альбера Камю (1942) 117, 236–237, 253, 258, 261–262, 266
«Строката краса» [Pied Beauty], поема Джерарда Гопкінса (1918) 461
«Сутінки богів» [Götterdämmerung], опера Рихарда Вагнера (1854–1874) 175

«Танкред, або Новий хрестовий похід» [Tancred, or the New Crusade], роман Бенджаміна Дизраелі (1847) 112
«Тартарен Тарасконський»* [Tartarin de Tarascon], трилогія Альфонса Доде (1872–1890) 263
«Теорія роману» [The Theory of the Novel], праця Дйордя Лукача (1920) 231, 235
«Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий»* [Nineteen Hundred and Nineteen], вірш В. Б. Єйтса (1928) 327
«Тисяча плато» [Mille Plateaux], другий том «Капіталізму та шизофренії» Жиля Дельоза і Фелікса Ґватарі (1980) 461
«Тихий американець»* [The Quiet American], роман Ґрема Ґріна (1955) 22, 44, 406
«Том Джонс» [Tom Jones], роман Генрі Філдинґа (1749) 122
«Травіята» [Traviata], опера Джузеппе Верді (1853) 175
«Традиція та індивідуальний талант» [Tradition and the Individual Talent], есей Т. С. Еліота (1920) 100, 275
«Трактати» [Discourses], лекції Джошуа Рейнолдса (1769–1790) 49
«Три повісті» [Trois Contes], роман Ґюстава Флобера (1877) 255
«Три світи, одна планета» [Trois mondes, une planète], стаття Альфреда Сові (1952) 394
«Тристан та Ізольда» [Tristan und Isolde], опера Рихарда Вагнера (1859) 175
«Троянда»* [The Rose], поетична збірка В. Б. Єйтса (1893) 319
«Троянда і словник» [The Rose and The Dictionary], вірш Махмуда Дервіша 327
«Трубадур» [Trovatore], опера Джузеппе Верді (1853) 175
«Тюремні зошити» [Quaderni del carcere], трактат Антоніо Ґрамші (1926–1937) 93–94
«Тягар білої людини» [The White Man's Burden], поема Редьярда Кіплінґа (1899) 223
«Тяжке випробування Ричарда Феверела» [Ordeal of Richard Feverel], роман Джорджа Мередита (1859) 269
«Тяжкі часи»* [Hard Times], роман Чарлза Дикенса (1954) 127

«У пошуках утраченого часу»* [À la Recherche du Temps Perdu], цикл романів Марселя Пруста (1913–1927) 272
«Уліс»* [Ulysses], роман Джеймса Джойса (1922) 271, 299
«Уявлені спільноти»* [Imagined Communities], дослідження Бенедикта Андерсона (1983) 305
«Уявляючи Індію» [Imagining India], розвідка Роналда Індена (1990) 172

«Фальстаф» [Falstaff], опера Джузеппе Верді (1892) 176
«Фемінізм і націоналізм у "третьому світі"» [Feminism and Nationalism in the Third World], дослідження Кумарі Джаявардени (1986) 310

«Фізика та політика» [Physics and Politics], праця Волтера Бейджгота (1887) 139
«Філологія світової літератури» [Philologie der Weltliteratur], есей Ериха Авербаха (1952) 88
«Філософія банту» [La philosophie bantoue], праця Пласида Темпелса (1945) 278
«Фінанси, торгівля й політика у зовнішній політиці Британії 1815–1914 років» [Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815–1914], розвідка Десмонда Плета (1968) 124
«Французька присутність і відхід» [Presence française et abondon], праця Франсуа Мітерана (1957) 258

«Холодний дім» [Bleak House], роман Чарлза Дикенса (1853) 133

«Час та Інший» [Time and the Other], дослідження Йоганеса Фабіяна (1983) 83
«Чекаючи на варварів» [Waiting for the Barbarians], роман Джона Кутзее (1980) 391
«Червоне і чорне»* [Le rouge et le noir], роман Стендаля (1831) 157
«Чорна Атена: Афроазійські корені класичної цивілізації» [Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization], дослідження Мартина Бернала (1987, 1991) 52, 434
«Чорні якобінці» [The Black Jacobins], праця Сирила Джеймса (1938) 344, 348, 352, 354, 358–359, 386–387, 389
«Чума»* [La Peste], повість Альбера Камю (1947) 253, 261

«Шагренева шкіра»* [La Peau de chagrin], роман Оноре де Бальзака (1830–1831) 158
«Широке Саргасове море» [Wide Sargasso Sea], роман Джин Рис (1966) 151
«Шлюби»* [Noces], збірка оповідань Альбера Камю (1939) 258
«Шлях всякої плоті» [The Way of All Flesh], роман Сем'юела Батлера (1903) 231
«Шлях до Індії» [A Passage to India], роман Едварда Форстера (1924) 46, 128, 225, 271, 287–291, 293
«Шлях до Індії» [A Passage to India], фільм Дейвіда Ліна (1984) 58
«Шлях пілігрима» [Pilgrim's Progress], роман Джона Беньяна (1678–1684) 209

«Щоденник повернення в рідний край»* [Cahier d'un retour au pays natal], поема Еме Сезера (1939) 273, 325, 374, 387

«Я кохаю Люсі» [I Love Lucy], американський комедійний телесеріял (1951–1957) 431
«Як Европа недорозвинула Африку» [How Europe Underdeveloped Africa], трактат Волтера Родні (1972) 106
«Як ми їх бачили» [As We Saw Them], розвідка Масао Мійоши (1979) 366
«Ярмарок суєти»* [Vanity Fair], роман Вільяма Текерея (1848) 111, 127, 129

Покажчик імен[1*]

Абас II, Гімлі-паша ['Abbas II] (1874–1944), останній намісник Єгипту (1892–1914), вкрай опозиційний до британської гегемонії в Єгипті 192
Абас, Фархат [Abbas, Farhat] (1899–1985), алжирський політик і лідер руху за національну незалежність, перший президент Тимчасового уряду Республіки Алжир 377
Абд аль-Кадер, емір [Abdel Kader, Emir] (1808–1883), емір Маскари (з 1832), релігійний лідер, засновник алжирської держави і лідер боротьби проти французького правління (1840–1846) 173, 262, 280, 283, 381
Абдель-Малєк, Анвар [Abdel-Malek, Anwar] (1924), єгипетський політолог-марксист, апологет «політичного ісламу» 196, 363, 382
Абду, Мухамед ['Abdu, Muhammad] (1849–1905), єгипетський імам, ідеолог модернізації ісламу 75
Абу Діб, Камаль [Abu Deeb, Kamal] (1942), сирійський поет і критик 458
Абу-Луґод, Дженет Ліпмен [Abu-Lughod, Janet Lippman] (1928), американська дослідниця-соціолог та урбанолог, фахівець із проблем «третього світу», дружина Ібраґіма Абу-Луґода 195–196
Абу-Луґод, Ібраґім [Abu-Lughod, Ibraghim] (1929–2001), палестинський політолог і правозахисник, чоловік Дженет Абу-Луґод 366
Абу-Луґод, Ліла [Abu-Lughod, Lila] (1952), американська дослідниця-антрополог палестинського походження, дочка Дженет Абу-Луґод та Ібраґіма Абу-Луґода 28

[1*] За сприяння у складанні покажчика висловлюємо вдячність Стивену Бену, Сидні Верба, Майклу Дешу, Коліну Елдриджу, Лейлі Кіні, Волтеру Лефебру, Лізі Лов, Клоду Льйозу, Роберту МакКофі, Федві Мелті-Дуґлас, Масао Мійоши, Патрику О'Браєну, Лусьєну Паю, Беніті Пері, Бернарду Портеру, Дейвіду Прохасці, Джону Рикеті, Брюсу Робінсу, Нейлу Сміту, Ненсі Степан, Роналду Стилу, Браєну Стріту, Джудит Такер, Зейнеп Челік та Мерилін Янґ, які люб'язно поділилися біографічною інформацією про себе.

Август, Октавіян [Octavianus Augustus] (63 до н. е. – 14 н. е.), перший римський імператор (з 27 р. до н. е.) 73
Авербах, Ерих [Auerbach, Erich] (1892–1957), німецький філолог і літературознавець-компаративіст 86–88, 90, 440, 442, 466
Адоніс (див. також Саїд, Алі Ахмед) [Adonis (Said, Ali Ahmed)] (1930), ліванський поет і літературний критик, лідер модерністичного руху в арабській поезії XX ст.
Адорно, Теодор Візенґрунд [Adorno, Theodor Wiesengrund] (1903–1969), німецький філософ, соціолог, психолог і музикознавець, засновник франкфуртської критичної школи 322, 360, 409, 424, 435, 440, 448, 462–464
Адріян IV, папа римський (справжнє ім'я – Ніколас Брейкспір) [Adrian IV, the pope (Nicholas Breakspear)] (бл. 1100–1159), папа римський від 1154 р., за походженням – англієць. 1156 року він начебто передав Ірландію Генриху II Плантаґенету 312
Ажерон, Шарль-Робер [Ageron, Charles-Robert] (1923), французький історик колоніялізму, зокрема колоніяльного Алжиру, автор праць про деколонізацію 386
Айріє, Акірі [Акіра] [Iriye, Akiri [частіше пишеться як Akira]] (1934), американський історик японського походження, спеціяліст у галузі американської дипломатичної історії та японсько-американських стосунків 406
Алатас, Сьєд Хусейн [Alatas, Syed Hussein] (1928), відомий малайзійський соціолог, дослідник міту про «лінивого тубільця» 84, 290, 345–346, 349–352, 354, 356–358, 360–361
Александр Великий (Македонський) [Alexander the Great] (356–323 до н.е.), цар Македонії з 336 року до н.е., творець найбільшої античної імперії 73
Алі, Мухамед [Ali, Muhammad] (1769–1849), паша Єгипту з 1805 року, засновник династії, яка правила до Липневої революції 1952 року 192, 366
Алі, Тарик [Ali, Tariq] (1943), англо-пакистанський історик і прозаїк, головний редактор «New Left Review» 360
Алула, Малєк [Alloula, Malek] (1938), алжирський письменник і літературознавець, з 1967 р. мешкає у Франції; автор праці про візуальну колоніяльну продукцію 174, 265
Альтюсер, Луї П'єр [Althusser, Louis Pierre] (1918–1990), французький філософ-марксист 279
Амін, Іді [Amin, Idi] (1924/25 або 1928–2003), військовик і президент Уганди (1971–1979), один із найбрутальніших диктаторів новочасної Африки 28, 60, 310
Амін, Самір [Amin, Samir] (1931), єгипетський економіст і історик 40
Ампер, Андре Марі [Ampère, André Marie] (1775–1836), французький науковець-фізик 183
Анан, Ноел Джилрой [Annan, Noel Gilroy] (1916–2000), британський політолог 228
Андерсон, Бенедикт [Anderson, Benedict] (1936), англо-американський політолог і соціолог 286, 305–306, 327
Антоніюс, Джордж [Antonius, George] (1891–1941), палестинський

письменник і політик ліванського походження 99, 317, 342, 344–349, 352–354, 357–363
Апдайк, Джон Гоєр [Updike, John Hoyer] (1932), американський письменник 384
Аполінер, Ґійом (Вільгельм Аполінарій Костровицький) [Apollinaire, Guillaume] (1880–1918), французький поет польського походження 343
Арабі, Ібн аль- [Arabi, Ibn al-] (1165–1240), середньовічний арабський мислитель і поет, містик-суфій 381
Арді, Жорж [Hardy, Georges] (1884–1972), дослідник історії, релігії, психології та географії французьких колоній в Африці, ініціятор вироблення колоніяльної педагогіки, адаптованої до етнічних рис мароканських мусульман; почесний директор Ecole Coloniale 91, 265
Арендт, Ганна [Arendt, Hannah] (1906–1975), американський політолог і філософ німецького походження, досліджувала «єврейське питання» і тоталітаризм 20, 39, 63, 306
Аркун, Мухамед [Arkoun, Muhammad] (1928), алжирський ісламознавець 458
Арман, Франсуа-Жуль [Harmand, François-Jules] (1845–1921), французький захисник колоніялізму, представник Франції у низці колоніяльних країн 53–54, 172, 248, 377
Арно, Луї [Arnaud, Louis], дрібний франко-алжирський урядовець, автор історико-краєзнавчої книжки «Бон. Його історія, його історії» 250
Арнолд, Метью [Arnold, Matthew] (1822–1888), англійський поет і критик 13, 88, 123, 167, 198–199, 440, 445
Архімед Сиракузький [Archimedes of Syracuse] (бл. 287 до н. е. – бл. 212 до н. е.), старогрецький математик 72
Асад, Талал [Asad, Talal], англо-американський антрополог, релігієзнавець і теоретик постколоніялізму 83, 226
Афґані, Джемаль аль-Дин аль- [Afgani, Jamal al-Din al-] (1838–1897), мусульманський політик, політичний аґітатор і журналіст 75, 353, 366
Ахмад, Джелаль Алі і- [Ahmad, Jalal Ali i-] (1923–1969), іранський письменник, перекладач і соціолог 70, 323, 381
Ахмад, Екбаль [Ahmad, Eqbal] (1933–1999), пакистанський історик і політолог 55, 315, 369, 452–453
Ахмед, Лейла [Ahmed, Leila] (1940), єгипетський історик і соціолог, дослідниця ґендерних проблем в ісламі 28
Ахума, Самуель [Ahuma, Samuel] (1863–1921), ґанійський журналіст, священик і учасник національного руху 281
Ачебе, Чинуа [Achebe, Chinua] (1930), відомий ніґерійський письменник 23, 70, 130, 242, 331, 342, 380, 384, 429

Баден, Джуліян [Budden, Julian], британський музикознавець, дослідник творчости Дж.Верді 176
Баден-Павел, Роберт, перший баронет [Baden-Powell, Robert, First Baronet] (1857–1941), британський армійський офіцер, герой Південноафриканської війни (1899–1902), засновник бойскавтського руху 169, 207

Байрон, Джордж Ноел Ґордон [Byron, George Noel Gordon] (1788–1824), англійський поет-романтик 181
Балвер-Літон, (Едвард) Роберт, перший граф [Bulwer-Lytton, (Edward) Robert, First Earl of] (1831–1891), британський дипломат і королівський намісник в Індії (1876–1880), поет 53, 292
Бальзак, Оноре де [Balzac, Onore de] (1799–1850), французький письменник-реаліст 44, 91, 113, 131, 158, 263
Барет-Бравн, Майкл [Barratt-Brown, Michael] (1918), британський політолог, дослідник імперіялізму, вивчає шляхи вирішення проблем Третього світу 393
Барнет, Ричард Джексон [Barnet, Richard Jackson] (1929–2004), лівий історик-ревізіоніст, зокрема мілітарної історії XX ст. 398, 403
Барт, Ролян [Barthes, Roland] (1915–1980), французький есеїст, літературний критик і семіотик 251, 370, 457
Бат, Айзек [Butt, Isaac] (1813–1879), правник і один із лідерів ірландського націоналістичного руху 332
Батату, Гана [Batatu, Hanna] (1926–2000), американський арабіст 84
Батиста-і-Сальдивар, Фульхенсіо [Batista y Zaldivar, Fulgencio] (1901–1973), військовик і диктатор Куби (1933–1944 та 1952–1959) 407
Батлер, Сем'юел [Butler, Samuel] (1835–1902), англійський письменник, есеїст і критик 230–231, 269
Бгабга, Гомі К. [Bhabha, Homi K.] (1949), американський літературознавець індійського походження, один із провідних теоретиків постколоніялізму 441
Бейджгот, Волтер [Bagehot, Walter] (1826–1877), британський економіст, політолог і редактор часопису «The Economist» 139
Бекет, Сем'юел [Beckett, Samuel] (1906–1989), ірландський драматург, прозаїк і критик 66
Бекфорд, Вільям [Beckford, William] (1760–1844), англійський ексцентрик-дилетант, автор ґотичного роману «Ватек» (1786) 139
Бен, Стивен [Bann, Stephen] (1942), британський історіограф і мистецтвознавець 181
Бенда, Жульєн [Benda, Julien] (1867–1956), французький письменник і філософ, автор впливової книжки про модерних інтелектуалів «Зрада клерків» 64, 422
Бенет, Вільям Джон [Bennett, William John] (1943), американський інтелектуал-консерватор і державний чиновник, секретар освіти в адміністрації Рейґана (1985–1988) 445–446
Бентам, Джеремі [Bentham, Jeremy] (1748–1832), англійський філософ, соціолог, правник, родоначальник філософії утилітаризму 201, 241
Бентинк, лорд Вільям [Bentinck, William, Lord] (1774–1839), генерал-губернатор Бенґалії (1828–1833) та Індії (1833–1835) 171, 227
Беньямін, Вальтер [Benjamin, Walter] (1892–1940), німецький гуманітар, філософ і літературний критик 242, 430
Беньян, Джон [Bunyan, John] (1628–1688), відомий англійський священик і проповідник 209

Берґер, Джон [Berger, John] (1926), англійський поет, драматург і арт-критик 464
Бердик, Юджин Л. [Burdick, Eugene L.] (1918–1965), американський публіцист і політолог, спільно з Вільямом Ледерером автор «Потворного американця» – репортажів про американську політику в Південно-Східній Азії 406
Берк, Едмунд [Burke, Edmund] (1729–1797), англійський політичний діяч і теоретик політичного консерватизму 44, 139, 201, 315, 355
Берк, Жак Огюстен [Berque, Jacques Augustin] (1910–1995), французький соціолог, орієнталіст, автор численних праць про арабський світ, французький перекладач Корану 196
Берк, Кенет [Burke, Kenneth] (1897–1993), американський літературний критик 423
Бернал, Мартин [Bernal, Martin] (1937), англо-американський історик 52, 172, 183, 434
Бернгем, Джеймс [Burnham, James] (1905–1987), британський публіцист 409
Бесант, Ені [Besant, Annie] (1847–1933), британська соціяльна реформаторка, теософка і лідерка руху за індійську незалежність 309
Бетговен, Людвіґ ван [Beethoven, Ludwig van] (1770–1827), німецький композитор, піяніст і дириґент 29, 176, 349
Бетс, Реймонд Ф. [Betts, Raymond F.], американський історик і культуролог, дослідник імперіялізму, колоніялізму та деколонізації французьких володінь 248
Бжезинскі, Збігнєв [Brzezinski, Zbigniew] (1928), американський політолог польського походження, радник із національної безпеки в уряді президента Картера 410
Бісмарк, Ото фон Шенгавзен [Bismarck, Otto von Schönhausen] (1815–1898), німецький державний діяч, канцлер, який реалізував об'єднання Німеччини 418, 421
Блайден, Едвард Вілмот [Blyden, Edward Wilmot] (1832–1912), ліберійський політик-панафриканіст і громадський діяч 342
Блант, Вілфрид Скавен [Blunt, Wilfrid Scawen] (1840–1922), англійський поет-антиімперіяліст 169, 280, 339
Блейк, Вільям [Blake William] (1757–1827), англійський поет і художник 49
Блекберн, Робін [Blackburn, Robin] (1940), британський лівий соціолог 152, 337–338
Блекмур, Ричард Пелмер [Blackmur, Richard Palmer] (1904–1965), американський літературний критик і поет 326, 334–335, 440
Блум, Алан [Bloom Allan] (1930–1992), американський інтелектуал-консерватор, філософ та есеїст 54, 445
Бовлс, Пол [Bowles, Paul] (1910–1999), американський письменник, перекладач і композитор; від 1947 р. жив у Мароко 258
Бовринґ, Джон [Bowring, John] (1792–1872), англійський письменник і дипломат 245
Бокаса, Жан Бедель [Bokassa, Jean Bedel] (1921–1996), африканський військовик, прези-

дент Центральноафриканської Республіки (1966–1976) і самозваний імператор Центральноафриканської імперії (1976–1979) 60
Болдвін, Стенлі [Baldwin, Stanley] (1867–1947), британський політик-консерватор, тричі прем'єр-міністр (між 1923 і 1937 роками) 202
Болівар, Симон [Bolívar, Simon] (1783–1830), південноамериканський військовик, лідер антиіспанської революції, президент Колумбії і Перу 19
Боп, Франц [Bopp, Franz] (1791–1867), німецький лінґвіст, запровадив вивчення санскриту в порівняльних дослідженнях індоевропейських мов і розвинув методику лінґвістичної аналізи 282
Борхес, Хорхе Луїс [Borges, Jorge Luis] (1899–1986), арґентинський письменник і есеїст 361, 382
Босюе, Жак Бенінь [Bossuet, Jacques Bénigne] (1627–1704), французький єпископ, найвпливовіший речник боротьби французької церкви проти папської влади 282
Боттесині, Джованні [Bottesini, Giovanni] (1821–1899), італійський контрабасист, композитор і диригент, був режисером прем'єри «Аїди» Верді в Каїрі 1971 року 188
Брагімі, Клод Хаїм [Brahimi, Claude Haim], алжирський історик, дослідник французького колоніялізму в Магрибі 265
Браза, П'єр Поль Франсуа Каміль Савоньян де [Brazza, Pierre Paul François Camille Savorgnan de] (1852–1905), французький дослідник і колоніяльний адміністратор, засновник Французького Конґо і міста Бразавіль 247
Брандт, Вілі [Brandt, Willy] (1913–1992), німецький політик, лідер Соціял-демократичної партії Німеччини (1964–1987), федеральний канцлер ФРН (1969–1974), лавреат Нобелівської премії миру (1971) 394–395
Брейтвейт, Едвард Рикардо [Braithwaite, Edward Ricardo] (1920), ґаянський письменник, дипломат і викладач 436
Брекен, Гарі МакФарленд [Bracken, Harry McFarland] (1926), американський історик філософії 339
Бренан, Тимоті [Brennan, Timothy] (1953), американський літературознавець і культуролог 429
Брентлінґер, Патрик [Brantlinger, Patrick] (1941), американський літературознавець 114
Бронте, Емілі [Brontë, Emily] (1818–1848), англійська письменниця, авторка роману «Буреверхи» (1847) 133, 138
Бронте, Шарлота [Brontë, Charlotte] (1816–1855), англійська письменниця, авторка роману «Джейн Ейр» (1847) 138
Брос, Шарль де [Brosses, Charles de] (1709–1777), французький релігієзнавець, лінґвіст і політик 139
Брук, сер Джеймс [Brooke, Sir James] (1803–1868), перший член династії британських раджів, які впродовж століття правили Сараваком (нині штат у Малайзії) на острові Борнео 172
Брукнер, Паскаль [Bruckner, Pascal] (1948), французький філософ 369
Бужо, Тома-Робер, маркіз де ля Пі-

конері [Bugeaud, Thomas-Robert, Marquis De La Piconnerie, Duc] (1784–1849), маршал Франції, відіграв важливу роль у завоюванні Алжиру, генерал-губернатор Алжиру (1841–1847) 172–173, 247, 249, 262–263
Бурдьє, П'єр [Bourdieu, Pierre] (1930–2002), французький соціолог, антрополог, філософ і теоретик літератури 259
Бурн, Рендолф Силімен [Bourne, Randolph Silliman] (1886–1918), американський літературний критик і есеїст 403
Буш, Джордж Герберт Вокер [Bush, George Herbert Walker] (1924), політик і бізнесмен, віце-президент (1981–1989) і 41-й президент США (1989–1993) від республіканців 199, 409, 412, 416, 419
Б'юкен, Джон [Buchan, John] (1875–1940), шотландський дипломат, юрист, журналіст і письменник-мандрівник; у 1935–1940 рр. – генерал-губернатор Канади 230, 239

Вагнер, Віланд [Wagner, Wieland] (1917–1966), німецький театральний режисер 175, 190
Вагнер, Рихард [Wagner, Richard] (1813–1883), німецький композитор 176, 179, 181
Вайнберг, Альберт Катц [Weinberg, Albert Katz], сучасний американський історик, автор впливового дослідження американської націоналістичної експансії (1935 р.) 403
Вайт, Гайден [White, Hayden] (1928), американський літературний критик 424
Вайт, Патрик [White, Patrick] (1912–1990), австралійський письменник і драматург, лавреат Нобелівської премії (1973) 17
Валерштайн, Імануел [Wallerstein, Immanuel] (1930), американський соціолог, політолог та історик лівої орієнтації, автор теорії аналізи світових систем 433, 465
Ван Олстайн, Ричард Ворнер [Van Alstyne, Richard Warner] (1900), історик, дослідник ідеї американської імперії 43, 413
Ватель, Емерих де [Vattel, Emerich de] (1714–1767), швейцарський юрист, який застосував теорію природного права до міжнародних стосунків 160
Ваттимо, Джанні [Vattimo, Gianni] (1936), італійський філософ 458
Вашингтон, Джордж [Washington, George] (1732–1799), американський генерал і перший президент США (1789–1797) 413
Веб, Беатрис і Сидні (подружжя) [Webb, Beatrice and Sidney] (1858–1943), (1859–1947), англійські економісти-соціялісти, співзасновники Лондонської школи економіки і політичних наук 158, 290
Вебер, Макс [Weber, Max] (1864–1920), німецький соціолог і економіст, засновник «розуміючої соціології» 228
Вендлер, Гелен Генесі [Vendler, Helen Hennessy] (1933), американська літературознавка, фахівець із поетики 126
Верба, Сидні [Verba, Sidney] (1932), американський політолог 407
Вергілій [Virgil] (70–19 до н.е.), староримський поет-епік 272
Верді, Джузеппе [Verdi, Guiseppe] (1813–1901), видатний італійський композитор 173–182, 185–192, 195, 197, 218

Верн, Жуль [Verne, Jules] (1828–1905), французький письменник-фантаст 269
Вехсберґ, Йозеф [Wechsberg, Joseph] (1907–1983), австрійський письменник, есеїст і журналіст 176
Вівер, Вільям Фенс [Weaver, William Fense] (1923), американський перекладач з італійської, дослідник творчости Джузеппе Верді 176
Віко, Джованні Баттиста [Vico, Giovanni Battista] (1668–1744), італійський філософ, предтеча культурної антропології 86, 93
Вікторія, королева [Victoria, Queen] (1819–1901), королева Великої Британії (1837–1901) та імператриця Індії (1876–1901) 52, 338, 434
Вілберфорс, Вільям [Wilberforce, William] (1759–1833), британський політик і філантроп, борець за скасування работоргівлі й рабства 139, 358
Вілкінс, Чарлз [Wilkins, Charles] (1749?–1836), англійський орієнталіст 227
Вілсон, Едмунд [Wilson, Edmund] (1895–1972), американський критик і есеїст 217
Вілсон, Енґас, сер [Wilson, Angus, Sir] (1913–1991), британський письменник 223
Вільямс, Вільям Еплмен [Williams, William Appleman] (1717–1791), лідер методистського відродження у Вельсі 39, 100, 114, 403
Вільямс, Ерик [Williams, Eric] (1911–1981), перший прем'єр-міністр незалежної держави Тринідад і Тобаґо 152–153, 356, 359, 361–362, 436
Вільямс, Реймонд [Williams, Raymond] (1921–1988), валлійський критик, історик, письменник і журналіст, засновник англійської школи культурологічних студій 32, 50, 83, 97, 115, 123, 137–140, 144, 150–151, 251–252, 343, 386, 457
Вірільйо, Поль [Virilio, Paul] (1932), французький філософ 453, 461
Віте, Людовік [Vitet, Ludovic] (1802–1873), французький археолог 183
Вітоpіа, Франциско де [Vitoria, Francisco de] (1486–1546), іспанський теолог, захисник прав індіянців Америки 338
Вішванатан, Ґаурі [Viswanathan, Gauri], сучасна американська дослідниця-компаративістка індійського походження 84, 170
Вокер, Френк [Walker, Frank] (1907–1962), дослідник творчости Джузеппе Верді 176
Волкот, Дерек [Walcott, Derek] (1930), вест-індський англомовний поет і драматург, лавреат Нобелівської премії (1992) 70, 436
Волповл, Горас [Walpole, Horace] (1717–1797), англійський письменник і колекціонер 129
Волстоункрафт, Мері [Wollstonecraft, Mary] (1759–1797), англійська письменниця і апологет соціяльної рівности жінок 309
Вольней, Константен-Франсуа де Шасбеф [Volney, Constantin François de Chasseboeuf] (1757–1820), французький історик і філософ 139, 155, 186
Вольтер (справжнє ім'я – Марі Франсуа Аруе [Arouet]) [Voltaire] (1694–1778), видатний французький письменник і філософ доби Просвітництва 338
Вордсворт, Вільям [Wordsworth, William] (1770–1850), англійський поет-романтик 136, 425

Вот, Ієн [Watt, Ian] (1917–1999), англійський літературознавець 121
Вудбері, Джордж Едвард [Woodberry, George Edward] (1855–1930), американський поет і критик, перший голова відділення порівняльного літературознавства Колумбійського університету 89–91
Вулф, Вірджинія [Woolf, Virginia] (1882–1941), англійська письменниця-модерністка 90, 464
Вулф, Ерик [Wolf, Eric] (1923–1999), американський антрополог та історик австрійського походження 113

Габермас, Юрґен [Habermas, Jürgen] (1929), німецький філософ і соціолог, захисник Модерну і проєкту Просвітництва 385
Гавз, Карен Еліот [House, Karen Elliott] (1947), американська журналістка та медія-менеджер 409–410
Гаґард, Генрі Райдер, сер [Haggard, Henry Rider, Sir] (1856–1925), англійський письменник 112, 128, 132, 230, 239
Гакслі, Олдос [Huxley, Aldous] (1894–1963), англійський письменник і критик, автор романів-антиутопій 409
Гакслі, Томас Генрі [Huxley, Thomas Henry] (1825–1895), англійський філософ, біолог, палкий захисник теорії еволюції Дарвіна, президент Королівського наукового товариства 198
Галм, Пітер [Hulme, Peter] (1948), англійський літературознавець, дослідник колоніяльного дискурсу 138, 301
Гантингтон, Сем'юел Філіпс [Huntington, Samuel Phillips] (1927), американський політог та історик 407
Гарді, Томас [Hardy, Thomas] (1840–1928), англійський прозаїк і поет 128, 201–202, 230–231, 233, 269
Гарис, Вілсон [Harris, Wilson] (1921), ґаянський письменник, відомий відвертими візіями та абстрактною ускладненістю своїх творів 359, 436
Гарлов, Барбара [Harlow, Barbara] (1948), американська дослідниця-літературознавець, фахівець із культурної політики, близькосхідних, африканських і афро-американських, а також ґендерних студій 303, 327
Гастингс, Ворен [Hastings, Warren] (1732–1818), перший і найзнаменитіший генерал-губернатор Індії (1772–1785) 172, 227, 355
Гатенбек, Роберт А. [Huttenback, Robert A.] (1928), американський історик німецького походження, дослідник Британської імперії, адміністративний службовець у системі освіти 40
Гатчинс, Френсис Джилмен [Hutchins, Francis Gilman] (1939), дослідник британського колоніялізму в Індії 222, 290
Геґель, Ґеорґ Вільгельм Фридрих [Hegel, Georg Wilhelm Friedrich] (1770–1831), німецький філософ-ідеаліст 246, 282, 298, 319, 344, 385
Гед, Бесі Емері [Head, Bessie Emery] (1937–1986), африканська письменниця, авторка дидактичних романів і оповідань про до- і постколоніяльне африканське суспільство 336
Гемер, Мері [Hamer, Mary] (1944), ірландський історик літератури 320

Генрих II [Henry II of England] (1133–1189), засновник династії Плантаґенетів, король Англії з 1154 року 312
Генті, Джордж Алфред [Henty, George Alfred] (1832–1902), англійський воєнний кореспондент 230
Гердер, Йоган Ґотфрид фон [Herder, Johann Gottfried von] (1744–1803), німецький філософ, письменник, пастор, представник і критик Просвітництва, предтеча романтизму 86
Геродот [Herodotus] (бл. 485 – бл. 425 до н.е.), грецький історик, названий батьком історії 189
Герш, Сеймур Майрон [Hersh, Seymour Myron] (1937), американський журналіст, лавреат Пулітцерівської премії, автор сенсаційних розслідувань про воєнні дії, політичну та розвідувальну діяльність США у В'єтнамі і на Близькому Сході 451
Гіберт, Кристофер [Hibbert, Christopher] (1924), британський історик, автор науково-популярних історичних книжок 218
Гілфердинґ, Рудольф [Hilferding, Rudolf] (1877–1941), німецький політик австрійського походження, чільний представник віденського напряму марксизму, міністр фінансів у соціял-демократичних урядах 1923 і 1928 років 39
Гіні, Шеймас [Heaney, Seamus] (1939), ірландський поет, лавреат Нобелівської премії (1995) 333
Гіршман, Альберт О. [Hirschman, Albert O.] (1915), німецький економіст, вивчав країни, що розвиваються 268–269
Гітлер, Адольф (справжнє ім'я – Адольф Шиклґрубер) [Hitler, Adolf (Schicklgruber, Adolf)] (1889–1945), лідер Націонал-соціялістичної німецької робітничої партії, канцлер Німеччини (з 1933 року) і фактичний диктатор 413, 424
Гітченз, Кристофер [Hitchens, Christopher] (1939), скандально відомий англо-американський журналіст, колишній представник інтелектуальної лівиці 251, 415
Го Ши Мін [Ho Chi Minh] (1890–1969), в'єтнамський комуністичний лідер, співзасновник компартії В'єтнаму (1930), з 1946 року – президент Демократичної Республіки В'єтнам 281
Гобсбавм, Ерик Джон Ернест [Hobsbawm, Eric John Ernest] (1917), англійський історик, написав чотиритомну історію Заходу від 1789 до 1991 року 42, 52, 72, 171, 307, 317
Гобсон, Джон Аткінсон [Hobson, John Atkinson] (1858–1940), британський ліберальний економіст, батько економічної інтерпретації нового імперіялізму, автор розвідки «Імперіялізм. Дослідження» (1902) 39, 48, 122, 139, 169, 243, 269, 313, 339
Годжкін, Томас Лайонел [Hodgkin, Thomas Lionel] (1910–1982), британський дослідник африканської історії та політики 199, 317, 338, 365, 384, 386
Гол, Стюарт [Hall, Stuart] (1932), британський культуролог, дослідник культурної комунікації 365, 386
Голгед, Натаніел Бресі [Halhed, Nathaniel Brassey] (1751–1830), британський філолог-орієнталіст 227

Гомер [Homer] (VIII ст. до н.е.), перший грецький поет, уважається автором епосів «Іліада» та «Одіссея» 37, 73, 90, 173, 445
Гопкінс, Джерард Менлі [Hopkins, Gerard Manley] (1844–1889), англійський поет і священик-єзуїт, творець нерегулярної системи поетичної просодії 461
Гофстедтер, Ричард [Hofstadter, Richard] (1916–1970), американський історик, двічі лавреат Пулітцерівської премії 397
Гуґо Сен-Вікторський [Hugh of St. Victor] (1096–1141), визначний французький теолог-схоласт, засновник традиції містицизму 466
Гук, Сидні [Hook, Sidney] (1902–1982), американський соціяльний філософ, дослідник марксизму 380
Гумбольдт, Вільгельм фон [Humboldt, Wilhelm von] (1767–1835), німецький лінґвіст, філософ, дипломат і реформатор освіти 89, 170
Гунтонджі, Полен Ж. [Hountondji, Paulin J.] (1942), африканський філософ, захисник тубільних систем знання як виклику панівному дискурсові 336
Гурані, Алберт Габіб [Hourani, Albert Habib] (1915–1993), англійський історик Середнього Сходу 348, 353, 367
Гюґо, Віктор [Hugo, Victor] (1802–1885), французький письменник і політик, провідник і теоретик романтизму 157
Г'юз, Ленґстон [Hughes, Langston] (1902–1967), чорний американський поет і письменник 342
Г'юз, Роберт Стадлі Форест [Hughes, Robert Studley Forrest] (1938), австралійський арт-критик і письменник 16–17, 437
Г'юм, Дейвід [Hume, David] (1711–1776), шотландський філософ, історик і економіст, представник емпіризму і скептицизму 312

Ґалаґер, Джон [Gallagher, John] (1919–1979), англійський економіст, співавтор (разом із Р. Робінсоном) резонансної статті «Імперіялізм вільної торгівлі» (1953) 40, 125, 150
Ґальєні, Жозеф-Симон [Gallieni, Joseph-Simon] (1849–1916), французький офіцер, керував захопленням Французького Судану й Мадаґаскару, долучивши їх до французької колоніяльної імперії 245, 247
Ґанді, Могандас (Магатма) [Gandhi, Mohandas (Mahatma)] (1869–1948), лідер індійського національного руху проти британського правління, автор доктрини ненасильницького протесту 218, 308, 368
Ґарві, Маркус [Garvey, Marcus] (1887–1940), харизматичний лідер чорного руху, організував перший потужний національний виступ чорношкірого населення у США (1919–1926) 317, 322, 368
Ґарибальді, Джузеппе [Garibaldi, Giuseppe] (1807–1882), італійський національний герой, провідник боротьби за визволення та об'єднання Італії 293
Ґарсія Маркес, Ґабрієль [García Márquez, Gabriel] (1928), колумбійський письменник, центральна постать літератури латиноамериканського «магічного реалізму», лавреат Нобелівської

премії (1982) 20, 23, 342, 382, 417, 458
Ґаскел, Елізабет Клекгорн [Gaskell, Elizabeth Cleghorn] (1810–1865), англійська письменниця, перший біограф Шарлоти Бронте 123, 138
Ґватарі, П'єр-Фелікс [Guattari, Pierre-Félix] (1930–1992), французький психіятр, філософ і політичний активіст, співавтор разом із Жилем Дельозом кількох впливових книжок 461
Ґелнер, Ернест Андре [Gellner, Ernest André] (1925–1995), британський філософ і соціоантрополог чеського походження, директор Центру досліджень націоналізму в Центрально-Европейському університеті 307
Ґендзьє, Ірен Л. [Gendzier, Irene L.], американський політолог, знавець Близького Сходу 407
Ґеорґ V (Ґеорґ Фредерик Ернест Алберт) [George V, King (George Frederick Ernest Albert)] (1865–1936), король Великої Британії (1910–1936) 202
Ґете, Йоган Вольфґанґ фон [Goethe, Johann Wolfgang von] (1749–1832), великий німецький поет, прозаїк, драматург і філософ 88–89, 279
Ґібон, Едвард [Gibbon, Edward] (1737–1794), англійський історик і науковець 139
Ґідинґс, Френклін Генрі [Giddings, Franklin Henry] (1855–1931), американський соціолог 169
Ґісинґ, Джордж Роберт [Gissing, George Robert] (1857–1903), англійський письменник-реаліст 230, 269
Ґісланцоні, Антоніо [Ghislanzoni, Antonio] (1824–1893), італійський поет-лібретист, автор лібрето до «Аїди» 179
Ґледстовн, Вільям Еварт [Gladstone, William Ewart] (1809–1898), британський державний діяч, чотириразово обирався прем'єр-міністром Великої Британії (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894) 293
Ґлеспі, Ейприл Кетрин [Glaspie, April Catherine] (1942), американська дипломатка-арабістка, посол США в Іраку (1989–1991) часів війни в Перській затоці 420
Ґобетті, П'єро [Gobetti, Piero] (1901–1926), італійський журналіст, політичний мислитель, радикальний ліберал-антифашист, помер, забитий фашистами 93–94
Ґобіно, Жозеф Артюр, граф де [Gobineau, Joseph Arthur, Comte de] (1816–1882), французький дипломат, письменник, етнолог і соціяльний мислитель, його теорія расового детермінізму справила величезний уплив на розвиток расистських теорій і практик у Західній Европі 170
Ґойтисоло-Ґай, Хуан [Goytisolo-Gay, Juan] (1931), іспанський письменник і есеїст 23
Ґолдсміт, Олівер [Goldsmith, Oliver] (1730–1774), англійський есеїст, поет, прозаїк, драматург 101, 315
Ґорбаль, Шафік [Ghorbal [або Ghurbal], Shafiq] (1894–1961), єгипетський історик, засновник сучасної єгипетської історіографії 192
Ґорбачов, Міхаіл Сєрґєєвич [Gorbachev, Mikhail Sergeyevich] (1931), совєтський державний діяч, Генеральний секретар

ЦК КПРС (1985–1991) і Президент СРСР (1990–1991), ініціятор «перестройки», лавреат Нобелівської премії миру (1990) 457
Ґордимер, Надин [Gordimer, Nadine] (1923), південноафриканська письменниця, лавреатка Нобелівської премії (1991) 336
Ґордон, Чарлз Джордж, генерал [Gordon, Charles George, General] (1833–1885), британський генерал, що став національним героєм завдяки своїм виправам у Китай і захисту Хартума від суданських повстанців 173
Ґрамші, Антоніо [Gramsci, Antonio] (1894–1937), італійський інтелектуал-марксист і політичний діяч, засновник і головний ідеолог Італійської компартії 71, 92–95, 280, 333, 350, 370
Ґрен, Пітер [Gran, Peter] (1941), американський історик-компаративіст Третього світу, дослідник ісламських коренів капіталізму в Єгипті, критик европоцентричної історіографії 84, 363
Ґретен, Генрі [Grattan, Henry] (1746–1820), лідер руху, що змусив Велику Британію дарувати Ірландії законодавчу незалежність 1782 року, очолював опозицію унії (1801) Англії та Ірландії 314
Ґриваль, Анрі [Grimal, Henri] (1910), французький історик колоніялізму і дослідник деколонізації 284–285
Ґрін, Ґрем [Greene, Graham] (1904–1991), англійський письменник, драматург і есеїст 20, 22, 44, 406
Ґрін, Мартин Берджес [Green, Martin Burgess] (1927), дослідник зв'язку імперії та культури 107, 114
Ґріоль, Марсель [Griaule, Marcel] (1898–1965), французький антрополог, відомий дослідженнями народності доґонів у Зах. Африці 295
Ґулд, Стивен Джей [Gould, Stephen Jay] (1941–2002), американський палеонтолог і біолог-еволюціоніст 160
Ґулднер, Елвін Ворд [Gouldner, Alvin Ward] (1920–1980), американський соціолог 446
Ґуно, Шарль Франсуа [Gounod, Charles François] (1818–1893), французький композитор 179
Ґуха, Ранаджит [Guha, Ranajit] (1922), індійський історик-марксист, засновник т. зв. школи «Студій підлеглости» (Subaltern Studies) 171, 345–346, 349–352, 354–358, 360, 381

Давер, Джон В. [Dower, John W.] (1938), американський історик, дослідник сучасних японсько-американських відносин, лавреат Пулітцерівської премії 406,
Данкен, Джонатан [Duncan, Jonathan] (1756–1811), губернатор Бомбею (з 1794) 227
Данте Аліґ'єрі [Dante Alighieri] (1265–1321), італійський поет, творець італійської літературної мови 13, 88, 272, 415
Дантон, Жорж Жак [Danton, Georges Jacques] (1759–1794), діяч Великої Французької революції, один із вождів якобінців 346
Дарвін, Чарлз Роберт [Darwin, Charles Robert] (1809–1882), англійський природознавець-еволюціоніст, автор теорії походження видів 160, 203

Дат, Тора [Dutt, Tora] (1856–1877), індійська літературознавка і фольклористка 310
де Ґоль, Шарль [de Gaulle, Charles] (1890–1970), президент (1958–1969) і прем'єр-міністр (1944–1946, 1958) Франції 366
Де Санктис, Франческо [De Sanctis, Francesco] (1817–1883), італійський літературний критик 88–89
Дей, Клайв [Day, Clive] (1871–1951), американський соціолог і історик економіки 245
Дейвідсон, Безил [Davidson, Basil] (1914), британський історик, фахівець з африканських студій 23, 35, 159, 281, 298, 308, 338, 365, 368, 371, 384, 386, 428–429
Дейвіс, Ленард Дж. [Davis, Lennard J.] (1949), американський літературознавець 121
Дейвіс, Ленс Едвін [Davis, Lance Edwin] (1928), американський історик економіки, зокрема еволюції капіталізму 40
Деліло, Дон [DeLillo, Don] (1936), американський письменник-постмодерніст 451
Делявінь, Робер Луї [Delavigne, Robert Louis] (1897), французький дослідник історії та інтелектуального контексту колоніялізму 247
Делякруа, Ежен [Delacroix, Eugène] (1798–1863), французький живописець і графік 44, 173
Деляфос, Морис [Delafosse, Maurice] (1870–1926), французький етнограф, автор праць про корінні культури французьких колоній в Африці 295
Дельоз, Жиль [Deleuze, Gilles] (1925–1995), французький філософ-постструктураліст, разом із Феліксом Ґватарі розробив теорію антифройдівської «шизоаналізи» 385, 461
Дервіш, Махмуд [Darwish, Mahmoud] (1941), палестинський поет і журналіст, лавреат Міжнародної Ленінської премії (1983) 319, 327, 330, 427
Дердур, Х'сен [Derdour, H'sen] (1911–1997), видатний магрибський культурний діяч та історик, автор колоніяльної історії м. Анаба 250
Дерида, Жак [Derrida, Jacques] (1930–2005), французький філософ-постструктураліст, творець методу деконструкції 385, 424
Десалінь, Жан-Жак [Dessalines, Jean-Jacques] (1758–1806), імператор Гаїті, 1804 року оголосив незалежність своєї країни 348
Дефер, Даніель [Defert, Daniel] (1937), французький соціолог і філософ, інтимний партнер і спадкоємець Мішеля Фуко; кавалер ордена Почесного леґіону 299
Дефо, Деніел [Defoe, Daniel] (1660–1731), англійський письменник, памфлетист і журналіст 97, 114, 121, 128, 131
Деш, Дж. Майкл [Dash, J. Michael] (1948), американський науковець карибського походження, дослідник франкомовної літератури Вест-Індії 405
Джабарті, Абд аль-Рахман аль- [Jabarti, 'Abd al-Rahman al-] (1753–1825), єгипетський нотабль, алім та історик, що описав експедицію Наполеона до Єгипту 73–75, 353, 381
Джабрі, Мохамед Абед аль- [Jabry [Jabri], Mohammad Abed al-] (1936), мароканський мислитель, один із чільних арабських філософів, лавреат Магрибської культурної премії (1999) 353

Джаявардена, Вішаха Кумарі [Jayawardena, Visakha Kumari] (1931), сучасна шриланкійська дослідниця-історик, феміністка, громадський активіст 309
Джеймисон, Фредрик [Jameson, Fredric] (1934), американський марксистський літературознавець і філософ, один із провідних теоретиків постмодернізму 126, 424, 450
Джеймс, Вільям [James, William] (1842–1910), американський філософ і психолог 403
Джеймс, Генрі [James, Henry] (1843–1916), американський письменник 112, 129, 202, 214–215, 230–232, 269
Джеймс, Сирил Лайонел Роберт [James, Cyril Lionel Robert] (1901–1989), британський історик культури, письменник і політичний активіст вест-індського походження, чільна постать панафриканського руху 23, 29, 99, 152, 310, 341–342, 344–349, 352–354, 357–362, 384, 386–389, 404, 436, 457
Джексон, Ендрю [Jackson, Andrew] (1767–1845), 7-й президент США (1829–1837) 403
Джеферсон, Томас [Jefferson, Thomas] (1743–1826), 3-й президент США (1801–1809), автор Декларації незалежности США (1776) 445
Джибран, Халіль [Gibran, Kahlil [Khalil]] (1883–1931), лівансько-американський поет, філософ-есеїст і художник 411
Джина, Мухамед Алі [Jinnah, Muhammad Ali] (1876–1948), індійський мусульманський політик, засновник і перший генерал-губернатор Пакистану (1947–1948) 285
Джоза, Нікола де [Giosa, Nicola de] (1820–1885), італійський композитор 179
Джой, Джордж Вільям [Joy, George William] (1844–1925), англійський художник 173
Джойс, Джеймс [Joyce, James] (1882–1941), ірландський письменник-модерніст 232, 270, 272, 299
Джонс, Ґарет Стедмен [Jones, Gareth Stedman] (1942), британський історик і політолог, співзасновник і видавець «History Workshop Journal» (з 1976 р.) 113
Джонс, сер Вільям [Jones, Sir William] (1746–1794), британський орієнталіст і правник 139, 201, 227
Джонсон, Бен [Jonson, Ben] (1572–1637), англійський драматург, поет-лірик і літературний критик 137
Джонсон, Ліндон Бейнс [Johnson, Lyndon Baines] (1908–1973), 36-й президент США (1963–1969) від демократичної партії, в роки президентства якого розпочалася в'єтнамська війна (1964–1976) 399
Джонсон, Сем'юел [Johnson, Samuel] (1709–1784), англійський критик, біограф, есеїст, поет і лексикограф 280, 338
Джордж, Кетрин [George, Katherine], дослідниця образів корінних колоніяльних народів 246
Дидро, Дені [Diderot, Denis] (1713–1784), французький філософ-матеріяліст, письменник, енциклопедист 338, 346, 387
Дизраелі, Бенджамін [Disraeli, Benjamin] (1804–1881), британський державний діяч і письменник, двічі прем'єр-міністр (1868, 1874–1880) 112, 124

Дикенс, Чарлз [Dickens, Charles] (1812–1870), англійський письменник та есеїст 14–18, 23, 49–50, 91, 112, 116, 122
Дилк, сер Чарлз Вентворт [Dilke, Sir Charles Wentworth] (1843–1911), британський урядовець і радикальний член парламенту 172, 243
Дин, Хайр аль- [Din, Khayr al-] (?–1890), туніський письменник 353
Динесен, Ісак (Динесен, Карен Кристенс, баронеса Бліксен-Фінеке) [Dinesen, Isak (Karen Christence Dinesen, Baroness Blixen-Finecke)] (1885–1962), англомовна письменниця данського походження 278
Дільтей, Вільгельм [Dilthey, Wilhelm] (1833–1911), німецький історик культури, філософ, творець філософської герменевтики 443
Дін, Шеймас [Deane, Seamus] (1940), ірландський поет, критик, літературознавець, есеїст 32, 312, 321–323, 326, 333, 436
Діоп, Шейх Анта [Diop, Cheikh Anta] (1923–1986), сенеґальський історик цивілізацій та ментальності, засновник і основний пропонент теорії африканського походження єгипетської цивілізації 336
Доде, Альфонс [Daudet, Alphonse] (1840–1897), французький письменник 123, 263–264
Дойл, Артур Конан [Doyle, Arthur Conan] (1859–1930), англійський письменник 112, 128, 132, 225, 230
Дойл, Майкл В. [Doyle, Michael W.], американський політолог, фахівець із міжнародних відносин, дослідник феноменів імперії та імперіялізму 44
Докторов, Едґар Лоренс [Doctorow, Edgar Laurence] (1931), американський письменник, лавреат багатьох літературних премій 451
Дом'є, Оноре-Вікторен [Daumier, Honoré-Victorin] (1808–1879), французький карикатурист, художник і скульптор 203
Дранебей (справжнє ім'я – Павлос Павлідис) [Draneht Bey] (1817–1894), директор Каїрського оперного театру 180, 183, 187, 194
Дрейк, сер Френсис [Drake, Sir Francis] (1540–1596), англійський мореплавець, віце-адмірал (1588) 242
Дрейпер, Теодор [Draper, Theodore] (1912), американський політолог та історик комуністичної партії 414
Д'Суза, Динеш [D'Souza, Dinesh] (1961), американський інтелектуал-консерватор 446
Дуїн, Жорж [Douin, Georges] (1884–?), французький історик колонізації Африки 193
Дурі, Абд ал-Азиз [Duri, Abd al-Aziz] (1919), іракський історик, ректор Багдадського університету 353
дю Льокль, Каміль [du Locle, Camille] (1832–1903), французький лібретист, театральний діяч, друг Джузеппе Верді та спільно з Огюстом Мар'єтом автор ідеї «Аїди» 178–180
Дюбуа, Вільям Едвард Берґардт [Du Bois, William Edward Burghardt] (1868–1963), американський соціолог і письменник, один із лідерів руху чорношкірих американців у першій половині XX ст. 305, 317, 342, 354, 368
Дювальє, Жан-Клод [Duvalier, Jean-Claude] (1951), диктатор-президент Гаїті (1971–1986) 358

Дюплеї, Жозеф Франсуа [Dupleix, Joseph François] (1697–1763), колоніяльний адміністратор і генерал-губернатор французьких територій в Індії 172
Дюркгайм, Еміль [Durkheim, Emile] (1858–1917), французький соціолог-позитивіст, засновник французької соціологічної школи 228

Едвардс, Майкл [Edwardes, Michael] (1930), історик-індолог, дослідник падіння британського колоніялізму 224–225
Едес, Майкл [Adas, Michael] (1943), американський політолог-постколоніяліст 170, 199, 283
Ейр, Едвард Джон [Eyre, Edward John] (1815–1901), англійський дослідник Австралії і британський колоніяльний чиновник, губернатор Ямайки (1861–1866) 166, 172, 198, 239
Елдридж, Колін К. [Eldridge, Colin C.] (1942), дослідник імперської ідеї в Британії XIX ст. 40
Еліот, Джордж (справжнє ім'я – Мері Ен Еванс) [Eliot, George] (1819–1880), англійська письменниця 122–123, 205, 214–215, 230, 269, 278
Еліот, сер Генрі Мірс [Elliot, Sir Henry Miers] (1808–1853), ранній британський історик Індії 224
Еліот, Томас Стернз [Eliot, Thomas Sterns] (1888–1965), англо-американський поет, драматург і літературний критик, лавреат Нобелівської премії (1948) 37–38, 47, 100, 112, 202, 270, 275, 327, 388–389, 461, 467
Елфінстовн, Маунтстюарт [Elphinstone, Mountstuart] (1779–1859), британський чиновник в Індії, пропаґандист народної освіти і місцевого врядування 227
Емерсон, Ралф Волдо [Emerson, Ralph Waldo] (1803–1882), американський філософ-ідеаліст і письменник 279
Енґельс, Фридрих [Engels, Friedrich] (1820–1895), німецький філософ, сподвижник Карла Маркса 245–246
Енценсберґер, Ганс Маґнус [Enzensberger, Hans Magnus] (1929), німецький критичний медія-теоретик, поет і письменник, автор терміна «індустрія свідомости» 409
Етьєн, Ежен [Etienne, Eugene] (1844–1921), французький політик, кількаразовий міністр, засновник Groupe Coloniale (1892) 247

Єйтс, Вільям Батлер [Yeats, William Butler] (1865–1939), ірландський поет, драматург і прозаїк, лавреат Нобелівської премії (1923) 53, 101, 270, 311–312, 319–322, 324–336, 368
Єльцин, Борис [Yeltsin, Boris] (1931–2007), російський політик, президент Російської Федерації (1991–2000) 457

Жансон, Франсис [Jeanson, Francis] (1922), французький інтелектуал, займався екзистенціялізмом, один із лідерів французького інтелектуального опору Алжирській війні 253
Жене, Жан [Genet, Jean] (1910–1986), французький письменник і драматург 23, 267, 442
Жером, Жан-Леон [Gérôme, Jean-Léon] (1824–1904), французький художник і скульптор 160, 173

Жиран, Поль [Giran, Paul], французький антрополог, колоніяльний соціолог, автор праць про психологію і національний характер аннамітів (в'єтнамців) 248
Жирарде, Рауль [Girardet, Raoul] (1917), історик французького націоналізму й імперіялізму 156, 247, 295, 339–340
Жід, Андре Поль Ґійом [Gide, Andre Paul Guillaume] (1869–1951), французький письменник, лавреат Нобелівської премії (1947) 18, 123, 132, 230, 237, 264, 275–277, 295–296, 299, 362
Жульєн, Шарль Андре [Julien, Charles André] (1891–1991), французький історик Магрибу 247, 295

Заґлул, Саад [Zaghloul, Saad] (1858–1927), єгипетський націоналістичний лідер 281
Зейдан, Джирджи [Zaydan, Girgi] (1861–1914), ліванський письменник і журналіст 306
Зин, Говард [Zinn, Howard] (1922), американський лівий політолог, історик і есеїст 39, 403
Зія-уль-Хак, Мохамад [Zia-ul-Haq, Mohammad] (1924–1988), пакистанський військовик, президент Пакистану (1978–1988) 66
Золя, Еміль [Zola, Émile] (1840–1902), французький письменник-натураліст, критик і політичний активіст 91, 230, 235, 269

Іван Павло II, папа римський (справжнє ім'я – Кароль Войтила) [John Paul II, the pope (Karol Wojtyla)] (1920–2005), кардинал (з 1967) і папа римський (1978–2005) польського походження 456
Інден, Роналд Б. [Inden, Ronald B.], американський історик, спеціяліст у галузі індійської цивілізації 172
Ісмаїл, хедив (віце-король) Паша [також відомий як Ісмаїл Пишний (Magnificent)] [Ismail, Khedive [Ismail Pasha]] (1830–1895), королівський намісник османського султана в Єгипті (1863–1879) з династії Мухамеда Алі, модернізатор Єгипту 178, 183, 185, 191–197

Кабрал, Амілкар [Cabral Amílcar] (1921–1973), агроном і політик-націоналіст, засновник (1956) і генеральний секретар Африканської партії за незалежність Ґвінеї і Кабо-Верде, співзасновник (1956) руху за звільнення Анґоли 23, 107, 310, 317, 337, 349, 380–381, 383–384, 428
Кавпер, Вільям [Cowper, William] (1731–1800), англійський поет, відомий епістолярною спадщиною, у своїх віршах виступав проти рабства 338
Кадафі, Муамар аль- [Qaddafi, Muammar al-] (1942), лівійський політик, лідер Лівії з 1970 року 369, 438
Кайберд, Деклан [Kiberd, Declan] (1951), ірландський літературознавець 333
Калас, Марія [Callas, Maria] (1923–1977), американська оперна співачка грецького походження 190
Камберленд, Ричард [Cumberland, Richard] (1732–1811), англійський драматург-сентименталіст 151
Камоїнш, Луїш ді [Camões, Luis de] (1524 або 1525–1580), португальський поет, автор епічної поеми «Лузіяди» (1572) 338

Камю, Альбер [Camus Albert] (1913–1960), французький письменник і філософ-екзистенціяліст, лавреат Нобелівської премії (1957) 32, 116–117, 123, 132, 218, 237, 246, 250–262, 264–267, 296, 299, 362

Кангілем, Жорж [Canguilhelm, Georges] (1904–1995), французький філософ, член Академії, учасник руху Опору, спеціялізувався на філософії та історії науки 385

Кант, Імануїл [Kant, Immanuel] (1724–1804), німецький філософ, засновник трансцендентального ідеалізму 104

Каракала [Caracalla] (186–217), староримський імператор з 212 р. з династії Северів 190

Карве, (Магариші) Дондо Кешав [Karve, (Maharishi) Dhondo Keshav] (1858–1962), індійський соціяльний реформатор і освітянин 310

Карлайл, Томас [Carlyle, Thomas] (1795–1881), шотландський публіцист, історик і філософ 14, 44, 48, 123, 137, 161–162, 165, 167, 198, 239

Карпентьєр, Алєхо [Carpentier, Alejo] (1904–1980), кубинський письменник і есеїст, перший теоретик «магічного реалізму» 382, 439

Картер, Джимі (Джеймс Ерл) [Carter, Jimmy (James Earl)] (1924), 39-й президент США (1977–1981) від демократичної партії 59, 330

Картер, Пол [Carter, Paul] (1951), англо-австралійський науковець, автор дослідження з історії географічного простору 16–17, 91

Картині, Раден [Kartini, Raden] (1879–1904), яванська аристократка, листи якої стали символом індонезійського руху визволення та фемінізму 310

Кастро Рус, Фідель [Castro Ruz, Fidel] (1926), політичний лідер Куби (з 1959 року) 354, 386–387, 438

Каутський, Карл [Kautsky, Karl] (1854–1938), марксистський теоретик і лідер Соціял-демократичної партії Німеччини 39

Кафка, Франц [Kafka, Franz] (1883–1924), австрійський письменник-модерніст 361

Кедурі, Елі [Kedourie, Elie] (1926–1992), англійський політолог та історик, дослідник Близького Сходу 307

Кейслі-Гейфорд, Джозеф Ефраїм [Casely-Hayford, Joseph Ephraim] (1866–1930) (інше ім'я – Ekra-Agiman), ганійський мислитель, піонер африканського націоналізму 281

Кейсмент, Роджер [Casement, Roger] (1864–1916), видатний британський державний службовець, був страчений за зраду і став одним із головних ірландських мучеників у повстанні проти британського правління 169

Кенеді, Джон Фіцджералд [Kennedy, John Fitzgerald] (1917–1963), 35-й президент США (1961–1963) від демократичної партії 438

Кенеді, Пол М. [Kennedy, Paul M.] (1945), американський історик, спеціяліст у галузі військових стратегій, дипломатії та міжнародних зв'язків 39, 444

Кенен, Джордж Фрост [Kennan, George Frost] (1904–2005), американський історик і дипломат, відомий як «батько доктрини стримування» 396–397

Кені, Ніколас Патрик [Canny, Nicholas Patrick] (1944), ірландський історик, дослідник британської та ірландської історії XVII ст., історії колоніяльної Америки 135, 312
Кері, Джойс [Cary, Joyce] (1888–1957), англо-ірландський прозаїк 112
Кері, Пітер [Carey, Peter] (1943), австралійський письменник 17
Кермен, Джозеф [Kerman, Joseph] (1924), американський музикознавець 176
Кернен, Елвін Б. [Kernan, Alvin B.] (1923), американський літературознавець 446
Кертин, Філіп Д. [Curtin, Philip D.] (1922), американський історик-африканіст, президент Американської історичної асоціяції (1983) 159
Кід, Бенджамін [Kidd, Benjamin] (1858–1916), британський соціолог, соціял-дарвініст, автор «Соціяльної еволюції» 160
Кімбол, Роджер [Kimball, Roger] (1953), американський інтелектуал-консерватор 446
Кінґслі, Мері Генрієта [Kingsley, Mary Henrietta] (1862–1900), англійська мандрівниця й дослідниця Західної та Екваторіяльної Африки 339
Кінґслі, Чарлз [Kingsley, Charles] (1819–1875), англіканський священик, письменник і викладач 112
Кіні, Лейла [Kinney, Leila] (1952), американська спеціялістка в галузі історії та теорії сучасного мистецтва 173
Кінкед-Вікс, Марк [Kinkead-Weekes, Mark] (1931), британський літературознавець 216
Кінкейд, Джамейка (Елейн Потер Ричардсон) [Kincaid, Jamaica (Elaine Potter Richardson)] (1949), карибсько-американська письменниця та есеїстка 442
Кіплінґ, Джон Локвуд [Kipling, John Lockwood] (1837–1911), художник, батько Редьярда Кіплінґа 201
Кіплінґ, Редьярд [Kipling, Rudyard] (1865–1936), англійський письменник і поет, лавреат Нобелівської премії (1907) 18, 24, 44, 72, 80, 101, 107, 112, 114, 116–117, 128–129, 132, 138, 160, 172, 200–223, 225–239, 244, 283, 291, 295
Кіркпатрик, Джин Дьюен Джордан [Kirkpatrick, Jeane Duane Jordan] (1926–2006), американська дипломатка і палкий антикомуніст, автор т. зв. «доктрини Кіркпатрик» про підтримку Америкою антикомуністичних, зокрема й відверто диктаторських урядів у світі 66
Кірнан, Віктор Ґордон [Kiernan, Victor Gordon] (1913), британський історик-дослідник імперіялізму, перекладач з урду 43, 107, 115, 135, 137, 166–167, 224, 401, 404–405, 421
Кісинджер, Генрі Алфред [Kissinger, Henry Alfred] (1923), американський політолог, державний секретар США, лавреат Нобелівської премії миру (1973) 403, 410
Кітс, Джон [Keats, John] (1795–1821), англійський поет-романтик 197
Клайв, Роберт [Clive, Robert] (1725–1774), військовик і перший британський адміністратор Бенґалії 172, 227
Кларк, Тимоті Джеймс [Clark, Timothy James] (1943), британський історик мистецтва 173

Кліфорд, сер Г'ю Чарлз [Clifford, Hugh Charles, Sir] (1866–1941), британський колоніяльний чиновник і губернатор, письменник і есеїст 245
Кльозель, Марі Франсуа Жозеф [Clozel, Marie François Joseph] (1860–1918), генерал-губернатор Французької Західної Африки (1902–1905, 1906–1908), автор етнографічних праць про Західну Африку 248
Кобет, Вільям [Cobbett, William] (1763–1835), англійський журналіст, супротивник індустріяльної революції 140
Ковлбрук, Генрі Томас [Colebrooke, Henry Thomas] (1765–1837), англійський орієнталіст-індолог, директор Королівського азійського товариства
Кокберн, Александер [Cockburn, Alexander] (1941), англо-ірландський радикальний журналіст, колумніст «The Nation» 451
Кокберн, Александер Джеймс Едмунд [Cockburn, Alexander James Edmund, Sir, Lord Chief Justice] (1802–1880), лорд Головний суддя Королівського суду (з 1859) і Англії (1874–1880) 198
Колдвел, Мелколм [Caldwell, Malcolm] (1931–1978), британський марксист, найпалкіший прихильник «червоних кхмерів» на Заході 386
Колдер, Енгас [Calder, Angus] (1942), британський історик та журналіст, дослідник становлення англомовних імперій 312–315
Колко, Ґебріел [Kolko, Gabriel] (1932), американський історик 39, 403
Колона, Фані [Colonna, Fanny], французька дослідниця-антрополог, спеціялізується на країнах Магрибу 265
Колридж, Сем'юел Тейлор [Coleridge Samuel Taylor] (1772–1836), англійський поет-романтик, критик і філософ 136
Колумб, Христофор [Columbus, Christopher] (1451–1506), мореплавець, першовідкривач американського континенту 301
Кон, Бернард [Cohn, Bernard] (1928–2003), американський антрополог-дослідник Індії, член Американської академії наук і мистецтв (з 1998 р.) 171
Конолі, Джеймс [Connolly, James] (1868–1916), лідер першого ірландського марксистського союзу 317, 332
Конрад, Джозеф (Юзеф Теодор Конрад Коженьовський) [Conrad, Joseph] (1857–1924), англійський письменник польського походження 9, 18, 20–23, 44, 46, 60–64, 66–69, 106, 112, 114, 118–120, 128, 130–132, 146, 160, 169, 172, 200–202, 230, 232, 239–240, 242–244, 246, 252, 269–271
Констан де Ребек, Бенжамен (Анрі) [Constant de Rebecque, Benjamin (Henry)] (1767–1830), франко-швейцарський письменник і публіцист, предтеча новочасного психологічного роману 255
Копола, Френсис Форд [Coppola Francis Ford] (1939), американський кінорежисер, письменник і продюсер 22
Корі, Джон [Corry, John], американський тележурналіст, медіякритик 80
Корнволіс, лорд Чарлз [Cornwallis, Charles, Lord] (1738–1805), британський військовий і державний діяч, відомий своєю по-

разкою при Йорктауні (1781) під час війни за незалежність США 351
Коста-Ґаврас, Константин [Costa-Gavras, Constantin] (1933), французький кінорежисер грецького походження 22
Коцебу, Авґуст фон [Kotzebue, August von] (1767–1819), німецький драматург і популяризатор поетичної драми 142
Кровн, Патрисія [Crone, Patricia] (1945), американська дослідниця історії раннього ісламу, родом із Данії 363
Кройцер, Ґеорґ Фридрих [Creuzer, Georg Friedrich] (1771–1858), німецький класичний філолог, обґрунтував теорію, згідно з якою мітологія Гомера й Гесіода походить зі східних джерел за посередництвом доеліністичного народу пеласгів 186
Кромер, лорд Івлін Беринґ [Cromer, Evelyn Baring, Lord] (1841–1917), британський дипломат, у 1883–1907 рр. – генеральний консул у Єгипті 224, 228, 247, 285
Кросбі, Елфред В. [Crosby, Alfred W.] (1931), дослідник фізичної трансформації світу після колонізації, автор терміна «біологічний імперіялізм» 171, 318
Кроче, Бенедетто [Croce, Benedetto] (1866–1952), італійський філософ та історик 89, 93
Крупат, Арнолд [Krupat, Arnold], американський антрополог, літературознавець, дослідник тубільних американських культур 424
Кук, капітан Джеймс [Cook, Captain James] (1728–1779), англійський мореплавець, дослідник 16–17
Кук, Майкл Ален [Cook, Michael Allan] (1945), історик ісламської цивілізації 163, 363
Кундера, Мілан [Kundera, Milan] (1929), чеський письменник і есеїст, на еміґрації у Франції з 1975 р. 458
Купер, Джеймс Фенімор [Cooper, James Fenimore] (1789–1851), американський письменник-романтик 113
Курціюс, Ернст Роберт [Curtius, Ernst Robert] (1886–1956), німецький літературознавець і дослідник культури 87–88, 90
Кутзее, Джон Максвел [Coetzee, John Maxwell] (1940), південноафриканський письменник, критик і перекладач, двічі лавреат Букерівської премії (1983 і 1999), лавреат Нобелівської премії (2003) 336, 391
Кюв'є, Жорж [Cuvier, Georges] (1769–1832), французький зоолог і урядовець, засновник порівняльної анатомії та палеонтології 203

Лаґерльоф, Сельма [Lagerlöf, Selma] (1858–1940), шведська письменниця, лавреатка Нобелівської премії (1909) 328
Ла Ґума, Алекс [La Guma, Alex] (1925–1985), південноафриканський письменник 336
Лакер, Вальтер [Laqueur, Walter] (1921), американський історик політики, німецько-єврейського походження 364
Ланґ, Жак [Lang, Jacques] (1939), французький політичний діяч, якийсь час – міністр культури (1981–1986, 1988–1993) й освіти (1992–1993, 2000–2002) 407
Лас Касас, Бартоломе де [Las Casas, Bartolomé de] (1474–1566), іс-

панський історик і місіонер-домініканець, першим виступив за скасування рабства серед індіянців Америки 338
Лебов, Ричард Нед [Lebow, Richard Ned] (1942), американський політолог 312
Левін, Гарі [Levin, Harry] (1912–1994), американський літературознавець-компаративіст 126
Леві-Строс, Клод [Lévi-Strauss, Claude] (1908), французький соціяльний антрополог-структураліст і філософ 226, 384
Ледерер, Вільям Джуліюс [Lederer, William Julius] (1912), американський письменник і журналіст, військовий кореспондент, спільно з Юджином Бердиком автор «Потворного американця» 406
Леерсен, Йозеф Теодор [Leerssen, Joseph Theodoor] (1955), голандський літературознавець-компаративіст 312, 334
Лейн, Едвард Вільям [Lane, Edward William] (1801–1876), англійський науковець-арабіст, словникар 187
Лемінґ, Джордж [Lamming, George] (1927), вест-індський письменник і есеїст 302, 359, 384, 436
Ленґленд, Вільям [Langland, William] (1330–1400), імовірний автор англійської алітераційної поезії на релігійні теми 137
Лендес, Дейвід С. [Landes, David S.] (1924), американський історик-економіст 45, 193
Леопольд II [Leopold II, King of the Belgians] (1835–1909), король Бельгії (1865–1909), 1908 року анексував Бельгійське Конґо 242
Лернер, Макс [Lerner, Max] (1902–1992), американський політолог і колумніст 407
Лесвел, Геролд Двайт [Lasswell Harold Dwight] (1902–1978), американський політолог, один із перших теоретиків комунікації та дослідників медія-змісту 404
Лефебр, Волтер [Lefeber, Walter] (1933), американський ревізіоністський історик колоніялізму 39
Лє Бон, Ґюстав [Le Bon, Gustave] (1841–1931), французький соціяльний психолог, дослідник психологічних характеристик натовпу 248
Лєйріс, Мішель [Leiris, Michel] (1901–1990), французький письменник, поет, арт-критик і антрополог 295
Лєнін (Ульянов), Владімір Ільїч [Lenin (Ulyanov), Vladimir Ilich] (1870–1924), російський теоретик-комуніст, засновник Російської соціял-демократичної робітничої партії, лідер Жовтневої революції 1917 року і перший керівник СРСР (1917–1924), автор революційного учення лєнінізму 39, 313
Лєруа-Больйо, Поль [Leroy-Beaulieu, Paul] (1843–1916), французький економіст 91, 169, 172, 248, 268, 377
Лєсеп, Фердинан де [Lesseps, Ferdinand de] (1805–1894), французький дипломат, «будівник» Суецького каналу 185
Лівінґстовн, Дейвід [Livingstone, David] (1813–1873), шотландський місіонер і дослідник Африки 269, 300
Лікурґ [Lycurgus], напівлегендарний перший законодавець Спарти 73
Лімерик, Патриція Нелсон [Limerick, Patricia Nelson] (1951), аме-

риканська дослідниця-історик, спеціялізується на колонізації Дикого Заходу 113
Лін, сер Дейвід [Lean, David, Sir] (1908–1991), британський кінорежисер 58
Лінденберґер, Герберт Сем'юел [Lindenberger, Herbert Samuel] (1929), американський літературознавець-компаративіст 175
Ліотар, Жан-Франсуа [Lyotard, Jean-François] (1924–1998), французький філософ, теоретик постмодернізму 65, 103, 352, 457
Ліоте, Юбер [Lyautey, Hubert] (1854–1934), французький державний діяч, військовик, маршал Франції, прихильник цивілізаційних чеснот колоніялізму 172, 245, 247, 249
Ліпман, Волтер [Lippmann, Walter] (1889–1974), американський письменник, журналіст і політичний експерт 396–397
Лі Син Ман [Rhee, Syngman] (1875–1965), перший президент Республіки Корея (1948–1960) 419
Лов, Ліза [Lowe, Lisa] (1955), американська спеціялістка в галузі порівняльного літературознавства, американських студій та культурної політики колоніялізму 29
Ловренс, Дейвід Герберт [Lawrence, David Herbert] (1885–1930), англійський письменник, поет, драматург і есеїст 404
Ловренс, Томас Едвард (Аравійський) [Lawrence, Thomas Edward] (1888–1935), британський археолог, військовий стратег і письменник 109, 112, 172, 230, 270–271, 276, 296, 352, 367
Лотмен, Герберт Р. [Lottman, Herbert R.] (1927), американський дослідник французької літератури та історії, автор біографії Альбера Камю 253
Луґард, Фредерик [Lugard, Frederick] (1858–1945), британський колоніяльний адміністратор, губернатор і генерал-губернатор Ніґерії 63
Лукач, Дйордь [Lukacs, Georg] (1885–1971), угорський філософ-марксист, письменник і літературний критик 93, 131–132, 140, 157, 231, 235, 269, 279, 319, 375–376, 379, 424
Люксембурґ, Роза [Luxemburg, Rosa] (1871–1919), німецька ліва революціонерка й аґітаторка 39, 313
Лютфі, Мартин Астьє [Loutfi, Martine Astier], французький культуролог, дослідник зв'язку літератури з колоніялізмом 263
Ля Ронсьєр Лє Нурі, Каміль Адальбер Марі де [La Roncière Le Noury, Camille Adalbert Marie de] (1816–1881), французький адмірал, чиновник оборонного відомства 247
Лябуре, Анрі [Labouret, Henri] (1878–1958), французький антрополог, дослідник тубільних культур Африки 295
Лямартин, Альфонс де [Lamartine, Alphonse de] (1790–1869), французький поет-романтик і державний діяч 112, 293
Ляруї, Абдула [Laroui, Abdullah] (1933), мароканський історик, дослідник націоналізмів та французького колоніялізму в Магрибі 264, 284
Ляшераф, Мустафа [Lacheraf, Mostafa] (1917), алжирський націоналістичний історик, член ФНВ 262

Льйозу, Клод [Liauzu, Claude] (1940), французький культуролог, дослідник етнічних та культурних процесів Середземномор'я 370
Льоті, П'єр (справжнє ім'я – Луї Марі Жульєн Віо) [Loti, Pierre (Louis Marie Julien Viaud)] (1850–1923), французький письменник-екзотист 18, 123, 132, 263, 269, 271
Льюїс, Бернард [Lewis, Bernard] (1916), англо-американський науковець-орієнталіст 78–79, 363–364
Льюїс, Ґордон К. [Lewis, Gordon K.] (1919–1991), карибський політолог валлійського походження, дослідник колоніялізму на Карибах 115, 337–338, 365
Льюїс, Ентоні [Lewis, Anthony] (1927), американський журналіст 409–410

Маґдофф, Гарі [Magdoff, Harry] (1913–2006), американський лівий економіст 39
Маєр, Арно Йозеф [Mayer, Arno Joseph] (1926), американський історик люксембурзького походження, дослідник революційних соціяльних змін 394
Мазруї, Алі Ал'Амін [Mazrui, Ali Al'Amin] (1933), американський дослідник колоніялізму в Африці, політолог, автор документального телесеріялу «Африканці», кенієць за походженням 79–80, 337, 365
МакБрайд, Шон [McBride, Sean] (1904–1988), ірландський державний діяч, лавреат Нобелівської премії миру (1974) 408–409
МакҐоґен, абат Джеймс [McGeoghehan, Abbé James] (1702–1763), капелан ірландських військових частин французької армії, автор «Історії Ірландії» (1758) 333
Макдоналд, Ремзі [MacDonald, Ramsay] (1866–1937), перший прем'єр-міністр від Лейбористської партії Великої Британії (1924, 1929–1931, 1931–1935) 339
МакКей, Клод [McKay, Claude] (1890–1948), американський поет і прозаїк ямайського походження 341
Маккензі, Джон М. [MacKenzie, John M.] (1915–1994), британський історик, дослідник европейського імперіялізму 223
МакКіон, Майкл [McKeon, Michael] (1943), історик британської літератури XVII–XVIII ст. 121
МакКлюр, Джон [McClure, John] (1807–1873), ірландський морський офіцер, дослідник Арктики 114
МакКормек, Вільям Джон [McCormack, William John] (1947), чільний ірландський історик літератури 333
МакКофі, Роберт А. [McCaughey, Robert A.] (1939), американський історик, дослідник соціяльної історії освіти та інтелектуального життя 447
МакМагон, сер Генрі [McMahon, Sir Henry] (1862–1949), британський дипломат, англійський верховний комісар у Єгипті, переконав Шерифа Хусейна перейти на бік Антанти, що призвело до падіння Османської імперії 347
МакНіл, Вільям Гарді [McNeill, William Hardy] (1917), канадійський історик, автор ґрунтовної праці «Піднесення Заходу» 43

Маколей, Герберт Сем'юел Гілес [Macaulay, Herbert Samuel Heelas] (1864–1946), засновник першої нігерійської політичної партії (Нігерійська Націонал-Демократична партія, 1923) та Національної Ради Нігерії й Камерунів (1944) 281
Маколей, Томас Бебінгтон [Macaulay, Thomas Babington] (1800–1859), англійський політик-ліберал, есеїст, поет, автор «Історії Англії» (1849–1861) 158, 162
Малуф, Дейвід [Malouf, David] (1934), австралійський поет і прозаїк ліванського-англійського походження 17
Мальро, Андре [Malraux, André] (1901–1976), французький письменник і політичний діяч 123, 132, 172, 230, 264, 270, 276, 295–297
Ман, Томас [Mann, Thomas] (1875–1955), німецький письменник, лавреат Нобелівської премії (1929) 270, 276
Мандела, Нелсон Роліхлахла [Mandela, Nelson Rolihlahla] (1918), південноафриканський політик, лідер Африканського національного конгресу, президент ПАР (1994–1999) 283
Мане, Едуар [Manet, Edouard] (1832–1883), французький художник-імпресіоніст і графік 174
Манро, сер Томас [Munro, Sir Thomas] (1761–1827), британський колоніяльний чиновник-реформатор в Індії, генерал-майор, губернатор Мадраса (1819–1827) 227
Мар'єт, Огюст [Mariette, Auguste] (1821–1881), французький археолог-єгиптолог, разом із К. Дю Льоклем автор ідеї «Аїди» 179–185, 187, 189, 197
Марк Антоній [Mark Antony] (83–30 до н.е.), староримський політик і полководець, учасник другого тріюмвірату, коханець Клеопатри 73
Маркгем, Джеймс М. [Markham, James M.], сучасний американський журналіст, кореспондент «The New York Times» у Бейруті у 1975–1977 роках 330–331
Маркос, Фердинанд Едралін [Marcos, Ferdinand Edralin] (1917–1989), філіпінський політик, президент Філіпін (1966–1986) 419
Маркс, Карл [Marx, Karl] (1818–1883), німецький філософ і економіст, діяч і теоретик комуністичного руху, засновник марксизму та історичного матеріялізму40, 224, 245–246, 282, 298, 319, 371, 373, 384–385, 388
Маркузе, Герберт [Marcuse, Herbert] (1898–1979), німецький філософ і соціолог, представник франкфуртської критичної школи 409
Мартино, Гарієт [Martineau, Harriet] (1802–1876), англійська письменниця, есеїстка й історик 201, 289
Марті, Хосе [Martí, José] (1853–1895), кубинський поет і есеїст, символ боротьби Куби за незалежність від Іспанії 303, 317, 342, 368
Мар'ятегі, Хосе Карлос [Mariategi, José Carlos] (1895–1930), перуанський філософ-марксист, засновник компартії Перу (1928) 317
Мас, Синбалдо де [Mas, Sinbaldo de] (1809–1868), іспанський лінгвіст-орієнталіст 346
Масиньйон, Луї [Massignon, Louis] (1883–1962), французький сходознавець 367

Мателар, Арман [Mattelart, Armand] (1936), французький соціолог бельгійського походження, дослідник Латинської Америки; досліджує культуру крізь призму комунікації 409, 430
Матис, Анрі [Matisse, Henri] (1869–1954), французький художник-фовіст 173, 341
Маунтбатен, Луїс, граф Бірми [Mountbatten, Louis, Earl of Burma] (1900–1979), британський державний діяч, останній віце-король Індії 366
Махді, Мухамед Ахмед аль- (Махді Суданський) [Mahdi, Muhammad Ahmed al-] (1844–1885), лідер руху за звільнення у Східному Судані та творець великої ісламської держави від Червоного моря до Центральної Африки 155
Махфуз, Нагіб [Mahfouz, Naguib] (1911), єгипетський письменник і сценарист, лавреат Нобелівської премії (1988) 78, 427
Меген, Алфред Теєр, адмірал [Mahan, Alfred Thayer, Admiral] (1840–1914), американський морський офіцер та історик 268
Мегуд, Молі Маурин [Mahood, Molly Maureen], сучасна британська дослідниця літератури 114
Меєрбер, Джакомо [Meyerbeer, Giacomo] (1791–1864), німецький композитор, який завів у Парижі моду на видовищні романтичні опери 176
Мейн, Генрі, сер [Maine, Henry, Sir] (1822–1888), британський правник і історик, будучи членом Ради королівського намісника в Індії (1863–1869), відповідав за кодифікацію індійського права 170, 240–241
Мекіндер, Гелфорд [Mackinder, Halford] (1861–1947), британський політичний географ, творець геополітичної концепції поділу світу на два табори 62, 91, 319
Мелвіл, Герман [Melville, Herman] (1819–1891), американський письменник, автор роману «Мобі Дик» (1851) 113, 404
Мелті-Дуглас, Федва [Malti-Douglas, Fedwa] (1946), американська дослідниця літератури, арабістка 28
Мемі, Альбер [Memmi, Albert] (1920), франкомовний туніський письменник і соціолог 23, 106, 377
Менґен, Джеймс Ентоні [Mangan, James Anthony] (1939), британський історик, дослідник спорту та його ролі в колоніяльній соціялізації 208
Менґен, Джеймс Кларенс [Mangan, James Clarence] (1803–1849), ірландський письменник-патріот 333
Мередит, Джордж [Meredith, George] (1828–1909), англійський письменник вікторіянської доби 167, 230, 269
Мерль, Марсель [Merle, Marcel] (1923–2003), французький соціолог і політолог, дослідник міжнародних відносин 338
Мерфі, Агнес [Murphy, Agnes] (1912), авторка «Ідеології французького імперіялізму (1871–1881)» 247
Мерчисон, сер Родерик Імпі [Murchison, Sir Roderick Impey] (1792–1871), англійський геолог, відкривач пермської, силурійської та девонської геологічних систем 240–242, 244
Метастазіо, П'єтро [Metastasio, Pietro] (1698–1782), італійський поет і лібретист 176

Мійоши, Масао [Miyoshi, Masao] (1928), японсько-американський інтелектуал-культуролог, чільна постать у японських студіях 366, 406, 459
Міл, Джеймс [Mill, James] (1773–1836), шотландський філософ, історик і економіст 44, 201
Міл, Джон Стюарт [Mill, John Stuart] (1806–1873), англійський філософ і економіст, представник утилітаризму 44, 105, 123, 135–136, 147–148, 158, 162, 198, 201
Мілер, Дейвід [Miller, David] (1875–1961), американський юрист, один з авторів Статуту Ліги Націй 126
Мілер, Кристофер Л. [Miller, Christopher L.] (1950), американський культуролог-африканолог, автор праці про африканістський дискурс у французькій літературі 79
Мілз, Чарлз Райт [Mills, Charles Wright] (1916–1962), американський соціолог-теоретик і політолог, представник критичної теорії 450
Мілтон, Джон [Milton, John] (1608–1674), англійський поет, республіканець 425, 439
Міль, П'єр [Mille, Pierre] (1864–1941), французький письменник 123
Мірабо, Оноре Ґабріель Рикеті [Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti] (1749–1791), французький політик і оратор, поборник конституційної монархії 346
Мітеран, Франсуа [Mitterrand, François] (1916–1996), французький політик-соціяліст, президент Франції (1981–1995) 259
Мітчел, Джон [Mitchel, John] (1815–1875), радикальний ірландський націоналіст і політичний журналіст, автор «Тюремного журналу» – одного з найзнаменитіших творів ірландського націоналізму 332
Мітчел, Тимоті [Mitchell, Timothy] (1955), американський політолог і економіст, дослідник Близького Сходу, постколоніяльний теоретик 173, 363
Мішлє, Жуль [Michelet, Jules] (1798–1874), французький історик, автор «Історії Франції» (1833–1867) 132
Мобарак, Алі-паша [Mobarak, Ali Pasha] (1823–1893), міністр громадських робіт і освіти при хедиві Ісмаїлові 196
Мобуту Сесе Секо [Mobutu Sese Seko] (1930–1997), президент Заїру (нині – Демократична Республіка Конго) (1965–1997) 369
Моем, Вільям Сомерсет [Maugham, William Somerset] (1874–1965), англійський письменник 138
Мої, Даніел Тороїтич арап [Moi, Daniel Toroitich arap] (1924), політик, президент Кенії (1978–2002) 324
Мольтке, Гельмут Карл фон [Moltke, Helmuth Karl von] (1800–1891), фельдмаршал німецької армії, авторитетний стратег, зокрема архітектор перемоги над Францією 1871 року 181
Монро, Джеймс [Monroe, James] (1758–1831), 5-й президент США (1817–1825), котрий проголосив т. зв. «доктрину Монро» (1823 р.) 398
Монтаґю, леді Мері Вортлі [Montagu, Lady Mary Wortley] (1689–1762), англійська письменниця 158
Монтень, Мішель де [Montaigne, Michel de] (1533–1592), фран-

цузький письменник і філософ-скептицист 91
Монтеск'є, Шарль Луї де Секонда [Montesquieu, Charles Louis de Secondat] (1689–1755), французький філософ, правник і політичний письменник 155, 338
Моньє, Рене [Maunier, René] (1887–1951), французький соціолог-колоніяліст зі школи Еміля Дюркгайма, дослідник урбанізації та формування соціяльних зв'язків 248
Мопасан, Ґі де [Maupassant, Guy de] (1850–1893), французький письменник 123, 171, 263, 337
Моразе, Шарль [Morazé, Charles] (1913), французький історик становлення модерної европейської ментальности у XIX ст., соціолог 121
Морис, Вільям [Morris, William] (1834–1896), англійський митець, поет і соціялістичний громадський діяч, один із лідерів Руху мистецтв і ремесел 339
Морисон, Тоні [Morrison, Toni] (1931), американська чорна письменниця, лавреатка Пулітцерівської (1988) і Нобелівської (1993) премій 35, 464
Мубарак, Мухамед Хосні Саїд [Mubarak, Muhammad Hosni Said] (1928), президент Єгипту з 1981 року, 2005 року переобраний на п'ятий термін; голова Організації Африканської Єдности (1989–1990) 47
Мудимбе, Валентен-Ів [Mudimbe, Valentin-Yves] (1941), поет, письменник і літературознавець заїрського походження 278, 336
Мультатулі (справжнє ім'я – Едвард Давс Декер) [Multatuli] (1820–1887), видатний нідерландський письменник 338
Муніф, Абдельрахман ель [Munif, Abdelrahman el] (1933–2004), арабський письменник, автор епічної трилогії «Міста солі» про трансформування арабського суспільства 55, 411, 427
Мур, Джордж [Moore, George] (1852–1933), ірландський письменник і гуманітар 230
Мур, Томас [Moore, Thomas] (1779–1852), англо-ірландський поет-романтик, сатирик, композитор і музикант 333
Мургавз, Джефрі [Moorhouse, Geoffrey] (1931), британський письменник, автор творів про Середньовіччя та подорожніх нотаток 229
Мюлер, Макс [Müller, Max] (1823–1900), німецький орієнталіст і лінґвіст 160
Мюс, Поль [Mus, Paul] (1902–1969), французький дослідник Південно-Східної Азії, зокрема в'єтнамської культури й суспільства 297

Най, Джозеф [Nye, Joseph] (1937), американський урядовий чиновник, засновник теорії неолібералізму в міжнародних відносинах, автор терміна «м'яка влада» [soft power] і численних праць про стратегію США на майбутнє 444, 450
Найпол, Відьядгар Сураджпрасад [Naipaul, Vidiadhar Surajprasad] (1932), тринідадсько-британський письменник індійського походження, лавреат Нобелівської премії (2001) 20, 22, 56, 59, 99, 321, 359, 369, 377, 424, 436
Наороджі, Дадабгаї [Naoroji, Dadabhai] (1825–1917), індійський націоналістичний діяч і критик

британської економічної політики в Індії 290
Наполеон I Бонапарт [Napoleon I Bonaparte] (1769–1821), французький державний діяч, імператор Франції (1804–1814/15) 73, 75, 104, 112, 129, 155, 157–158, 182, 184, 352, 387
Наполеон III [Napoleon III] (1808–1873), небіж Наполеона I, президент Другої Французької Республіки (1850–1852), згодом – імператор Франції (1852–1870) 193
Насер, Ґамаль Абдель [Nasser, Gamal Abdel] (1918–1970), єгипетський військовик, прем'єр-міністр (1954–1956) і президент (1956–1970) Єгипту 192, 259, 317
Нгуґі ва Тіонґо (Джеймс) [Ngũgĩ wa Thiong'o (James)] (1938), відомий кенійський прозаїк і есеїст, лавреат премії «Лотос» 23, 55, 70, 299–300, 303, 380, 426
Нейл, Стивен Чарльз [Neill, Stephen Charles] (1900–1984), англіканський церковний діяч, автор праць про християнські місії та їхній зв'язок із колоніялізмом 243
Нерваль, Жерар де [Nerval, Gérard de] (1808–1855), французький поет-романтик 44, 75
Неру, Джавахарлал [Nehru, Jawaharlal] (1889–1964), один із лідерів індійського руху за незалежність, перший прем'єр-міністр незалежної Індії (1947–1964) 308, 317, 366, 368
Неруда, Пабло [Neruda, Pablo [Reyes Basoalto]] (1904–1973), справжнє ім'я – Нефталі Рикардо Реєс Басоальто, чилійський поет, дипломат і політик, лавреат Міжнародної Сталінської (1953) та Нобелівської (1971) премій 70, 310, 319, 328–330
Н'єрере, Джуліюс Камбарадже [Nyerere, Julius] (1922–1999), танзанійський політик, перший прем'єр-міністр (1961–1962) і президент (1962–1964) незалежної Танґаньїки, потім перший президент Танзанії (1964–1985); лавреат Міжнародної Ленінської премії (1987) 283, 317
Нібур, Райнгольд [Niebuhr, Reinhold] (1892–1971), американський теолог-протестант, критик теологічного лібералізму, автор книги «Природа і доля людини» 413
Ніксон, Ричард [Nixon, Richard] (1913–1994), американський політичний діяч, віце-президент (1953–1961) і 37-й президент (1969–1974) США від республіканців 399
Німр, Фарис [Nimr, Faris] (1856–1951), сирійський арабський науковець-націоналіст, упливовий каїрський видавець, учасник близькосхідних переговорів після Першої світової війни 348
Нітце, Пол Генрі [Nitze, Paul Henry] (1907–2004), американський високопосадовець, політичний та військовий стратег часів «холодної війни» 409
Ніцше, Фридрих Вільгельм [Nietzsche, Friedrich Wilhelm] (1844–1900), німецький філософ, класичний філолог і критик культури 296, 371, 373, 385
Нкрума, Кваме [Nkrumah, Kwame] (1909–1972), ґанійський націоналістичний лідер, прем'єр-міністр (1957–1960) і перший президент Ґани (1960–1966), лавреат Міжнародної Ленінської премії (1962) 317, 341, 354

Нокс, Роберт [Knox, Robert] (1791–1862), британський військовий медик, учасник колоніяльних експедицій 203
Нор'єґа, Мануель Антоніо [Noriega, Manuel Antonio] (1938), панамський військовик, фактичний лідер Панами (1983–1989), повалений у результаті спецоперації американських сил (1989–1990), зараз відбуває 30-річне ув'язнення 419
Ньютон, Ісаак [Newton, Isaak] (1642–1727), англійський фізик, математик і філософ 308

О'Браєн, Конор Круз [O'Brien, Conor Cruise] (1917), ірландський дипломат, політик, науковець, письменник, автор книги про Альбера Камю 99, 252–264, 266, 361, 369
О'Браєн, Патрик [O'Brien, Patrick] (1932), титулований британський історик економіки, автор студій про Британську імперію 40–41
Овен, Роджер [Owen, Roger] (1935), гарвардський суспільствознавець, спеціяліст у галузі Близького Сходу 192, 194
О'Ґрейді, Стендиш [O'Grady, Standish] (1846–1928), ірландський письменник та історик, «батько ірландського літературного відродження» 333
О'Конел, Денієл [O'Connell, Daniel] (1775–1847), ірландський політик, перший представник Ірландії в Палаті Громад 332
О'Лірі, Джон [O'Leary, John] (1830–1907), один із лідерів ірландського націоналістичного руху XIX ст. (руху феніїв) 326
Омар, Хаджі [або Хадж] [Omar, Hajji [або Hajj]] (1797–1864), ісламський релігійний та військовий лідер у Західній Африці, ініціятор збройних сутичок із французькими колоніяльними загонами 283
Орабі-паша [також – Арабі- або Урабі-паша] (Ахмед Урабі) [Orabi [також – Urabi або Arabi] Pasha (Ahmad Urabi)] (1839, 1840 або 1841–1911), полковник, один із керівників національного руху в Єгипті у 1879–1882 роках, за що був засуджений англійцями до смертної кари, але 1901 року помилуваний 281, 284, 293, 365
Орвел, Джордж [Orwell, George] (1903–1950), англійський письменник, есеїст і критик 59, 66, 112, 132, 138, 223, 251, 267, 409
Остен, Джейн [Austen, Jane] (1775–1817), англійська письменниця 97, 105–107, 111, 116, 119, 122–123, 128, 130, 133, 136, 139–155, 157, 162, 178, 205, 218, 250, 362, 425

Павлос Павлідис (див. також Дранебей) [Pavlidis, Pavlos] (1817–1894), директор Каїрського оперного театру
Павнд, Езра Луміс [Pound, Ezra Loomis] (1885–1972), американський поет-модерніст і критик 270
Пай, Лусьєн В. [Pye, Lucian W.] (1921), американський політичний теоретик, знавець азійської дипломатії 407
Пайпс, Денієл [Pipes, Daniel] (1949), американський журналіст-антиісламіст, спеціяліст з питань Близького Сходу 364
Палестрина, Джованні П'єрлуїджі да [Palestrina, Giovanni Pierluigi da] (1525–1594), італійський композитор доби Ренесансу,

майстер контрапунктової композиції 189
Палмерстон, Генрі Джон Темпл [Palmerston, Henry John Temple] (1784–1865), англійський політик-ліберал, прем'єр-міністр Британії (1855–1958, 1859–1965), символ британського націоналізму 172
Панікар, Кавалам Мадгава [Panikkar, Kavalam Madhava] (1896–1963), індійський науковець, журналіст, історик, дипломат, автор праці «Індія та західне панування» 170, 317
папа римський (див. Іван-Павло II) [the Pope (Karol Wojtyla)] (1920–2005), справжнє ім'я – Кароль Войтила, кардинал (з 1967) і папа римський (1978–2005) польського походження
Парето, Вільфредо [Pareto, Vilfredo] (1848–1923), італійський економіст і соціолог, творець теорії взаємодії еліти і мас 228
Парнел, Чарлз Стюарт [Parnell, Charles Stewart] (1846–1891), ірландський націоналіст, член британського парламенту і лідер боротьби за незалежність Ірландії 326
Патаї, Рафаель [Patai, Raphael] (1910–1996), ізраїльський антрополог-арабіст, прихильник арабів і палестинської справи 363–364
Педмор, Джордж (справжнє ім'я – Мелколм Ньос) [Padmore, George (Malcolm Nurse)] (1902–1959), тринидадський комуніст, згодом – провідний антиколоніяліст і панафриканіст XX ст. 341, 354
Пері, Беніта [Parry, Benita] (1931), британська дослідниця літератури колоніялізму й імперіялізму, представниця постколоніяльних студій; родом із ПАР 271, 288, 291
Пехлеві, Мохамад Реза [Pahlavi, Mohammad Reza] (1919–1980), шах Ірану (1941–1979) з династії Пехлеві, повалений унаслідок революції 1979 року 419
Пікасо, Пабло [Picasso, Pablo] (1881–1973), іспанський художник-кубіст, скульптор і кераміст 270, 341
Піночет Угарте, Августо [Pinochet Ugarte, Augusto] (1915–2006), чилійський військовик і політик, лідер чилійської військової хунти і правитель Чилі (1974–1990) 419
Піролі, Джузеппе [Piroli, Giuseppe] (1815–1890), італійський державний діяч із Парми, кореспондент Джузеппе Верді 190
Пірс, Патрик Генрі [Pearse, Patrick Henry] (1879–1916), лідер ірландського націоналістичного руху, поет і освітянин 317
Пітагор [Pythagoras] (бл. 582 – бл. 507 до н.е.), старогрецький філософ і математик 73
Платон [Plato] (428/427–348/347 до н.е.), старогрецький філософ 73, 89, 93
Плет, Десмонд Кристофер Мартин [Platt, Desmond Christopher Martin] (1934), британський історик колоніяльної торгівлі 124–125, 127, 156, 407
Подгорец, Норман [Podhoretz, Norman] (1930), американський літературознавець, головний редактор (1960–1995) журналу «Commentary» Американського єврейського комітету, неоконсерватор 251
Покахонтас (справжнє ім'я – Матоака; після одруження – Ребе-

ка Ролф) [Pocahontas (Matoaka, Rebecca Rolfe)] (бл. 1595–1617), дочка вождя індіянського племені Північної Америки, яка допомагала англійським поселенцям, одружилася з одним із них і відвідала Старий світ, зустрівшись із королем Яковом I 301
Пол Пот (справжнє ім'я – Салот Сар) [Pol Pot (Saloth Sar)] (1925–1998), лідер режиму «червоних кхмерів» у Камбоджі, який здійснив геноцид власного народу 380
Полін, Томас Нілсон [Paulin, Thomas Neilson] (1949), ірландський поет, засновник Field Day Theatre 333
Поліціяно, Анджело [Poliziano, Angelo] (1454–1494), італійський поет і філософ-гуманіст, протеже Лоренцо да Медічі 282
Помпей, Ґней [Pompey, Gnaeus] (106–48 до н.е.), староримський полководець, учасник першого тріюмвірату 73
Портер, Бернард [Porter, Bernard] (1941), британський історик імперіялізму 243, 339
Портер, Ендрю [Porter, Andrew], сучасний дослідник творчости Джузеппе Верді 176
Прайс-Джонс, Дейвід [Pryce-Jones, David] (1936), консервативний британський письменник-публіцист і журналіст 363
Прат, Мері Луїз [Pratt, Mary Louise] (1948), американська дослідниця латиноамериканської літератури, президентка Асоціяції сучасних мов (MLA) 2003 року 299
Прохаска, Дейвід [Prochaska, David] (1945), американський історик, представник постколоніяльних студій, дослідник колоніяльної візуальної культури 249–250
Пруст, Марсель [Proust, Marcel] (1871–1922), французький письменник-модерніст 91, 140, 230, 270, 456
Психарі, Ернест [Psichari, Ernest] (1883–1914), французький письменник і військовик грецького походження 123, 132, 263
Пуаре, абат Жан Луї Марі [Poiret, Abbé Jean Louis Marie] (1755–1834), французький природознавець і мандрівник 156

Раґац, Ловел Джозеф [Ragatz, Lowell Joseph] (1897–1978), американський філателіст, дослідник колоніялізму на Карибах 152
Рамабаї, Пундита Сарасваті [Ramabai, Pundita Sarasvati] (1858–1922), радикальна індійська громадська діячка-феміністка 310
Раск, Дин [Rusk, Dean] (1909–1994), державний секретар США (1961–1969) 399
Раскін, Джон [Ruskin, John] (1819–1900), англійський мистецтвознавець, художник і письменник 14, 44, 48, 134, 163–167, 198, 238, 239, 308
Рафі, Абд аль-Рахман аль- [Rafi', Abd al-Rahman al-] (1889–1966), єгипетський політик, історик єгипетського національного руху 192
Рафлз, сер Томас Стемфорд Бінґлі [Raffles, Sir Thomas Stamford Bingley] (1781–1826), британський адміністратор Східної Індії, засновник Синґапура (1819) 356
Редкліф, Ен [Radcliffe, Ann] (1764–1823), англійська письменниця доби романтизму, авторка ґотичних романів 129

Рейґан, Роналд [Reagan, Ronald Wilson] (1911–2004), 40-й президент США (1981–1989) від республіканців 445, 455–456
Рейналь, абат Ґійом-Тома де [Raynal, Abbé Guillaume-Thomas de] (1713–1796), французький письменник і пропаґандист, автор шеститомної історії европейських колоній в Індії та Америці 139, 156, 338, 346
Рейнджер, Теренс О. [Ranger, Terence O.] (1929), науковець-африканолог із Британії, представник постколоніяльних студій, редактор і один з авторів збірника «Винайдення традицій» 52, 171, 283–284, 338, 365
Рейнолдс, Джошуа, сер [Reynolds, Joshua, Sir] (1723–1792), англійський художник-портретист і естетик 49
Релі, сер Волтер [Raleigh, Sir Walter] (1554–1618), англійський мандрівник і письменник, фаворит Єлизавети I 242
Рембо, Артюр [Rimbaud, Arthur] (1854–1891), французький поет-символіст і мандрівник 296
Ренан, Ернест [Renan, Ernest] (1823–1892), французький філософ, історик і дослідник релігії 87, 160, 170, 366
Рескін, Джона [Raskin, Jonah] (1942), американський науковець-комунікативіст, дослідник мас-медій, поп-культури та журналізму 115
Ретамар, Роберто Фернандес [Retamar, Roberto Fernández] (1930), кубинський поет, есеїст і літературний критик, культурний речник режиму Фіделя Кастро 303
Рикеті, Джон Дж. [Richetti, John J.] (1938), американський літературознавець, фахівець з англійської літератури XVII ст. 121
Рикорді, Джуліо [Ricordi, Giulio] (1840–1812), італійський композитор, лібретист, друг Джузеппе Верді 179, 181, 186
Рис, Джин (уроджена Елла Ґвендолен Рис Вільямс) [Rhys, Jean (Ella Gwendolen Rees Williams)] (1890–1979), англомовна вест-індська письменниця 151
Рихтер, Мелвін [Richter, Melvin] (1921), американський фахівець у галузі історії політичних ідей 264
Ричардсон, Сем'юел [Richardson, Samuel] (1689–1761), англійський прозаїк, винахідник «епістолярного роману» 121
Ришельє, Арман-Жан дю Плесі, кардинал [Richelieu, Armand-Jean du Plessis, Cardinal] (1585–1642), французький державний діяч і кардинал, перший міністр Людовіка XIII 247
Рід, Чарлз [Reade, Charles] (1814–1884), англійський письменник 230
Робертс, Ворен [Roberts, Warren] (1933), американський літературний і мистецький критик 143
Робесп'єр, Максимільєн-Франсуа-Марі-Ісидор [Robespierre, Maximilien-François-Marie-Isidore] (1758–1794), діяч Великої французької революції, лідер якобінців 346, 387
Робінс, Брюс Вільям [Robbins, Bruce William] (1949), фахівець з історії англійської літератури 113
Робінсон, Пол [Robinson, Paul] (1940), американський історик европейської думки, дослідник зв'язку між інтелектуальною історією та історією опери 176

Робінсон, Роналд Едвард [Robinson, Ronald Edward] (1920–1999), англійський економіст, співавтор (разом із Джоном Ґалаґером) резонансної статті «Імперіялізм вільної торгівлі» (1953) 40, 125, 365
Робсон, Пол [Robeson, Paul] (1898–1976), американський співак, актор і чорний активіст 348
Роджин, Майкл Пол [Rogin, Michael Paul] (1937–2001), автор досліджень про колоніяльний досвід корінних американців 113
Родинсон, Максим [Rodinson, Maxime] (1915–2004), французький соціолог-орієнталіст 363, 386
Родні, Волтер [Rodney, Walter] (1942–1980), ґаянський письменник і чорний активіст 23, 106, 282, 349, 354
Родо, Хосе Енрике [Rodó, José Enrique] (1872–1917), уруґвайський філософ і есеїст 303, 382
Родс, Сесил [Rhodes, Cecil] (1853–1902), фінансист, державний діяч і творець британської колонії в Південній Африці 63, 137, 160, 172–173, 244
Рой, Рамохан [Roy, Ramuhan] (1772–1833), індійський релігійний, соціяльний і освітній реформатор 309
Россіні, Джоаккіно Антоніо [Rossini, Gioacchino Antonio] (1792–1868), італійський композитор 176
Ростов, Волт Вітмен [Rostow, Walt Whitman] (1916–2003), американський соціолог і економіст, автор книги «Стадії економічного росту» 407
Рот, Філіп Мілтон [Roth, Philip Milton] (1933), американський письменник 384
Руже, Емануель [Rougé, Emmanuel] (1811–1872), французький єгиптолог 183
Рузвелт, Теодор [Roosevelt, Theodore] (1858–1919), 26-й президент США (1901–1909) від республіканців, письменник, натураліст і військовик 403
Руссо, Жан-Жак [Rousseau, Jean-Jacques] (1712–1778), французький філософ і письменник, головний натхненник революції та романтизму 86, 156, 338, 346, 387
Рушді, Салман [Rushdie, Salman] (1947), англо-індійський письменник, автор «проклятого» роману «Сатанинські вірші» 23, 54, 58–60, 66–67, 70, 306, 342, 427, 429–431, 442, 456, 458

Сабри, Мухамед [Sabry [або Sabri], Muhammad] (1894–1984), єгипетський історик-націоналіст 192–193
Садат, Анвар [Sadat, Anwar] (1918–1981), єгипетський військовик і політик, президент Єгипту (1970–1981) 412
Саїд, Алі Ахмед (він же Адоніс) [Said, Ali Ahmad (Adonis)] (1930), сирійський поет і літературний критик 435–436, 458
Саїд, Едвард [Said, Edward] (1935–2003), палестинсько-американський літературознавець, музикознавець, політолог, есеїст і мемуарист, один із провідних представників постколоніяльної теорії 11–12, 26–29, 83, 99, 279
Саїд, Нурі аз- [Said, Nuri as-] (1888–1958), іракський військовик і державний діяч 281
Салан, Рауль [Salan, Raoul] (1899–1984), французький військовик і правий політик 263

Саліх, Таїб [Salih, Tayeb] (1929), суданський письменник, автор «Сезону паломництва на північ», що вважається найвпливовішим арабським романом XX ст. 70, 300, 380, 442
Саморі Туре [Samory Touré] (1830–1900), «чорний Наполеон Судану», мусульманський реформатор і військовик, засновник королівства в Західній Африці, яке протистояло французькій колоніяльній експансії 283
Саро, Альбер [Sarraut, Albert] (1872–1962), французький державний діяч-соціяліст, генерал-губернатор Індокитаю 248, 265
Сартр, Жан-Поль [Sartre, Jean-Paul] (1905–1980), французький письменник і філософ-екзистенціяліст 253, 261, 281–282, 340, 385, 424, 457
Свіфт, Джонатан [Swift, Jonathan] (1667–1745), англо-ірландський письменник-сатирик 315, 336, 414
Сеґален, Віктор [Segalen, Victor] (1878–1919), французький лікар і поет, автор праць про колоніяльні корінні суспільства 123, 264
Сеєр, Ернест [Seillère, Ernest Antoine Aimé Léon] (1866–1955), французький критик і філософ, противник романтизму і творець філософії «імперіялізму» 248
Сезер, Еме [Césaire, Aimé] (1913), мартинікський франкомовний поет і есеїст 70, 106, 273, 282, 302, 304, 319, 325–326, 328, 340–341, 366, 370–371, 373–374, 387–389, 428
Селасіе, Гайле [Selassie, Haile] (1892–1975), етиопський імператор (1930–1974) 419
Семідей, Мануела [Semidei, Manuela], дослідниця колоніяльного дискурсу у французьких шкільних підручниках 260
Сем'юел, Рафаел [Samuel, Raphael] (1934–1996), британський історик-марксист єврейського походження, член комуністичної партії 434
Сенґор, Леопольд [Senghor, Leopold] (1906–2001), сенеґальський поет і державний діяч, президент Сенеґалу (1960–1980), перший африканець–член Французької академії 282, 317, 322, 328, 341, 366
Сен-Санс, Шарль Каміль [Saint-Saëns, Charles Camille] (1835–1921), французький композитор 173
Сен-Симон, Клод Анрі [Saint-Simon, Claude Henri] (1760–1825), французький мислитель, засновник християнського соціялізму 185
Сент-П'єр, Бернарден де, Жак-Анрі [St. Pierre, Bernardin de, Jacques-Henri] (1737–1814), французький письменник 338
Сервантес Сааведра, Міґель де [Cervantes Saavedra, Miguel de] (1547–1616), іспанський письменник 91
Сиван, Емануел [Sivan, Emmanuel] (1937), єврейський історик, авторитет світового масштабу з питань історії ісламу 364
Сик, Ґері [Sick, Gary] (1935), американський науковець, дипломат 330–331
Симпсон, Алан Куї [Simpson, Alan Kooi] (1931), американський політик-республіканець, сенатор 413
Сіл, Аніл [Seal, Anil], сучасний британський історик Індії та Південно-Східної Азії 292–293

Сілі, сер Джон Роберт [Seeley, Sir John Robert] (1834–1895), англійський есеїст та історик, теоретик британського імперіялізму 40, 45, 98, 122, 169, 172, 243, 247, 267–269
Скот, сер Вальтер [Scott, Sir Walter] (1771–1832), шотландський письменник-романтик, історик і біограф 128, 131–132, 181, 205, 306
Слоткін, Ричард [Slotkin, Richard] (1942), американський історик, спеціяліст з американських студій 113, 404
Сміт, Бернард [Smith, Bernard] (1916), австралійський історик, дослідник тихоокеанського колоніялізму 159
Сміт, Ґолдвін [Smith, Goldwin] (1823–1910), британсько-канадійський історик і журналіст 243
Сміт, Джон [Smith, John] (1580–1631), англійський військовик і мандрівник, засновник першого постійного англійського поселення в Північній Америці 301
Сміт, Ентоні Дейвід [Smith, Anthony David] (1938), британський культуролог і теоретик мас-медій; не плутати з Ентоні Дейвідом Смітом (1939), британським істориком-дослідником націоналізму 408
Сміт, Ніл [Smith, Neil] (1954), американський географ, історик і політеконом 318–319
Смолет, Тобіяс Джордж [Smollett, Tobias George] (1721–1771), англійський письменник-сатирик 121
Солон [Solon] (630–560 до н.е.), атенський державний діяч і поет 73
Сомоса, Анастасіо [Somoza, Anastasio] (1896–1956), нікараґуанський військовий і політичний діяч, засновник династії нікараґуанських диктаторів 419
Сорабджі, Корнелія [Sorabjee, Cornelia] (1866–1954), індійська письменниця, громадська активістка 310
Сосюр, Леопольд де [Saussure, Leopold de] (1866–1925), французький науковець, досліджував уплив колоніяльної психології на корінні народи 248
Спенс, Джонатан Д. [Spence, Jonathan D.] (1936), історик, фахівець у галузі нової історії Китаю та західних образів Китаю, президент Американської історичної асоціяції (2004–2005) 367
Спенсер, Герберт [Spencer, Herbert] (1820–1903), англійський соціолог і філософ-позитивіст, теоретик еволюціонізму й органіцизму в соціяльних науках 212
Спенсер, Едмунд [Spenser, Edmund] (1552/53–1599), англійський поет, винахідник «спенсерівської строфи» 41, 312, 314, 332
Стафорд, Роберт А. [Stafford, Robert A.] (1950), сучасний австралійський дослідник колоніяльної геології, біограф сера Родерика Мерчинсона 241
Стендаль (Марі-Анрі Бейль) [Stendhal (Marie-Henri Beyle)] (1783–1842), французький письменник 91, 131–132, 157, 232
Стенлі, Генрі Мортон, сер [Stanley, Henry Morton, Sir] (1841–1904), британсько-американський дослідник центральної Африки 160, 244
Степан, Ненсі Лейс [Stepan, Nancy Leys] (1939), американська дослідниця, історик науки й медицини 160

Стерн, Лоренс [Sterne, Laurence] (1713–1768), англійський письменник ірландського походження 121
Стивенс, Волес [Stevens, Wallace] (1879–1955), американський поет 463
Стивенсон, Роберт Луїс [Stevenson, Robert Louis] (1850–1894), шотландський письменник і есеїст 112
Стіл, Роналд [Steel, Ronald] (1931), американський дослідник закордонної політики США 396
Стовн, Вільям Олівер [Stone, William Oliver] (1946), американський сценарист і кінорежисер 22, 348
Стовн, Ісидор Фейнстейн [Stone, Isidor Feinstein] (1907–1989), американський журналіст ліворадикальної орієнтації 457
Стовн, Роберт [Stone, Robert] (1937), американський письменник 20, 226, 451
Стокінґ, Джордж Ворд [Stocking, George Ward] (1928), американський історик антропології 161, 170
Стравінський, Ігорь [Stravinsky, Igor] (1882–1971), російський композитор 341
Стречі, Джон [Strachey, John] (1901–1963), британський письменник-соціяліст і політик-лейборист 284
Стріт, Браєн В. [Street, Brian V.] (1943), британський антрополог, дослідник образів колоніяльних народів у британській літературі 159
Суарес, Франсиско [Suarez, Francisco] (1548–1617), іспанський теолог і філософ, засновник міжнародного права 338
Сукарно [Sukarno] (1901–1970), лідер індонезійського руху за незалежність, перший президент Індонезії (1949–1966) 317
Сулері, Сара (Ґуд'єер Сара Сулері) [Suleri, Sara (Goodyear, Sara Suleri)] сучасна американська літературознавка і письменниця пакистанського походження, фахівець з англійської літератури XIX–XX ст. та постколоніяльної теорії 29

Таґор, Рабіндранат [Tagore, Rabindranath] (1861–1941), бенґальський поет, прозаїк і художник, автор слів гімну Бангладешу, лавреат Нобелівської премії (1913) 305, 310, 328, 368, 439
Такер, Джудит Е. [Tucker, Judith E.] (1947), американська дослідниця арабської історії та ґендерних особливостей арабського світу 84, 363
Такер, Роберт В. [Tucker, Robert W.], сучасний американський історик і політолог, фахівець із міжнародних відносин 403
Тапар, Роміла [Thapar, Romila] (1931), індійська історик стародавньої Індії 245
Тахтаві, Рифа'ах Рафі ат- [Tahtawi, Rifa'ah Rafi' at-] (1801–1873), єгипетський науковець і педагог 353
Твен, Марк [справжнє ім'я – Сем'юел Ленґорн Клеменс] [Twain, Mark [Samuel Langhorne Clemens]] (1835–1910), американський письменник 113, 403
Текерей, Вільям Мейкпіс [Thackeray, William Makepeace] (1811–1863), англійський письменник 14, 111, 119, 122, 128–129, 167, 201, 443
Темпелс, Пласид [Tempels, Placide] (1906–1977), бельгійський

місіонер в Африці, автор праці про філософію банту 278
Темпл, Чарлз Ліндсей [Temple, Charles Lindsay] (1871–1929), колоніяльний адміністратор, мандрівник, письменник; лейтенант-губернатор Нігерії (1914–1917) 160
Тенісон, Алфред, лорд [Tennyson, Alfred, Lord] (1809–1892), англійський поет 166–167, 238
Тернер, Браєн [Turner, Brian] (1920), американський антрополог 83
Тернер, Віктор [Turner, Victor] (1920–1983), англо-американський антрополог 211–212
Тетчер, Маргарет [Thatcher, Margaret] (1925), «залізна леді», британський політик-консерватор, прем'єр-міністр (1979–1990) 456
Тибаві, Абдул Латиф [Tibawi, Abdul Latif] (1910–1981), арабський інтелектуал, історик, дослідник колоніялізму на Близькому Сході 353
Тибі, Басам [Tibi, Bassam] (1944), німецький політолог сирійського походження 353
Тильйон, Жермена [Tillion, Germaine] (1907), французька дослідниця-етнолог, сходознавка 267
Товн, Волф [Tone, Wolfe] (1763–1798), ірландський республіканець і повстанець 314, 332
Тодоров, Цветан [Todorov, Tzvetan] (1939), французький літературознавець та есеїст болгарського походження 155, 385
Токвіль, Шарль Алексис де [Tocqueville, Charles Alexis de] (1805–1859), французький політолог, історик і політик 263–264, 295, 340
Толстой, Лєв [Tolstoi, Leo] (1828–1910), російський письменник 63, 306
Томпкінс, Джойс Мар'єрі Сенкстер [Tompkins, Joyce Marjorie Sanxter] (1897–1986), англійська дослідниця літератури 210
Томпсон, Едвард Джон [Thompson, Edward John] (1886–1946), британський місіонер-методист, критик британської колоніяльної політики в Індії 219, 293–295, 297
Томпсон, Едвард Палмер [Thompson, Edward Palmer] (1924–1993), британський історик-соціяліст, учасник руху за мир 338
Торнтон, Арчибальд Пейтон [Thornton, Archibald Paton] (1921), канадійський дослідник британського імперіялізму 243, 339
Тревельян, Чарлз [Trevelyan, Charles] (1870–1958), британський політик-ліберал 171
Трилінг, Лайонел [Trilling, Lionel] (1905–1975), американський літературний критик 115
Тролоп, Ентоні [Trollope, Anthony] (1815–1882), англійський письменник 243
Трухільйо Моліна, Рафаель Леонідас [Trujillo Molina, Rafael Leónidas] (1891–1961), диктатор Домініканської республіки (1930–1961) 358
Тусен-Лувертюр (Франсуа Домінік Тусен) [Toussaint-L'Ouverture (François Dominique Toussaint)] (1743–1803), лідер руху за незалежність Гаїті 305, 346–348, 352, 354, 358, 386–387

Умбер, Жан-Батист [Humbert, Jean-Baptiste] (1940), французький археолог 184

Фабіян, Йоганес [Fabian, Johannes] (1937), голандський антрополог німецького походження, автор праць з історії та епістемології антропології 83, 170, 172, 365
Фаїз, Фаїз Ахмед [Faiz, Faiz Ahmad] (1911–1984), пакистанський поет 55, 319, 342
Фалк, Ричард А. [Falk, Richard A.] (1930), американський фахівець із міжнародного права та суспільно-політичний критик 403
Фанон, Франц [Fanon, Frantz] (1925–1961), вест-індський психоаналітик і соціяльний філософ, антиколоніяліст, творець теорії соціяльного походження неврозів 23, 31, 48, 57, 80, 106–107, 172, 218, 267, 280–283, 294–295, 298, 304, 310, 324–325, 330, 332, 334–335, 340, 344, 349–350, 354, 361–362, 372–381, 383, 385, 418
Февр, Люсьєн Поль Віктор [Febvre, Lucien Paul Victor] (1878–1956), французький історик зі «школи аналів» 91
Феґен, Браєн Мюрей [Fagan, Brian Murray] (1936), американський археолог, визнаний авторитет з питань доісторичного минулого людства 184
Федерб, Луї Леон Сезар [Faidherbe, Louis Léon César] (1818–1889), губернатор Французького Сенеґалу (1854–1861 і 1863–1865) та засновник французької колоніяльної імперії в Африці 249
Фейсал [Faysal (King)] (1906–1975), король Саудівської Аравії (1964–1975), впливова фігура арабського світу, критик Ізраїлю та совєтського впливу на Близькому Сході 348
Фергюсон, сер Сем'юел [Ferguson, Samuel Sir] (1810–1886), ірландський поет і антиквар, один з ініціяторів гельського відродження в ірландській літературі, автор праці про огамічні надписи в Ірландії, Вельсі й Шотландії 333
Фергюсон, Френсис [Fergusson, Francis] (1904–1986), американський театральний критик 86
Фері, Жуль-Франсуа-Каміль [Ferry, Jules (-François-Camille)] (1832–1893), французький державний діяч Третьої Республіки, пропаґував антиклерикальну освіту і досяг успіхів у розширенні французької колоніяльної імперії 172, 249
Феті, Франсуа-Жозеф [Fétis, François-Joseph] (1784–1871), бельгійський музикознавець і композитор 186–187
Філд, Джеймс А. [Field, James A.] (1916–1996), дослідник історії зовнішньої політики США 412
Філдгавз, Дейвід Кенет [Fieldhouse, David Kenneth] (1925), британський консервативний історик колоніяльних імперій 40, 47
Філдинґ, Генрі [Fielding, Henry] (1707–1754), англійський письменник, класик літератури Просвітництва 121
Філдинґ-Гол, Гарольд [Fielding-Hall, Harold] (1859–1917), англійський письменник, знаний як автор серії книжок про Бірму 230
Філіппі, Філіппо [Filippi, Filippo] (1830–1887), італійський музичний критик, частий кореспондент Джузеппе Верді 188
Фіск, Джон (Едмунд Фіск Ґрін) [Fiske, John (Edmund Fisk

Green)] (1842–1901), американський історик і філософ, популяризатор европейської теорії еволюції в США 403
Фленеґен, Томас [Flanagan, Thomas] (1923–2002), ірландський письменник і літературознавець 332
Флобер, Ґюстав [Flaubert, Gustave] (1821–1880), французький письменник 44, 75, 116, 131–132, 160, 230, 235, 239, 243, 255, 269
Фодеба, Кейта [Fodeba, Keita] (1922–1969), ґвінейський хореограф, засновник Ballets Africains у Парижі, міністр внутрішніх справ Ґвінеї 379
Форстер, Едвард Морґан [Forster, Edward Morgan] (1879–1970), англійський письменник 112, 115, 128, 151, 225, 270–271, 287–296
Фортунато, Джустино [Fortunato, Giustino] (1848–1932), італійський письменник і державний діяч 93
Фослер, Карл [Vossler, Karl] (1873–1949), німецький філолог 88
Фрай, Нортроп [Frye, Northrop] (1912–1991), канадійський освітянин і літературний критик 182
Франк, Андре Ґюндер [Frank, André Gunder] (1929–2005), німецький економічний історик і соціолог, один із засновників «теорії залежности» 40
Фрел, Браєн [Friel, Brian] (1929), ірландський драматург 70, 320, 333
Френсис, Філіп [Francis, Philip] (1740–1818), англійський політик і памфлетист, антагоніст Ворена Гастинґса – першого генерал-губернатора Британської Індії 345, 351, 355
Фрідмен, Томас [Friedman, Thomas] (1953), американський журналіст, кореспондент «The New York Times», автор репортажів із Близького Сходу, лавреат Пулітцерівської премії (2002) 364
Фробеніюс, Лео (Віктор) [Frobenius, Leo (Victor)] (1873–1938), німецький дослідник, етнолог і один із засновників культурно-історичного підходу до етнології 278, 296
Фройд, Зиґмунд [Freud, Sigmund] (1856–1939), австрійський психолог, батько психоаналізи 282, 371, 373, 385
Фруд, Джеймс Ентоні [Froude, James Anthony] (1818–1894), англійський історик і біограф, його «Історія Англії від падіння Волзі до поразки Іспанської Армади» (1856–1870) докорінно змінила напрям студій династії Тюдорів 172, 243
Фуентес, Карлос [Fuentes, Carlos] (1928), мексиканський письменник, драматург, критик і дипломат 342, 382, 458
Фуйє, Альфред Жуль Еміль [Fouillée, Alfred Jules Emile] (1839–1912), французький філософ і соціолог 248
Фуко, Мішель [Foucault, Michel] (1926–1984), французький філософ-постструктураліст, дослідник взаємодії дискурсу, знання і влади 65, 83, 172, 241–242, 385, 424, 454, 457
Фукуяма, Френсис [Fukuyama, Francis] (1952), американський інтелектуал-консерватор, політолог і економіст, автор поняття «кінець історії» 362, 445
Фур'є, Жан-Батист-Жозеф [Fourier, Jean-Baptiste-Joseph] (1768–1830), французький математик і єгиптолог 73, 75

Халіді, Рашид аль- [Khalidi, Rashid al-] (1950), американський дослідник Близького Сходу 363
Хамурапі [Hammurabi], цар Вавилонії (1792–1750 до н.е.), політик і полководець, знаменитий укладеним за його правління найдавнішим в історії зведенням законів 416
Ходкєвіч, Мішель [Chodkiewicz, Michel] (1929), французький науковець-арабіст, перекладач суфійської поезії Абд аль-Кадера 262
Хомейні, Ругола, аятола [Khomeini, Ruhollah, Ayatollah] (1898, 1900 або 1903–1989), іранський національний лідер, мусульманський теолог, з 1979 року – одноосібний правитель Ірану 54, 415, 427, 456
Хурі, Бішара аль- [Khoury, Bishara al-] (1892–1964), арабський поет, державний і політичний діяч; президент Лівану (1943–1952) 281
Хурі, Еліяс [Khoury, Elias] (1948), один із провідних сучасних арабських інтелектуалів; ліванський журналіст, літературний критик, письменник, драматург 458
Хусейн, Садам Абд аль-Маджид ат-Тикриті [Hussein, Saddam] (1937–2006), президент Іраку (1979–2003) 24, 28, 77–78, 198, 310, 408–409, 412–416, 419–421, 438, 456
Хусейн, Шериф ібн Алі [Hussein, Sherif ibn Ali] (бл. 1856–1931), останній хашимітський Шериф Мекки, в результаті листування з Генрі МакМагоном перейшов на бік Антанти, піднявши проти Османської імперії повстання, однак пізніше країни-переможниці зреклися своїх обіцянок арабської незалежности 347–348
Хусейні, Хадж Амін аль- [Husayni, Haj Amin al-] (бл. 1895–1974), великий муфтій Єрусалима і діяч арабського національного руху, котрий відіграв головну роль в арабському опорі сіоністським амбіціям у Палестині 348

Цезар, Ґай Юлій [Caesar, Gaius Julius] (101–44 до н.е.), римський полководець, політик і письменник 73
Цицерон, Марк Тулій [Cicero, Marcus Tullius] (106–43 до н.е.), староримський політичний діяч, оратор і письменник, прихильник республіканського устрою 399

Чатерджі, Парта [Chatterjee, Partha] (1947), індійський політолог, один із засновників школи «студій підлеглости» 307–308, 368–369
Челік, Зейнеп [Çelik, Zeynep] (1950), американська дослідниця-культуролог турецького походження, фахівець з колоніяльної архітектури Середземномор'я 173
Чизголм, Джордж Ґуді [Chisholm, George Goudie] (1850–1930), шотландський географ 91, 319
Чинвейзу [Chinweizu] (1943), ніґерійський поет та літературний критик, отримав освіту у США 96, 282
Чомський, Ноам [Chomsky, Noam] (1928), американський лінґвіст і політичний активіст 39, 381, 395–396, 400, 403, 422–423, 451
Чосер, Джефрі [Chaucer, Geoffrey] (1342/43–1400), англійський поет 209

Шааравi, Гуда [Shaarawi, Huda] (1879–1947), єгипетська феміністка 310
Шальян, Жерар [Chaliand, Gerard] (1934), французький політолог, спеціяліст із геостратегічних питань 370
Шамплєн, Самюель де [Champlain, Samuel de] (1567–1635), французький мандрівник, засновник міста Квебек (1608) та об'єднувач французьких колоній Нового світу 247
Шампольйон, Жан Франсуа [Champollion, Jean François] (1790–1832), французький історик і лінґвіст, засновник наукової єгиптології, дешифратор єгипетських ієрогліфів 182–183, 186
Шанґарньє, Ніколя Анн Теодуль [Changarnier, Nicolas Anne Theodule] (1793–1877), французький генерал, герой африканських кампаній, губернатор Алжиру (29. IV – 09. IX 1848) 262
Шар, Рене [Char, René] (1907–1988), французький поет-сюрреаліст, діяч французького руху Опору 379
Шарабі, Хішам Башир [Sharabi, Hisham Bashir] (1927–2005), палестинський інтелектуал, громадський діяч 353
Шаріяті, Алі [Shariati, Ali] (1933–1977), іранський інтелектуал, соціолог 70, 464
Шатобріян, Франсуа Рене віконт де [Chateaubriand, François René vicomte de] (1768–1848), французький письменник, дипломат, політичний діяч 107, 112, 156, 282
Шваб, Реймонд [Schwab, Raymond] (1884–1956), французький історик літератури, дослідник зв'язку літератури з колоніялізмом 183, 279
Шейх Захабі, Джамаль Бен [Sheikh Zahabi, Jamal Ben] (1957), арабський релігійний інтелектуал 458
Шекспір, Вільям [Shakespeare, William] (1564–1616), англійський поет, драматург і актор 13, 91, 97, 134, 232, 302, 415, 425, 445
Шер-шах [Sher-Shah] (1486?–1545), афганський правитель Біхару, імператор імперії Моголів (1540–1545) 234
Шесно, Жан [Chesneaux, Jean] (1922), французький історик, соціолог і етнолог, дослідник колоніялізму у Східній і Південно-Східній Азії 386
Шиплер, Дейвід [Shipler, David] (1942), американський журналіст, автор праць про арабсько-єврейські відносини 364
Шилер, Герберт Ірвінґ [Schiller, Herbert Irving] (1919–2000), американський критик і соціолог 409, 430
Шлеґель, Авґуст Вільгельм фон [Schlegel, August Wilhelm von] (1767–1845), німецький поет, критик, орієнталіст, ідеолог романтизму 86, 282
Шлеґель, Фридрих фон [Schlegel, Friedrich von] (1772–1829), німецький письменник, критик і філософ-романтик 86
Шлезинґер, Артур Маєр, мол. [Schlesinger, Arthur Meier, Jr.] (1917), американський історик і біограф 31
Шоїнка, Воле (Акінванде Олуволе) [Soyinka, Wole (Akinwande Oluwole)] (1934), ніґерійський драматург, поет, прозаїк і критик, лавреат Нобелівської премії (1986) 23, 323, 330, 336, 342, 381

Шотем, Каміль [Chautemps, Camille (minister)] (1885–1963), французький політик, тричі прем'єр-міністр Франції 260
Шпіцер, Лео [Spitzer, Leo] (1887–1960), австрійський філолог 86, 88, 440
Шумпетер, Йозеф [Schumpeter, Joseph] (1883–1950), американський економіст і соціолог австрійського походження, автор теорій капіталістичного розвитку та бізнесових циклів 39, 124, 313
Юнґ, Карл-Ґустав [Jung, Carl-Gustav] (1875–1961), швейцарський психіятр і психолог, засновник аналітичної психології 326

Янґ, Мерилін Блет [Young, Marilyn Blatt] (1937), американська дослідниця історії та політології Сходу 403
Ясин, Катеб [Yacine, Kateb] (1929–1989), алжирський поет, прозаїк і драматург 267, 362

Термінологічний і предметний покажчик

аболіціонізм [abolitionism] 139, 154, 243, 355, 358, 405
авангард [avant-garde] 98, 314, 343
авдиторія [audience] 63, 68, 92, 134, 163, 177, 181, 190, 202, 240, 243, 345, 358, 409, 447
– біла 359
– британська 200
– европейська 20, 182, 197–198, 352
– західна 79, 116, 357, 427
– ісламська 159
– італійська 176
– метрополійна – див. метрополія: метрополійна авдиторія
– північноамериканська 20, 421
– французька 261, 265
автономія [autonomy] 49–51, 69, 82, 94–95, 98, 172, 174, 277, 350, 353, 379, 439–441
авторитаризм [authoritarianism] 66, 207, 308, 325, 385, 434–345, 465
адміністрований світ [administered world] 463
аісторичність [ahistorical] 137, 216, 252, 307, 334–335, 424, 434, 458
американізація [Americanization] 264, 433
американізм [Americanism] 172
англійськість [Englishness] – див. сутність: англійськість
антизахідництво [anti-Westernism] 74, 281
антиідентичнісність [anti-identitarian] – див. ідентичність: антиідентичнісність
антиімперіялізм [anti-imperialism] – див. імперіялізм: антиімперіялізм
антикапіталізм [anti-capitalist] – див. капіталізм: антикапіталізм
антиколоніялізм [anti-colonialism] – див. колоніялізм: антиколоніялізм
антинаратив [anti-narrativist] – див. наратив: антинаратив
антиорієнталізм [anti-Orientalism] – див. орієнталізм: антиорієнталізм
антирасизм [anti-racism] – див. расизм: антирасизм
антисистемні рухи [anti-systemic movements] 433, 465
анти-я [anti-self] 216
антропологія [anthropology] 11, 75, 86–87, 92, 95, 101, 161, 171, 211, 224, 226, 248, 265, 278, 296, 363
– і колоніялізм 226
апартеїд [apartheid] 376, 397
– соціяльний 16
арабізм [Arabism] 301, 428; див. також націоналізм
арабський ренесанс [Arab Renaissance] 81

артикуляція [articulation] 91–92, 97, 123, 127
– контрартикуляція 433
– спосіб артикуляції 431
археологія [archeology] 85, 158, 175, 180, 182–184, 186, 194, 295, 460
африканізм [Africanism] 79, 96, 118, 172, 277
афроцентризм [Afrocentrism] 24, 28, 428, 445–446

біженці [refugee] 98–99, 341, 405, 430, 446, 453, 455, 462
біологія [biology] 158, 265, 335, 376–377
буржуазія [bourgeoisie] 104, 121–122, 231, 234, 241, 346, 377–378, 429, 440
– буржуазна революція 313
– буржуазне суспільство 121–122, 373
– націоналістична буржуазія 57, 350, 377, 379
– національна буржуазія 315, 383
– тубільна (місцева) буржуазія 303, 315, 367

«велика гра» [the Great Game] 101, 205–207, 209–210, 212, 216, 228–230, 236–237, 269
вестернізація [westernization] 199, 281
взаємозалежність [interdependence] 56, 96, 108, 154–155, 307, 344, 347, 435, 441, 444, 458
– історій 56, 58, 79, 117, 204, 362, 434
взаємонакладення [overlapping] 96, 98, 129, 286, 291, 320, 344, 441
– досвідів 24, 72, 117, 275, 383, 435, 441
– історій 56, 58, 286
– територій 92, 108, 286, 298, 362, 462
вигнання [exile] 31, 55, 63, 99, 113, 127, 299, 305, 341, 360, 378, 441, 460, 462, 465–466
визволення [liberation] 20, 24, 53, 99, 117, 306, 308–310, 315, 317, 324–325, 330–332, 336–337, 341, 347, 354, 357, 366–368, 372, 374, 376–377, 379–381, 383–386, 389, 417, 420, 424–426, 428, 446, 460, 462–463, 465
– визвольні рухи 21, 66, 278, 312, 359, 364
– політика визволення 65, 377
визволення мови/мовлення [liberating language/speech] 453
викоренення [exterminism] – див. екстермінізм
вилучення [exclusion] 31, 65, 106, 117, 154, 168, 187, 204, 240, 246, 255, 298, 344, 348, 436, 466
– досвіду 66
винайдення традиції [invention of tradition] 53, 72, 172, 222, 369, 458
винятковість, ексклюзивізм [exclusivity, exceptional] 27–28, 71, 340, 399
– американська 397, 406
– західна 79
виробництво згоди [consent manufacture] 400, 442
витіснений голос [suppressed voice] 99, 351
вищість [superiority] 53, 56, 60, 85, 161, 174, 219, 224, 242, 247–248, 262, 318, 339, 415, 422
– расова вищість і легітимація завоювання 54, 170, 224, 248, 314, 339
відбудова спільноти [restoration of community] 308
відомче бачення [departmental view] 124–125, 127, 129, 156, 247, 407
вільна торгівля [free trade] 50, 126–127, 162, 244, 397
віталізм [vitalism] 278
вітальність [vitality] 267, 278

внутрішнє і зовнішнє [inside and outside] 148
вольовий акт [act of will] 375
«вони» та «ми» ["us" and "them"; "they" and "we"] – див. «ми» та «вони»
вплив [influence] 37, 42, 51, 54, 73, 77, 84, 89, 114–116, 118, 125, 130, 157, 183, 232, 240, 275, 285, 308, 341, 352, 356, 362, 442, 449
– і задоволення 232
– його означення 275

гарлемський ренесанс [Harlem Renaissance] 341
гегемонія [hegemony] 48, 89, 95, 104, 107, 139, 171, 240, 267, 295, 320, 332, 349, 379, 384, 404, 407, 424, 444, 450
географія [geography] 24–25, 27, 29, 41–42, 62, 132–133, 154, 162, 169–171, 203, 224, 235–236, 241, 249–250, 252, 256, 258, 261, 264, 266, 272, 275, 297, 318–319, 322, 355, 372–373, 387, 406, 414, 441, 443, 467
– й ідентичність 97, 318
– імперська географія 57, 94, 256, 271, 318
– й історія 91–92, 104, 272
– й історія літератури 92, 104
– колоніяльна географія 91, 171, 256
– і культура 92, 97, 170
– її множинність 98, 310
– і моральність 150–151
– і наратив 260
– наука географія і французький колоніялізм 247–248, 265
– і політичне змагання 260–261, 310
– і роман 140, 253, 260–261
– і соціяльна історія 93
герменевтика підозри [hermeneutics of suspicion] 357
гібридність [hybrid] 14, 154, 174, 303, 375, 427, 435, 441, 460, 465
– досвіду 51, 104
– культури 30, 51, 104, 344, 441
– опери 178
– прочитання гібридних текстів 119
гнозис [gnosis] 278
гостюючі робітники [guest workers] – див. ґастарбайтери
громадянське суспільство [civil society] 261
– в арабському світі 78, 353, 371, 417
гуманізм [humanism] 86, 137, 199, 250, 261, 264, 266, 279, 283, 287, 296, 373–374, 456
– буржуазний 440
гуманітар, гуманітарій [humanist] 14, 28, 54, 85, 102
– і політика 101, 103

ґастарбайтери [Gastarbeiter] 453, 455
ґелізм [gaelicism] 320
«ґласность» [glasnost] 457

дарвінізм [Darwinism] 161
деколонізація [decolonization] 12, 18, 23, 26, 53, 59, 76, 88–89, 118, 203, 237, 250, 267, 278, 284, 299, 303, 305–306, 310, 320, 323, 325–328, 331–332, 335–336, 339, 342, 344, 351, 358, 362, 376, 383, 393, 407–408, 428, 453, 460
– деколонізація думки 426
– її наратив 330
– і повернення географічної території 133, 297, 303
– її політика 65, 347, 377
– і розчарування в ній 66
деконструкція, деконструктивісти [deconstruction, deconstructionists] 23, 102, 106, 174, 253, 279, 345, 357, 361, 371, 423, 437, 440, 445–446

демократія [democracy] 59, 100, 364, 408, 418–419, 432–433, 459–460
– антидемократичне 364, 423
деформації [deformations] 192, 204, 427, 452
джайнізм [Jainism] 291
джингоїзм [jingoism] 155, 340, 397
дискурс [discourse] 11, 17, 24–25, 28, 43, 49–50, 55, 60, 64, 68, 71, 76, 79, 94, 102, 106–107, 116, 128–129, 156–158, 162, 166, 170, 172, 244–245, 247, 251, 261, 265, 275, 277–278, 306, 311, 315, 327, 330–331, 339, 343, 346, 353, 360–362, 364, 371. 383, 420, 423–424, 431, 435, 438, 444, 449–450, 459–460
– панівний дискурс [dominating discourse] 96, 464
дискурс підозри [discourse of suspicion] 279; див. також герменевтика підозри
дискурс Розвитку та Модернізації [discourse of Development and Modernization] 406
дискурс теоретичного уникнення [discourse of theoretical avoidance] 279
діялектика [dialectic] 91, 279, 435
– антисталінська 354
– діялектика пана і раба [master-slave dialectic] 298
– діялектика суб'єкта і об'єкта [dialectic of subject and object] 298
– неґативна діялектика – див. неґативна діялектика
доба імперії [the age of empire] 42, 104–105, 133, 138, 174, 204, 238
доктрина Монро [Monroe Doctrine] 398
досвід [experience] 22, 26, 28, 30, 37, 46, 49, 51, 62, 64, 67, 70–71, 74–75, 82, 89, 118, 140, 154–156, 161, 169, 178, 184, 224–226, 253, 266, 269, 276, 301, 311, 313, 332–337, 344, 354, 361–362, 366–367, 371, 376, 378, 381–382, 404, 410, 417, 420–421, 425, 441, 442–443, 448, 453, 460, 464, 466–467
– африканський 61, 242, 336, 381
– безпосередній досвід 72, 118, 326, 336
– взаємопов'язаність досвідів 386
– вихолощений досвід 448
– імперський досвід 12, 39, 45, 54, 57, 72, 83, 115, 135, 200, 205, 239, 270, 284, 361, 424
– його інтерпретації 71
– інший досвід 101
– як історична формація 71
– його переплетеність і взаємонакладність 24–25, 56, 58, 72–73, 79, 83, 104, 117, 275, 278, 307, 362, 383
– суперечні досвіди 55, 72, 99, 348–349

европоцентризм [Eurocentrism] 24, 67, 69, 87–88, 90, 259, 313–314, 323, 339, 365, 384–385, 433, 445, 460
екологічний імперіялізм [ecological imperialism] 171, 418
екологічний рух [ecological movement] 433
екологія [ecology] 318, 423, 443, 459
експансія [expansion] 45, 63, 107, 113, 121, 124, 136, 139–140, 150, 160, 247, 267–268, 344, 365, 403, 405, 408, 465
експертність [expertise] 406, 413–414, 429, 444, 446–447, 449
екстермінізм, викоренення [exterminism] 102, 418–419
екстремізм [extremism] 432
еміграція [emigration] 61, 90, 99, 113, 138, 263, 300, 369, 429, 462–463

емпіризм [empiricism] 199, 355, 440
епістемологічна революція [epistemological revolution] 376
есенціялізм [essentialism] 67, 78, 96–97, 160, 223, 278, 364, 428, 433
– його теорії 71
естетика [aesthetics] 25–26, 48, 123, 126, 130, 154, 162, 165, 180–181, 197–198, 205, 211, 223, 237–238, 272, 349, 358, 425, 439, 441
– доктрина її автономії 104, 439–441
– імперська 62, 271
– і політика 67, 105, 129, 173, 182, 272, 358, 429, 442
етатизм [statism] 308, 370
етнографія [ethnography] 12, 17, 71, 97, 101, 128–129, 161, 170, 173, 190, 205, 226, 248, 275, 295, 299

євгеніка [eugenics] 169
єгиптологія [egyptology] 179, 181–182, 190

живопис [painting] 159, 170–172, 174
– колоніяльний 243
жіночий рух [women's movement] 309–310, 314, 317, 370–371
– та імперія 98, 309–310

загальний зразок [general pattern] 463
задоволення [pleasure] 12, 15, 173, 199, 207–208, 229, 276–277, 442
залежність [dependence] 40, 44–45, 56, 83, 105, 153, 203, 246, 275, 277, 295, 312, 315, 343, 350, 353, 367, 370–371, 394, 408, 419, 459–460
– її динаміка 366–367
залучення [inclusion] 60, 65, 106, 187, 204, 346, 354, 443, 460; див. також інклюзивність
замкненість [confinement] 375–376, 385–386, 438, 454, 462, 466
заморське панування, віддалені володіння, віддалені землі (території), домініони [overseas rule, distant lands, overseas dominion] 11, 16, 25, 43, 47, 104–106, 111–112, 119, 133, 139, 147, 151, 155, 267, 270, 313, 340–341
– його ідея 26–27
заперечна здатність [negative capability] 216
збирання світу [collection of the world] 299
знерухомлення [immobilization] 385
зовнішнє і внутрішнє [outside and inside] 148
зустріч [encounter] 58, 61, 156, 271, 286, 290, 343, 435
– імперська 12, 64, 81, 197
– колоніяльна 83, 138, 197, 226, 244, 301–302, 322
– метрополійна – див. метрополія: метрополійна зустріч

ідентичнісна політика, політика ідентичности [identity politics] 24, 310, 371, 436
ідентичність [identity] 12–13, 29–30, 41, 47, 52–53, 57, 78, 96, 116–117, 122–123, 132, 155, 168–169, 187, 197, 211, 231–232, 234, 243, 257–258, 260, 287, 302, 308–309, 313, 318, 320, 324, 344, 358, 372, 379, 381, 388, 418, 427–428, 434–435, 439, 445, 450, 455, 459–460, 464, 467
– алжирська 372
– американська 30
– антиідентичнісність 379
– арабо-ісламська 53, 353
– арабська 260
– арабсько-протестантська 81–82
– африканська 278
– битви за неї 97

– британська 97, 123, 435
– її втрата і відновлення 258, 318, 371–372
– географічна 318
– гібридна 435
– деколонізована 320
– й імперія 29, 112
– імперська 450
– ірландська 321, 332
– карибська 359
– і культура 13, 29, 169
– культурна 29, 96–97, 444–445
– локальна 324
– «ми» та «вони» – див. «ми» та «вони»
– і мова 302
– і націоналізм 308
– національна 12, 41, 52, 132, 135, 139, 155, 249, 321, 324, 335, 359, 368, 371, 428, 442, 455
– офіційна 434, 437
– її потреба в протилежності 96–97
– релігійна 445
– самоідентичність 358, 437
– сконструйована 435, 439
– французька 112, 132, 181–182, 249
– цілісна 187, 302
див. також ідентичнісна політика
ідеологічна думка [Ideological thought] 345
ідеологія [ideology] 14, 23, 25, 43, 48, 54, 58, 72–73, 76, 80, 83–84, 88, 97, 99, 104, 114, 121, 133, 135, 147, 189, 201, 267, 346–347, 350–351, 355–356, 364, 368–369, 371, 382, 395–396, 418, 422, 446, 449
імміграція [immigration] 16, 24, 30–31, 52, 98, 112, 127, 280, 343, 354, 365, 405, 430, 438, 453, 455, 462
імперіюм [imperium] 43, 46, 161, 278, 295, 314
імперія [empire] 11, 18, 24–27, 30, 39, 41, 46, 48–49, 51, 64, 68–70, 92, 97–98, 100, 114, 124, 135, 152, 198, 201, 207–208, 217, 223, 227–228, 239, 241–243, 246–247, 249–251, 267–268, 271–272, 278–281, 286, 294–295, 297, 312, 314–315, 337, 340–341, 343–344, 355, 365–366, 370, 374, 385, 387, 393, 397, 399, 405, 413, 419, 424, 444, 462, 465
– і академічні дисципліни 95, 101–103
– як безупинне підприємство 45, 62, 146, 281, 312
– і географія 57, 91–92, 133
– й естетика 48, 62, 104–105, 122–123, 165, 173, 197, 205, 230, 237, 272
– імітування імперіями одна одної 26–27, 43
– її інтегративна сила 40, 58
– й історія 58, 92, 200
– і культура XIX ст. 44, 50, 314
– культурний аргумент на її користь 169, 268
– і мистецтво 178, 197, 207, 267
– і модернізм 270
– її означення 44
– опір їй 12, 70, 84, 98, 137, 219–221, 268–269, 281, 283–284, 286, 288, 295, 298, 304, 311, 343, 362, 365, 385
– і порядок 146, 228
– і репрезентація 136, 264
– її риторика 112
– і роман 12, 15, 23, 41, 61, 111–113, 120–123, 127, 140, 200, 203–208, 210–213, 217–218, 225, 235, 237–238, 254–256, 260–262, 265, 269–270, 287–288, 296
– суперечність її досвідів – див. досвід: суперечні досвіди
– суперництво імперій 43, 81, 223, 271, 285, 340

імперіялізм [imperialism] 13, 20–27, 29, 38–39, 43, 46, 48, 50–51, 54–56, 62–64, 67–69, 79, 83–84, 86, 99–100, 106–108, 115–117, 121, 124, 165, 168–169, 172, 197, 204, 217–218, 221, 223, 230, 234, 237–240, 243–244, 246, 248, 251, 254, 267, 271, 278–279, 283–287, 294–295, 297, 303, 306, 308, 310, 312–315, 317, 319, 323–324, 326, 328, 330, 337–340, 343, 353, 355, 358, 362, 364–367, 370–372, 374, 376, 378–381, 383–389, 393–394, 397–398, 404, 413, 426, 428, 430, 433, 447, 460, 462, 464–465, 467
– як акт географічного насилля 133, 318
– американський 397, 406, 409, 414, 416, 421–422, 444, 449
– антиімперіялізм 21–22, 64–65, 103, 116–117, 268, 283, 308, 310–311, 318, 330, 338, 340–341, 343, 349, 365–367, 370, 378, 380, 385–386, 389, 403, 457
– британський 156
– високий або класичний імперіялізм 39, 42, 47, 70, 76, 80, 86, 136, 246, 270, 312, 393, 407, 433
– й естетика – див. імперія: й естетика
– і задоволення від нього 173, 207–208, 229, 237
– та ідентичність 139
– його ідея 120
– культурний 384, 407
– модерний 24, 40, 46, 76, 119, 313
– його образи 114, 168, 201
– його означення 41, 44, 139, 267
– як освітній рух 84
– і роман – див. імперія: і роман
– створення ним єдиного (глобального) світу 25, 40, 43, 58, 95, 170
– та третьосвітній націоналізм 28–29, 297
– французький 156, 377
імперська авантюра [imperial adventure] 27, 101, 153
імперська зустріч [imperial encounter] – див. зустріч: імперська
індуїзм [Hinduism] 218, 224, 288–289, 291, 431
індустрія свідомости [consciousness industry] 409, 463
індустріялізація [industrialization] 49, 104, 123, 138, 147, 161–162, 167, 195, 313, 369, 395
інклюзивність [inclusiveness] 63, 154, 243, 264, 271
інтереси [interests] 18, 23, 25, 27, 29–30, 43, 47, 57, 64, 76–77, 101–102, 116, 188, 126, 138, 140, 147, 152–153, 157–158, 160, 172, 226, 245, 268, 282, 319, 338, 347, 356, 367, 381, 398–399, 402, 412, 422, 431, 434, 442, 447
– доктрина інтересів 268
інтерпретація [interpretation] 16–18, 25, 47, 71, 76, 81, 83, 95, 102, 119, 150, 152–153, 178, 190, 204, 216, 237, 254, 264, 275, 312, 362, 373, 381, 383, 430, 435, 443, 466
інше [other] 20, 23, 27, 29–30, 43, 71, 79, 95, 101, 119, 137, 160–161, 170, 174, 177, 218, 236, 243, 246, 275, 294, 298, 307, 350, 364, 375, 384, 404, 409, 413, 418, 423, 432–433, 438, 449, 456, 460, 467
– в живописі 243
– «інші» літератури 87–88, 440
– його присутність 262
– розуміння Іншого 85, 102, 216
ірландськість [Irishness] – див. сутність: ірландськість
іслам [Islam] 28, 53, 75, 78–80, 97, 196, 218, 263, 279, 287, 289, 310, 323, 349, 353, 363, 366–367, 381,

413–414, 420, 426–428, 431, 436, 455, 464
– його американські репрезентації 413, 415, 420
– його орієнталістичний опис 11
– фундаменталізм 75, 304, 324, 430
ісламоцентризм [Islamocentrism] 24, 28
іспанізм [espagnolisme] 232
історицизм, історицисти [historicism, historicists] 92, 102, 106, 423
історична доля [historical destiny] 67
історична неодмінність [historical necessity] 80–81, 200
історіографія [historiography] 12, 30, 41, 87, 128, 156, 158, 175, 245, 351–352, 355, 357
історіописання [historical writing, writing of history] 31, 172,424
– і розширення імперії 294
історія [history] 13, 20–25, 27, 30–32, 38–40, 42–43, 47, 50, 52, 56, 58–60, 62–63, 65–66, 70, 72, 75–76, 80–82, 85, 87, 89, 95–96, 122, 134, 156, 163–164, 167–168, 191, 198, 203–204, 208, 218, 226, 237, 241–242, 245, 254, 258–261, 266–267, 277, 279–280, 282, 286–287, 291, 293–294, 301–304, 306–308, 310, 312–313, 315, 320, 323, 325, 328, 330, 334–337, 340, 342, 344–348, 351–353, 357, 359–360, 362, 367, 371, 374, 376, 380–381, 385–389, 399, 404, 414–415, 419–424, 434, 437, 441, 444, 446, 451–452, 458–460, 462, 467
– і географія 91–92, 272
– її досвід 25–26, 42, 154
– її ідея 90
– і культура 26–27, 92, 94
– її множинність 58–59, 98, 101, 219, 237, 242, 245, 255, 265–266, 310, 316, 321, 327, 336, 364, 389, 434
– як наука 92, 97, 159, 224, 248, 275, 363, 394
– національна 379
– її офіційна та спірні версії 306, 338, 434–436, 449, 451
– переплетення історій 56, 58, 79, 84, 92, 108, 354, 362, 382, 435
– її привласнення 132, 200, 373
– просторова 17
– і роман 131, 150–151, 153, 155, 205
– «третій світ» 388

Кайзер-і-Гінд [Kaiser-i-Hind] 228
канон [canon] 103, 106, 115–116, 153, 191, 203, 224, 287, 311, 423, 441, 446, 456
– дискусія про канон на Заході 78, 104
– національний 439
– його перегляд (реінтерпретація) 99, 107, 119
капіталізм [capitalism] 152, 249, 318–319, 375, 393, 433
– глобальний 369
– його ісламські корені в Єгипті 84
– колоніяльний 244, 346, 350
– пізній 373
капіталістичне друкарство [print-capitalism] 305
картезіянство [Cartesianism] 199
картографування (нанесення на карту) [mapping, charting] 75, 104, 319–320, 355, 389, 427, 441, 458, 460
– духовної території 319, 428
католицизм [Catholicism] 88, 270, 323
кінець історії [the end of history] 362, 445, 460
«кінець модерности» [end of modernity] 458

колаборація [collaboration] 27, 44, 129, 191, 220, 244, 297, 316, 364–365, 367
колонізація [colonization] 113, 132, 135, 169, 242, 250, 263–264, 295, 301, 313, 319, 356, 376
– реколонізація 397
колонії [colonies] 39, 42, 52–54, 56, 59–60, 63–64, 80, 127, 133–134, 137–138, 147, 156, 164–165, 169, 173, 224, 236, 240, 244–245, 247, 249, 260–261, 265, 268, 281–282, 285, 295, 301, 314, 318–319, 321, 338–339, 346, 349, 357, 380, 383
– як безупинні підприємства 45
– білі колонії 16, 125, 203
– і підтримання трибу життя вдома 105, 116–117, 133, 141–143, 146–148, 150–151, 155, 170
– як царини можливостей 18, 50, 113–114
колоніялізм [colonialism] 46, 48, 53, 55, 59, 61, 66, 80, 83, 88, 195, 202, 236, 240, 243, 245–246, 251, 269, 279, 281, 286, 295, 297, 300, 309, 315, 328, 330, 334–336, 338–340, 344–345, 348, 350–351, 358, 370–374, 378, 385, 408, 415, 417, 425, 440, 443, 452
– антиколоніялізм 65, 81, 112, 280, 295, 338–340, 359, 370, 397, 428
– бельгійський 63, 118, 120, 285
– британський 63, 120, 146, 203, 206, 210, 215, 217–218, 221, 225–226, 228, 241, 260, 284, 291, 307, 313, 321, 356
– голандський 285, 357
– іспанський 146, 185, 313, 356
– німецький 285
– його означення 44
– опір йому 70, 96, 268, 279–281, 295, 298, 338–340, 354
– португальський 146, 285, 313, 356, 380
– староримський 119–120, 146, 313
– й утилітаризм 241
– французький 117, 146, 246–247, 250–255, 260–261, 264–265, 267, 285, 295–296, 313, 340–341, 366, 377, 380
колоніяльна зустріч [colonial encounter] – див. зустріч: колоніяльна
компаративісти [comparatists] – див. порівняльне літературознавство
комунізм [communism] 47, 408, 427, 440, 451
– і деколонізація 66
консенсус [consensus] 124, 400, 403, 437–438, 449–450
– на Заході 67
– імперський 98
– націоналістичний 308
консолідоване бачення [consolidated vision] 127, 243, 246, 337
контамінація [contamination] 441
контрабанда [smuggling] 429
контрапунктова аналіза [contrapuntal analysis] 116–117, 174, 178, 191, 218, 361, 443
контрапунктовість [contrapuntal] 30, 56, 72, 85, 95–96, 136, 237, 259, 279, 306, 314, 362, 386, 388, 462, 467
контрнаратив [counter-narrative] – див. наратив: контрнаратив
контрнасилля [counter-violence] – див. насилля: контрнасилля
корпорація [corporation] 20, 359
– мультинаціональна 430
– транснаціональна 394, 408
космополітичні письменники [cosmopolitan writers] 429
кочування [nomadic] 30, 386, 461–462
критика [criticism] 38, 56, 69, 86, 93, 102, 107, 114, 168, 275, 343–344, 351, 364, 385–386, 403, 406–407, 423–426, 430, 433, 435–437, 439–440, 442, 460

критична теорія [critical theory] 106–107, 385, 409, 459
культура [culture] 11–12, 20–27, 29–32, 43–48, 51–52, 56–57, 70, 75–76, 78–79, 81, 85, 92, 94–95, 97–98, 101–102, 104, 107, 111–112, 114–116, 119, 137, 150, 155–156, 158, 162, 165–172, 174, 177–178, 189, 209, 218, 224, 227, 236, 238–239, 243, 251, 267, 270–272, 275, 278–282, 286–287, 294–295, 297, 302–303, 305–307, 309, 313–315, 317, 321–322, 337, 341–345, 351–353, 361–363, 365, 367, 370, 372–373, 379–382, 384, 386, 404, 408–409, 416, 418–423, 425, 430, 435, 437–441, 444–447, 449–452, 455–456, 458–460, 463, 465, 467
– арабська 415, 435–436
– її відокремлення від мирського 14–15, 48–50, 102–104, 106, 174, 199–200
– европейська 407
– західна 373
– імперіялістична 374
– імперська 236, 243, 298–299
– креольська 382
– націоналістична 371
– національна 48–49, 72, 87, 95, 305, 308, 359
– її неоднорідність 28, 51, 84
– її означення 12–13, 88
– опозиційна 365, 370, 382
– і політика 14, 67, 86, 93, 102–103, 107, 135, 153, 286, 337
– політична 419
– і репрезентація 102–103, 160, 222
– і розширення імперії 26, 41, 314
– тубільна 381
культура незадоволення [culture of complaint] 28
культурна конфігурація [cultural configuration] 429
культурний імперіялізм [cultural imperialism] – див. імперіялізм: культурний

лімінальність [liminal] 211–212, 215
лінґвістика [linguistics] 103, 156, 158, 161, 170, 425
лінійність [linear] 30, 208, 327, 354, 382
– лінійний розвиток 441
література [literature] 48–49, 55, 70, 79, 85, 88, 97–99, 102, 126, 137, 153, 159, 162, 168–170, 172, 275, 295, 304, 306, 333, 342, 348–349, 380, 384, 386, 422–423, 425–426, 428, 430, 436, 439–444, 446–447
– англійська 17, 50, 116, 121, 138, 156–157, 161, 201, 203, 238, 311, 426
– англомовна 425, 427, 429–430, 432, 441
– арабська 411, 415–416, 435, 440
– африканська 303, 336–337, 440
– европейська 37, 88, 90, 116, 299, 301, 343
– жіноча 442
– західна 18, 90, 104, 107, 441, 456
– корінна американська 425
– і націоналізм 87, 333, 441
– неевропейська 440
– передромантична 139
– і політика 440
– постколоніяльна 106, 342, 432
– російська 157
– світова 88, 91–92, 441
– Сполучених Штатів 90, 403–404
– франкомовна 435
– французька 155, 157, 263
див. також роман
література розв'язки [fiction of resolution] 131

літературознавство [literature, literary study] 363, 439
логіка насмілювання [logic of daring] 103, 453, 462

мандрівна теорія [traveling theory] 446
маргіналізація, маргінальність [marginalization, marginal] 63, 67, 75, 99, 116, 250, 306, 361, 440, 450–451, 463, 465
марксизм, марксисти [Marxism, Marxists] 93, 102, 106, 115, 278–279, 285, 348, 370, 375, 385–386, 399, 445–446
медії [media] 58, 67, 77–78, 107, 400, 403, 407–408, 412–413, 418, 422–423, 430–431, 442, 447–449, 453, 455, 458
– і культурний імперіялізм 407–408
медія-репрезентації [media representations] 67, 76, 79
– арабів на Заході 77
меншість, меншина [minority] 18, 30–31, 57, 67, 81, 98–99, 147, 154, 219, 280, 304, 317, 364, 369, 371, 419, 452, 460
метафізика [metaphysics] 41, 136, 330
метафізика сутностей [metaphysics of essences] 323
метод [method] 25, 29, 55, 87, 95, 114, 249, 268, 334, 343, 355, 361, 374, 382, 386, 435, 440
– засилля західного методу 80
метод клопоту [technique of trouble] 371
методологія [methodology] 76, 92, 350, 387
– постколоніяльна 357
метрополійна зустріч [metropolitan encounter] – див. метрополія: метрополійна зустріч
метрополія [metropolitan] 11, 17, 23, 27, 42–44, 46–47, 55, 68, 70, 91, 95, 97–99, 103, 105–106, 108, 123, 125–126, 128, 132, 134, 137–138, 145, 147, 151, 159, 163, 167–168, 172, 174, 198, 205, 236, 265, 279, 281, 286, 294, 310, 317, 319, 338, 340–341, 343–344, 353, 357–358, 361, 383, 385–387, 393, 424, 427, 431, 440, 452, 454
– метрополійна авдиторія 358, 361
– метрополійна зустріч 343
– метрополійна історія 16, 95, 364
– метрополійна культура 75, 95, 98, 162, 170, 239, 285–286, 306, 343–344, 352, 370
– метрополійна література 441
– метрополійна присутність 123
– метрополійний центр 442
– опозиція в ній 383
«ми» та «вони» ["us" and "them"; "they" and "we"] 12–14, 27, 29, 47, 59–60, 101, 137, 169, 190, 227, 283, 300–301, 361, 410, 424, 432
минуле [past] 18, 27, 47, 52, 55, 65, 89, 121, 133, 195, 199, 238, 257, 259, 264, 266, 275–276, 289, 298, 301, 303, 322, 325, 334–335, 344, 350–351, 359, 372, 374, 388, 417, 435, 450, 452, 460
– його версії 38, 53, 56, 174, 298–299, 301, 358
– його вплив на сьогодення 54
– й інтерпретації теперішнього 37–38, 42, 54, 103, 268
– його історизація 132
– образи минулого 38, 436
– переплетення із теперішнім 37–38, 51, 58, 70, 72, 77, 81, 108, 159, 166, 168, 171, 268
мистецтво [art] 19, 48–49, 73, 89, 107, 165, 179, 188, 197, 207, 224, 270, 272, 277, 314, 343, 369, 385, 422, 424, 430, 437, 439, 442, 454, 459–461

– його автономія 50, 106
– арабське 415–416
– його заанґажованість 27, 41, 58, 167, 178
– постколоніяльне 415–416
міґрація [migration] 113, 429, 453, 461–462, 464–465
– тема міґрації 429
мікрофізика влади [micro-physics of power] 65, 172, 385
мімезис [mimesis] 382
місіонери [missionaries] 82–83, 156, 171, 199, 258, 278, 280, 284, 300, 349, 366
місія [mission] 40, 61, 90, 98, 120, 148, 221, 243, 315, 399, 413, 446, 462
– імперська 112, 135, 168, 317, 368, 403
– історична 403–404
– колонізаційна 47, 114
– цивілізаційна 22, 60, 69, 170, 199, 248, 312, 315
міт про заснування [foundation myth] 437
міт про «лінивого тубільця» [myth of the "lazy native"] 224, 245–246, 346, 350, 356
мова [language] 68, 86, 88, 137, 139, 149, 163, 201, 225, 234, 299, 301–302, 305, 314–316, 327, 342, 346, 353, 361, 363–364, 377, 387, 421, 424, 426–427, 433–434, 467
– англійська 158, 234, 303, 425–427
– арабська 158, 256, 260, 300, 349, 371, 426
– африканська 303
– бенґалі 234
– її викривлення 360
– гінді 234
– грецька 231
– ґельська 317
– двомовність у Індії 158
– китайська 234
– класичні 87
– латина 234
– і національна культура 305
– пушту 234
– санскрит 158, 279, 282, 425
– теорії мови 385
– тубільна 320
– урду 234
– французька 379
– чужоземні мови 90
модернізація [modernization] 59, 194, 241, 283, 296, 315, 365, 368, 406–407
– ісламу 75
модернізм [modernism] 103, 270, 311, 341–342, 459
модерність [modernity] 308, 322, 435–436, 458
музика [music] 29, 96, 112, 171, 176–178, 180, 185–191, 207, 223, 280, 343, 348–349, 461–462
мультикультуралізм [multiculturalism] 14, 31, 420, 445–446, 460

надбудова [superstructure] 465
накопичення [accumulation] 40, 44, 121, 277, 373, 393, 465
– його ідеологічна підтримка 104, 106, 314
– накопичення територій 104, 200
наратив [narrative] 13, 17, 24–25, 61–64, 96, 104, 118, 120, 134, 156, 159, 171, 200, 244, 257, 259–260, 264, 269, 271, 275, 278–279, 291, 305, 322, 326, 330, 334, 352–354, 357–359, 377–379, 382, 384, 386–387, 389, 437, 452, 464
– антинаратив 386
– арабський 306
– і влада 120, 126–127, 131, 160
– його зникнення 352
– й ідентичність 132
– й імперія 13, 26, 119, 122, 128, 135, 172, 240, 243, 250, 254, 259, 265, 267, 270, 277, 299

– й історія 242
– контрнаратив 330, 378–379, 451
– і минуле 133–134
– і моральний порядок 133–134
– напівофіційний 451
– ненаратив 388
– офіційний 378, 439, 451
– санкціонований 437
наратив дослідження [exploration narrative] 121
наративи просвітництва й емансипації [narratives of emancipation and enlightenment] 12, 31, 65, 103, 352, 457
наративізація суспільства [narrativization of society] 132
нарація [narration] 13, 300
насилля, насильство [violence] 95, 172, 199–200, 280, 300, 326–327, 330–333, 363–364, 372, 375–377, 380–381, 388, 403, 409, 413, 419, 421, 429, 449, 456, 458
– контрнасилля 372, 376
наука [scholarship, science] 48–49, 62, 73, 87, 89, 181, 280, 284, 315, 343, 360, 362, 366–367, 386, 423–424, 445, 453, 460
– і колоніялізм 73–74, 83, 158–161, 171, 182–183, 199, 203, 224–228, 241–242, 245, 247–248, 313, 385
– і націоналізм 87
див. також спеціялізація: в науці
націєтворення [nation-making] 139
націоналізм [nationalism] 14, 24, 28–30, 54, 59, 65, 71, 76, 80, 87, 99, 104, 117–118, 224, 255, 290, 298, 304–308, 311, 315–318, 323–326, 330, 332–334, 338–340, 349, 353, 357, 365–368, 370–371, 374, 378–379, 382–383, 386, 407, 417, 419, 426, 429, 440, 452, 460
– азійський 295
– алжирський 258, 260, 267
– антинаратив 464
– арабський 259, 348–349, 352–353, 359–360, 362, 364, 414, 417
– африканський 295, 341, 348
– близькосхідний 28
– і визвольні рухи 298, 330
– і відтінок патріярхальности 317
– і грамотність 418
– індійський 220, 271, 291–293
– ірландський 320, 322, 332
– ісламський 259, 287–288, 364
– леґальний і нелеґальний 377–378
– і літературознавство 85, 87, 439
– мусульманський – див. націоналізм: ісламський
– його наратив 357
– незахідний 307
– ортодоксальний 379
– і «третій світ» 297, 306–307, 310, 369
– третьосвітній 28–29, 428, 457
– тубільний 54, 96, 117, 449
національна безпека [national security] 90, 410, 428
нація-держава [nation-state] 303
не-Захід [non-West] 23, 67, 79, 95, 101, 184, 253, 268, 275, 282, 286, 307, 349, 382, 386, 423, 441, 446, 488, 450, 452
негритюд [négritude] 53, 304, 317, 322–323, 349, 388, 428
неґативна діялектика [negative dialectic] 322
неевропейськість [non-European] 12–13, 20, 62, 69–70, 78, 80, 92, 94–95, 101, 116, 128, 136, 155, 159, 168, 186, 238, 243, 252, 258, 275, 280, 296–297, 299, 302, 308–309, 312, 314, 317, 330, 339, 341, 349, 358, 365, 368, 370, 381, 397, 439–440
– її зведення до вторинного статусу 106

– її репрезентація 159–160, 168, 175, 181
незалежність [independence] 12, 18, 21–22, 24, 38, 51, 53, 56–57, 60, 62, 64, 69, 72, 75, 82, 92, 99, 118, 135–136, 192–193, 203–204, 218–219, 237, 255, 258–261, 277, 281, 283, 285–286, 290, 297, 305–307, 309–311, 316, 325, 345, 347, 350, 352–353, 358, 362, 364, 366, 368–369, 371–374, 379, 383–384, 405, 407–408, 426, 441, 453, 462, 466
ненаратив [non-narrative] – див. наратив: ненаратив
неозорі образи [overscale/out-of-scale images] 431–432
неоімперіялізм [neo-imperialism] 64, 429
неофашизм [neo-fascism] 452
нечистість [impurity] 178, 382, 465
нижчість [inferiority] 14, 45, 48, 54, 67, 87, 135, 160, 162, 167, 170, 174, 204, 223, 246, 248, 295–296, 298, 313, 332, 339, 366, 371, 384, 405, 433
Новий світ [New World] 121, 301
«новий світовий порядок» [New World Order] 394, 408, 420
– його риторика 19

обгороджування [enclosure] 138, 441, 447
об'єктивність [objectivity] 246, 323, 360, 361
– і тубілець 238, 361
обурення [ressentiment] 302, 323, 380
одновимірне суспільство [one-dimensional society] 409
окциденталізм [occidentalism] 71, 104, 445
«опанування життям» [regrasping-of-life] 214
опера [opera] 41, 137, 174–181, 184–192, 194, 196–198, 275
опір, протистояння [resistance] 12, 20, 28, 45, 56, 65, 69–70, 80–81, 83–84, 94–96, 98, 103, 116–118, 127–129, 161, 167, 193, 219–220, 234, 237, 243–245, 251, 258, 261, 263, 268–269, 280–281, 283–284, 286–288, 290, 293, 295, 298, 301, 303–306, 308–310, 314–315, 323–324, 337–339, 352, 354, 356, 360, 362, 365, 367, 369–370, 381, 383, 385–386, 403, 444, 460, 462
– внутрішній 46, 135, 137, 243, 267, 271
– вторинний 298
– його небезпеки 99, 298
– культура опору 70, 301, 305, 314, 320, 342, 371, 382, 424
– культурний опір 381
– і література 70, 106, 306, 318, 337, 380
– первинний 298, 309, 383
– теорія опору 70, 383
оповідь [the story] 13, 61–63, 67, 210, 232, 240, 242, 354–355, 442
опозиція [opposition] 65, 85, 99, 245, 253, 286–288, 314, 323, 330, 337–338, 341–342, 360, 364–365, 370–372, 375, 383, 385, 403, 433, 460, 462
– бінарна 29
організація простору [organization of space] 375, 450
– в колоніяльній Австралії 17
– колоніяльного міста 31, 47, 171, 174, 194–197, 250, 375
оречевлення [reification] 84, 332, 375, 424, 448, 463
Орієнт [Orient] 18, 24, 75, 87, 97, 170, 174, 183, 186–187, 246, 264, 279, 306
орієнталізм [orientalism] 28, 54, 71, 84, 87, 92, 96, 104, 128, 158, 172, 183, 185–187, 221–222, 227, 235, 245–246, 282

– антиорієнталізм 363–364
орієнтальний ренесанс [Oriental Renaissance] 183, 279
ортодоксальність, ортодоксія [orthodoxy] 68, 99, 310, 372, 386, 389, 425, 432, 434–435, 458, 464
освіта [education] 30–31, 48, 62, 124, 148, 167, 169, 182, 202, 243, 286, 309, 347, 366, 416, 439, 445, 452, 454, 460
– арабо-ісламська 371
– колоніяльна 84, 161, 170–171, 199, 202, 206, 210, 226, 297, 315, 350–351, 367, 371, 417
– ліберальна 103
– її національні системи 57, 368, 371, 460
– у Сполучених Штатах 78, 90, 103

паназійство [Pan-Asianism] 281, 285
панарабізм [Pan-Arabism] 285, 317, 353
панафриканізм [Pan-Africanism] 281, 285, 317, 341
паноптикум [Panopticon] 17, 241, 306, 315, 416, 421, 432–433, 436, 443, 445, 455
патріотизм [patriotism] 51, 57, 85, 307
– риторика патріотизму 104
перебудова ідеології [reconstitution of ideology] 395, 423
перевписування [reinscription] 298
переплетення [intertwined] – див. історія: переплетення історій, досвід: його переплетеність і взаємонакладність
перетин кордону [crossing borders] 51, 417, 429–430, 441
див. також міграція, еміграція, імміграція
«перший світ» [the Frist World] 370
«пєрєстройка» [perestroika] 457
пізнавана спільнота [knowable community] 123
плантатори, плантації [planters, plantations] 105, 116, 130, 143, 145–146, 149, 151–152, 154, 246, 250, 338
платонізм [Platonism] 199
пов'язаність [linkage] 414, 417
поглиблення недорозвитку [development of underdevelopment] 394
подорож, мандрівка [voyage, travel] 18, 40, 61, 70, 78, 112, 121, 145, 152, 178, 193, 199, 234–235, 237, 240, 242, 271, 301, 341, 354
– лейтмотив подорожі 120, 206, 208, 256, 271, 296, 299
– подорож на південь 299
– подорож на північ 70, 300
див. також «подорож у»
«подорож у» [voyage in] 306, 344, 358, 365
подорожні нотатки [travel writing] 20, 25, 129, 159, 169
поезія [poetry] 37–38, 275, 326–327, 329–331, 334, 336, 379, 389, 424, 435–436
позитивізм [positivism] 440, 456
полігамія [polygamy] 79, 263, 309
політика [politics] 19, 30, 39, 43, 48–49, 66, 76, 80, 83, 89, 93, 151, 201, 224, 241, 249, 292–293, 308, 323, 325, 327, 331, 336, 339, 341, 348, 351, 358, 360, 371, 385, 388–389, 402, 406–407, 413–414, 421, 433, 437, 441–443, 447, 449
– й естетика 67, 429
– й ідентичність 24
– і культура 67, 102, 118, 251, 286
– й мистецтво 175–177, 251, 430
– політика обвинувачення 55–56, 81; див. також риторика обвинувачення
– і риторика 55, 80
– і соціяльні науки 101–102, 360–361
політика стримування [containment policy] 396

понаднаціоналізм [supra-nationalism] 308
порівняльне літературознавство [comparative literature] 85, 87–90, 92, 94, 443
– й імперія 95
– його імперське походження 86–87
порядок [order] 19, 57, 59, 74, 91, 115, 122, 137, 144, 155, 159, 169, 227–228, 278, 289, 305, 326, 330, 332, 395, 402, 421, 458, 462
– вдома і закордоном 105, 111, 130, 133, 136–137, 141–143, 146–148, 150, 198, 362
– моральний 133, 150
див. також «новий світовий порядок»
постімперіялізм [post-imperialism] 279
постколоніяльність [post-colonial] 28, 53, 55, 63, 70, 76–77, 85, 99, 106, 154, 264, 278, 301, 310, 315, 341–342, 345–346, 357–358, 364, 369, 380, 412, 428–429, 432, 440, 442, 462
постмодернізм [post-modernism] 65, 103, 423, 450, 458
– і споживча культура 450
постмодерність [post-modern] 431
постструктуралізм [post-structuralism] 345, 424, 458
правління [rule] 53, 56, 58, 95, 219–223, 226–227, 254, 260, 286, 288, 350, 370, 405, 414–415, 419, 434
– його стилі 199
привласнення (перепривласнення) [appropriation] 215, 236, 265, 280, 307, 378
– історії 132
– Орієнту Европою 279
– території 215, 236, 265
пригноблені знання [subjugated knowledges] 342
примітивізм [primitivism] 278
присутність [presence] 17–18, 27, 45–46, 111–113, 122–123, 128, 138, 140, 142, 147, 180, 182, 200, 207, 235, 254, 259, 262, 268–269, 283, 287, 292, 318, 404, 407, 421, 451, 464
– білої людини 244, 407
– европейська 117, 244, 254, 283 287, 292
– імперська 113
– Іншого 262
– корінна (тубільна) 30, 256, 262, 283
– метрополійна – див. метрополія: метрополійна присутність
– нова присутність в Европі 270
Просвітництво [Enlightenment] 17, 87, 338–339, 347
простір [space] 17, 91, 132–134, 136–137, 140–141, 144–146, 168, 170, 235–236, 287, 302, 318–319, 342, 375, 413, 434, 458, 461
– просторова історія – див. історія: просторова
– культурний 400
– соціяльний 17, 121, 132
див. також організація простору, публічний простір
просторовість [spatiality] 272, 443; див. також простір
професіоналізм [professionalism] 423, 440, 443–444, 447
психологія [psychology] 248, 262, 265
– психіятрія 371
– психоаналіза 103, 385
– психологія мас 128
публічний простір [public space] 402, 410, 420, 423, 431, 453

работоргівля [slave trade] 105, 151–152, 154, 338
рабство [slavery] 60, 69, 79, 105, 143, 146, 152, 154, 156, 162, 186, 189, 246, 253, 260, 281, 298, 301–302, 304–305, 309, 318,

338–339, 354, 358, 362, 387, 389, 405, 440, 456
Радж [Raj] 58, 132, 227, 235, 269, 280, 290, 293, 383
рамки прийняття [framework of acceptance] 423
раса [race] 14, 18, 45, 53–54, 57, 60, 89, 98, 104, 135, 152–153, 160–163, 167, 170–171, 184, 204, 223–224, 229, 244, 248, 276, 292–293, 305, 314, 323, 325–326, 339, 347, 371, 384, 388
расизм [racism] 24, 57, 77, 130, 174, 223, 242, 260, 283, 364, 366, 385, 388, 405, 420, 423, 440
– антирасизм 384
расова теорія [racial theory] 41, 71, 159, 161, 169–170
растафаріянство [rastafarianism] 322
реалізм [realism] 76, 88, 114, 230, 243, 269
– магічний 382, 430
ревізіонізм (ревізія, перегляд) [revisionism, revision] 29, 39, 58, 84, 116–117, 152, 269, 280, 338, 381, 403
рейганізм [Reaganism] 66, 396
реколонізація [recolonizing] – див. колонізація: реколонізація
Ренесанс [Renaissance] 279–280, 282 314, 408
– пізній 299
див. також арабський ренесанс, гарлемський ренесанс, орієнтальний ренесанс
ретроспективна згода [retrospective consent] 169
риторика влади [rhetoric of power] 19
риторика обвинувачення [rhetoric of blame] 55, 136, 154, 255
робітничий рух [workers' movement] 93, 314
– та імперія 98
розчаклування [disenchantment] 269, 435
роман [novel] 15–16, 18, 22, 104, 156, 214, 226, 275, 305, 369, 384, 406, 411, 413, 427, 430–431, 439, 451
– арабський 78, 306
– британський 15, 18, 22–24, 40, 49–50, 72, 76, 96, 111–112, 121–123, 126–127, 129, 140–141, 145–146, 148–149, 151–155, 200, 209–214, 216–218, 220, 222, 225, 229–235, 237, 240, 287–289, 293, 362
– і буржуазне суспільство 121–122, 131
– XIX сторіччя 15, 23, 40, 49–50, 72, 111–112, 114, 122, 127, 129–130, 133, 139, 145–146, 148, 151–155, 230, 269, 295, 362
– і деколонізація 23, 300, 311
– й імперія 12, 15, 23, 26, 41, 76, 96, 106, 111–112, 117–123, 126–131, 137–138, 140–141, 147–149, 153, 200, 204–213, 217–218, 225, 229–230, 232–235, 237–238, 252, 254–256, 260–262, 265, 269–270, 287–288, 291, 293, 296–297, 362
– й імперська естетика 62
– і минуле 306
– і опанування закордонних земель 48, 96, 129, 140
– і простір 133, 150, 235–236
– французький 76, 157, 252, 254, 256, 265–266, 270, 275, 277
див. також література

самоочевидне призначення [Manifest Destiny] 398, 403
свідомість [consciousness] 99, 105, 128, 193, 198, 252–254, 260–261, 282, 296, 298, 304–305, 350, 355, 364, 367, 374–375, 379, 407, 443, 462–463
– глобальна 98
– громадська 448

– ідентичнісна 379
– імперська 130, 244
– критична 48, 460
– націоналістична 372
– національна 75, 307, 325, 372, 374, 379, 428
– опозиційна 99
– політична 379
– постколоніяльна 154
– релігійна 428
– соціяльна 324–325, 372, 379
– суб'єктивна 375
– хибна – див. хибна свідомість
див. також індустрія свідомости
світова відповідальність [world responsibility] 398
світова економіка [world-economy] 465
світова система [world system] 369, 393, 428, 431, 452, 465
свобода [freedom] 19, 38, 44, 59, 69, 100, 134, 198, 214, 227, 235, 250, 276, 286, 294, 303, 317, 329–330, 346, 358–359, 361, 364, 387, 395, 403, 407, 419, 433, 456, 459, 461, 466
секулярність [secular] 56, 66, 71, 76, 86, 101, 107–108, 238, 321, 379, 425–426, 434, 441–442, 444, 446, 456–457
– культури 25
сепаратизм [separatism] – 28, 99, 306, 308, 443, 460
сикхізм [Sikh] 222, 234, 291, 431
система контролю [control system] 464
сіонізм [Zionism] 38, 363
скватери [squatters] 453
«слабка думка» [weak thought] 458
смерть природи [death of nature] 459
соціологія [sociology] 12, 87, 159, 224, 228, 248, 259, 360, 363, 394
спасіння [salvation] 120
– і колоніялізм 120, 199
спеціялізація [specialization] 156, 345, 358, 444
– в науці 49, 102–103, 440, 445–446
спільнота культури [community of culture] 357
спільнота методу [community of method] 357
споживацтво [consumerism] 173, 458
спокута [redemption] 120, 275
– і колоніялізм 120, 199
спосіб артикуляції [mode of articulation] – див. артикуляція: спосіб артикуляції
спосіб виробництва [mode of production] 104
спостерігач [observer] 63, 92, 95, 101, 277, 287, 307, 461
– його влада (авторитет) 101, 105–106, 229, 245
– і об'єктивність 95
становище людини [human condition] 255, 260, 267
Старий світ [the Old World] 112
стоварення [commodification] 444
структура почування [structure of feeling] 19, 45, 50, 97, 265
структура ставлення і референції [structure of attitude and reference] 12, 18, 27, 97–98, 111, 128, 130, 153, 174, 191, 197, 277, 293, 297, 337, 341
структуралізм [structuralism] 279, 384, 440, 446
суніти [Sunnis] 431
суперего [superego] 413
суперечні досвіди [discrepant experiences] – див. досвід: суперечні досвіди
сутність [essence] 29, 53, 60, 71, 96, 98, 104, 139, 162–163, 168, 203, 211, 224, 238, 242, 248, 259, 275, 320, 323–324, 372, 382, 385, 428, 433–434, 441, 443, 456
– англійськість 104, 139, 321, 434
– ірландськість 323–324, 436

– французькість 139, 247
див. також есенціялізм, негритюд
суфізм [Sufi] 262, 279, 381
сюрреалізм [surrealism] 370

тема зцілення [the theme of healing] 210–211
теорія вимивання [drain theory] 290
територія [territory] 11, 16–17, 22, 24, 26, 39, 41–42, 44, 48, 70, 75, 92–93, 95, 98, 112–113, 120–121, 130, 132, 143, 147, 153, 170, 200–201, 203, 214, 247, 249, 256, 262, 266, 276, 281, 283, 285, 295, 297, 300–301, 313, 315, 318–319, 338, 355, 375, 393, 399, 403–405, 433, 441, 454, 462, 467
– боротьба за територію 70, 74, 133, 166, 197, 247, 262, 286, 301
– взаємонакладення територій – див. взаємонакладення: територій
– заселення території 43, 122, 132, 256, 319–320
– культурна й географічна 297–298
тероризм [terrorism] 66–67, 77, 251, 364, 412, 420, 431–432, 451, 455
«терористичні» держави ["terrorist states"] 427
тетчеризм [Thatcherism] 66
топос [topos] 70, 299
торгівля [trade] 18–19, 40, 78, 123–125, 147, 150, 152, 156, 162, 167, 199, 201, 205–206, 313, 356–357, 399, 420; див. також вільна торгівля
тоталітаризм [totalitarianism] 66
традиція [tradition] 23, 26, 29, 46–47, 52, 93–94, 101, 103–104, 196, 208, 228, 237, 245, 259, 261, 264–265, 275, 318, 323, 332, 342, 344, 348–349, 360, 405, 422, 435–436, 455, 458, 466–467
– арабська 81, 349, 435
– дебати про неї 29, 38, 87
– і легітимність 53
– й освіта 14, 30, 57, 103, 445, 460
– і поет 37, 311–312, 320
– юдео-християнська 342, 446
див. також винайдення традиції
трайбалізм [tribalism] 57, 278
трансгресія [transgression] 453, 461
«третій світ» [the Third World] 12, 20, 22, 28, 42, 54, 56, 58, 64, 67, 69, 75, 99, 107, 151, 297, 301, 306–307, 310, 331, 340, 360, 369–370, 373, 384–387, 398, 408, 415, 424, 452
– інтелектуал із «третього світу» – див. тубілець: тубільний інтелектуал
«три світи» [three worlds] 394–395; див. також «перший світ», «третій світ»
тубілець [the native] 12, 20–22, 25, 46, 53–54, 56, 69–71, 126, 133, 158, 170, 172, 199–200, 204, 206, 211, 218–221, 224–227, 229, 236–238, 242–249, 252, 258, 260–261, 263–265, 267–268, 271, 276, 280–282, 286–287, 292, 294–296, 299, 301–303, 308–309, 311, 316, 318, 320, 335–336, 344, 346, 351–352, 355–357, 361, 365–367, 372–376, 378, 380, 387, 405, 407, 409, 419, 450
– його західні образи 56, 64, 112, 199, 220, 222, 243, 246, 261, 295, 356
– тубільний інтелектуал 47, 55, 59, 99, 226, 270, 293, 299, 306, 335, 342, 358, 360, 366, 370, 373, 436, 458, 464
див. також міт про «лінивого тубільця»
тубільництво [nativism] 28, 85, 297, 304, 322–326, 349, 360, 369, 381–382, 428, 443, 452
– й ідентичність 324

універсалізм [universalism] 324, 347, 379, 384, 386
універсальність [universality] 88, 95, 102, 250–251, 266, 279, 319, 328, 384, 439, 457, 464
– европоцентрична 87
університет [university] 123, 199, 315, 336, 418, 425–426, 446–447, 453–454
– американський 89, 199, 336, 406, 411, 446, 456
– як утопічний простір 30, 423
утилітаризм [Utilitarianism] 17, 161, 221, 227, 241, 244
уявлені спільноти [imagined communities] 99, 286, 327, 430

фашизм [fascism] 321–322, 325, 328, 440
фемінізм [feminism] 28, 99, 310, 386, 445–446
– і близькосхідні студії 28–29
феодалізм [feudalism] 241, 313
– антифеодалізм 355
– квазіфеодалізм 351
фетва [fatwa] 54, 59, 427, 430–431
фізіократична філософія [physiocratic philosophy] 345, 355
філологія [philology] 92, 103, 159, 172, 174
формація [formation] 44, 48, 71–72, 76, 86, 93–94, 105, 123, 128, 172, 277, 285, 337, 343, 364, 429, 447
фрагментація [fragmentation] 353, 375
французькість [the French] – див. сутність: французькість
фундаменталізм [fundamentalism] 14, 75, 324, 382, 430–432, 451–452, 456

халіфат [caliphate] 435–436
хибна свідомість [false consciousness] 350, 356
християнство [Christianity] 88, 91, 121, 161, 168, 203, 281, 289, 301, 349, 363, 366
– арабське 81–82
– православне 82

центральність [centrality] 26, 60, 75, 115, 127, 134, 164, 194, 337, 432, 441, 450–451, 461, 465
– европейська географічна 106
– імперського бачення 115
цивілізаційна (цивілізаторська) місія [la mission civilisatrice] – див. місія: цивілізаційна
цивілізація [civilization] 11, 50, 52–54, 68, 161, 189, 282, 308, 413, 416, 419, 421, 430, 432, 434, 445
– абасидська 415
– грецька 52
– західна (европейська) 54, 178, 219, 246, 263, 268, 349, 397
– ісламська 414
– світова 413
цукор [sugar] 46, 105, 116, 146–147, 151, 154, 162

чинники виробництва [factors of production] 465
чистість, чистота [purity, pure] 24, 52, 134, 172, 174, 323, 381–382, 428
«човнярі» [boat people] 455

шиїти [Shi'is] 420, 431
шовінізм [chauvinism] 24, 57, 211, 238, 249, 304, 308, 324

юдаїзм [Judaism] 363, 366
юдео-християнськість [Judeo-Christian] 67, 342, 423, 446, 455

Наукове видання

Едвард Саїд

Культура й імперіялізм

Покажчики *Тараса Цимбала*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Коректори *Світлана Гайдук, Тетяна Янковенко*
Верстка *Олександра Бойка*
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Формат 60x90 $^{1}/_{16}$. Ґарнітура «Таймс». Папір офсетний.
Друк офсетний. Фіз.-друк. арк. 38,0. Умовн. фарбовідб. 38,47.
Обл.-вид. арк. 39,27. Зам № 7-1202.

Видавець: СП «Часопис "Критика"»
ДК № 2189 від 18.05.2005
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.1997
01001, Київ-1, а/с 255 www.krytyka.kiev.ua
krytyka@krytyka.kiev.ua
Дистрибуція: тел. + 38 044 278 85 41;
тел./факс + 38 044 270 54 00; office@krytyka.kiev.ua
Представництво у Львові: тел. + 38 0322 67 36 96;
natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.

Саїд, Едвард
С90 Культура й імперіялізм. – К.: Критика, 2007. – 608 с. – парал. тит. арк. англ.
ISBN 966-7679-97-7

Книжка Едварда Саїда (1935–2003), американського науковця й публічного інтелектуала, основоположника постколоніяльної теорії, розкриває історію співучасти культури у справі імперського завоювання. Підкорення і винищення тубільного населення здійснювали не тільки армії – ці акти готувалися заздалегідь у дискурсі й уяві, адже їхня брутальність вимагала потужного виправдального імпульсу. Опір на периферії та опозиція в метрополії, незалежність і визволення, виправа у дикі землі та «подорож у», насилля і контрнасилля, тубілець і влада спостерігача, наратив і присвоєння географії – ці та інші теми сплітаються в ході «контрапунктової аналізи» Едварда Саїда.

Нац. парламент.
б-ка України

ББК 83.3(0)6

Імперіялізм консолідував суміш культур та ідентичностей у глобальних масштабах. Однак його найгіршим і найпарадоксальнішим дарунком було те, що він дозволив людям повірити, начебто вони *тільки, переважно, винятково* білі або чорні, західні або східні. Проте так само як люди творять свою історію, вони творять і свої культури та етнічні ідентичності. Ніхто не може спростувати неперервну тяглість давніх традицій, займаних територій, національних мов і культурних географій, але я не бачу причин, окрім страху й упередження, і далі наполягати на їхній окремішності та відмінності, так наче в них усе людське життя. Виживання фактично стосується зв'язків між речами, цитуючи Еліота, реальність не може бути очищена від «інших відлунь, що замешкують сад». Корисніше й важче мислити конкретно і співчутливо, контрапунктово про інших, а не тільки про «нас». А це, крім усього, означає не намагатися правити іншими, не намагатися класифікувати або ієрархізувати їх і насамперед не намагатися весь час повторювати, що «наша» культура або країна – номер один. Для справжнього інтелектуала досить арґументів, щоб обходитися без *цього*.

Едвард Саїд

ISBN 966-7679-97-7
9 789667 679972 >
www.krytyka.kiev.ua

Ілюстрація на обкладинці: Ан-Луї Жироде де Тріосон «Портрет Жана Батиста Белея, депутата Конвенту від провінції Сен-Домінік» (1797, Версаль)

Дизайн обкладинки Володимира Романишина